

आथ [दास मित्र] वंसी

रामनारायण विद्यनाथ पाठक

मंत्रालय

गुणोत्तम कसुरबाई मिश्री

५२६

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ ૨૯

કારતક : ૧૯૯૬

અંક ૧

૧	હું ગુજરાતી (કાવ્ય)	...	પૂજારાવ	...	૧
૨	જીવો સંઘ	...	કાકાસાહેવ કાલેલકર	...	૪
૩	ચુકે ચડેલાં ત્રણ મહારાજોનું લગાયક બળ	...	કુમરશી ધરમશી સંપટ	...	૧૨
૪	એકાકિની (વાતી)	...	મોહનભાઈ જે. બારેયા	...	૧૭
૫	સ્વપ્ન (કાવ્ય)	...	'સ્વપ્નરથ'	...	૩૨
૬	સમાજમાં અને સાહિત્યમાં બાળકનું સ્થાન	...	વિ. વ. આનસાધી	...	૩૩
૭	ઉદયિને (કાવ્ય)	...	પ્રભાશંકર ત્રિવેદી	...	૩૬
૮	અટલું હૈયું (કાવ્ય)	...	બાલકૃષ્ણ દવે	...	૪૦
૯	ગુજરાતમાં રેડિયો-મધક લેઈએ !	...	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	...	૪૧
૧૦	પ્રગતપતિ દક્ષને શાપ	...	અનુભવ નાગરદાસ અ. પંડ્યા	...	૪૪
૧૧	પરોઢરામાં સમાયેલું ગુજરાતનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય	...	રંગેશનાથ રં. ગૌતમ	...	૪૬
૧૨	તે' (કાવ્ય)	...	પ્રભુરામ ન. રાવળ	...	૫૫
૧૩	સ્વ. શિવરામ ગણપતરાવ પપાર પાનગોળિ	...	હરિદર પ્રા. ભટ્ટ	...	૫૬
૧૪	પાનગોળિ	...	મન્નકવિ	...	૬૦
૧૫	સત્યામ્હના સિદ્ધાંતો	...	આત્મારામ મેયટ પંડિત	...	૬૫
૧૬	ઉદયિને (કાવ્ય)	...	પ્રતાપરાવ	...	૭૧
૧૭	એટલે રક્ષણ આપનારો હાયરો વિજેગાની રાતે (કાવ્ય)	...	રાવલભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	...	૭૩
૧૮	વિજેગાની રાતે (કાવ્ય)	...	'પ્રભોધ'	...	૭૬
૧૯	અંતર્મુગ વૃત્તિ	...	કાકાસાહેવ કાલેલકર	...	૭૭
૨૦	પીધી એ માધુરી (કાવ્ય)	...	નેમનાથ ત્રિવેદી	...	૭૮
૨૧	પદ્યપ્રદર્શક ટોલ્કેટોય	...	કાન્તિલાલ ભટ્ટ	...	૭૯
૨૨	ચર્ચાપત્ર	...	(૧) ગણપતરાવ ક. કાકોર (૨) પ્રેમકોટ	...	૮૧ ૮૨
૨૩	શાન્દચર્યા	...	પ્રતાપરાવ	...	૮૩
૨૪	સંગઠનનું મોઢું સાધન	...	અમૃતલાલ નાણાવરી	...	૮૪
૨૫	કમરે બાપા જાયંતી	...	કિરીટલાલ ધ. મયરવાલા	...	૮૫
૨૬	જ્ઞાનગોચરી	...	ત્રિભોવન વી. દેગાણી; છે. મ. કામદાર	...	૮૬
૨૭	પુસ્તકપરિચય	...	જયંતકુમાર શાસ્ત્રી	...	૮૮

લગાજમ લિદમાં રૂ. ૩૫

પરેશના રૂ. ૭-૮-૦

કુટક ૦-૮-૦

પ્રકાશક : રામજીવજી સુરભાઈ મિસ્ત્રી ; પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્યાર, રસ્તા ૩ ખાડિયા, અમદાવાદ
૩૦-૧૧-૩૯.

卐 પ્રસ્થાન 卐

દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક નં

કારવક : ૧૯૮૬

અંક ૧

- ૫૬
- ૧૬૬

શુ ગુજરાતી

પૂનાલાલ

[શ્રવણ]

શુ ગુજરાતી, શુ ગુજરાતી, ગરવો ગુજરાતણેનો ખોળે;
'ગુજરાત' નામે ગુજ છતી ગજ ગજ બિછળતી તત્કાળ.
હિંદેલીને જમણે હાથે સોડતી ગુજરાત ગુજરાત,
અખુંદમુકુટ મહોત્તમ માથે કલાકલાપવટે રણિયાત.

તારંગી કુંડળ લળકુંતાં ચોલે અવલોચે શ્રુતિમંત;
રુદ્રટિક-સરોના શારદ જળની કમળમાળ કઠે સુહસંત;
દક્ષિણ કરમાં સુવર્ણ આવી દારિકાતણાં ખોલી દાર
કૃષ્ણચંદ્રનાં પ્રેમાનંદી ધામ જતાવે અમરતસાર.

વિષમ વિધ્યનાં વિકટ વમોમાં પથ ભૂંડી કરતી ઉચ્ચાટ
દેવાને નિજ વામ કંઠે હાથે દોરે ત્રીધી સોગર-વાટ.
કાનન કાનત વસંતસુમનની કંઠિમર શ્રેયે એને, કાન,
વિહંગમેનાં કલરવફળી ધમકે અંધો-ધૂધરિયો મોળ.

હરિયાળીના નીલમ વસને શોભે એનું સુભગ શરીર,
જાંતીલાં ખેતરનાં સોના-મોતીએ ભાતીગળ ચીર.
અકુળ ઉઘાની મંગલ આભા માને મુખકમલે મંડાય;
સંધ્યા સુંદર અળતે એના ચારું ચરણું સંગીતે વંદય.

૧૬

પુષ્પપરાળી પંખા ઢાળે લોલ-લતાઓ દિન ને રાત;
સૂર્યચંદ્રતારકનાં ઘતિમય વરદાનો વરતાં શુન્દરાત.
અરવલ્લી નિજ અંગેરફાંકે ખેડે પળે બિલા ભડવીર;
પડખે એને પેરે ભરતો પાવાગઢ પડછંદ-શરીર.

૨૦

સોરઠસીમે સિદ્ધ બિહળતા અગત-આંખવાળા વિકરાળ
પડકારતા ઘોર અજંને, દુર્શ્મનદિલમાં પડતી ફાળ.
સિદ્ધ શૈલ-ગિરનાર ગ્રહાઓ આત્મરિદ્ધિએ ભરભંડાર,
શેત્રુંજ પર સારિવક આભા, ભવાનીનો ભીષણ હુંકાર.

૨૪

સરિતાસુંદરીઓ સેવામાં અંતરતણા બિમળકાણેર
હરતણા દુર્ગમ ગિરિઓની રસસમૃદ્ધિ લઈ આવે ઘેર;
સાળરમતીનાં સંતનસલિલો, મહિમાવંત મહીનાં નીર,
તાપહાસી તાપીનાં, શુન્દરગંગ નર્મદાકેસી ક્ષીર.

૨૮

સરસ્વતીનાં સિદ્ધ-તરંગી નવરસનૃત્યે સુદિત મચેલ
માના મંદિરનાં મંડપમાં વિલસાવે સૂરતાની વેલ.
ગોલોડી ગોમતી-જલો ને સતિયાં સોરઠનાં સુસવાટ,
સોમનાથ ને દ્રાક્ષિકેશનાં જ્યે ગજવે સાગરઘાટ.

૩૨

સિંધુ સેચતો નીલમ છોળે ગોરાં ગૌરવલરિયાં અંગ,
અર્ચિત ચરણે કરે નિવેદિત મોતીપરવળ-અંચ સુરંગ;
સિંધુરાજનાં મેઘનાદથી શૂન્દરાતનું નામ ગંવાય;
પવને આણેલા પડછંદે શુન્દરહૃદયો પુલકિત થાય.

૩૬

માને સખ્યે વિમુગ્ધ લક્ષ્મી સુદમંગલમય મૂકી ધામ,
પિયર અને સાસરિયાનાં લઈ નિધિ શુન્દરાતે લે વિશ્રામ.
સુંદરતાની સકલ ફલાઓ માને રોમે રોમ રસાઈ;
નિસર્ગ ને મનુશિક્ષક કરે અન્યોન્ય સાથ મંજુલ સરસાઈ.

૪૦

એકા એનો ગડતલ જેડે દેશવિદેશી લોમ અનેક,
અડગ ડોળે ને ઉત્તર માથે રાખે સ્વયંભોગરિયા રોકા;
એના પંચમહાદેવી પહાડી સીસમ-હાડી વનસંતાન,
આઘોની ત્રાહોની જન્મે યસી કરે પાનમતાં પાતઃ

૪૪

દેવાને રમણીય ડિનારે ચિંતા માત્ર અચિતી થાય,
નહસમુખિયાં સુખ કરતાં કરતાં ગીત નર્મદાનંદી ગાયઃ
લલિત લહરીએ લહેર માણતાં સૂરતનાં હૃદયે સુકુમાર,
રેડે રુદ્ર થતા છવવ પર સુદર મધુર રસાળી ધારઃ

૪૬

સોમતાથતાં સુધાસવંતો સોરઠ-ઉંદે અલૌકિક નૂર;
કાં પોપાય ન લક્ષ્મણશિરોમણિ જ્ઞાનવીર સંતત્તો શૂર;
પાટણમાં માળી પ્રભુભાને પરચે કરાવતાં અવશેષ,
આતાં મહિમાસ્તોત્રો ગતી સરસ્વતી જ્યાં કરે પ્રવેશ.

૪૨

અમદાવાદે સંતનુસાદે મળુદ્ધ થઈ પેટેલા પ્રાણ,
સુજીર જ્ઞાત્યવિધાનતણા ભાવિક ઉદ્યોગોમાં રમમાણ.
માનું ભાવભયું મૂઠું હેયું લક્ષિતરસે થઈને તરબોળ
સંતોના તંબૂરા-તારે ઉદ્યગતું અમરતની છાળ.

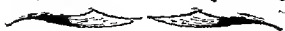
૫૬

પૃથ્વી પર પંકાયલ એની ઉદાર રહેમાની અણુજેડઃ
આવેલાંને અપનાવી લઈ પ્રીતિ ભરી સૌ પૂરે કોડઃ
એના જ્યોતિર્ધર જંગ ઝળકયા સાવમયી લઈ દીપ મશાલ
અંબલેદી આભાએ આંકેયું ગૂજરાતનું ભાગ્ય વિશાલ.

૬૦

વિરલ કર્મવીરો સુત એના સેવાતરત 'દિન' ને ચાલ
મંગલમય સુક્ષિતના માર્ગે પર પાડે પુણ્યપનોતી ભોતઃ
અનેધાન્યે ને ધન્ય શુણ્યે સમૃદ્ધ સેવી એની હાથ
કયો પૂત નહિ માને તામે કુળોનીમાં અર્પે કાય ?

૬૪

આર્યધર્મ

આર્યસમાજ એ એક જીવતા સંઘ છે; ઉઘાડી આંખે દુનિયા તરફ જોનાર એક સંસ્થા છે.

પોતે અસહિષ્ણુ નથી એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તમે શા માટે કરો? શું અસહિષ્ણુતા એ હંમેશા દુર્ગુણ જ છે? અને સહિષ્ણુતા એ સદેવ સદ્ગુણ જ છે? મહાભારતમાં એક ટેકાણે કહ્યું છે કે સહિષ્ણુતા એ મધ્યમાનું જ્ઞાન છે. પડ્યા રહેવું, અપમાન સહન કરવાં, લૂંટાઈ જવું, અને છતાં એનો જરા સરખો પ્રતિકાર ન કરવો, એ જ સહિષ્ણુતા હોય તો તે સદ્ગુણ નથી; એ અધર્મ છે, પાપ છે. આપણા પર દુઃખ વ્યાપી પડે અને આપણે એનો સામો જવાબ ન વાળીએ એમાં પુરુષાર્થ નથી. એ તો પાતક છે. જે ને આપણને પાડે છે, આપણે પાતક કરે છે તે પાતક.

સહિષ્ણુતા બે પ્રકારની હોય છે: એક નિષ્ક્રિય જડતાની, પામરતાની, કાયરતાની; અને બીજી પ્રેમની, સર્વસમર્થ ઉદારતાની. પામર માણસ ઉદારતાને નામે પોતાની નિર્બળતા કહે છે, અને પોતે ભારે સહિષ્ણુ હોવાનો ડાળ કરે છે. પણ એના જીવનમાં તેજ નથી દેખાતું. આવી સહિષ્ણુતા કરતાં અસહિષ્ણુતા સારી. ખીકથી ડરી જવા કરતાં ઝડપી ચર્મ સામે ચવામાં જ ઉત્તિ રહેવી છે. ધર્મનું એકાદ તત્ત્વ ભગ્ને હણાય, પણ આત્મા તો ત જ હણાવો નેઈએ. આત્મા હણાય ત્યાં આખો ધર્મ હણાયો. પ્રતિકાર એ જીવંત દશાની નિશાની છે. તેજસ્વી પુરુષ અપહારને શી રીતે સહન કરી બેસે?

પણ શરવીર દીર્ઘદષ્ટિથી જુએ છે કે આંધળાં યર્ષાને શંકામાં માત્ર નથી, સહન કરીને જ આપણે જીવવાના છીએ, સહન કરતાં આપણે બાહ્ય ખાતાના નથી, ઊંડાં પરિરચીત પર વિનય મેળવવાના છીએ. તે આપભોગપૂર્વક ધણું સહી લે છે, અને માનવસંસ્કૃતિને જીવે ચડાવે છે. જેમ ગાળનો જવાબ ગાળથી આપવાથી આપણે ન્યાય ભક્ષે મેળવતા હોઈએ. પણ આપણી પોતાની કે સમાજની ઉન્નતિ સાધતા નથી, તેમ જ દરેક વિરોધીનો વિરોધ કરવાથી હમેશા આપણે શ્રેય જ સાધીએ છીએ એમ નથી. પોતાના યજ્ઞના જાનથી જાન-પૂર્વક ત્યારે આપણે સહન કરીએ છીએ ત્યારે ધર્મ સોળે કળાએ પ્રકાશે છે, અને આંત્રે સૌનું કલ્યાણ થાય છે. કુટ માણસ પર વિનય મેળવવા કરતાં કુટતા ઉપર જ જે વિનય મેળવી શકીએ તો તે શ્રેષ્ઠ પગલું છે એમ કોણ કબ્જ નહિ કરે? સમા વૌત્સ્ય મૂળમ્ । કેમકે એની ક્ષમા પાછળે ડર નથી હોતો. પણ જો આપણને એમ જ લાગતું હોય કે

કરવાથી આપણે 'યથુ' જોઈશું, સ્વપ્ન કરવા જેટલા આપણે સમર્થ નથી, ત્યારે મળ હોવાનો ડોળ કરવા કરતાં વિરોધનો પ્રતિકાર કરીએ એ જ ઠીક છે. એમાંથી જ આગળનો રસ્તો મળવાનો છે.

આર્યસમાજનો પ્રથમ પરિચય મને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયો. પ્રથમ દર્શને જ એ 'જોઈ' લીધું કે આર્યસમાજીઓ કેઈની સાથે અથગમણમાં આવતાં સંકાય નથી રાખતા; પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરતાં સામા માણસને 'જોડું' લાગશે કે કેમ એનો વિચાર કરવા તેઓ નથી એસતા. પોતાના અભિપ્રાયો અને સિદ્ધાંતો વિષે તેઓ એટલા બધા પારમાર્થિક (serious) હોય છે કે તેઓ ન્યાંત્યાં વિવાદ કરવા ઊતરી પડે છે. 'આ હું અહીં છું, અને આ મારા વિચારો છે, એને સ્વીકારો અથવા એના રક્ષિતા આપો,' એમ એમને કહેતા સાંભળી મને થતું કે આ મંડનમિશ્રનો નવેર અવતાર થયો છે. તે વખતે આર્યસમાજ પ્રમારકો જોડે વાદવિવાદમાં ઊતરી મેં એમની પસંધી આર્યસમાજ વિષે ખૂબ જણી લીધું. માત્ર મારી વાદવિવાદની મર્યાદા જુદી હતી. વાદવિવાદમાં એક માણસ જીતીને દરાતી શકે, પણ પોતે છતી ન શકે. વિવાદ વખતે જન્મે વાદીઓ કંઈક પ્રતિનિવિષ્ટ હોય છે. એકજીતીને પણ એકજીતી સમજા ગયા છે એટલી ખાતરી થાય એટલે વિવાદનો અર્થ આણ્યો જોઈએ. માણસ સામા પદની દલીલ ઘણી વાર વિવાદ પછીના એકાંતમાં જ દળમ કરી શકે છે, હું ખિસ્તીઓ જોડે પણ વાદવિવાદ કરતો તેમ જ મુસલમાનો જોડે પણ કરતો. શાન્ત વાદવિવાદને પરિણામે જણાઈ આવ્યું કે દરેક ધર્મમાં કંઈક ખૂબી તો છે જ. મુસલમાનો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે તે મૂળમાં હિંદુઓને ચીડવવા ખાતર તલિ, પણ સાથે જ તેઓ મૂર્તિપૂજમાં ધ્મિરતું હજડતું અપમાન જુએ છે, એ હું જોઈ ગયો. મૂર્તિપૂજમાં તમે ધ્રમ ભક્તે ગાનો, પણ એની પાછળ ધ્મિરતી ભક્તિ જ છે, ધ્મિરતું અપમાન કરવાની દાનંત નથી; એમ તેમને સમજાવવો હું પ્રયત્ન કરતો. મૂર્તિમાં પરમેશ્વર જોનારમાં જડતા પણ સંભવે, અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિ તથા કવિહૃદય પણ સંભવે.

આર્યસમાજીઓની દલીલો પાછળ પણ હું એમની ધર્મસેવાની સુધારકવૃત્તિ જોઈ શકતો. હિંદુધર્મમાં પેઢેલા ચમત્કારો, વહેમો, પામરતા અને સત્તાવાદથી આ લોકો અકળાયા છે, તેથી એની સામે થાય છે, એમ જોઈ મારો આત્મા સતોય પામતો. કેટલાંક હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લોકોનાં મન પર ધર્મનાં તરવો ઠસાવવા માટે જીક અને લાગ્નયનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે. ઘરમાં જીક, બહાર જીક, જળમાં જીક, રથજમાં જીક! જાણે જમીન-પરના જલિમે ખસ ન હોય તેમ આકાશમાં પણ રાત્રિ, રાત્રિ અને કેતુઓની જીક ઊભી કરી. આવી જીક એ જ જો ધર્મનો પાયો હોય તો એ ધર્મનો નાશ થાય તે સારું. પણ આર્યસમાજીઓમાં પણ શાસ્ત્રવચનોનો આશ્રય જોઈ મને થતું કે મારામાં એ વૃત્તિ કેમ નથી? હું તો સનાતની હિંદુ, અહાં શાસ્ત્રોમાં માનનારો. પણ મેં કેઈ કાળે શાસ્ત્રોને પીમંત્રીએ જેવાં માન્યાં જ નથી. મારે મન શાસ્ત્રો એટલે અનુભવી અને મુરખી લોકોનાં વચનો. તેમનાં પ્રત્યે આદર હોય, અશ્રદ્ધા ન હોય. પણ એમથી. જેટલું હું સમજી શકું અને મારે મને ઊતરે તેટલાનો જ મારાથી સ્વીકાર અને અમલ થાય. શ્રદ્ધા રાખવા છતાં જો અમુક વસ્તુ ખંડાં જ છે એવી પ્રતીતિ થતી હોય, તો શાસ્ત્રોમાં તેનું વિધાન છે એટલા ખાતર તે કરવા હું પ્રયત્ન ન થાઉં.

ઉત્તરે વિદુરતાનામાં આર્થસમાશ્ચર્યો અને સનાતનીઓ ન્યારે હાડતા ત્યારે સનાતનીઓની ભારે કહેડી દશ થતી. આર્થસમાશ્ચર્યોને માથે તો એકલું વેદશાસ્ત્ર જ. સનાતનીઓને માથે ટંગવાયેલ શાસ્ત્રગ્રન્થો. એ બધાનો અર્થાવ કરે તો જ તે જીવે. અને વેદનો વિરોધ તો એમનાથી ચાલ જ નહિ. આવા વાદવિવાદમાં હું કાતરું ત્યારે કહું કે ભારે મન જ્યાં શાસ્ત્રો શ્રદ્ધાપાત્ર, આદરને યોગ્ય છે. પણ પ્રમાણ તરીકે કોઈ ગ્રન્થને હું ન માનું. આર્થસંસ્કૃતિના ઊગમ તરીકે અને અનુભવી ઋષિઓનાં મુખમાંથી નીકળેલા ઉદ્દગાર તરીકે વેદ મને પૂજ્ય છે. પણ નિમિત્ત અર્થ જાણ્યા વગર એને પ્રમાણ તરીકે શી રીતે સ્વીકારું? વેદોનો અર્થ સાપણાચાર્ય એક રીતે કરે તો યાસ્કાચાર્ય બીજી રીતે કરે. શેક્ષ્માન્યનો અર્થ જુદો, અને અરવિંદ ઘોષનો જુદો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો તો એથી યે જુદો. અને તેઓ પોતે જ કહી ગયા છે કે વેદનો અર્થ કંઈક એ? નેટલું દ્યાનમાં આવે તેટલું સ્વીકારીએ. જાકીડું નંથી સમગ્રતું એમ કંઈને કોરે મૂકીએ. એની નિંદા ન કરીએ. ત્યાં સુધી મારી શુદ્ધ મતિ ચાલે, મારો અનુભવ પહોંચે, અને શ્રદ્ધા ઊઠી શકે ત્યાં સુધી આશ્રીને હું માનું. મારે મન પ્રાચીન કાળનાં શાસ્ત્રોના વ્યાકરણ શુદ્ધ કે તાર્કિક અર્થ કરતાં શ્રદ્ધાવાન અને અનુભવી ધર્મદ્રષ્ટા સંપુરણનાં છવતાં વચનો વધારે મદરવનાં છે. એમના શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખી મને દોરવવાનું કામ હું એમને સોંપું.

આવી પ્રતિષ્ઠા કરેલી ચર્ચાઓમાં અંમને રસ જૂજ આવતો. આર્થસમાશ્ચર્યોની ધર્મચર્ચા કરતાં તેમની સમાજસેવા અને તેમનો આપભોગ મને હમેશા વધારે ઉત્તરવળ લાગ્યાં છે. એવા શોકોનાં કડવાં વચનો પણ ગીર્ણ જ ઢાગે છે. કાસ્તીરજલ્ય કટુતાડિપિ નિતાન્તિ રમ્યા । કાસ્તીરના કેસરી કડવારા અને ગમી નથી? દ્યાનંદ સરસ્વતી નેવો તેજસ્વી અભિચારી ને સમાજવિત્તેથી નિર્ભયતાથી કોઈ રાંચને પણ કંડી શકે કે ‘હૃતરે યથા મા.’ સ્વામી દ્યાનંદથી મંડીને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ સુધી અસિદ્ધાન આપનારા ત્રીરો ને સમાજમાં પાકતા નય છે, તે સમાજનું તેજ હમેશાં ઉત્તરવળ રહેવાનું છે. કોઈ પણ ધર્મનો પ્રચાર એના ધંધાદાર અધર્મ પ્રાકૃત ગાપકો અને પ્રચારકો દ્વારા નથી થતો, પણ શુદ્ધ અસિદ્ધાનથી જ થાય છે. ધર્મનો પ્રચાર તે ધર્મના તેજથી થાય છે.

આજે શુદ્ધિ અને શુભકર્મોનુસાર ચાતુર્વર્ણની ચર્ચા ધણી ધર્મ છે. ‘સાચું કહું તો અરજુરોની તમારો શુદ્ધિ મને જરા યે ગમતી નથી. અરજુરોની શુદ્ધિ શા માટે કરીએ? એમણે ક્યાં પાપ કે યુના કેપા છે કે આપણે એમને અશુદ્ધ ગણીએ? મંડાં ચીરે. અને ચંપચ પનાવે કે જાનર સાફ કરે એટલા માટે તેઓ અશુદ્ધ? એ તો ઉપયોગી ધંધાઓ છે. એ દ્વારા નેઓ સમાજની કીમતી સેવા કરે છે. જાનર સાફ કરીને તેઓ સંગાજી આરાંચ થાશે છે. એક ગંગાળી કપિનાર્ગ, પોતે હજારાળ પી નેઈ દેવાને અશુદ્ધ આપનાર નીતકંઈ સાથે અરજુરોને સંપ્રાપ્ત છે. એવા વર્ગની વળી શુદ્ધિ શી? હું તો ‘અરજુરો’ને દૂર રાખનાર ‘અરજુર’ વર્ગની શુદ્ધિ ચાહું છું. હું એમને કહું છું કે બાઈઓ, તમારો કેદય શુદ્ધ કરો, અને ઉત્તમ પ્રકારની સેવાથી તમને ઋણમાં રાખનાર આંબલાંગી કોમને અપનાવો. એમને દૂર રાખી વિદુ કોમનું સંગઠન થવાનું નથી. એક અરજુરતા દારી

નાખીએ એટલે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી બધાનો ઝઘડો મટી જાય. સાવ મટી ન જાય તોયે હળવો તો જરૂર થાય.

અહીં બેગા થયેલા આર્યસમાજીઓને જો એકાદ કડબું વચન સંભળાવું તો મને માફ કરશો. આર્યસમાજ અરપૃથક્તામાં માનતો નથી, છતાં યુગંદાતના કેટલાક આર્ય-સમાજીઓ અરપૃથક્તાનિવારણમાં મેળા છે, જિંદે જિંદે અથવા છાની રીતે અરપૃથક્તાને સંધરે છે. શ્રદ્ધિમંત સનાતનીઓ અરપૃથક્તાને ધરે તો એ સમન્નય એવી વાત છે. પણ તમે તો ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળેલા, શ્રદ્ધિના શત્રુ. તમે અરપૃથક્તાને સંધરો તો અવધિ જ થઈને ! વહેમમાંથી મુક્તિ મેળવીને તમે પોતાને પુણ્યપાત્ર ગણતા હો તો જૂનું વચન ટાંકીને તમને કહું :

અન્યલેવે કૃતં પાપં પુણ્યલેવે વિનશ્યતિ ।

પુણ્યલેવે કૃતં પાપં વગ્નલેપા ભવિષ્યતિ ॥

ખીછ વાત, આતુર્વર્ણને તમે જન્મસિદ્ધ નથી માનતા, પણ મુણ્ડકર્મ પ્રમાણે માનો છો. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીભગવાને કહ્યું છે :

આતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં શુભકર્મવિભાગશઃ ।

એમાં ભાર ‘મુણ્ડકર્મવિભાગશઃ’ ઉપર કે ‘મયા સૃષ્ટ’ ઉપર આપવો એની ચર્ચામાં હું નહિ જિતરું. હું તમને એટલું જ કહું કે આતુર્વર્ણનો આધાર ગમે તે હો. એમાં ઉચ્ચનીચભાવ ન જ હોવો જોઈએ. સૌ પોતપોતાને રથાને સરખા જ છે. ઉચ્ચનીચભાવ આપ્યો એટલે હરીકાષ્ઠ આવી જ. સર્વોચ્ચ રથાને દરેકને પહોંચવાનું હોય. તેને ના કેમ પડાય? હરીકાષ્ઠ અને આતુર્વર્ણ એ એનો મેળ ન ખાય. આર્યસમાજમાં પણ જો બ્રાહ્મણ એ શ્રેષ્ઠ અને શૂદ્ર એ કનિષ્ઠ એવો ઉચ્ચનીચભાવ ચાલુ રહેશે તો એ સમાજ સનાતની સમાજ કરતાં પણ વહેલો પડશે. સંસ્કારો કેળવવાનો, મોક્ષ મેળવવાનો, સમાજસેવા કરવાનો, ભૂતભાવની સેવા કરવાનો હક સૌને સમાન હોય. એમાં બહારથી મખોંદા મુકવાનો કોઈને હક નથી. આતુર્વર્ણ તો સમાજમાં આજીવિકાની શાંતિમૂલક અને પ્રગતિપ્રેરક વ્યવસ્થા કરવા માટે છે. જ્યાં પરસ્પર હિતસંબંધ પરસ્પર વિરોધી થવાનો સંભવ હોય. જ્યાં એકનો લાભ વધે એમાં ખીજની હાનિ હોય, ત્યાં વ્યવસ્થાની જરૂર છે.

હું તો વર્ણવ્યવસ્થાને મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી સંસ્થા માનું છું. અને જ્યાં સુધી મનુષ્યસ્વભાવ ધડવામાં ઈશ્વરનો હાથ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી આતુર્વર્ણ ઈશ્વરકૃત છે કે મનુષ્યકૃત એ ચર્ચા મને નકામી છે. મનુષ્યસ્વભાવ ઝટઝટ બદલાતો નથી. આપણે પુનર્જન્મમાં માનીએ છીએ, વંશપરંપરાગત સંસ્કારોમાં માનીએ છીએ. અને કેળવણી દ્વારા, ધર્મસંસ્કારો દ્વારા સ્વભાવને ઇષ્ટ દિશામાં વાળી શકાય છે એમાં પણ માનીએ છીએ. એ બધાનો વિચાર કરી આતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા આપણે આપણા મનમાં સ્થિર કરી શકીએ છીએ.

આરે વર્ણ મળીને સમાજનું વિરાટ શરીર બને છે; કોઈ પણ વર્ણને પોતાપરતો વિચાર કરી સ્વતંત્ર કે અલગ રહેવાનો હક નથી; એ વાત વેદના પુરુષસૂક્તમાં સ્પષ્ટ છે. હિંદુઓમાં બહારથી દરેક વર્ણ અને દરેક જાતિ પોતપોતાનું મહાજન-આંધી, ખીજ વર્ણ તથા જાતિ વિશે

હિદાયતિ કે એદરકાર થયાં ત્યારથી આતુર્વચ્છનો નાશ થયો છે એમ મને માસે છે. બાલ્યે બાલ્યે પૂરનો જ વિચાર કરે, ઓળ વળ વર્ણના ઉત્કર્ષ વિષે એદરકાર રહે તો તે વર્ણના મુક મટી શેતાન અને છે. સત્રિય પોતાની કેમના આપભોગથી સમાજ સમક્ષને ગયાવવાને ગરબે પોતાની કેમના દોષ સાચવવા અને કેમની સરસાર્થ સાધવા પાછળ મંડી પડે, તો તેણે આતુર્વચ્છનો છનકાર કયો એમ જ કહેવું પડશે. વૈરથે આખા સમાજ માટે ખેતી અને ગોરસા કરવાનું ઊડી દે અને પોતાની કેમનું જ બહુ કરવા પાછળ પોતાના દાનનો પ્રવાદ વાજે, તો તે આર્થ દિંદુષર્મના યુગ્રુ થયા ગળ્યા. ચારે વર્ણ મળીને એકજ સમાજ અને છે એમ ગવાવવા ખાતર જ વૈદિક કપિએ સદસથીયો પુરેની કલ્પના આપી. પણ એ કલ્પના નાખીને, પગ એ સરીરનો અંધો ભાગ છે માટે સમાજનો અંધો ભાગ શરૂ હોય એવું અનુમાન આપણે ન કરીએ. પોતાની આસપાસના માણસમાત્રને સરકારી ગવાવવા એ દરેક સમય માણસની કલ્પ છે. બાલ્ય એટલે કે કેળવણીકાર ને એમ કહે કે 'અમુક વર્ગને દુઃ સંસ્કારો દારા દિજ નદિ જ કરું,' તો એનું દેવાણું નીકળું જ સમજવું.

સમાજમાં કેટલાક મોઠા દુર્બોધ દમેશા જરૂર, મંદ કે અપંગ રહેવાના. તેઓ પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કારો મદ્ય ન કરી શકે. એવા મોઠા માટે દિગ્ગેની એટલે કે સંસ્કારી મોઠાની પરિચયો કરી પોતાની આહવિકા મેળવવાની વ્યવસ્થા છે. પરિચયો એટલે કે માણસની વ્યક્તિગત મેવા. અંગ્રેજમાં એને Mental Service કહે છે. સ્વાધ્યાય સમાજમાં પરિચયને સ્થાન આઠામાં આપ્યું હોય. સંસ્કારી મોઠા સમાજસેવા તરીકે માંદાં કે અપંગની પરિચયો કરે, વિદ્યાર્થીઓ પર્મણુદિથી પોતાના ગુરુઓની પરિચયો કરી તેમને અભ્યાસ માટે લેઈની નવરાશ મેળવી આપે, દરેક કુટુંબમાં મુવાનો અને મુવતીઓ કૃતજ્ઞતાગુદિથી અને અગ્નિયા કુટુંબનાં અતિહોની પરિચયો કરે, એ સ્વાભાવિક છે. આવી પરિચયો કરનાર દમેશ મરે છે. પણ આ પરિચયો એ નૈમિત્તિક ધર્મ છે. પરિચયોના ધર્મો કરનાર અને એમાંથી આહવિકા મેળવનારની મુખ્યા વધારની એ સમાજનું વદાનુ દુશાસ તરફની પ્રવૃત્તિ છે.

જેમ કેળવણીકાર બ્રહ્મચરિણી મૌરીઓરીએ અપંગ ગાળકોમાં પણ સંસ્કારો રેડવાની નથી નથી પદનિચો મેળવી કારવાનું ખાદું ઝડપું તેમ આપણે પણ તમામ યશોને દિજ કરવાનું ખાદું ઝડપું લેઈએ. સમાજનો એએક શરૂ એ વિદ્યારૂ બ્રહ્મજ્ઞ પગલ્પની પનાકા છે એમ અને માગવું લેઈએ. સમાજમાં યશોની સંખ્યા નેટલી ઓઢી નેટલો તે સમાજ પવારે દગલો અને સામર્થવાન થાય છે.

નેટલા મોઠા સ્વતંત્ર થયા કરી આહવિકા મેળવે છે અને સમાજના મોગસેમમાં પોતાનો કાન્યા આપે છે, તે પણ વૈરથ. પછી તે મોઠા રાગલ્પલોવટનો હોય, પહેળું પડવાનો હોય, સ્વાધ્યાયી કરવાનો હોય, કે લેશ મોવવાનો હોય. વિરાટ વૈરથવર્ણમાં અનેક યનિચો અને કોમેનો અમાવેશ ધવ છે. જેમાં તે 'વૈરથ' અથવા તે 'વિર' મન્દ અમાન્ય માણસ એ અર્થમાં આવે છે. બ્રહ્મજ્ઞ મુનરોપ વચ્છની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે: 'દે દેવ વચ્છ, અમે પણ વિગ દેઈ અગ્નિયમાં જીએ, નાશ નિયમે મેળ

તોડોએ હોએ. અમાના પર કાપ ન કરીશ : વેશ્વ સમાજ એ જ મનુષ્યસમાજનો મોટો ખાગ હોઈ શકે.

આહાલુ અને દાનિય એ બે વર્ણો સમાજની વિશિષ્ટ પારમાર્થિક સેવા પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલા છે. ધર્મપ્રચાર અથવા કેળવણીપ્રચારને પ્રતોષે ન્તે આખો સમાજ સારિત્વક ધર્મ ગ્રંથ, તેજસ્વી ગની ગ્રંથ, તો દાનિય વર્ણને ઝાઝું કામ ન રહે. ધર્મની શક્તિ પર ન્તે આપણા સાચો વિશ્વાસ હોય તો આપણને જરૂર લાગે કે એવો વખત આવવાનો જ છે જ્યારે મનુષ્યસમાજમાંથી અન્યાય, શુભ્રમ અને વિગ્રહ નાશ પામશે. તેજસ્વી સમાજ પોતાના રક્ષણરૂઢ કામ હોય અમુક વર્ણને જ સોંપી દેશે એમ નહિ જાને. સ્વર્વીયતા હિ મનોઃ પ્રસૂતિઃ ૧ મનુની પ્રભા માનવવ્યતિ પોતાના વીર્યથી જ પોતાનું રક્ષણ કરે, બીજા પાસેથી રક્ષણ ન શોધે, એ સ્થિતિ ઠાક દિવસ તો આવવી જ જોઈએ. ત્યાં સુધી પ્રાંતના રક્ષણને અર્થે પોતાનું અધિદાન આપવા તત્પર એવો એક વર્ણ સમાજ પાસેથી પોતાની આંત્રિક મેળવવા હકદાર રહેશે જ. ક્ષાત્રવૃત્તિ સમાજના એકેએક માણસમાં કેળવવા એ ઇચ્છ છે. પણ ક્ષાત્રવર્ણ મોટો રહે કે નાનો રહે એ તે તે કાળની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

આહાલુનો ધર્મ વિવાહિદિ અને વિદ્યાપ્રચાર, ધર્મનું પાતન, ધર્મનું સંરક્ષણ અને ધર્મનો પ્રચાર એ જ છે. ત્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી જન્મતા જ જ્ઞાન લઈને અરવતો તથી, સંસ્કારોની કેળવણીની અપેક્ષા રાખે જ છે ત્યાં સુધી આહાલુવર્ણ રહેવાનો જ. આહાલુ પોતાના જ્ઞાન અને દીર્ઘદષ્ટિ વડે સમાજનો સ્વાભાવિક આગેવાન ધર્મ શકે છે. એ સમાજબદ્ધક ન થાય એટલા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ એના પર ત્રણ પાતની ગર્વોદાઓ મૂકી છે. આહાલુ મંપત્તિ, સત્તા અને સુખ-ત્રણેની જાગતમાં વિરક્ત રહે. આહાલુ પોતાની ઇન્દ્રિયો પર વિશ્વ મેળવવો જોઈએ, બરીમાઈમાં રહેવું જોઈએ, ધનસંચયની લાલસા છોડી દેવી જોઈએ, સત્તાધીય થવાનો લોભ ન રાખવો જોઈએ. મદ્યન આણકયે સત્તા વાપરી પરદેશના જગરહરત સોંકાને હાંકો કાઢવા માટે મગધદેશમાં મહાન હિંદુ આશ્રમસ્થાપવાની પેરવી કરી, પણ અંતે એ આહાલુધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ થયો માટે તેણે આરંભાયેલ કાર્ય આને યુરોપનર આહાલુ શુભેશી રીતે દુનિયાને સજગાવવા લાગ્યા છે.

આને ધર્મધર્મ હું કેવાં થે જોતો જ નથી. ત્યાંત્યાં જાતિઓ દેખાય છે. જાતિ એ દોહીના સંજ્ઞા પર રચાયેલી રાંચા છે. એ સંસ્થા ટોળાધર્મી છે. વર્ણ સંસ્કૃતિક છે; જાતિ પ્રાકૃતિક છે. ઘાસ જેમ એની મેઝે ઊગે છે તેમ જાતિઓ એની મેઝે જંધાય છે. એ ધર્મને નહિ પણ કુદરતને વશ રહે છે. સંસ્કારપ્રધાન ધર્મવ્યવસ્થાને ટકાવવા માટે એણે જાતિવ્યવસ્થાના જન્મરતે કાઢી નાખવાની જરૂર છે.

ધર્મોત્તરી જાગતમાં ગાસ વિચાર શુદ્ધ છે. મોતપોતાના સમૂહની સંજ્ઞા વધારવાની અજીબી ચતુર ધર્મોત્તર ધાર્મિકતાને વિસરી નહીં ટોળાધર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે; હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓને અનુભવ શુભો. એકાદ વ્યક્તિ ખ્રિસ્તી થાય એટલે એ પોતાના સમાજમાંથી ઊખડી ગય છે. નવો રસાજમાં એનો મુળિયો સ્વાભાવિકપણે પેસ્યાં નથી. મોટી મોટી સંજ્ઞાને અવશ્યા આપી કોમને વટલાવવા જતાં એવો સમાજ

પોતાના જૂના સંસ્કારો અને વહેંચો છોડતો નથી. ધર્મોત્તર કરી ફક્ત નામનું લેગણ જ ગણે છે. એવા વર્ગો જૂના સમાજથી વિખૂટા પડે છે, અને નવા સમાજને ઓગળે પણ જાય છે. જોઈએ છે હૃદયનાંતર, હૃદયની શુદ્ધિ, સંસ્કારોનો ઉચ્ચતા. એને માટે તો દરેક ધર્મમાં અવકાશ છે જ. દરેક માણસ પોતાના આચરણ દ્વારા પોતાના જીવનસિદ્ધાંતોનો ઉત્કર્ષ ખતીવે એવી અસર સ્વાભાવિક રીતે યર્ષ રાકે એટલી આસંપાસના સંભાવે પર થવાની. જ્યાં સુધી સોડો કુડેરો કે 'એકસો અમારો જ ધર્મ સાચો, ગાંધીના ગંધા જૂના,' ત્યાં સુધી વિમંસ રહેવાનો, અને ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવવાનો. મુસલમાન ધર્મમાં જ કંઈ છે કે ઈશ્વરે દરેક દેશને એને દરેક જમાનાને ધર્મપુરુષો આપેલા જ છે, કોઈ પણ સમાજ કે કોઈ પણ કાળ અનાય રાખ્યો નથી. આપણે પણ ધર્મસંસ્થાપનાર્થે યુગે યુગે અવતારો આવે છે એમ માનીએ છીએ. ઈશ્વરની વ્યવસ્થા એવી જ હોય. ભિન્ન-ભિન્ન પરિસ્થિતિ પરત્વે, ભિન્નભિન્ન જનસ્વભાવ પરત્વે ધર્મનું કસેવર બાંધે જુદું જુદું રૂપ પડે, પણ ધર્મતત્ત્વ બીજામાં સર્વત્ર સરખું જ એતપ્રેત છે. એ વ્યવસ્થા સર્વત્ર સમાનરી ત્યારે જ જંગમતામાં શાન્તિ રંધપાશે. આપણા વેદ પુરાણ છે. વિદ્યુત્તામ વેદોઃ । ગંધા જ ધર્મગ્રંથો બધાં માટે છે. દરેક માણસ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો છતાં ગંધા ધર્મોના મંથોનું, રિવાજોનું અને સંસ્કારોનું અધ્યયન કરે, અને ઈશ્વરની વિરિધ લીસા સમજી લઈ ધન્ય થાય. આમ ચાકીશું ત્યારે કુનિવાના ગંધા જ ધર્મો સાચા છે, ગાંધીય-પરાયણ છે એવી ખાતરી થશે, અને આપણા આ ભારતવર્ષમાં સર્વ ધર્મોનું એક વિશ્વ-કુટુંબ રચપારો. આપણી કેળવણીની સરચાઓ એવા ધર્મકુટુંબનું ખ્યાન ધરે અને તેને શિદ્ધ કરવા મેષે એ જ હજીવા નેવું છે. એ દિશાએ ચાલવાની શક્તિ આપણને મળે, અને ભિન્નની આંખે આપણે ગંધા તરફ જોઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના કરી હું આપ સૌની ન લઈ છું.

૨.

સનાતન આર્યસમાજ

આર્યસમાજમાં સંન્યાસીઓ છે, શૂદ્રથી છે, રાગનીતિનો છે, કેળવણીકારો છે. રાજકારણથી ગમરાનારા પેન્શનરો છે અને પૂરેપૂરી નાગરિકતા નહિ અનુભવનારા સરકારી અમલદારો પણ છે. આર્યસમાજ એક સુધારક પંથ છે, જોકે તેમાંથી પ્રગતિ જોઈને ભડકનાર; રાજકારણથી ગમરાનાર અને 'આપણે તો ધણું કરી નાખ્યું, હવે તો ક્યું તે સંભાળવાનું કામ જ રહે છે,' એવું માનનાર લેગપરાયણ સોડો પણ છે. કોઈ કોઈ વખત એવા સોડોના હાથમાં સમાજની ધૂરા આવી જાય છે અને સુધારક સોડોને આર્યસમાજના બિરોધ વિશે કાણિક લેકેમ ધર્મને નિરાશા આવે છે.

આમ હોવા છતાં જો આર્યસમાજ એક જીવંત સમાજ છે. એણે ફીકડીક પ્રગતિ સાધી છે. સનાતનીઓ સામે પડેલી વળવાની પદ્ધતિ પણ તેણે ખૂબ પ્રમાણમાં ગદલી નાખી છે. આર્યસમાજનું ભવિષ્ય શિશુનું છે. કોઈ વખત આર્યસમાજ અસ્ત થશે તો તે પોતાના આદર્શમાં અદ્ધ પડવાને કારણે અથવા તો પોતાના પ્રજ્વલમાં નિષ્કળતા મળવાને કારણે અસ્ત નહિ થાય પણ પોતે કરેલા ખારેલા સુધારાનું કાર્ય પૂરું થવાને

કારણે રૂતાઈતા આનુભવી પોતાના જૂના સ્વરૂપને છોડી દેશે અને જૂની પ્રેરણાને નવું રૂપ આપવા માટે નવું શરીર ધારણ કરશે. સનાતન એટલે નિત્યતાનં. મૂળસ્ત સિદ્ધાન્તોને પ્રાણાન્તે પણ સાચવીને ચાલ સ્વરૂપમાં અવારનવાર પરિવર્તન કરતા રહેવું એમાં જ સાચું સનાતનત્વ છે. આપું સનાતનત્વ આર્યસમાજમાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. એટલે જ હું માનું છું કે આર્યસમાજનું અવિધ્ય બિબ્ધ છે.

૧૧-૧૨-૩૭

૩

આર્યસમાજની સ્પષ્ટતા

આર્યસમાજની મામંડીઓ (નિમ્ન દેહાગાદના સત્વાચ્ચ અંગેની) ન્યાયવુકર હતી તે વિશે કોઈનો મતભેદ નહોતો. ન્યાયમુખી સમાજિક શાન્તિ અને સત્માનિક દિત્તો અંત ન આપ ત્યાંમુખી દરેકને પોતપોતાની માન્યતા મુજબ પોતાનું ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે મનુષ્યમતિએ કેટલાયે યુગો મુખી પુરમાર્થ કથો છે અને કોણ જાણે કેટલાયે અધિદાન દીધાં છે. આને આ વિષયમાં કશો મતભેદ હોવાને કારણે નથી. છતાં કોઈ પછાત અથવા તે મૂઠામટી સંસ્કાર મનુષ્યના સામાન્ય દષ્ટિ સચવાય તે માટે પણ નવાં અધિદાન જાણે તે દરેક જોઈએ એટલી કિંમત જરૂર માટે તૈયાર હોવું જોઈએ. પરંતુ 'કોઈ પણ સંસ્કાર એવું અધિદાન જા કારણે માગે,' એવો સવાલ મનમાં ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી. જે ત્રાંતો અનેક વાર સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એને ફરીથી સ્પષ્ટિત કરવા માટે શું વારંવાર કિંમત અપવાની હોય!

જ્યાગ એવો મને છે કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરતી એ મનુષ્યનું નેરણું કર્તવ્ય છે તેનાથી પણ વધારે સ્વતંત્રતાને વધારે જાગૃત રહીને સમાજની એ એનો અધિકાર છે. જે કોઈ પણ કારણે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા યુમાવી એસીએ તો તેની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે આપણી ફી આપવી જ પડે છે. તે વિના જે સ્વતંત્રતા મળે તે આપણે તેને પચાવી ગણતા નથી.

આર્યસમાજ એ વિદુષર્થ એનામુખ છે.

જે કોઈ પોતાની સ્વતંત્રતા જોઈએ છે તેમને તે ફરીથી મેળવવા માટે જે રીતે કિંમત આપવી પડે છે, તે જ રીતે નેજો બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી કઈ તે ફરીથી આપવા માટે અધિદાન માંગે છે તેમને પણ પોતાના આવા દુર્બલતાની કિંમત જરૂર પડે છે. આ કિંમતનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તેની ઇતિહાસને અગર છે જ.

૧૨-૮-૩૨

યુદ્ધે ચરેલાં ત્રણ મહારાજ્યોનું લડાયક બળ

હંગરરી ધરમરી સંપત્તિ

ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મની એ ત્રણ મહારાજ્યો પરસ્પર યુદ્ધમાં ક્રિતયાં છે. એમનાં લડાયક બળ વિશે જાણવાની સૌને આજે સહેજે જિજ્ઞાસા રહે. આજે તે મુખ્યત્વે આ ત્રણ જ રાજ્યો યુદ્ધમાં ભાગ લે છે, પરંતુ સંયોગો બેતાં બીજાં રાજ્યોને પણ વહેંચાં મોડાં, અને કમને પણ, યુદ્ધમાં બિનચ્યું પડશે એ વિશે શંકા નથી. જર્મની વિશ્વ મેળવવા માટે બીજાં નાનાં રાજ્યોની તટસ્થતાનો ભવિષ્યમાં જરૂર ભંગ કરશે. એટલે એ સૌ મધ્યયુદ્ધના યજ્ઞમાં હોતાઓ થવાની પૂરી સંભાવના છે.

જર્મનીનું લડાયક બળ

ખૂબ જ લશ્કરી તાકીમ પામેલું અને શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સંપૂર્ણ સુસજ્જત જર્મન સૈન્ય દમણાં યુરોપની રંગભૂમિ ઉપર મધ્ય સ્થાન ભોગવી ચુકું છે. આખા યુરોપનો મધ્ય ભાગ એણે એના સૈન્યબળથી આવરી લીધો છે. દમણાં આધુનિક ટેંકા, મશીન-ગનો, મોટરગાડીઓથી સુસજ્જત થઈ ત્રીસ લાખ જર્મનો યુદ્ધભૂમિમાં તૈયાર ઊભા છે. આ સિવાય સ્ટ્રોવેકિયાના ૨૫ લાખ સિપાઈઓ પણ જર્મનીની મદદે આવી પહોંચે એવી વકી છે. આજે લડાયક તાકીમ બેતા દસ લાખ યુવાન જર્મનો ૭ માસ પછી કામે થઈ જશે. જ્યારથી એકસ્ટ્રોવેકિયાનું દોરગોળાનું જંગી કારખાનું અને એક સૈન્યનો લડાયક સામાન જર્મનીના હાથમાં સદગ બાવે આવ્યાં છે ત્યારથી જર્મન સૈન્યનાં આયુધો અને સાધનો યુરોપમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાયાં છે. એકસ્ટ્રોવેકિયાનાં અને જર્મનીનાં રાખાનાં જથ્થામંધે લડાયક સાધનો આજે તૈયાર કર્યે આવે છે. જર્મનો બીજા ૬૦ લાખ સૈન્યોને છેવટે લડાઈમાં ઉતારી શકશે. જર્મન પ્રજાનાં યુવાનો, સાધનો, શક્તિ, ધન, અક્ષર્ય યુદ્ધ માટે જ નિર્માયાં છે.

જર્મન સિપાઈ સારી રીતે તાકીમ પામેલો, પોતાની ફરજ અનવનામાં અત્યંત ઉત્કંઠાવાન અને સંપૂર્ણ સાધનોથી સજ્જત સયોદો છે. જર્મન કુદરતી રીતે જ એક શ્રેષ્ઠ સિપાઈ છે. એમના અધિકારીઓ યુદ્ધકાળમાં નિપુણ છે. સૌ સ્વીકારે છે કે જર્મન સૈન્ય અવલ દરબાનની તૈયારીઓ અને તાકીમ ધરાવે છે.

સને ૧૯૧૪માં જર્મન સાગર સૈન્ય બીજા નંબરે હતું. આજે તે હજી નંબરે છે. આથી જ બ્રિટિશ દરિયાઈ બળ એને જાંદરોમાં પૂરી શક્યું છે. જર્મની પાસે ફક્ત ૭૭ સગમરીનો છે (એમાંથી આસરે ૨૦ ફ્રેન્ચનું અનુમાન છે). એ સગમરીનોમાં ૬ ભાગ ૫૦૦ ટનથી નાની છે. નવી ત્રીસ સગમરીનો અધ્યાય છે. જર્મની પાસે ૭ મોટી જંગી મનવારો છે. એનું ફક્ત ટોન ૧૦૮૦૦૦નું છે. તે સિવાય ૧૫ લાખ ટનથી નવી મનવારોનું આંધકામ ચાલુ છે. બે મનવારો વિગતો કઈ જવા માટે, આઠ મધ્યમ મનવારો (આઠ બીજા અધ્યાય છે), ૪૪ વિનાશિકાઓ (૧૦ નવી અધ્યાય છે), આઠશો જર્મન કાફો છે. અમેરિકા કાફા પાસે એ નાનું જાણ્યું છે.

શ્રેષ્ઠશિટનનું સહાયક બળ

એનાં બળનું કેન્દ્ર નાવિકશક્તિ છે. હુન્ટરેડ રેટ્સ ઓફ અમેરિકા સિવાય કોઈ મહારાજ્ય દરિયાઈ બળમાં એનાથી વધુ ગણવાન નથી. એ પોતાના મોટા કક્ષલા માટે પુષ્કળ નવી મનવારો જાણે છે. જર્મન સમગરીનોમાંથી પોતાના વેપારી વહાણોને ગચાવવા માટે ૧૦૦ વિનાશિકાઓ (Destroyers) ફરતી રાખી છે. આ સિવાય ફ્રેંચોની ૭૨ વિનાશિકાઓ આ કામ માટે ફરે છે. શિટન અને ક્રાન્સ પાસે જર્મનીથી જેવડી એટલે ૧૫૦ સમગરીનો છે. તે સિવાય સમગરીનોનો નાશ કરવાવાળાં નવી વળતાં અનેક વહાણો શિટન ધરાવે છે. યુરોપી ઉપાડી ક્રેનાર પણ અનેક ગપરકસો શિટન પાસે છે.

જર્મી મનવારો (Battleships) માં શિટનની ખરેખર સરસાઈ છે. શિટન પાસે પંદર જર્મી મનવારો છે, ક્રાન્સ પાસે સાત જર્મી મનવારો છે, બ્યારે જર્મની પાસે માત્ર ત્રણ જ છે. પરંતુ જર્મની હાથ ૪ નવાં જર્મી મનવારો જાણે છે, બ્યારે ઈંગ્લાંડ અને ક્રાન્સ ૧૩ નવી જર્મી મનવારો જાણે છે. મધ્યમ સહાયક મનવારો (Cruisers) માં શિટન પાસે પ્રથમ શક્તિતા ગખ્તરવાળી ૧૫ અને સાદા ગખ્તરવાળી ૧૫ મનવારો છે. તે સિવાય ૨૩ જૂની કુરોને પણ કામમાં લેવાય છે. શિટન પાસે ૪૫ લાખ ટનની કુરો છે, ક્રાન્સ પાસે ૧૫ લાખ ટનની છે, બ્યારે જર્મની પાસે એ દિશાને ૧૪૫૦ ગળ છે.

તૈયાર મનવારો (ટન)

અધાય છે (ટન)

શિટન અને ક્રાન્સ

૨૦૫૮૦૦૦

૬૮૦૦૦૦

જર્મની

૨૧૮૦૦૦

૨૮૨૦૦૦

શિટનનું નૌકાબળ જર્મનીથી ક્યાં વે ચડે. તેમ જર્મનીનું જર્મીનનું સૈન્ય શિટનથી ક્યાં વે ચડી જાય તેનું શ્રેષ્ઠ છે. તેનું તૈયાર સૈન્ય માત્ર ૨૫ લાખ માણસોનું હતું પરંતુ શિટનના ઇનિયારમાં નવે લાખસો જેસાડી ૨૦ થી ૨૨ વરસના યુવકોની ફરજિયાત મૈનિક તાલીમ આંતિના વખતે પણ શરૂ કરી દેવામાં આવી હતી. આથી એના ૨૫ લાખ માણસો કેળવાય છે. શિટને લગભગ ૧૭૫૦૦૦ માણસો સહવા માટે ક્રાન્સમાં મોકલ્યા છે. સર્વે દીતે જર્મન મૈનિકો અને સરદારો વધારે તાલીમ પામેલા અને કેળવાયેલા છે. શિટનનું ખુશી સૈન્ય માટે બળદવે શરૂ થાય છે, પરંતુ શિટનનાં સંસ્થાનોએ પૂરો સહકાર આપવો શરૂ કર્યો છે. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડથી પચાસ હજાર, રીતેર હજાર અને પંદર હજાર મૈનિકો અતુકમે શિટનને મળશે. એ ત્રણ સંસ્થાનો વધારે મદદ પણ આપી શકે. પરંતુ મંપાનના બધા સામે સંસ્થાન તરીકે એમને પોતાની જમિમાં સૈન્ય સુસાન્ન રાખવું પડે છે.

દિદે પણ ૭૦૦૦૦નું લરકર સુવેજની નકેરના ગચાવ માટે હમણાં મોકલ્યું છે. લિંદ પાસે ૬૪ ગિનકેળવાયેલું અને કેળવાયેલું પુષ્કળ મનુષ્યબળ છે. ગયા મનુષ્યદમાં દિદે આઠ લાખ મૈનિકો અને ચાર લાખ મજૂરો મોકલ્યા હતા. દિદેઓ ઉપર અંગ્રેજોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ હોવાથી દિદેનું અગણિત મનુષ્યબળ ગિનકેળવાયેલું પડ્યું છે. શિટન પાસે મનુષ્યબળ ઘણું છે, પરંતુ તેને કેળવી શક્યાઓ પૂરાં પાડવાં એ સવાલ

ગયા હોઈએ, પણ તું કરીએ,” એમ કહી માતાને પ્રણામ કરી જવાર એટલા પર બેઠા. એટલામાં તો લોકો આવ્યાં, દર્શન કરતાં ગયાં અને સરસ્વતીના હાથનો પ્રસાદ ખાતાં ગયાં. આજે સરસ્વતીનો આનંદ માતો નહતો. તે ગાંડીધેડી જાની ગઈ હતી. લોકોની ભીડ જમતી ગઈ, તેમ તેમ તે ઘેડી જાતી ગઈ. લોકોને પણ પ્રુષ્ઠળ આનંદ પડ્યો. તરફ તરફનાં લોકો ભેગાં થયાં હતાં. તેઓ જાતજાતનાં દર્શન કરી ચિત્રવિચિત્ર આનંદ લૂટતાં હતાં.

એટલામાં વિષ્ણુની ટોળા પણ આવી પહોંચી. વિષ્ણુએ સરસ્વતીને પ્રસાદ વહેંચતાં જોઈ અને લોકોની હા જોઈ. સરસ્વતીને થાક લાગ્યો હતો, અથવા લાગ્યો જોઈએ એવું માનીને બીજી થાળી લઈને તેણે પ્રસાદ વહેંચવાનો શરૂ કર્યો. સરસ્વતીએ આ જોયું. તેને ન ગમ્યું. આજના આનંદમાં ભાગીદારી તે ન સહી શકી. તેને વિષ્ણુને ના પાડવાનું થઈ ‘ય મન થયું’, પણ તે તેમ ન કરી શકી. ત્રણેક કલાક પછી પાછું ‘યથું’ જ રાખી ગયું. મંદિરે રહ્યાં માત્ર ત્રણ જણ: રામશંકર, વિષ્ણુ અને સરસ્વતી. તે યાત્રા ગઈ હતી, ને હાથ કરીને બેઠી. “બેટા, થાકી ગઈ કે ? આટલામાં જ. સારું થયું ને કે વિષ્ણુ તારૂં આવી પહોંચ્યો, નહિ તો તું શી રીતે પહોંચી વળત ?” વિષ્ણુ લીમડા સાથે જોઈ રહ્યો હતો. પોતાનું નામ સાંભળતાં તેણે કાન માંડ્યા. “મારાથી તો કંઈ થાય નહિ, નહિ તો તું પ્રસાદ વહેંચે ને હું જોઈ રહું કે ?” એમ કહી ડોસાએ ખોંખારો ખાધો. વિષ્ણુને આમાં કંઈ સાંભળવા જેવું ન લાગ્યું. સરસ્વતીનું ધ્યાન ક્યાં હતું, એ એને ખબર નહતી. ડોસાએ આગળ ચલાવ્યું, “હવે શરીરમાં જળ ક્યાં રહ્યું છે ? અહીં સુધી પણ મહાપરાણું આવ્યો. હવે તો, ભગવાન ઉપાડી લે તો સારું.” ખગલો બેઠો બેઠો આવ્યો, અને ડોસાની સાથે જોતો જોતો બેઠી ગયો.

વિષ્ણુ ચૂપકોટીથી કંટાળીને બેઠ્યો, “ભગવાન પણ જલકણો છે, નહિ કાકા ?”

“હા, બાઈ હા, એમજ લાગે છે, નહિ તો મારા જેવાને પડતો મૂકીને, ગિયારાં ગિમેતને શું કામ ઉપાડી લે,” એમ કહી સરસ્વતીના પાસે હાથ ફેરવતાં આગળ નાવ્યું, “એ તો અમે છીએ, નહિ તો આવડી છોકરી ગિયારી મૂંઝાઈ ન મરે કે ? બેટા, કોઈ વાતથી તારે મૂંઝાણ નહિ હોં, કંઈ જરૂર પડે તો અમે બેઠા છીએ ને ?” આ કંટાળુ વાક્ય સરસ્વતીની માતાનો જીવ મૂંઝાતો હતો, ત્યારે ડોસા, ખોસેલા તે આજે ફરી પોતાના હવામાં થોડાં આદોષનો બીડીને રાખી ગયાં. ડોસા આશીર્વાચન બોલી વિદાય થયા. વેપલું પણ મંદિરમાં દોવો કરવા થી છે કે નહિ, બીજી કોઈ વસ્તુની જરૂર છે કે નહિ, તે સંબંધી સરસ્વતીને પૂછી ઘર તરફ વળ્યો.

સરસ્વતી એકલી પડી. હજીયે તેના કાનમાં શબ્દો ગૂંજતા હતા: ‘અમે બેઠા છીએ ને ?’ અને તેને એકલી જણીને તે વાક્યની સાથે સંકળાયેલાં બીજાં સ્મરણો પણ મનમાં નાચવા લાગ્યાં. ગયે જ વર્ગે, આ જ દિવસે તેની મા ગિમાર હતી-સખત ગિમાર હતી. આ જ ચોકમાં, લીમડાની છાંય નીચે તેની મરણપથારી હતી. સરસ્વતી થાકથી કંટાળી ગઈ હતી. તેનું માથું બમતું હતું. તેથી અબોડો છોડી એક ચટાઈ ગિજાવી તેના ઉપર

વાયનો દેરા દર્શ આડી પડી. ગિલાડીને લેઈ ને કખૂતર આંખો મીચી દે તેમ તેણે. પણ આંખો મીચી; પણ રમરહો ગમણા વેગથી સળખ્યાં. તેની માની પધારીના ઓશિકા આગળ સરસ્વતી આંખુ આરતી બેઠી હતી. તેની મા વક્ષીઆઈ નિઃસહાય સરસ્વતીના બોળામાં વાય રાખી પડી હતી. સામે બહારએ બેદરકારીથી ઘડી કાઢેલા ચારપાંચ ગામના આગેવાનો આંખે અગમ કરતા ઊભા હતા. પધારીની ખીછ ગાજુએ એક પચાસેક વર્ષની સ્ત્રી બેઠી હતી. અને તેની ખસે વિપ્લુ પણ મંભીર મોં કરી હોમો હતો. પ્રાયેક પણ કારમી ચીત્તી હતી. દિવસ આઘમવાને ચારેક ઘડીએ આડી હશે, અને સરસ્વતીની માએ આંખો ઉઘારી, સરસ્વતીની સામે બેસું, અને રોઈ પડી. “બોલો, બોલો, શું કહેવું છે ? તારીમાં શું જાણો નહિ. સરસ્વતી તે અમારો દીકરો જ છે ને ? અમે છીએ ત્યાં સુધી તેનો વાળ ત્રોકો નહિ થવા દઈએ.” મામના આગેવાનોએ મખતવ ખતાવ્યું. કોણ જાણે વક્ષી આઈએ આ સાંભળ્યું કે નહિ, પણ ત્યાંપછી તરત જ વિપ્લુને લાચની ધ્રુતારતથી પધારી પર બેસવા કહ્યું. પછી સરસ્વતી સામે બેસું, અને કંઈક નિરાંત કંઈક હોયો આસ રાખતો પેલી સ્ત્રીની સામે મીટ માંડીને કંઈક કહેતો તેમનો પ્રાણ મંજવા લાગ્યો. તે બેઠી થવા અપત્ત કરવા લાગી. સરસ્વતીએ દેરા આપવા લાય જગ્યા, અને ખતાસ ! તેની માનું પ્રાણપંખેડે ઊડી ગયું. સંજનાના સર્વ રંગો ધીમે ધીમે સ્વામ ધર્મ થયા. શુકકણિકા નેત્રવિનો ગનતી મર્મ.

સરસ્વતીથી આ ચિત્ર ન લેઈ શકાયું. તે બેઠી ચર્મ મર્મ, અને હૃદય કરવા લાગી. ગાર ગાર માસ વીતી ગયા તોય શું તેના થા ફજાયા નહોતા ! ખીમ કોઈની પે મા નહિ મરી જતો હોય ! ત્યારે શું તેનું માનસ જલુ નિર્ગળ હતું ! ના, રે ના, એમ તો સી રીતે કહેવાય. કેટલાય વખતથી આ એકજવાયા ડુંગર પર તે એકલી દિવસો પસાર કરતી હતી. ત્યારે મર્મ મુજરી જુલતો કેમ ન હતો ! માતાના મુજરી ગયા પછી તે રડી હોય તો આજે જ. તેનાં દૂસકાં વધ્યાં, અને આંસુની બે ધારાઓ ગાત્ર ઉપર રેલાઈ આઝી. કોઈએ તેનાં અણુમોઝ આંખુ ન કુછ્યાં, તે ટપ દર્મને ધરતી ચૂસી મર્મ. કોઈએ ન કુછ્યાં ! કોઈના હેખતાં રડે તો કુછે ને ? કોઈ ગાયક પાસે હોત તે બોળામાં લેડી લેડી કાઢુથેવું બોલતી તેનાં આંસુઓ ખાળત. જીવાન હોત તો—પછી તે ગમે તેવા હૃદયનો હોય—તેનાં આંસુઓ તો શું, પણ તેના અસ્તબસ્ત વાળને પણ એકવવા મંડી પડત, અને કોઈ કાકા હોત તો સરસ્વતીને આખી ઉપાડીને પોતાના બોળામાં ઝઈ લેને છાની રાખત. પણ તે એકલી હતી. તે આડી પડી અને સર્મ અમ.

થોડી ચાર પછી ‘મા, એ મા,’ એમ બૂમો પાડતો એક આંદેક વપનો છોકરો ચારે ગાજુ બેતો સરસ્વતી તરફ દોડતો આવ્યો. સરસ્વતી સજાળી જાગી; ને બેસું તો એમણે કીલો કીલો દસતો દબે. સરસ્વતી સ્વસ્થ ચર્મને બોલી. “કેમ રે આજે સવારમાં નહોતો આવ્યો ?” જવાક મુસો લાવી લે બોલ્યો, “ચારા બાએ ફીધું દે અમણે જતો ની, બેદ દાપરી મેં. મનેક બોસું યાજ તાણે લંબજો જાલે.” સરસ્વતી સમજી ચર્મ કે એના ગાખનું કહેવું ખરું હતું. માછીમારથી તે વળો જૂદેવાના મંદિરમાં અવાય ? સાંજ પડતી હતી. તે ઝટપટ કીડી ને મંદિરમાં જઈને થાળીમાં પ્રસાદ લાવી એમવાના

ખોળામાં ભરાવ્યો. ખેમલો પડતાયો. સવારમાં આવ્યો હોત તો કેટલો બધો પરસાદ મળત. પ્રસાદ આપીને તેને સરસ્વતીએ કહ્યું, “ તારે આવતા રહેવું હોં, અભરાયું નહિ.” ખેમલો એટલે બેઠો અને સરસ્વતી કાલીમાતાની સરભરામાં પડી.

આમ ને આમ શિયાળો વહી ગયો. વસંત આવી અને ગર્મ. ઉનાળાના દિવસો ઊગતા અને આયમતા. ખેમલો રોજ સવારસાંજ આવતો. તેને સરસ્વતી કંઈ ને કંઈ આપતી. તેને ભણાવવા માટે એક પાટી, અને એક સુંદર વાર્તાની ચોપડી લાવી હતી. રોજ તેને તે ભણાવતી. ખેમલો પણ કંઈકે ભણતો, કંઈકે વિચિત્ર વાતો કરતો, ખેલતો, કૂદતો ચાલ્યો જતો. કવચિત કવચિત વિષય પણ આવતો. આંગળા ગોટા સાથે થોડી વાંતો પણ ઉડાવતો, અને બેદરકારીપૂર્વક ચાલ્યો જતો.

એક દિવસ પહેલે ચહેરે ખેમલો આવ્યો : ઘણો જ. ઉદાસ. આવીને સરસ્વતીની સામે બેસીને કહેવા લાગ્યો, “ મા, મારા બા કહે એ કે ‘કાલથી છેતરમાં ટાપરી ગાંધીને તાં રેવાયું’ સે. ચુમાકા પસો પાસાં અહીં આઈયું. ’ મું તો ની જઈ,” એમ કહી એ તો સરસ્વતીની પાસે બેઠો. સરસ્વતી પણ ગંભીર બની ગઈ. મોં પર ગતાવટી હાસ્ય લાગી બેઠી, “ એમં તે ક્યા. તારે જવું જ પડ્યો, નહિ તો પછી કોઈ દિવસ હું તારી સાથે નહિ બોલું.”

ખેમલાનો બધો જ રોષ ઊતરી ગયો. તે ગમરાઈ જઈને બોલ્યો, “ ના મા, મું જઈશ. પણ હું આવું વ્યમ કરીને ? એતા બધું જ છેડું સે.” “ ચારપાંચ દિવસમાં એકાદ દિવસ આવી જશે,” સરસ્વતીએ એમ કંઠી નિલનિયમ પ્રમાણે તેને કંઈક આવડું આપ્યું. આજે તે ખાઈને બેસી જ રહ્યો, ને મોઝો સરસ્વતીએ ધમકાવ્યો ત્યારે અંધારામાં અધ-જો ઘેર પાછો ગયો. સરસ્વતી તેને જતો બેઈ રહી. તેનાથી એક નિશ્વાસ નખાઈ ગયો. ૧ ખૂમ મારી, “ ખેમલા, પાછો આવ.” તે પાછો આવ્યો. તેને તેની પથ્થરપાટી આપીને મહામહેનતે બોલી, “ જો, ઘેર થોડું થોડું લખજો, અને રોજ ચારપાંચ દિવસમાં ગતાવી ” તે પથ્થરપાટી લઈને ચાલ્યો ગયો. સરસ્વતી પાછી ફરી, મંદિરના કામથી પરવારી, ખીને સૂઈ ગઈ.

પથારીમાં આમથી તેમ તે આઘોટવા લાગી. ફર ફર બેખંડોમાંથી પવન ઊડ્યોઃ ઘૂહીઘૂહી...ઘૂહીઘૂહી...કરતો કરતો ચારે પાસ ફેલાયો. જૂનાં પાંદડાં ખંરરર...ખંરરર...કરતાં જમીન પર પડીને ઊડવા લાગ્યાં. નવાં પાન કંપવા લાગ્યાં. સરસ્વતી શન્ય પડી રહી. તે સૂતી હતી તે મંદિરની એક જર્જરિત દિવાલના યાકોરામાં થઈને પવન સહીઘી કરતોકને આવ્યો અને દીપક ઘુમરાવ્યો. તોય સરસ્વતી ન ધાલી કે ન ચાલી. તે એકઠી હતી. ચોમાસુ સંદેશ મોકલતું હતું. ‘ આ સાચ દિવાલ સમરાવી નાખે તો બલે ને પછી પવન લાય કે મેઘ ગળે, પછી કોની ખીક. પૈસા તો વિપ્લવે ત્યાં છે જ. કાલે વાત. ’ આગ વિચાર કરતી તે સૂઈ ગઈ.

સવારમાં વિષય આઠ વાગે ઊઠ્યો. થોડાં ઘણાં બંગાસાં ખાધાં. શરીર ઉપર એ કોટા પાણી ફેડીને ઝટપટ પરવારીને, ખીસામાં ગાંજની ચક્રમ નાખીને, સાકાને સફાઈની

હય ભારીને ચાલ્યો કાઢીમાતાના મંદિર તરફ. “આજ તો, સરસ્વતીનો ગાંઠને પીવો છે. પૈસાની પણ ભાગ કાઢેતા આવશે.”

સરસ્વતી નિત્યકર્મથી પરવારીને વિધ્યુના ધરુ તરફ જવાનો વિચાર કરતી હતી. એટલામાં જ વિધ્યુનું પડછંદ શરીર પગથિયાં ચડતું દેખાયું. માથે રસ્સાદાર પાંદડાં વીરેલો હતો. હાથમાં બીડી મોટી જોગજોગ ફરતી હતી. તેના આવા દંચ બેઠું. સરસ્વતીએ કુતૂહલતાથી પૂછ્યું : “આત્મારે ક્યાં જવાની તૈયારી કરી ?” વિધ્યુ એકદમ અંધાર ગનીને બોલ્યો, “તું તો ગદુ આજસુ દેખાય છે. અને ગણ્યો મારો સ્વભાવ પણ શૂદ્ધલેણ છે. એ તો સારું થયું ને કે મને યાદ આવ્યું, નહિ તો એવા લોકોનો મોત બરાસો ! ખીતું ચોમાસુ પણ આવશે. શું લોકો બેઠરકાર છે ! સ્વાર્થી નહિ તો ! એમની જાતે તો આપના આવે જ રીતા. પણ કોઈની સાથે સંદેશ તરખો પણ કહેવડાવતા નથી. આપને તો હું જાતે જ જાઉં છું, એમને પણ ખબર પડશે કે દરામતો માત્ર કેમ ખવાડ છે !” પામે જીભેલા પોલા વાંસનાં મુકાં પાંદડાં અમથાં ખખડ્યાં. સરસ્વતી તો વિધ્યુની સામે બેઠી નહીં. તે સમજી જ નહિ કે તે શું કહેવા માગે છે. વિધ્યુ તેની સામે એટલા પર બેઠો, ને વળી બોલ્યો, “જે ત્યારે, બેસ, હું જાઉં છું.”

“પણ ક્યાં ?” સરસ્વતી હસતું હાથીને બોલી. “હજી તો પૂછે છે ક્યાં ? પેલા ખેડૂતને ત્યાં, ખીત્ત કોને ત્યાં વળી ! ખીત્ત કઈ ખેડૂતો નથી. આ ખેડૂત તો નવાઈનો બાઈ. કેટલો વખત ચર્ચ મથો, પણ સંઘના રૂપિયા બરવા આવે છે !” વિધ્યુ કોટું વાંકું કરી, હાથનો ચાલો કરીને બોલ્યો. “મંદિરનો માત્ર છે ! કાણ પૂછનાર છે ? શું લોકોની દરામ દાનત છે !”

સરસ્વતી હવે સમજી. એને વાતનું ગાંબીર્થ સમજાયું. તે બોલી, “તે તમે જાઓ છો ?” “ત્યારે ખીત્ત કોણ જાય !” એમ કહી તે જીભો થયો, અને જવાની તૈયારી કરતાં ખીસામાં હાથ નાખી સહેજ ખમચાયો. “અરે, આ માત્ર હિતાવશીઆ સ્વભાવથી તો હું કંટાળ્યો. હવે પાછા ફરી થેર જતું પડશે. ત્યાં મુખી તો તાપ પકુ ચર્ચ જશે. ચાલને ચર્ચ જ આવું. પાછું વાતોમાં ને વાતોમાં વધારે મોટું થશે. આજ મથા વખરે કંઈ ચાલે એમ છે ?”

એડુતો, માણસો તો સારા હોય છે. અને અરાળ હોય તોય વિષ્ણુ કંઈ માંજ્યો ગય એમ છે ?” આવા વિચારોની ગડમથલમાં આખો દિવસ પસાર થઈ ગયો. સાંજ પડી. અધારમાં ધીમે ધીમે મંદિરનાં પગથિયાં ચડવા માંડ્યાં, અને શાંત પગલે કાઢી-માતાનાં “જરેનાથે” મંદિરમાં... પહોંચ્યાં. કાઢીમાતાની ચારે આયુ વીંટળાઈ વળ્યાં. અચાનક સરસ્વતીની દષ્ટિ મંદિર તરફ ગઈ, અને તે ગળી. “અરે પાપિણી ! તારું ભાન ક્યાં ગયું છે ? પૂલનું આટલું મોડું થયું એનોય તને ખ્યાલ ન આવ્યો ?” તે ઝટપટ મંદિરમાં ગઈ, અને દીપક પ્રગટાવી દર્શનધેત્રાં અધારને બહાર કાઢ્યાં. પૂલ કરી તે પણ બહાર આવી. અને શ્ર-ગાનરૂઢ હોય તેમ લીમડા આગળ એક શિલા ઉપર વિષ્ણુની રાહ બેતી બેઠી.

વિષ્ણુ તો કાતરોમાં ફરતો ફરતો પોતાને ઘેર પાછો આવી, સરસ્વતીના પૈસાનો માંજો મંગાવી, દમ લગાવી રહ્યો હતો. તેને સડેજ પોતાની જાત ઉપર કંટાળો આવ્યો. સરસ્વતી પાસે કેટલા પૈસા હશે તેનો અંદાજ કાઢતા વગર તે પાછો આવ્યો. “હું પણ કેવો ? તેની બોડે ગપાટા જ માર્યાં. અને મુદ્દાની વાત તો બૂલી ગયો. આ વખતે તો જરૂર પૈસાની બાળ કાઢી લાવું,” એમ વિચારી ભેરથી માંજનો દમ લગાવ્યો, અને ચત્રમમાં ભરભડ કરતી જાળ બાંધી. તેની ચિંતા અને પશ્ચાત્તાપ અને જાગીને ભરમ થઈ ગયાં. આ તેનો ત્રીજો પ્રયત્ન હતો. દર પ્રયત્નને તેનામાં શિથિલતા આવતી જતી, સરસ્વતીને જોતાં જ તેના નિશ્ચયો પ્રવાહી જળીને ગમે તેવા સ્વરૂપમાં બહાર પડતા.

સરસ્વતી મોટે સુધી તે જ શિલા ઉપર વિષ્ણુની રાહ બેતી બેસી રહી. આમ ને આમ ક્યાં સુધી બેસી રહેશે ? આટલી રાતે વળી કોઈ આવતું હશે ? અને પેલા જૂના પુરાણા મંદિરમાં રોજ પ્રભાતે એ જ પથારીમાં એ જ બાકીરા પર ગાય વરસાવતી મૂતી. એકલી ! અડધી બાંધમાં હશે એટલામાં કોઈનો અવાજ આવ્યો : “સરસ્વતી !” તે સડેજ લાડી, ઉંઘમાં બળુકાર થાય છે એમ માની, પાસું બદલી ફરીથી બાંધવા મંડી. “સરસ્વતી, એ સરસ્વતી.” અવાજ છેક નજીક આવ્યો. તે સફળો બીડી, કપડાં ફિક્કાક કરતી બહાર આવી બોલ્યો : “કાણે એ ?”

“કેમ બેટા, બાંધી ગઈ હતી ?” એમ કહી પાર્વતીના સરસ્વતીને વાંસે લાય દેવતાં દેવતાં બોલ્યાં. “હું જાણુ મોટી આવી નહિ બેટા ! શું કરું મહેન. અહીં આવવા તો મંદિરથી કચારની જે નીકળી હતી, પણ પેલા અંગાઠાક પુરાણીનો તીકરો માંદો હતો ત્યાં રોકાવું પડ્યું.” સરસ્વતી તેમને જૂના મંદિરમાં ઘૂસી ગઈ. તેમને આટલામાં બેસાડી તે તીકે બેઠી. એકદમ ડોશીમાં બેસી બેઠ્યાં, “અરે બેટા, તું તો જાણુ વિવેક. ઉપર બેસ, રાત્રે તીકે ન બેસાય.” અને તેને લાય પકડી આટલા પર બેસાડી. સરસ્વતીએ પૂછ્યું, “આ તમે જૂન્યાં હશેક, નહિ ?” એમ કહી તે બોજનની વ્યવસ્થામાં પડ્યા જતી હતી, પણ ડોશીમાંએ કહ્યું, “હું તો અંગાઠાક પુરાણીને ત્યાં જમીને જ આવી છું. તું તારે મારી પાસે જ બેસને. બીજા ભાંગડામાં પડ્યા વગર.”

સરસ્વતીની મૂત માતાની આ એક જાહેનપણી હતી. તે પણ બેઠેના મામના મંદિરની પૂનરુજ્જી હતી. તેનાં અને લક્ષ્મીબાઈનાં મન મળી ગયાં હતાં. તેથી અને

પરંપરા એકબીજાની અંગત વાતો પણ જાણતાં. સરસ્વતી ઉપર પાર્વતીજાને ધણું જ પ્રેમ હતો. અને તેમાં જ વળી લક્ષ્મીનાર્જના મરણ પછી તે બહુ જ કાળજી રાખતાં.

જાનેએ એકબીજાની સામે જોયું અને હસ્યાં. “આજ બેઠા, હવે સૂઈ જઈએ.” “ના જા, એક વાત કહેા, પછી સૂઈ જઈશું.” સરસ્વતી નાની કાકડી જાનીને બોલી. પાર્વતીજાને વાતો બહુ આવડતી. તે જ્યારે જ્યારે આવતાં ત્યારે રાતવાસો તો રહેતાં જ, અને રાત્રે એક સુંદર વાત કહેતાં. અર્ધ ઉપર વાત થાય એટલામાં સરસ્વતીની આંખો ધેરાવા માંડે, અને હુંકારો દેતાં દેતાં તે ઊઠી જાય. વાત અધૂરી રહેવા ગદગ ડોશીમાને ધમકાવવાનું મન થતું પણ તેમ કરતાં સરસ્વતીની જિંઘ જાગે એમ વિચારી વાત પડતી શૂંઈ તે પણ જીંઘી જતાં. આજે વાત કહેવાની તેમની બહુ રચના હોય તેમ લાગતું નહોતું. પણ સરસ્વતી કયાં છેડે એમ હતી. “જે પણ તું જિંઘશે તો ફરીથી કોઈ વખત વાત નહિ કહું હોં.” એથી આકરી રાત કરી વાત કહેવાની સરસ્વતી કરવા લાગ્યાં. આવી આકરી રાતો કોણ જાણે કેટલી થે વાર કરેલી, અને સરસ્વતીએ પણ તેટલી જ સહેલાઈથી તેનો ભંમ પણ કરેલો. ડોશીમાએ ફરીથી રાતની યાદ દેવાથી જરા ગંભીર જાનીને વાત છેડી.

“સાંભળ ત્યારે. ઉત્તર દિગુંજતાનમાં દેવરા કરીને એક મામ છે.” સરસ્વતીએ હુંકારો દેવાનો રાહ કર્યો. “ત્યાં એક ગેડ બ્રાહ્મણનું કુટુંબ આખા ગામમાં આગવવાળું અને પૈસે ટકે પણ પૂડું હતું. નરહરિ પંડિત કુટુંબના દાદા હતા. તેમના વખતમાં તો કુટુંબ બહુ બહુ હતું. કોઈ વાતની મજા નહિ. તેમના મરણ પછી ચાર બાઈઓના હાથમાં કુટુંબનો કારભાર આવ્યો. સૌથી મોટો જે નારાયણ પંડિત તે સ્વભાવે ધણે જ ઉદાર અને માંધાણુ હતો, પણ જ્યારે વહેમી હતો. તેની વડે સાક્ષાત સાવિત્રી જ હતી. નારાયણ પંડિતને કોઈ વાતનું દુઃખ તે પડવા જ ન દે.” એટલામાં સરસ્વતી બોલી, “જા, મૂતાં મૂતાં વાત કહેા તો કીક.” એમ કહી તે આડી પડી. “જે તું આજે જીંઘીશ તો ફરીથી કહી વાત નહિ કહું.” “ના જા, આજે તો હું નહિ જ જિંધું,” એમ કહી ડોશીમાને મજે વળગી તેમને પણ સુવાડી દીધાં. વાત આગળ ચાલી:

“આમ કરતાં કરતાં એમના સુખમાં વધારો કરવા એક દેવકન્યા જેવી પુત્રી અવતરી. છોકરી જોઈ હોય તો રૂપરૂપનો અંતાર. તે રાતે ન વધે તેટલી દહાડે વધે, અને દહાડે ન વધે તેટલી રાતે વધે. તે પાંચ વર્ષની થઈ સારે તો જ્ઞેનારને લાગે કે તે આઠ વર્ષની હશે. તેને માટે કેટલાંય મામાં આવવા લાગ્યાં. છેવટે એક કિશોરીલાલના પુત્ર ધનરાયગ સાથે તેનું મગપણ કરી તે જ સાત તેનાં લગ્ન પણ ખૂબ ધામધૂમથી કરી દીધાં. આ લગ્ન કરાવવામાં નારાયણ પંડિતના અંગત મિત્ર નંદલાલનો ખાસ હાથ હતો. હવે દેવનું કર્મને નારાયણ પંડિતને કુલુહિ સૂત્રી. અદેખાઈથી જળા રહેલા બાઈઓથી નારાયણ પંડિતનું સુખ દીકું ન મળ્યું. નંદલાલને અને લક્ષ્મીનાર્જને, — ‘અરે બાળુ, મારું મન! વાત કહેતાં કહેતાં પણ લક્ષ્મીનાર્જ યાદ આવી જાય છે,’ અને સહેજ થડકાર સાથે તેમણે વાત આગળ ચલાવી:—“નંદલાલને અને નારાયણ પંડિતની વચ્ચે આડો સંબંધ છે, એની વાત નારાયણ પંડિતના મનમાં ખૂબ દસાવી દીધી. ગરમ, એ જ દિવસે અને એ જ ઘડીએ, સાડા પાંચ વરસની દીકરી સાથે પંડિતે તેમની વચ્ચે યદ ગદાર કરી.

“ગિયારી ગડુએ કરમરી, પગે પડી, પણ પંડિત એકના એ ન થયા. તેનું તો ગમે ને થાય પણ છોકરીનું શું? તેણે કયું કે ‘આ છોકરીને ઘેર રહેવા દો.’ પણ પંડિત એક જ્ઞાન ગ્રામી ગરાડી બિડ્યા, ‘કોની છોકરીને મારા ઘરમાં રાખું? આત્રી જા હમણાં ને દમણાં.’ ગિયારી નિરાધાર વડુ એકલી મૂંઝાતી મૂંઝાતી રોતી કઠળતી ઘરની બહાર નીકળી ગામ છોડી ચાલી નીકળી, અને દીકરીને તેને સાસરે મૂકવા ગઈ. ત્યાં પણ તેની વાત કહેતી. તેથી દીકરીને પણ તેનાં સાસરીઆંએ ન સંધરી.....’

સરસ્વતીએ હુંકારો ન દીધો. “ઉંઘી કે શું?” “ના, ના; ઉંઘે શું? આ. હાં, પછી શું? પણ આ, એ છોકરીની માનું નામ ખજાર નથી? છોકરીનું શું નામ?” દાદીમા ગમગીન થઈ માથું ખજવાળી બોલ્યાં, “ના બેટા, બૂલી ગઈ. યાદ આવશે એટલે કહીશ,” એમ કહી વાત આગળ ચલાવી.

“અનરધામ ગિયારો શું કરે; એને તો તેની નાનકડી વડુ ગડુ મમતી હતી. નાની પણ ફરસો જુઓ તો ઓપોડોડો! છોકરાની ઉંમર તે વખતે તેર વર્ષની હતી. તે તેની સાસરાદાર વડુને તેને જ આંગણેથી લાંછી કાઢવામાં આવી તે જોઈ રહ્યો.

“બેટા, આજકાલ કરતાં એ પાતને પંદરેક વર્ષ વીતી ગયાં.” એમ કહી દાદીમા થંભ્યાં. “પછી આ. તે મા - દીકરી કયાં ગયાં?” સરસ્વતીને આંખે લેંધ નહોતી આવતી એ જોઈને એમને જરા નવાઈ તો લાગી. “કહું છું બેટા, એ જ પાત કહું છું,” એમ કહીને જરા ખુશારો ખાઈને બોલ્યાં:

“તે મા-દીકરી જાનેને એક ગુજરાતી યાઈ પોતાને ત્યાં તઈ ગઈ. તે ગુજરાતી યાઈ ત્યારે ત્યારે ત્યાં કદવા જતી ત્યારે તેમને ત્યાં જ ઊતરતી. અને મહુના સાદા ફવમારને લીધે થોડા વખતમાં જાનેનાં સ્ના મળી ગયાં હતાં. તે યાઈ પૈસાદાર તો હતો જ નહિ જેથી મા - દીકરી જાનેને પોતાને ત્યાં રાખી રોકે થોડા વખત પછી પેકી વડુ પોતાની દીકરી સાથે એક ગામના મંદિરમાં પૂજારણ તરીકે રહી. મોટા ધરનું માણસ હતી એટલે બીજું તો એને શું આવડે? હસવાર વર્ષ પૂજારણ તરીકે કામ કરીને તે ગિયારી મૂંઝાઈ મૂંઝાઈને મરી ગઈ.” દાદી જરા અટકાવે આગળ વધ્યાં: “ગિયારી રહી દહે એકત્રી એની દીકરી.” સરસ્વતી બોલી, “ગિયારી મારા જેવી દશે. એકત્રી!” “હા બેટા, પણ તું આગળ તો સાંભળ. મારું ઘરને ગિયારા ધનરધામનું. છોકરો ગડુ મારો. નાનપણથી જ તે આજ્ઞા અને શુદ્ધિશાળી તો હતો જ. તે અસ્ત્રાયાદ જઈને ખૂબ અપરો. આ વાતની જાણ પેકી ગુજરાતી યાઈ રાખતી હતી. તેના પર કાગળ આવવા કે ધનરધામ તેની નાનકડી વડુને લઈ જવા માગે છે.” “પ્રભુ તમને એ વેડી તમ છે કે નહિ.” એમ કહી દાદીમાએ જોરથી આસ ખીધો. સરસ્વતીએ તણે અત્યંત એક નિશ્ચય માંખ્યા. “પછી આ, પછી શું?” “દહે કદીયી કેઈ વખત કદીયા. આત્ર, ઉંઘી તા,” એમ કહી જાને માંન થયાં.

સરસ્વતી તો થોડી વારમાં ઉંઘી ગઈ પણ સાર્વતીજાને કેમો કદી કોય ન આવી. રૂઠ્ઠીયાઈને મરતી વખતે આ જ ગૂંચવણ જાણી મઈ હતી. રૂઠ્ઠીયાઈની અંત ધડીએ એવી ખજાર મળી હતી કે ધનરધામ કદીયી પડણવાનું ના હતું છે. અને સરસ્વતીની તપાસમાં છે. તેમને ગિયાર એવો દત્ત કે ધનરધામનો પત્તો પડે તો ડીક, નહિ તો વિષ્ણુ

ઝાછામાં ઝાછા ભાવે વધુમાં વધુ રક્ષણ

અને

૧૦૦ ટકા સિક્યોરિટી માટે

કેનેડાની મહાન કંપની

“ક્રોન લાઈફ”માં

તમારો વીમો ઉતરાવો.

ચાલુ વીમો ડોલર ૧૮૮,૨૯૯,૮૮૬,૦૦

અસકયામત ડોલર ૩૦,૭૧૧,૮૭૭,૯૬

ક્રોન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપી.

[લીમીટેડ કંપની તરીકે કેનેડામાં રજીસ્ટ્રેડ]

વિંદના વડા એજન્ટ : વિંદની વડી ઓફિસ : વિંદના ઉપવડી ઓફિસ :
ડી. હમલ્યુ. બ્રદ્ ૧૨, રામપાટ વેડ, કોટ, મુંબઈ. સી. ડી. શાહ

સાથે સરસ્વતી પરણે. એટલા માટે જ તેમણે વિધ્વંસના શાપને ત્યાં મોકલા પોતાના પૈસા નેમના મુન્દરી ગયા પછી અને પોતાની અંત ઘડી આવતાં સુધી પણ વિધ્વંસને ત્યાંથી ઉપાડી ન લીધા, કે જેથી સરસ્વતી વિધ્વંસના સંજ્ઞામાં વારંવાર આવી શકે. તેમના મરણ પછી તેા ધનરયામ અદ્વાયાર બાળવા ચાલ્યો ગયો. એક વર્ષ સુધી તેા તેના તરફથી કંઈ ખર્ચ આવી નહિ, જેથી પાર્વતીના સરસ્વતીથી ગંધી વાત અગળુ રાખતાં. જે તે ગળણી ગયે કે પોતે પરણેલી છે, અને દેવવું કરવું અને ધનરયામ ન આવે તેા સરસ્વતીની શી દયા થાય ? તે સરસ્વતીને સારી પેઠે એળખતાં હતાં. તેની માએ તેને સારી કેળવણી આપી હતી. તે ઉપરાંત તેની માને એકેએક ગુણ જુદા પામીને તેનામાં અવતરેલો હતો. અત્યારે સરસ્વતીને આડકતરી રીતે પણ લગભગ ગંધી વાત કરી દીધી તેને માટે પણ ડાસીમાને ખૂબ પસ્તાવો થવા લાગ્યો. પણ તેમાં એમને પણ શો વાંક ! કારણકે આજે જ ધનરયામનો પત્ર આવ્યો હતો કે તે આજથી પંદરેક દિવસમાં આવનાર છે. અત્યાર સુધીમાં ધનરયામના આવવાના ત્રણેક પત્રો આવી ગયા હતા, પણ આ છેલ્લા જ પત્રમાં પોતે પંદરેક દિવસમાં આવશે એવું લખેલું હતું. આજ કેટલાંય વર્ષથી જે શુભ દિવસની રાત્રી તેનાં બેડાં હતાં, તે દિવસ આમ લાયકેતમાં આવતો જાણી પાર્વતીમાને વરખ માનો નહોતો. પત્ર મળતાં જ તે ઘેરથી નીકળ્યાં. રસ્તામાં અંબાદાસ પુરાણીની ગળ પડાણે છોડાવી સરસ્વતીની પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. હાંના અતિરેકમાં વાત કહી નાખ્યા જદા તેમને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. કદાચ ધનરયામ ન આવે તેા ? સરસ્વતી વાત સમજી તેા નહિગર્ભ દોષ ! આમ ગરખાંજમાં તે જીધી ગયાં. અને સવારમાં સરસ્વતીની રાત્રી ગર્ભ આવતાં તેણે પૂછ્યું, “ ફરી ક્યારે આવશે ના ? ” “ આડેક દિવસમાં, ” કહી તે પગથિયાં ઊતરી ગયાં.

નિત્યકર્મથી પરવારી સરસ્વતી પૂજન કરવા ગઈ. ત્યાં તેને રાતનો પૂજનરુપ યાદ આવ્યો. નારાયણ પંડિત યાદ આવ્યા. કેટલો વડેમો ? અને દૂર પણ કેટલો ? અને નામ પાછું પંડિત ! જેનો પંડિત ! મોટા ગંધેડા નહિ તેા ! તેનો વડુને ગિચારીને કેટલું ગધું ફરખ વેડું પડ્યું. એટલામાં ‘મા, જો મા,’ કરતોકને આવ્યો પેલા બેમશે. “ જોડો, જુદું દિવસે આવ્યો ને કંઈ. આ શું લાગ્યો ? ” એમ કહી તેના લયમાંની પોટલી ખૂંટવી લાંબો. તે જોલ્યો, “ જાણુડાં એ મા, મારા ભાને કીધું કે માએ જાણુડાં માતાં સે તાણે મને આવવા દીધો. ” એમ કહી પોતે કેરી આઝાકી ગતોંથી અહીં આવ્યો છે તે જદવ કુલાયો. સરસ્વતી દસી. “ એટલાય દનથી ચચાર કરતો, કે ગ્યમ કરીને મા પાડે જઈ. તાણે આજ આવ્યો મા. ” એમ કહી તે નીચે બેડો. સરસ્વતીએ જાણુડાં એક વાસણમાં છોડી સમીને તેના કપડામાં એક નાળિયેર ગાંધી આપ્યું. પછી નિરાંતે ગંને જણુ વાતે વડ્યાં. સરસ્વતીએ તેનાં માથાપની ખચર પૂછી. બેમશે કેટલુંક બખ્યો છે વચેરે પૂછીને તેને સો સુધીના આંક ગળી આપ્યા, અને કંઈ કે ફરી આવે ત્યારે તેને સો સુધીના આંક પૂરા આવડના જોઈએ. સાંજના ત્રણેક વાગ્યા સુધી ગંનેએ ખૂબ ગપાટો લગાવ્યા. બેમશે જવા લેવાર થયો. તે જોલ્યો અને માને થયે પડીને કપડાં તેના થર તરફ.

સરસ્વતી ફરીથી એકઠી પડી. તેને એકાએક ગચિની વાત યાદ આવી, ‘ ભીંત યાદ આવ્યો અને તરત જ વિધ્વંસ યાદ આવ્યો. ” હું તે કેટલી સ્વાર્થી છું. બિચારો મારા

કામ માટે ગયો તે પાછો આવ્યો કે નહિ, એની તપાસ સુદ્ધા કરવાની મેં પરવા કરી નહિ.” તેણે એકદમ કપડાં પહેર્યાં અને વિષ્ણુને ઘેર જવાં બિપડી. “વિષ્ણુ ઘેર હશે? નહિ હોય તો ખજાર તો પડશે કે ઘેર આવ્યો છે કે નહિ.” તે વિષ્ણુને ઘેર આવી-અતિશય સંકોચ સાથે. ઘર તો ઉધાડું જ હતું. અંદરના ખંડમાં વિષ્ણુ ત્રણચાર સાગરીતા સાથે પાનાં ખેલી રહ્યો હતો. તેણે સરસ્વતીને જોઈ. તે એકદમ બિડી બોલો થયો, સરસ્વતીને અંદર બોલાવી, સાગરીતાને રૂબ આપી અને સરસ્વતીની સામે બેઠો. “કેમ અત્યારે આવ્યું થયું? કંઈ કામકાજ છે? અત્યારે હું એ જાગ્રુએ જ આવવાનો હતો. પરંતુ આ લોકો જોયા ને? હમણાં ભેગો ચંચા હતા તે ક્યાં આવ્યા છે? મને આવું તેવું રંગવાનો જાણ શોખ નહિ. પણ એ લોકોને કાણ જાણે મારા વગર રમેતમાં મજા જ આવતી નથી. આપણે ક્યાં એવા નવરા છીએ! શે હવે તું કંઈ બોલીશ?” એમ કહી વિષ્ણુ હસી પડ્યો. સરસ્વતી તો તેની સામે જ જોઈ રહી હતી. તે શું બોલ્યો એના કરતાં એવું ધ્યાન તેની બોલવાની હયામાં વધારે પરાવાયેલું હતું. તે પણ પ્રત્યુત્તરમાં હસી. અને વિષ્ણુની યરાયરા સામે જોયું. કાઈ દિવસ નહિ, ને આજે જ સરસ્વતીની આંખો સામે વધારે વાર એ જોઈ શક્યો નહિ. “શે બોલ, તારે માટે શું મહેમાનગીરી કરું? ભાંત પીથ કે ચા?” સરસ્વતી બોલી, “એકેય નહિ.” “અરે એમ તે ચાલે?” કહી વિષ્ણુ ચૂસે પેટાવવા બીઠ્યો. સરસ્વતી તરત જ બિડી અને વિષ્ણુને કહ્યું, “પુરુષો તે વળી ચૂસાડું કામ કરતા હશે? લાવો. હું ચા બનાવું.” એમ કહી ચૂસા આગળ જટ હાઈને બેસી ગઈ. વિષ્ણુને ચૂસે સળગાવવામાં અને રસોડાનું બીજું કામકાજ કરવામાં કંઈ જ નવાઈ નહોતી લાગતી. પરંતુ આજે એને સડેજ સંકોચ થયો. આ તૈયાર કરી સરસ્વતીએ બે ખાસામાં ભરી એક વિષ્ણુને આપ્યો, અને બીજો પોતે લીધો. આ પીતાં પીતાં વિષ્ણુ બોલ્યો, “તું મારી મહેમાન કે હું તારો મહેમાન?” સરસ્વતી બોલી, “જો ગણે એ.” “આત્મવત્ સર્વ મૂલેયું” કે પછી ‘યૂયમ્ વયમ્ વા વયમ્ ચૂયમ્’ એમ બોલી વિષ્ણુ ખડખડાટ હસી પડ્યો. આખા મકાનમાં તેના નિખાલસ હાસ્યનો ધ્વનિ ગૂંચ રહ્યો. સરસ્વતીને આ હાસ્ય જાણું જ ગમતું. આ પીતાં પીતાં છાનાંમાનાં બને એકબીજા સામે જોઈ શેતાં. એમ કરતાં પકડાઈ જાય ત્યારે હસી પડતાં. આ પી રહ્યા બાદ સરસ્વતી સડેજ ગંબીર ગતિને બોલી, “તમે તો જાણું જ જાણાર દેખાવો છો ને કંઈ? ખેતરમાં ગયા તે પાછા આવ્યા જ નહિ. મને કેટલી ચિંતા થતી હતી કે શું થયું હશે? વળી મારે બીજું પણ કામ હતું...” વિષ્ણુ ગાળા ખંખેરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ એક છુખારો ખાઈને બોલ્યો, “બીજું શું કામ છે?” “એક કામ તો પૂરું થવા દો ત્યાર પછી બીજું.” “અરે કામ ક્યાં છે—તું તારે કહે ને?” “પેલી બાજુના મંદિરની ભીંત સમરાવવી છે, તેને માટે પૈસા જોઈએ છે.” હાથેનો લટકો કરી વિષ્ણુ બોલ્યો, “વાહ રે વાહ, મારે કાળજવાણી! તારે ગામલોકોની લાંસી કરાવવી છે? મંદિરને સમરાવવું એ ગામની ફરજ છે. અને ગામ કંઈ ન કરે તો હું કંઈ મરેશો છું” તે તારે આટલી જધા ચિંતા કરવી પડે છે! તું એમ ના સમજશ કે એ વાત મારા ધ્યાન શહાર હતી. ગઈ કાલે જ અંગાલસ પુરાણી, લખા પટેલ અને રામશંકર પંડ્યા વગેરેને કાને એ વાત નાખી હતી.” સરસ્વતી તો બસ ટચકડી છોકરી પેઠે, હાથ ઉપર નાનીશી દડપંચી ટેકવીને, આ બધું સાંભળી જ રહી.

વિષ્ણુએ આગળ ચલાવ્યું, “હા, પણ આમત્રેકો છે, એટલે જરા ડીલે ચ થાય; એટલે તારે જરા ધીરજ તો રાખવી પડશે બાઈ,” એમ કહી એણે આમત્રેક આંટા મારવા માંડ્યા. સરસ્વતી ને કામ માટે આવી હતી, તે કામ પતી મધુ. હવે તેણે જપું નેઈએ. પણ કેણું જાણે કેમ તે કોણી નહોતી. વિષ્ણુને પણ સહેજ મૂંગળામણ થઈ. અને થોડો વખત મૂંગાં રહ્યાં. આખરે યાકોને વિષ્ણુ જ બોલ્યા, “જે, કાલે હું આવીશ, અને કેટલું ખર્ચ થશે, તેનો આપણે અંદાજ કાઢીશું, સમજ.” સરસ્વતી હવે વધારે રોકાઈ નહિ, સંખ્યા સમય થતા આવ્યો હતો, એટલે ઝટપટ નખરકાર કરીને, “કાલે જરૂર આવજો,” કહી દસતી દસતી ચાલી ગઈ.

સરસ્વતીના મન પછો વિષ્ણુને યાદ આવ્યું કે પોતે ખેડૂતને ત્યાં ગયો જ નહોતો અને વિચારોના પૈસા લાવીને માંલે પી ગયો તે મદદ પસ્તાવા લાગ્યો. તેણે મોં ધોધું, પાણી પી સ્વસ્થ થયો, અને ચલમ ભરી માંલનો દમ લગાવી ધડીબર પશ્ચાત્તાપને ધોળી પી ગયો.

ખીને દિવસે સવારમાં સરસ્વતી ઊઠી. તેને વિષ્ણુની હરખડી યાદ આવ્યા કરતી હતી. ત્રણેક વાગ્યા હશે ને વિષ્ણુ આવ્યો. સરસ્વતી શું કરતી હશે તે જાણવાની કુતહસતાથી ધીમે પગલે ઠેક ઉપર આવ્યો. સરસ્વતી પગથિયાં તરફ મોં રાખી, લીમડાને અદેલી એક શિકા ઉપર બેઠી હતી. કાળી કિનારવાળી એક લીલી સાડી માથેથી ખસીને પાછળ વેણી ઉપર ભરાઈ રહી હતી. તેના હાથ તેના બોળામાં હતા. આંખો હાથની ખંમડીઓ પર હતી, પણ કેના સૌભાગ્યનાં એ કંકણ હતાં તેની તો એનેય ખબર ન હોતી. વિષ્ણુને તે બહુ જ ગમી. તે ખુખાર્યો. સરસ્વતીએ એકલી આંખો જ ઊંચાળી, અને વિષ્ણુને જોયો. સમીરની એક આજી કહેર આવી. તેના મોંના રંગ બદલાયો. એક આજી દારૂ તેના આખા મોં ઉપર ફરી વળ્યું. તેને આવા સ્વપ્નમાં નેઈ વિષ્ણુનું માથું નમું નમું થઈ રહ્યું. સરસ્વતી ઊઠી આમળ આવી ટહુકી, “આવોનો.” ‘આવો’ અને ‘આવોનો’ ના બેઠ વાગ્યાં હોય તે જાણે; આને વિષ્ણુને વાગ્યાં. તે સરસ્વતીની પાછળ પાછળ મગ્યો, અને પેલા જર્જરિત મંદિરમાં જાને ખેડો, અને એકખીજની સામે નેઈ હસી પડ્યો. “ભાલો મહેમાન, ચા પીશો કે ભાંગ ?” સરસ્વતીની છબ આટલી બેધકકે જીપડી શકે છે એ જાણી વિષ્ણુ નવાઈ પામ્યો. તે મોં મલકાવી બોલ્યો, “હું જ કહેને ?” “હું શું કહું ?” “તાપ છે એટલે ભાંગ જ ડીક રહેશે.” સરસ્વતી ભાંગ બનાવવાનો સામાન મંદિરમાંથી લઈ આવી. વિષ્ણુ જોયો, અને સરસ્વતીના હાથમાંથી સામાન લઈ ભાંગ પીસવા મંડી પડ્યો. થોડી વારમાં ભાંગ પીસી નાંખી, એ પ્યાલામાં તૈયાર કરી. એક પ્યાલો સરસ્વતી આગળ ધર્યો. “હું તો ભાંગ નથી પીતી.” “હું ચ નથી પીતો.” “ત્યારે બનાવી શું કામ ? નકામી માથાફૂટ કરી,” સરસ્વતીએ સહેજ છણકો કરી કહ્યું. વિષ્ણુનું મોં પડી મધુ. સરસ્વતી પોતાનો પ્યાલો લઈ વિષ્ણુના મોં આગળ ધરી બોલી, “શો પીઓ. તમે પહેલો પીઓ ત્યારે હું પીઉં ને.” એમ કહી હસી વિષ્ણુને દસાવ્યો. તે ભાંગ પી ગયો અને પ્યાલો નીચે મૂક્યો. તરત જ સરસ્વતી તેમાં પોતાની ભાંગ રેડતી બોલી, “જસ તો કહે, પછી હું શું પીશ ?” વિષ્ણુએ તેના હાથ પકડી લીધો, અને તેની સામે

નેઈ રહ્યો. “શે, પી ગયો, હું પણ પીઉં,” એમ કહી પ્યાકામાં રહેલો એકાદ ઘૂંટણ પી ગઈ. વિષ્ણુએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર પ્યાકો ઉપાડ્યો, અને મોંમાં રેડી દીધો.

ભાંગ પી રહ્યા બાદ, આડંબવળાં ગૂંધાં લગાડ્યાં. એટલામાં સાંજ પડી. તો ય વિષ્ણુને ઘેર જવાનું યાદ ન આવ્યું. અંધારું ઘેરાતું જોઈ સરસ્વતી બેઠી, અને કાલી-માતાની વ્યવસ્થામાં પડી. અંધારામાં કાલીમાતા આંખો ફાડી રહ્યાં હતી, કે દમણું સરસ્વતી સાથું જોશે. પણ નિષ્ફળ ગયાં. તેમણે આને સરસ્વતીની આંખોમાં કેઈ પુરું જોયો. તેમને અજવાળામાં બેસાડી. સરસ્વતી ઉતાવળી ઉતાવળી વિષ્ણુ પાસે આવી અને ત્યાં પણ દીવો કર્યો. વિષ્ણુ ખાટલામાં બેઠો બેઠો પગ કાઢી રહ્યો હતો. સરસ્વતી આવીને તેના પગ આગળ બેઠી. વિષ્ણુએ તેનો હાથ પકડી ઉપર બેસવા ધક્કો કહ્યું પણ તે કેમ કરી માની નહિ. “તું તો સરસ્વતી બહુ વિવેકી છે.” “હા” એટલે જ જવાબ સરસ્વતીએ આપ્યો.

રાત વીતી જતી હતી. દૂર દૂરથી ચીગરીઓના ‘ચીગરીછી’ ‘ચીગરીછી’ અવાજ આવતા હતા. લીમડા ઉપર ચામાચીડિયાં ચીં ચીં અને વાંગોળાં પાંખનો ફફટ ફરતી હતી. એવામાં પવન ફુંકાયો અને પેલા બાકોરા દ્વારા આવીને વિષ્ણુનાં જુલ્યાં અને સરસ્વતીની જટ તથા સાડી અને હાત્રી ગયો. વિષ્ણુ બોલ્યો, “આને પવનનું જોર જરા વધારે છે; ખડું ને?” “ના, ના, રોજના જેટલું નહિ. હજી થોડી વાર પછી તો આવી ચાર ગણા પુંકારો.” વિષ્ણુને હવે ખ્યાલ આવ્યો કે તેને હજી તો ઘેર જવું છે. પણ સરસ્વતીને એકલી મૂકાને. રોજ એ તો એકલી જ હોય છે ને. આ વિચાર આવતાં તે તેની દિશા ઉપર વારી ગયો. તેણે પૂછ્યું, “સરસ્વતી, તું આવામાં એકલી શી રીતે રહે છે?” જવાબમાં સરસ્વતીએ તેની સામે જોયું—અતિશય રંજભર્યું. વિષ્ણુની વિચાળ છાતી પાછળ રહેલું તેટલું જ વિચાળ હૃદય થયું. તેણે સરસ્વતીનો હાથ પકડ્યો અને જોઈ રહ્યો. તે બોલી, “તમે હવે જાવ. વધારે મોડું થશે તો હોડી નહિ મળે.” વિષ્ણુ કાંઈ જ ન બોલ્યો. થોડી વાર જાને શાન્ત રહ્યાં. જાને એક બીજાં સામે ચેતાં, કંઈક કહેવું છે કંઈક પૂછવું છે એવું જાનેને લાગતું. પણ શું બોલવું એની ખચકાટ બાંહે હતી કે નહિ.

મંદિર પાછળ શિયાળાનાં રેફન અને લોંકડોના પોકાર અને કાલોડોના પેઉ પેઉ અવાજ સંભળાયા. ગૂંચળામયુષી જાને કંટાળ્યાં. સરસ્વતી બોલી, “જાવ હવે.” વિષ્ણુ બોલ્યો તેની પાછળ તે પણ બેઠી. તે ચાલ્યો અને પગથિયાં બિતરવા લાગ્યો. “પાછા ક્યારે આવશો?” સરસ્વતીએ પૂછ્યું. “કાલે” કહીને વિષ્ણુ અંધકારમાં શોધ થઈ ગયો. તે જોમ-જોમ કદીને ઘેર આવ્યો. આજ રસ્તે અને ઘેર એને એક જ પ્રજા ખૂંચતો દેતો: સરસ્વતી એકલી છે! અને તે એકલી કેવી રીતે રહેતી હશે, અને તે પણ તુરંજા મંદિરમાં! હું એને માટે કંઈ જ ન કરી શકું? કાલે જ મંદિરને મારે પેલા ઉપરાયું. અરે! પણ તેમાં ઉપરાયવાની એ કયાં જરૂર છે? તેના પોતાના જ પેલા ઘૂં નથી આપતો ને? તે ખૂંચ પસ્તાયો. આવી દેવીને તેણે છેતરી. તે અળુંગળું થઈ ગયો. આ વખતે તેને ચત્રમ કુંડીને પસ્તાવો કુંડી નાખવાનું ન સમજ્યું: કદાચ તેમાં જાળવું જ ગમ્યું હશે. “આવતી જ

હાલે મંદિર સમરાવી નાખું. અરે, પણ મંદિર સમરાવવાનો પણ શો અર્થ? મંદિર સમરાવવાથી તે કંઈ એકલી મટી જશે! શું કરું?” તે ખૂબ મૂંઝવણ મયો. “હું” તેની સાથે જ રહું” તો! લોકો શું કહે? ના, ના, એમ તો ન જાને!” યજ્ઞેરે અંગેક પ્રકારની મડમધક કરી મોંઠા ઊંધી મયો. સવારમાં ઊઠ્યો અને રાતનો જ સવાસ ફરી ખડો મયો: “હું” એની સાથે રહું” તો! હું” એકલો જ છું” ને! પણ તેથી એની સાથે કંઈ થોડું નેવાયું! સાથે રહેવું હોય તો લગ્ન તો કરવા જ પડે ને!” મોં પર આનંદની એક આછી રેખા ઊઠી, અને શમી ગયું. ગામના લોકો શું કહે. એ ક્યાંના અને કેવા જાતના છે એ તો ખજારે યં નથી. એની મા એને એકલીને લઈને આવેલી. એકલી જિયારી! જાણે એને નાની મૂંઝીને મરી ગયા. મા જે ગમ.” સહેજ અકળાતાં તેને થયું, “પણ તેમાં મારે શું?” એક રંજભર્યું અતિકોડામણું મોં તેની મુખમાં ખડું થયું. પેલી બયંકર રાત્રિ યાદ આવી: “એ ન જ જાને. સરસ્વતી એકલી ન જ રહી શકે. એ આલો” મામમાં રહે તો શું? પણ ખાશ શું? એના પેસા મારી પાસે એટલા બધા નથી કે એને કમાવાની જરૂર ન પડે. તેને કામ તો કરવું જ પડે.” લોકોનાં દળણાં દળતી સરસ્વતીને એ ન કશી સકથો. “ત્યારે કરવું શું? હું” એની સાથે લગ્ન કરું? લગ્ન કરીને આ ગામમાં તો રહેવાય જ નહિ એ ચોક્કસ છે. અલોથી નાસી જ છૂટવું પડે.” હવે તો તે ખરેખર કંટાળ્યો. “છોડો લપ, ધાર.” પછી તેણે સર્વભરમીશ્રૂતકારણી અલમ કાઢી. ગાંજો બેરી, આંખો મીચી જોરથી સીસકારો મરી, દમ માર્યો. હુ.....હુ.....કરતો પેસા જાઠોરામાંથી ફૂકતો પવન તેના સ્મૃતિપટ પર અથડાયો અને તેનું અમોઘ રાત્ર પછુ લેકું પડ્યું.

આવી મડમધકમાં જાણેર થવા આગ્યા. આજે સરસ્વતીને ત્યાં જવાનું તેણે કહ્યું હતું તે તેને યાદ આગ્યું. “તે જિયારી એકલી લીમગ નીચે રાદ જોઈને બેઠી દશે. ચાક જઈ” કરતોકને તે તેવાર ધર્ષને નીકળ્યો. કોઈ શું ધારે! વારે થીએ મંદિરે શું કામ જતો દશે. તોય તે આગળ વધ્યો. ફળિયાને નાકે મુખી ગળ્યા. તેમણે પૂછ્યું, “કેમ અલારમાં કંઈ તરફ?” “મંદિરમાં નથી જતો, પ...ણ પેસા ધનિયા માઈની ત્યાં ઊંઘણીએ.” “હું” ત્યારે મંદિરમાં જતો ધર્ષ ત્યારે દેવનાં આગ્ય કર્યો જ તો,” કહી દસતા દસતા મુખી ચાકતા થયા. વિષ્ણુ તો હંડોગાર જ ધર્ષ મયો. ગાંજો પીવો હોય, પાનાં ભેજવાં હોય, છોકરાઓ ભેગા કરી લમાલ મચાવવી હોય તો એમાં એ એકલો. પણ આવાં કામમાં તો એ વણપસોટાયેસો વહેરો જ દતો. તે મબરાથો. મુખી વાત સમજ મયા હોય એમ એને લાગ્યું. તેનું મન લાંગી મયું ને તે દત્તાશ ધર્ષને યેર પાછો કર્યો.

આમ ને આમ સરસ્વતીને ત્યાં જવાના, તેની સાથે લગ્ન કરવાના, દિગ્બત કરી ગામની આગે થવાના, અને નારી જવાના અનેક મનમુગ્ધા ધડવામાં, તેમાં રાવવામાં, અને જળવામાં સાત દિવસ વીતી ગયા, તોય નિકાલ ન આગ્યો. હવે તો તે ખરેખર ચાક્યો, પણ એ મૂખને સરસ્વતીની સંભતિ લેવાનું કે પૂછવાનું સૂઝવું જ નહિ!

વિષ્ણુની આંક સરસ્વતીના પણ સાત દિવસ કાઢ્યા અને આથમ્યા. પ્રત્યેક દિવસ તે વિષ્ણુની રાદ લોતી, અને મોડી રાત્રે કંટાળાને મૂકી જતી: કેલકીયે કુશંકાઓ આવી મડી. “જાણી નહિ આગ્યા હોય? રસ્તામાં તો કંઈ વિઘ્ન નહિ નડ્યું હોય! એવું હોય તો

“બગર પડ્યા વગર કંઈ રહે ? સોઝામાં ખોટીખરી વાત તો નહિ ફેલાઈ હોય !” વગેરે નકર કરી, થાકી, આખરે આજે તો એણે વિષ્ણુને ત્યાં જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાંજના ખીતી ખીતી તે તેને ઘેર ગઈ.

વિષ્ણુ ચિંતાચક્ત. મેઝે બેઠો હતો. સરસ્વતીને આમ ઓચિંતી આવેલી જોઈને તે સહેજ ચમક્યો અને શરમાયો. પણ ખરે. અતિરીન વદને તે બોલ્યો, “આખરે તારે જ આવવું પડ્યું, નહિ ? માફ કરજે, હું ન આપી શક્યો.” તેને આ રીતે બોલતો જોઈને સરસ્વતી ચોબીકી પડી ગઈ. તોય તે બળ કરીને બોલી, “હું અહીં આવું છું તે તમને નથી ગમતું, નહિ ? હવેથી નહિ આવું.” બોલતાં બોલતાં તેને રૂમો ભરાયો. એકંદી એટલે જ ‘મહેલું’ સાંભળ્યાં પડે છે ને. તે નીચે બેસી ગઈ અને ઢીંચણ વચ્ચે મોં ઝાંટાડી રૂસકાં બરવા લાગી. વિષ્ણુથી હવે ન રહેવાયું. તેની પાસે જઈને તરત જ તેનું મોં જાંચું કરી પોતાના ધોતિયાના છેદ વડે આંસુ લૂછીને તેને છાતી રહેવા સમજાવવા માંડ્યું. સરસ્વતી છાતી રહી એટલે વિષ્ણુ શંતપણે પણ મક્કમતાથી બોલ્યો, “જે સરસ્વતી, તું જ અહીં આપી એ સારું થયું. આજ સાત સાત દિવસથી તારા વિચાર કરીકરીને હું તો થાકી ગયો. હવે મારાથી નથી મહેલાયું. આજે અને અત્યારે જ ફેરફાર જાની રહેવો છે. પછી જે મવાનું હોય તે થાય.” એમ કહી સરસ્વતી સામે થોડી વાર તાકી રહી બોલ્યો, “બોમ, શે જવાબ આપે છે ?” “શેનો જવાબ ?” “દશ એ ન સમજ ?” તે સહેજ દરેક અને થોડીવાર અચકાઈને સરસ્વતીનો હાથ પોતાના હાથમાં ઝપ્ત સહેજ ટપાની બોલ્યો, “આપણાં બેતાં... જા... જા...” એમ ત્રણે અક્ષર છૂટા બોલી તેની સામે ઉત્સુકતાથી જોઈ રહ્યો. સરસ્વતી પણ હિંમૂલ જતીને તેની સામે તાકી રહી. વિષ્ણુ બિંમે છત સામે જોઈ બોલ્યો, “આમ ને આમ તે ક્યાં સુધી રહેવાય. હું તને એકંદી નથી જોઈ શકતો.” વળી થોડીવાર પછી બોલ્યો, “હા, આપણે ગામમાં નહિ રહી શકીએ. ખીજે ઠેકાણે તો ચાલ્યા જ જવું પડશે. બોમ, બોલતી કેમ નથી ? તું શું ધારે છે ?” સરસ્વતી કંઈ જ બોલી નહિ. દીવાનો પ્રકાશ સરસ્વતીના મોં પર પડતો હતો. વિષ્ણુએ તેની આંખમાં મોની જોયાં. તેની નજીક જઈ વાંસે હાથ મૂકી તેનું મોં સહેજ જાંચું કર્યું. એ કુણ્ણુ ચિંટુઓ તેના કાંઠા પર ખરી પડ્યાં, અને સરસ્વતી દસી, એક વિરલ દારવ—અતિવિરલ.

જદાર આજે આજે સ્વામ વાદળ ઘેરતાં હતાં. વિષ્ણુના મંગળમાં તોફાન ગમ્યું. તેણે એક પગમાં ચિચાર કરી કીધો. તે ઝડપભેર ગઈયો, અને તાકામાંથી એક નાટું લાવી તેના એ ટુકડા કરી માંદળ બાંધ્યાં. ધૂતનો એક દીપક પ્રગટાવી વચ્ચે મૂક્યો. “જુએ છે શું ? આ પણ બાંધવાં જાનનો એક પ્રકાર જ છે,” એમ કહી વિષ્ણુએ સરસ્વતીનો હાથ દીપગિળા ઉપર મળી તેને કડિ માંદળ બાંધ્યું. સરસ્વતીએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. ગામની ભાગોળે ફતરું રડ્યું. થોડી રાત સુધી અને બેઠાં. એ દિવસ પછી અહીંથી બધી શ્રેવડદેવ પતારી ચાલી નીકળવાનો નિશ્ચય પણ કરી કીધો. “હવે ચાલો હું તો મંદિરે જ જઈશ,” સરસ્વતી બોલી. “ત્યારે હું ક્યાં જઈશ ?” “કેમ વળી ક્યાં જઈશ ? અહીં જ.” “એમ કે ?” “ત્યારે ક્યાં જઈશ ?” “તારી સાથે.” છણકો કરી સરસ્વતી બોલી, “શું બોલતા હોઈ ? મંદિરમાં તે વળી મારી સાથે આવતું દશે ?”

“અરે, હું તો તને નદી સુધી વળાવવા આવવાની વાત કરું છું !” એમ કહી તે ખડખડ હસી પડ્યો. સરસ્વતી પણ એવું સરસ હસી કે ગસ ! અંધકાર ગારો થતો ચાલ્યો. રાત્રિ સૂસવાટા કરતી વહી રહી હતી.

જાને ચાલ્યાં મંદિર તરફ, કોઈનીયે પરવા કર્યો વગર, યુસપુસ કરતાં કરતાં નદીને આવી પહોંચ્યાં. જોઈતા માછીમારને જગાડી વિજ્યુએ સરસ્વતીને હોડીમાં બેસાડી વિદાય કરી. નાવ અંધકારમાં ધીમે ધીમે વિધીન ચર્મ યસું; તો ન વિજ્યુ નદીતટે ઊભો જ રહ્યો—હથેલાંના અવાજ સાંભળવા ત્યાં સુધી. અવાજ પણ આછાઆછા થતા શન્યામાં સમી ગયા.

સરસ્વતી હોડીમાંથી જોતરી જોડી મંદિર તરફ. તેને અંધકાર ન નડ્યો. પવન વાવ છે કે ફૂંકાય છે તેની યે તેને ખબર નહોતી. ત્રિયાજ કે કાલુડી પણ તેનું ધ્યાન ખેંચી શક્યાં નહિ. તે ઝડપથી મંદિરનાં પગથિયાં ચડવા લાગી. એક વિદ્યુદ્વેષાનો આછો ચમકાર થયો. સરસ્વતીએ મંદિરમાં કોઈનાં બોલવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે સહેજ ચગકા; અને મોંઢળ પાંચવ નીચે સંતાડીને હિપર મર્મ. એકમાં ખાટલો પાથરીને પાર્વતીયા એક પુરુષ સાથે બેઠાં બેઠાં, હસતાં હસતાં, વાતો કરી રહ્યાં હતાં. સરસ્વતી હિંમત કરીને આગળ મર્મ. પાર્વતીયાએ તેને જોઈ એવાં જ હોડીને બેટી પડ્યાં. તેને ખૂબ દુખાવી નાખી. ઓડીવાર સુધી ફર્ક જ બોલી ન શક્યાં. પછી મતકતા હોડીને પરાણે પરાણે મેળ ખવડાવી બોલ્યાં, “બેટા!” સરસ્વતી તો જમણે હાથ મંતાડ્યાની જ ફિક્કરમાં હતી. “બેટા, ક્યાં મર્મ હતી ? અમે ક્યારનાં યે તારી રાત જોઈએ છીએ. આ મહેમાન પણ.” કહી થડીકમાં નવી અકિત તરફ, તો થડીકમાં સરસ્વતી તરફ જોતાં પાર્વતીયા હસતાં હસતાં બોલ્યાં, “આમની ખબર તો પૂછ, ગિચારો સવારના જુખ્યા છે.” સરસ્વતી તો ફર્ક જ ન બોલી શકી. એટલે પાર્વતીયા બોલ્યાં, “એમાં સરમાય છે શું કામ, બેટા. એ તો આપણા ધરના માણસ છે,” કહી વળી પાછાં મતક્યાં. “ચાલ, હું જમવાની સવડ કરું.”

સરસ્વતી જોડી, પકવાન લાવી જાંને પોરસ્યાં. “તું” પણ જમ, બેટા. અરે આ પેલા તારા બેમત્રાને પણ જમાડ—ગિચારો ક્યારનો યે રાત જોઈને ચાકીને પેલા ઝાડ નીચે જાંધી ગયો.” સરસ્વતીએ સોડમાં પાટી રાખીને સ્વર્ધ ગયેલા બેમત્રાને હોડી જમવાનું આપ્યું.

જમતાં જમતાં પાર્વતીયાએ મહેમાન તરફ જોઈને સરસ્વતીને કહ્યું, “કેમ, ના બોળખ્યા ને ? પેલી રાતે વાત કહી હતી તે વાદ છે ને ?” “હા.” “પેલી વદુ તે લક્ષ્મીનાર્મ. પેલી યુગ્મવતી નાર્મ તે હું પેલે જ. પેલી ટીચુકડી જોકરી તે આ મારી સરસ્વતી. અને પેલા ધનસ્વામ તે...આ મહેમાન.” કહેતાંકેને ડાશી ખડખડ હસી પડ્યાં.

ખણુણુ...કરતીકેને પકવાનની થાળી જમીન પર પડી મર્મ. મેધનો એક ભારે કડકો થયો. વીળળી ઝાડ ચીરી જમીનમાં સમાઈ મર્મ. સરસ્વતી ફૂંજતી હતી. પાર્વતીયા અને મહેમાને એકબીજા સાથે જોયું. અને કંઈક પૂછે તે પહેલાં તો તેમના બોળામાં મોંઢળ આવતુંકેને પડ્યું ! અને આવરી રી સરસ્વતીને પગથિયાં તરફ દોડી જતી જોઈ.

પાછળ અવાજ આવતા હતા—સરસ્વતી...ઊભી રે...બેટા... આ... આ...આં... સરસ્વતી તો દોડ્યે જતી હતી: દૂર ને દૂર.

થોડી વારમાં વીળળીના બેતણુ ચમકાર સાથે ભારે મેધ વટી પડ્યો.

અપેર આ ચઢી રહ્યા,
 ધણે છ પતથરો પડ્યા,
 ઘડાય રાજભાગે ત્યાં
 લઈ કુદાળી પાવડા
 મનુરલોકે પળાઈને રક્ષાઓધમાં પડ્યાં.

દૂર રાજ મહેલની
 કદમ્બ કાન્ત કુંજમાં
 ફૂલો વિચિત્રમિષ્ટ ગીત કોઈ કોકિલ-
 સ્વા:
 અહો, અહો છ શીત શાંત ચિત્ત હારતી
 અહો છ ઉશ્વ, ઉષ્ણ, અચલા, અપ્રેધુમી રહી
 અંગને દગાડતી;
 આંખને મિચાવતી,
 પૂજા દેખ, આભમાં ચડી, સુધા ફરી રહી.

પતંજ એક રાજભાગનાં અનેક પુષ્પશી
 અયું ન થાકી દોષ ! તેમ આવતું ઉડી અહીં
 ઘડીક અદ્ભૂત અદ્ભૂત,
 ઘડીકમાં તરંગ સાથ ચૂલવિત આવતું !

મનુર ગાલકંદના !
 મુણ, ફૂં, ફૂં ન ત્યાં
 અદ્ભૂત કયાંળની જતું !
 છંદગી વિપે સુધા ! સ્વપ્નની ય એ ગતિ.

સમાજમાં અને સાહિત્યમાં બાળકનું સ્થાન

વિ. ય. આચાર્યશ્રી

અંખ પછા આર્યતત્ત્વચિન્તકોએ સમાજની ઈમારતે ચાર પહોળા પાયાની રીવાજો ઉપર રચી છે, અને તે ઈમારત વેદકાળથી બીધી છે. યજુર્વેદમાં કહ્યું છે:—
 “પ્રાચ્યો ઈન્દ્ર મુલમાલીન્, વોદ્ધો રાજન્યઃ કૃતઃ, ઋક્તસ્ય ચક્રેવ્ય પદ્મ્યાઃ, એન્દ્રો બ્રહ્મયત્ ।”
 અને ભગવદ્ગીતામાં પણ “જાતુર્વર્ણ્યમ્ મયા સુષ્ટમ્ શુભકર્મ વિમાનશઃ ।” એમ કહેલું છે. આ યજુતરને સીમેન્ટ-કેફ્રેટ કરતાં પણ વધુ મજબૂત કરવા ચાર આશ્રમો અને ચાર પ્રકારના ધર્મો કે કર્મોના મિશ્રણનું ઉદારતર કહ્યું છે.

હું એ યજુર્વિધ યજુતરનો વિચાર કરવા નથી માગતો. પણ સમાજના એ મુખ્ય પાયા—ધર્મ અને શાળાનો જ આપણે આજે વિચાર કરીએ, અને તેમાં બાળકનું સ્થાન કેવું છે તેનું અવલોકન કરી જાઈએ. કેમકે મનુષ્યને સમાજમાં સંસ્કારી જીવન જીવનાં જીવવા માટે ધર્મ અને શાળા એ જ મુખ્ય અને ઉપકારક પ્રાથમિક સંસ્થાઓ છે.

ધર્મમાં અને શાળામાં બાળકનું માનયો અને આદરવાયો થોડા પ્રતિષ્ઠાપન કરવા સદાગત મિત્રુભાઈએ હેઠલાં પચીસ વર્ષ પરિચય કયો, અને તે માટે પોકારી પોકારીને પ્રથમ આન્દોક્ષના વડેવરાખ્યાં. એમની એ પ્રમાતની યાંત્રે કેટલીક શાળાઓને અને કેટલાંક ઘરોને જગારી દીધી અને બાળકોને પૂનઃઅર્ચનાનો દરે સમય થવાનું તેમને જ્ઞાન કરાવ્યું. પણ આપણા વિશાળ દેશની વિસ્તૃત વસ્તીના પ્રમાણમાં એવાં જાગૃત કુટુંબો અને શાળાઓની સંખ્યાના ટકા તો આંગણોને પેટે જ મળી શકીએ. દિંદેના બાકીના મોટા ભાગમાં હજી ધર્મ અને શાળામાંથી અપકાર એમણે નથી અને ગામ-મુન્દાન માટે મોટા હજી જગી કંડાં નથી. દવર્ગરથ મિત્રુભાઈની પ્રાત્ન યાંત્રના બાકી બીજાનાં સંસ્કારી કુટુંબો અને શાળાઓને તાર કરીએ તો બીજે ગમે હજી બાળકની ધર્મમાં તેમજ શાળામાં ઉપેક્ષા દેખાય છે. ગામ જીવાત્મ તરફ માન અને આદરથી સમજાવવા પૂર્વક-વર્તનારાં વસિલો કે માવતરો ઘણાં થયાં છે.

બાળક માટે એકતા રોડથી કે સદ્બાવણી જ સમાજનું કામ સરી જતું નથી અને સામાજિક અપેક્ષા સંપૂર્ણ થતી નથી. રોડ તો દિસક પ્રાણીઓને પણ પોતાનાં બચ્ચાં માટે દેવા છે. સિંદ અને ત્રાષ જેવાં ધાતકી પશુઓ પણ તેનાં બચ્ચાંને દેખીને ચાલવા ગેદા દેવા અને પાંકડી દલાવવા મંડી જાય છે, અને લેટસો વખત તેની ફરતા છેક સમી જાય છે. પણ માનવસમાજ બાળક પ્રત્યે રોડ ઉપરાંત સાચી સમજણ માટે છે. ગામમાંજની, ગામદેવમાંની, ગામજીવની જરૂરિયાતો વગેરે જાણવાની ખરી સમજણ વગર બાળક પ્રત્યે આપણે અવદાર જુલજરેકો દેવા છે, અને આપણું વર્તન

ખામીવાળું થાય છે. એવી વ્યવસ્થા વર્તનની ખામી એકંદરે સમગ્ર નેતૃ પંચાયત નેટમાં ખરામાં જોવામાં આવે છે.

જાળક માટે સુખસગવડના રૂઝૂક પદાર્થોમાં પણ તેટલું જ અંશે ધરા ખામીવાળું જણાય છે. ખુરશી ટેબલ કોચ હીદોળા ખાટલા વગેરે ધરતું ફરનિયર જુઓ, અને ચાળી વાટકા કળસ્યા વગેરે વાસણો જુઓ, તો જણાશે કે એ જ્યાં સરવંત્ર સગવડવાળાં આપણે આપણી જ સગવડ વિચારી છે. જાળક પોતાની મરજી મારફત ફેરવી ફેરવી શકે અથવા વાપરી શકે એવી એક પણ વસ્તુ હોતી નથી. જાળકને નિગિને રાખેલું પારણું કે ઘોડિયું પણ તેને માફકસર કે તે મેંજે ચડી બેઠરાં શકે એવું નથી હોતું. તો પછી ખીન સરસામાનની વાત જ ક્યાં રહી! જાળક બેઠણ વરસતું હોય તોપણ એના ઘોડિયામાં કે પારણમાં આપણે ઉચ્ચકાલીને મુતારવું પડે, અને ખુરશીએ કે હીદોળા પણ આપણે ચડાવીએ ત્યારે જ નહિ તો તેને તો ડીંગાઈ જ રહેવાનું. એ જાણું ફરનિયર ચર્મ પડે!

ધરના આના રૂઝૂક પદાર્થોની જાગતમાં જાળકને ત્યાં રથાન નથી, ત્યાં બીજી સૂક્ષ્મ જાગતોનું તો પૂછવું જ શું? જાળકને પણ ખન છે, કામગીરી છે, તેને આશા ઉમેદો હોય છે, તેને નિઃશ્વાસ તાકાવેરી અને મંજૂરણ પણ થાય છે, એવી એની જાગતોનો વિચાર કરનારાં અને એનો ઉદ્ધેશ કરતાં હોય એવાં વડિલો કે માળાઓ ફેટલાં ધરામાં દશે તેની શોધ કરતાં જ બાળે પતો કાગે. ધરની એકંદર આવી પરિસ્થિતિમાં જાળકનું રથાન જ ક્યાં છે?

જેઓ જાળકને માફકસરની સગવડો અને સામગ્રી સંપાદવી શકે એવી સ્થિતિવાળા છે તેમણે ધર જાંઘાવવામાં દુનરે રૂપિયા અથવા વખતે સાથેસાથ એકાદ એકાદ તો એવા વસાવવા થટે છે કે તેમાં જાળક પોતાનો ફાવે તેમ વાપરી શકે એવું રાયરચીલું રાખવામાં આવે, અને તેની અમરાઈઓ પણ તેના હાથ પડેલી શકે એવી નીચી મોઢવવામાં આવે. જાળકના મનોચિકાસ અને શરીરવિકાસ માટે ઉપયોગી સામગ્રી તેના સોડોએ ધરમાં કે ઘરને આંગણે વસાવવી જોઈએ. માત્ર દષ્ટાંત તરીકે આટલું સૂચન કરું છું.

ઝરોળ લોકોને તો પોતાનાં વરોમાં એવો સ્થિતિજો જઈ રાખવા સગવડ કે શકિત હોતી નથી. તોપણ તેઓ પોતાનાં જોગા જેવડાં માતા ધરનો એકાદ ખૂણો જાળકોની પોતપોતી માટે અલગ રાખે છે, અને જાળકો પોતાને રમવાનાં ઢીંગલાં પાંગીલા ચક્રડીઓ ઢીંગલાં, અને તરેહ તરેહની ચીજો તે પોતપોતામાં રહેલા સુગંધ સંધરી શકે છે.

હવે આપણે જાળકો માટેની શાળા તરફ નજર કરીએ. જાળકોને શાળામાં પોતાના વહણને માફક આવે એવું અને ખનને ઉદ્ધાગ આપી વિકસાવે એવું જોઈ જ જાય છે. શાળામાં જાળકને પોતાનો સર્વ પ્રકારનો વિકાસ સાધવાની તકો અપાતી નથી, તેમ જ તેવી પ્રેરણા પણ અપાતી નથી. શાળામાં એને એવી છૂટ પણ મેલતી નથી. ત્યાં તેમનું મુકરર ધોરણે મુકરર ધમેક અભ્યાસક્રમ શિક્ષક ઘૂંટાવે એમ ઘૂંટવાનો હોય છે. અને જેમ ધરમાં પારણે ખાટણે કે ખાટણે માવતરો જાળકોને ઉચ્ચકાલીને ચડાવે છે, તેમ શાળામાં પણ જાણવિધાર્થીઓને શિક્ષકો ઊગાડી ઊગાડીને ધોનું મોકલવાનો હોય એવું કાગે છે. આમ જોવાનું કારણ એ છે કે આપણી શિક્ષણપ્રથા જ જાંઘી શિક્ષક કેન્દ્રિત છે. પરિણામે,

આપણા વિદ્યાર્થીઓ કે જુવાનો સ્વાસ્થ્ય, સાહસિક અને દિગ્ભતવાન થવાને અદ્યે પરવડે અને પાંચળા બને છે. કેમકે કેવળ શીશ્વની દોરવણીએ આત્મવાનુ તેઓ પ્રારંભની ક્રમણી નથી જ રહીએ છે.

દેશનો મોટો ભાગ જે આપણું છે તેને બાળાવી દેવાની, અને દેશમાં અશ્વરૂપન બહેળા પ્રમાણમાં વિસ્તારવાની આપણને ધમકા ધણી છે, તેમ જ બાળકોને નિશાળે એસારવાની તથા બાળાવીચણાની દેવાની પણ તેટલી જ હોંશ છે, તેની હું ના નથી કહેતો. એ મોટીકતી પરીક્ષા આજથી સમગ્રમ પીરતાળીશ વરસ પહેલાં આપેલી તે વખતે મુખર્ષી પરીક્ષાકાંતી તે પરીક્ષામાં અમે ત્રણ દબર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ એક હત, ને અત્યારે પરીક્ષાને ત્રીમ દબર જેટલી સંખ્યા દર સાત થાય છે—એ લોકીકત આપણી કેળવણી પ્રત્યે હોંશ મનાવવા માટે પૂરતી છે. પરંતુ ઘરમાં જેમ બાળક પ્રત્યે સ્નેહભાવ ઉપરાંત આપણે સાચી સમજણની જરૂર જોઈ, તેમ શિક્ષણમાં પણ બાળાવી દેવાની હોંશ ઉપરાંત અમુક ચોક્કસ ધ્યેયની અંત તે ધ્યેયને પહોંચાડે એવી પદ્ધતિ અથવા સમજપૂર્વક યોજનાનાર્થી જરૂર છે.

પણ એ વાન હું કેળવણીકારને એવું છે. હું મોને કાંઈ કેળવણીકાર નથી, એટલે આ અગત વધારે વિસ્તાર કરવા અગત્ય નથી, આટલો અનુસીનિર્દેશ બસ માનું છું. આપણા નવકેળવણીના દ્રષ્ટા સ્વર્ગસ્થ શિશુભાઈએ આ અગતમાં જે પ્રયત્ન થોપણા છેલ્લાં પચીસ વર્ષ સુધી કરી હતી તેમાં મારે ઉમેરે કરવા જરૂર નથી. એ થોપણાનાં આદોષનો એ પ્રાતઃગમના સાદ હત એવા ને એવા તાળ આપણા યુવરાતનના વાતાવરણમાં અવજ્યોગ્ય છે. આપણા બાવનચરના તે આંગણમાં જ એ પ્રયત્ન સાદની સંજોરે થોપણા અખંડ સંબળાઈ છે અને આપણે એનાં આદોષનો ક્રીતવ્ય તથા એ આંખનો વધાવવા કઈક અંશે આગળાગી પણ થયા છીએ. તે પણ આપણે એનો પૂરો નેમ પકડી શક્યા નથી.

આપણો આ વિદ્યાળ વિરાટકાય-દેશ એવા પ્રયત્ન સાદે પણ હત જગી કીકયો નથી. હત અંધી માળા સંસ્થામાં બાળકને ધરે એવું આદરયુક્ત સ્થાન નિર્માણ થયું નથી. અને શિક્ષણક્રમ તથા શિક્ષણપદ્ધતિ બાળકો માટે બાળકને માલકસરની બધી બાળકેન્દ્રિત દેવી નેઈ એ તેનો સ્વભાવક પ્રયોગ દેશભરમાં હત થતો નથી. આટલા દુકા પ્રસ્તાવથી જણાશે કે, માનવસમાજમાં ઘર અને શાળા એ બે પ્રારંભક સંસ્કાર આપનારાં મુખ્ય અંગોમાં બાળક પ્રત્યે ઉપેક્ષા નેવી રિયતિ હત એસરી અઈ નથી.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ બાળક માટે બાળસાહિત્ય માટે એવા જ પ્રકારની ઉપેક્ષા નેવી પરિચિતિ નેવામાં આવે છે. સાહિત્યસર્જકો નેઓ વિદ્વાન પડિતો કે સાક્ષર છે તેમને બન બાળસાહિત્ય એટલે ટાયલું કે બૂકી પરિક્યાઓ નેહું ઝાંગે, અને બાળકાળ્યો તે નેકાણાં—એવો કઈક ભાવ એમને કરાવી દીધા નેહું કાઝે છે.

છેલ્લાં પીંશપચીસ વર્ષથી બે કે બાળવાર્તાઓ, બાળકાળ્યો, બાળમોસિકા વગેરે સાહિત્ય આપણી યુવરાતી બાપમાં ધણું પ્રગટ થતું આવે છે, નોપણ હત તે બધું

જાળ-મનોભાવને બરાબર બંધબેસતું નથી નીપજતું. એવું કારણ એ છે કે, એકલી ધમશથી અથવા મનના ઉત્તેજ કે કાંકાથી ફેટણુંક તો પ્રગટ થાય છે. તેથી ને બરાબર જાળભોજ્ય બનતું નથી. એટલે જાળસાહિત્યના વિષયમાં પણ ઘર અને શાળાના જેવી ઉપેક્ષાની, ઉપકા રૂકરામાં કહી તેવી, અભાવની લાગણી પણ પેદા થાય છે.

આમ યવાનાં મુખ્ય બે કારણો જણાય છે: એક તો એ કે, જાળસાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારા મોટી વયના કે આધેડ વયના છે. મોટા ભારા જેવા છેક જુદા પણ દરો. તેઓ સંસારના અનુભવોથી રીંદા થઈ ગયેલા, અને ઉત્તરનાં પંડ ઉપર પંડ ચડી જવાથી પોતાનું જ જાળપણ છેક જૂઠી ગયા હોય છે. તેથી એકંદર જાળજીવનની કે જાળ-જીવનની સાચી સમજ તેમને એટલી હોય એ અનવાજેગ છે; અને બીજું કારણ એવું છે કે, વિદ્વાનો, સાક્ષરો કે વિવેચકોને પણ પોતાપોતાનું જાળપણ ફર પડી જવાથી જુઠાઈ ગયું હોય છે. તેથી જાળસાહિત્ય વાંચકા, વિશેષકર કે અવશેષકવામાં ઉત્તરનાં ચડી ગયેલાં પંડ જરૂર આડાં આવતાં હોય એમ પહેલું ગમે. આવા કારણોને લીધે જાળસાહિત્ય ફેટણુંક ખરેખર ટાયલા જેવું નીપજતું લાગે છે; અને ટાયલા જેવું નહોતું તેવું પણ ફેટલાક સાક્ષરોને પોતાનું જાળજીવન જુઠાઈ ગયાથી અને જાળસાહિત્યનો રસ તેમના પસંદ મુકામ જવાથી તેમને તે નીરસ કે ટાયલું લાગવાનો સંભવ પેદા થાય છે. પરિણામે, સાહિત્યપ્રદેશમાં જાળસાહિત્યનું સ્થાન ગૌણ બની જાય છે, અને તેથી આ પ્રદેશમાં પણ જાળજીવનની ઉપેક્ષા જેવામાં આવે છે.

જાળસાહિત્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ

જાળસાહિત્ય જેમ્સે તેવું આકર્ષક સર્જનનું નદિ દોવાથી તેમ જ આકર્ષક રીતે પ્રકટ થતું નદિ દોવાથી તે નીરસ લાગવાનો સંભવ છે. એકંદર સાહિત્યની જેમ સાચા જાળસાહિત્યમાં પણ વાસ્તવિકતા, રસ અને કળા જેમ્સે, અને તેની રચના જાળભોજ્ય બનવી જેમ્સે. 'સત્ય' શિર્ષ 'મુંદર'ની આવરણકતા એકંદર સાહિત્ય માટે છે, તેમ જાળસાહિત્ય માટે પણ તેની તેટલી જ જરૂર છે.

'સત્ય'નો અર્થ સાહિત્યને અંગે એકલી વાસ્તવિકતા જ નહિ, પરંતુ સંબંધિતતા પણ તેમાં આવી જાય છે. જીવનમાં જે સંબંધિત હોય, અનુભવગમ્ય કે કલ્પનાગમ્ય હોય, આવરણ યોગ્ય આદર્શભાવના હોય, તે બધું 'સત્ય' સમજમાં સમાય છે. 'સત્ય-ધ્રુવ' જેવું કેવળ અસંબંધિત હોય તેવું સાહિત્યમાં ખરી સહે નહિ.

'સિન્ધુ'નો અર્થ પણ એકથો કલ્પાણકારક નહિ, પણ તેની સાથે પ્રેમ, સૌર્ય, સદાચાર, સદ્ગુણ, શુભ સંપત્તિ, તાત્રગી વગેરે જે બધા ગુણો જીવનમાં દિતાવડ કે એવરડ હોય તે બધાનો સમાવેશ 'સિન્ધુ' શબ્દમાં થાય છે.

તેથી જ રીતે 'મુંદર' માં પણ રૂપ, જાવડ, શાખા, છટા, ખૂંટી, શેડો વગેરે જે બધું મળેલું લાગે, આકર્ષક લાગે, ખરી જાય—એ બધું આવી જાય છે. તેમજ તેના પ્રકાશનમાં પણ મુંદર અદિર સ્વરૂપ આવી જાય છે.

ગાળસાહિત્ય સાહિત્યનો તફાવત

એકંદર સાહિત્ય માટે આપણું મતન્ય એવું છે કે તેમાં ભાવો ઊંચા, પ્રૌઢ, મંબીર વગેરે પ્રકારના હોય; તેમાં કલ્પના વિશિષ્ટ, અસૌક્રિક, નવીન, અને કાંઈ આકાશ સુધી ઊડનારી પણ હોય; તેની ભાષા શિષ્ટ, સંસ્કારી, સ્પષ્ટરી અને ગૌરવવાળી હોય. પણ આ ત્રણે ગાળસાહિત્ય અને ગાળગીતો બરાબર જુદાં પડે છે.

(૧) ગાળકેતો અંત અવયવો કુમળાં ને નાનુક હોય છે, તથા તેઓ રવમાલે પણ કેમળ, નાનુક અને રમતિયાળ હોય છે, તેમ તેનું ભોગ્ય સાહિત્ય પણ તેના જેવું હોવાથી તેના ભાવો કેમળ, નાનુક અને રમતિયાળ હોય છે.

(૨) ગાળકેતો પરિચિત ચક્રી, કબૂતર, કાગર, પોપટ, કોચ, કાગડ વગેરે પંખીઓ અથવા ધીમે હળવે અને નીચે સુધી જ ઊડનારાં હોય છે. અદુ તો એ માળવાળા ધરના ઊભા કે છાપરા સુધી અથવા તેવડા ઊંચા ઝાડની ડાળો સુધી ઊડીને એ પક્ષીઓ બેસે છે. તે કાંઈ સમજી, ગાળ કે મરડની જેમ વિમાન વાદનોની દરીદ્રી કરવા બેઠે શકે નહિ. તેની જ રીતે એકંદર પ્રૌઢ સાહિત્ય લેખનમાં અસૌક્રિક કલ્પના આકાશની રવગંભીર સુધી ઊડી પહોંચનારી હોય, અથવા ગમનવિહારી કાવ્યાપસરાઓ હોય, તેની દરીદ્રી ગાળસાહિત્યની કે ગાળકાવ્યોની કલ્પના કદિ કરી શકે નહિ. કેમકે તે તો ગાળકેતો પરિચિત પક્ષીઓ જેવી ધીમી હળવી અને નીચે સુધી જ ઊડનારી હોય છે.

(૩) ગાળસાહિત્યની ભાષા પણ સાદી સરસ અને ધીમા સાદવાળી હોય છે. ગાળક ગમે તેટલા જોરથી જૂમ મારે તોપણ તેનો અવાજ મોરી મહેસાતને માત્રમે માળ સુધી સંભળાય નહિ. તેને સાદ તો પડેલા ધીમ મળતા સુધી જ સંભળાય અને પરંખાય. એટલે એકંદર પ્રૌઢ સાહિત્ય સંબંધે ગૌરવાન્વિત ગમનવિહારી કલ્પના કે અન્યનો આપણે ધંધાવતા હોઈએ તો તે કલ્પના અને માન્યતાને આપણે મનાવી ફોસલાવીને સાહિત્યના મહેલને પડેલે જાંજો માલે ઉતારી બેસારવી જોઈએ. એટલા નીચા સ્થાનેથી ગાળસાહિત્યના કેમળ રમતિયાળ ભાવોની આંગણુમાં ચતી રમત જોઈ શકાશે; તેની ધીમી અને નીચે જગી ઊડનારી કલ્પના કળી શકાશે; અને તેની ભાષાના સરસ ધીમા પ્રાદનો ત્રવણ હિપબોય પણ એ નીચા સ્થાનેથી સહેલાઈથી જોઈ શકાશે.

ગાળસાહિત્ય કે ગાળકાવ્યોનું વાર્તાત્મિક સ્વરૂપ એવું હોયું જોઈએ કે તે વાંચતાં સાંભળતાં ગાળકને પોતાની કે પોતાના જેવી પ્રતિઓનું તેમાં દર્શન થાય, પોતાના જેવા ભાવોનું તેમાં જ્ઞાન થાય, અને પોતાના હૃદયનું પ્રતિબિમ્બ દેખાય. આનું સાહિત્ય ને સાચું ગાળસાહિત્ય ગણાય.

ગાળસાહિત્યમાં સીધા બોધપાઠો જોઈએ નહિ. કેમકે શરીરને જેમ તાડન સાથે છે તેમ ગાળકનાં મનને એવાં બોધવચનો સાથે છે. તેમને તો આગ્રહથી રીતે કંઈ ચાતીરપે એવાં નીતિબોધ આપી શકાય.

બગતમાં યનારી દે એવાં બગીચાં પણ જાળકો માટે ગિરકુલ જોઈએ નહિ, અત્યારે દેશમાં એવાં જાળકુ બગતમાં ક્યાં ઉભરાય છે. અત્યારની આર્થિક સંકટાવસ્થામાં અને વેગમરી પ્રવૃત્તિવાળી વ્યાપારી દુનિયામાં એવાં બગતમાંનો ખાર હવે સમાઈ શકે એમ નથી.

જાડું ઉત્કેશવાળાં, કુખાં, ગમ્મીનીબચીં, માંદલાં, નિરાશાવાળાં — એવાં કવનો કે ખીતો પણ જાળક માટે અનર્થકારી છે. પરંતુ જાળજીવનમાં કે જાળજગતમાં ઉત્સાહ પ્રેરનારું, આનંદ આપનારું, તાઝી બહુનારું વગેરે ચુલોવાળું જાળસાહિત્ય જોઈએ. અને તે જાડું સાદી સરસ ભાષામાં ફેલાવું જોઈએ તે તો સૌ સમજી શકે એવી વાત છે.

સાક્ષરો, શિક્ષા વગેરે જેમને મોટી વયને લીધે તથા પીઠ પાકટ વિચારોને લીધે જાળસાહિત્ય તરફ અભિરુચિ એટલી ચર્મ ગર્મ હોય, તેમને તેમાં રસ લાગવા માટે કુખ્ય કુપાય એ છે કે તેમણે પોતપોતાનું સર્વાંગ જાળપણ પ્રથમ સંભારી લેવું. પણ ઉમરનાં ચડી મયેકાં પણ ઉખાળીને ફર ફરનું જાળપણ જોવું એ કેટલું કઠણ કામ છે તે વાત તો વ્યારે તેની સમાધિ સાર્થકીને સંભારવા જોઈએ ત્યારે જ સમજાય એવી છે. એનો ખીતો જરા સફેદા ઉપાય એ છે કે, આપણા ધરનાં છોકરાંની અથવા પઠોરાનાં છોકરાંની એન્ડાઓ રમતો, તેમના મનસુખા અને જ્યાસો, તેમના વિદ્યાર્થી અવસ્થાના તરંગો, ઉમેદો, આશાઓ અને નિરાશાઓ પણ—ટૂંકામાં, તેમના જાળજીવનમાંથી જેવા જાણવામાં આવેલા પ્રસંગોના અનુભવો—એ જંધાંગાંથી જેટલું અને તેટલું સંભારી જરાથી પણ કામ સરશે. સાક્ષરો, વિદ્વાનો, સાહિત્યસર્જકો વગેરેને આ પ્રયોગ કરી જેવાં મારે મારી આમદપૂર્વક વિનંતિ છે.

આ જાળત આમદપૂર્વક કહેવાનો આશય એ છે કે, આપણી અત્યાર સુધીની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, કૌશલ્યવિપ્લવ વગેરે જાળજોની જે મોટીચણી કમાણી આ પ્રભાતની જાગૃતિમાં આપણે માંડ એકઠી કરી શક્યા છીએ, તે જાડી વડેલી મોટી આપણા વારસદારોને સોંપી દેવાની છે. સારા સમજી વારસો સોંપેલા વારસો સચવાઈ રહે, નહિ તો પિતાએ પરિશ્રમથી મેળવેલ પૈસા વેડાઈ ગયાના દુનિયામાં ઘણા દાખલા મળ્યા છે અને અને છે. આપણે માંડ મેળવેલી ગિરકુલ આપણી વારસ જાળપ્રગતને સોંપી જઈએ તે જાડી સચવાઈ રહેવા ઉપરાંત એ કમે શક્તિ પામતી જાય એમ કરવું જોઈએ. એમ કરવા માટે વારસદારો શાળા, ગ્રંથાલય, સમર્થ, સાદમિક, ઉદ્યોગી, નિહર, દિમતવાન—જેવા જેવા મોંઘા બંદેશ મુજાવાળા જનાવવા જોઈએ. આપણે એમ ચાલના હોઈએ તો સમર્થ સાક્ષરો અને સાહિત્યસર્જકો વગેરેએ જે ઉપર કદી નેવી સમાધિ સાધવાની ટેવ પાડીને અનેકવિધ મોરબજીવ જાળસાહિત્ય સર્જવામાં રસ લેવો પડે છે અને તેમાં ઉચુકત રહેવું પડે છે. માટે જેવા અધ્યવસાય કરતાં આવડા કામમાં સમર્થ સર્જકો અગિય ક્રમાં પ્રકારનું જાળજીવ સાહિત્ય આપી શકે એમ નું માનું છું. એમ થાય તો આપણી જાળપ્રગત સુવિશેષ ઉન્નત અને માંદવાળી જનની તથા એવી મારી ખાત્રી છે. પછી આપણા પ્રયત્ન પ્રાપ્ત કરેલ વારસો એની વારસદાર જાળપ્રગતને સત્તામતીની શ્રદ્ધાથી સુપરન કરી શકેએ. આટલા મારે વિદ્વાન શિક્ષા કે સાહિત્યસર્જકોને આમદપૂર્વક વિનંતિ કરવાની આ નક શકું છું.

[અષ્ટક ૪]

મને આ શેરનું પામું, પોતીકું તોય પારકું
ગોઠે ના ગામડી હેયું, અટ્ટલું સોરનું ગધે.
લિલ્લડા વનનો વાંચી, પોપટો જેમ પિંજરે
ફફડાવે ગભરુ પાંખો, તેણું આ ઉર તકરો.
દે! દે! આ આમજંગાનું મત ને મુક્ત માણું
તથાયું. ગેરના શાને ગોઠારા કાર-સાગરે ?
જાંડી ને કળશી કેરાં જાડલાં ગોડનારની
કાંટાં એ ઘડિયાળોના ભેખાતી નિંદ્રી અલી !
જેતરે કોતરે કેવા એકઠા એક હેડીના
મળીને મરતો જેવા મત ને મુક્ત વાહણ
ધિંગા સોતિંગ અરના કતુના રસકાલને !
ચડીને કુચના પાંખે ગભરુ માણખંખીટું
વટાવે ચલચિત્રો શ્રી, સૌજની સંસ્કૃતભાષા.
રમતિનાં માળખાં ટોલે, આને એ યાદ આવતાં
સીતરે કોણ એ બેલે, કંઈકું ગંભીર ગિરા ?
વણું એ ફટફટ જાણ્ય, ગઈ એ આમ-નિંદ્રી !
વડી એ મીઠી ગંગા, રહ્યો આ કાર-સાગર !
વિદેશી વચન જેવી, ગુલાળી, પાતપાતળી,
ગુલામી ઘટપટ ઘેરી. મોટી કે એરી નિંદ્રી ?

ગુજરાતમાં રેડિયો-મથક જોઈએ ?

મગનલાલ પ્રા. દેસાઈ

બેઝિક મહિના ઉપર અમદાવાદમાં કેટલાંક મંડળો તરફથી એક ભરેર સભા થઈ હતી, તેમાં નીચેના હસ્ય થયો છે:—

“દિ’હસ્તાનના બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં રેડિયો સાઈસન્સ ધરાવનારી સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, છતાં ગુજરાતમાં ‘ન્યુટ્ર’ રેડિયો સ્ટેશન નથી. વળી બીજા ભાગોમાં એક કરતાં વધારે સ્ટેશન કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે અંધ અને પશ્ચિમ હિંદ માટે રૂક્ષ મુંબઈનું રેડિયો સ્ટેશન જ છે. વળી મુંબઈમાંથી ગુજરાતની જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકતી ન હોવાથી ગુજરાતમાં નવું સ્ટેશન ખોલવાની જરૂર જણાય છે. માટે અમદાવાદનાં રાહેરીઓની આ ભરેર સભા સરકાર પાસે માગણી કરે છે કે, અમદાવાદમાં ગુજરાત માટે એક નવું રેડિયો ‘એડિકાસિટ’ સ્ટેશન તાકીદે કરવું અને મુંબઈ સરકાર પણ આ માગણીને ટકર આપવો જોઈએ.”

“વળી પ્રાંતમાં રેડિયો સાઈસન્સ ધરાવનાર ગુજરાતીઓ ‘ગીજી’ ભાષા બોલનાર સાઈસન્સદારો કરતાં સંખ્યામાં ઘણા વધારે છે તે જોતાં, મુંબઈના રેડિયો સ્ટેશનથી આપવામાં આવતા હિસના કાષ્ટકોમાં ગુજરાતને સજા ચિપથો અને ગુજરાતી ભાષાને ઘણું ઓછું સ્થાન મળે છે. માટે ગુજરાતમાં ‘સાનુ ન્યુટ્ર’ રેડિયો સ્ટેશન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તે કાષ્ટકમાં ગુજરાતીના વધારે હિસ્સો હોવો જોઈએ એવી આ સજાની માગણી રાખવી છે.”

આ હસાવ પર જોણતાં આપણા સાક્ષરવર્ગમાંથી કેટલાક વિદ્વાનોએ જે દૃઢો વિવેચન કરી દતાં તે હોય છે. પરંતુ ત્યાર પછી, હસાવ પસાર થયો અને એ યથા પદ્ધતિ તે સભાને પ્રમુખસ્થાનેથી ગુજરાત કોલેજના આચાર્યશ્રી કાજીએ જે ઉપસંહાર કર્યો હતો, તેનો ત્યાર મનન કરી જવા જેવો મણાય. તે દૃકમાં નીચે ઉતાર્યો છે:—

“ગરુડાતમાં મારે કહેવું જોઈએ કે, ગુજરાતમાં રેડિયો-મથક હોવું જોઈએ કે નહીં, એવા સાદા પ્રશ્નની ચર્ચામાં જે અરમામરમાં જે જોઈ તે હું સમજી શક્યો નથી. આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં એવી નાંદગની અરમામરમાં શું કામ હોય !

“શ્રી. છુખારીએ આપણને દેકામાં, તેમજ અર્ધ આવીને બેએક દિવસમાં જે જોયું, તેવું હિંદી કાંઈમાં બોલના સંભળાવ્યું. એમના પર પડેલી છાપ, જે એમાં એમણે પાડી છે, તે પ્રામાણિક છે એમ હું માનું છું. પરંતુ મારે એમને નમ્રતાથી જણાવવું જોઈએ કે, તે અસંભવ નથી. આટલા દૃક સમયમાં અને કદાચ પહેલા જ પરિચયથી એમને એવું આદરું કે એકપક્ષી ચિત્ર જણાયું હોય, એ હું સમજી શકું છું. પરંતુ હું એમને આપણે તો એટલું જ સચવું કે, તેને તે આખરી અને ખરું ન માને, કારણ કે હું જાણું છું કે તે અસંભવ નથી જ.”

“રેડિયો-મથક એવી કાંઈક કે કયાં કાંઈક કે કાંઈક જે કે કેમ, એ વિષયો નિર્ણય કોને કરવાનાં અધિકાર છે એ અને ખબર નથી. પરંતુ આપણી ચર્ચામાં એ મુદ્દો પ્રસ્તુત થયું નથી. જેનો તે અધિકાર હોય તેમનો તે હોય. હું તો કેમ કાંઈક જોઈએ તો દેકામાં કહીશ.”

“ચર્ચા દરમ્યાન પ્રાંતીય ભાવની વાત પણ આવી. મને ત્રણે છે કે, તે પણ બરાબર નથી. મારે જે કહેવાનું છે તે પ્રાંતીય દૃષ્ટિથી ગ્રિહકુલ નથી. તેમાં સીધી સાદી સંસ્કૃતિના કંઠાણુની, આમજનતાની ઉન્નતિની વાત છે. હું ગુજરાત માટે રેડિયો-મથક એટલા માટે ચાહું છું કે, આજ આપણે જનતાની પ્રગતિમાં જે હદે પહોંચ્યા છીએ તે હદે આપણી પાસે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કામ કરવું રેડિયો-મથક જોઈએ. તે વિના આપણું કામ રોકાય એમ છે. આપણે આજ અનેક પ્રકારનાં પ્રચાર કરવા છાછીએ છીએ. હું રાજકીય પ્રચાર નથી કહેતો. આપણે દારૂબંધી કરવી છે; નિરક્ષરોને વાંચતા ક્ષમતા કરવા છે; તેમનાં હુખો વિશે તેમને જ્ઞાન આપવું છે; ગ્રામસુધારણાનાં અનેકવિધ કામો આપણે ઉપાડ્યાં છે. એમ ચોમેરથી આપણે પુનર્વેદનાનાં પ્રશ્નો છેડ્યા છે તે પ્રશ્નો પર પ્રકાશ નાંખતી, તે પ્રશ્નોને સમજાવતી, તેને વિશે સૂચનાઓ આપતી વાતો આપણે કરવી છે. તે ગુજરાતીમાં જ થવી જોઈએ એમાં શંકા છે? તેમ જ દરેક પ્રાંતીય ભાષામાં તે તે ભાષાના સાંસ્કૃતિક પ્રદેશ માટે થવી જોઈએ. તેમાં કરી જનતાની પ્રાંતીયતાની ગંધ શું કામ આવે? આંટલી વસ્તુ સાવ સાદી સીધી નથી? એને માટે ૫૦૦ મથકો જોઈએ કે ૫૦ જોઈએ, એની ગણના કરવા હું ન એસું. મુખ્યત્વે જોઈએ તો, તેને ૫૦ મથકો આપો. પણ ગુજરાતને એક જોઈએ. અને તે તેના એકાદ કેન્દ્રસ્થાને હોય તો, ખીજે મોટો લાભ એ છે કે, પાસે મથક હોવાથી ગરીબ લોકો ૨૫-૩૦ની કિંમતના રેડિયો-વંચથી પોતાનું કામ કરી શકશે. આ પણ એક નાનોસૂનો લાભ નથી.”

“ચર્ચામાંથી મને લાગ્યું કે, રેડિયો-મથક અહીં માંગીએ છીએ તે જાણે મનોરંજનના કાર્યક્રમો જ પરવડે! ના, મનોરંજનને માટે આમારે જુદું મથક શું કરવા જોઈએ? હું તો સંગીત-સાંભળવું-દશે તો મુખર્ષ મથકથી, દિલ્લીથી, ગમે ત્યાંથી સાંભળીશ. અરે, ચાલીશ તો તામિલ-તેલુગુ-પણ સાંભળી શકીશ. એવા કાર્યક્રમો તો ખાસ અલગ મથક મેળવવા માટે જરૂર કરણુ નથી બની શકતા.

“એમ કહેવામાં આવ્યું કે, આજ જે વંચના પરવાના પ્રાપ્તવતો વર્ગ છે તેમાંનાં મોટા ભાગ ગુજરાતી છે; તેથી પણ ગુજરાતમાં અલગ મથક જોઈએ. આ દલીલ પણ મને નથી ગમતી. મનોરંજન માટે જ જે મથક કાઢવાનું હોય તે ગુજરાતી પરવાના વધારે છે તેથી શું? ભલે રજા. ગુજરાતી પાસે પેસા છે તો તે વાપરે અને ખીજાં જોખા પરવાનાવાળા હોય તેની છતાં ન કરે. મારે તો એક જ મુદ્દા પર મથક જોઈએ, અને તે એ કે, હવે પછીની આપણી પ્રગતિ કરવા જે રેડિયોની મદદ લેવી હોય—અને લેવી જોઈએ—તો આપણે ગુજરાતીમાં કામ કરવું રેડિયો-મથક જોઈએ. આ સાદી વાત ત્રી જુખારી કળૂક કરશે એમ માનું છું. અને તે જે કળૂક કરે તો આપણા વકીલ બનીને તે અહીંથી જશે એવી આપણે આશા રાખીએ અને તેમને એમ વિનવીએ.

પ્રિ. હીરાલાલ કાર્ડી”

ગુજરાતમાં રેડિયો-મથક થાય તો તે ગતિવત્તા માટે જોઈએ એટલા ‘આર્ટિસ્ટ’ મળશે કે કેમ એ બાબતમાં મુખર્ષ મથકના અધ્યક્ષ શ્રી. જુખારીને શંકા છે. ગુજરાતના સાક્ષરો અને અસ્મિતાધારીઓ કહે છે, “એવી શંકાને કશું રથાન નથી.” અહ એક પક્ષનો છેદ ઉઘાડી આચાર્ય શ્રી. કાછએ વલ્યાવ્યુ, “માત્ર મનોરંજન અર્થે રેડિયો-મથકની જરૂર

નથી. જરૂર છે રાષ્ટ્રસંગઠનને સારું.” એટલે કે, આજે ચાલતાં રેડિયો-મથકનું ગુજરાતીમાં અનુસરણ કરવાનું જ હોય તો કાંઈ નવા રેડિયો-મથકની જરૂર નથી.

રેડિયો-પ્રચાર :

અમદાવાદ માટે મથક વિચારવા પૂર્વે રેડિયો-પ્રચાર વિષે જ કેટલોક વિચાર કરવા જેવો છે. રેડિયો આજ એક શહેરી સોમાન થઈ પડેલી કાંઈ છે. કુટુંબની કાંઈક રિચ્છિતીક હોય કે આમેફોન ને રેડિયો કાવવાં જોઈએ એવી આજ ફેશન થઈ દેખાય છે. અને એ પંત્રાવધીને એટલો બધો ઘોંઘાટ કરવા લાગ્યાં છે કે, કુર્ચી જેવા શહેરમાં તેને રોકવાની ચિંતા બીજી થઈ છે ! પણ એ વિચાર વળી ન્યારો છે.

એક બીજી બાજુ પણ, આ રેડિયો-પ્રચારને અંગે, વિચારણી પ્રાપ્ત થાય છે. આજ રેડિયોનું આપણે ત્યાં બનતું નથી, —અગભગ અર્ધાં અદારથી આવે છે. તેને સુધારવાનું કાર્ય, બીજી અનેક એવી પરદેશી ચીજોની જેમ, આપણા શહેરી કારીગરોએ કાંઈક અપનાવ્યું છે. આજ જો તત્કાળ રેડિયો ગામડે ગામડે ફાંપવું કરવામાં આવે, તો અને એમ કે પરદેશી વેપાર એમાંથી ખાટો ખાસ જરૂર બીજી થઈ હોય, રાષ્ટ્રસંગઠન માટે તત્કાળ એવું પરદેશી ચીજોનું ખર્ચ કરવું જ જોઈએ એમ હોય, તો અમુક ચીજ પરદેશી છે માટે ન જ અગ્રાય, એવી નીતિ આજ આપણી જ માન્ય થશે. પરંતુ, સવાલ એ છે કે, રેડિયો માટે એવી અનિવાર્ય અગત્ય, આપણાં ગામડાં માટે, છે ખરી ?

અમર વિ. રેડિયો

આ બાબતમાં, ‘ગ્રામસેવા માટે મોટર’ એ નામનો, ‘હરિજન બંધુ’ તા. ૨-૭-૮-૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રેષ્ઠ એક વસ્તું કહે છે એ પણ ધ્યાન ખેંચનારી છે:—

“બધી ચીજે પરદેશી જાણવી પડે એટલે તેના પૈસા તાણકા કે નિઃકલામાંથી તો ઘસાઈ જાય. એ ખરચનો જેખાતો હેતુ નો ‘ગ્રામપ્રલબ્ધ’ હિત સાધવાનો હોય, પણ પ્રસંગોપાત્ત બેતી, આરોગ્ય, શિક્ષણ, બાળસંભાળ, અને એવા બાબત વિષયો પર બાપણ સાંભળવાને કે આમેફોન રેડિયો સાંભળવાને ગ્રામવાસીને આ સારું ખરચનો લોગે જણાવેલો પડે છે; ન્યારે એને ને એના કુટુંબને માસિક રૂ. ૨ ની કમાણી કપર નિર્વાહ કરવો પડતો હોય છે. ગ્રામવાસીને ચોથી મોટી જરૂર તો, સામગ્ર્યક કામઘંઘાની છે. આપણે પરદેશી ચીજે આણીને હમેશાં એમો કમઘંધો છીનવી લઈએ છીએ, અને એના વળતર તરીકે એને બાપણ સંભળાવીએ છીએ, નેરુંદું જાનસના ખેલ જેખાણીએ છીએ, ને હવાઈ બાયન સંભળાવીએ છીએ; અને આપણે એનું કક્યાણ સાધવા મળી રહ્યા છીએ એમ માની ગર્વ લઈએ છીએ. આથી વધારે હાંસીપાત બીજું શું હોઈ શકે ?”

ફેળવણીકારો ને શૈક્ષણિકપ્રચારકો કદાચ-કહેશે કે, આ આર્થિક પ્રશ્નોને ફેળવણીમાં આણવા ન યોગ્ય; તો કહેવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રીય ફેળવણીના પ્રશ્નમાં પ્રભાવી સર્વોચ્ચ ફેળવણીનો વિચાર હોવો જોઈએ. તે ભૂલીને જો ફેળવણીનું તંત્ર બીજું થશે તો તે કરતાં ચોજના વિચારો વગર કરાયેલું ગણાય. ફેળવણી ફેળવણીનાં જ નહિ પણ સામાજિક, આર્થિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક;—સમાજકારણનાં સમસ્ત અંગોમાં સારામાં સારાં પરિણામ આવે એવી રીતે મેળા આપીને વિચાર કરવો એ ખરી ફેળવણીનો, એટલે કે ચોખ્ખું પુનર્ચંટના ને ચોજનાનો સિદ્ધાંત છે. બીજી રીતે કામ કરવા જતાં સરવાલે દેશને સંવર્ધન જ પડશે ને ફેળવણીને મોં સંતાવું પડશે.

મજાપતિ દક્ષને શાપ

અને

સતીનું મૃત્યુ

અનુવાદક : નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા

એવું કહીને અટકી ગયા શિવ
બેઠે રીતે મહા વિચારી પત્નીનું,
ઇચ્છે સગાંને મળવા વળી હરે
શંભુથી; બહારે-મહી આવળું કરે. (૧)

થે ખિન્ન રોક્યાથી સગાં કને જતાં
રહે થઈ વિહવલ અશ્રુધારથી
જેતાં અસામાન્ય પુરુષ શંભુને
થું ધીખતાં નેત્રથી; અંજ ધ્રુજતાં. (૨)

નિઃશ્વાસ નાખી સતી, શોક રોષથી
ચિત્તે દુઃખી થે ધરથી જતાં તણ
તેને દિધું પ્રીતિથી અર્ધ અંગને
જેણે, વળી જે પ્રિય સાધુઓ તણાં. (૩)

જતાં ત્વરાથી સતી એમની પુઠે
જતા હબરો શિવનાં અનુચરો
ચંદ્રો, મણિમન, ગંદ, પાષાંદો ખિન્ન,
નંદી કરી આગળ, ત્યાંગીને વ્યથા. (૪)

મેનાં, દડો, દર્પણ, ચેતછત્રને *
સરોજ, માળા, વિઝણા ધરી સતી-
ને, ગીત, ને હાલિ, શાળ, વેલુથી
જણાવતા, જાય ચડાવી પોઠીયે. (૫)

જ્યાં યજ્ઞ હિંસા બહુ વેદ ઘોષથી
દીપે છે, જે જ્ઞાદીણ—દેવ સેવતા,
જ્યાં કાષ્ઠ, માટી, કુશ, લોહ, હેમનાં,
ને મર્મ પાત્રો-ભૂમિ તે પ્રવેશતાં. (૬)

* આ જગી વસ્તુ દેવીનાં પ્રયાણમાં સાથે લેવાનો દિવાળ દશે.

પ્રજ્ઞપતિ દક્ષને શાપ અને સતીનું મૃત્યુ

આવેલી પામી અપમાન. જીહ્વે
ન માન કો દે યજ્ઞમાનના સયે,
જીહ્વે અને માવિષ્ણુ આદરથી જે
લેટે છે હવે યદ્ય અશુ મહાગદ. (૭)

સહોદરે પ્રશ્નથી, ક્ષેમ પૂછીને
મા, માશીઓએ બહુ આદરથી જે
પૂજત અને આસન, રૂડ આપ્યું, તે
સે ના, ન તારે દિધું માન તે થકી. (૮)

તે રોડના ભાગરહિત, યજ્ઞને
જોઈ, પિતાએ કિંધી દેવહોતના,
ન માન પામી સતી યજ્ઞસંત્રમાં
કોપ્યા છે રાવે, ન શું વિશ્વ જાળવા. (૯)

કાપે ભરી વાણીથી શબ્દોપીને,
ને પુત્ર—માર્ગ—ધ્રમગણી સંવને
નિન્દે સહુ સાંભળતાં, સ્વેતેન્થી
ઉન્માદ રાંધી નિજ જાતકુન્દનો. (૧૦)

દેવી કહેછે— જે આત્મરૂપી સહુ દેહીએ તણ્યા,
જેને ન જોઈ હવડું, વધુ નકો
જેથી, સમસ્તોત્તમ, વિમુક્ત વેરથી,
તપો વિના તે શિવ-દેવી હોય કો. (૧૧)

સાધુ, બિલ્લના ગુણમાં ન દોષ કે
લેતા જ, તારી સમકો વિની, દિજ,
લધુ ગુણો મહાન કરી બતાવતા,
તું દક્ષ તેઓ મંહી દોષ દેખતો. (૧૨)

દેહવિભાગી સહુ હુન્ને વિષે
મહાતાની નિન્દા થતી દેખને લિધે,
આશ્ચર્ય તેમાં ન, મહાનપાદની
પૂજેથી જાણા જનને ઘટે જ એ. (૧૩)

જે નામ બે અક્ષરનું જીલે કહ્યું
એક પ્રસંગે સંહુ પાપને હરે,
તે પુણ્ય કીર્તિ 'શિવ' ચકવતીને
અશિવ તારા વિષુ કોણ નિન્દશે ? (૧૪)

જેના-ભયો પ્રહારસે. પદાબજને,
સેવે છે સાધુજન ચિંતે. પદપદો,
જે વર્ષતા ચાચક વિશ્વને સુખો,
તે વિશ્વખંધુ પ્રતિ દ્રોહ તું કરે. (૧૫)

તારા વિના અશિવ, શુ 'શિવ' નામ તેને
જાણે અભદિન ? ધરે શિર જેક ભક્ત
પાદે ખરી, છુટી જટા મુકીને સ્મશાને
ભૂતોની સાથે ફરતાં, ધરી કંઠમાળા. (૧૬)

નિન્દે. નિરકુશ જનો ઈશ ધર્મનાતા,
તો કાન દાંકી જલું નીકળી નિજાંલોએ.
કે છેદવી ગળથી પાપની ખોલનારી.
તે જીભ, ગ્રાણી તંજવા ગણો ધર્મએ, વાં (૧૭)

તો શંભુના નિન્દક તુથી ઉપન્યું
શરીર આ રાગીશ હું નહિ હવે,
ખંવાયું જે અજ અશુચિ તેહની
કહે છે શુદ્ધિ થતી આકો કાઢતાં. (૧૮)

સ્પરિથતિ માંહિ સ્મતા મહર્ષિની
અનુસરે ના મતિ વેદ વાદને,
વળી મતિ દેવ, મનુષ્યની ગુહી
ન અન્ય નિન્દા ઘટતી સ્વધર્મોને. (૧૯)

વેદે પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ તણા કથા
જે માર્ગ, લક્ષણ, લોક તે અહે;
વિરોધી જે એકજ માં ધરે નહિ;
ન કર્મોનો યોગ ન પ્રહારપને. (૨૦)

જે ચરણાળા મહીં પૂમમાર્ગથી
એ અન્નથી પેટ ભરે છે તે નહિ
પ્રથમ પાળે પદવી અમારીને
એ યુક્ત રૂપે, અવધૂતને મળે. (૨૧)

જે શંભુના નિન્દક તુંથી ઉપન્યો
કુળત તે દેહ ન કામનો મલે
લગાઉં હું દુર્જન સંગથી દિયે
મહાત્મને દ્રવણ પિછક જન્મ તે. (૨૨)

‘હું દક્ષપુત્રી’ કહી ગોત્રને તુજ
જ્યારે સ્મરે શંભુ દિલે બળું હું, સી
મળ અને હાસ્ય જતાં રહે હું આ
શરીર વાચથી યથેલું ત્યાગિશ. (૨૩)

નેત્રેય કહે છે:- યજ્ઞે કહીને સતી એમ દક્ષને,
યે શાન્ત બેસે મુખ રાખી ઉત્તરે;
હકૂલ પીળું ધરી, સ્પર્શીને જલ,
નેત્રે મીચી યોગ પથે પ્રવેશતો. (૨૪)

વાયુ, કરી બે સમ, સાધી આસન,
ઉઠાન સાથે મહી નાભિચક્રથી
ધીમે હૃદે સ્થાપી મને, ઉરે સ્થિર
કરી, ગળેથી, ધરતાં ભૂમધ્યમાં. (૨૫)

મહાત્મનો મહાત્મ શિવે ધરેલ જે
શરીર અંકે અતિઆદરે, સતી
તે ત્યાગવા દક્ષથી કોપી ઇચ્છતાં,
ગાત્રો વિષે અગ્નિની ધારણા કરે. (૨૬)

સદ્ગુરુ સ્વામી પદ્માજીજી અમો
ધ્યાને ધરી, ચિન્તપતાં ન કેં બીજી
નિષ્પાપ થૈ તુત સમાધિ અગ્નિથી
તેવી બળતો નિજ દેહ દેખતાં. (૨૭)

એ જોઈને અદ્ભુત ભૂમિમાં નહો,
 (અરે! અરે! શંખે મહાન બહતો;
 “પ્રિયા મહાદેવની દેવીએ તંબ્યા
 પ્રાણી અરે! દિક્ષથી ક્રોધ લાવીને. (૨૮)

“જેની પ્રજા છે સહુ આ અરાચર
 અસાન એ કશતણુ જુઓ! અરે!
 જેનાથી પામી અપમાન ત્યોગિતી
 પ્રાણી સદા પૂજ્ય સુતા સતી સમી. (૨૯)

“તે બ્રહ્મદ્રોહી વળી કૂર ચિત્તને
 આલોકમાંહી અપકોતિ પામશે.
 જે શંભુદેવી મરવાં બિંબી થતી
 અંપુત્રીને ના અંપરાધી વોરતો.” (૩૦)

કેતાં એમ જનો, જોઈ સતીનું મળું અદ્ભુત,
 દશને મારવા હોડ્યાં “શસ્ત્ર” કે “શંભુપાપ” હો. (૩૧)

આવતા એમનો વેગ જોઈ ભૂથુ મુનિ કોપો
 યજ્ઞવિદ્મ હરે મંત્રે હોમ દક્ષિણ અગ્નિમાં. (૩૨)

અધ્વયુ હોમથી દેવો કલુ નામે થયા ઉલ્લા
 ગળથી, સોમપામેલા પ્રપે, કઈ એહસ ત્યાં. (૩૩)

બ્રહ્મતેજે ન્વજાંત તે જંગતાં કાષ આર્યુધે
 પ્રહાર પામીને નાહા છે, બૂટ, પ્રેત, યજ્ઞ સો. (૩૪)

વડોદરામાં સમાયેલું ગુજરાતનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય

રમેશનાથ રંચનાથ ચૌતમ બી. એ.

ગુજરાતનાં ઘણાં પ્રતિભાક્ષી સંતાનોએ ગુજરાતનાં જણાયાન આમાં છે. એ પ્રશસ્તિઓ અનેક મૌરવસેવેને રમશે છે. પ્રાચીન ગુજરાતની કીર્તિ લક્ષકારતા ઉપન્યાસોનો જે ઉમંગકાષી સત્કાર પાત્ર છે, તે ઉપરથી એટલું જ્વલંબ પ્રતીત થાય છે. કે તે પ્રત્યે જનસમાજની અભિરુચિ આરી પેઠે છે. માત્ર નવલકથા રૂપે જ નહિ, પરંતુ ગુજરાતમાં પુરાણ વસ્તુશોધન પરવે અક્ષરસપૂર્ણ પ્રેમસ ધાય તો તે તરફ પણ જનસમાજની એ રસહસિતે વાગવી વધુ મુશ્કેલ ન પડે એવું માનવાને કારણ છે અને ગુજરાત એવા અભ્યાસ માટે અતિ સુંદર ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે.

પ્રથમ ખાસતને, ખાસ કરીને ગુજરાતને, ખાસતના પુરાણ વસ્તુશોધનના ક્ષેત્રમાં ચોક્કસ સ્થાન નથી મળ્યું. એવા સ્થાન મારેલી તેની લાયકાત નિર્વિવાદ હોવા છતાં આવી અવસરોના યાત્ર, તે માટે ગુજરાતનાં સંતાનોની નિષ્કાળેષ ધણે ખાતે જનાયદાર છે. તેમ વિષય પરવેની આપણી એદરકારી આપણે યુગી છે. આ સવત્તામુખી ન્યૂતિના જમાનામાં, પણ એ કદાચ આપણે ન લાગીએ? અને તે પણ તે મારેનાં સાધનોની ત્રિપુજતા છતાં!

પ્રાચીન શિલાખંડોને હાથ દોષ, પાયા હોય, તો વિસારે મહેલા કેવા અઢોઢિક જમાનાનો, હિંદુસંતના એકેનામાફમને ગદ્યરેજોડાં કેવાં મદારાત્મ્ય લાખાત્રપેલી, પુરાયાર્થના દમ ગાળીને કાવ્યમર્મમાં વિહીન યથેશ એવા નરખુંમવેલી, માર દિન ગમકીને આયમી ગયેલી સંસ્કૃતિઓની કેવી પરલક્ષમયાઓના દમ. એ ખડકી રહે! સામાન્યતા જનસમાજને ખબર જ નથી કે ગુજરાત રાષ્ટ્ર તથા સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન જમિ એવા તો વિપુલ પુરાણ વસ્તુખંડાંથી છવાઈ રહેલી છે કે કોઈ પણ ઉત્સાહી પુરાતત્વવેતા તેની ખોજ પાછળ સારી નિદેશી ખર્ચે તો તે પણ ઓછી પડે.

ગુજરાત પ્રાચીન છે જ, પરંતુ પુરાણ સમયમાં રાજસાસનની દૃષ્ટિએ એના વિભાગ આપાર કરતાં બહુ જ ટૂંકા. એ જમાનામાં જને આંગે દક્ષિણ ગુજરાત કદીએ કદીએ અને મદમ તેનું કેંદ્ર હતું એવો તાર દેશ ગુજરાતથી સાવ નોખો અને અલગ રાજ્ય સત્તા ત્રીજે કુદોદાસ્યો પ્રદેશ હતો. પ્રાચીન ખીક અને અરબી સાંદિધમાં તેના પુરુષ નિર્દેશ છે. આંગી એપોકોએ એનો 'દાર'ના તાંમે કિલ્લેખ કરેલો છે. તારની ભદો-વેલાકીની અરબક પ્રશંસા યથેલી છે. ને પારતવમાં, તે સમયના મહાન વાણિજ્ય કેંદ્ર અને જગી ગામદાર કૌભાજાત્ર મુનસીના ધનન ભુગુકચ તથા તેની આસપાસના મુસાફર મહેલનો કીર્તિ નવખંડ પ્રમુદી હતી. તેની કીર્તિ સપ્તસુદનો પેલી પાર પડેલી હતી. એ જલ્દિન અવશેષોમાંનાં કેટલાંકને પ્રવળશીત્ર શોધેલા અંશુઃ સંસારવાળી

પ્રતિષ્ઠાનાર્થે બંદરો, વ્યાપાર કેન્દ્રો અને સંસ્કાર-સ્થાનો તરીકે પરખાવી શક્યા છે. સદૃશા વ્યવહારથી સુગમગમ્ય બેલા એ જગાનામાં પણ તે સ્થળોની નામના ચોમેર પ્રસરી હતી.

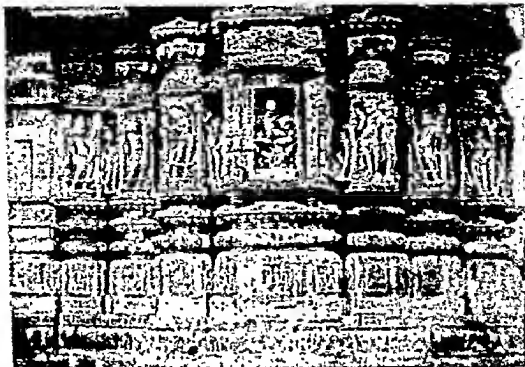
એ સમયનું ગુજરાત લાઠની ઉત્તરે પથરાયેલું હતું. પંજાબથી કમલઃ ઊતરી આવેલા ગુર્જર નામના કુળ ઉપરથી એ પ્રદેશનું નામ ગુર્જરાટ્ટ પડ્યું હતું. આજે પણ પંજાબમાં 'ગુજરાત' નામનો જિલ્લો વિદ્યમાન છે. પેશો સર્વવ્યાપક ચીનો મુસાફર હુએન સાંગ ઈ. સ. ૬૪૦ માં ગુર્જરભૂમિની નોંધ લેતાં જે વર્ણન કરે છે તે અનુસાર એ પ્રદેશ દક્ષિણ રાજપુતાના સાથે ઠીકઠીક મિશ્રિત હતો. અસહનના વારાથી જ ગુજરાતની કુખે મહાપુરુષો પ્રગટ થતા રહ્યા છે. જીજ્ઞસુત બહુશ્રુત ગુર્જરપુત્ર હતો. જેનામાં કાલિદાસની ઉપમા, ભારવિનું અર્થગૌરવ અને બાણનું પદ્માવિત્ય એ ત્રણે વિશિષ્ટ લક્ષણો એકત્રિત થયેલાં મનાય છે એ મહાકવિ માધ ગુજરાતનું મહાસંતાન હતું. તે જાતે શ્રીમાળી બાહ્ય હતો.

ઇતિહાસ ઉપર ઊઠતી નગર

વિદ્વાનોએ ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉકેલ્યો છે. એ ક્ષેત્રમાં વિગતે વિચરવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં તેના ઉદ્દેશ્ય કરવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે પ્રાચીન ગુજરાતના સિંધ તથા સ્થાપત્યના અવશેષો વિશેની વિચારણા જે તે સમયના ઐતિહાસિક વાતાવરણની ભૂમિકા આડે ચર્ચાકે તે વધારે વાસ્તવિક અને પામે, એટલા માટે. અને તે પૂરતી જ પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસની અછરતી નોંધ અહીં લેવી, તેથી વિશેષ નહિ. તેથી આપણે એટલું નોંધીને જ સંતોષ પાનીશું, કે સિંધમાં જન્માવેલા પોતાના મયકથી અરબ લશ્કરીઓની રાણીઓ છેક ઈ. સ. ૭૩૬ ના સમયથી ગુજરાતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને ઊતરી આવતી હતી. અને એ કાળના નિર્દેશ સાથે જ વનરાજ આવડાની અમલકારી વ્યક્તિની યાદ આપણી કલ્પનાને ઉતેજે છે. સેંકડો યશગાથાઓના લક્ષ્ય સમા એ ભદ્ર પુરુષના સમય સુધી ગુજરાત ઉપર કનોજના રાગની આણુ વર્તતી હતી. પ્રસંગોપાત્, અરબ બહારવટિયાના મુકાબલા માટે છેક ચીનના શાહની કુમક માગનાનો પ્રસંગ કનોજના એક ગાદીપતિને આવ્યો હતો, અને એકવાર દૂર દૂર પડેલા ધરતી ઉપરના સ્વર્ગ લેખાતા કાશ્મીરના નૃપતિને પણ ગુજરાત રાષ્ટ્રની પ્રશંસા સાંભળીને મોંમાં પાણી આવ્યાં હતાં, અને તેના ઉપર તેઓ ચલાઈ લઈ ગયા હતા; એ પણ નોંધીએ.

વનરાજે કુશળ મુકિત પ્રયુક્તિઓ વડે કનોજના સકળમાંથી ગુજરાતને મુક્ત કર્યું. એ પરાક્રમ નાનું સનું નહોતું, તેથી વધારે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કાર્ય એણે કર્યું, તે વિક્રમ સંવત ૮૦૨માં કરેલી અણ્ણદિલ્લપુર પાટણની સ્થાપના. એ ઘટનાએ જે યુગ પ્રવર્તીઓ, તેની પ્રતિજ્ઞાનો ગુજરાતની તવારીખમાં જોડા નથી. સદીઓ સુધી તપેલા જેના સંસ્કાર-મૂર્ધના ગૌરવશાળી તેજની સ્મૃતિએ ગુજરાતની કલ્પનાને સર્વદા મુગ્ધ કરી છે. એવા એ પાટણયુગનો પ્રારંભ વનરાજની એક ભિંદવ દોરત પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાએ ધરેલા મૂર્ત રૂપે માંડ્યો હતો.

વનરાજને તેની મુખ્ય શૈલવાવરધામાં એક પરમજી જૈનસાધુનો આશ્રય પ્રાપ્ત થયો હતો. કૃતજ્ઞ વનરાજે સત્તારૂઢ યતનાં સાથે જ જૈન સંપ્રદાય તરફ ખાસ અભિદષ્ટિ ધારણ કરી હતી. એણે પ્રથમ પાટનગરમાં એ જૈન સાધુ માટે સુંદર ઉપાશ્રય બાંધ્યો.

દુર્ગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર : ચંદ્રપુર.

વનગજને પગે પ્રતાપી રાજવંશેઠાં ઊતરી આગ્યા—આવડા, સોશંકી તે વાથેલા. સોશંકીમાં મૂળરાતનું વ્યક્તિત્વ પ્રખર તરી આવે છે. રાજપાટના લોભે કરેલા સ્વજન-સંહારના ચોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મૂળરાતે જ લામક આત્મજ્યોત્તી ખોજ કરતાં ઐદિત્યને કોપી કાઢ્યા. તે એમને સિલોદમાં તેમજ બનાસ અને પાગરમતી નદીઓના તટે ફેરલાંકે ગામોમાં લાવીને વસાવ્યા હતા. એ સમયમાં પ્રતાપી ઘાટ સાથે શુન્નરા રાષ્ટ્રને વારંવાર સંઘર્ષણનો પ્રસંગ પડતો હતો.

જ સદીઓ સુધી પાટણે શુન્નરાતની કીર્તિને ઓપ આપ્યો. એ જ સદીઓનો તેજ-પુંડ હતિદાસમાં પ્રાયઃ અદિતીય છે. છસો વર્ષની અખંડ ધરાસવી દારકિર્દી પછી મંડાણ પેલાં કાદમાં ઈસ્ત્રામી આક્રમણે, ન્તિા જરૂને અનેક મંદિરો, મહાકથો, કિલ્લા અને શિક્ષના ચમત્કારોથી જળદળતા એ મહાકાવ પાટણનગરને રમડોળી નાખ્યું. વિ. સં. ૧૦૦૮માં મદમદ ગઝનીએ પ્રભાસપાટણ ઉપર ચડાઈ કરી, તે સમયે પાટણની આજુ સોરાષ્ટ્ર અને કચ્છ ઉપર પણ વર્તી રહી હતી.

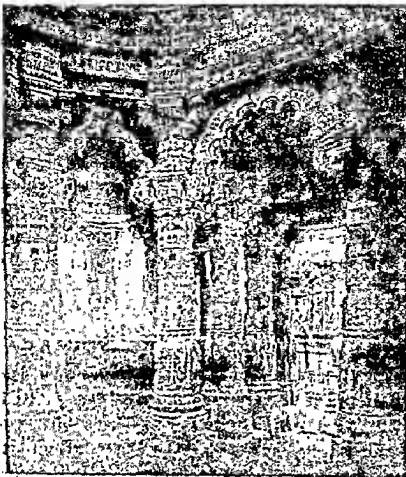
મદમદના વડોળાઆને ઝીઝી શુન્નરાતને જીવંત રાખનાર સોશંકી બીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ અશાવેલી તે પાટણની સુપ્રસિદ્ધ રાણી બાવ.

તે પછી સમસ્ત શુન્નરાતની આંખ નેના નામગ્રવણથી મવે બરાપ છે એ સિદ્ધ-પુરુષ નયસિદ્ધ સોશંકી શુન્નરાતની પ્રતિમાને દિગંભમાં ગંઝવે છે. (૧૦૬૩-૬૪.) મૂળરાતે એકસો વર્ષ પહેલાં આરબેલા શિંદપુરના રુદ્રમહાકથને તેણે પૂર્ણ કર્યો હતો. મહાદેવની એક દાનર દેરીઓથી મંડિત એવું એનું સદસલિંગ તજાવ ધરતીના નવા પડ અને

સરસ્વતીના પ્રવાહના પતટાએ પાયરેજો દેર નીચે દટાર્ક ગયું હતું તેને ખોલી કાઢવાનું કાર્ય હાલ વડોદરાની શ્રીમંત સરકાર તરફથી ચાલે છે અને તેના ફળસ્વરૂપ અનેક રસપ્રદ શિલ્પ/ખંડકાર લાંબી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બધા સમય જનો તરફ પાટણના સત્તાધીશોની મોટી તબક્કા અજ્ઞાત હતી. એના પરિણામરૂપ પ્રસંગોપાત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીના પ્રાતઃમરણીય નામનો ઉલ્લેખ કરી પ્રશ્ન એ. પાટણે તો હંમેશાં જ હેમચંદ્રે દાઢી બેસેલું. સોઝાંકી વંશની અસ્થિરતા શરૂ થઈ પરંતુ એ યુગના વસ્તુપાત્ર તેજપાંચ નામના આવકયુગલનો દેવાપ્રતોષથી યુગરાતમાં કે તેની બહાર, સમસ્ત જૈનજનમતમાં કાણુ અપરિચિત છે? આણુ પણ - યુગરાતનો ભાગ હતો. આણુ ઉપરનાં દેહવાડાંનાં ખંદિરોની કોરીંગરી પણ યુગરાતની જ. સમયનાં વલન સાથે સોઝાંકી દાનિયોનું રંધાન વાધેલાંએ લીધું. એના કાર્ત્તવ્યકાંનું આ લેખની દષ્ટિએ અવલોકન કરતાં ઈ. સ. ૧૨૫૦ માં વિશ્વજેવં વાધેલાંએ દર્ભાવતી-ડોહાનાં વિખ્યાત કિલ્લાની કરાવેલી રચનાં જ્યાં જોયે છે. એ કિલ્લાની દિશાભંગોળોના વડોદરા નેરેશી સુદર છૂણી-દાર કરાવેલા છે. પેરંતુ હવે ઇસ્લામનાં ઝંડી હુમલાનો વેગ તેમજ વિસ્તાર વધી પડ્યાં. યુગતાને એકલાઉદ્ધોને આવેલાંનાં ભોંઈએ સોમનાથનું વેળી ખંડન કર્યું. અને તેના માર્ગમાં આવવાની યુસ્તાખી બદલ પાટણને એણે જમીનદોસ્ત કર્યું. કરણુ વાધેલાં નાંડો અને પાટણ પડ્યું. આ વખતે હુમલાખોર પાટણમાં જમી પડ્યો; ને ત્યારથી સુરક્ષિત અમલની રાહી પરંપરા મંજૂર. તે દરમ્યાન યુગરાતે અનેક ધરમૂળની ઉચ્ચપ્રાયશઃ અનુભવી. ખીલ્લના ખીલવાટ પછી એકસો વર્ષ ઈ. સ. ૧૪૧૨માં અહમદશાહે અહમદાબાદ વસાવ્યું ને યુગરાતની રાજધાની પાટણથી ઉઢાવીને ત્યાં રાખવામાં આવી. યુગરાતે નવા નિવાસ સહને નવા રાડે પોતાની કારકિર્દી આણુ રાખી. ઇસ્લામના અમલે વળી આગંકલા ઉપરની રચાયેલી રચાયત્વની દગથી નવી સુન્નવંટો રચી ને આને પણ ખડિત કે અખડિત રૂપે અમદાવાદ, મહેમદાવાદ, ચાંપાનેર ઇત્યાદિ રંધાંએ જોનારને વિરમય જમાડે છે. મહંમદ બેગડો, બહાદુરશાહ જેવા મંજૂરખી ઝડનના નમૂના સભા કુક્ષતાનો પણ કલા સંસ્કારના પોતાની નસોમાં બરેલા હિંદુસ્તાની અસરથી કુક્ષા રહી સ્વંથા ન હોતા. એમની ઈમારતો ખાંવનારા પણ હિંદુ શિલ્પી ન હતા, ને સંવદ પડે ત્યારે ઇસ્લામનો અંગીકાર કરવામાં આનાકાની નહોતા કરતા.

આ પ્રમાણે સમયના મોટા વિસ્તારોને ઠેકતા આપણે, યુગરાતને એકંદર આલંકાર લેઈ વળ્યા. યુગરાતના શિલ્પમાં બાહ્ય જૈન અને ઇસ્લામી એવાં ત્રણ વિભાગો સામાન્ય રીતે પાડેલાંમાં આવે છે, પરંતુ તે બેદની કોઈ સ્પષ્ટ રેખા નથી. ત્રણેય એક ખીલ્લમાં બળી બધ છે, shade off થઈ બધ છે. યુગરાતનાં પ્રાચીન ખંડેરામાં બાહ્ય પ્રકાર પ્રવર્તે છે, પરંતુ તેમાં જૈન મિશ્રણ છે જ. જૈન પ્રકાર એ બાહ્ય દગનું ધાર્મિક માન્યતા તથા વિવાજના દરકેને સ્પષ્ટ કરવા પૂરું છતાં મોલિક નહિ એવું રૂપાંતર માન છે. ને ઇસ્લામી દગ પણ તે જ રાડે, તેના પુરોમાં પ્રકારોની સુરક્ષિત આલંકાર ઉપરંત વિશેષ કંઈ નથી. ત્રણેયનાં મૂળતરવા એક જ જણાય છે. જૈન, બૌદ્ધ તથા ઇસ્લામમાં ધાર્મિક ઈમારતો રચવાનાં પુરુષને અભિપ્રાય છે.

સોમનાથ મંદિર.

આ દુર્ગે લેખમાં માત્ર વડોદરા રાજ્યનાં બાહ્યોત્તર પ્રાચીન સ્થળોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેથી વસ્તુસ્થિતિમાં ખાસ દરકાર પડતો નથી, કેમકે હિંદુ સ્થાપત્યના નમૂના મુખ્યત્વે એ રાજ્યની સીમામાં આવી જાય છે. જુલાહીની યાત્રા છે કે કેટલોક અંતરે થતાં વડોદરા રાજ્યે પોતાની જૂની ઇમારતો તથા સ્થાપત્ય કલાના અવશેષોના સંગ્રહ તથા સંશોધન બંને બોજ તરફ ખૂબ લક્ષ્ય આપવા માંડ્યું છે. વડોદરા રાજ્ય એ લેખમાં જોડેલું સંપૂર્ણ છે કે તે વિશે પુસ્તકોનો પુરતો કાળો સકાવે. ખાસ કરીને મોડેસાણા પ્રાંત પ્રાચીન અરેબીનો અખૂટ ભંડાર છે. પાટણના ગુજરાતની વસતિમાં એ પ્રાંતની જમિના પથ્થરમાં અંકિત થયેલી છે.

પાટણ પાટણ પાટણ

ગ્રીકો સંપ્રદાય આયકના સરકાર પાટણના ઐતિહાસિક પ્રમાણથી આકર્ષીત થતાં, તેમણે તેને રાજ્યનું જીવન, નજરનું લહેર જનારું અને તેને પુનઃ જોડવા ખૂબ મહેનત તેઓએ ઉઠાવી હતી. આને જુનું, પાટણ ખોદાય છે, તેના સ્થાપત્ય અને શિક્ષણના નમૂના રીતસર શોધાઈ રહ્યા છે. રાજ્યની પાટણ રજાઓ પથ્થરની પરીની કથા જેવી મોઢક શિક્ષકના સંગ્રહાય છે. દરમિયાન પાટણ પામે અખૂટ

બંડાર છે. સહસ્રલિંગનું સંશોધન ચાલે છે. એ તળાવ સિદ્ધરાને ૧૦૯૩થી ૧૧૪૩ સુધીમાં બંધાવ્યું હતું. તેની મંથમાં એક ટેકરી ઉપર શ્રદ્ધેશ્વર મંદિર હતું. સહસ્રલિંગની રચનાનો ખ્યાલ તે જ મદારાજનએ વીરભગામમાં બાંધેલા ૫૦૦ દેરીવાળા મીનલસદ ઉપરથી આવી શકે છે. સહસ્રલિંગની આજીવ્યાધિકા રાસમાળામાં બંસમા એપ્રિલની કથામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ચાણા દાગોદર કુવો, હિંદુ તથા જૈન મંદિરોને અડિત કરીને તેના ઉપર રચેલી અનેક મંદિરો દરગાહોનાં અસંખ્ય ખંડેરો, પંચાસર પાર્શ્વનાથના દેરામાં મૂકેલી વનરાજ તથા તેના મંત્રીની પ્રતિમાઓ, લગભગ ૧૧૦ જૈન દેરાં, કાળી અને સિંધવાઈ માતા, રાણી વાલ્મીકી પાંચરો લાવીને તેનાથી બાંધેલી વિશાળ બહાદુરસિંગ વંશ, આજના પાટણના મકાનોના જોખરદખામાં અડવી દાયેલા લાકડકામના અદ્ભુત કલાપૂર્ણ નમૂના, આનંદ સરોવરને નામે એળખાતા અસલ સોત્રંકી તળાવના ઓવારા; એવું એવું તો કંઈક પાટણમાં હજી બહુ છે.

પાટણની પ્રભુતાનું વર્તુલ

નજીકમાં જ સિદ્ધપુર ખાતે ગયા વિરાળ છે, એવાં જિંદુસરોવરમાં સ્નાન કરીને વરસુ-રામ માનદવાના પાપથી-મુક્ત થવા પ્રાપ્ત થતા. જ્ઞાનવાપિકા, અધ્ધપસરોવર કપિલાશ્રમ ૭ રથાપત્તી નગરે સેવોત્તમ મહાસ્વનો દેરામાં એ સિદ્ધપુરની અગર સામગ્રી રૂઢ-લાગવા નહિ જેવાં રહેલા અવશેષ જોતાં પણ અસલ ઇમારતની ભવ્યતાની આંખી ને જોનાર હિંદુમૂક જની તથા એવી-અધૌકિક છે. એક શિલાલેખ દર્શાવે છે કે પ્રગિરતના આરંભ મુદ્દાને પિ. સં. ૧૧૦૦માં કર્યો ને તેની પૂર્ણાદિત સિદ્ધરાને પિ. સં. ૧૨૦૦માં કરી, વળી એમાં ૧૬૦૦ સ્તંભ ને ૧૮૦૦૦ મૂર્તિઓ હતી. એ તે કે મદારાજ... કે મદારાજ

નજીકમાં જ પાટણની પ્રભુતાના નિકટના વર્તુલમાં જ વિરાળ છે મોદેરાનું દેહાધ્ય-માન સુધર્મંદિર. આ ખંડેર વિષે શુન્દરાતી સાહિત્યમાં ઘણું લખાયું છે. છતાં એ નિત્યનૂતન છે. એક સમયે પ્રાચીન વસ્તુસંશોધક પંડિત લખે છે કે ઉત્તર શુન્દરાતમાં એની તોલે આવે એવી ઉત્તમ પ્રગિરત બીજી કોઈ અવશિષ્ટ નથી. આટલા ચક્રોમાં કેટલું ગણું સમાઈ જાય છે?

ઉત્તર શુન્દરાતની અદળક રથાપત્ત સમૃદ્ધિના થોડા નમૂનાની જ વાત આવી ચર્ચ શકે. પરંતુ જેને જ્ઞાનપિપાસા છે, શુન્દરાત માટે ગૌરવ છે, અને કૌતુકરૂપી ભૂખ છે, તેને માટે હવનભરતી જોગની સામગ્રી પાટણના વિશાળ વર્તુલમાં સમર ભરી છે. અને પ્રાચીન કાટ પ્રદેશના એક સમયના અંગ રૂપ વડોદરા રાજ્યના દક્ષિણરથ પ્રાંતો તો પ્રાચીન સંશોધકની કામને ડાંગે રૂઢ જોઈ ને બેઠા છે. વડોદરા રાજ્યમાં શુધાયેકાં રાધનપુર, પાતણપુર, પાંચીતાણા વગેરે રાજ્યો પ્રાચીન શુન્દરાતી રથાપત્તકલાની નજરે તેમ જ

પીલુડાનું તોરણ

અન્યથા પણ ગુજરાત સાથે એકાકાર છે અને રસપદ ખોદેરાથી ઉભરાય છે. એમને ગામડે ગામડે વિસ્તરેલાં અને નમ્રતા પડ્યા છે.

જાનમાં વડોદરા સરકારે આ દિશામાં ચિત્ત પ્રવેશ્યું છે એ સંતોષનો વિષય છે. એને દરેક સમયે ગુજરાતવાસીની સદાનુભૂતિ અવશ્ય છે.

તે

જાણું તે તે કેવું અમૃત ઉરમાંડી મમે પુરા,
શકે જેને હાવો કરી કલુષ ના, એરડગલા ?

પ્રજ્ઞરામ ન. શેવળ

હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને માટે એક અત્યંત હિંપદાયક બનાવ એએક માસ પહેલાં યાત્રી ગયે - વિદ્વદ્વર્ સિવરામ ગણુપતરાવ પંચારજી અવસાન. હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ પદ્ધતિના ખગોળશાસ્ત્રીએ આંગળીના ટેરવા પર ગણુ શકાય એટલા માંડમાંડ છે, તેમજી છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન ત્રણ ધરધર વિદ્વાનો બેપડી ગયા એ આ વિદ્યાને માટે અમુક ખેડ ગણાય. આ ત્રણ વિદ્વાનો તે કમ્યુસન કોલેજના ગણિતના પ્રોફેસર સ્વ. વિશ્વનાથ જાગવંત નાઈક, ઉત્કલ કોલેજના નિટાઈ પ્રિન્સિપાલ સ્વ. ગોવિંદ મહાશિવ આપ્ટે અને વિદ્વદ્વર્ સ્વ. જ્ઞાન આ ત્રણ પૈકી પહેલાં એલી મૃત્યુનોંધ મે 'પ્રસ્થાન' માં સખી હતી, તે વખતે એમની જ કોલિના એક ત્રીજા વિદ્વાનની મૃત્યુનોંધ આટલી જલ્દી લખવી પડી એલી મને કબના પણ નહોતી.

આપણું પડોસી મહારાષ્ટ્ર અનેક પ્રખર વિદ્વાનોની ખાણ છે. એવા એક પ્રખર વિદ્વાન સ્વ. પંચાર હતા. વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે જેટલા પ્રતિકુળ સંજોગો કલ્પી શકાય તેટલા હોવા છતાં દૃઢ નિશ્ચય અને અવિરત પુરુષાર્થથી મહાવિદ્વાન થઈ શકાય છે એ સિદ્ધાન્તને કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબીત કરવા ખાતર જ વિદ્વાતાએ એમને ઘડ્યા હતા. જ્યાં કહી વિદ્યાનાં કિરણો પ્રવેશ્યાં નહોતાં એવા અત્યાવીષકારમય પ્રદેશની વચ્ચે અહમદનગર નિસ્વાના રાહડી તામુકાના મહે નામના એક નાનકડા ગામડામાં, જે કુળમાં અનેક પેઢીઓથી વિદ્યાના સંસ્કાર પડ્યા નહોતા એવા ખેડૂત મરાઠા કુટુંબમાં સર્વ પ્રયત્નોને રુધી નાખનાર અતિશયિક્ષણ વારસો લઈને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં આ પુરુષાર્થમૂર્તિના જન્મ થયો. નાના શિવરામમાં યતનપ્રાપ્તિ માટે નિમ્નર્ગદત અદભૂત વૃથા ન હોત, તો બાપદાદાની પેઢે જ એણે પણ ખેડૂત તરીકે જીવન પૂરું કર્યું હોત. નાનપણથી જ આંગણમાં ખાંટલામાં ચતો સખતે શિવરામ આકાશના તારાઓને મધરાત સુધી ટંગર ટંગર જોયાં કરતો. 'શિવરામ, તુ વેડા ઝાડા આકેસ કાવ ?' (શિવરામ, તું ગાંડો થયો છે શું ?) એમ કહીને તેનાં ઘરનાં માથુસો આ બલિયના મદાન ખગોળશાસ્ત્રીને ગાંડામાં ગણી કાઢતાં આકાશદર્શનોના આ પ્રયત્ન શોખ શિવરામપંતમાં જીવનપર્યંત રહ્યો.

દરિદ્રતા, કૌટુંબિક અગવડો તથા ડાલે અને પગલે નિરત્યાદ કરનારી અનેક પ્રતિકુળતાઓને વડાવીને ૨૪ વર્ષની મોટી ઉમરે પૂતા મરાઠી ટ્રેનિંગ કોલેજની ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા પસાર કરીને શિવરામપંત મરાઠી પ્રાયથિક શાળાના શિક્ષક બન્યા. ટ્રેનિંગ કોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન આ ખેડૂતનો છોકરો તેના સુનિવર્સિટી-પરીધર શિક્ષકોને ન સુએ એવી અપૂર્વ સ્વર્ણ પદ્ધતિથી ગણિતના ઢાખત્રા ગણી આપતો, ત્યારે તેના શિક્ષકો થીબર દિફ્ફદ બની જતા.

શિવરામપંત એક સરળ શિક્ષક હતા. કેમપણ વિપવને એઓ વિદ્યાર્થીઓને ભુગમ અને સરળ કરી આપતા એમ એમના વિદ્યાર્થીઓ લગ્ન પણ સંભારીને કહે છે. એઓ આસિરદાન કેમુદી એમુદેશન ઇન્સ્ટિટ્યુટની જગાં સુધી જતાને નિવૃત્ત થયા અને છવનનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષો પોતાનાં વતનના ગામડામાં જ ગાળ્યા. અઠવાડિયામાં ત્રણ દિવસ આવતી આ ગામડાની રૂપાંસ હિંદુસ્તાનભરના અગોળના વિદ્વાનોની સંક્રમ્ણા આવતી અને તેનાં સમાધાનો ત્રણેને પાછી ફરતી. આ ગામડામાં ૭૭ વર્ષની વૃદ્ધ વયે આ પુરુષ પોતાની સરળ છવનયાંવા પૂર્ણ કરી.

શિવરામપંત અંગ્રેજી નિવાળનું મોં એવા પામ્યા નહોતા, છતાં અગોળનું એમનું જ્ઞાન કેમોળના પ્રોફેસરના જ્ઞાન કરતાં વિશેષ હતું. ઉચ્ચતમ મણિપતરાવનાં પુસ્તકો સમગ્રવા

જેટલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન એમણે રચ્યત્વને જ મેળવ્યું હતું. આજકાલ કોલેજોમાં શીખવાતા બધા મણિપતરાસનો એમણે અભ્યાસ કર્યો હોય છેટલું જ નહિ, પણ એ વિષયોની ઉપર એમણે મદાડીમાં વિદ્યાપણી પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ પુસ્તકોમાં જાણીતી આવતી વિદ્યા અને વિવરણયુક્ત વિષે શોધમાન્ય તિતક મહાત્મજે, અને

સ્વ. શિવરામ પવાર.

ફેબ્રર પસંજમેએ જારેભાર વખાણ કર્યો છે. છેવટે પરિશિષ્ટમાં એમના પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત પ્રયોગોની યાદી આપી છે એ પરથી એમની વિદ્યાતાની કદવન મણિપતરાવે આપેલ અગોળ શાસ્ત્રમાં સૌથી વિકટ વિષય અંદગતેસિદ્ધાન્ત (Lunar Theory) છે. આ વિષયમાં તેઓ પ્રમાણુરૂપ હતા. હિંદુસ્તાનભરની વિદ્વાનો આ વિષયમાં

એમની પાસેથી સમાધાન મેળવતા.

શિવરામપંત કેવળ વિદ્વાન નહોતા, શોધક પણ હતા. મણિપતનો કેઈ નવો સિદ્ધાન્ત એમણે શોધી કાઢ્યો નથી, પણ મણિપત કરવાની કેટલીક પદ્ધતિઓમાં એમની મૌલિકતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. જેમકે એમના ‘ગ્રહરચાનવિજ્ઞાન’ પુસ્તકમાં આપેલી મધ્યમ ગ્રહને સીધા સૂર્યકારે આપીને ગ્રહ-ગ્રહ ગ્રહ બનાવવાની પદ્ધતિ એમની પોતાની જ છે; કેઈ પ્રાચીન વિદ્વાને તે આપેલી નથી; પ્રાચીન મણિપતરાવ પર તે વ્યાખ્યા છે તેથી કદા તેની મૌલિકતામાં કશી આવતી નથી. આ પદ્ધતિનું અંગ્રેજી આર્ષાંતર કરીને તેને પુરોપના વિદ્વાનોની સામે રાખવામાં આવે, તો તેઓ પણ તેની કદર કરે એવી એ પદ્ધતિ છે.

સરકાર જાહેરાત ઉપર જાહેરાત કરી રહી હતી કે, ગમે તે-થાય પણ દુનિયા દોટકરવાથી મુક્ત કરીને જ અને જીવો દોટકરવાઈ દુનિયાને બડકાની મૂકી હતી. અને એનાથી શાંત ભેડાને કેટલું નુકસાન છે—એનાથી મુજબનું સાગરપાણી કેવું ખળભળી જશે—આ બધી પોતાની બુદ્ધિને સરકાર જાહેર કરી રહી હતી, એટલામાં તો, કંઈકે 'તમે બુદ્ધની નેમ કેમ જાહેર કરતા નથી?' એમ આડો મોજો ગયાડાની તાલ ગગાડી દીધો. માણસને છીંક આવવાની થાય ને ગિયારા હોંચથી 'હો...છીંક' કરવાનો હોય ત્યાં કોઈકે આવીને અડપણું કરી બાય એના જેવી આ વાત થઈ, સરકારે હજી 'હો...છીંક' કરવાનો વિચાર કરતી હતી, હજી તો એની બુદ્ધની વંધારે મેમો જાહેર થવાની હતી, ત્યાં ફાસાએ દાટ વાળી નાખ્યો. પોતાંડની સ્વતંત્રતા માટે એણે સૂતેલી દુનિયાને ઢંઢોળી હતી. હજી બીજા અનેક દેશોની સ્વતંત્રતા બેખમાવાનો સંભવ છે એના વિશે સરકાર વિચાર કરી રહી હતી, ત્યાં કોંગ્રેસવાળા રહી રહેને 'પણ અમારું શું? અમારું શું?' એમ કરવા મંડી પડ્યા. એ તો ચેમ્બરસેઈન જુડો ને થાય નહિતર કોંગ્રેસવાળાને સ્પષ્ટ જવાબ આપી દે કે તમે 'મને પતાસું' આપો, મને 'પતાસું' આપો' એમ કરો. છો પણ કંઈ મારી છત્રીમાં પતાસાં સંતાડ્યાં છે. તે તમને આપી દઈ?' એના કરતાં વાઈસરોય સાહેબ ગિયારા સારા કે આ છોકરાં ગિયારાં હેશન થાય છે તે લાંબ સીને બોલાવીને 'પણ' કે તમારે શું જોઈએ! વાઈસરોય સાહેબે તો નાનાર્ગા નાતું જાણું પણ 'જાસારું દુઃખી' ને થાય માટે સૌને કહ્યું કે સૌ રૂવમમાં આવજો! એ તો એમનું નોતરું જરા મોઢું પડ્યું નહિતર બીંડા બળદ, કચરાપટી મદાબન, ગપગોળામંડળ, કાગળપડિયા મંડળ, ચેવડા બળદ, અખિલકલિંદ જૂનાં ખાસડાં સંધ—અને એવાં એવાં એવાં તો કાણું બંધે કેટલાંય મંડળો એમને મળવાને આતુર હતાં. અને આ વાઈસરોય સાહેબ વિષે બીજું તમારે ગમે તે તમે કહો પણ હળવા મળવામાં ને વાતો કરવામાં એમના જેવા સદાનુભૂતિભર્યા વાઈસરોય બહુ થોડાં જોવા મળશે!

પણ 'બુદ્ધની નેમ જાહેર કરો, બુદ્ધની નેમ જાહેર કરવાની ના' એવી એવી છાપા-શાહી ખગરો વાંગીને, અમારો ગગશે આવજો ગિયારો મુંઝાર્ક ગયો હતો. તેણે એક દી કહ્યું કે 'સાહેબ! હડાર્ક નથી થવાની કે શું?'

મેં કહ્યું: 'કેમ રે! હડાર્ક તો ચાલે છે ને, તને ખબર નથી?'

'પણ કેંછે ને સાંજ! હડાર્કની નેમ જરાબર ચોળી થઈ નથી. ધા જરાબર સામાવાળાને વાગતા નથી!'

'અરે!' મેં કહ્યું, 'હડાર્કની નેમ સરકારે હજી ચોળ્યા જાહેર કરી નથી નેના વિશે ફક્ત કોંગ્રેસવાળાની તકરાર છે!'

આમ સોધારણુ ઝનતા ગિચારી કડામનો રસ માણવા એટી પગે ખડી થઈ રહી છે ત્યાં કાણુ મળે શું છે તે લડવાવાળાને ધા લાગે છે તે મટપટ લડતા નથી. અંતે સરકારને પણ રહી રહીને પાંક પડે છે તે યુદ્ધની નેમ મહેર કરતી નથી! અરે, ખીલું કાંઈ નહિ ભાઈ! એટલું તો જલ્દેર કરો કે અમારે તમને સાચવવા છે માટે અમે ત્રીજીએ જીએ. તોયે શેઠાને સંતોષ થાય કે ના, સરકાર આપણે માટે મડી રહી છે! હીટખર આવીને સૌનાં અપહરણ કરી જતાનો છે. એટલે સરકાર આપણા ઉપર એક એવો અધાર પછેડો નાખવા માગે છે કે જેથી આપણું મેં એના સિવાય ખીલું કાંઈ દેખે નહિ, ને આપણે પણ એના સિવાય ખીલુ કાંઈને દેખીએ નહિ. હવે ખરી રીતે તો યુદ્ધ પડ્યું, પાનગી રહસ્ય આ છે—ને એનો કોઈને ખબર પડવી ન જોઈએ: દુશ્મનોને નેમ ન, ખાસ કરીને મિત્રોને. કારણ કે એથી તો યુદ્ધની આજી કથળી જાય ને રસ માથો જાય! હવે આટલા માટે સરકાર, યુદ્ધની ચેતવણીનાં પત્રમાં રૂપે, પોતાની નેમ મહેર કરતી નથી તો ક્રોધેસવાળા મેંમાં આંખનાં નાખી નાખીને યોગાવે છે કે, ‘યુદ્ધમાજી! કાંઈક તો બોલો! તમે શું કરવા કહો છો? આ યુદ્ધ શું કરવા કરો છો એ તો અમને કહો! યુદ્ધની નેમ જલ્દેર કરો!’ પણ માળા એમ સમજતા નથી કે યુદ્ધ વખતે કાંઈ યુદ્ધની નેમ જલ્દેર થાય! એટલા માટે તો ચેમ્બરલેઈન મારતરી છત્રી ઉગામીને કહે છે કે ‘એટલો ખબર પડતી નથી? છોકરાં કે? મેં’ બોલાઈને બોલો ક્યાં સંતાડ્યો છે એ તમને હમણાં કહી દેવાનું છે કે મએ, હમણાં તો આટલી મોઠાઈ સૌ ભેગાં થઈને વહેંચી દેવા પછી વધારે આપીશ.’ એમ કહીને ચેમ્બરલેઈન પોતાની છત્રીમાંથી એક ગિરકીટ સૌ છોકરાંને વહેંચી દેવા આપી હતી. એ ગિરકીટને કોઈ બાંધે તો ‘હું’ સ્વતંત્રતા માટે લડું છું! હું’ સ્વતંત્રતા માટે લડું છું! ફિનિયાની સ્વતંત્રતા જોખમમાં છે!’ એવો અવાજ નીકળ્યા કરતો હતો.

પણ આ છોકરાં તો માયાનાં નીકળ્યાં. એમણે તો ગિરકીટ જ ફેંકી દીધી: ‘નહિ મંગતે—પણેમાં શાં માટે લડે છે એ કહો!’

હવે આ કોયડો તો ખરેં રસાકસીનો છે. સરકારે પોકારી પોકારીને પોતાની નેમ મહેર કરી છે. તેમણે પાંચસો ને પંચોતેર વખત કહ્યું છે કે ‘બાઈ! અમારે હીટખરવાદનો નાશ કરવો છે.’

સરકારનાં કહેવાનો જાવાયું ન સમજવાથી જ આ અંધો ચોટાળો ભેભો થયો છે. એણે કહ્યું છે કે એ હીટખરવાદનો નાશ કરવા માગે છે; પણ આ હીટખરવાદના પહેલાં ‘યુરોપીય’ એ વિશેષણ અધ્યક્ષ છે. રાજનીતિમાં કુશળ પુરુષો બોલે છે ત્યારે હમેશાં વેચાકરણીઓ ‘મસેથી બેચાર’ દોકડાનાં વિશેષણો એ વેચાતાં લઈ આવે છે. ને એ વિશેષણોને બે ખાસમાં રાખી મૂકે છે. પછી ક્યાંક તેમને વાપરે છે ને તેથી અર્થ ફેરવી નામે છે. ક્યાંક વાપરતાં નથી ને તેથી અર્થ ફરી જાય છે. જુઓને, હમણાં હીટખરે પોતે આર્થ બોવાથી, આપણા માટે અંગ્રેજોને અરજ ન ગુમારી કે, તમે દિંદને તો સ્વતંત્રતા આપો, પછી પોતાંકને સ્વતંત્રતા અપાવવા આવજો!

આ સાંભળીને આપણા કાચીગમ મારતર તો કાંખેથી દૂરવા માગ્યાં કે માળો! હીટખરે માટે જાગરા માગે છે. આપણા માટે પણ એને ચિંતા થવી જાગે છે!

‘ઈરિકા કારન હય’—ગંદિરના બાવાજીએ કહ્યું. ‘હીટલર—બ્રહ્મચારી હય—ઓર સગ બ્રહ્મચારી ઓસા જગત કે દુઃખસે કુખી હોતે હય!’

‘જોગી છે—જોગી—હીટલર તો જોગી છે!’ ભ્રમતગરે પોતાના પંથનું સમય ન ક્યું. ‘ને જોગીને કોન અપના ઓર કોન પરાયા.’

હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ મને લાગ્યું કે દુનિયાની કોઈ પણ સરકાર ને કોઈપણ સંપ્રદાય જોતો એક રીતે સરખાં છે. એ ગમે તેમાંથી પોતાનો માર્ગ જોતી કાઢે છે. એ રીતે જણો તો સરકાર પાણી જેવી છે. વળી તે નિર્મળ પણ છે. એને જે રંગ તમે લગાડો તે રંગ લાગે. તમારી પાસે જે રંગ જ ન હોય તો સરકારી પાણી પાસે તો રંગ નથી જ. એવી જ રીતે સરકારી સજનીતિ પાણીનું સમજવું. એનો કયો અર્થ કયો વખતે થશે, તેનો આધાર રાખેલો ઉપર નથી, પણ આખા પક્ષ ઉપર છે. આ હીટલરે કહ્યું નાં કે દિંદને તો સ્વતંત્ર કરો, ત્યારે એને કહેવાનું એ હતું કે ‘અધ્યા ભાઈ, એન્ગરલેન! તું દિંદને સાચવી રાખજે ને, પણ મને મારાં સંસ્થાનો તો પાછાં આપી દે!’ બોલો, એટલા માટે એણે કહ્યું કે દિંદને તો સ્વતંત્રતા આપો!

હવે આવી રીતે ત્યાં વાણીગ્યાપાર ચાલે છે, ત્યાં કંઝિસવાળા મંડ્યા જ છે કે તમારી નેમ જાહેર કરો; નમારી નેમ જાહેર કરો. અધ્યા ભાઈ, પણ નેમ હોય તો જાહેર કરો ને? કે ન હોય તો પણ જાહેર કરે? તમે કેમ છાકરો બે વરસનો હોય ત્યાં કહેતા નથી કે તમે પરણ્યાયો છે, આ ઘરનો તું માલિક છે, તું સ્વતંત્ર છે! એ તો આખી દુનિયાને જાણ્યું છે કે અમે સ્વરાજ માટે લડીએ છીએ. તમને પણ કહ્યું છે કે અમે સારા માટે લડીએ છીએ. હવે સારાના કરતાં મારી નેમ કઈ? લડવામાં શું છે? હરકોઈ દાક્ષતા ચાલતાં ત્રડે છે. આ જુઓને, તમે જ અંદર અંદર કેવા લડો છો? હજી તો બેંસ બાગોળે, બાશ બાગોળે, ને ઘરમાં ધમાધમ તમે જ કરતા નથી? હજી તમને દૂધ આપવું કે છાશ, એ નક્કી નથી, તે પહેલાં જ તમે લડતા નથી કે આ જાગ્રુના બે આંગળ મારા ને પેલી જાગ્રુના બે આંગળ મારા નહિ! પણ ‘હ્યા ભાઈ! બ્રિટિશમિલ આંગળ જ ખાઈ ગ્યો તો? એટલા માટે સમજી જવને કે તમે જેન કહવાના માટે લડો છો તેમ અમે પણ કહવાના માટે લડીએ છીએ. હવે એનાથી વધારે સ્પષ્ટ નેમ કઈ તે કહેશો!’

પણ મારી તો કંઝિસ સામે એક ખીજ ફરિયાદ છે. એણે આ ઘરણું ટાણે સાપ કાઢ્યો છે. યુરોપમાં સૌ કોઈ હજી તો લડવું એટલું જ નક્કી કરી શક્યા છે. શાને માટે લડવું તે નક્કી થયું નથી. તે પહેલાં સૌનો ઈસિદો પોતાંને યાંબસે બકરાં બાંધવાનો હતો. એટલામાં જે રશિયાનો મેદાની પવન આવ્યો તે યાંબસો જ ભડી ગયો! હજી ખીજે યાંબસો સૌ શોધી રહ્યા છે ત્યાં કંઝિસવાળા મંડ્યા છે કે તમારો યાંબસો ક્યાં છે એ પતાવો. પણ અધ્યા ભાઈ! આંદો તે કાંઈ તમારી વેદિયાવાળી વાત છે કે શપ માટે અમે સૌ લડીએ છીએ એ નક્કી યામ? જેમ જેમ લડાઈ લ’વાશે તેમ તેમ નવી પતિત્ર ફરેને જાગતી જશે—ને ત્યાં યાંબસો ન’ખાતા જશે. હીટલરનું જ જુઓને, એ લિંકુ-સ્તાનને સ્વતંત્રતા અપાવવા ઉત્તર સમુદ્રમાં લડે છે. અમે દુનિયાને સ્વતંત્રતા અપાવવા ક્રાન્સમાં લડીએ છીએ. ક્રાન્સ વળી જર્મનરાષ્ટ્ર સૌને ઘેરી ન બેસે માટે લડે છે. ઇટલી કહે છે આપણું તો બોલ્યાં ય નથી ને ચાલ્યાં ય નથી. ને લડતાં ય નથી ને શાંતે ય નથી.

રશિયા કહે છે તમે સૌ મારી સાથે છો માટે હું ફ્રિન્કેન્ડ સાથે છું. અમેરિકા કહે છે તમારાથી હમણાં પૈસા છરવાશે નહિ માટે આંહી મૂકીને તમ તમારે ત્યાં લડ્યા કરો! આમ સૌના લડવાના ચાંલકા જુદા જુદા છે. હવે કોંગ્રેસવાળા માથું ખાય છે કે તમારો ચાંલકો—તમારો ખ્યેયસ્તંભ—ગતાવે. પણ મારા બાઈ! હજી તો ચાંલકા જ પૂરા નહીં થયા નથી. હજી અમારે કરે ચાંલકે ગાકરી ગાંધવી એ નહીં નથી. એટલે એક વખત ચાંલકો તો ચોક્કસ કરવા હો. પછી એ ચાંલકે ગાકરી ગાંધુ, સારે ડોસાને ટણુડી લઈને મોકલજીને, એ શેડ પાડી દે'શ. એમાં આટલા ગંધા અરાગદ્વારી રીતે આકળા શું કરવા યાઓ છો ?

ખીજ એક વસ્તુ પણ કોંગ્રેસવાળા જૂલી ગય છે. એ લોકો સ્વરાજ માટે લડે છે. એનો અર્થ એ થાય કે સ્વરાજ મળે એટલે એમણે લડવું બંધ કરવું રહ્યું. આ પ્રમાણે યુદ્ધની નેમ નહીં કરવાથી યુદ્ધની મુદત પણ નહીં થઈ ગય છે. પણ આ લડાઈમાં મુદત જ નહીં નથી, તેથી નેમ પણ નહીં નથી. અમારે આ મુદત ત્રણ વર્ષ ચાલશે એમ જાણ્યો ત્રણાએ કહ્યું હતું. ત્યાર પછી, થોડાં અઠવાડિયામાં ખતમ થશે એમ પણ ત્રણાએ કહ્યું. હવે હીટલર કહે છે પાંચ વરસ સુધી ચાલશે. આમ લડાઈની મુદત ફરતી રહે છે માટે નેમ પણ ફરતી રહે છે. વંળી કોંગ્રેસવાળા ખીજ એતિદાસિક જૂઠ પણ કરે છે. પોતાંડની જમીન ઉપર લંગઈ થઈ માટે પોતાંડની સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધની નેમ જાહેર થઈ શકી. એ પ્રમાણે હોલંડ કે બેલ્જિયમ ઉપર થાય તો તેમની સ્વતંત્રતા માટે લડાય. હવે જો તમારા ઉપર એમ થાય તો તમારી સ્વતંત્રતા માટે લડીએ છીએ એમ કહેવાય. એની પ્રાથમિક તૈયારી માટે અમે અંધારાં ક્યાં ત્યાં તમારામાંથી જ કોઈ સોદસુ કે આ બધી સામાન્ય જનતાને અમારા વિના ચાલવાનું નથી એ વાતની આ જાહેરાત છે. એટલે અમે ત્યાં નેમ નહીં કરવાનું કરીએ છીએ ત્યાં તમારામાંથી જ કોઈ ને કોઈ પથરો ફેંકે છે ને નેમ ચૂકી જવાય છે !

માટે આ લડાઈની નેમ નહીં એ કોંગ્રેસની પાત મક્કત છે. આ લડાઈની નેમ સૌએ નહીં કરી છે કે લડવું — ને હીટલરવાદના અંત સુધી લડવું. યુરોપી હીટલરવાદ નાશ પામશે પછી તમે તો લખાને અશ્રય આપો છે, હીટલરવાદથી ત્રાસેલા યાહુદીઓને તમે જ આશ્ર આપો છે, એ તમારી જગમગશ્વર સદાનુશ્રુતિથી નાશ પામતા યુરોપી હીટલરવાદને તમે આશ્ર આપો તો એમાં તમારી મોટાઈ છે. તમારી આ મોટાઈનું અનુમાન કરીને જ નાના નાના હીટલરોના સંરક્ષણની યોજના તમારી સમક્ષ રજુ પડી છે. યુદ્ધને અંતે, હીટલરવાદનો નાશ થશે હશે ત્યારે તમારી સદાનુશ્રુતિ જો નાશ પામેલાને ટકાવવા માટે જ રહેશે, એમ ધારીને તમારી જ મોટાઈની પરીક્ષા કરવા અમે નેમ જાહેર કરતા નથી, ત્યારે તમે જૂમાજૂમ કરો છો કે નેમ જાહેર કરો ! નેમ જાહેર કરો ! નેમ જાહેર તો કરી કે હીટલર પણ અમારો દુશ્મન નથી, હીટલરવાદ અમારો દુશ્મન છે. માટે તમારે ત્યાંના નાના નાના હીટલરો અમારા દુશ્મનો નથી. અને હીટલરવાદ જિયારો નાશ પાગે ત્યારે એને ક્યાંક તો આશ્રય મળવો જોઈએ માટે બલે તમારે ત્યાં મળે! યુદ્ધના અંતની આ નેમ જાહેર તો કરી. હવે કેટલીક વખત જાહેર કરવી !

આ લડાઈ ગોફણના ધા જેવી છે. જુઓ, કોઈ કોઈના ઉપર જતા નથી. ગોફણના ધા, કરીને પાછા સંતારી જાય છે. એટલા માટે આ યુદ્ધને આંતરે ને મળવાનું છે તે પણ ગોફણના ધા જેવું જ મળશે—મડમડીઆ. સૌને મડમડીઆ મળે ને તમારે ગિરકીટ, ગેઈએ! આ પણ નવી નવાઈની વાત.

એ એક નવાઈની વાત છે કે યુદ્ધની આટલી આટલી રમખાટ જાહેરાત પછી પણ કોંગ્રેસ યુદ્ધની નેમ માટે હજી પોતે અરથાટ રીતે સમજી છે એમ હાથે કરે છે. પંજું કહે છે ના કે ન નાયનારીને આંગણું પાંડું! કોંગ્રેસે કહ્યું કે અમે રાજ નહિ કરીએ, નો ક્યાં સરકારે એ પવિત્ર ફરજ ઉપાડવાની ના પાડી? કોંગ્રેસ આમ જવાબદારી ફેંકીને જાણી જાય—પણ સરકાર ભાગીને ક્યાં જાય?

સરકાર હીટલરનો નાશ કરશે એ ચોક્કસ છે. યુરોપી હીટલરવાદનો નાશ થશે એ પણ ચોક્કસ છે. મામ આ લડાઈમાંથી એને ને શીખવાનું મળશે તેના ક્યાં કેમ ઉપયોગ કરશે એ ચોક્કસ નથી. હીટલર લડાઈ જગવતો હારે દમેશ્વ જર્મન સમુગતીનું ગાનું આગળ ધરતો. આ સરકાર લડાઈ નહિ જગવે. કારણકે એને હવે ક્યાંય લડવાનું ક્ષેત્ર રહ્યું નથી. પણ આ સમુગતીનું રામજાણુ સૌને દેવ જેસી ગયું છે. ને ત્યારે ત્યારે કોઈ કહેશે, કે હવે તમે અમને પણ કાર્થિક આપો, ત્યારે ત્યારે આ હીટલરીજાણુ ચેમ્બરલેઇનની છત્રીમાંથી બહાર આવશે. ‘તમને આપીએ ખરા, પણ આ તમારા સમુગતી ભાઈઓનું શું? એટલે સૌ સરખા મતના થાઓ ત્યાં સુધી રાહ જુઓ!’

સરખા મતના કોઈ જુગતુમાંતર વિના સૌ કોઈ થાય નહિ ને મારે આજણું છે, આપણું છે, ને અષાઠું નથી, એ રાજદારી પુરોગોનો હીટલરી અફસોસ પણ જાય નહિ! આ લડાઈનું ને થાવું હોય તે થાય, પણ હીટલરીજાણુ તો રાજદારી પુરોગોના અંગામાં એક અમોઘરાજ્ય જેવું જેસી ગયું છે. ને ગમે ત્યારે, ગમે તેવા અંધારામાં, ગમે તેવા સંજોગમાં, ને ગમે તેની સામે, નેમ ગોફણીઆ ધા નેમ સમી શકે છે, તેમ મને તેવી રાજદારી જૂંચમાં આ સમુગતીનું હીટલરી જાણુ નેમ સાધી શકશે. ઇંગ્લેન્ડે આ લડાઈમાંથી દરે કોઈ પણ ન મળે—તો પણ એને મળેલી આ હીટલરી બેટ જ એટલી મૂંઝવણ છે કે એની એક ‘રોયલ એક’ મળે છે પણ દસ ‘રોયલ એક’ જર્મનીને પણ એ બેટને એ સામ્યદશે. ભગવાને કોઈ બહતે કહ્યું છે કે ગાંડું ગણું બને જાય, પણ એક તમે મારે દેએ રહેજો. ચેમ્બરલેઇન પણ આ હીટલરી જાણુને દેવ આંખીને કહે છે કે મારું બહું બને જાય, બને મારી છત્રીને પણ કાગડો થઈ જાય, પણ ગાયસિયા હીટલરી જાણુ! તું મારે પડમે રહેજો. તારા વડે હું વિદી મહાસાગરને ખામોચિયું ખાંડીને તરી બર્ષશ! તું મારી પડમે રહેજો આપણા! તું—હીટલરી અણુ!

સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો

આત્મારામ મેઘશ પંડિત

માનનીય પ્રમુખશ્રી, ભાઈઓ અને બહેનો,

આપણે બધાં માંધી સંપ્તાદ છમાત દિવસથી જીવનતાં આપ્યાં છીએ. સંપ્તાદ દરમ્યાન આપણે માંધીજીની પ્રવૃત્તિઓ વિશે બંધ્યું છે. તેમણે કેળવણી, અરબૂચતા, હિંદુ - મુસ્લિમ ઐક્ય, યામોલોગ અને સમાજ સુધારાની યાગતોમાં શું શું કર્યું તે આપણે બંધ્યું. આત્મે આપણે તેમના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સત્યાગ્રહ, તેનો વિચાર કરીશું. સત્યાગ્રહ જેવા પુરાતન અને વિરૂપ વિષયના સિદ્ધાંતો રચી કરવા મારા જેવા માટે જાણ અપરું કામ છે. મારાથી તે સારી રીતે ધર્મ પણ ન શકે, એ તો તમે સમજી શકશો. છતાં મેં થોડેવળે અંશે તેના સિદ્ધાંતો તારવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે હું તમારી આમળ મૂકું છું. તેમાં તમને કેટલીયે ખામીઓ જણાશે, પણ તે ખામીઓ તમે ફરજિયાત કરશો એવી આશા સાથે મારું બોલવાનું હું શરૂ કરીશ.

પ્રથમ આપણે સત્યાગ્રહનો દૂકો પણ સાદો અર્થ શોધીએ. સત્યાગ્રહ એટલે સત્યાદિ ધર્મોનું જાતે પાલન કરવાનો આગ્રહ અને અધર્મનો સત્ય આદિ સાધનો દ્વારા જ વિરોધ. વિરોધ કરવામાં મુખ્યત્વે અદિસાના ખંગનો સંભવ રહે છે, એટલે અહિંસા પર બાર મૂકી કહેવામાં આવે છે કે અધર્મનો અહિંસાદ્વારા વિરોધ એ સત્યાગ્રહ.

હવે આપણે સત્યાગ્રહનો સહેજ જાણણી અર્થ કરીએ. સત્યાગ્રહ એ આત્માનું ગળ છે, અને તે દર્શિયાર કે જડ ગળનું વિરોધી ગળ છે. આમ હોવાથી ધાર્મિક વૃત્તિના માણસોથી જ તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે. પ્રજ્ઞાદ, મીરાંત્યાઈ વગેરે ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં તેથી જ તેઓ સત્યાગ્રહી થઈ શક્યાં.

મેરોડોની લડાઈ વખતે ત્યાંના અરબો ઉપર ફ્રેંચોની તોપોનો મારો આવતો હતો. અરબો પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ ધર્મને સાડુ લડતા હતા. તેઓ મરણિયા થયાં, અને 'વા અલ્લાહ'નો પોકાર કરી તોપો તરફ ધસ્યા. આ અરબો ઉપર તોપો ચલાવવાની ફ્રેંચ તોપચીઓએ ના પાડી. તેઓ પોતાની ટોપીઓ-હવામાં ઉડાડીને હર્ષના પોકારો કરતા આ વીર અરબોને બેડી પડ્યા. આ સત્યાગ્રહનો અને તેના જપનો સમોટ ઐતિહાસિક દાખલો છે. જો કે અરબો જ્ઞાનપૂર્વકતા સત્યાગ્રહી ન હતા, તેઓ પોતાના આંવેશમાં મરણની ભેટ કરવા તૈયાર થયા હતા. વળી તેઓમાં ખીજ પણ એક ખામી હતી, અને તે પ્રેમભાવનો અભાવ.

સત્યાગ્રહીમાં પ્રેમભાવ હોવો જ જોઈએ. દેખતો છાંટો થ. તેનામાં ન હોઈ શકે. તે રોષમાં આવીને મરણને વશ નથી થતો, પણ સમજપૂર્વક અને ધર્મવૃત્તિથી પ્રેરણા મરણને

મેટવા તૈયાર થાય છે. આ શુભ કેળવવા સત્યાગ્રહીએ દ્વિમાવાને, વીર અને સદનશીલ ગનતુ' પડે છે. તે વિના ઉપસેા શુભ તે ન મેળવી શકે.

ધર્મામ દુષ્કેન અને તેમના સાથીઓને અન્યાય જણાયો. તેમને તેને વશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ઈન્કાર કર્યો. તે વેળા તેઓ જાણતા હતા કે તેમને બાગે મરણ જ છે. પણ જો તેઓ અન્યાયને વશ થાય તો તેમના પુરુષાર્થને ઝાંખપ લાગે, તેઓ ધર્મહીન થાય. આ વખતે તેમણે મરણમેટ સ્વીકારી. પણ અન્યાયી શાસનને શરણ ન થયા. આમ ઇન્દ્રામની ઉન્નતિ ઇન્દ્રામની તત્તવારથી નથી થઈ, પરંતુ ઇન્દ્રામના ફરીરોની આહુતિઓથી જ થઈ છે.

તત્તવાર મારવામાં કંઈ જ નથી. મારનારો પોતાની જૂઝ સમજે, ત્યારે પોતે ખૂન કર્યોનું પાપ સમજી દાય ધસે છે. પરંતુ મરનારે તો જૂઝથી મરણ વડોયું' દશે તો ય તેનો જ પ જ છે.

હવે આપણે દધિયારજળ અને સત્યાગ્રહજળનો વિચાર કરીએ. સત્યાગ્રહ એ અદિ'સા ધર્મ છે, તેથી તે સર્વદા સર્વસ્થળે મળે છે. પણ દધિયારજળ તો દિ'સા છે, તેથી તે સર્વ ધર્મોમાં નિ'દાયેજ છે. તેના ઉપયોગો જોઈશું તો દધિયારજળના 'દિમાયતી' પણ દધિયારો વાપરવાની અસુક દેહો જાંધે છે. સત્યાગ્રહને સીમા છે જ નહિ. અથવા છે તો તપશ્ચર્યાની દુઃખ સદન કરવાની શક્તિ છે. દારહતના પાસા નાખી, છતનો પાસો પડે ત્યારે જ સત્યાગ્રહ કરાય એમ માનનારા બંને રાજનીતિકુશળ હો, વિચારવંત હો, પણ તે સત્યાગ્રહી નથી.

સત્યાગ્રહ અને સત્સેવિયા બંને અનાદિ છે. જાણેલી પ્રશંસા પ્રચલિત ધર્મશાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. આ દેવી અને આસુરી સંપત્તિનાં સ્વરૂપ છે. દિંદમાં અગાઉ દેવી સંપત્તિ પ્રધાન હતી. દશ પણ આપણા આદર્શ એ જ છે. જન્મે જળ, દુર્ગંજતા જેને આપણે તોછડા પણ વધારે અસરકારક શબ્દ 'જાયજાપણા'થી ઓળખીએ છીએ તેના કરતાં મળે છે. સત્યાગ્રહ રૂપી પાકને સારુ તો પ્રયત્નની સાદસરૂપી ખાતરની ખાસ જરૂર હોય છે.

હવે આપણે સત્યાગ્રહીનાં કેટલાંક લક્ષણો જોઈએ. સત્યાગ્રહી કોઈને હેરાન કરવા માગતો નથી, તે અવિચારી પગલું ખરતો નથી, તે કેવળ ઈશ્વરથી જ રહે છે. તેથી બીજી કોઈ સત્તા તેને બધા ઉપજનની શક્તી નથી. વળી તે કોઈના પણ બધી પોતાનું કર્તવ્ય છોડતો નથી.

સામાન્ય લગાઈમાં જે પક્ષ દારે તેના જાંધા માણસો દાર્યો ગણાય અને દારે છે જ. સત્યાગ્રહમાં એકની છતથી બીજા બંને છત્યા ગણાય. પણ જાંધા દારે છતાં જે પોતે દાર્યો નથી, તે બીજાની દારથી દારતો નથી. કોઈ વખત સત્યાગ્રહ નિષ્ફળ જાય તો તેમાં સત્યાગ્રહીની કંઈક કચાસ સમજતી. સત્યાગ્રહમાં કચાસ છે જ નહિ.

વળી સત્યાગ્રહીને સત્યનું જ જળ હોવું જોઈએ. તેણે માત્ર સત્ય પર જ આધાર રાખવો જોઈએ. એક પગ દેહીમાં અને એક પગ દુધમાં એમ તેનાથી ન થઈ શકે. એમ

કેનાર વચમાં કચરાઈ જવાનો. સત્યાગ્રહ એ કંઈ ગાઢરની પિપ્પડી નથી કે જે વાગે તો વગાડવી, નહિ તો ચાવી જવી.

કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે શરીરખળની ખામીવાળા, અર્થવા શરીર-ખળ નથી ચાતવું એવા માણસો પરાણે સત્યાગ્રહી થાય છે. પણ એ તદ્દન જૂઠી વાત છે. સત્યાગ્રહ તો શરીરખળ કરતાં વધારે તેજસ્વી છે. તેની આમળ શરીરખળ તો તણુખત્રા સમાન છે. સત્યાગ્રહી પોતાના શરીરને તો કંઈ ગણતો જ નથી. તેનામાં બીક તો હોતી જ નથી. તેથી તે બહારનાં લયિયારો ખાણ કરતો નથી અને મોતનો ડર રાખ્યા વિના અંત લગી ઝૂએ છે. આ જોતાં સત્યાગ્રહીમાં શરીરખળ કરતાં કિંમત વધારે હોવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

સત્યાગ્રહીમાં પૈસા પ્રત્યે બેપરવાઈ હોવી જોઈએ. દોષત અને સત્યને આણુખનાવ હોય છે. તેથી જે દોષતને વળગે છે તે સત્યને જાળવી શકતો નથી. આનો અર્થ એ નથી કે સત્યાગ્રહી પાસે પૈસો હોઈ ન શકે, તેની પાસે દોષત ન હોઈ શકે : પણ પૈસો જ તેનો પરમેશ્વર ન થઈ શકે. સત્યને સેવતાં પૈસો રહે તો ફીક છે, નહિ તો તે હાથનો મેત્ર જે એમ સમજી તેને જતો કરતાં સહેજ પણ અંધકો સત્યાગ્રહીને ન આવવો જોઈએ. આવું મન જેણે નથી કયું, તેનાથી સત્યાગ્રહી ન થવાય.

સત્યાગ્રહીને કુટુંબની માયા છોડવી પડે છે. જો કે આ બહુ અધરી વાત છે, પણ સત્યાગ્રહ એ તો તત્તવારની ધાર છે. એ બધાંએ સમજી લેવું જોઈએ. જે માણસ કુટુંબની માયા છોડી સત્યાગ્રહમાં જોડાયે, તેના કુટુંબને આપરે તો કાયદો જ છે. કારણકે તે કુટુંબને પણ એક દિવસ તેની લગની લાગે છે, અને તે આણું કુટુંબ અન્યાયનો સામનો કરવા નીકળી પડે છે. જેણે દાંન આપ્યા છે તે આવણું પણ આપશે એમ શ્રદ્ધા રાખી સત્યાગ્રહીએ પોતાની કૌટુંબિક ચિંતામાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. તેણે સમજવું જોઈએ કે જે સર્પ, તીંછી, વાઘ, વગેરે ભયાનક અને હિંસક પ્રાણીઓને પોતાનો ખોરાક આપે છે, તે કોઈ દિવસ માણસમતને ભૂતવાનો નથી.

પણ આમ કરતાં તેણે ઈશ્વરમાં ખરી આરથા રાખવી જોઈએ. “મુખમે” રામ મંગલમે છુરી” એવી જાતની આરથા નહિ ચાલે. આમ ને ધર્મ, ધર્માન અને આરથા ખરી રીતે જાળવે છે, તે જ સત્યો સત્યાગ્રહી થઈ શકે છે.

વળી જે માણસ ઈશ્વર ઉપર જ બધું છોડે છે તેને જાતમાં કદી કારવાનું રહેતું જ નથી. લોક લાથો કહે તેથી તે લાથો ગણાય નહિ, લોક છાલો કહે તેમાં તેની છાત પણ નથી.

જેણે સત્યાગ્રહની ખાતર સર્વસ્વ જણ્યું કયું છે, તેણે જ બધું મેળવ્યું છે. તેમાં જ તે સંતોષ માને છે. અને સંતોષ એ જ સાચું સુખ છે. બાકી સાચું સુખ કોણે જાણ્યું છે? બીજું સુખ તો ઝાંઝવાનાં જળ જેવું છે, જેમ તેની નજીક જઈએ તેમ તે દૂર ને દૂર દેખાય છે.

પણ એટલો આત્મસંતોષ અને આત્મસંયમ કેળવતાં તો તેને કેટલું યે સદન કરવું પડશે. એકલું જોડા જઈ આવવાથી તે નહિ સાંપડે. તેણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહીને શખીએ ચડવું પડ્યું છે. ધમધમતા શોખંડના સળિયા સાથે ગાય બીડવી પડી છે, પર્વત પરથી ગગડવું પડ્યું છે, જીકળતાં તેજના પેણામાં તરવું પડ્યું છે, જાગતા વનમાં ચાલવું પડ્યું છે, રાજપાટ છોડી નીચ ઘેર વેચાવું પડ્યું છે, ને સિંહની શુશમાં રહેવું પડ્યું છે અને ત્યારે જ તેને જાંપ વળ્યો છે.

જેનામાં આટલું આટલું સદન કરવાની શક્તિ અને સંયમ હોય તેજ સાચો અને પૂરો સત્યાગ્રહી થઈ શકે. પછી તે સામાન્ય માણસ નહિ રહે, તે ખરો મરદ બને છે; તે કોઈની શુશમાં સ્વીકારતો નથી, કોઈ પણ અન્યાય સદન કરતો નથી.

મરદુમ થોરો પોતાની કોમની સામે થયેલો. તેણે જોયું કે કોમ શુશમાંને વેચવાનો ધંધો કરવામાં આડે રસ્તો બન્યો છે. તેણે આખી કોમની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો, અને તે કુરિવાજને અટકાવ્યો.

• ગેલેક્સીયો પણ પોતાની કોમની સામે થયેલો. તેને મારવાને તેની કોમ ખડી થઈ ગઈ. છતાં-તેણે પગ ઠોડીને કહ્યું “મને મારો યા ન મારો પણ પૃથ્વી ફરે છે.” આજે એ સત્યને આખી દુનિયાએ સ્વીકાર્યું છે.

કોલમ્બસ પોતાના સાથીઓ સામે સત્યાગ્રહી થયેલો. ખતારીઓ પ્રવાસથી થાક્યા હતા. તેમણે કહ્યું, ‘હવે અમેરિકા જડવાનું નથી, પાછા ફરો, નહિ તો મારી નાખશું.’ ધીરજભૂતિ કોલમ્બસે જવાબ આપ્યો, ‘મરણની ધારતી નથી, પણ આપણે હજુ થોડા દહાડા આગળ જવું પડે છે.’ છેવટે અમેરિકા હાથ આવ્યું ને કોલમ્બસ અમર થઈ ગયો.

સામાન્ય રીતે એવું હોય છે કે જે ઈર્ષાજનથી વસ્તુ મળી હોય તે ઈર્ષાજનથી તે ટકાવી રખાય છે. જાળથી છતેલી વસ્તુ જાળથી ટકાવી રખાય છે ને પ્રેમથી લીધેલી વસ્તુ પ્રેમથી ટકાવી રખાય છે. મા અતિ પ્યારથી જરૂરને પોતાના પેટમાં રાખે છે, જન્મ પછી તેને અતિ પ્યારથી ઉછેરે છે ને મોડું કરે છે. પણ ત્યારે કંઈ કાચબુસાર મા જવ્યા ઉપરનો પ્રેમ તણદે છે ત્યારે જરૂરું તેના હાથમાંથી જતું રહે છે. આ જ પ્રમાણે જે વસ્તુ સત્યાગ્રહથી મળે છે તેને સત્યાગ્રહથી જ ટકાવી રખાય છે. સત્યાગ્રહ ગયો ત્યારે જોડે તે વસ્તુ પણ મઈ એમ ચોક્કસ માનવાનું છે. સત્યાગ્રહથી મેળવેલી વસ્તુ કોઈ શરીરજાળથી રાખવા માગે તે બનવા જેવું નથી.

સત્યનું જાળ અથવા આત્મજાળ એને આર્થિક કે બીજી રચૂલ સહાયતાઓની જરૂર નથી, તેને શારીરિકજાળ કે જળાત્કારની પણ જરૂર નથી. જળાત્કાર એ તો મહાન આધ્યાત્મિક જાળનો ઘાતક છે. આ જાળ જોડો જળાત્કારનો ત્યાગ કરશે તેનાથી જ ખીલવી શકાશે. આ જાળનો ઉપયોગ વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિ કરી શકે છે. એ જ એની શાશ્વતતા અને અજીતતા બતાવે છે. પુરુષ સ્ત્રી અને બાળક ગઈ એનો ઉપયોગ કરી શકે છે. એમ કહેવું સાવ જોડું છે કે ગયાં સુધી નગજાઓ જળાત્કાર સામે જળાત્કારથી થઈ શકે એમ

નથી ત્યાં સુધી જ તેઓએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. જેઓ પોતાને નળખા માને છે, તેઓ માટે આ જળ વાપરવું અશક્ય છે.

સત્યાગ્રહીએ એ વિચારવું જોઈએ કે માણસમાં પશુ કરતાં કંઈક અડિયાતું તત્ત્વ રહેલું છે, જે તત્ત્વને પશુત્વ દશેમાં શરણ થાય છે. આ જાણું સમજવા માટે સત્યાગ્રહીને પૂર્ણોંશે નહિ તો થોડેપણે અંશે આદર્શ પુરુષ બનવું પડે છે. તેનામાં જેટલી સત્યાગ્રહની આવના વધારે દશે તેટલે અંશે તે વધારે સારો માણસ બનશે. જેઓ આદર્શ સત્યાગ્રહી થવાના કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પે છે, તેઓ પોતાની જ ખરી સેવા કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ એકંદર મનુષ્ય સમાજની સેવા કરે છે. આ રીતે જોતાં સત્યાગ્રહ સર્વોત્કૃષ્ટ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ છે.

દુનિયામાં આટલા બધા માણસો દૃશ્ય જીવે છે એથી જાણાય છે કે દુનિયાનું બંધારણ દશિયારખળ ઉપર નથી, પણ સત્ય, દયા કે આત્મજાળ ઉપર છે. હમણે બાકે લાખો માણસો પ્રેમવશ સ્ત્રી પોતાનું જીવન મુજબે છે. કરોડો કુટુંબોના કક્ષેશનો સમાવેશ પ્રેમભાવનામાં થઈ જાય છે.

સત્યાગ્રહ એટલે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવો એટલું જ ન જાણે છે તેણે સત્યાગ્રહ જાણ્યો જ નથી. કાયદાનો સવિનય ભંગ આવી જાય એવી સત્યાગ્રહની કલ્પના છે ખરી, પણ જે કાયદો પાળી જાણે છે તેને જ કાયદો તોડવાનો દક્ છે, અને તે જ કાયદો તોડવાની કળા જાણે છે. જે જાણે સાંધી જાણે, તે જ તોડવાનો દક્કાર થઈ શકે. 'સત્યનો માર્ગ છે યરાનો નહિ કાયદું' કામ જોને એમ એક કવિએ ગાયું છે એ અનુભવથી ગવાએલું છે. હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેનો ભાઈચારો કાયદો ન કેળવી શકાય. મુસલમાન હિંદુને કે હિંદુ મુસલમાનને ખંજર બોલે તે સદન કરી શાંત સ્વસ્થ બિભા રહેવું એ કાયદું કામ ન હોય.

સત્યાગ્રહ એવું નામ છે કે રાત્રી જાય, પાટ જાય, કુટુંબ જાય, જન જાય તો પણ સત્ય ન છોડીએ. સત્યાગ્રહનો પંચ ન્યારો છે, વિવેકનો છે, સદનશીલતાનો છે. આપણે એવો ખ્યાલ પણ ન કરીએ કે વખત આવે કોઈ પર વેર શેણું. આપણા પર વેર શે, પણ આપણે વેર ન લઈએ એટલે વેરનો ખમ્મનો છેવટે ખૂટી જાય. જે કિયાનો વિરોધ ન થાય તે કિયાનો છેવટે નાશ થાય જ એ સનાતન કાયદો છે. આ વસ્તુ જે જાણે તે કદિ વેર શેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે.

સત્યાગ્રહ જે તત્ત્વ સૂચવે છે એ તો અનાદિ કાળનું છે. સત્યાગ્રહ શબ્દનો અર્થ નો એટલો જ કે સત્યનો આગ્રહ. સત્યનો આગ્રહ જીવને જોખમે પણ જ્યારે કરીએત્યારે સત્યના આગ્રહથી જે જળ ઉત્પન્ન થાય છે તે જળને એક શક્તિરૂપે વાપરી શકાય છે. સત્યાગ્રહની આ શક્તિને ગમે તેવા અન્યાયની સામે વાપરી હિતેદમંદ થઈ શકાય છે.

જે પુરુષ કે સ્ત્રી કુટુંબના સંજોગને એજાખતાં નથી તે જો કે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરનારો છે, છતાં તેઓ પશુસમાજ અથવા જંગલી છે, તેઓએ સત્યાગ્રહનો કાયદો જાણ્યો જ નથી. જે કુટુંબના સંજોગને એજાખે છે તે પશુજીવનમાંથી કંઈક

અંશે સુક્ત થયેલાં છે. જેઓ એમ માને છે કે કુટુંબનો સ્વાર્થ જાળવતાં આપણું જગત દૂબે લોગ થું તેઓનો સત્યાગ્રહ સમુદ્ધમાં રહેલા બિંદુ કરતાં પણ ઓછો છે. એથી સઘતી પંક્તિના માણસો પોતાના ગામના માણસોને પોતાનાં માનશે. અને તેઓની વચ્ચે સત્યાગ્રહના કાયદાનો અમલ કરશે. અને જેમ કુટુંબનાં માણસો એકબીજાની સાથે લેશાં વલણ ન કરતાં પ્રેમને વશ થઈ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છે તેમ એક ગામનાં માણસો કરશે. એથી આગળ વધતાં પ્રાંતિક જીવનમાં સત્યાગ્રહ દાખલ કરી પ્રાંતનાં જ્યાં માણસોને પોતાનાં બાઈબેડેન સમગ્ર માણસો અરસપરસનાં પ્રેમશક્તિથી પોતાનો અવલોકન રાખાશે. એથી આગળ વધી પ્રગ જુદા જુદા પ્રાંતનાં માણસોને પોતાનાં બાઈબેડેન સમાન ગણીને અરસપરસનાં વર્તનમાં સત્યાગ્રહનો એટલે પ્રેમજનને નિયમ લાગુ પાડશે. આ જગતમાં સાધારણ રીતે પૂરતીના કેઈ વિભાગનાં લોકો આથી વધારે આગળ અર્વા નથી. અરું જેતાં પ્રગપ્રગએ વચ્ચે વિરોધ ધોવાનું કંઈ કારણ ન હોયું નોંધો.

આપણું જીવન સાધારણ રીતે જે વિગત નંદિ ન હોય, અને જે સાક્ષી આપતી રૂઢિ-આનં અને ગામતા આપના વિચારોને આપણે ગલબી નાણાંની માફક તપાસવા વિના સ્વીકારી શકતા ન હોઈએ, તે આપણે જરૂર લેઈ સમીચું કે જેટલે દરલ્લે આપણે દેશ રાખીએ છીએ તેટલે દરલ્લે આપણે સત્યાગ્રહ એટલે પ્રેમજનના કાયદાથી વિરુદ્ધ રળા છીએ; નેટલે દરલ્લે આપણે વશુપણામાંથી મુક્ત નથી થયા. મનુષ્ય માત્રનો પુરુષાર્થ વશુપણામાંથી મુક્ત થવામાં જ છે. આનાથી જીવને જગતમાં કોઈ ધર્મ નથી.

વિંદુરનામમાં આપણને આ જાણી લગાડત જૂના કાળથી શીખતી દેવામાં આવી છે. ને તેથી જ વસુપતિ કુટુંબજમુ એટલે જગત માન આપણું કુટુંબ છે એ મદાવાકય આપણને બખાવવામાં આપ્યું છે.

દરેક પ્રગ પોતાનું જીવન સત્યાગ્રહને વશ થઈને સંપૂર્ણતાએ પાળી શકે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સત્યાગ્રહને વશ થયા વિના પ્રગજીવન સંપૂર્ણતાથી ન જ પાળી શકાય. આનું નામ ધાર્મિક જીવન છે. સંપ્રદાયો, પંથો, દેવતા, દેવેલીઓ, રથાનકો જે આપણને મત્યાગ્રહના રગતા પર ચૂકે તે જ અને નેટલે જ અંશે તે સાધન તરીકે કામનાં છે. જે પ્રગ ખીજ પ્રગ નોંડે કરે છે, તેણે ધાર્મિક જીવનનો ધોરણજે અંશે ત્યાગ કર્યો જ છે. વિંદુરનામ આ તત્ત આપના જગતની આવી શકે છે.

સત્યાગ્રહ દરેક જોડમાં અને દરેક જોડ સુધારે. માગવાનાં ગાંધ તરીકે વાપરી શકાય છે. પ્રવાર કનારને અને નંલી કિપર પ્રવાર યાવ છે તે જગતને તે પવિત્ર કરે છે. તેના અદૃષ્યમાં પવિત્રામ કોઈ પણ કાલે વિપરીત હોય જ નહિ. તેમાં લેશાં સત્યાગ્રહ રહેલી છે. સત્યાગ્રહના નામે કુદાગ્રહ થાય, અને તેનાં માણં પવિત્રામ આને એમાં મત્યાગ્રહનો હોય ન જ કારી શકાય.

સત્યાગ્રહીએ દેશને જાતર પણ જરૂં ન બોલવું નોંધો. 'દેશીક' વેળા દરેકા ધાર ત્રાસ, પવિત્રામ અર્થકં જગુણ, જગત અન્ન કોમવાથી મિદિ મળવા નેવું લાગે, તે છતાં

તેથી સત્યનો ત્યાગ ન જ કરવો જોઈએ. તેની શ્રદ્ધા એવે વખતે પણ સૂર્યના તેજની જેમ અમંગલી જોઈએ.

સત્યાગ્રહી આત્મગતી, પ્રેમથી વેરીને પણ વગ રાખે છે. મિત્ર વર્ગમાં પ્રેમની કસોટી ચાલી નથી. મિત્ર મિત્રની ઉપર પ્રેમ રાખે એ નવાઈની વાત નથી, તેમાં ખામશુભ નથી, તેમાં શ્રમ નથી; પણ શત્રુ પ્રત્યે મિત્રતા રાખવામાં પ્રેમની કસોટી છે, તે શુભ છે, તે શ્રમ છે. તેમાં જ ખરે પુરુષાર્થ સમાયેલો છે. આમાં જ ખરી ગદાહુરી રહેલી છે. આના પ્રેમભાવમાં બપને અવકાશ જ નથી. નમગાર્થ તો હોય જ નહિ. નમજો પ્રેમ નથી બતાવી શકેલો. પ્રેમ યરો જ બતાવી શકે છે. પ્રેમ ટૂટી પણ શકે છે. પ્રેમને ધમ્મી જેના લડવું પડે છે.

સત્યાગ્રહ શિક્ષિત સત્તાધીશની સામે ચાલી શકે એમ બાનવાતું નથી. વજ્રસમાન ડોકોર જેવું હૃદય હોય, તે પણ આત્માના અગતી પ્રમટ યજ્ઞેના અગ્નિમાં પીગળી શકે છે. આ અતિશયોક્તિ નથી, પણ અક્ષરગણિતના પ્રમાણ જેવું છે.

સત્યાગ્રહી અને રાક્ષસધારી જન્મે લડવૈયા છે. રાક્ષસધારી નિઃશસ્ત્ર થયે કિત જને છે, સત્યાગ્રહી કદી દીન બનતો જ નથી. તે કંઠશુર છે. શરીર કે શરીરમાં આયુષો પર તે આધાર નથી રાખતો પણ અજીત, અમર આત્માના અળ ઉપર મૂકે છે. રાક્ષસધારી અરણ્યને માથે રાખી શરે છે, તેથી તે કાઈક દહાડો સત્યાગ્રહી ધામ એ સંભવિત છે.

આશુ

ઉદ્ધિને

ત્રયોમાં ઘન વારિ રેલી જળને લારે કૃતાચી કરે

તેથી શુદ્ધ મણિય ચર્જન અને લોકો નિભાવી શકે;

તારે તે: જલજિન્દુથી પણ નથી માન્યાતિથિ તેપવો,

અરે માસ તથાપિ ચર્જન કરે એવો બધો રૈફ શો!

પ્રતાપરાવ

• મંપી સખાદ દરગામ ચૂલસાત વિદ્યાપીઠમાં શ્રી રવિશંકર મહાદેવનો પ્રમુખપણા નામે ચંચાલેલો નિબંધ. (તા. ૭-૧૦-૩૬)

જેઠૂતને રક્ષણ આપનારો કાયદો

રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

મું ખાઈ ઇલાકાતું વહીવટી તંત્ર જ્યારથી આપણા મકાસભાવાદી પ્રધાનોના હાથમાં આવ્યું છે ત્યારથી તેઓ પ્રાંતના જેઠૂતો, મજૂરો, કારીગરો વગેરેની સ્થિતિ સુધારવાને તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. તે માટે સરકારે જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદા જુદા કાયદા કરવા માંડ્યા છે. આજને જેઠૂત ચારે આગ્રહી કચ્છમાં ગયો છે, દેવાના ખેતર નજે દયામ્ન ગયો છે. તેને તે ગધામાંથી કેમ બચાવવો, તેના પેટનો ખાટો કેમ પુરાય તે માટે જેઠૂતને ઉપયોગી એવા કાયદા સરકારે કરવા માંડ્યા છે. દમણનાં ૪ મુંબઈની ધારા-સભાએ ગણાતનો કાયદો પસાર કર્યો. ઋણરાદનો કાયદો પણ થોડા વંચતમાં પસાર થયો. જમ્મર નિયમનો કાયદો પણ થયો. આગળથી રીતે જેઠૂતના ક્ષિત્તી દલિએ કાયદા કરવામાં આવે છે.

ગણાતનો કાયદો પાસ કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં જેઠૂત અને જમીનદારના સંબંધો (relations) મુંબઈના જમીન મહેસુલના કાયદા પ્રમાણે અમલમાં સુકાતા હતા. પણ આ કાયદાની કક્ષામાં સર્વોચ્ચ સંતોષકારક નહોતી. ઘણા જેઠૂતો જે શેઠો વર્ગથી જમીનદારની જમીન ખેડતા તે કાયમના ગણાતિયા નહોતા બન્યા. જમીનદારની ક્ષા-ગરજ થાય તો તે ધારે ત્યારે જેઠૂતને કાઢી મૂકવામાં આવતો. જે જેઠૂતોને જમીનનો ખેડ દર કાયમનો નથી મળ્યો તેમને જમીન સુધારવા આગત ઉત્સાહ નથી થતો કારણકે રૂબેરૂ સાંચ વધારવામાં આવે અગર વધારે સાંચ આપનાર મજે તો ખીજને આખી દેવામાં આવે. આથી જમીને નુકસાન થયું. જમીનનો કસ પણ વટી ગયો છે. ગણાતના કાયદાથી ૨૦૮૪ કર્નમી ગામો, ૧૦૦ તાલુકાદારી ગામો, ૬૭૭ ખેડી ગામો, અને ૬૦૦૦ ખાતેદારોને કેમકે અસર થવાની.

ગણાત કાયદાએ જમીનદારના દર તરફ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે અને જમીન પાછી મેળવવા માટે કાયદામાં મેળવ્યા કરવામાં આવી છે. આ ગણાતનો કાયદો જેઠૂતને માટે મદદનો હોવાથી સુખ્ય બનવા જેવી કક્ષામાં સારાંશ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

ગણાતિયા

૧ ૧૯૬૮ના મન્યુઆરીની પહેલી તારીખ પહેલાં જે ગણાતિયા ત્રામનાગર ૭ વર્ષ સુધી જમીન ધારણ કરતો હોય તે.

૨ ૭ વર્ષ દરમિયાન જાતે ખેતી કરતો હોય તે.

૩ વારસામાં ખેડ દર મળ્યો હશે તો તે પણ ૭ વર્ષથી જમીન ધારણ કરે છે એમ ગણવામાં આવશે.

૪ ૭ વર્ષની મુદતની ગણતરી કરતી વખતે ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખ પહેલાં ગણતિયાએ જેટલા ૧૫ જમીનદારની ખીણ જમીન તે જ મામલા ખેડી હશે તેટલાં વર્ષની ગણતરી કરવામાં આવશે.

૫ (૧) ૧૯૩૭ના એપ્રિલની પહેલી તારીખ પહેલાં જે ગણતિયાએ લામસાગર ૭ વર્ષ સુધી જમીનનો કળાને ધારણ કર્યો હશે તેને આ કાયદાથી રક્ષિત ગણતિયા ગણી શકાશે.

(૨) આવો ગણતિયા જેને કાઠી મૂકવામાં આવ્યો હશે તે કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી એક વર્ષની અંદર જમીન મેળવવા અરજી કરશે તો જમીન પાછી મેળવવા પકદાર થશે.

જો ગણવત પડે કરીને જીતને આપી હોય તો મુદત પૂરી થાય ત્યારે.

જો ગણવત પડે નહિ થયો હોય તો ૧૯૪૦ના જુન માસની પહેલી તારીખે.

ગણતિયાના હક

૧ જમીનદાર અને ગણતિયા સંઘ નક્કી કરે તે સંઘ ગણતિયા જમીનદારને આપશે. વાંધો પડે તો સરકાર દ્વારા તે સંઘ આવે.

૨ જે ગણતિયા ૧૯૩૬ના માર્ચની ૩૧મી તારીખે સાંચ આપવામાં કસુર કરે તો,

૩ ખીણ વર્ગોમાં જમીન મહેસૂલ ભરવાના છેલ્લા લખતા પછી ૧૬૨ દિવસ સુધીમાં દરરોજી સાંચ આપવામાં કસુર કરે તો,

૪ જમીનને કાયમને માટે વુક્સાન કર્યું હોય તો,

૫ જે ખીણને માટે આવે, જમીન જતે ખેડતા અટકી જાય તો,

૬ જમીનનો ખેતી સિવાય ખીણ ઉપયોગ કર્યો હોય તો

તે ગણતિયા જમીન ધારણ કરતો બંધ થઈ જશે.

જમીન કયારે પાછી અપાય ?

જમીનદાર ખેડૂતને એક વર્ષની લેખિત નોટિસ આપીને નીચેનાં કારણોસર ગણતિયા પાસેથી જમીન લઈ શકે :

૧ જતે ખેડતા માટે અથવા ખેતીને લખતા ખીણ ઉપયોગ સાડુ જતે વાપરવા માટે.

૨ ખીણ ખેતી ઉપયોગી કામ માટે.

પણ જે જમીનદાર કળાને મેળવ્યા પછી એક વર્ષની અંદર જમીન વાપરતો બંધ થઈ જાય અથવા કળાને મેળવ્યા પછી ૧૨ વર્ષ દરમ્યાન કોઈપણ વખતે વાપરતો બંધ થઈ જાય, તો ગણતિયા નોટિસ આપીને જમીન ખેડતા માટે માગણી કરે તો તે લખદાર ગણાશે અને સરકાર તેને ફરીથી કળાને અપાવશે.

પણ મૂળ શરતોએ જાતે જમીન ખેડવાની લેખિત કબજાન આપવાનું ના. પાડશે અગર ત્રણ મહિનાની અંદર જવાબ ન આપે તો જમીન પાછી મેળવવા દકદાર ગણાશે નહિ.

ગણોતિયો જમીનદાર પાસેથી કબજો મેળવ્યા પછી મામલતદારને લખીને સંતોષ આપી શકે કે જમીનદારે ગણોતિયા પાસેથી જમીન લેતી વખતે જમીન જેવી સ્થિતિમાં હતી તેવી સ્થિતિમાં રાખી નથી તો મામલતદાર નક્કી કરે તેટલું નુકસાન ગણોતિયાને નુકસાની બદલ આપાવે.

જમીન સુધાર આપત વળતર

ગણોતિયા પાસેથી જમીનનો કબજા દક છોડાવતી વખતે જો તેણે ખર્ચ કરીને જમીન સુધારી હશે તો જમીનદારે પોતે જાતે ખેડવા માટે જમીનનો કબજો લેતી વખતે ચોગ્ય વળતર આપવું પડશે.

આવું વળતર આપવાનું નક્કી કરતી વખતે નીચેની હકીકત ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે:

- ૧ જમીનની કિંમત કેટલી વધી છે.
- ૨ સુધારેલી જમીનની ચાલુ સ્થિતિ અને તેની અસર.
- ૩ જમીન સુધારવા માટે વપરાયેલી મૂડી અને કરેલી મહેનત.
- ૪ જમીન સુધારવા બદલ જમીનદારે સાંધમાં છૂટછાટ કે બીજો કંઈ જાબ આપ્યો હોય તો તે.

ગણોતિયાનો વારસ

જો ગણોતિયો મુગ્ગરી જાય તો જમીનદાર તેના વારસને તે જ કરાર અને શરતો મુજબ તેને ગણોતિયાના દક આપશે.

સાંધના દર

જો ગણોતિયો અને જમીનદાર ચોગ્ય સાંધ નક્કી ન કરી શકે તો તે પ્રદેશના મામલતદાર જમીન મહેસૂલના કાયદા મુજબ સાંધના દર નક્કી કરશે. તેનાથી જો સંતોષ ન થાય તો પહેલા વર્ગના સખ - જજને અરજી કરીને સાંધના દર નક્કી કરાવી શકશે.

સાંધના દર નક્કી કરતી વખતે નીચેના મુદ્દા ઉપર ધ્યાન આપશે:

- ૧ આજુબાજુની જમીનના સાંધના દર.
- ૨ આજુબાજુની જમીનમાંથી ખેતીનો નફો.
- ૩ આજુબાજુના વિસ્તારમાં અને બીજા વસ્તુઓના ભાવ.
- ૪ જમીનદારે જમીનમાં કરેલા સુધારા.
- ૫ જમીન મહેસૂલ.
- ૬ આ ઉપરાંત બીજાં નક્કી કરવામાં આવે તે કારણો.

મામલતદાર કે પટેલા વર્ગના સગ-જગ સાંથના જે દર નક્કી કરશે તે પાંચ વર્ષ માટે નક્કી થશે.

પણ જો ગણોત્તિયાએ, પૂરને લીધે અગર ખીખ કોઈ કારણોસર જમીનનો કસ થતી જવાને અગર ખગડી જવાને કારણે સાંથ ઘટાડના બાબત અરજી કરી હોય તો તપાસ કરીને સાંથ ઘટાડી શકાશે.

અગર જમીનદારે પોતાને ખર્ચે જમીન સુધારવાને કારણે અરજી કરી હશે તે સાંથ વધારી શકશે.

સાંથ વિના ખીખ કરની નાખૂદી

કોઈ પણ ગણોત્તિયા પાસેથી નક્કી કરેલી સાંથ ઉપરાંત કર, બાકું કે ખીખુ એવું કંઈ જેવામાં આવશે નહિ. જો કોઈ જમીનદાર સેશે તો હમર રૂપિયા સુધી દંડ કરવામાં આવશે.

માફીનું ધોરણ

જો પ્રમાણમાં સરકાર જમીન મહેસૂલ મુલતવી કે માફ કરશે તે જ પ્રમાણમાં જમીનદાર સાંથ મુલતવી કે માફ કરશે.

આવી જમીનનું મહેસૂલ સરકારને જો ન આપવાનું હોય અને કોઈ કારણોસર પાસેની જમીનનું જમીન મહેસૂલ મુલતવી કે માફ કરવામાં આવ્યું હોય તો કસ્ટોડિયન સરકારના હુકમથી તેવી જમીનની સાંથ મુલતવી કે માફ કરાશે.

ઘરની માલકી બાબત

કોઈ પણ ગામમાં-પછી તે તાલુકદારનું હોય કે સરકારનું હોય-ગણોત્તિયાએ જમીનદારની જમીનમાં પોતે અગર તેની પહેલાંનાએ પોતાને ખર્ચે ઘર બંધાવ્યું હોય તો જમીનદાર તે ઘર (તેના કાદમાલ સાથે અગર આજીઆજીની તેના ઉપયોગની જમીન) ખાલી કરાવી શકશે નહિ.

સિવાય કે તે ઘર ગણોત્તિયાએ પોતાને ખર્ચે બંધાવ્યું ન હોય.

અથવા ઘરનું બાકું જો આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય અને આપતો હોય છતાં ન આપે તો.

ખેતીની જમીન ઉપર બંધાયેલા ઘર માટે આ નિયમ લાયક પડતો નથી.

ગ્રામ બાબત

ગણોત્તિયાએ આ કાયદાના અમલ પહેલાં ગ્રામ ઉગાડ્યાં હોય અગર પછી ઉગાડે તો તેના ફેરફારો અને સૂઝા શાકડાંનો દક ગણોત્તિયાનો છે. જો ગણોત્તિયા જમીન પારખ કરતો બંધ થઈ જાય તો મામલતદાર કરાશે તે વખતર મેળવવાને તે દકદાર છે.

મામલતદારે સાંથ દશે તો મુલતવી કે માફ કરવા જમીનદાર બંધાયેલ નથી.

સાંચ આપવામાં ચૂકે તો

જો કોઈ ગણેતિયા પાસેથી સાંચ નહિ આપવાના કારણસર જમીન કળમળે તો છોનવી સેવામાં આવ્યો હોય અને જમીનદારે તે માટે સરકારને ગણેતિયાને કાઢી મૂકવા અરજ કરી હોય અગર દાવો કયો હોય તો ગણેતિયા, જો કેસની સુનાવણી વખતે ચડી ગયેલી સાંચ તથા દાવાનું ખર્ચ રજુ કરે અગર પંદર દિવસમાં આપવાને કબૂલત આપે તો કોર્ટે દુકમનાનું કરવાને બદલે અગર ગણેતિયાનો જમીન કળમળે તો કદ નાબૂદ કરવાને બદલે એવો દુકમ કરવો કે જમીન કળમળ બોગવટો બધ થતો નથી અને ગણેતિયા પડેલાંની માફક જમીન ધારણ કરે છે.

ગણેતિયાએ જમીનને નુકસાન થાય એવું કાર્ય કર્યું હોય અને તેથી જ તેની પાસેથી જમીનનો કળમળક સર્ખ સેવામાં આવ્યો હોય તો જમીનદારે તેમ કરતાં પડેતાં જમીનને કરેલી નુકસાની અને જમીન પાછી સેવા ગાળત સેખિત નોટિસ આપવી જોઈએ અને જો યોગ્ય સમયમાં ગણેતિયા જમીન મૂળ સ્થિતિમાં આપવામાં ચૂકે તો કોર્ટમાં જમીનદાર દાવો કરી શકે. તેવી સેખિત નોટિસ જમીનદારે ન આપી હોય તો દાવો ન ચાલી શકે.

પહેલાં

દરેક જમીનદારે સાંચ વસૂલ થયે ગણેતિયાને પડેલાં આપવી જોઈશે. તેમ કરવામાં ચૂકશે તો રૂ. ૧૦૦ સુધી દંડ કરી શકાશે.

નવા પટા

દરે ને નવા ગણવત પટા કરવામાં આવશે તે દસ વર્ષથી ઓછા નહિ હોય.

વિજેગની રાતે —

ઘેરી ઘેરી વિજેગની રાતે ચાંદલીઆ કેમ ઊગ્યો !
કદી ઊગ્યો તો આસને લલાટે હસી હસી કેમ ખૂંક્યો !
કદી ખૂંક્યો તો નયણાંની ધારે અમી રસ કેમ સીંચ્યો !
કદી સીંચ્યો તો આસને ઊલ્લખી અઝાણતાં કેમ છૂંક્યો !

ઘેરા ઘેરા અન્ધારમાં સૂતી'તી, પ્રિતમ ! કહો, કેમ આવ્યા !
કદી આવ્યા તો ચિત્તને જગાડી લગાડી કેમ મન માયા !
હજી ઘેરાતાં ઘેનમાં પડી'તી; વિદાય રાજ ! કેમ લીધી !
મને ભવને જૂઝામણે નાખી વિજેગણ કેમ છીધી !

‘ પ્રણેધ ’

અંતર્મુખ વૃત્તિ

કાકાસાહેબ કાલેલકર

પુણ્યસ્ય ફલમ્ ચિચ્છન્તિ । પુણ્યમ્ નેચ્છન્તિ માનવાઃ ॥

ન પાપફલમ્ ચિચ્છન્તિ । પાપમ્ કુર્વન્તિ યત્નતઃ ॥

આપણા દેશનું રાજકીય જીવન અથવા 'અધા'ન પ્રકારનું સામાજિક જીવન એવું હોયું જોઈએ એવું નથી એમ અધા ન લોકો કહે છે, સ્વરાજની ખૂબ સર્વેને હોવાથી આપણા દેશની સ્થિતિ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવી જોઈએ એવી સૌની ઇચ્છા હોય. દેશની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ એવી અધાની ઇચ્છા હોય. ઇચ્છા હોવા છતાં સૌએ કરવા જોઈતા અસ્થિતમત પ્રચલો અને સમૂહમાં મળીને કરવા જોઈતા પ્રચલો કોઈ કરવું નથી. એટલે જ કવિ કહે છે, 'પુણ્ય' ક્ષણ જાણેને જોઈએ છે, પણ પુણ્ય કરવાની તકલીફ કોઈને જોઈતી નથી.' બીજી જાણુ સામાજિક અધઃપાત થવા દેવા એવી મનની જરા પણ ઇચ્છા ન હોય તો પણ સમાજને નીચે લઈ જનારાં કૃત્યો કરવાની લોકોની તૈયારી હોય છે. પાપનું ક્ષણ ન જોઈએ, માત્ર પાપ ખૂબ હોંશથી અને પ્રયત્નપૂર્વક કરવાને મળેલાં જોઈએ !

વારુ, જાને રીતે સમાજ ખૂબ બગડ્યો છે એમ કહેતાં છતાં લોકોમાં અસાધારણ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને પ્રસંગ આવ્યે અઘોરિક સ્વાર્થત્યાગની પરંપરા જિલ્લી કરી દઈને તેને સાવ સામાન્ય અને સાર્વાત્રિક કરી દીધાનો અમલકાર પણ લોકોએ દેખાડ્યો છે. દબરો વર્ષોની રૂઢિ જોતજોતામાં ગદલી નાખી છે. જડ રાષ્ટ્રમાં ચૈતન્યનો સંચાર થયો છે અને સરકારની પણ ખાતરી થઈ છે કે હવે આ દેશને દાખી રાખવો શક્ય નથી.

કેંચ રાજકોતિના સમયે લોકસ્થિતિનું એક જણે વર્ણન કર્યું છે: "અમારો આ કાળ ઇતિહાસમાં ઉત્કૃષ્ટ પણ હતો, અને નિતૃષ્ટ પણ હતો; શાણપણના ઉદયનો પણ હતો, તેમ મૂર્ખપણનો પણ તે યુગ હતો; એ શ્રદ્ધાની પણ ધરી હતી, અને અશ્રદ્ધાની પણ ધરી હતી; એવા તે શુકલપક્ષ હતો, તેવા જ કૃષ્ણપક્ષ હતો; આશાની વસંત અને નિરાશાની શિશિર બંને તેમાં હતાં. સર્વ કાંઈ અમને ત્યારે અનુકૂળ હતું, સર્વ કાંઈ અમને ત્યારે પ્રતિકૂળ હતું. અમે અધા સ્વર્ગ તરફ જતા હતા તેમ અમે અધા નરકના યાત્રીઓ પણ હતા. ખલિત લોકોમાં ગમે તેટલા મતભેદ હોય પણ તારતમ્યની વચ્ચેની મોળી ભાષા ભોલવાની કોઈની તૈયારી નહોતી. કાં આ પાર, કાં બેરે પાર."

આજ આપણા સમાજની પણ જાણે એ જ સ્થિતિ છે, એવું નથી લાગતું! ને એમ હોય તો કાંતિ નજીક આવી છે એવું અનુમાન કાઢવામાં શી દરકત છે!

એચાર વર્ષ પહેલાં આપણે ક્રાંતિની ભાષા ખૂબ સાંભળતા. ઇતિહાસ એવો છે કે જ્યારે ક્રાંતિનું મોજું આવે છે ત્યારે એના વેગ આગળ ક્રાંતિનાં કીર્તન કરનારા સૌથી આગળ વલી ગય છે. ક્રાંતિને પોતાનો જયજયકાર કરનારા નથી જોઈતા, તેયારી કરનારા જોઈએ છે. દંભી લોકોએ, મજબૂત હાથે જો ક્રાંતિને પોતાના કળમમાં લીધી, અને તે કલ્પજતા પ્રમાણે શુભપરિણામી નીવડે; નહિ તો બરમાસુર જેવી આત્મઘાતી નીવડનાની એ નક્કી.

આ સમયે ગદા એકમેકને ઉપદેશ દેવા કરતાં અને તેના કાર્તનો એક બાગ મળી એકગીચથી લીનતામાં ચડસાચડસી કરવા કરતાં અંતર્ધુબ થઈને જો આત્મશુદ્ધિ અને સાત્ત્વિક સેવા કરવાનું નક્કી કરે, તો તેથી રાષ્ટ્રની કુસેવા તો નહિ જ થાય. પ્રતિ-પક્ષની ખોડ ઉઘાડી પાડવાની, એના દાવપેચોને છુટ્ટા કરવાની નીતિ અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન આપણે આજે વીસ વર્ષથી કરીએ છીએ. પરિણામ શું આવ્યું તે જરા શાંતિથી ગિચારવાનો હવે સમય આવ્યો છે. 'શાંતિ રાખો, ઘોંઘાટ ન કરો' એવી રીતની સભામાં જુઓ. મારનાર જ સભામાં શાંતિ નથી રહેવા દેતા અને ઘોંઘાટ મચાવે છે. તેવું જ રાષ્ટ્ર-જીવનમાં આપણાં છાપાંઓ કરે છે. આપણું જીવન વીસ વર્ષની પરસ્પરની ખણખોદ પછી પણ ફેટણું શુદ્ધ થયું છે? 'એ જાણું તો એમ જ ચાલે' એવો જેમનો સિદ્ધાંત હોય, તેમને તો કશું કહેવાતું નથી, તેમણે એ 'નિષ્કામ કર્મ' નિષ્કળ નીવડે તો આપણે મનમાં અશય સત્યાયુ નહિ. એમનો અધિકાર છે કેવળ કર્મ પૂરતો જ.

પણ માણસ આગળપાછળનો વિચાર કરે છે ને? એટલે જ તો એ માણસ કહેવાય છે. ૪-૮-૩૮

* મૂળ મધ્યમી ઉપરથી.

પીંધી એ માધુરી

[અનિર્ણી]

દલ્લત કં લોકો તવ પદ તલો અર્પણ કરવા
કરે ધક્કાધક્કી, જિંદગી ન આજે. ધમ્મી શકું.
ડોહા સોની પૂઠે

ધરી શાન્તિ ચિત્ત મધુર મુખ હું તો નિખરતો;
હરે પૂર્ણેન્દ્રશાં નયન મુજપે તુજ અદસા,
પીંધી એ માધુરી નયન ગણી, ના અર્પણની તમા.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

પથ-પ્રદર્શક ટોલ્સ્ટોય

(એક ગ્રંથાંજલિ)

ક્રાંતિલાલ ત્રિલુપનદાસ ભટ્ટ

રશિયાના ક્રાઉન્ટ વિશે નિકોલાયિચ ટોલ્સ્ટોયે સંસારના સંસ્કૃતિ-વિકાસમાં જેવું કામ કર્યું છે તેવું કામ, એકાએકમાં તેના આરમા ભાગનું પણ, કોઈક જ કરી શકે છે. કહેવાની મતઢગ એ છે કે ટોલ્સ્ટોય અનેક પુરાણા અથવા વિશ્વાસોના જાળવકર્તા તથા માનવગતિને માટે એક ઉચ્ચ ક્રાંતિના માર્ગદર્શક હતા. આ માસમાં જ તેમની જન્મજયંતી રશિયામાં મોટા પાયા ઉપર ઊજવવામાં આવનાર છે અને તેમના અંધોની રૂઝ કામ પ્રતો સુદિત કરવામાં આવનાર છે.

૧૬મી સદીના મધ્યભાગમાં યુરોપિયન સમાજ ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમત્તોના ત્રિવિધ ભારતી ત્રાવી ત્રાવી પોકારી જઈ કોઈ સુગળ ઉદ્ધારકની રાહ જોતો યુરોપે ધર્મ ધમપણાઝ મારી રહ્યો હતો. મધ્યયુગમાં જગીરદારોનું જોડુકમીપણું પ્રતીતી રહેત હતું. ધર્મમાં પણ ક્રીક અને રોમન કેથોલિક પંથોમાં જગીરદારોએ બેધાર મરતા હાથ કરી હતી. પ્રભેદકાળ (Renaissance) અને સુધારણા (Reformation)નાં આદેશનોએ આ જગીરદારી યુગનો અંત આણ્યો, પરંતુ આ જાને આદેશનોએ બૌદ્ધિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રપત્તોનાં ને નવીન ક્ષેત્રો ખોલ્યાં હતાં તે ૧૬મી સદીની મધ્યમાં સમાપ્ત થયાં હતાં-તેમનાં સાધનો અને ભંડાર જોઠાં ધર્મ રહ્યાં હતાં. સાથે આ દરમ્યાન નવાધકારના અનેક અભ્યાસો ઉત્પન્ન થયા હતા, જેની પર હુમલો કરી મિટાવી દેવાની જરૂર હતી. ઉપયુક્ત જાને આદેશનોએ ને સક્રિયને પંધન-મુક્ત કરી તેણે થોડા વખતમાં ધનસમ્પત્તિની આશ્ચર્યજનક ઉત્પત્તિ કરી દેખાડી; પરંતુ એ ઉત્પત્તિનો પાયો ન્યાય ઉપર નહોતો ચાલ્યો. એટલું જ નહિ પરંતુ ધનસમ્પત્તિની એ વૃદ્ધિએ ઔદ્યોગિક, વ્યાપારિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં ખાનગી મિત્રકતધારીઓનું આધિપત્ય સ્થાપિત કરી નવા અભ્યાસોની એક નારકી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. એ પંજપતિઓના હાથે એવાં કમોં થવા લાગ્યાં કે જેથી જનતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે લાંબી અને કઠોર લડાઈની જરૂર પડી યહી ધર્મ.

આ દરમ્યાન જનતંત્રવાદની શકિતઓએ પણ પોતાનો અધિકાર જમાવવાના પ્રપત્તો આદરી દીધા. આજ સુધી આધુનિક વ્યાપારવદે ધનની ને-વૃદ્ધિ કરી, તેનો એક બહુ નાનો ભાગ સરકારી જર્મ સાધારણ જનતા પાસે પડેલ્યો અને જનતાએ પણ તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો. લોકસમૂહમાંથી ને લોકો એ ભાગ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયાં તેઓએ તે કાર્ય પહેલો જ વાર વિભિન્ન પ્રકારનાં શારીરિક સુખોનો જ માત્ર નહિ પરંતુ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક સુખોનો પણ સ્નાદ ચાખ્યો. જીવન શબ્દોમાં કહીએ તો, જનસાધારણમાં ધનસમ્પત્તિની આ નાના સ્વરૂપની વૃદ્ધિએ પણ નવી માગ ઉત્પન્ન કરી દીધી અને નવીન આકાંક્ષાઓ જન્યુત કરી દીધી.

મનુષ્યની આ નૂતન બૌદ્ધિક જગૃતિએ પાછલી સદીના મધ્ય ભાગમાં ટોસ્ટ્રોપને તથા અન્ય કોઈને અત્યંત પ્રભાવિત કર્યો હતો. કોક્ષશાસનના એ જન્મ જન્મત-ધૃતિવાસમાં એક અધૂરું ઘટના છે; કારણકે તેનો અર્થ મનુષ્યને મુક્ત કરી આવ્યો મનુષ્ય બનાવવો, મનુષ્યના મગજ પર જમાવેલ કુત્સિત સત્તાના આધિપત્યને મિટાવી દઈ-સંધ્યો માનવ સમાજ એકબીજા તાંબે-મધાર્મ વિરાળ આનૃગંજી બની શકે-એ દિવસના આગમનની સૂચના દેવી. ટોસ્ટ્રોપને કોક્ષશાસનના આ નવીન પ્રકારના બાળકની મુખ્ય ધાત્રી કહેવું મોઝી જ છે. આ રશિયન કાઉન્ટે એક વખત પોતાનું ધ્યેય સમજી લીધું કે તરત જ તે પોતાના નિર્ધારિત માર્ગ પર ચાલવા લાગ્યા.

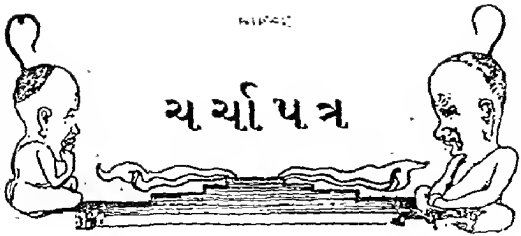
પણ આ દેશોનાં તે એકલા ન હતાઃ ઈંગ્લાંડમાં ટીકન્સ, કાર્મર્લેસ અને વધારામાં
કર્મોલ્ડે 'જર્નલ' શો તથા એચ. જી. વેલ્સે એ સમસ્યાનો સામનો કરીને તેના ધ્યેયથી પણ
આગળ જતા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ ગદ્યાથી મોટા પાખંડનાશક ટોલ્સ્ટોય હતા. તેમનો પાખંડ
કુલનો એક એક પ્રવાર સારાથે યુરોપમાં પ્રતિબદ્ધિત થઈ બિહતો હતો. તેના મંથે આ
પ્રકારના પહેલા જ સદતા સાહિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા, જે અનેક દેશોમાં, ઇંગ્લાંડમાં
પણ, અનુદાનના કાચમાં પડેલા. આજ થોડા પેલામાં જે પણ ટોલ્સ્ટોયની એક અમર
રચના- 'તમને એ નહિ સમજાય'ઃ બાયાંતરકારઃ મનુ ક. દેશાર્મ, સુગધર્મ મંથમાળા. પૃ. ૭૫૦-
૭૫૧નાં પાનાં ખરીદી હતી. એ દિવસ હું કહી જૂઠી શકું તેમ નથી. એ વખતે તો- હું માત્ર
છોકરા જ હતો પરંતુ એ પુસ્તકે મારા માટે એક, નવો દુનિયાનાં દાર ખોલી આપ્યાં હતાં.
તે 'નાંગીને હું ટોલ્સ્ટોયની અન્ય કૃતિઓની તપાસમાં હિતાવશે. થઈ બિહતે. અને પ્રભુઃ
કામ ટોલ્સ્ટોય જ મારા આત્માનો પ્રકાશ જાગી રહ્યા હતા. તેના વિચારો મારા હૃદયમાં
ખોલી ગયા અને આજે હું જે કંઈ છું તેમાં અચૂક ટોલ્સ્ટોયનો અંશ છે. ટોલ્સ્ટોયનેમાં
વિવેચક શ્રી. વિશ્વનાથ બડના પરિચયમાં આવવાનું મને આ જ કારણે સહબાગ્ય પ્રાપ્ત થયું.

એમ કહ્યા વિના ચાંદ તેમ નથી કે ટોટ્ટોએ પોતાના જીવન દરમ્યાન નેટલા આત્માએને જુદા દેખતાઓ અને છીંછરા અને મગ્નિન વિચારોના અંધનથી મુક્ત કર્યો નેટલા તે સમયે બીજી કોઈ વ્યક્તિએ નહોતા કર્યો. આ ગાયતમાં સારા સંસારમાં અન્ય કોઈ મદાપુરુષ ટોટ્ટોયથી મદાન થયા નથી, સિવાય કે એક વ્યક્તિ — તે છે ચાંદીજી. પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે ગાંધીજીએ પણ સ્વીકાર કર્યો છે કે તે પોતે પણ આ દરિયાન ગુરુના કાળી છે.

સોલ્સોપના પ્રજાગણું રહય તેની કૃતિઓમાં મેઘાના ચમકારા આરતા નૈતિક મુંગામાં રહેલ છે. તે ડેવળ શુદ્ધ દાર્શનિક નહતા, તે તો હતા એક મહાન શિક્ષક અને પદમચ્ચર. તેના અવનવિપવ કાર્મ શુદ્ધિનો સિદ્ધાંત નહતો પરંતુ ખુદ માનવહવન or દર્શન. તેના આરે તો સ્વયનો અર્થ અવન or દર્શન.

* એ પુસ્તકના બીજા સ્થળે સ્થાવર પ્રધાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલ છે. રૂ. ૦-૬-૦

ચર્યાપત્ર

૧

શ્રી 'પ્રસ્થાન' તંત્રીની સેવામાં—

સચિનય વિં કે દાસ ગુજરાતી સાહિત્ય અને વાડમયની અભિવૃદ્ધિ કાળે સ્થલે સ્થલે અનેક ન્દાની મોટી પુસ્તકમાત્રાઓ નીકળે છે તે ધંધાના પ્રવર્તકો અંગાળી રશિયન (અંગ્રેજી તરજુમા) આદિ નવત્ર નવત્રિકઓનાં જોવાંતેવાં ભાષાંતરો જ મોટે ભાગે આપ્યા કરે છે. એ બંધુઓને આ કામગીરી જવાબદાર વિશ્વસનીય અને આકર્ષક તરજુમા માટે એક નવી મરાડી નવત્રની બજામણ કરવાને આ કામગીરી લખું છું. નામ-પુરથી પ્રકટ થતી 'વીણાપ્રકાશન' નામે મંથમાત્રામાં શ્રી. ગંગાનન ત્ર્યંગક માડખોલકર નામે કર્તાની બે ચોપડીઓ આવી ગઈ તેમાંથી બીજી "કાન્તા" નામે નવત્ર શ. બેની કીર્મતે તાજી પ્રકટ થઈ છે. નવત્રમાં જે કક્ષા અને માનવ સ્વભાવની જે કુદરતી ખિત્ત-વણી વાસ્તવિક છબીઓ આદિ હોવાં જોઈએ, તેવી વિશેષ યુક્તિ આ નવત્રમાં એટલી નથી એવા સ્વીકાર સાથે પણ આનો સફળ તરજુમો મરાડી અને ગુજરાતી બંને ભાષા સારી મળતા હોય એવા કોઈ લેખક કને ઉપજા કોઈ પ્રવર્તક પોતાની મંથમાત્રામાં પ્રકટ કરે એવી સૂચના કરવા લગ્યાઈ છું, કેમકે કાલના સમયના આવાં ચોપડીવરણમાં જે ભાવનાઓ અને વિચારસૂત્રો સામસામે અથડાતી અથડાતી જોવામાં આવે છે, તેમની પૃથક્કરણી અને ગુજનાત્મક પરીક્ષા અને ચર્યા લેખે આ ચોપડી સારી પેઠે સૂચક અને કીર્મતી જણાય છે.

ઉમેરવું જરૂરી લાગે છે કે એ ચોપડીમાંના કોઈ પણ નિર્ણયવાચક જેવા ને તેવા સ્વીકારી હે તો તેને લાભ છે, એવો મ્હારો માયનો છે જ નહીં. અહીં એ પૃથક્કરણ ચર્યાઓ અને ગુજનાઓ ઉકેલકાણે અનિર્ણયક રહી જાય છે; વળી ધણીખરી પાત્રોના સુખમાં મુકેલી હોવાથી તેમાંથી જો કોઈ નિર્ણય ફળતો હોય તો પણ તેને કર્તાનો પોતાનો કહી શકાય નહીં; અને વળી કર્તા પોતે સ્વીકારતા લાગે એવાં નિર્ણય કે એવાં વક્ત્રણ તો વાચકે અપનાવી લેવાં ઉચિત, એવા એવા દાવા પણ હું આગળ કરતો નથી. કોઈ પણ નિર્ણયના ઔચિત્ય અનૌચિત્યનો સવાલ બાહ્ય છે જ રાખિયે. સમગ્રમાણ નિર્ણય મેળવવા માટે વિષયનિષ્ઠ અને જવાબદાર પૃથક્કરણ ચર્યાઓ તકમાત્રાઓ અને ગુજનાઓના જોઈ મંથવામાં આવે તેવી બાહ્યિક પ્રવૃત્તિ પોતે સારી પેઠે કીર્મતી છે, એવા મ્હારા અંદાજથી પ્રેરણાને જ હું આ સૂચના કરું છું; કેમકે મ્હને લાગે છે કે આપણી ભાષામાં જે આ મનનાં કાખાણો અત્યારે ચાલી રહ્યાં છે, તેના નેટલી ઉપરછંદી એકતરી અને પક્ષિય તો આ ચોપડી નથી.

લિ. સેવક

મુબઈ, અક્ટોબર ૧૯૨૮

બલવંતરાય કે. કાકોરના

જય જય.

શ્રી સચ્ચાલક,

“પ્રસ્થાન,”

અમદાવાદ.

મેં ‘કલિકા’ વાંચી નથી. પણ દમણી ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’નું નવું સંસ્કરણ પ્રગટ થયું તેમાં ‘કલિકા’ માંથી એક ખંડ લેવામાં આવેલો છે, અને એના અર્થ વિશે વિવેચક અને કવિ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે, એટલે કુતૂહલને વશ થઈને મેં એ ભાગ વાંચવા માંડ્યો. વાંચતાં વાંચતાં આ ભાગ આવ્યો:

દીકો છે કે રાજદંડ માનસસરે કદાપિ ?
જેમાં છે અરબ્બી મોતી ? લક્ષ્યો દિમસા ?
ગુગળના પાન કેરી મુદત્ત નિરીક્ષી કદિ ?
પોપટીની પાંખની કે માણી નરમાસ ?
આખું દિવ્ય કવિતાનું અમૃત અનામ્ય કદિ ?
લાગી કદિ સ્વપ્ન દીઠી પરી કેરી લેલ ?
અમલ કમલ, મુખમલ જેવી પ્રિયા મ્હારી-
જેવી મોરી, જેવી મૃદુ, જેવી મીઠી એલ ?

એટલે મેં અનેકવાર વાંચેલી એક અંગ્રેજી કવિતા સાંભરી. તરત જ મેં ‘પોપટ-મોર-દુઝિયા પોપટી’ કાઢ્યું. તેમાં જોન જોન્સનની નીચેની કવિતા છે:

Hast thou seen but a white lily grow
Before rude hands have touched it ?
Hast thou marked the fall of snow
Before the soil hath smatched it ?
Hast thou felt the fur of the beaver,
Or snags down ever ?

Or hast smelt the smell o' the brier,
Or the wax in the fire ?

Or hast tasted the bag o' the bee ?

O so white, O so soft, O so sweet is she.

અત્યારે પ્રતિકાઓનો વાપરો વાપરો છે એટલે આ કવિતા ઉપરથી સ્વાયેશ્વર એક પ્રતિકાત્મક પણ એ સંપ્રદાયમાં આવેલું છે, તે પણ અહીં ઉતારું છું. એના ‘લેખક’ સર જી. સકલિંગ છે.

Hast thou seen the down in the air,

When wanton blasts have tossed it ?

Or the ship on the sea,

When ruder winds have crossed it ?

Hast thou marked the crocodile's weeping,

Or the fox's electing ?

Or hast thou viewed the peacock in his pride,
Or the dove by his bride? ...
O so fickle, O so vain, O so false, so false is she!

આનું કામચલાઉં ભાષાંતર નીચે આપ્યું છે :

હવામાં ઊડતું કદી પીંછું તમે જાણ્યું કે દી
જ્યારે વાયુ ગાડા ચર્ચિત્તે ચોપાસ ?
જલનિધિ દેરે હરે નાચકું નિહાળ્યું કે દી
વાયુ જ્યારે વકરીને ગોડે ધમસાણ ?
અમરનાં અશ્રુ તમે તયને નિહાળ્યાં કે દી ?
શિયાળવા કેરી કદી લાગી તમે ભૂખ ?
ધમકામરેલો કદી મયૂર નિહાળ્યો તમે ?
કબૂતર નેચું કદો પ્રિયાકેરી પાસ ?
એવી મુથચળ, એવી એવી મુધમંદભરો,
એવી વહી, વહી એવી પ્રિયા મારી આસ :

“આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ” પાઠ્ય પુસ્તક છે, એટલે અભ્યાસીઓને મળતા આવડ
આ ઉતારા ઉપયોગી થશે કારી મોકલું છું.

એસ.વ. ૧૧
૧૯૬૬

સિ.
ચૈયકીર

શબ્દચર્યા

આનંદવર તંત્રીશ્રી,

“અરવિરહન” એ શબ્દ આપણે વારંવાર વપરાતો જોઈએ છીએ. શ્દ વાણે
“અવ” ના અર્થમાં - લ્યુટ લાગવાથી - રોહન - (નપું.) અને છે. સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં “રોહન”
જેવું મંજુવામાં નથી. કોઈ વિદ્વાને પ્રકાશ પાડશે તો આભાર થશે.

પદોમાં કારણ કે “અરવિરહન” એ શબ્દપ્રયોગ “cry in the wilderness”
ઉપરથી ઉતારવામાં આવ્યો હશે. પણ છેક એમ નથી. મુકુન્દભાણમાં
“આન્નાયામ્બસાન્યવરચરિતમ્” એમ આવે છે ખરું. જુદી જુદી ભાષાઓમાં વિચારવ્યક્તિ
કેવું સામ્ય હોય છે!

પ્રતાપરાય

સંગઠનનું મોટું સાધન

રાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક ઘડીએ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારના સંગઠનના કાર્યનો પ્રારંભ થયો એ એક ઔશ્વરી યોજના છે.

રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણનો પ્રારંભ રાષ્ટ્રની અદ્વિતીય જાગૃતિની સાથે ગુજરાતમાં ક્યારનોય થયો ગયો છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓને અને સુપા-સોનગઢ શુસ્કુલના બ્રહ્મચારીઓને રાષ્ટ્રભાષા અપરિચિત રહી નથી. અને હવે તો છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી સુરત, અમદાવાદ વગેરે સ્થળેથી સેંકડો પરીક્ષાર્થી વર્ષા રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પરીક્ષામાં બેસે છે, પરંતુ એ તો પાણેરામાં પહેલી પૂળી છે. જે છૂંદુંછવાયું થયું છે એનાથી અનેકગણું સંગઠિતરૂપે એ દિશામાં કરવાનું છે.

રાજકીય જાગૃતિમાં ગુજરાત અગ્રગણ્ય છે. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચાર માટે પણ સંગઠિત કાર્યના અભાવે તે પાછલ પડી જવાનો સંભવ છે. અનેક નાનામોટા હિન્દીપ્રેમીઓ પ્રચારક્ષેત્રમાં નીકળી પડ્યા છે. હવે તેમને એક એવા મંધ્યસ્થ સેવકની જરૂર છે જેની આગળ તેઓ પોતાની મુસીબતો રજૂ કરી શકે, જેની પાસેથી સૂચના મેળવી શકે, જેનો મારફત પ્રચારકો પોતાના અનુભવની આપણે કરે. એ સેવક થવાનું શું સંજોગોની આજ્ઞાથી મેં સહર્ષ સ્વીકારી લીધું છે.

આટલે દૂર રહો આ ભગીરથ કામ મેં માથે લીધું છે તે એક મોટી આશાએ, અને તે એ કે ગુજરાતમાં અસંખ્ય નિર્મલ સેવા કરી રહેલા મુરબીજનો, સ્નેહી મિત્રો, જેઓ મને ઓઝલે છે અને જેમને હું ઓઝલું છું, જેમનો હું સ્નેહભાજન છું તેમના સપ્રેમ સહકારની, એટલું જ નહિ, જે નવસેવકોના પરિચયમાં હું જતી આવ્યો તેમનો પરિચય કરવાની અને તેમનો સહયોગ મેળવવાની તક હું જતી નહિ કરું. તેથી જ હું દૂર રહ્યો રહ્યો પણ ગુજરાતમાં જ રહ્યાનો અનુભવ કરીશ એવી મારી અમદ છે.

આમ ગુજરાતના સેવકોનો સહકાર એક કેન્દ્રમાં વહેશે જે સંગઠનનું મોટું સાધન નીવડશે.

ગુજરાતને ગામડે ગામડે રાષ્ટ્રભાષાનો ફેલાવો યાવ, ગુજરાતનાં નરનાર એક જ રાષ્ટ્રના અન્ય પ્રાન્તનાં ભાગીવહેનો સાથે પોતાના દિલની વાત સમાન વાણીમાં કરો.

આ મંગલ પ્રવૃત્તિ પર ઔશ્વરના આશીર્વાદ વરસો.

ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર કાર્યાલય } અમૃતલાલ ઠાકોરદાસ નાળાવટી
વર્ધા, તા. ૨૮-૧૦-૩૯

હક્કર બાપા જયંતી

એ હું બાણુતો હતો કે ગાંધીજી અને હક્કર બાપાની હંમરમાં થોડા જ દિવસનો ફેર છે. પણ એમની જયંતી બિજવવાની કોઈ યોજના પડાઈ છે એ તો બ્યારે મેં ગાંધીજીની મોંઘ 'હરિજનમંધુ'માં ગાંધી ત્યારે જ બાણુ.

હક્કર બાપાની કૃપાથી હું ગાંધીજી પાસે જઈ પહોંચ્યો, અને સેવાકાર્યમાં જીવન પીતાડવા એમણે પોતાનાં દષ્ટાંત અને પ્રેરણાથી દ્યોશમાં મારો ઉત્સાહ વધાર્યો.

ધડિયાળ જેવી નિયમિતતાથી પોતાનાં નિત્યકર્મોનું ધ્યાન, પોતાની સંસ્થાઓ અને તેના સંચાલકોનાં કાર્યો પર અત્યંત ઝીણી નિગાહથી દેખરેખ, હાથ નીચેના માણસો પર વિલક્ષણ વાત્સલ્ય અને તેમની સુખસગવડની ચિંતા, નિયમથી રાજનીતી લખવાની તેમની આદત, અને એ સહુથી થે વધી જનારી તેમની નિરબિમાનતાને લીધે તેઓ મારે માટે હમેશાં એક આદર્શ વડીલ રહ્યા છે. એમના આ મહાન ગુણોને હું ક્યારેય કેળવી શક્યો નથી, અને હવે કેળવવાની આશા થે નથી. તારૂં રહી નવેજરે એમની ૭૧મી જયંતી ઉજવશે, તે બાણુ મારી એમના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા બાકેર કરવાની આ તક મેંતો અને હર્ષ થાય છે. પૂર્ણ શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અનુભવ કરતા રહી, તેઓ પોતાની દૃઢ લીધેલી કામોની સેવા કરતા રહે એ જ હાર્દિક ઇચ્છા.

દિશેરલાલ લ. મશાફવાલા

(૧) લશ્કરવાદથી મુક્ત રહેલું રાષ્ટ્ર—નોર્વે

યુરોપના મહાન વિશ્વ યુદ્ધનાં વર્ષો દરમિયાન કેટલાંયે યુરોપીય નગરોનાં નામ ફેરવાઈ ગયાં છે. નોર્વેના પાટનગરની જાગતમાં પણ એવું જ થતવા પામ્યું છે. જે દાયકા પહેલાં નોર્વેની ભૂગોળને સગતાં પુસ્તકોમાં તેનાં પાયાતખત 'તરીકે ક્રિશ્ચિયાનિયાનો ઉલ્લેખ થતો હતો, પરંતુ એ શબ્દ પ્રાવેલિયન ભાષાનો નહિ પણ ડેનિશ ભાષાનો હોવાથી તેને લાતમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યો છે.

અગાઉ નોર્વે ડેન્માર્કના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતો. તે વખતે કોઈ ડેનિશ રાજાએ એ ક્રિશ્ચિયાનિયા નામ પાડેલું. પરંતુ તેનું અસલ ગ્રામીન કાળનું નામ તો ઓરસો હતું. ઈ. સ. ૧૦૪૮માં નોર્વેના રાજા હોરોલ્ડ હાર્ડોને એ શહેર વસાવ્યું હતું અને તેણે જ તેનું નામ ઓરસો પાડેલું હતું. એ ઐતિહાસિક વાર્તાને ધ્યાનમાં લઈને ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં નોર્વેની પાર્લામેન્ટે ક્રિશ્ચિયાનિયાને ફરી વાર ઓરસો કરવાનું હુકમનું હતું અને એ જ વર્ષના નવ-સુઆરી માસથી ફરી વાર યુરોપની ભૂગોળમાં ઓરસોનાં દર્શન થવા પામ્યાં હતાં.

સાથોસાથ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે કુનિયાભરમાં કુદ નથુ ઓરસો છે, જેમાં એક અમેરિકાના સંયુક્ત પ્રાંતો (United States) માં આવેલું છે અને કહેવાય છે કે નોર્વેમાંથી સૌથી પહેલાં અમેરિકામાં જીવ વસેલા નોર્વેવાસીઓએ એ સ્થાપ્યું હતું. આમ હોવાથી ટપાલખાતાના અધિકારીઓની એક ખાસ સૂચના છે. તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, અને તે એ છે કે ઓરસોમાં ટપાલ દ્વારા પત્રો મોકલવા અગ્રિમીરાઓએ પીએ નોર્વેના નામનો ઉલ્લેખ અવશ્ય કરવો, નહિ તો નાહક એ પત્રને અમેરિકા સુધીની તાંબી મળત કરવાનો સંભવ રહે ખરો.

(૨) નોર્વેનું પાટનગર: ઓસ્લો

દુનિયાની ઘણીખરી આગળ વધેલી પ્રજાઓમાં નોર્વેલિયન પ્રજાની ગણતરી પણ કરવામાં આવે છે. ત્યાં વિદ્યાર્થી સુધીની સઘળી કેળવણી મફત અંપાય છે તથા સઘળા વિદ્યાર્થીઓનાં આરોગ્યની સંભાળે રાખવાની ફરજ રાજ્યની ગણાય છે. થોડાં વરસ પડની એક એવી વાત છે કે એક દિવસે એક વિદ્યાર્થી નિરાણે અચાનક મોટો થઈ ગયો. તુરત જ તેને હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે ખસેડવામાં આવ્યો. ત્યાં એ દેક્લિયાર તેમ જ સમર્થ ડોક્ટરોએ તેને તપાસીને નિદાન કહ્યું કે તાત્કાલિક ઓપરેશનની જરૂર છે. એક ઉત્તમ-શસ્ત્રવેદ (surgeon) પાસે ઓપરેશન કરાવવામાં આવ્યું અને દિવસો સુધી માંદાઓના વોર્ડમાં તેની રીતસરની સારવાર કરવામાં આવી. તે સાંભળે યે ત્યારે તેની સારવારનું એકમાત્ર વિધિ તેના જાપને મોકલવામાં આવ્યું. એ ખિલનો રૂકમની અટકળ કરી શકે છે ખરા? ... ત્યારે, સાંભળો! ... ફક્ત ચાર રૂપિયા!

નોર્વેમાં અસંખ્ય પર્વતો અને કુંજરાઓ છે અને નાનાં મોટાં ઝરણાંઓનો કંઈ પાર નથી. તેમાં સઘળાં ઝરણાંઓની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને, રાષ્ટ્ર સમસ્તને વિજળીક

જળ મક્ત પૂરું પાડવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત શહેરો તદ્દન સ્વચ્છ તેમ જ વ્યવસ્થિત માલુમ પડે છે. ઘિયેર અને સિનેમાદાહિસમાં જનારાં લોડોનો મોટો ભાગ કેળવાયેલો તેમજ શોષીત હોય છે. વળી નોર્વેનો વર્તમાનપત્રો ફરેન્સ, વિવેકદષ્ટિવાળાં તેમ જ ઉપયોગી સમાચાર પૂરો પાડવામાં આવેલાં ગણાય છે.

સમસ્ત પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેડૂતોનો છે. ધાર્મિક વૃત્તિ ત્યાં પૂરેપૂરું જોર છે, અને રશિયન બોલ્શેવિકમના નિરીશ્વરવાદનો સાગનો કરવામાં એ ધાર્મિક વૃત્તિ સારાસરખા ભાગ ભજવે છે નોર્વેના વિચારકો તેમજ ચિંતકો માને છે કે એ ધાર્મિક વૃત્તિએ એટલી હદ સુધી નોર્વેવાસીઓનાં હૃદયમાં ધર ક્યું ન હોત તો બોલ્શેવિકોએ કે દલાડાનો એ નાખતો ભુલો ઉડાવી દીધો હોત.

નોર્વે સમૃદ્ધિશાળી છે અને એમ હોવાનાં કેટલાંયે કારણો છે. સૌથી મુખ્ય કારણ તો એ છે કે નોર્વે લશ્કરવાદથી તદ્દન મુક્ત છે. જમરજરત લશ્કર કે નોકાસૈન્યને નભાવવા માટે રાત્રેનાં મહેસૂલમાંથી એક મોડી સરખી પણ ખંરચી પડતી નથી; કારણકે ત્યાં અનામત લશ્કર જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી અને નોકાસૈન્ય તો નહિ જેવું જ છે. પ્રતિર શંખેમાં લશ્કરો તેમજ નોકાસૈન્યોને નભાવવા પાછળ યત્નો ખર્ચનો ઉપયોગ નોર્વેમાં કેળવણીનાં સુધારા તેમ જ પ્રચાર પાછળ કરવામાં આવે છે.

છવરે, એક વાત બંધી થેવી જરૂરની છે. સમસ્ત નોર્વેમાં અંગ્રેજી બાપાનો પ્રચાર મુખ્ય છે અને તેથી નોર્વેનિયન કલાકારોનાં શુદ્ધપુસ્તકાલયોમાં અંગ્રેજી વાંઠમયનાં વિવિધ પુસ્તકો નિહાળીને અંગ્રેજોની અજ્ઞયણીનો પાર રહેતો નથી.

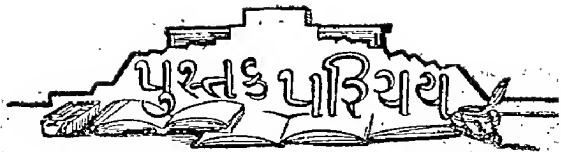
ત્રિભુવન વી. હેમાણી

(૩) છેલ્લી લડાઈ

છેલ્લો વિશ્વયુદ્ધની કિંમત જગતને ૮૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ આપવી પડી હતી. એક આંકડાશાસ્ત્રીની ગણતરી પ્રમાણે તે રકમમાંથી, બ્રિટન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા), જર્મની, ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને રશિયામાં દરેક કુટુંબને ૫૦૦ પૌંડની કિંમતનું ધર તથા ૨૦૦ પૌંડનું ફર્નિચર તથા પાંચ એકર જમીન અપાવી શકાયાં હોત. તે દેશોમાં ૧૦૦,૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા ફરેન્સ શહેરમાં ૧,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડનું પુસ્તકાલય તથા ૨,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડનું વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપી શકાયાં હોત.

(૪) કેટલીક વ્યાખ્યાઓ

“ધી વોલસ્ટ્રીટ જર્નલ”માં નીચેની વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે:
 “સોશિયાલિઝમ”નો અર્થ એ કે તમારી પાસે જે ગાયો હોય તો એક ગાય તમારે તમારા પાડોશીને આપી દેવી.
 “કોમ્યુનિઝમ” હેઠળ તમારે જેને ગાયો સરકારને સોંપી દેવી જોઈ એ; સરકાર તમને થોડું દૂધ, તેના બદલામાં, આપશે.
 “ક્રેસિઝમ” મુજબ, તમે ગાય-રાખી શકો છો, પણ સરકારને દૂધ આપી દેવું પડે છે. સરકાર તમને થોડું દૂધ પાછું આપે છે.
 “કોમ્યુનિસ્ટીકલ” મુજબ, તમારે એક ગાયને ગોળીથી મારી નાખવી, પીછનું દૂધ પીવું અને પછી તેને ખાઈમાં ફેળી નાખવું.
 જોરાસાલ માનસિંગ કામદાર

જીવનસંસ્કૃતિ : (સામાજિક અને સંસ્કૃતિવિષયક લેખો) લેખક :
શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય,
અમદાવાદ. કિં. અઢી રૂપિયા.

‘જીવનસંસ્કૃતિ’ના કર્તા જન્મે મહારાષ્ટ્રી હોવા છતાં વિચાર અને વર્તન ગુજરાતી છે. ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર રહીને ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી સાહિત્યસેવાને ઉદ્દેશ્ય કયાં વિના કેઈ પણ અર્થગીન સાહિત્યસ્તંભોનો નિરીક્ષક-પ્રસાર થઈ શકે નહિ. ‘દિમાલવનો પ્રવાસ’, ‘કાલેલકરના લેખો’, ‘એતરાતી દિવાલો’, ‘પૂર્વરંગ’, ‘રમરણુયાત્રા’, ‘લોકમાતા’, ‘જીવનવિકાસ’, અને ‘જીવનનો આનંદ’ જેવાં વિચારસમૃદ્ધ પુસ્તકો લખીને એમણે ગુજરાતીની અખંડ આરાધના કરીને દિનપ્રતિદિન ઉત્કટ થતી પ્રાંતીયતા સામે લાગ જતી ધરી છે.

ગુજરાતી બાપા પરંતુ કાકાસાહેબનું પ્રભુત્વ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે એવું છે. એમના ગદ્યમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામ કે શ્રી. ગજવંતરાયને પદ્ય પ્રાપ્ત કરેતાં પ્રયત્ન જે કસરત કરવી પડી હશે તેનાં છાંયો સરખો દેખાતો નથી. એમની શૈલીનો વંણાટ સુશ્લિષ્ટ, રચિકર અને સૂરળ છે. લેખની પ્રત્યેક પંક્તિનો આવિર્ભાવ સચેત અને અર્થવાદી શબ્દો અને વિચારોથી ધ્યાત છે. એ શક્તિનું ઓગસ એટલું બધું કે ધરીબર આપણને મૂંઝવણ ધાય, અને કળ્પન કરીએ કે ગુજરાતી ગદ્યવિકાસમાં એમનો પ્રભુ લાક્ષણિક શાળા છે.

તેઓ મહાત્માજીના વિચારોની અસર તળે આવ્યા હોવાથી એમના સાહિત્ય પર ગાંધી-મહેદાર નામ્યા વિના રહેતી નથી. પરંતુ તેથી તેઓ ગાંધીવિચાર કે ગાંધીશૈલીનો અધ-પૂર્ણક નથી. સંસ્કૃતમયતા અને વિશુદ્ધિના પ્રભાવ સાથે તળપેદા ‘શબ્દો’ અને કહેવતોના પ્રભાવથી એમનું લખાણ આકર્ષક બને છે. વિચારશુદ્ધિ અને ભાષાશુદ્ધિ એમની વિચારસરણી અને શૈલીનાં મુખ્ય અંગો છે. મહાત્માજીનાં માફક તેઓ માને છે કે સાહિત્યનો માનવતાના ઉત્કર્ષ માટે આવિર્ભાવ હોઈ શકે. એમનો પ્રત્યેક અંશમાં કદપના અને લોકીકતાનો મુગેળ સધાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત અંશમાં કદપના કરતાં નક્કર લોકીકતા વધારે છે. જટું એટલું બધું સોલું કે જટું એટલું બધું ત્યાગ્ય માનવાંને તેઓ નૈપાર નથી.

આપણા ધાર્મિક દ્રીતરસમે પુરાણકાળથી ચાલ્યા આવે છે. એ પ્રત્યેક રિવાજની યોગ્યતા સાબીત કરી શકાય. પશ્ચિમનું કેવળ અધ અનુકરણ માનવીને કુમારો લઈ જાય.

છે; એમ એમનું દૃઢ માનવું છે. શાસ્ત્રની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન તેમને મન પાપ સમાન છે. પરંતુ પાપ અને પુણ્યનો તેઓ સમયાનુસાર ને વિવેક કરવો જોઈએ તે કરી શકે છે. ઉપનિષદ, ગીતા અને રમૂતિમાં નૂતનદષ્ટિ અને આધુનિક સંસ્કૃતિને અંધ એસે એવી રીતે સુધારકની રચનાત્મક વૃત્તિથી આ અર્વાચીન રમૂતિકાર તેમના શ્રેણીમાં પ્રાણપાલ્યુ કરે છે. ભારતની સંપુર્ણ સંસ્કૃતિને દંડે છે, જંગાડે છે અને આર્યવંશને એક કપિવર નેટલી શાંતિ અને નિઃસ્વદતાથી સંબોધે છે કે પશ્ચિમ સંસ્કૃતિ-દીપકમાં જળી મૃદશા મા. તમે તમારું બાંધ્ય ધડો અને જીવનક્રમની ઉત્તમ વ્યવસ્થાનાં ચક્રો તમને તમારી પોતાની સંસ્કૃતિમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ રહેશે. "East is East. West is West. And never the twain shall meet" (Rudyard Kipling) જેવી બાવનાપ્રદેશે આ મર્યાદા છે.

વાણીવિદ્યાસ કરતાં વાણેભવ એમના નિર્ગંધોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આચાર, વિચાર. દિંદુસંસ્કૃતિ અને કેળવણી વિશેનાં એમનાં મંતવ્યો સુસંગત, દૃઢ અને પ્રેરક છે. ડોક- ડોક વારે તેઓ કલ્પના અને વર્ણનવિહારમાં રમે છે, સારે તે વિહાર પણ એટલા જ મગનગામી, મદન અને ગંભીર બાસે છે. મૂલ્યનાં પણ મૂલ્ય આંકવાની તેમની શક્તિ છે. પરંતુ સનાતની દિવાલો કૂદવાની વૃત્તિ એમના મનમાં કેમે કરી વસતી નથી. તેથી કેટલાકને તેઓ પ્રણામિકામદ લાગે, પણ તેથી તેઓ તેમને પ્રણામિકાંત્રીરૂ તો નહિ જ કહી શકે.

મતિદાસ, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, સાંદિલ્ય, સંગીત, કલા અને તેનાં અંગ ઉપાંગો, પ્રત્યેક વિષયને એમની સંવૃત્તોભુમી પ્રનામકિત રમશે છે. વાચન પછીનાં બે અંગ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એમણે સુયોગ્ય સર કંપી છે. ધર્મચિંતન, ધર્મચર્ચા, સામાજિક જીવન, સામાજિકવ્યવસ્થા, સરકારશ્રેમ, વગેરે એમના સાંદિલ્યમાં સમર ભર્ષા છે. ધર્મની સુવાસના એમને સંપૂર્ણ થઈ છે. તેમના કેટલાક નિર્ગંધોના વિચારો આજની ઘડીએ સામાન્ય અને સોફિસ્ટિકેશનમાં બળીને જુસાઈ ગયેલાં લાગે. તે વિચારો બધે બધે પણ સતત જનપ્રત રહે એટલાં સારુ એ વિચારોનું નિત્યચર્ચણ આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ક્યાંય સુખરતા નથી, ઉપદેશનો ત્રાસ નથી કે હેઝલિટ કાલોઝિટ ઠાકાર દિવેદિયા સમા પડિતોતો ઘૂરકાટ નથી.

ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી અંદાપિ પંચત્ર વર્ષાયેલા નિર્ગંધો આ ગ્રન્થમાં રચાન મેળવે છે. સંસ્કૃતિ, સામાજિક પાયા; વર્ણ અને શાંતિ, સંસારસુધારો, ચામડાના પ્રશ્નો, મંદી- માર્દનો પ્રશ્ન, શ્રમજીવીઓ, સામાજિકતાની પ્રવૃત્તિઓ, પ્રાસંગિક અને પ્રજાણ વિષયોથી ભર્યાં ભર્યાં આ પુસ્તક વાંચનારનું ધૈર્ય સ્વીભાવિક બાધી લે છે. પ્રત્યેક ખંડમાં આંગળી ચીંધતા ચીંધતા તેઓ આપણને એક નિખાલસ મિત્રની પેઠા લઈ જાય છે. ખરેખર આપણને કાંઈક નવું જણવાનું મળે છે. દેશમાં કદું તો, તેઓ દેશ જોમના સાંનિધ્યથી જ આપણને વિચાર કરતા કરી મૂકે છે. અને દરેક આગતમાં માત્ર ઉપદેશ- ઉક્તિ અને રમૂક વિચાર કરતા, વિચારકેવરે પાંગળા રહી ગયેલા આપણા શ્રેષ્ઠ- વર્ગને તેઓ મૂંગા પડકાર આપે છે.

જીવન-સંસ્કૃતિનાં વિચારકનું વિચારધન અંદાજક અને અમેય છે. એનાં વાંચનાર જરા વ્યવસાયમાંથી દુરસેદ મેળવી એવાર પુંઢ આગતેમ હથવાંવી જશે તો એને

પોતાને એના પોતાના વિચારદારિદ્ર માટે ક્ષોભ થશે અને આ અપૂરત ખમતો, ભંડાર ભેઈને તે અલ્પવાનો એનો લોભ કાઢ્યો ઝડાશે નહિ. એક વાર એને નિરાંત અને ધૈર્યથી પુસ્તકનાં કોઈ પણ પાનીઆં પર આંખ ફેરવવા દો, એને ઢાંગશે કે એ કોઈક સાત્ત્વિક વૃત્તિના રિયતપ્રણ સામે જિભો છે. આટલા માટે જ કાકાસાહેબના શિષ્યો એમની પાછળ કુદ્ધ હશે. એ મુઘ ॥ ઘેઝાની નથી ભેઈ; પરંતુ સદ્ભાવ અને પૂજ્યભાવની બાણી છે.

અંધમાંના કેટલાક લેખોનું વારંવાર પરિશીલન આવશ્યક છે. આપણાં વિદ્યાર્થીઓ અને યુનિવર્સિટીમાં ગૂંજરાતીનો અભ્યાસ વધ્યો છે એટલે આવાં પુસ્તકો માત્ર અદ્ય-સંખ્ય વિદ્યારસિકોને જ તુટ કરવાને બદલે પહેલાંનાં વિચારપ્રધાન અંધોના મુકાબલે સુસંખ્ય થાય તો ખોટું નહિ.

નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્ય સાહિત્યનું ખેડાણ થવા લાગ્યું અને નિર્ગંધસાહિત્યના મૂળાક્ષર પણ નર્મદે માંડ્યા. નવવચરામ અને મણિલાલ પછી, જૂનાવાણી અને નાવીન્યને અંથતા ગોવર્ધનરામ પછી નિર્ગંધના અંગે આપણા સાહિત્યમાં શનૈઃ શનૈઃ ક્રીક પ્રગતિ સાધી છે. આંગળીને વેઢે ગણ્યા એવા આધુનિક નિર્ગંધલેખકોમાં કાકા કાલેશકરનું વ્યક્તિત્વ તો ખું જ ભાસે છે. ઝંઘીપતરામના સમયથી હાર-થયેત્રો સંસારસુધારા અઘાપિ અંતિમ કક્ષાએ પહોંચ્યો નથી. સમાજધુરીણોનું ચિત્ત પણ કેંક અંશે વ્યક્તિત્વરંગી અને સંકુચિત થયું છે. એટલે અદર્શિય સમાજજીવનનો વિચાર કર્યા કરતાં સમાજ ધુરંધરોમાં કાકા કાલેશકરનું સ્થાન અપ્રતિમ રહે તો નવાઈ નહિ. પ્રો. દુરકાળ અને એવા બીજા કેટલાક નિર્ગંધલેખકોની સમાજસુધારાની અને જીવનસંસ્કરણની પ્રવૃત્તિ આટલી વૈવિધ્યભરી, તત્વાન્વેષી અને દુરગામી ન થવાનું કારણ પણ એમના વિચારકંછોને વેરી વળતા 'અર્હતા'ના વમજોમાં છે. કાલેશકર એથી ઊંચું અનેક નદનાં પાણી પી, સાગર સમી વિશાળ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આંખ પરાવે છે. એટલે એ દૃષ્ટિમાં આકાશતત્ત્વો નેટલી નિર્મળતા ભરી છે. એ પવિત્ર વાતાવરણને લીધે એ નિર્ગંધોમાંથી મિથ્યા બસરા સુર પ્રગટતા નથી. આખા અંધનું નિર્ગંધન શુદ્ધ હાથે કાંતેલા સૂતરના વાણાતાણાંથી સુઅચિત, પવિત્ર અને રોચક બને છે.

અને કહેવાતા ડાળધાણુ સનાતનીએને અંત્યુત્તર આપે તેનું આ પુસ્તકમાંથી ઘણું પ્રાપ્ત થશે. જેઓ એમ માની બેઠા છે કે જ્ઞાપનો કૂવો છોડી બીજે જઈશું અથવા સમરાવીશું તો દેવ થયેલા પિતૃઓ કે પાપમાન થશે તેઓ એક વાર તેમનાં રંગીન ચરમા ફેંકી દહને કાલેશકરનો સંદેશો ઝીલવા નેટલી ધીરપત રાખશે. તો તેમની દૃષ્ટિ અનેકમણી ઉદાર અને વિસ્તૃત થશે અને તેમને વણાંશ્રમના પાયા એ વિચારોથી હ્યમયતા ભાસશે નહિ પણ વિશેષ સાશુત થતા લાગશે. વણાંશ્રમ સંઘવાળાઓએ તો તેમાં વણાંવેલી વણાંશ્રમવ્યવસ્થા માટેની પ્રત્યેક વિચારકળી પર અત્યંત વિચાર કરવો ભેઈએ. દરેક જ્ઞાતિના યુવાનોને ચાલુ મનિતમાં, નવવિકાસ સાધતા સમાજમાં જ્ઞાતિનું સ્થાન કેવું અને કેટલું, જ્ઞાતિના યુવકો જ્ઞાતિ માટે કેટલું કરી શકે, અચ્છિત પ્રવાહમાં ન્યાતો તણાઈ તો નહિ બાક્ય, એવા એવા સંભામક વિદ્યામક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા હશે. તેવા યુવકો અને જ્ઞાતિહિતવાંધુ વૃદ્ધોને પણ પ્રસ્તુત અંધ પંથદર્શક નીવડશે.

‘આટલું’ સામાન્ય. હવે આપણે અંશમાંની કેટલીક જૂઠીજવાથી વર્તમાન જગતને સ્પર્શતી લેખકસિકાઓ પ્રતિ વળીશું. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં ‘વ્યસનો’ વિશે લખાયેલા લેખનો લેખક આજે છ વર્ષે દારૂગંધીનો અમત્ર થતો જોઈ સંતોષ અને કૃતકૃત્યતાનો દમ ખેંચતો હશે. એ લેખમાંનું એક વાક્ય ટાંકવાનું મન ચાપ છે.

“અને ટોડેટોયનું કહેવું તો એવું છે કે સદસદિવેક શુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યની દૃઢતા એ જાનેનો છુદો કરવાની શક્તિ દારૂ કરતાં પણ તંબાકુમાં વિશેષ છે.”

તમાકુગંધી પણ ચની જોઈએ. દિન પર દિન એવું વ્યસન શિષ્ટ સમાજમાં પણ એટલી કક્ષાએ પહોંચવા લાગ્યું છે કે ધૂમ્રપાન કરનાર એની ટેવને બદલે લક્ષણોમાં મણાવવાની મુશ્કેલી કરે છે. એટલું સહભાગ્ય છે કે જાંબી કામની સ્ત્રીઓમાં—કેટલીક વિમાયત વર્ગ આવેલી સ્ત્રીઓ બાદ કરતાં—એ વ્યસનને સ્થાન મળ્યું નથી. મેરી કોરેસી જેવી નવલકથાકારે પણ પશ્ચિમની મહિલાઓમાં વધતા જતા આ વ્યસન પ્રતિ સખત અણુગમે દર્શાવ્યો છે. ખીડી પીતા પતિને મારે તેની પત્નીએ સીગરેટનું ખાખું શોધી દેવું કે તેના ખીસામાં દીવાસળીનું ગાંકસ સેરવી આપવું એ કોઈ પણ પતિપરાયણ સ્ત્રી કાળે એટલું જ નામેશીભયું છે.

‘કોરેસી’ નામના લેખમાં તેઓ વધીસો પણ સિંકો અથવા પ્રોફેસરોની જેમ નીમેસા વેતન પર કાંમ કરે તો ‘કોરેસી’માંથી નિષ્પન્ન થતાં અનિષ્ટો ઓછાં થશે એવી સૂચના કરે છે. આંગળ ચાસતાં ‘ભવિષ્યની દૃષ્ટિ’ લેખમાં તેઓ સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થની માફક દિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક શક્તિ અને એના બાવિ જળવાણમાં શ્રદ્ધા પ્રગટે કરતાં લખે છે, “ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલી તો વિશાળ, જોડી અને સ્વતંત્ર છે કે દવે પછી ભારતીય નંદરે જીવન નિહાળી તપાસી મનુષ્યજાતની યાત્રાની દિશા ફેરવવી પડશે.” આર્થિકવર્તની આધ્યાત્મિક અસર દર પશ્ચિમમાં પણ કેટલે દરજ્જે થઈ છે તે માનવતાની ખાતર યસિદાન આપવા તત્પર બનેલાં સિતરાજ્યોની નીતિ બહેર કરતાં વડાપ્રધાને આપેલું ભાષણ વાંચવાથી સમજશે. એ ભાષણમાં જે આધ્યાત્મિકતા વસી છે તે પૌરુષ સંસ્કૃતિની પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિ પરની અસરના પ્રતાપરૂપે પ્રગટી છે, એની ના કોણ પાડી રહેઈ

‘વ્યસનો’ પર લખતાં તેઓ હોળીના તહેવારમાં જે અસ્વીકૃત સમાજમાં વર્તે છે તેના પર પ્રદાર કરતાં દર્શાવે છે:

“હોળીનો તહેવાર એ યુવામગીરીનો દ્યોતક છે. તે બદલી નાંખવો જોઈએ. તેની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ.”

આ ગદ્યાંશ સાથે રા. રામનારાયણ વિ. પાઠકનો મત (સ્વૈરવિહાર ભા. ૨—અમલગત એમાં થોડી લગવાશ છે) સરખાવવા જેવો છે.

“દિંદુઓનાં સર્વે પર્વોમાં મોટું કંઈ ? કોઈ કહેશે દિવાળી, કોઈ કહેશે દસરા. પણ કું કહું છું હોળી. બધાં પર્વો જ્યાં પણ હોળી લગેલાં રહેવું જોઈએ. બધાં પર્વોમાં

હોળી જેવું એક પણ સામૈત્તૈક 'ડેમોક્રેટિક' બીજું પર્વ નથી. તેમાં જેટલા પણ ધર્મની વાત નથી. . .

“દિંદુઓ દર વરસે હોળી કરે છે અને છતાં નથી જાણતા કે પછી ચીત્તે, વૃત્તા વડેઓ, નકામા રીતરિવાજો, વૈદ્ય, નજીબાઈઓ ગદામાં જાળવાનાં છે. આ હોળી. આવી. ગદામાં જાળી નાંખો ને! આખી દુનિયાં લેઈ રહે એવો બાડકો કરો ને દુંદુભિ વગાડી તેની આસપાસ તાંડવચૂંત્ય કરો!”

અને આપું આપું તો દેહધુઈ અહીં ઉદ્દેખનીય છે. આપણી વર્ણવ્યવસ્થા અને આમન્યવસ્થા, આપણું સામાજિક જીવન અને આપણી સંસ્કૃતિ પરિસ્થિતિ ધાંપ અને નવસંસ્કરણ પામે એ દેહધુઈ લખાયેલા આ લેખમંજીરકાઓમાં સામાજિક શરીરમાં ઉત્પન્ન થતાં મૂંઝાંઝોળિયાં ઉપાય સૂચવે છે. દિંદુસમાજના મુડા સામે, એમનો પુણ્ય પ્રેક્ષા એટલો જ્યાં ઉગતાયો સળગી જશે છે કે સમાજના એક પણ દોષ પ્રતિ તેઓ આંખમિંચામણું કરી શકે એમ નથી. વારંવાર એકની. એક વાત તેઓ સંજગાવે છે. આ એક તેમનો દોષ ગણ્યા તો ગણ્યા; પરંતુ સમાજસુધારકની જાળમાં આ દોષ છું સંખ્યો નથી. સમાજસુધારકને તો જ્યાં મુંઝાં ઝેના વિચારો પ્રગલ્ભ્યમાં ઝેનરે નાંદિયાં મુંઝાં એકના એક વિચારોનું ડિમ્ ડિમ્ કર્યું, જ રહ્યું. મારા એકમે મિત્રોએ મને મુંઝાંનું ‘નું’ કે તમને એમના લખાણમાં દોષ જાણ્યા તો જ નથી? કાકા કલેશકરને હું એક આદર્શ લેખક તરીકે માનું છું એટલે તેમના દોષો મારા દિલમાં ન પડે એ જ્ઞાનાવિષ છે. જે જમાનામાં ધર્મશાસ્ત્રો અને પ્રાચીન સમાજ જાળખવાની દૃષ્ટિ જંદક માનતી જાય છે તે કાળમાં એ જતનીન શક્તિને શક્તિમંત કરવાનું માન કાકાસાહેબને પ્રાપ્ત થાય તો તે ખૂબ યોગ્ય છે.

કાકાસાહેબ જીવનદૃષ્ટિનાં ત્રણ પ્રધાનો કહે છે. પ્રાચીન કાળમાં ‘મનુષ્યમન’ કહેવકો ‘નિર્ગવિદ્યા એ પહેલું પ્રધાન. આ પ્રધાન રક્તચંબંધ પર આધાર રાખે છે. બીજું પ્રધાન જે વિચારસરણી અને રહેણીકરણના આદર્શ પર રચાય છે તે ‘વર્ણવ્યવસ્થાથી રહે થાય છે. અને ત્રીજું, તે આધુનિક ‘વર્ગસંજ્ઞાનું’ પ્રધાન; જે વાતાવરણમાં અંધાપિ નિર્ગવિદ્યા ધોરણ પામ્યું નથી. આ ત્રણે પ્રધાનોનો તેમનો અવધાર સૂકે છે. એ અવધારનાં નિર્ગવિદ્યા ‘જીવનવિકાસ’, ‘જીવનઆદર્શ’ અને ‘જીવનસંસ્કૃતિ’ માં છતાં થયાં છે.

જયંતકુમાર સુલશંકર શાસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

પુ. ૨૬

માર્ગશર : ૧૯૯૬

અંક ૨

૧ માર્ગશીર્ષ : ૧૯૯૬ (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૯૩
૨ સિમલાનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન	કાન્તા શાલેલકર	૯૭
૩ નવો યુગ આવે છે ?	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	૧૦૩
૪ મૃત્યુમ્હોર્ણ પ્રભાત (કાવ્ય)	મુંદરજી ગા. ખેડાઈ	૧૦૮
૫ પાનગોળિક	રા-કવિ	૧૦૯
૬ દિલ્લસ અને જર્મનીની કેળવણી	વિદ્યદાસ કોઠારી	૧૧૪
૭ નકટાં (વાર્તા)	પન્નાલાલ પટેલ	૧૧૭
૮ કાવ્ય પહેલું (કાવ્ય)	રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા	૧૨૬
૯ ગિરિરાગ આશુ	અમરત રામચંદ્ર બટ્ટ	૧૨૭
૧૦ રશિયાનો કોપડો	કુમરશી પરમશી શ્રેષ્ઠ	૧૩૭
૧૧ વરસ અન્તે (કાવ્ય)	પ્રમદરામ નં. રાવળ	૧૪૪
૧૨ ત્યાગ	વિજયશંકર કાનજી પટ્ટણી	૧૪૫
૧૩ મ્હને દૈવ્ય એવું ના... (કાવ્ય)	'શૂન્ય'	૧૪૭
૧૪ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો	આત્મારામ મેઘજી પંડિત	૧૪૮
૧૫ આપણું કલ્પનચોરસ	રત્નમણિરાવ બીમરાવ	૧૫૩
૧૬ ઝેરી ગેસ અને તેમાંથી બચવાના ઉપાયો	દાસરાવ એમ. દેસાઈ	૧૬૪
પ્રસિદ્ધ માટે	ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી	૧૬૮
	ગોપિંદલાલ દ. બટ્ટ	
	રમણલાલ વ. દેસાઈ	
	રમણિક કે. ત્રિવેદી	
	કેલરરાવ રં. માંડલ	૧૭૨

હિર ખબરના યોગ-૨ : મેસર્સ શુક્લ પ્રધર્મ : ચીલામજની શેરી, અમદાવાદ

જન્મ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦ અર્માં તથા પંડેરાના રૂ. ૭-૮-૦ પૂરક ૦-૮-૦

શ્રદ્ધ : રણજીતજી કેસુરભાઈ મિત્રી. પ્રરથાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ

શ્રદ્ધ : રણજીતજી કેસુરભાઈ મિત્રી. હિંદોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ

તા. ૧૦-૧-૪૦

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्वं न्यसेतु पादम् ।

भार्गशीर्षः १८८६

डिभाशेदर जेपी

मत्तनां मार्गशीर्षोऽहम्—आये। अि. भार्गशीर्ष आ.
भार्गशीर्षे भवेत्तु ते महालारत ते य ते
ह च्यापीने वृत्त. आगारदे पडेत्तुः ध्यानुं च छे.

विष्णुतिने अंशविशेषदेह

प्रकाशतो भार्गशीर्षे गृह्याये

क्यां, ते क्यां ? आ ज्योति, अप्राप्य, दिवस।

आ लतमपि बाधेदे अप्रकाशे

आर भास वद्या जेवा आ ये सहेने पही नशे ?

उत्कान्तिने कथे जिली साधने अष्टि आ हशे ?

महालारतने अते प्रारंभण द्रवियुगनो.

आ महायुगनो अते, कथे केरो द्रवियुगनो

કે શોણિતે આદ્રે શતાબ્દીઓના
કલંકલીપ્યા ઇતિહાસક્ષેત્રે
કોણ્યો કળિને ન રૂંડ કે કમીના ?
હવે ન એને રહી કે ખુબ્બા ?

થયો ધરવ, માયે ના કળિને પેટ કોળિયો.
ધાકયો કળિ ? ભલે ! કિંતુ અમે ધાકયા નથી, નથી.
ધમક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે કોરવો . નાશ પામિયા,
અને ધમધ્વજ રૂડી રોપાઈ પાંડુપુત્રની.

પરંતુ લોપાઈ નહીં યુયુત્સા,
મનુષ્યના લોહી તણી દુશુખ્યા.
છત્યા છેને પાંડવો કોરવોને,
છત્યું કુરુક્ષેત્ર પરંતુ સર્વને.

૨૦

ગયા કુરુકુમારો ને ગયા પાંચે ધ પાંડવ.
કુરુક્ષેત્ર રહ્યું એક જીવતું લોકચિન્તમાં.

વયો વહે ને પતટે દશાવીશી,
અન્નભૂતાં ચાલી જતી શતાબ્દી;
પાણીરેલા જેમ ચૈકા વણા, ને
આજે કુરુક્ષેત્ર ચોમેર પ્રજ્વળે.

નથી નથી એ યમુનાતટે રહ્યું,
સંસારને ઘેરી અઘોર વિસ્તર્યું;
દેશે વિદેશે કુરુક્ષેત્ર કારમું.
હયે હયે લગી કે યુદ્ધઘડા.

૩૦

પ્રાચીમાં ચીન, પશ્ચિમે યુરોપ, કુરુક્ષેત્ર; ને
ચાલે સાયરને નીરે હોળીઓ સળગી રહી.

ચિત્તે અજાણ્યા દેવજાનિલો ને,
કુંકાઈ આજે તાંડવે ઘોર ધૂમે.
હૈયામાં ને સુપ્ત જવાલામુખીઓ,
લગી લાલ રેલના આજ વિદ્યે.

કેા હ્રધાળા યૌવનોદલાસપ્રેર્યા
મીઠાગળંધા અભિમન્યુ હણાતા.
ને માયાવી ઘોર નિશીથ યુદ્ધે
ઘટોત્કચેા શમતા શત્રુશક્તિથી.
અગ્ન્યસ્ત્ર તીખાં, વરુણાસ્ત્ર રુદ્ર,
વાય્વસ્ત્ર વિદ્યુત્ત્વરતાં વિષેભયોં;
ઓમે, ભોમે, સિંધુપેટાળ ભંડે,
ખહોળે હાથે મૃત્યુની વાવણી થતી.

૪૦

અઘોર આત્મહત્યાના દિસે અભિનયેા બધે,
નિર્મનુષ્યા થવાની શું પ્રતિજ્ઞા પૃથ્વીની હશે ?

કોણ છે આ કુકુક્ષેત્રે કોરવો, કોણ પાંડવો ! ૫૦
શસ્ત્રસંન્યાસના ત્યાં, ને, કૃષ્ણ છે યોધનાર કે !

વલો વી ને યુદ્ધ હલા હલો ને
ગીતામુખા સારવનાર ચોળી,
છે કોણ ત્યાં શાંતિ ઉદ્ધોધનાર
પ્રણાશનાં ઘોર કંકાલ મધ્યથી ?

જાગે સ્પષ્ટ, તોય જાગે ભરમશેવથી કેવીક ?
દલિની સંતતિ ક્યાંથી સત્યયુગ હશે, અરે ?
અમારે અહીં છે : કેવું મહાભારત દર્શન ?
દિવ્યચક્ષુ વિના ચે ને અરૂપને ચ અદુર્લભ :—

મગ્રી કુકુક્ષેત્ર હથેળી શું લણુ,
હિમાદ્રિથી સિંહલ વિસ્તર્યું વડું.
અને મહાભારતસંતતિ કલિ
માતોતાતો ના સમાયે કહીય.

૬૦

ને મહાભારતે કૃષ્ણે શસ્ત્રસંન્યાસનું તત
લીપેકું એકલે, આને સિદ્ધ એ સહુને અહીં !
શસ્ત્રસંન્યાસ એ શસ્ત્ર નિર્ણયોનું બન્યું અહીં.
સશસ્ત્રતા બલિહોની અશસ્ત્રથી બની તહીં.

સમાન અન્યોન્યની શસ્ત્રસિદ્ધિ,
નિઃશસ્ત્રતા એ થકી એ ચ પક્ષ.

૦૨

ઈચ્છાન્દોષો શસ્ત્રસંન્યાસત્યાગ-
 ખેલાય-સંગ્રામ-કોટિલ્યજુદિનો-
 અદાર-અંધોહિષ્ણિઓ-હુણતા
 લાગ્યાહતા માત્ર-દિને-અદાર-
 આ માસોના, કારી-વર્ષો તણા-રે-
 સંગ્રામોના લોગનાં શાંત લેખાં?

૭૭

આકાશે એનું એ ભાગે નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ; જે
 હબરે વર્ષની પૂર્વે તે જ વ્યાધિ પડ્યો પૂઠે.
 આકાશની એ મૃગશીર્ષ મહી-સુ-
 સંસારની આ મૃગશીર્ષ એકન ?

૦૩

ને એ જ કે દિવ્ય વિભૂતિઅંશ
 આજે આગશીર્ષ સવિશેષ-રાજતો ?
 એક અત્યાચને-ઈકાએ-ખેલાઈ-કુરુક્ષેત્ર, ને
 યાદવાસ્થળી-ખેલાઈ-સંભારી-કુરુક્ષેત્રને.
 ખેલ્યું મહાયુદ્ધ અદાર-કોડો
 દિને તણા-ચાર વર્ષો સુદારુણ.
 સંભારી-સંભારી-સંગ્રામ-એકી-
 વીશે વર્ષે-આજ આ યાદવાસ્થળી.

૮૦

શીતા-ગાનાર-ના-ટાળી-શક્યો-કુરુક્ષેત્રને;
 યાદવાસ્થળીમાં રોક્યો નાશ-ના-પર-કે-મિન

૦૪

રોક્યો નહિ નંદમરણિ-તણા-વા-
 કે-રોક્યો ના-કાળપ્રવાહ-ધોર-
 પ્રાં-વર્ષ-કોડથી-આપ્રતો-
 ના રોક્યો તે-માસ-વા-માગશીર્ષ.

૮૦

ખેલે તો આવિયો-આજે-માસ-આ-માગશીર્ષ, કે
 માગશીર્ષ-પ્રકાશ-તો-અંશ-તારા-લે-વેકશે
 કળિ-ને-કાળના-કે-કે-અમને-દમે.

સિમલાનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન

૧૯૨૮]

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનું આ વર્ષનું અધિવેશન 'સિમલામાં' થયું એ જોઈને આશ્ચર્યનક ઘટના છે. સિમલા તો સામ્રાજ્યશાહીની, અમલદારશાહીની, અને રાજભાષાની વિલાસી રાજધાની છે. ત્યાં આગળ શેઠભાષા, રાષ્ટ્રભાષા, કે સ્વરાજ્યની ભાષાની પ્રતિષ્ઠા સંકેતોથી સ્થાપિત નહિ થઈ શકે. દેશની જનતાથી સંકેતો માઠા દૂર અને દુર્ગમ છે. જે જોઈને સંકેતો માટે તો આ સ્થાન પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. દેશમાં નેટસો સરકારી બુદ્ધિ છે તેનાથી 'સિમલાની' પદાડીઓમાં કાંઈ જોઈ નથી. વધારે જ દુર્ગમ. ગિચારા પદાડીઓને પશુની જેમ રક્ષા ખેંચતા જોઈને ખૂબ દુઃખ થાય છે. સાથે સાથે જ મનમાં એ પશુ વિચાર આવે છે કે આપણે આ જોઈને પશુ ઉપર લાદત તો શું આપણું મનુષ્યત્વ વધી જતું? મનુષ્ય સેવા કરીને ત્યારે થાકી જાય છે ત્યારે ફરિયાદ પણ કરી શકે છે, કામ કરવાનો ધન્ધોર પણ કરી શકે છે. ન્યાય અને ભારતીયતાના નામ ઉપર પોતાની પરિસ્થિતિમાં સુધારો પણ માગી શકે છે, અને આપણા હૃદય સુધી પણ પહોંચી શકે છે. -પશુ તો ગિચારું દેવને આધીન છે; એની પાસેથી સેવા લેવામાં કદાચ વધારે પાપ સમાયેલું છે. નેચો પોતાને સગે-પડાડ ચડી-જનથી શકતા નેત્રમણે તો પર્વત ઉપર ચડવાની અદત્તાકાંક્ષા જોડી જ, દેવી-લેઈએ.

સિમલામાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલન એટલા માટે થયું કે પંચગા આંતરનાં હિંદી સંગ્રહનનો-પ્રારંભ ત્યાંથી થયો હતો. સિમલાની અમલગમલમાં જે પદાડી રાજસંચાનો છે ત્યાં પણ હિંદીનો સારા પ્રમાણમાં પ્રચાર થયો છે અને સિમલામાં પણ હવે શેઠાંત્રનો પ્રભાવ થોડાવધુ પ્રમાણમાં દેખાવા લાગ્યો છે. સંમેલનનું લક્ષ્ય સ્વચ્છ મોરો પ્રમાણમાં સ્વયંસેવકો મળી-મળે એ એક-શુભ-લક્ષણ છે. એ સ્વયંસેવકોમાં સેવાભાવ, પ્રેમતા અને આતિથ્યભાવની પણ ખામી નહતી. આવા પ્રસંગો પર સરખાતથી જ નાની મોટી વાતો વિચારીને સ્વયંસેવકોને નેત્રો જોઈ જ પ્રયત્ન કરી જોવાની તાલીમ આપવામાં આવે તો એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક ઉત્કૃષ્ટ અંગ. જની જાય અને રાષ્ટ્રની કાવંશકિત પણ એનાંથી વધે. સંમેલનનું કાવંશ સ્વાવધામાં અને સ્વરાજ્યની આઠ ઉઠાવવામાં ભારતીય દૃષ્ટિએ કાંઈ જ ફેરક નથી.

જો સમગ્ર સામવધાની અને એની કંડકસરની દૃષ્ટિએ સંમેલનનો કાવંશો વિચાર કરીએ તો આપણે સ્વરાજ્યથી કેટલા યે માઠા દૂર છીએ; પરંતુ આપસનાં સહભાવ, સદ્ભોગ, ઉત્કંઠા અને રાષ્ટ્રપ્રેમની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો સાડું યે પાતાવળે આશાપ્રદ અને

ઉત્સાહવર્ધક હતું. સિમલામાં જે સ્પષ્ટવાદિતા અને પરસ્પરતા આદરતું વાતાવરણ આપણે જોયું તેનો અનુભવ કરીને આપણે દેશના ઉચ્ચવક્ત્ર ભાવિની આશા દઢ કરીને પાછા ફરીએ છીએ એમ કહેતાં સંતોષ થાય છે.

*

*

*

દિંદી સાહિત્ય સંમેલન એક અદિતીય સંસ્થા છે. જાંગણ, મુન્નરાત, મહારાષ્ટ્ર, હર્ષાટક વગેરે પ્રાંતોમાં પોતપોતાની ભાષાની જે સાહિત્ય પરિષદો છે તેને દ્રેવળ પોતાની ભાષાના વિકાસનો જ ખ્યાલ રાખવો પડે છે. પરંતુ દિંદી સાહિત્ય સંમેલનનો જન્મ જ અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રભાષથી જ થયો છે.

દિંદી સાહિત્ય સંમેલનને નાગરીપ્રચારિણી સભાએ જન્મ આપ્યો. આ સભાનો મૂળ ઉદ્દેશ આખા હિંદમાં એક શિષિ પ્રચલિત કરવાનો હતો. નાગરી પ્રચારિણી સભામાંથી જન્મ પામેલા દિંદી સાહિત્ય સંમેલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર જ હતો અને આજે પણ એ જ ઉદ્દેશ છે. સમયે સમયે પરિવર્તન પામતી એની નિયમાવલિમાં રાષ્ટ્રભાષાવાળો ભાગ તો કાયમને માટે રચાયો અને અખંડિત રહ્યો છે. માટે જ અધ્યા પ્રાંતોના રાષ્ટ્રસેવકોનું ધ્યાન આ સંસ્થા તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં આકર્ષિત થયું છે.

*

*

*

આમ છતાં આપણે એ ન જૂલયું જોઈએ કે દિંદી સાહિત્ય સંમેલન આખરે તો એક સાહિત્ય સંસ્થા છે.

રાષ્ટ્રભાષાની અનેક શૈલીઓમાંથી, સાહિત્યની અનેક પ્રણાઓમાંથી દિંદીની પદ્ધતિનાગ નાગરી શૈલીની અને જનસેવક સંતોની તથા રાષ્ટ્રસેવીઓની પરંપરાની રક્ષાનો ભાર આ જ સંસ્થા ઉપર છે.

દિંદી રાષ્ટ્રભાષા તો છે જ પરંતુ પંચજરાજપુતાનાથી મળે તે ગિદાર સુધી ફેલાયેલા એક મહાન પ્રાંતની એ માનુષ્યા પણ છે. દસ પંદર પ્રાદેશિક બોલીઓના સંલોચનથી તે ખૂબ સમૃદ્ધ બની છે. હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે લોકો દિંદીને માનુષ્યાને કારણે અપનાવે છે એટલા જ ખાતર એ રાષ્ટ્રભાષા નથી; પરંતુ પંચમી-રાજસ્થાનીથી લઈને તે બુન્દેલી, બોજપુરી, ગિદારી સુધીની બધી જ બોલીઓના સમન્વયથી એક મહાન ભાષાપરિવાર ચલાવવાની તેની શક્તિને કારણે જ એ રાષ્ટ્રભાષા બની છે.

જ્યારે મધ્યયુગના રાજકર્તાઓ એમની કારસી રાજ્યભાષા લઈને આવ્યા અને દરજારમાં તેનાથી કામ ચલાવવા સાચા ત્યારે આપણી આ રાષ્ટ્રભાષા દિંદીએ કાઢીના કૃપાં એમની ભાષાનો પોષાક પકેરીને એમની ભાષાને પરાસ્ત કરી અને લોકભાષાને રાજભાષા બનાવી. આપણે રાષ્ટ્રભાષા દિંદીની આ શક્તિ ન જૂલવી જોઈએ.

*

*

*

અને આજે ? આજે આ ભાષા સામે એક અદત્ત ધ્યેય ઊભું છે. હિંદુસ્તાનની તમામ પ્રાંતીય ભાષાઓ સાથે ગ્રેમથી મળીને હિંદીની ભાષાઓનું એક વિશાળ કુંડુ બનાવીને એની સંગઠિત શક્તિથી રાજભાષા અંગ્રેજીને એના સામાજિકપદેથી હટાવવાનું કામ હિંદીનું જ છે. પ્રાચીન કાળમાં જે રીતે બધા જ દેવોએ પોતપોતાની શક્તિ આપીને એક મહાન શક્તિ નિર્માણ કરી અને તે દ્વારા રાજસોની અદમ્ય શક્તિને પરાસ્ત કરી તે જ રીતે બધા જ પ્રાંતો પાસેથી શક્તિ મેળવીને હિંદીએ રાજભાષા સામે ધનધોર યુદ્ધ કરવાનું છે. આ યુદ્ધથી હિંદીમાં રાષ્ટ્રસંગઠનની શક્તિ આવશે, એના શબ્દોમાં અને ધ્વનિમાં સ્વરાજ્યનું તેજ અમકશે અને એનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ, સમર્થ અને વિપુલાર્થવાદક બનશે.

*

*

*

રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારથી કયાંક હિંદી સાહિત્યને તુકસાન તો નહિ થાય ને ? આવો હવે આજે કેટલાક શોડોને છે. એ શોડોની ભાષાબલિત વખાણવા લાયક છે, પણ ખરેખર એમનું કલ્પનાદારિદ્ર્ય દયાજનક છે. હિંદીનું ક્ષેત્ર વધશે, એનું સામર્થ્ય વધશે અને ભારતીય સંસ્કૃતિથી લગેલી પ્રાંતીય ભાષાઓના સહકારથી એની સંસ્કારશક્તિ પણ વધવાની; આટલું થવા છતાં પણ હિંદી ભાષા બેખમમાં આવી પડશે એવી શંકા એમના મનમાં કેમ ઊઠે છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

હિંદી મધ્ય દેશની માન્યભાષા છે. એની પોતાની પણ એક ખાસ પરંપરા છે. એના વિકાસનો ભાર મધ્ય દેશના સાહિત્યસેવીઓ ઉપર અને એથી પણ વધારે તો જનતાની વચ્ચે જઈને કામ કરવાવાળા ત્યાંના રાષ્ટ્રસેવકો ઉપર છે. જેમનાં જીવનમાં કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી, ઉત્સાહ અને માંખીય નથી, અને જીવન તથા સમાજ પ્રત્યે ભક્તિ નથી, એવા શોડો ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ જવાબદાર ન ગણી શકાય અને જે તેઓ એવી જવાબદારીનો દાવો કરે તો તે સાંભળવામાં પણ નહિ આવે.

કેવળ રસિક જન તરીકે નહિ પરંતુ ગ્રેમી સેવકની દૃષ્ટિથી જે જનતાના જીવન સાથે સમ્બંધ યવાની શક્તિ કેવળી શકે છે તે જ સાચા સાહિત્યસેવી બની શકે છે, એમના જ શબ્દોમાં ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. એ શોડો સાહિત્યની એક સાચ અલગ એવી દૃષ્ટિ નથી રાખી શકતા. જીવનની દૃષ્ટિમાં જે સંસ્કારિતા છે તે જ સાહિત્યને માટે પયોમ છે. આવા શોડો હિંદીને જે સ્વરૂપ આપશે તે જ એનું રાષ્ટ્રમાન્ય સ્વરૂપ બનશે અને બીજા પ્રાંતના શોડો એનો જ સ્વીકાર કરશે. એમાં ભાષાશાસ્ત્રવાદીઓ પણ કોઈ નહિ કરી શકે અને સાંપ્રદાયવાદીઓના ચણા પણ પછી નહિ શેકાય.

મધ્ય દેશના આવા સાચા સાહિત્યસેવકોનું સંગઠન એ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનું એક મહત્વનું કાર્ય છે. પોતપોતાની (કૃત્રિમ આદર્શવાળી) કવિતા કે અન્ય રચનાઓ દ્વારા હિંદીને અલંકૃત કરવાવાળા અને સાહિત્યને જ જીવનસર્વસ્વ સમજનારા પણ ભાષાસેવકો છે, પરંતુ એ કેવળ માળી અગર સોની જેવા જ છે. તેઓ સાહિત્યના જન્મદાતા ન બધી શકાય. એમને પણ સાહિત્ય સંમેલન જેવા ભાષાના દરબારોમાં સ્થાન તો હશે જ પરંતુ

તેમને ભાષાના પ્રભુની પદવી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. માળી અને સોની સરખા સાહિત્યસેવકોની આજે પ્રતિષ્ઠા છે પરંતુ આંગામી યુગ શ્રેષ્ઠસેવક સાહિત્યકારો નો જ છે. તેઓ જ ગામડાં-ઓમાં જઈ પ્રાચીન સંતોની મોક્ષ રસવાયા અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ અને સ્વરાજ્યસંઘનનો સંદેશ જનતાને સંભળાવશે. હવે પછી તેઓ જ પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના આજીવન સંભાળશે. તેઓ જ અર્ધી જનતાના જ્ઞાન, કૌશલ અને સંસ્કારિતા, શ્રમશક્તિ લોકો સુધી પહોંચાડશે અને કદાચ તેઓ જ રાષ્ટ્રના વૃત્તિવિવેચન ઉપર કબજો જમાવશે. આવડે સંતોના સંચાલકોનાં દિલ્લી સાહિત્ય સંમેલનની ચકિત કબજાના ન કરી શકાય તેટલી વધશે અને દિલ્લીને રાષ્ટ્રભાષાં 'યવાનું' જ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે એનો કાલુ ઉજાવીને તેઓ આસેતુદિમાયક સંમત દિલ્લી સેવા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરશે.

અને આ કાર્યમાં તેઓ એકલા નહિ હોય. જુદા જુદા પ્રાંતોના સપ્તસેવકો પણ પોતપોતાની પ્રાંતીય ભાષાઓનો કરભાર લાવીને દિલ્લીના દરવાજામાં લાગેડ કરશે અને એમના સહયોગથી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિમાં પણ એકત્વપ્રદાર પશ્ચિમની કરશે.

ઉત્તર દિલ્હીમાં આજે રાજાની સંસ્કૃતિનો સંપર્ક તમામ સરોગાથયો પરંતુ એમાં જેટલો પ્રગતિશીલ અને સહયોગ કરશે, હોતો તેટલો સુધી, ખૂબી રૂપમાં કાયમ રાખી શકે. જીતાયેલ અને છૂટનારા એવા સંસ્કૃતિ કારણે એક બીજામાં જે સંનિષ્ઠ પેદા થાય છે તેનાથી જાણા કાળ સુધી આપસમાં સંધર્મ આપ્યા જ કરે છે. જે કાર્ય ઉત્તર દિલ્હીના લોકો એકલા ન કરી શક્યા તે શુદ્ધ સમન્વયનું કાર્ય દિલ્લીના બીજા પ્રાંતોના સહયોગથી થઈ જશે. દિલ્હીમાં સંસ્કૃતિક અભિમાન અને સુસતમનોઈનું શાસકો ધોવાનું એતિકાસિક અભિમાન એ અને નજીવામાં ચૂક્યા છે. હવે સ્વરાજ્યકાંડાની સમાન શ્રીકા અને અર્જિત ભારતીય દલિલોની આધાર ઉપર એ સમન્વય કરવો પડશે. જે 'મધ્ય દેશના' દિલ્લી બોલોના સંપૂર્ણ આ કાર્યમાં આગેવાન અને તો આ કાર્ય ખૂબ જ સહેલાઈથી, જરૂરી અને સુંદર થશે. પરંતુ જે તેઓ આ-ધર્મકાર્યને નહિ યોગ્ય થઈ શકે તો રાષ્ટ્રવિધાનોના પાતંત્રી કાર્ય પાડવા માટે જુદા જ સેવકો જોધવા પડશે. ભારતનો ભાષાવિધાનો કોઈ એક વર્ગ ઉપર બુધ્ધિ જ આધાર થોડો રાખે છે. એણે બુદ્ધિશક્તિ વિકાસ માટે ને નિર્ણય કર્યો હશે તે જ પાર પડવાનો છે. પછી ભલે એનું નિમિત્ત કોઈ પણ કેમ નિર્ણય ન કરે.

ઉપર કહ્યું છે કે દિલ્લી સાહિત્ય સંમેલનનું મુખ્ય કાર્ય રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર જ છે. આ જ એની સ્પષ્ટતીય એવી પ્રવૃત્તિ છે. આ કાર્યને દિલ્લીભાષી લોકો જેટલું મહત્ત્વ આપશે અને આગળ વધાવશે તેટલું તેમનું પ્રાંતીય સાહિત્યોત્તરની થશે. દરિયાપાક જનવાસી, જરૂર સમૃદ્ધ વસવાટી અને કાર્યશક્તિનાં લોકો વધવાથી સાહિત્યમાં પાણી અસાધારણ ગળા, અસાધારણ સંસ્કારિતા અને દૈવી પ્રેરકશક્તિ આવી જાય છે. અને આમ થવાથી જ દિલ્લી ભાષાઓમાં દિલ્લી ભાષાનું પ્રભુત્વ, જ્યેષ્ઠત્વ અને શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ થશે. પરંતુ જે દિલ્લી ભાષાના સાહિત્યોની એ સંસ્કૃતિઓ પ્રચારની થયો કરશે તો રાષ્ટ્ર ભાષા નિર્મિતિમાં મજિદ એમને ને રચના આપ્યું છે તે તેઓ પોઈ એસશે અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનાં એક જ અનવાને ગુદો નેઓ ખોલ પ્રગટ જ જાની જશે.

ગાંધીજીએ ન્યારથી રાષ્ટ્રબાળાપ્રચારનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધું ત્યારથી તેઓ હિંદની જનતા આગળ બનતર પ્રાર્થના કરતા આવ્યા છે કે અમને રવીન્દ્રનાથ ત્રેવિ આવે. એનો અર્થ એવો થયો કે તેઓ માત્ર છાયાવાદી, વારતવવાદી, અશુભાવી, રોદનવાદી, હન્યવાદી અથવા તો ઉત્સાહવાદી કવિઓના જ પ્રગ્રસક છે. કવિવર હાકુલી વિચારત વરદ નબર કરે. તેઓ હિંદના સ્થૂળ ભૂતકાળના પ્રતિનિધિ છે. વર્તમાન હિંદની સંસ્કૃતિના અને રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓના અગ્રગણ્ય ગાયક છે; હિંદ તથા વિશ્વના ભવિષ્યના તેઓ કાન્તદર્શી દર્શા છે, સર્વશ્રેષ્ઠ લોકહિતચિંતક છે. તેઓ જેવા ભાષાશાસ્ત્રી છે. તેના જ સમાજશાસ્ત્રી છે. તેઓ જેવા સંસ્કૃતિના અધ્યયનશીલ અભ્યાસક છે તેવા જ ધર્મસંસ્કરણની દિશા નિર્દેશ કરવાવાળા સુધારક પણ છે. સાહિત્યકળા અને જીવનકળા એ જાનના તેઓ નિષ્પક્ષ ઉપાસક છે. એમનાં કાવ્યોમાં, હિંદનું હૃદય, એની સર્વોચ્ચ આકાંક્ષાઓ વ્યક્ત કરે છે. મહાસાગરનાં મોઝાઇઓમાં જનનત વિવિધતા સાથે જે એકરૂપ માંભીય હોય છે તેનું જ માંભીય એમનાં કાવ્યોમાં પણ જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના આ સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધિ સગ્રમ સંસારને એક સંદેશ આપી શકે છે. જાણુ ભગવાનદાસ જે કવિ હોત તો કદાચ હિંદી જગતને એનો રવીન્દ્રનાથ મળી જત.

સાહિત્ય સંમેલનમાં કેવળ સાહિત્ય વિભાગનો જ નહિ પરંતુ દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વગેરે બધા જ વિભાગોના સર્વાંગીણ વિકાસ બનાવે થશે ત્યારે જ રાષ્ટ્રબાળાપ્રચારમાં કાંઈક પ્રાણ આવશે અને પ્રાન્તીય સાહિત્યકોનો હિંદીપ્રચાર પ્રત્યેનો પ્રેમાદર વધશે.

કેવળ પૈસાથી આ કાર્ય થવાનું નથી. પ્રત્યેક વિભાગને પોતાનું જીવનકાર્ય માનીને તેની જ લગનાર્યા રહેનારો, રાતદિવસ તેના જ વિચાર અને કામ કરનારો એક એક માણસ જ્યારે મળશે ત્યારે જ કાંઈક કાર્ય થશે અને ત્યારે જ હિંદી સાહિત્ય સંમેલન સર્વાંગ સુંદર સાહિત્યકૃત, સંસ્કૃતિપીઠ અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાધામ બનશે.

જો આ સ્વપ્ન સત્ય બનવાની આશા અમારો હૃદયમાં ન હોત તો કેવળ કેવળ વિકાસ કરવાનો વૃથા પ્રયાસ અહીં અમે ન કરત. મિત્રમત્રાણ જે નાનામોટા આવ્યા હતા તે બધામાં રાષ્ટ્રભક્તિ, ભાષાપ્રેમ, અને પરસ્પર સહિષ્ણુતા અનુભવીને અમને જે સંતોષ થયો એના આધાર ઉપર જ ભવિષ્યનું આ આશાવાદી ચિત્ર પેંચ્યું છે. આટલી પૂંછથી કોઈ પણ ભવિષ્યદર્શી યોગ્ય આસાધારણ રચના કરી શકે છે. પાત્રપોતાના સ્વર્ગત વિચારો રાખવા છતાં પણ ત્યાં એકલા મળેલા વિદ્વાનોમાં ટંડનજી પ્રત્યે જે આદરભાવ અને ભક્તિ જોવા મળ્યાં તે પણ હિંદી ભાષા અને સાહિત્યની રચાથી પૂંછ છે. આવી શક્તિ અને ભક્તિ વિના કોઈ પણ સંગઠન ન થઈ શકે, ન ટકી શકે.

અમે જાણીએ છીએ કે હિંદીના કેટલાય સારા સાહિત્યસેવકો અને શ્રેષ્ઠસેવકો સંમેલનથી બડકે છે. એમને સંમેલનમાં આવવા તે પણ આપણું જ કામ છે. જેમ જેમ દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના વધશે તેમ તેમ એ કાર્ય સંમેલન દ્વારા સિદ્ધ થશે. પરંતુ જો સંમેલનની નીતિ આથી બીજી દિશામાં વધુ સંકેચિત થતી મળે તો એનું સંમાન વધારે શિથિલ થઈ જશે.

આ વર્ગ સંમેલનને પ્રમુખ પણ સુયોગ્ય મળ્યા હતા. જેવણ વર્ગીયો રાષ્ટ્રસેના સંમેલનના પ્રમુખો થવાને કારણે કેટલાક સાહિત્યકો અસંતુષ્ટ થઈ ગયા હતા, ગભરાઈ પણ ગયા હતા. મુસલમાનો તરફ મહાસભાની નીતિ અસાધારણ પક્ષપાતની છે એવો જ એક ટૂંકા બધે દેશમાં ફેલાઈ રહ્યો છે તેની અનર પણ કેટલાક મોકો ઉપર અર્જ હતી. 'આજ'ના સંપાદક શ્રી. પરાકરજી બનારસી દિંદીના પ્રહારાતી છે. એમની ગણના સાહિત્યકોમાં પણ થાય છે અને રાષ્ટ્રસેવકોમાં પણ થાય છે. દિંદીની પ્રાચીન પરંપરા અવિચ્છિન્ન રાખવાના તેઓ પક્ષપાતી છે. પરંતુ સાથે સાથે જ ઈસ્લામી અથવા પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના રૂઢ શબ્દો દિંદીમાંથી કાઢી નાખવાના પક્ષમાં પણ તેઓ નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ આવા નવા શબ્દો મોખ્ય પ્રમાણમાં ભાષામાં પ્રવેશ પામે તો તેમને એનો વાંધો પણ નથી. રાષ્ટ્રીયતાથી નો તેઓ ઓતપ્રોત થયેલા છે. તેઓ પ્રમુખ થયા. એટલે ગભરાયેલા અને અસંતુષ્ટ વર્ગને સંતોષ થયો.

ઈન્દોરમાં ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરીને એના પ્રચારનો રસ્તો સાધ કરી દીધો અને દિંદી સાહિત્ય સંમેલનની રાષ્ટ્રીયતા સિદ્ધ કરી. આ વર્ગ પરાકરજીએ સંમેલનની ખાસ સાહિત્ય વિષયક અવૃત્તિઓ કયા પ્રકારની રહેશે તેના નિર્ણય કરીને સંમેલનના પ્રાંતીય સ્વરૂપની રક્ષા કરી અને તેને અભયદાન આપ્યું.

આપણે આખા રાષ્ટ્રીએ કે આને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર અને સાહિત્યવૃત્તિ એ બન્ને વિભાગો પોતપોતાનું કાર્ય સ્વતંત્ર રીતે કરશે. અને એ બન્ને વચ્ચે આપસમાં જરા પણ વિરોધ કે અવિશ્વાસ નથી એ સિદ્ધ કરવા માટે દિંદી સાહિત્ય સંમેલનની છત્રછાયામાં જ એકબીજાના મત્કારથી બન્ને પોતપોતાને સ્વતંત્ર વિકાસ કરતાં રહેશે.

દિંદી સાહિત્ય સંમેલન ટાંડનજીનું સજ્જન છે અને તેમના કાથમાં એનો વિકાસ સુરક્ષિત છે. આગળ જો કાંઈ લખ્યું છે તે કેવળ ગંગે અને દૃષ્ટિમાં ગળીને નહિ પરંતુ દેશમાં જો સર્વસામાન્ય વાતાવરણ કે વાસ્તવ છે તેને દૃષ્ટિમાં રાખીને લખ્યું છે. સાહિત્ય-વિવાદ કરવાનો અમારો જરા પણ આશય નથી. અમે વાદવિવાદના શોખીન નથી. બન્ને થોડું છતાં નક્કર કાર્ય થાય તો તેથી અમને ગતિપ થાય છે. અહીં તો અમે સમાન વૃત્તિઓવાળા લોકો માટે થોડુંક વિચાર્જન જ કંઈ છે. ભેદ વધારવાથી શક્તિ નહિ વધે જાતકું ભેદવર્ધક ચર્ચાથી તો છુદ્ધ પણ જાટ ચર્ચા જશે. અમારે તો રાષ્ટ્રસંગઠન સાથે સંબંધ છે. એકધ, પરંપર સદકાર, સદિષ્ટતા અને સેવા દ્વારા જ એ સિદ્ધ થશે.

સંમેલનનું, હવેનું અધિવેશન એની જન્મભૂમિ કાશીમાં થવાનું છે. સંમેલનને જન્મ દેનાર નાગરીપ્રવાસિણી સભાએ જ સંમેલનને પિયરમાં ખોલાવ્યું છે. આ બે સંસ્થાઓનું પ્રેમગીતન એ રાષ્ટ્રસંગઠનનું એક શુભ પદકમ છે. નાગરીપ્રવાસિણી સભામાં પણ હવે નવા નવા વિચારોનો સંચાર થવા માંડ્યો છે. સાહિત્ય અને કળાનું તે આશ્રય-સ્થાન છે. રાષ્ટ્રીયતાથી પૂર્ણ રીતે રંગાયેલા સાહિત્ય સંમેલનને પોતાને આંગણે આમંત્રીને તે પોતાની પ્રારંભિક પ્રેરણાને અને તેના વિકાસને અભિનંદે છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૮

* દિંદી 'સર્વોદય'માંથી. અનુવાદક : શ્રી. ચંદ્રકાન્ત કુલશર્મા શાહ

નવો યુગ આવે છે?

મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

[નીચેની તારીખ પરથી જાણ્યો કે ૨૨ જુન ત્રણેક માસ પહેલાં છે. તે જાણ્યા બાદ આપણી મદાસભા ૨૬ જુનને અધિ-ગ્રા-પચપર કાયમ થઈ છે. છતાં જોખમાં થઈતાં મુશ્કેલી મહત્ત્વ જોઈ તે મુશ્કેલી સમાચાર માં પ્રસિદ્ધ થયેલો ત્યાંથી નવે મળાણે બહી કંઈયો છે.]

આ યુરોપીય યુદ્ધથી દિંદી મદાસભાની અને અવિવ્યક્તા આપણા સ્વરાજની મૂળ નીતિ વિશે એક તત્ત્વપૂર્ણ વિચાર કરી લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આજ મુઘી તેની નીતિ પ્રમાણે આત્મતા આવેલા સૌ રાષ્ટ્રદિતિચિંતકોએ બહુ ગંભીરતાથી અને ઊંડે જઈને વિચાર કરવાની જરૂર છે. કદાચ છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં જે રીતે દેશનું નાવ તેના કંઈકોઈનાં લોંબામાં સામ્યતા હતું, તેમાંથી એક એવી મુશ્કેલીતાની વૃત્તિવદાર્થ મળી હોય કે પ્રશ્નની ગંભીરતા સદા ધ્યાન પર નાંખે આવે. દિંદ સ્વરાજ્ય લેવા હોડે છે ને જેમ જેમ તે કાચમાં આપણું કાચ છે તેમ તેમ આ પ્રશ્ન વધારે ચિકટ અને મદન બને છે. પ્રશ્ન એ છે કે દિંદ દરે દિંદાને માર્ગે છે કે અદિંદાને માર્ગે? દિંદમાં સાચું પ્રગળનંત્ર જન્મે છે કે સરકરવાદી ને યુરોપીય વ્યસાનતંત્ર?

જ્યારે પ્રાંતીય સરકારનું કામ મદાસભાએ ઉપાડ્યું અને કાયદો ને વ્યવસ્થા ચલાવવા પોલીસ થરકર વપરાયા જાંચ્યું, ત્યારથી માંધીજીએ તો આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે કોંગ્રેસ કઈ જાણ્યું છે? પ્રધાનોનો તો ધર્મ રખાઈ હતો કે, જનગાજનું તાત્કાલિક રક્ષણ કરવાનું માંધે કીધા પછી વ્યવસ્થા રાજપુરમાં તરીકે તેમણે જોડામાં જોડી ને આવશ્યક દિંદા કારાં વધારે દિંદાને અવતરી રોકવી. પણ રાંતિવાદી કોંગ્રેસને મારે તો એ જરાયર નથી એમ માંધીજીએ તરત ચેતવ્યા અને કાગે છે કે, તે વખતે ધણાને એ ચેતવણી પાછળનો મોટો મુદ્દો પણ ખ્યાલમાં ન આવ્યો હોય. કેટલાકે એમ પણ માન્યું હોય કે, માંધીજી તો વધારે પડતી અદિંદાની વાતો કરે છે, કેટલાક તો એમ જ પૂછતા: "ત્યારે શું શું કામને છુટકોર મૂકવા એમ માંધીજીની અદિંદા કહે છે?" પોતાની જૂઠા પોતાને નથી દેખાતી એ ન્યાયે આ જવાબર હતું: કેમ કે દરે દેખાય છે કે એ ચેતવણીનો અર્થ આપણે જ નોંધતાં મનન્યા.

એ અર્થે આ યુરોપીય યુદ્ધના મદાસભાને પ્રશ્ન એ દરે તરી આવ્યો છે. યુરોપનું યુદ્ધ જનજાની સાથે મદાસભા પાસે પ્રશ્ન આવ્યો કે, દેશને શી સલાહ આપો છો? મદાસભા આકે કંઈક અર્થે રાજ ચલાવતી થઈ છે. દેશના રક્ષણની કેટલેક અંગે તેણે જવાબદારી ઊંડા કરવાને મારે પોતાની તત્પરતા પણ ચેતવણી જેઈએ. દિંદ એક વસ્તમાં ઘડના જિતરી ચૂક્યું છે, એટલે એનાં પર મારે ત્યારે હિમતો શરૂ થાય, તે વખતે

પ્રાંતીય પ્રધાનોએ હુમત્તાની સાથે થવાને માટે પગલાં વિચારી લેવાં જોઈએ. લોકોને તેમણે તે પગલાં બદલા આગતમાં સાથે વિશ્વાસમાં લેવા જોઈએ એક તરફથી આ આગતમાં એમ કહી શકાય કે, અંગ્રેજ સરકારે દિલ્લે નિઃશસ્ત્ર કરીને તેને માથેથી આ જવાબદારી દૂર કરી છે; એટલે કે, એ જવાબદારી આજ મધ્યસ્થ સરકારને માથે છે- હરકર ને પૈસા તે કાણુમાં રાખે છે. છતાં, જેટલે અંશે પ્રાંતની જવાબદારી લીધી તેટલે અંશે તેને પાર પાડવા ખાતર પ્રધાનોએ મધ્યસ્થ સરકાર જોડે સમજૂતી પણ કરી લેવી તો ઘટે જ.

યુદ્ધને અંગે બિપજતા સવાલોમાં આ એક બાજુ થઈ અને એ એવી બાજુ કે જેને માટે આપણે ને મદાસભાએ વિચાર કરવો જ જોઈએ. એ આત્મરક્ષણનો પ્રશ્ન છે. સ્વરાજ્ય ને સ્વતંત્રતા ઇંગ્લેન્ડનાર પ્રજા પોતાના સંરક્ષણનો પ્રશ્ન પારકા પર ન છોડી શકે. એમ જ કહે કે, જેટલે અંશે પ્રજા આ પ્રશ્નને પહેાંચી વળવાની તાકાત કેળવે તેટલે અંશે જ તેમું સ્વરાજ્ય પાકે પાચે આવ્યું ગણાય. યુરોપીય યુદ્ધમાં ઇંગ્લેન્ડની જોડાજોડ આપોઆપ ઘસડાવાને કારણે, આ પ્રશ્ન બિલો થયો છે. જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો કબજો લેનાર રાજ- ક્રાય પક્ષ તરીકે, મદાસભા એમાં આંખ આડા કાન ન કરી શકે. મધ્યસ્થ સરકાર એમ કહેવા દમ પણ ન શકે. તેથી જ તો વાઈસરોયે વાતો ને વાટાઘાટ શરૂ કરી હતી.

પણ એ આખા પ્રશ્નની બીજી બાજુ પણ છે અને તે ઇંગ્લેન્ડને યુદ્ધમાં મદદ કરવાની. અત્યાર સુધી કદાચ આ જ વસ્તુને વિષે, મદાસભાએ અને ખાસ કરીને તેના નવજીવાન દળે, વધારે વિચાર કર્યો છે. “સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધમાં અમે નહિં જોડાઈએ. એવા યુદ્ધ સામે અમારો અસહકાર છે” વગેરે જે કહેવામાં આવતું તે મુખ્યત્વે મદાસભાની નવ- જીવાન જગત તરફથી અને મદાસભા તેને એક દેશ તરીકે રજૂ કરતી. પ્રાંતીય સરકારોની જવાબદારી લીધા છતાં આવો દરાવ થયા કરતો હતો તે હવે આ ધોરીને પ્રસંગે જરા વિચિત્ર લાગે છે. ઉપર જે પ્રશ્ન વિચાર્યો તે કદાચ તે વખતે યુદ્ધનો જ નહોતો કે શું? ગમે તેમ હોય, યુદ્ધવિરોધી દરાવો કરવામાં આવતા તેમાં એ રીતની સમજૂતી સંમતિ મળતી લાગે છે; એક તો એ માનનારા પક્ષ કે, સામ્રાજ્યની સુરક્ષા તે, મદાસભાના લાગે પડે લેવાની સોનેરી તક. એવી જ કંઈક ગણતરીથી શ્રી સુભાષચાંદુ છ માસના આનંદ- દનની વાતો કરતા હશે? એવી જ કંઈક ગણતરીથી આપણા સમાજવાદી ગિરાદોર આકાશમાંથી ઝિંદુની પેડે, આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની દેવવત બકિત કરતા વાટ જોતા હશે? ગમે તેમ એ હશે; એ પણ પણ યુદ્ધવિરોધી દરાવ માગતો ને આ યુદ્ધ શરૂ થતાં સુધી તેની બહાર ચળવળ કરતો. આ દરાવને વધારી લેનાર બીજો પક્ષ એ લોકોનો કે જેઓ તેમાં અદિસા જોતા. યુદ્ધ અમારે ન જ જોઈએ, યુદ્ધ જંગલી નીતિ છે, એમ સૌ કહે છે. અદિસાવાદી યુદ્ધનિષેધ એ કારણે ઉપરના દરાવને કદાચ વધારી લેતો હશે. ગાંધીજીની મદાસભામાં એવો પક્ષ પણ બિલો થયેલો જ છે.

આ બે પક્ષો હવે જુદા તરી આવે છે કે શું? આ યુદ્ધ આવ્યું એટલે ઇંગ્લેન્ડને મદદ કરવા આગત વિચાર ઉદ્ભવ્યો. મદાસભાની સમિતિએ દરાવ્યું કે, દિલ્લે આગત થયેલા શાં છે તેની ચોખવટ ન કરો ત્યાં સુધી મદદનો દરાવ કરવો સુરક્ષે છે; કેમકે સામ્રાજ્ય

ગાંધી મુદ્દને અમારાથી મદદ ન થાય. આ હરિવ યુદ્ધમાંથી ઉપસ્થિત થતા એક જ મુદ્દાનો વિચાર કરે છે અને તે મુદ્દો, ખરેખર જોઈએ તો, તાત્કાલિક હોંડતોના કે મદાસભાના કાયૂનો પણ નથી. વિચાર કરો કે ઈંગ્લેંડને મદદ કરવા ન કરવાનું મદાસભાના હાથમાં કેટલું છે ? આઠ પ્રતિભાની ગાંધી આજ સુતરને તાંતણે જ નથી નથી રહી ? અને એ તાંતણે જાણે જ આદિસા કે પ્રેમનો છે ? પરંતુ મદાસભાએ મદદને આંટમાં મૂકી સ્વરાજ્યતા પ્રશ્નનો નિકાસ નહિ તો ચોખવટ તો ચાલી જ. હવે વાઈસરોયે તે ચોખવટ કરી છે. કે, “ ૧૯૧૬થી જ ચોખવટ કરી છે ને તે છે જ; તમે બધા એક કંઈ છો કે અમને દોષ દો છો ? છતાં યુદ્ધ પૂરુ થયે સૌ પક્ષના લોકોને મળીશું ને ને હરિવ પર સા આપે તેમ વર્તીશું. દરમ્યાન યુદ્ધનું કામ તો પતાવવું જ જોઈશે. તે સારું પણ એક સત્તા સમિતિ તીમશું. તેમાં સૌ પક્ષના સભ્યો લઈશું. હવે મદાસભાએ વિચાર કરવાનો રહે છે.”

પણ આ તો આપણે જે મુખ્ય પ્રશ્નની વાત શરૂમાં કરી એનો એક ફોટો માત્ર છે, બસે તે વર્તમાનમાં વધુ મદદરતો કદાચ ફેટાકાકે લાગતો હો. પ્રશ્ન એ છે કે, મદાસભા દેશના રક્ષણને માટે કઈ નીતિ લેશે ? દિસાની કે અદિસાની ? તે બાબત પણ મદાસભાએ વક્ષણ તો ‘ગતાન્યુ’ છે કે દિસાની, કેમકે તેને આર્યા નથી કે અદિસાથી હિંસક આક્રમણ સામે કઈ રીતે થવાનું હશે ? આ નિર્ણય આપણા આખા ગયાં ૨૦ વર્ષના કાર્યને પડકારનારો છે. એની ગંભીરતા કેટલી બધી છે તે ગાંધીજીના નીચેના વાક્ય પરથી વાચક સમજી લે:—

“ બ્રિટીશ સરકાર અનુકૂળ જાહેરાત કરે કે નહીં તોપણ હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ આવે તો તે પ્રસંગે પોતે કયો માર્ગ લેશે એનો નિર્ણય મદાસભાએ કરવો રહ્યો છે. કેમકે સરકાર જોડે સમાધાન ન થાય તોપણ મદાસભાએ પોતાની નીતિ જાહેર કરવી રહી છે, અને પોતે ચડાઈ લાવનાર સેનાની સામે હિંસાથી લડશે કે અદિસાથી તે કહેવું રહ્યું છે.”

જે પ્રશ્નની આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ એને આમ દૂંકમાં પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં રજૂ કર્યા પછી ગાંધીજી આગળ વધે છે:—

“ કાર્યવાહક સમિતિની સાથે સારી પેઢે ચર્ચા કર્યા પછી હું સમિતિનું મનસ નેટલું કળી શક્યો છું તે પરથી તેના સભ્યોએવો વિચાર કરતા લાગે છે કે, મદાસભાવાદીઓ સરજી ચડાઈની સામે અદિસક ગયાવ કરવાને સારું તૈયાર નથી. આ અતિદુઃખદ વસ્તુ છે.” કારણ કે “ જે મદાસભા હિંદુસ્તાનના સશસ્ત્ર ગયાવની જરૂર માનવાસાઓના હજારો બળવાનો નિશ્ચય કરવાની હોય તો ગયાં ૨૦ વર્ષમાં એ સશસ્ત્ર યુદ્ધનું શાંત શીખવવાના મદાસભાવાદીઓના પ્રથમ ધર્મ વિષે બયાનક દુર્લક્ષ કરવામાં આન્યું એમ જ ગણાય.”

અને તે વર્ષોના નેતા તરીકે એનો વાંક પોતે ઓઢે છે કે, “ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર કહેશે કે અને એટલું દેખાવું જોઈતું હતું કે પ્રજા વીરની અદિસા નહિ પણ કામરની નિષ્ક્રિયતા શીખી રહી છે, અને તેથી મારે મદાસભાવાદીઓની વચ્ચે તાલીમની જોગવાઈ

“કરવી જોઈતી હતી.” પરંતુ, આ નીતિનાં બિંદાં ને આગળ વધતાં ઉપરિણામે તો બીજાં છે. તેમાંનું એક ગાંધીજીએ આ જ લેખમાં (‘હરિજનપંથ’ તા. ૧૫-૧૦-૩૬, પા. ૨૫૪) ટાંક્યું છે અને તે બારે સૂચક છે: “મદાસભાએ સરકરી ખચના કરોડોના અંદાજપત્રમાં સંમતિ આપવી પડશે.” અને એવી પાછળ બીજી અનેક સંમતિઓ કંઈ કે કડવા ઘૂંટણ કહો તે પડેલા છે. સરકરી સામનો કરવાનો માર્ગ આવે તો પછી તેની હરીફાઈમાં પણ વિદે દેશતરફ જ જોઈએ. એટલે કે, આજના કરતાં કેટલાય ધણા રૂપિયાના ધુમાડા કરવા તૈયાર થવું જોઈએ, એટલે કે એટલાં રૂપિયાના કર ઉપરાંતના જોઈએ. એક દારૂખંધી કરતાં ખોટ પડે છે, તો કેળવણી વધારવી, વિદ્યોદ્ધારવાની એ બધી વાતો પછીકંઈ જોરે કે કપે મોટે આપણે કરી શકીશું? અને એમ આગળ અર્થ કલ્પના વાચક કરી શકે. એ પ્રશ્નની મૂળગત મંજૂરતા એમાં રહેલી છે. ગાંધીજીનો અર્થ કાર્યક્રમ માત્ર સ્વરાજ કેવા પુરતો જ નહિ પરંતુ એ અદિસા દ્વારા મજેલા સ્વરાજ્યને તે જ અદિસાશક્તિથી સંભાળવાને મારે યોગ્યચેત્તો છે, તે આજ એક નવા પ્રકારની વધુ સ્પષ્ટતાથી બહુમતિ છે. ગાંધીજીની કેળવણીની યોજના એવા સ્વરાજ્યનો પાયો છે: એમાં તેથી ઠીકરો આખો એમનો અદિસાનો કે સ્વરાજ્યનો સ્વરાજ્યક કાર્યક્રમ સમાઈ ગયો છે: એમાં માત્ર નરી કેળવણી કે મહેતાગીરી જોનારા, તેથી જ, બીંત જૂલો છે.

આમ આજ હવે દિલ્લે મારે એકવીસનો યુગ વીરવા શાદ, તે પ્રમાણે ગણરાની સ્થિતિ આવી છે. ત્યારે આપણે નાપાસ નિશાળિયા નહીં નીવડતા કે પણ એ, તો શૂન્ય માફ કરશે. પરંતુ ત્યારે અધરો પ્રશ્ન એ છે કે હવે નવી નિશાળ શાણ મોટે છે કે સુરોપના મયા યુદ્ધથી બિધેત્રા યુગનો અસ્ત અસ્તો દેખાય છે; નરા યુગનો ઉદય તો થાય છે, પણ યુગકાર કોઈ છે કે દેશસ્થિતિનકોએ આ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે જે દોડવાનું શાખ્યા છીએ ને એની કદાચ દેવ પડી ગઈ છે, તો આ પ્રશ્ન વધારે મૂંઝવનારો નીવડશે. કેમ કે જોરે વગર દોડાય નહીં, ને પૂર્વની દોડને મર્યાદા ને પીમાં પગમાં, ને કરીને તે માંડતાં, શરમ આવે કે કદાચ મુજબ ન પડે. આ કોંઈકરીના કે કોંઈકરીના સમય પર ગાંધીજી પોતાના ઉલાપણનો લાભ દેવને આપવા માટે દયાત છે એ મૂંઝવનારી કૃપા છે. પોતાની શાંતિતીતિમાં એકલ વીર તરીકે એકલા આત્રતા છતાં, તે દેશના નાદને દોરવાને બેઠા છે એ સૌનાં અહોભાગ્ય છે. પણ હવેસાં તો હવે સૌએ જ મારવા પડશે. ને નાનામોટા ભમરાએ એમણે જ પાર કરવા પડશે. એક રીતે જોઈએ તો આજના પ્રજાવાદ, સત્તાવાદ, નાઝીવાદ, સંદતિવાદ ને સામ્યવાદ સૌ વાદો તેમની એન્યનીતિમાં અને અદિસાની આગતમાં સમાન જ છે. દિલ્લે એમનું ચુરપદ સ્વીકારવું પડશે તો એમાંના દાયતાં જોરે ‘દોરતી’ પણ નહીં કરવી પડે. હવે દિલ્લે અદિસાની નવીન નીતિની આશા બંગલોને ન આપી શકે. ગાંધીજી એ જ પરંતુ ઉપરના લેખમાં કેવા ગૌરવ-વધવા દુઃખ સાથે કહે છે:

“જગત દિલ્લેતાનની સામે મોટ માંડી રહ્યું છે ને દિલ્લે કંઈકેનવું ને ન જોયેલું ના બહુલું કરી બતાવે એવી આશા એવી રહ્યું છે. જગત આજે જે જગતે દિલ્લેતાન પડે છે ને જ એ મદાસભા પડે છે તો એ દેખોમાં મદાસભા બોવાઈ જશે ને બોલી

જડવાની નથી. મહાસભાએ કીર્તિ પેદા કરી છે એનું કારણ એ છે કે, તેણે આદિસાને સ્વતંત્ર રાજકીય સાધન તરીકે વંચારી બતાવી છે. ને તે સિદ્ધાંતનીએ પ્રતિનિધિ બની છે.”

જો એ એનું પ્રતિષ્ઠા સાધન અને સ્વરાજ્યનું આદિસા શબ્દ આજ હોઈ, તો સ્વરાજ્ય યાત્રામાં પણ ગાંધી નહિ આવે ! આ પણ એક મોટો પ્રશ્ન છે. યુદ્ધની આંદોલનો મુગળ-વત્ શામ જોઈને આજ દેસ બોગવાઈ ન જાય એ ખૂબ જ જરૂરનું છે. સ્વનાત્મક કાર્યક્રમની વિચર તીતિ પર આજ દેશે જરા નવી દષ્ટિએ નિદાનવાની બારે બરૂ છે. ખરે જ, હિંદના ભાવિનું એક મોટું અવસ્થાન નહિ તોય બચરાનું સ્થાન તો આવું જ છે.

આંતે એક ગણ ઉચ્ચારતા પણ અદ્વિધા પોકાર જાગત જરા વિચારવા જેવું છે. યુદ્ધ કે અકાળ જેવા અતિપ્રસંગો પર ભાવનાઓ, કલ્પનાઓ અને વૃત્તિઓ જરાક વધુ ઝીછરે છે એ ઉઘાડું છે. સર્વનાશ દેખાતાં માનવહૃદયની મંગળ આશા જરા યુગાચી દરથો પણ જૂઓ છે. જૂના કાગમાં એવા વખતો પર ‘અવતાર આવશે’ એમ કહેવાતું. આજનો દાવો યુદ્ધિવાંદી હોવાનો છે. પણ માણસ એમાં જ આપણે મટયા છીએ ! નવી પરિભાષા વાપરવામાં આવે છે કે, આ યુદ્ધમાંથી નવો યુગ જાગવાનો છે કે જ્યારે આજના માનવને મુજબતાં મોટાં મોટાં દુઃખોનો નિકાલ આવી જશે ! કેવી સાહી આશા ! કેવી ભગ્ન કલ્પના ! પણ કેટલું એમાં તથ્ય છે તે તો જુઓ ? આવના જ જોર કરે એટલે યુદ્ધિ અદેર મારી મર્ધ લાગે છે.

પ્રસંગ જરૂર જગતને વિલમ્બ કરી મૂકે એવો આવ્યો, પણ મંથનોમાંથી આવત જ નીકળે છે એવો કાયદો છે શું ! ગયા યુદ્ધમાં પણ આવાં જ સ્વપ્નાં નહોતાં સેવાતાં ! પણ તે અર્ધ સ્વપ્ન સવાર થતાં છોડી ગયાં. એ સવાર તે કઈ ! પાછી હિંસાની અને એના પરિવાર શોભ, મમત, વેદ અને છર્ખાની. અને વીસ જ વર્ષમાં જૂનાં વેદ શમાવવા પાછી અદવાસ્યણી જામી છે. અદવાસ્યણી તો એક રીતે સારી હતી કે સૌ પતંગિયાં તે દાવાનજમાં ફરી પડ્યાં. આ દાવાનજમાં કેટલાક સ્વાર્થસાધુ રાષ્ટ્રો લાગજેર તીરે બિભા તમાસો જ જોશે. જલ્પન, ઇંટલી વગેરે ફેસલો ન લાવે; લગાઈનો અર્થશામ ઉઠાવે, તે શું હવે પછી નવી આવનારી ખૂબઆરીની તૈયારીઓ કે શું ?

નવો યુગ આજવાનો પ્રવર્તન ક્યાં છે ! એની યોજના ક્યાં છે ! કેણુ તે ચાહે છે ! એના સુદા શા ! શું નવો યુગ આખમાંથી વર્ષશે ! બોળા હિંદુઓના અવતાર કરતાં આમાં વધારે શ્રદ્ધા કે સત્યતા દેખાતી નથી. નવો યુગ તો એક જ રીતે આવી શકે. અને તે હિંસાના ત્યાગથી, અહિંસાના ચલણથી. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અહિંસાની અપનાવટ હિંમતભેદ કરી બતાવે તો જ કદાચ નવયુગનો સૂર્ય બિગી પણ શકે. કાંઈ નહિ તો ઉપાદર્શન તો થાય જ. આજે તો એક જ આરાધન, આપ્તી તો વધશે-શક્તિ અને વળી વધારે શક્તિ, તેને માટે નાણાં ને વળી વધારે નાણાં; તેને માટે ચુસણ ને વળી વધારે ચુસણ. ગણુ તો એટલું જાને કે, આ બિપટેશ તાંડવનૃત્યના નરો જલ્પાય. આજ એક રાષ્ટ્રસમૂહ એ કાળ-ચક્રાવાતાં ફુદાં ચર્ધ કરે છે. તો તે કદાચ તેમાં જાગી ગય, હોય તો એ જ હિંસાનો અગ્રે છે ને નવાં ફુદાં તે ચક્રાવાતાં બળવા તાકીને જ તીરે બેઠાં છે. રશિયાની આશા રાખનાશ લોક પણ સમજી નહીં ગયા હોય તો સમજશે કે, સામ્યવાદ ને સમાજવાદો પણ હિંસાવધાની છે ત્યાં સુધી જુદા જગતના તે નથી જ. એમનો ચક્રાવો પણ એ જ એકમાત્ર હિંસાનો છે તેમાંથી નવો યુગ નથી જન્મવાનો.

મૃત્યુમ્હોયું પ્રભાત

મુદ્રણ ગો. બેટલ્

[મન્દાકિના-અંધરા]

છે ખંડાયું ઉર જગતનું રાષ્ટ્રના કૃપનાદે,
છે વેડાયું મુખ જગતનું કૂર સામ્રાજ્યનાદે,
છે ડંખાયું દિલ મનુજનું વર્ગના વિશ્લેષથી,
ને રંગાયું જગત દિસતું દીનના શેઠિતેથી.

ભૂકપોના પ્રલયઝટકે શીર્ષ ખંડેર જેવો
ઉત્કપો કે ખમીખમી થયો માનવી આત્મ આત્મે
રંધાતો એ સતત દિસતો દુઃખદાવાનલે, ને
ઘેરાતો એ ધખવખ થતો શોકનિઃશ્વાસધૂંધે.

ચુદ્ધેધેસા મદભરખતા રાક્ષસી માનવોના
કૂડા ભૂંડા પ્રગટલાયના મૃત્યુના દાવપેચે
સંઠોવાઈ સળત ઝપટે ભોંચ ભેળી થઈને
પીસાતી આ ભુગભુગતણી મુદિતની રચખસૂદિ.

।ગે છે આજ આવું અવનિ-ઉર પરે ભીતિભાયું પ્રભાત;

।ત્રીના અંધનાશો પ્રગટતર કરે મૃત્યુમ્હોયું પ્રભાત.

પાનગોષ્ઠિ મેં શરૂ કરી ત્યારે કાંઈ એવી કબૂલત આપી નહતી કે મારે શાના વિષે લખવું ને શાના વિષે ન લખવું એની સૂચનાઓ લાંચનારાઓ વારંવાર આપ્યા કરે. છતાં એવી સૂચનાઓ લાંચનારાઓ આપવા આવે છે અને કહી ગય છે કે આ વખતે મારે અમુક વિષય ઉપર લખવું ને અમુક વિષે ન લખવું. હવે મારું માનવું એવું છે કે જે વિષયમાં માણસ ગળણતો હોય છે એમાં તો એ કાંઈ નથી લખતો; પણ જે વિષય વિષે નથી ગળણતો એ ઉપર એ બહુ લખે છે. એટલે જો અધા લાંચનારાઓની બધી સૂચનાઓ માન્ય રાખી હું લખું તો એનો અર્થ એ થાય કે હું કેટલાય વિષય વિષે કાંઈ પણ ગળણતો નથી. મારે આ વખતે હું કાંઈની પણ સૂચના માન્ય ન રાખતાં મને હીક પડશે તે વિષય ઉપર લખીશ.

પણ મને હીક પડશે એ વિષય ઉપર હું લખીશ, એમ હું કહું તો કેટલાય લાઈ કહેવાના કે છીન વિષયનું લાઈને જ્ઞાન હોય તો લખે નાં ? એટલે હું કહું છું કે ગમે તે વિષય ઉપર લખીશ, કારણ કે લખવા માટે એક જ વસ્તુનો ખપ પડે છે, અને તે જ્ઞાન જ હોવાનું.

કેટલાક તો મને જોશી પારીને પૂછાવે છે કે હિટલર પછી હિમ્લર આવશે કે નહિ. તો છીન : અને ચાંદીના લાવ વિષે પૂછાવે છે. હવે આ લાવની જો મને ખબર પડતી હોય તો એમને કહેવા કરતાં હું પોતે જ લક્ષ્યાધિપતિ થઈને પાનગોષ્ઠિ લખતો. થાકી રહ્યાં પાનગોષ્ઠિ ન કરું ! પણ ખરી વાત એ છે કે મેં વારંવાર કહ્યું છે કે મને ખબર પડતી નથી; ત્યારે લોકો આગ્રહપૂર્વક માને છે કે મને ખબર પડે છે. ગાંધીજીએ વારંવાર કહ્યું છે કે મારા ખિસ્સામાં સ્વરાજ નથી, સ્વરાજ તમારી પાસે છે; તો લોકો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે સ્વરાજ તમારા ખિસ્સામાં છે. આ ઉપરથી મને તો એક ચાવી મળી રાખે છે.

‘આ હું નથી’ એમ તમે જોલો તો તરત લોકો બોલવાના કે ‘એ જ તમે છો !’ તમે જાહેર સભામાં બોલો કે હું બહાદુર નથી, તો તરત લોકો કાગોળી માનશે કે ‘તમે જ બહાદુર છો !’

જુઓને મેં કહ્યું કે લાઈ, હું કવિ નથી, એટલે તરત સૌ બોલવા મંડ્યા કે તમે કવિ છો. એટલા માટે તો ‘મેં અ-કવિ એમ લખ્યું પણ ખરું. આવી સરસ યુક્તિનો લાલ ખરી રીતે તો રાજદારી પુરુષોએ ઉઠાવવા જોવા છે. ‘અમે તમને સ્વરાજ આપવા માગીએ છીએ !’ એમ બિચારો ચેમ્બરલેઈન વારંવાર કહે છે, ત્યારે જ લોકો બોલે છે કે ‘તમે સ્વરાજ આપવા માગતા નથી !’ એટલે જો એ કાલો હોય તો એમ બોલે કે ‘અમે સ્વરાજ આપવા માગતા નથી.’ તો તરત લોકો સમજી જશે ને બોલશે કે ‘ના, હવે તો તમે ચોક્કસ સ્વરાજ આપવા માગો છો !’

આ યુક્તિ સૌથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી ગયા છે. એણે કાંઈ દિવસ કહ્યું છે કે ‘અમે લખવા માગતા નથી ?’ જો એ એમ બોલે તો તો સૌ તરત કહેવાના કે ‘તમે લખવા માગો

છા !' એટલા માટે એ કહેતો જ નથી કે હું શું કરવા માણું છું. ને જુઓને સૌ કહે છે કે ખરી રીતે સ્ટેલિન કંઈ કરતો નથી. મુશ્કાવત્તાઓએ ભૂલ આપી કે તેમણે જાહેર કરી દીધું કે અમે 'અસ્ટીમેટમ' આપવાના છીએ. કારણકે આ અંગ્રેજો બહુ વિચક્ષણ છે. એ તરત સમજી ગયા કે હવે આ 'અસ્ટીમેટમ' આપવાના નથી. એટલા માટે તો ડાસો, જ્યારે જ્યારે શાંતિની વાતો કરે છે, ત્યારે ત્યારે અંગ્રેજોને એમાં લડાઈની ગંધ આવે છે; ને મુશ્કાવત્તા લડાઈની વાતો કરે છે ત્યારે એમાં એમને શાંતિ દેખાય છે !

મને લાગે છે કે આ નિયમ કંઈ લેખકોને પણ ચોછો પ્રિય નથી. હિંદુ સમાજમાં વિધવાને સૌએ અમંગલ કહી તો લેખકોએ તરત એને મંગલમૂર્તિ માની. હિંદી લેખકોએ કહ્યું કે ગુજરાતીમાં સદલાએ આપણા જેટલો ક્લક નથી, તો તરત ગુજરાતી લેખકોએ ક્લક શરૂ કરી દીધો. વિધવાઓને પુનર્જન્મની છૂટ હોવી જોઈએ એ ઉદ્ઘાપના થયો કે તરત સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે અમારે એક લગ્ન પણ પૂરું ચલાવવું નથી !

આ વાત તમે ન માનતા હો તો ગમે તે માણસને જોઈ રાખીને વાત કરો કે, સાણું આ લડાઈ લાંબી ચાલે તેવું લાગે છે. તો એ તરત કહેવાનો કે ના, લડાઈ તુરતમાં પંતી જવાની છે.

શેક્સપિયરે તો એટલા માટે સરિહર વિષે લખ્યું છે કે લોકોએ તેને રાજમુગ્દ આપ્યો. ને તેણે એ ન સ્વીકાર્યો; એટલે લોકોએ ફરી આપ્યો. એન્ટનીને આ ભુક્તિની ખબર લાગે છે એટલે એ છુટસ ગુનેશાર છે એમ નથી કહેતો, પણ તે પ્રામાણિક છે એમ કહે છે. અને તરત લોકો એલી જાડ છે કે ના એ અપ્રામાણિક છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ એક કિસ્સો મહોતો બન્યો ? સૌએ કહ્યું કે આ ભાઈને - શહેર સલાહકારને - તો મત આપવાના હોય જ નહિ ને સૌએ એને મત ન આપ્યા ? આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે લોકો તમારામાં જે છે તે વિશે એટલો બધો વિશ્વાસ રાખતા નથી. પણ જે નથી તે વિષે વિશ્વાસ રાખવા માગતા લાગે છે. આમાંથી એક બીજી વાત પણ ફલિત થાય છે કે જે હોય છે ને દેખાય છે તે ઘોટું હોય છે : ને જે નથી હોતું તે જ સાચું હોય છે. આ ઉપરથી જ પેલી કહેવત નીકળી છે કે 'દો દો તરક્સ બાંધ કે ...' વગેરે. હવે જુઓને આ આપણા સમાજની જ વાત લખીએ. એમાં તમે કહી જુઓ કે શાંતિઓ નથી. તો તરત સૌ બોલશે કે ના, શાંતિઓ છે. પણ તમે શાંતિઓ છે એમ કહેશો તો સૌ માનશે કે શાંતિઓ નથી. વળી આ વાતમાં તો એક બીજી રસિકતા છે. સૌ માને છે ખરા કે શાંતિઓ છે, પણ વર્તે છે એવી રીતે કે શાંતિઓ નથી. પણ શાંતિઓ નથી એમ કહેવાય નહિ : જે તમે એમ બોલી તો અઘાટીનનાં જદુઈ ફાનસની પેટ, શાંતિઓ જોઈ ચાલે. તમે વિધવાને પુનર્જન્મની છૂટ છે એમ કહી ન શકો, પણ પુનર્જન્મો કરાવે તો કાંઈ ભાવ ન પૂરે.

કાંઈ કહેશે આ તો આપ્તાની અવજવાણી જેવું થયું. એમાં તમે નવું શું કહ્યું ? તો હું કહું છું કે તમે નવું કહો તો તો સૌ વળાણે તેમાં નવાઈ શી ? પણ તમે જુનું જ કહ્યા કરો ને લોકોને લાગે કે તમે નવું કહો છો એમાં કસા છે. આ જુઓને, દલપતરામે, બાગ વિશે વર્ણન કર્યું તો પછીના લોકો કહેતા કે એની તે કંઈ કવિતા થાય ? ને હવેના કવિઓ બેશનાં પોદળા ઉપર લખે છે તોય સૌ કહે છે કે અત્યા લાઈ, હવે કવિ પાકેના ! એટલે તમે વિષય જૂનો જ લ્યો, ને કંઈ પણ નવું ન કહો તો એમાં તમારી કસા રહી છે. પણ

આજે ખરું પૂજાવો તો મારે યાના ઉપર લખવું એ મને ખબર નથી એટલે જ આ હું લખું છું.

એક જણાએ વળી મને લાંડણકલા વિષે પુછાવ્યું છે કે એ કેટલી પ્રાચીન છે, ક્યારથી શરૂ થઈ ને ક્યારે એનો અંત આવશે એ કેટલી પ્રાચીન છે તે તો રામાયણ ત્રાંચનાર સૌને ખબર છે. ધૌબીધોળણ એ રીતે અમર થઈ ગયાં. અને વધુમાં એનો ઉપયોગ તો એ કે જો લાંડણકલા ત હોય તો દુનિયાના જે અદ્વિતીય અથો પણ ન હોય. વાલ્મીકી રામાયણ ને ઉત્તરરામચરિત. એટલે દરેક સારા લેખકે જો અદ્વિતીય અથ લખવો હોય તો લાંડણકલા વિષે કંઈક તો જાણી લેવું ધટે. મુદ્રિતકુમુદવંદનાં દેવસરિ—અસમર્થાં પદ વચં ફલદ્ કર્મણી—એમ કહીને કલદના સામર્થ્યનો સ્વીકાર કરે છે. બીજું કંઈ ન આવડે એને પણ લાંડણકલા તો આવડે જ. ને એ એટલી સહેલી છતાં, જે એ વાંપરે, એ મહાન ગણ્યામ એવી એની ખૂબી છે.

જુઓને, હિટલરે કહ્યું કે અંગ્રેજો આ વળતે એવી રીતે બહાદુરીથી લડવાના છે— કે એકે પણ ફ્રેંચ બચ્ચો છવતો ન જાય! એણે આ લાંડણકલા વાપરી અને હુરત અંગ્રેજોએ લશ્કર ન મોકલ્યું? હવે એ બીજી લાંડણકલા વાપરી શકે કે, તમને, ફ્રેંચોને મદદ કરવા અંગ્રેજો કેમ આવ્યા? કોરણકે મારી મરગો જોઈને મારે ત્યાં આવે તેમ નથી, એટલે તમારે ત્યાં આવ્યા. હવે એ તમારી છેલ્લી રોડી ખૂટશે ત્યાં સુધી પડ્યા રહેશે—કોરણકે તેમને ત્યાં ખાવા નથી!

આવી રીતે આ લાંડણકલા મારફત તમે ધારો તે સિદ્ધ કરી શકો. એમાં તમે વસ્તુ સિદ્ધ કરી શકો છો—તે છતાં તે સિદ્ધ કરવા માટે તમારે કોઈ વસ્તુનો ખર્ચ પડતો નથી એ એની ખૂબી છે. દાખલા તરીકે, જુઓને તમે એમ કહી શકો કે નરસિંહ મહેતા કવિ નથી. કોરણકે એણે તો કૃષ્ણ વિષે જ લખ્યું. ને આજે કૃષ્ણ જૂનો થઈ ગયો. દયારામે ગરબી લખી—ને. ગરબી કોઈ ગાતું નથી. ન્હાનાલાલે વિરાટ ને પ્લહ વાખ્યા—ને એ શબ્દોનો કોઈ અર્થ નથી. અને બ. ક. ઠા. ભાઈસાબ! એ તો કવિ જ નથી. ખબરદાર તો શબ્દો જ જાણતા નથી—તમે જો આટલા નિષેધ કરો તો એક પરમ સત્ય પ્રગટ થાય કે એ સર્વળા કવિ નથી, માટે હું કવિ છું! લાંડણકલાની ખૂબી એ છે કે તમે છો એ પણ તમારે કહેવું નહિ પડે—બીજા નથી એટલું તમે કહો એટલે થઈ ચૂક્યું.

જુઓને, હિટલરે એમ જ ન કહ્યું? એણે કહ્યું કે મારે લડવું નથી. પોલાંડને લડવું નથી. ઈટલીને લડવું નથી. રશિયાને લડવું નથી. માટે ઈજ્ઞાંને લડવું છે—ઈતિ સિદ્ધમ!

જુઓને, આ વાત તમે આમ મૂકી શકો:

શુન્દરાતી સાહિત્યમાં કવિતાસાહિત્ય શ્રેષ્ઠ છે.

પણ નરસિંહ મહેતાએ કવિતા કરી નથી.

દયારામે કવિતા કરી નથી.

ન્હાનાલાલે કવિતા કરી નથી.

બ. ક. ઠા. એ કવિતા લખી નથી.

ખબરદારમાં કવિતા નથી.

માટે કોઈકે કવિતા—એક કવિતાએ—કરેલી હોવી જોઈએ.

‘હું’ કવિતા લખું છું.

માટે મારા વડે કવિતાસાહિત્ય શ્રેષ્ઠ છે.

માટે હું શ્રેષ્ઠ છું. ઇતિ સિદ્ધમ્ !

પણ એ છતાં મને લાગે છે કે ભાંડણકલાના ખરા ઉપાસકો કલમખાનને નહિ પણ તલવારખાનને છે. કલમખાનને તો બિચારા થોડુંક લખે—ને યાત્રી જાય. પંજુ આ તો પધારીઓ તો ભાંડણ ઉપર ભાંડણ દીધે જાય—ને ડર્બા વિમાન ગપ્પાં-માથે જાય.

જુઓને, ચર્ચિલે કહ્યું કે, અધ્યા આનંદારું સુરંગિયું. હથિયાર તો અમને ૧૯૧૮થી મળેલું છે. એટલે હિટલર ને ભાંડણ કે અધ્યા ભાઈ! ચર્ચિલ! તારી વાત સાચી છે; એટલે જ તો તારી, ‘કવીન મેરી’ જમીન માપતી ઊભી છે—બિચારી બહાર પણ નયીનીકળતી!

હું પણ સાહિત્યકારોને એમ કહેવા જતો હતો કે અધ્યા ભાઈઓ, જ્યારે તમે હવે આ કલાનો વિકાસ સાધવા માગો જ છો તો એનાં સાધનો, ઉપયોગ, ને-શાસ્ત્રીય નિયમો શોધો કાઢો. ગમે તેમ ભાડો. એમાં તમારી શી કલા? તમારે ભાંડણ હોય તો એવી રીતે ભાંડણ નોંધ્યે કે સામે માથું ખજવાળ્યાં કરે ને જવાબ જ ન મળે. વોલ્ટર વિથે એમ કહેવાતું કે એ એક વાક્ય બોલતો ને ફેડરિક બિચારો જમનીમાં બેઠો બેઠો ધૂન્યા કરતો. ભાંડણકલાનો ખૂસા વિકાસ સાધવો હોય તો આવી તક ફરી હાથ આવવાનો સંભવ નથી.

ભાંડણકલા વિશારદોની એક પરિપદ બોલાવવામાં આવે તો એ કલાના તંજોનો એનાથી શાબ થાય તેવો સંભવ છે. એમાં પહેલાં તો સાહિત્ય કાને કહેવું એ વ્યાખ્યા નક્કી કરવાની રહી. પછી કવિતા એટલે શું, એ ખીજી વ્યાખ્યા નક્કી કરવાની. પછી કવિ—અ-કવિ—મહાકવિ—રંસકવિ—સિદ્ધહસ્ત કવિ—અર્થગંભીર કવિ—અર્થહીન કવિ—અર્થભાર કવિ—અર્થવાદી કવિ—વાસ્તવવાદી કવિ—રહસ્યવાદી કવિ—આદર્શવાદી કવિ—ગદ્ય કવિ—પદ્ય કવિ—અપદ્યાગદ્ય કવિ—અગદ્ય કવિ—અકવિ કવિ—હું કવિ—મુક્તાંક કવિ—પૃથ્વી કવિ—સોનેટ કવિ—અંગ્રેજ કવિ—ગ્રેય કવિ—અને કવિમિત્ર કવિ...

તમે કહેશો, ભાઈ! આ છેલ્લું શું? કેમ સમજ્યા નહિ? પરતી પાસે રહે તે અણુવર તો કવિના મિત્ર તે કવિમિત્ર કવિ—કવિ છે મિત્ર જેના તેથી જે કવિ કહેવાય છે તે અણુમિત્ર ને મધ્યમપદલોપી સમાસ—તદન સહેલું છે.

એટલે કવિઓના આટલા ભેદ પડશે ને ન્યાં એમની વ્યાખ્યા નક્કી કરશે ત્યાં-લગભગ એક પેઢી પૂરી થાશે. એટલે ભાંડણકલાના નિયમો ઘડવાનું ખીજી પેઢી ઉપર આવશે. એથી એક ફાયદો છે કે, જેમ દીપમાંથી દીપ પ્રગટે, સુદમાંથી સુદ થાય, વૈરમાંથી વૈર-જન્મે, વાડામાંથી વાડા પેદા થાય, તેમ ભાંડણકલામાંથી ભાંડણકલાનું સાતત્ય પ્રગટે. માટે ભાંડણકલા અમર રહેવાની છે—ઇતિ સિદ્ધમ્ !

પણ કોઈ પૂછશે કે ભાંડણકલા વિશે તમે આટલી બધી વાત કરી પણ ભાંડણકલા કાને કહેવાય એ તો કહ્યું નહિ. તો એનો જવાબ એટલો જ ‘છે’ કે ‘સાકર મીડી છે એમ’ કહેવાથી ફાયદો શો? સાકર ખાઈ જુઓ ને જે સ્વાદ આવે તે ગળપણ. તેવી જ રીતે ભાંડણકલા વાપરી જુઓ—ને તમને જે સામે મળે તે ભાંડણકલા. પણ આ ભાંડણકલા વાપરતાં-શું વાપરવું

તો એનો ખુલાસો તદ્દન સહેલો છે. ભાંડણુકલાવાળાને મોટામાં મોટું સુખ એ છે કે જેમ જેમ એ વિચાર ન કરે, તેમ તેમ એ વિચાર કરે છે એમ એને લાગે. એટલે પેલું વાક્ય છે કે સત્ય કહેવું પ્રિય કહેવું—અપ્રિય ન કહેવું—એ પ્રમાણે કહેવું હોય તો કહી શકાય જે સત્ય લાગે કારણકે 'અસત્ય હોય' જે પ્રિય લાગે કારણકે અપ્રિય હોય, અને જે અર્થવાણું લાગે કારણકે અર્થહીન હોય—અલબત્ત, આ બધું લાગે એના લખનારને—તે ભડલી વાક્યની પેઠે ભાંડણુવાક્ય.

પણ પૂછનારાં તો ભાઈસાહેબ ! તોખા છે. એ તો કહે છે તમે ભાંડણુવાક્યોના નમૂના આપો—અલબત્ત થોડા થોડા, તો પછી અમે ભાંડણુવાક્યો 'ખનાવી' શકીએ. એવા ભાંડણુકલાના શૌખીનો મોટે જે નમૂના મળ્યા તે નીચે આપ્યા છે :

શામળ વિષે વલ્લભ

એક એવો મોટો કવિ જેણે પાત નવી કવી,
એની પાસે જાઓ આ તો સાંભિલું વગાડે છે;
પેલાની તો બંસી વાગી, બહાપુત્રી પોતે જાગી,
આની વાગી તાંત તેથી હંસ નાસી જાય છે.

હંસવાહિની તો આવી, હંસ શોધે હંસ નહિ,
પૂછે કવિરાજ ! મારો હંસ કેમ આંહી નહિ ?
ધીરે સાહે, મધુ નાદે, અર્થવાહી કાવ્ય સાથે,
કવિ કહે, તાંત વાગી, ભાટવાણી જુઠી લાગી,
હંસ-તેથી નાઠો જાગી; શામળની એવી જાડી,
વાણી જોઈ, ગુર્જરીની, રાણી કહે આવી ગાણી,
જાણી હોત તો તો માની, તારી ખાતી કવિરાયા,
આવત ન આંહી કાંદી, શારદાને દેશ તજ.

પણ વાણી, તારી સુણી, અંતરે હું હરખાણી,
કહું છું કે તારી યાશે, હંમેશાં વિગ્રયધ્વનિ:
અંતે ભાટ ખાશે બેઠો, રાટલા ને શાક લીલું,
અને રખીદાસ પાસે માગી લેશે ક્યારે સીધું.

આ તો ભાંડણુકલાનો આજો નમૂનો છે. પણ જેમ ચોખ્ખાનો એક દાણો દાખીને તમે એની પરિપક્વતા વિષે જાણી શકો છો તેમ આ નમૂના ઉપરથી તમે એમું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકો.

ભાંડણુકલા એક જ 'ધ્યાન' રાખે છે. શામળ રખીદાસનું સીધું લેતો એ વાત વલ્લભને સૌથી વધુ ગમી. એની કૃતિઓ લોકપ્રિય થઈ, કારણકે એ રખીદાસનું સીધું ખાતો. બસ, આ નમૂના ઉપરથી જ આખું સ્વરૂપ સમજી શકાય. રાવણનો અંગૂઠો સીતાજીએ દોર્યો તો કૈકયીએ આખો રાવણ ન સરળ્યો ?

ભાંડણુકલા વિચારદોષે પણ એ જ કરવાનું હોય છે. અંગૂઠો-છે તો માણસ છે. એક દોષ છે તો સંધર્ષ દોષ જ છે. છતિ ભાંડણુકલા સૂત્ર-સિદ્ધાન્ત.

દોરી શકે એવી તાલીમ તેને મળવી જોઈએ. તેણે શાંત રહેતાં શીખવું જોઈએ. જ્યારે કંઈ કપડો મળે ત્યારે શાંત રહેવું એટલું જ નહિ, પરંતુ જરૂર પડે તો અન્યાય પણ સાંતિથી સહન કરવો...

સાંતિનું મહત્ત્વ

‘લાઠઈના વખતમાં એવી ફરિયાદ ઘણી વખત સંભળાતી કે જર્મન લોકો પોતાની જીભ કબજે રાખી શકતા નહોતા અને તેથી દુશ્મન પાસેથી ખાનગી માહિતી છુપાવી રાખવાનું તેમને માટે મુશ્કેલ હતું. પણ જર્મનીની કેળવણીમાં સાંતિને મરદાઈના શુભ તરીકે ક્યારે રચાન આપવામાં આવ્યું છે? હાલની કેળવણી તો સાંતિને નજીવી વસ્તુ સમજે છે પણ એ નજીવી વસ્તુથી રાષ્ટ્રનું નકામી બાબતોમાં લાભોનું પાણી થાય છે. ૯૯ ટકા બદનક્ષીના કેસો જીમ ટ્રેકલે ન રાખવાથી યાય છે. બેદરકારીથી બોલેલા શબ્દોના બેદરકારીથી જવાબ આપવામાં આવે છે. આવી છૂટી છોળને લીધે મુદ્દમાં કેટલીક વખત હાર મળે છે. એટલું ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સુવાનીમાં જે ટેવ પડી નહિ હોય તે મોટા થયા પછી પડતી નથી.

‘આજની નિશાળોમાં ઉમદા ગુણોની વિચારપૂર્વક ખીલવણી કરવામાં આવતી નથી. હવેથી તેનો જુદો રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. વિશ્વાસુપણું, આપમેળની તૈયારી, અને સાંતિ એ એવા ગુણો છે જેની દરેક મહાન પ્રજાને જરૂર છે. અને તેથી નિશાળોમાં, અભ્યાસક્રમમાં, ખીજ નકામી બાબતો કરતાં આ જાતની તાલીમને વધારે ઉપયોગી ગણવી જોઈએ...’

કેળવણી કેવી જોઈએ?

‘યુવાનોને કેળવણી નીચેની રીતે આપવી જોઈએ :

(૧) જે વિષયોના જ્ઞાનની તેને ભવિષ્યના જીવનમાં સામાન્ય રીતે જરૂર ન હોય અને જે તે સામાન્ય રીતે પડીથી ભૂલી જાય છે તેવા વિષયોના બોલને વિદ્યાર્થીઓ વિષર ન તાપ્રવે.

(૨) મોટા ભાગના લોકોને જેની કેળવણીની જરૂર હોય તેવી કેળવણી આપવી. જેમને ખાસ ભાષા શીખવી હશે તે પોતાની ખુશીથી શીખી લેશે.

(૩) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દરેક શાળામાં શારીરિક કેળવણી માટે ખાસ સમય હોવો જોઈએ.

(૪) યુવાનની કેળવણી પૂરી ત્યારે યાય કે ન્યારે તે લશ્કરમાં નોકરી કરી હોય. એટલે કે લશ્કરી કેળવણીથી કેળવણી પૂરી થવી જોઈએ...’

સ્ત્રી કેળવણી

‘સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં મુખ્ય ભાર શારીરિક તાલીમ ઉપર મુકવો જોઈએ; ત્યારબાદ શારિત્ર્યના ઘડતર પર; અને છેવટે છુદ્ધિની કેળવણી પર. પણ સ્ત્રીઓની કેળવણીની મુખ્ય દૃષ્ટિ ભવિષ્યની માતાઓ તૈયાર કરવાની હોવી જોઈએ...’

ગરીબોની કેળવણી

‘રાજ્યે પોતાની બધી શિક્ષણ સંસ્થાઓ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના બધાને માટે ખુલ્લી મુકવી જોઈએ. ગરીબ માતાપતાં છુદ્ધિશાળી બાળકોને રાજ્યના ખર્ચે કેળવણી આપવી જોઈએ...’

‘લાવ, પેલાં પેંછાં લાવ હેંડ,’ રથાએ જૈરીને કહ્યું અને ઘરમાંથી ગદાર નીકળતાં, થોડાં ગણાં રાડાં ગુંથાર્થે બંધ તો વળી ફીક પડે’ કદી, આંગણામાં રેતત્ત મહેલી ચોંદનીમાં આવી બેઠા.

પાછળ જૈરી પણ ટોપલામાં પોંછાં લઈને આવી અને સામે બેસી સારાં સારાં પોંછાં વીણી રથાને આપવા લાગી: રથો તીર સાથે ચૂંચવા લાગ્યો.

‘મેળા આડા દજા તણ દન છે એટલામાં તો એક ભારેં ગુંથાર્થે બંધો.’ રથાએ કહ્યું અને જૈરીની આંખશુ આંખ માંડતાં પૂછ્યું: ‘કેમ ખરું કતી?’

‘પણ આવું ને આવું અજસાણિયું રે’ તો ને?’ કહી આકાશમાં આગગુણાગુ જ્વેતાં ઉમેર્યું: ‘દમણાં વાદળાં આગ્યાં ભણને.’

‘તો એમ કરજો—અને રાડાં ચતાવતાં—આટલાં રાડાં તું દને ચૂંચી નાખજો.’

જૈરીએ મહુડાની ડોળ જેવી લાંબી અણિયાળી આંખોમાં મસ્તી ખરી અંગૂઠો આપવાતાં કહ્યું: ‘લેવે...ભારે પાછી મરજ છે ખરી કતી?’

રથાએ પત્નીનો અંગૂઠો પકડવા નિર્યેક પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું: ‘તને લાવવામાં ન તો હેવું થયું છે. નીકર મારે શું હાકરો કુંવારો હતો?’

‘પણ તું તો કુંવારો હતો ને?’ જૈરીએ કહ્યું; અને પોંછું આપતાં ઉમેર્યું: ‘પોંચ નક્કી તો કણે કીધું’ તું કે આ માંડીને લાવજો.’

‘કણે કે?’ કહેતાંકને રથાએ માંડીનો પંજો પકડી લીધો અને દગાવતાં પૂછવા લાગ્યો: ‘કેમ હું નહીં કતી? રેજા વરેગમાં પેંછાં વેંણતાં વેંણતાં લે નહું કીધું કે કોઈનું હેવું કરીને મારા કાકાને પૈસા ભર પછી આપણુ વાળી દઈશું?’ અને સુહેલ વધારે દગાવતાં: ‘ભોડને? નહું કીધું? લેવે...’

‘લે હાડ હેંડ નીકર મારા મોંઢામાંથી—’

માંડીના ગુરસાની દરકાર ન કરતાં અંગૂઠો આમળતાં રથો બોલ્યો: ‘આ અંગૂઠો આળતી’તી ખરું ને?’ અને માંડીની ચીસો ‘એ...મેલી દે નીકર...’ વચેરે ઉપર ધ્યાન ન આપતાં વળી પૂછ્યું: ‘લેવે બાળીરા?’

‘ના’, માંડીએ કહ્યું અને અંગૂઠો છૂટો થતાં ઉમેર્યું: ‘આ અંગૂઠો ની બાળું.’

રથાએ દસતાં દસતાં કામ હાથમાં લેતાં કહ્યું: ‘બીનો બાળીરા તો એનીય આવી વસે જાણજો.’

થોડીક વાર થઈ હશે ને ચંદ્ર આડો વાદળડુંગર આવી જિભો. રધાથી બરાબર ન દેખાતું. રાડું બાજુમાં ચૂકતાં 'લે ત્યારે એટલામાં દંમ લગાવી લેઈ' કહી જિભો થવા ગયો, એટલામાં મા'લી જિભી થતાં 'એસ, તું, એસ, હું ભરી આડું છું,' કહેતીકને ઘરમાં ચાકી ગઈ.

ખરેખર રધાની ગણતરી ખોટી પડી. જાંટની હાલતાર પેઠે એક પછી એક વાદળ ઘેરો આવવા લાગ્યા અને તોય રધાને અજવાળાની વાટ નેતો એકેકે નેઈ માલી બોલી: 'લે જાહ સૂઈ જઈ.' અને રધાને 'આટલાં રાડાં યુ'થાઈ ગયાં હોત!—' એમ બોલતો સાંભળી ઉમેયું: 'કાલે તું હજેથી ઘેર આવે એ વેળાંએ ને યુ'થેશે ન ભાળે તો મને કે'લે; બસ?' પછી રધાના હાથમાંથી રાડું લઈ હાથ ખેંચતાં બોલી: 'લે જાહ હેંડ, અડધી રાત થવા આવી.'

રધો કંઈક નારાજ થતો કંઈક હરખાતો જિઠેયો અને ખેંચાતો ખેંચાતો ઘરમાં ગયો.

મેજે જવાની આગલી રાત્રે રધાએ રાડાંના બે ભારા બાંધી તૈયારી કરી, અને મા'લીને, 'આ મેટો તારે લેવાનો ને આ નાનો મારે.' એમ કહી ધૈરીની છેડતીનો મીડો આવવા લે છે તે પહેલાં તો ઝાંપામાંથી 'અધ્યા રધા?' નો અવાજ આવ્યો. અને રધો એ અવાજને ઓળખે—જિભો થાય ત્યાં તો એ વ્યકિત પણ અંગણમાં દેખાઈ.

'ચમ નાંના કાકા?' રધાએ જિભા થઈ પાસે જતાં પૂછ્યું.

'જો, કાલે એક જણ, જરા તમાકુ નેંદવી છે તે આવજો.'

'પણ કાકા...કાકા તો.'

'અરે, તારે દાડી જોઈતી હશે તો દાડી આપીશ. પણ મારે લાખ રૂપિયાની તમાકુ બગડે છે એ તું કાંઈ જાણે છે?' નાના પરેલ ખપ પડે જાહેરા બની શકતા.

'પણ કાકા કાકા તો મેળો છે ને મારે—'

'તે એટલે જ તો તારે ત્યાં આવ્યો, નહિ તો આડે દા'ડે કોઈ દન તારે ત્યાં આવ્યો છું?'

માથું અજવાળતાં વળી રધો બોલ્યો: 'એ કાકા! કાકાનો દન નથી નહો એવું?' અને સાથે ઉમેયું: 'પરમ દને તો દનની ચેણુ ફૂટતાં અમે ખેપ—'

'એ તું ન સમજે. તમાકુને તો જો નેંદવામાં એક ઘડી આવી પાછી થઈ કે માંગશે ખાસ.' અને પછી સ્વજન મર્યાદાની ઉદાસીનતા મોં પર આણતો ધીમેથી બોલ્યા: 'પોતાનું હોય એના આગળ જોર થાય: પરબાર્યા આગળ ઓછું કાંઈ—'

રધાના મગજમાં મુખીને જોતાં વેંત જ પેલો દિવસ યાદ આવી જતો. કલદાર રૂપિયા પચીસ કાઠી આપી પોતાનું જીવન બચુ' બાદચુ' કરી આપનાર આ નાના મુખીને એનાથી ફરીથી ના ન પડાઈ.

'કાકા કાલે 'એ' આવશે.'

નાના મુખીએ કહ્યું: 'હું ય જાણું છું' રથા, કે કાશિ તારે કમાણીનો દન છે પણ એનું સાદું હું વાળી આપીશ હોં.' અને પછી પગ ઉપાડતાં કરતાં ઉમેયું: 'તું એમ ન જાણતો કે મુખી કંઈ સમજતા નથી.'

'એનું તો કીક છે કાકા! આ ગધું છે એ તમારા પરતાપે જ છે ને.' કહી રથે ઘરમાં ગયો. અને ગૈરીએ અંધી વાતચીત સાંભળી હતી છતાંય તેણે પાછી કહી સંભળાવી.

અનવાળું હોત તો રથાએ મા'લીનું મોં જોઈ જરૂર પૂછ્યું હોત: 'યમ મોંદું પડી ગયું કંઈ?' પણ તોય મા'લીને ચૂપ જોઈ તેને વહેમ તો પડ્યો: 'યમ કંઈ ખોતતી નથી?' અને મેળે જવાનું અંધ પડ્યું તેથી દરો, વિચારી આગળ ચલાવ્યું: 'એમાં શું ચડ્યું; દણ તો વધુય મેળા આવે છે.' પણ તોય મા'લી ચૂપ હતી. રથાએ થોડીવાર પછી પાછું કહ્યું: 'એવું હોય તો તું મેળે જા, હું નેંદરા જઈશ.'

'તું ય એમને એમ જાણ્યા વગર જોતો છે તે!' માલીએ રીસ ભરેલે મોંએ કહ્યું અને આગળ ખોતી 'મેં' ક્યાં મેળા નથી લેવા તે—'

'પણ જોયા છે તો વળી એક દેરા વધારે લે.'.

'તું તારે જાને.' મા'લીએ કહ્યું અને રથાને વિચારમાં પડેલો જાણી કંઈક મક્કમ નિર્ણય સાથે બોલી: 'એ તો હું નેંદરા આવીશ.'

રથે ચૂપ જ રહ્યો, જો કે તેને પણ મા'લી સાથે મેળામાં માફવાની ઈચ્છા તો હતી જ પણ મુખી માટે તેને અધાગ માન હતું. તેણે મન મનાવ્યું: 'હજી તો ચાર પાંચ મેળા ચાડી છે.'

અચારમાં વહેલા રથાને મેળે વળાવ્યા પછી મા'લી પણ ખાધું ન ખાધું કરી મુખીને ખેતરે ગઈ. મુખીથી ખીવાનું કારણ ન સમજવા છતાંય આજ તેને ખીક લાગતી હતી. સાથે પોતાની જાતને સમજાવતી હતી: 'એ તો એમની આંખ છે જ એવી. અમતિભાવવાળો માણસ એવા તે હોય કે!' અને આવા વિચાર માટે પોતાની જાતને ધિક્કારતી બિડી: 'એ'ર શંક વે'મી! ક્યાં ની'સ જાત ને ક્યાં એ આવકાર મનેજ; તારે તો કાંઈદેય એ ન જિંદા રે.' એટલામાં ખેતર આવ્યું.

'પેલે ખુણેથી નેંદરા માંડ' કહી મુખી આંખા નીચેથી બાંધ્યા અને થોડીવાર આધા-પાછા થયા પછી બોલ્યા: 'મા'લી, તું નેંદરી થા, એટલામાં હું ઘેરથી તારા સારુ બાધું લઈ આવું.'

'ના કાકા, માં તો ખાધું છે.' મા'લીએ કહ્યું અને જાણે મુખીની હાજરી ખુશતી હોય તેમ બોલી: 'તમારે ખાધું હોય તો ખાઈ આવો.'

... 'જેય છોડીઓ મેળે જવાની હતી એટલે વે'લું ખાવા કરી નાખ્યું' તું, તે હુંય ખાધને જ આંધી પા આવ્યો છું.' કહી મા'લીને વળી પૂછ્યું: 'અતારમાં શું ખાધું મા'લી?'

મા'લીએ મુખીને ગાંઠમાંથી સામે આવતા જોઈ મોં પર સાંકળનો છેડો નેરા નીચો ખેંચતાં કહ્યું: 'ધેંશ ને જાશ.'

‘અમ તારે શું ? હું કહું એમ તારે કરવું જ પડશે—’

‘બધુંય કરીશ પણ એ હુઆલું કામ તો કોઈ કાજે નહ કરું. મારો પીટયો વ્યાજ દરતાં બમણું તો કામ—’

રથો કિઓ થઈ જતાં વચ્ચે બોલ્યો : ‘તોય તારે કરવું પડશે,’ અને માંડીની નિશાન આંખો બેઠે તોતો લાય પકડી ગારણા તથા સહેજ ધસડતાં બોલ્યો : ‘ન કરવું હોય તો ચાલતી થા.’

માંડી, વધુ મક્કમ રીતે બોલી : ‘તું તૂટી જઈશ તોય એના નામની સજા તોડીને બે કટકા નાંધી કરું !’

અને આવી મક્કમતા આગળ રથાએ એવું છેલ્લું દયિયાર આજમાવ્યું—માંડીને બેચાર તમાચા મારી આંગણા સુધી ધસડતાં પીપરનો માર્ગ ગતાવ્યો.

માંડીના ગળા સુધી રહન આવ્યું ન આવ્યું ને પાછું ઊતરી ગયું. તેણે, ‘જ રાંડ જતી રે’ અરીથી, ફરી મારે આંગણે પગ ન મૂકતી—એમ બોલતા રથાને કહ્યું : ‘જેને રોં પાછો !’—પણ ત્યાં તો રથો બોલી કહ્યો : ‘અરે કોઈ દન તારું નામ લઉં તો કેન્દ્ર ને.’ અને ધરમાં જતાં જતાં ઉમેયું : ‘તારા જેવી તો હાપનસેં રવડે છે.’

‘એક નો બાળ !’

‘તું અરીથી નીકળને પછી જેને કે તારા માથાની લાપુ’ છું કે નહિ,’ અને જાણે અત્યારે જ માંડીને એ બાળવાની તૈયારી ન કરતો હોય તેમ તેનાં કપડાં ગંદાર ફેંકતાં બોલ્યો : ‘જે તારાં સગડાં; લઈને જોડતી થા.’

માંડી કોડી અને કપડાં જગલમાં મારી પીપરને રસ્તે પળી. ગામનાં ખેતર અને સેંઘાડો, ‘દમણાં પાછળ રથો આવશે ને મનાસી લઈ જશે’ એવી આશામાં ને આશામાં પીપે પગલે વટાવ્યાં અને આખરે એ આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જતાં નાછૂટકે પગ હિપાડી આગળ વધી.

બેપાંચ રાત્રવાને છેટે વસતા ચમારોની ફર્યામાં આ વાતે તેજ આવી; ‘કોઈએ રથાનો તો કોઈએ માંડીનો વાંક કાઢ્યો. એમની છુપાને બસે આ બે જણને વગર વિચાર્યાં’ અને મૂર્ખ કલાં પણ અંતરને તો એક પ્રકારનો સંતોષ મળ્યો હતો.

જે કે ત્યાર પછી રથાને, ધર ઉજ્જડ લાગવા માંડ્યું. પોતે કંઈક અન્યાય કરી એડો તેવું પણ સમજવા માંડ્યું, અને માંડી વગર તેડે તો ફરીય આવવાની નથી એમ જાણવા છતાંય, ‘શું કેવાય કદાચ આવેય,’ એમ વિચારી મન પણ મનાવવા માંડ્યું. એક પછી બીજા એમ મજબુર મારસ લીધી ગયા પણ માંડી તો ન જ આવી. તેડવા જવાની મર્યાદા કોઈ કોઈ-વારે થઈ આવતી પણ એના જરૂર-શબ્દોની બેડીઓ પગને નિર્જાળ કરી નાખતી.

બીજા ગાંઠ સુધીએ પાવુ રથાને એકજે વાર બીજું ધેરું કરવાની, અને જરૂરતે વડો તો પેસાં મીરવાંતું પણ કહ્યું હતું. રથાને પણ થંચું ‘દુય ત્યારે’ એને બોળું કે જે

તારા વગર રમશે હવે નથી ખાતો.' અને તેવામાં - કોણ જાણે તેના સારા કે બેસારા નસીબે પણ-એક વિધવાનો જોગ બેસી ગયો અને રધાએ જાણે જીવનનો સદો ખેડતો હોય તેમ કોમળતા અને નાતરું કરી કાઢ્યું.

મા'લી પણ અત્યાર સુધી તેડાંની આશા રાખી બેઠી હતી. પણ જ્યારે તેણે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે રધાના સમાચાર જાણ્યા પ્રતિજ્ઞા અને તેની કુશળતા જા'મતા મનને, 'એને તો તારી જરાય નથી પડી પડી નારે શું ?' કહી સમજાવી, ફેસવાવી, રધાનાં સ્મરણને સૂઝવા મથવા લાગી. જાપ મણો, મામા મણો, કે કાકા મણો-જે મણે તે-એક છેટેના કાકા હતા તેમણે હવે, મા'લીને ખીજ જગ્યાએ નાતરું કરવા સમજાવવા માંડી. આશા ન હોવા છતાં ધ અને મોહું પડેલું નાતરું તો કરવું જ રહ્યું એમ જાણવા છતાં ધ મા'લી, 'હવે નાતરું તો કરવાતું જ છે ને કાકા; પણ આમેય ને આમેય બેતરણ મહિના જે તમારી આકરી વધારે થઈ એ ખરી' કહી વાતને ટાળી દેતી.

રધો થણેય નવી બેરી સાથે લગી જવા પ્રયત્ન કરતો પણ આંખો તો ખૂધરાં બોળ્યા કરતી હતી: મા'લીના માણે પર રમતી લડે બેઈ રધો એને જેમીને આનંદ મેળવતો, 'સુધરી' કહીને ચીંકવતો પણ ખરો, પણ જ્યારે આ નવીની લડે જોતો ત્યારે તેને તે સુધરી પણની ખરેખરી નિશાની લાગતી. વળી નવીની સુરત મા'લીની સુરત કરતાં નિઃશંક બિજળી હતી પણ તેમાં તેને જરા સંદેહ પણ આકર્ષણ નહોતું લાગતું. કામમાં પણ મા'લીથી ઊતરે તેમ નહોતી, છતાંય તેને કામનો ભાર સદાય લદાયેલો લાગતો. અને આવી આવી તો કંઈક આજતોમાં નવી ટપી જાય તેમ હતી પણ રધાની આંખો એ જોઈ શકતી જ નહોતી. 'શું રાંધું ?' એ સવાલ પૂછતી તોય રધો ચીડાતો. ને ન પૂછે તો ખાતી વખત ખૂધરાં કાઢતો.

નવી ડરતાં ડરતાં કેઈવાર રધાને પૂછતી: 'તમે આમ ઉદાસ થઈને કેમ ફરો છો ?' પણ રધો શું જવાબ આપે ! પોતે જાણવા છતાંય પોતાની જાતને છાતી, કોપી, નહોતો કહી શકતો પછી આને તો શું કહે જ. અને 'સે હેંડ, હેંડ હવે છાતીમાંની !' તો હાંતિયામાં જ પતનતો.

એજ જાણ જ્યારે પીંછાં વીણવા વખડામાં જતાં ત્યારે રધો ચિલકુંકું સ્વર્ગનેરક થઈ જતો. તેને પક્ષીઓનાં પ્રણયરધાનો જોતાંમાં જ મા'લી સાથેના વિહારો સાંદ આવતા. તેને નવીને વાત કરવાતું મન થઈ જતું: 'અહીં હું ને મા'લી બેસતાં-થણીય' વાર બપોરી માળતાં. હું એના બોળામાં માથું મૂકીને અલો ડાંબો મેંય છું. આ વહેળાની પેલી પાજ પરની જાળોમાં અમે જાયું ખાતાં ને પાણી પીતાં પોતાં એક બીજાને છોળા ઉડાડીને કંઈક વાર પલાળી નાખતાં- અને એવો એવો તો પરિણીત જીવનનો દોહ વર્ષ અને તે પહેલાંના છ મહિનાનો-પ્રણય મિતિહાસ તો એ જગવતી, કેવે કેવે હતો; પણ કોને કહેવો ! અને પોતાના એ આંટા મારેલા દાળીયામાં મા'લી રંગબેરંગી પીંછાં, બેસી એને 'કેવેયો કાન' કહી ઉડાવતી એ પ્રસંગ તો એ કેમે કરી જુલો શકે તેમ નહોતું. જુલવાની ઈચ્છા પણ નહોતી: આવાં આવાં સ્મરણથી કોઈ કોઈ વાર એ એટલો મુશ્કેલ અકળાઈ જાય તો કે નવીને જાણે 'ટીપી નાખું' એવું થઈ આવતું.

કાવ્ય પહેલું

રમણલાલ હાયાલાલ મહેતા

[પ્રવાહી ૫મી]

મને યયું જરા : ઘણા દિવસ થી ગયા તે છતાં
અસંખ્ય કવિતા રચી ઝટ છપાવનારા જ મેં
અરે, ત્રસ કે ખરાણ, પણ કાવ્ય એકે ય શું
નથી ઘસડી માર્યું કે ? !

હા ! અફસોસની એ બીના !

હવે કરું જ શું ય હું ?

પણ સરસ્વતીનો શુનો

ભયંકર યઈ. ગયો જરૂર તેનું શું ? શારદા
ખરે જ બહુ કોપી છે. શમન કોધનું શું હશે ?—

—ભૂખો રહી કરું ભજન કરતાલ લે ? —ભાઈ, ના :
કલાક પર થી જતાં ગડુક પેટ મારું વહે,
નકી જ ઉપવાસ તો કયમ જ કેમ થાયે બલા ?

—જમાડું ભટ જાણ્યો ?—અરર જામણા આય તે
પસંદ સુજને જરા ય નહિ. તો પછી, શારદા
કહે, કરું જ શું ય હું ?

•

અળખ બૂલ થી ! બૂલ થી !

વળી બીજી ઉપર બૂલ થી ! બૂલ થી !

ખરે અળખ માહરી ગળખ બૂલ થી ! બૂલ થી !

બૂલ્યો સરળ વાત આ : સળહધારિણી શારદા
બહુ જ ખુશ થાય છે ત્રસપચાસ કાવ્યો રચે;
લખાય દસ કાવ્ય ને, સકળ પાપ ધોવાય તો.

•

લખાય દસ કાવ્ય ને, સકળ પાપ ધોવાય તો ? ? ?
રચીશ દસ કાવ્ય તો. ખચીત પાંચ આને લખું :

અવર પાંચ કાલે લખું.

નકી જ બસ પાંચ પાંચ કવિતા લખી કાઢવી.

કલાક હજી ગાફી છે. (દસ થતાં જ ઊંઘી જવું.)
કલાક મહીં તો ઘણી ગમી લખાય. ત્યારે હરે
સમાન રસવાળી, ને
કલાચટકદાર, તો
જરા લટક ચાલની સરસ પાંચ પૃથ્વી લખી
રચી પછી જ ઊંઘવું.

અરે રમત વાત છે.

— પણ કવિત તો પાંચ છે,
અને વિષય (કાનમાં કહીશ વાત:) એકે નથી !
અરે, વિષય (બહાર ના કરીશ વાત:) એકે નથી !

— બલે વિષય ના મળે. વિષય હાથ ને હોમ તો
બક્ષા, પરમ ઘાડ શી ! મૂરખ થેલું સુદાં લખે
મળે વિષય તો, અને કલમ-કોશ ને આવડે.
મને ખખર આટલી : મૂરખ થેલું તો હું નથી,
જશ થ પરવા જ શી વિષયની પછી રાખવી !

— (હવે વખત આવ્ય છે : દસ જ ગાફી સાડા નવો) —
લખું પ્રથમ કાવ્ય શું ? લખવી કેટલી પંક્તિઓ ?
અલી કહીશ પ્રેરણા ! રસ કયો ઉરે ટાળવો !
— (અરે વખત નાચ છે) — પ્રથમ કાવ્ય હું શું લખું ?

કહે ચતુર પ્રેરણા : ‘ પ્રખર જૂલ તું કયાં કરે !!
મૂલે ગભરુ છેકરું બગલમાં જ જે છે જ તે !! ’

કહી સરસ વાત તે. કવિત આ જ પ્રારંભનું;
લગીર નુકસાન ના, વિરલ આ જ પ્રારંભનું;
બગાડ લવલેશ ના, સરળ આ જ પ્રારંભનું;
જરૂર બસ આ જ, આ જ બસ આ જ પ્રારંભનું.

(વચણ)

પચાસ લખી પંક્તિઓ પ્રથમ કાવ્યની રંગમાં,
કહે રમણલાલ આ શુકન થાય આરંભમાં.

વિના એટફોર્મની લિફ્ટ દિશાએ તકાસી ચડી, “ફૂલો.....એ વ ફૂલો” ની રાઠો નાખવ માંડી તે માત્ર અમારી સન્મુખ ઉભેલા નિર્જન માત્રગાડીના ડબ્બાઓએ સાંભળ અને સાંભળી એક પરગણુ ગાડીના મુસાફરે. તેણે જણાવ્યું,

“ઈરેશન તો ઈધર દે, આશુછ ! ઈધર કયોં ચિલ્લાતે હોં ?”

ખિસિવાણા અને એટફોર્મ તરફની જારીએ ગયા, અને સામાનની વ્યવસ્થા કરી મોટરગાડીએ જોડવાયા. આશુરોડ ઈશનથી આશુ પદાડ પર જવા ૧૭૦૦ માઈલની પાકી સડક છે તે પર અચાનક પ્રજ્વાલના સાત વાગે મોટરે પ્રવાણ આદ્યું. માઈલ બેએક પંસાર થતાં પદાડના અંશગ શરૂ થયા ને ઉર્ધ્વામાધી પ્રગતિ થતી ચાલી. યુજરાતની ઉત્તરે આરવારના રણમાંથી સમુદ્રના ટાપુ જેમ કંઈ આવતા આ પર્વતનાં પડખાં હવે સ્પષ્ટ થતાં ગયાં. ઉપર જવાનો રસ્તો માત્ર પાણીના ધોધથી ચયેલી દરી જેવો લાગતો હતો. ચઢાણે વેળા મોટરનું એન્જિન હાંફતું ને ધૂં ધૂં ધૂં ના અવાજ સાથે કેવા ઉત્સાહથી ઝડપી રસ્તો કાપતું એનો નવાઈ પામેલી દૃષ્ટિને ખ્યાલ આવે તે પહેલાં આસપાસના બેળી થતી, છૂટી પડી જતી મોટી ખાડીઓ સ્પર્તી, અલીંતલી ધોવાઈ સ્વચ્છ થયેલી, લીલી સમૃદ્ધ વનસ્પતિને અંકમાં ધારતી, મોટા ક્રેનાઈટ પથ્થરોની ખડકો વિધાતાના ઉર્ધ્વપત્ર જેવું દ્રશ્ય ખડું કરતી. આ ખડું દ્રશ્યમાન થતાં હૃદય આનંદના ઉછાળા લેવા લાગ્યું, અને આશુ પદાડ પર જવાર પ્રથમ અંગ્રેજ કર્નલ રોડ લખે છે તેમ, તેમણે જેમ સિરામુસના કાગિની માફક એાપરેકા (હું શોધતો હતો ને મળ્યું) એવી ખૂમ મારેલી; તેમ હું પણ પદાડની આ મારી પ્રથમ મુલાકાતે સરસ, સુંદર, અદ્ભુતના ઉદ્ગારો કાઢ્યે જતો હતો. પાસે બેઠેલી પત્નીએ મુસાફરોના મારી તરફના અદ્ભુતપૂર્ણ નેઈ અને સૌંદર્યલક્ષણમાંથી વનશૃન કયો; ત્યારે જ મનમાં એ સૌંદર્યવેદનાના મુર બેબેબેબે સમાવી બેસી રહ્યો. એવામાં બેઠેલા મુસાફર પૈકી એકના હૃદયનું ગલ પલ થઈ વહેવા લાગ્યું એટલે કે બેઠેલી યર્ષ અને અમને પણ સ્વર્ગનિસરણી ચડતાં ચઢતે ચડવા લાગ્યાં. મોટરનું ભ્રમણ અને મસ્તકમાં ચઢતે એ જાતેને કીધે આસપાસનાં દરથો એક પછી એક નજર આગળથી દોડી ઝડપ પાછળ દોડી આવતાં હોય તેમ દેખાતાં. તેથી કાણમરે તો એમ જ પ્રતીત થતું કે મોટરમાં બેઠેલા માનવોની દૃષ્ટિ પાછળ પાછળ કુદરતી દૃષ્ટિને દોડવું પડતું હશે કે શું ? આ સંજ્ઞમ હું કયાં લગી છોડી ન શક્યો. આખરે અને જ્યારે આશુ પર ચડી ચૂક્ય ને મોટર અટકી ત્યારે જ સાચી પરિસ્થિતિનું ખાન થયું.

આશુનું ઇવન મારે મારે નયું જ હતું, તેથી તે દિવસનો ઉત્સાસ અને આનંદ બોલે જ દતાં. સાથે રવિવારનો નિઃશ્ચિંદન પણ હતો. એટલે તે દિવસે જ્યાં ત્યાં ઉદેશવિહીન મનામૂકોને કર્યાં. કવિશ્લેષકોએ આશુની ખડુ પ્રશંસા કરી છે. કોઈ તેને સાગરમેખાના અમૃત્ય ગણી સાથે સરખાવે છે, તો કોઈ મૂર્તિના આમોદપ્રમોદનું સ્થાન કહે છે. કોઈ વસુ-પરાના કૃંતલાબરણ સમજે છે. મને તેમ પણ આશુ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સભર છે. ફેરફાર ફજાન સ્થાપિત ગાડી, નાનીગોડી પસારી ટેકરીઓ, ઉપત્તકઓ, કોઈક જ સ્થળે પ્રસ્થાપનામાં ખેતરો છે. સરોવરમાંથી માથું કાઢી ઉભેલા ખડકો, વૃક્ષવૃક્ષો મંડિત અરણ્ય અને અસાધ્ય રહેવાસીઓનું સરળ શાંત ગ્રામ આ પદાડની શોભા વધારે છે.

આપુ પહેંચતાં પહેલાં મારી પ્રજા ઇચ્છા હતી કે સૌથી પ્રથમ જૈનોનાં દહેરાં—
દેવવાડાનાં દર્શન કરવાં અને તેના ઐતિહાસિક વાતાવરણના સંસ્કર્મોનો આસ્વાદ લેવો.
તેથી જીને દિવસે જાણેરના અમે અમારા રહેવાસરથાન 'ત્રિશાખામુવન'થી નીકળ્યા.
વાટમાંથી અમારી સાથે આવેલા એક આયર્લિશ બાર્થ મિ. સ્ટુઅર્ટ અને બીજા એક
સ્કોટિશ બાર્થ મિસ બ્રેક સાથે લેવાના હતાં. મારી સાથેના યુરોપિયન ભાષાએ પહેલાં પણ
કંઈકવાર આ સ્થળની મુલાકાત લીધેલી હતી એથી તેઓ સર્વ વાતે વાકેફ હતા, અને
તેઓ સંબંધ સમજાવતા જતા. મારી સાથે તેઓ અને સ્કોટિશ બાર્થ પણ યુજરાતી
શીખતાં તેથી વિના સંકોચ મારી સન્મુખ જ માત્ર યુજરાતીમાં માત્રી વાત કરતાં.
જ્યારે અમે આનંદથી રસળતાં દેવાનાડા નજરિક આવી પહેંચ્યાં દોઢજુ ત્યારે મંદિરનાં
શિખરો બેઈ મિ. સ્ટુઅર્ટ આંગળી ચીંધી જણાવ્યું:

“એ.....ઈ.....ડેલવાદા.” પરિચિત બાંગીવટી ભાષા હું સમજી ગયો.

જગદ્વિખ્યાત દેવવાડાનાં દહેરાં ? મેં મનમંગાથે પ્રજા પ્રશ્ન કર્યો, શું હોંશ, ઉમંગ.
આશા, હિસાહ અને અભિનિવેશથી અમે પગલાં છપાડી રહ્યાં હતાં તેમાં હવે મંદગતિ
આવી ગઈ. મને તેના બાજુ દેખાવ પરથી જે ગ્લાનિ જીવજી તેનો પાર ન હતો. મેં તાજગદાન,
કુણમિતાર જેવી મળ્ય અને સુંદર સ્થાપત્યવાળી પ્રમારતો નિરખી હતી. ત્યાં આ
દેવવાડાનો હિસાબ શો ? પેલા ઇતિહાસના પ્રે. કામદારે ત્યારે જોડી બહેન કેરેલી, “તાજને
ય ટક્કર મારે એવાં મંદિરો દેવવાડાનાં છે.” તે પરથી મેં તેના વિશે કેવા ભવ્ય અને
ઉપાડા ખ્યાલો બાધ્યા ? પણ એથી જીવજી, સૂકાઈ ગયેલી લીલથી ફાળા રંગાયેલાં. નરી
નિર્ધનતા દર્શાવતાં, પર્વત પર એક માળીમાં આવેલાં મંદિરોનું મુખપું, એક નાની
મટ્ટલીનું જ પ્રદર્શન કરતાં ન હોય એમ મેં તે વારે અવગ્રોધ્યાં.

“મારા ગામના મંદિરોના ધુમ્મટ પણ આથી વધારે સારો છે.”

“એથી આંધનોના છી, મિ. બટ” મિ. સ્ટુઅર્ટ મને આશાસન વચન ઉચ્ચાર્યું.

“હા, હા, જોરોળર છે. જૈનોના બધા તીર્થંકરો જેવી રીતે એકેલા હોય છે તેમ આ
મંદિરો પણ પક્ષાડીવાળી નિર્વાણપ્રાપ્તિ સાધી રહ્યાં છે.” મારી પત્નીએ આ અતિતીવ
કટાક્ષ્યાણુ છોડ્યું અને અમારા સઘળાના મોંમાંથી હાસ્ય વેરાઈ પડ્યું. તમે જાણ દોળ
કરવા પર ચડ્યા છો નહિ તો બાકી દેવવાડાને આમ નાના કદમાં રાખવાનું સુખ્ય કારણ
એમ છે કે એટલી ઊંચાઈએ મોટાં મંદિર શક્ય ન હતાં અને ઘરતીકંપના આંચકાથી
ય રક્ષાય. આ જો મોટા આશયો તેની પાછળ કામ કરી રહ્યા છે એવો કે. મિ. સ્ટુઅર્ટના
કહેવાનો આશય હતો. પરંતુ અમે તો પેલા આંધળાના બધી માફક જેને જે સૂઝ્યું તે
ચોખ્ખાચોખ્ખો ખ્યાલ કર્યો વિના મત પ્રદર્શિત કર્યો જતા હતા.

દેવવાડાનાં મંદિરોએ જાણે સફેદ ઘોલિયા પર કાળો કગરો કેમ ઓડ્યો ન હોય
એમ અંદર જઈ સફેદ આરસ પરતી કોતરણી નિરખી ત્યારે મને અચાનક આશ્ચર્ય. હવે
મને તેની વગર વિચારે કરેલી ઝાટકણી માટે પશ્ચાત્તાપ થવા માગ્યો એટલું જ નહિ પણ હું બીજા
કોઈ એક રાખસની પાસથી અંદર પેડા હતો. નાકેદારે પ્રથમ ખાતરી કરતાં મને પૂછ્યું,

“આ પાસ તમારી જ છે. તેમાં કંઈકાં ત્રિપુનાશક તમે જ સાહેબ? સાચે સાચું ખતાવજો.”

૬. મંદિરના ગાજાકાન્થી એટલો અધો નિગ્રાશ થયો હતો કે ગાંડો સવા રૂપિયા કાઢી તે જોવા દબે અને શિવકૃતે હિન્દુ ન દતો. એથી હૃદયઅવાજ વિરુદ્ધ જન્મ શેષી-બેરી અતાવતાં દસ્તાદાર ‘દા’ બહોલી. પાસે ગોરી આગરીવાળાં શિવશિખ્યા દતો એથી વિરોધ ખાતરી કર્યા વિના અમને માંડે જવા દીધાં. અંદર ગયા પછી તેની એવનુદા કાતરનીથી ૬. એટલો અધો ફીદા થયેલો કે પાછા વળતાં સવા રૂપિયા ગોરી ખરી અને પ્રગટ કરી નહિદારને આપવો એમ મેં નહીં કર્યું. આતું મૂલ્ય ૬. સવા રૂપિયાથી ૫ નાદિ આંકું તો માંડા જેવા કલાસિક કહેવાયવા ક્યારે ગોરવ કઈ સકશે?

મંદિરના મુખખામાં પ્રથમ વિમળવસાદિ આવે છે. તેના પ્રવેશદાર સામે તેના અધિનાર વિમળની કીર્તિ અમર ગખવા ગારે પૃથ્વીપાળ નામના જયસિંદ-કુમારપાળના મંત્રીએ દસ્તીશાળા કરાવી છે. તેમાં વિમળ વાણિયાને ધોડે એસારો છે. આ જોઈ પૂ. બોલી કાઢ્યો,

“બાજખાકિ વાણિયા મરની?”

બોમિયાએ આ સાંભળી કહ્યું,

“વિમળ તરવા નથી જતો. મંદિર ગંધાચાનો વરધોડા કારેલો છે તેની આમળ-પાછળ દાથી પર તેનાં પ્રમાંસળથી છે.”

બીજો એક જન્મ બોલી કાઢ્યો,

“આજના વાણિયા પોચા દરો; પડેલાના નાદિ. કુમારપાળે અમારો ધોપખા કયાં પડીથી જ આટલી બધી દિસા તરફ દષ્ટિ મુગાઈ ગઈ.”

આ સાંભળી મારું દનિદાસજાન મુંગળાયું. રમણશક્તિએ શરમ છાંડી સારી દડોકત રમી કરી દાથી કે બીમદેવ પડેલાના રાજામાં પેલો દંડનાથક વિમળમંત્રી બદાદર નાદિ નો બીજો કામુ? એ નો સિધ અને માળવા પર ચર્ચા કરી હત તમેળનાર તાર મુજતાનોવા છતરજી કરી. તેનાર ‘કાદશ મુજતાબુ કચોદાકક’નું શિરુદ આઃ મુજતાનોને દગવીને તો મેળખું હતું. તેની આ ગાર મુજતાનો વચ્ચે ધોડા પરની પ્રતિમા.

અને પેલા બીજા એક જન્મે આમળ સલાવ્યું,

“આજે માંધી વાણિયો કયાં ચરેવીર નથી. જો ને કોમિસ પ્રેસિડેન્ટ થશે તો જાતરીર માકક ધોડા પર પ્રતિમા ગોરવાની પેરવી થશે એમ સંજાન છે.”

“૮, ૮, બરાબર છે” કહેતોરને સં. ૧૦૮૮માં ગંધાવેલા વિમળમંત્રીના આગળનામના વિમળવસાદિ નામે પ્રખ્યાત થયેલા અદ્ભુત કાનીગોરી નાંદ જન્મપ્રમિદ મંદિરમાં પેલા અસલ ધર્મકાયાંયે નીમમંદિરે આંધવાની પ્રીતિ એટલી બધી વધી પડી હતી કે મંદિર રવગંધપ આપવનાં ચાગના રૂપે બાંધ્યું દીધું.

“અધ્યયન! સ્થાપત્ય શું સુંદર, શું સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ!” કોઈ રસિક આત્મો જાગી ઊઠ્યો. કોણ બોલ્યું તે હું નિરીક્ષણ કાર્યમાં તટ્કીન હોવાથી પારખી શક્યો નહિ. માત્ર કણે સાંભળવાનો ધર્મ ગમ્યો.

“બહુ અનુભવ અને સતત અભ્યાસના કલાવિકાસનું જ પરિણામ” એ કાવકો ને વિદ્વદ્ભોજ ઉત્તર દરખુસન કૃત-History of Indian Architectureમાંથી જે કોઈ મગજમાં ઠંસી ભરેલું તેમાંથી ઉત્તર દીધો. પછી તેમને વિમળવસાહિ અને સાથમાં જ આવેલો વસ્તુપાળ તેજપાળ વિરચિત હુણવસાહિકા નામના નેમીનાથના મંદિરમાં રૂઠું ગયો. તેમની દીવાલો, ગારસાખ, દરવાજા, સ્તંભો, મંડપો, તોરણો અને છતનાં યુગ્મજો વગેરેમાં ફક્ત ફૂલગાડ, વેલ, છુદા, હાંડી, યુગ્મર અને ખીજી અજીવ વસ્તુઓની કોરણી જ નહિ પણ હાથી, ઘોડા, ગંટ, વ્યાધ, સિંહ, મરુત, પક્ષીઓ, મનુષ્યો, દેવદેવીઓની જુદી જુદી મૂર્તિઓ સાથે મનુષ્ય જીવનના જુદા જુદા અનેક પ્રસંગો જેવા કે રાજદરવાજા, સ્વારી, વરધોડા, જનન, નાટક, સંગીત, રણસંગ્રામ, સમુદ્રયાત્રા, સાધુ અને શ્રાવકો, તીર્થંકરો આદિના જીવનપ્રસંગો જે સુંદર રીતે કોતરેલા હતા તેમાંથી કેટલાક જે મને મૂઝ પડતા મયા તે હું મારા મુરોપિયન શિષ્યશિષ્યાને સમજાવતો ગયો. આ યાદુ તેઓ અનિમિષ મેંત્રે અને અખૂટ શ્રમે જોતાં સાંભળતાં હતાં. ત્યારે અધિકૃતશાહકારે આવેલા શાંભલા પરનો યુગ્મટ, તેની નકશી, તરવરાટભરી વિવિધતા પરચરતી જડતા છોડી જાણે સજીવ ભાવની સ્વતંત્રતા માણવા મથતી આકૃતિઓની ઝીણવટભરી વિગતોમાં અમે કિતરવા તેની તજે બેઠા કે અમારી સાથ ફરી ફરી ચાકેલા મંદિરના માણસે કેટાક્ષ કર્યો,

“જાદુ થયું સાહેબો, ખીજા યાત્રીઓ માટે કેઈ જોવાનું જાકો રાખશે કે નહિ!”

આ મર્મવચનોથી હું જરા અચ્છડ ગયો. પણ આ ઝીણવટભરી વિગતોમાં મને એક વાત ન સમજાઈ. જૈનમંદિરો વૈરાગ્ય વિતરાગની ભાવનાથી બંધાયેલાં છતાં તેમાં કામોદીપક મૂર્તિઓ ને દરથો કેમ રખાયો હશે?

આથી હું લાગ્યો જ એક જૈન સાધુને જઈને મળ્યો. તેમણે મને યાદુ જ આદર-પૂર્વક સન્માની સમજાવ્યું કે અત્રે આવનાર સૌ કોઈની દષ્ટિ નિર્મળ ન હોઈ શકે. નજરના યુગ્મ તો તમે જાણતા જ હશે. લોહાના સ્તંભો ચીરાઈ જાય, હાથીનાં હાડકાં ભાંગી જાય. એવી ખરાબ દષ્ટિવાળાની નજર આ અપૂર્વ મંદિરને ન લાગે પણ માત્ર તેમની દષ્ટિ આવાં દર્શકો પર ટપી રહે એટલા માટે જ છુદિપુરસ્કાર આપ્યોજેતા કરવામાં આવી છે. આ જવાબ સાચો હોય કે ખોટો, પણ મને જૈન સાધુની વાતે કરવાની રાગ ને કુશાગ્ર જુદી માટે અસુસ માન જન્મ્યું.

આ રીતે અંદરથી અપૂર્વ, જાદુ જ સુગોમિત, અને ડાંગીડીરીથી ભરપૂર છતાં ગદારથી તદ્દન સોદાં લાગતાં ને અંદરની શોભાતો ગિરિકુલે જ્યાં જ્યાં આવેલાં આ મંદિરને અમારાં ઊર્મિભર્યાં સન્માન આપી પૂરા ત્રણચાર કલાકે અમે પાછા ફર્યા ત્યારે થાંકીને કોથ થઈ ગયાં હતાં.

બીજી પ્રભાતે મારાં યુરોપિયન શિવસિંધ્યા મારે ઉતારે ન ઓચિંતા આવી ચડ્યાં.
હું તેમનું સ્વાગત કરું તે અમાઉ તેઓ બોલી બીણાં,
“નખી તજાવ દેવો અને આવી છીએ.”

“એ તો આ રથું બાણુમાં નહીં” મારું નિવાસસ્થાન નખી તજાવ પર હતું. અમે તજાવ પર નીકળી પડ્યાં કે મેં તજાવના નામલિધાનની દંતકથા ઉભેલી.

“દિંદુઓની માન્યતા મુજબ આ તજાવ દેવો કે કપિઓએ નખ વડે ખોદેલું દેવાથી આવું નામ નખીતજાવ કહેવાય છે.”

આ ક્ષેત્ર પશ્ચિમના શુદ્ધિવાદથી પડાયેલા તેમના માનસમાં ગરાગર ન પડ્યું, તેથી હું ત્યાં વધારે રહ્યું થયો,

“ત્યારે પૃથ્વી કાગી હતી ત્યારે વિશ્વકર્મા તેને શેરની કબુક માફક મુંદતા દતા. તેમની દશે આંગળીઓની છાપ પૃથ્વી પર રહી ગઈ તેથી કેકેકાણે ઉપત્પત્તિ, નરીનામાંના રૂપમાં દેખાઈ રહી છે.”

“અને પવંતો વિશે દંતકથા રૂપમાં આવી કોઈગપ પુરાણમાં છે કે નહીં?” મારી પત્નીએ વચમાં દહો કપો.

“હા કેમ નહિ, વિશ્વકર્માએ એક નેસઅંધ ચૂંટી ખણી તે પવંતો-આયુ, નિષ્વા, દિમાસય, સજાઈ વગેરે અન્યા.”

આવી કેટલીય દંતકથાઓ, આડકથાઓ અને તેની પાછળ છુપાયેલા સ્વરૂપની વાતો લોકતા અડધા માર્કસ લાંગાને પા માર્કસ પડોળા તજાવની પ્રદક્ષિણા કરતા અર્ચુદા-અધર-દેવીના આશરે ૧૫૦ પગથિયાં ચડ્યાં બેઠાં. બીજાં નાનાંમોટાં શિખરો નેક લીધાં. શિખરે શિખરે— “આ અશ્વર નરેશની કોમી, પેલી જિકાનેરના રાગની, નરદિકની મિરોલી રાગની કોમી, પેલો પેલો માઉન્ડ” જેમ જેમ દર્શાવાય તેમ તેમ આંખો દોડાવતાં ગયાં દરેકો મારી રેતાં અનુપમ આનંદ અનુભવતાં. સાંજે નખીતજાવની અગિયોથમાં પોણા માર્કસ દૂર સડડકાત વતાં. પડાગની ટેકરીનો કિનારો આવે છે. તે રથને-સનપોઝન્ટે-અર્ધાં. ત્યાં હર શિતિરમાં દુગ્ધતા સૂરને લીધે. તેનાથી નીચે રસગનાં અનેક નાનાંમોટાં ગરબાં વલ્લે માંડીનાં પનનાં જેવાં કે આરસીના પ્રતિબિંબ સમાં મળતાં લીલાં. સૂરોત્તમ સમયના વિષવિષ દરેકો, પડાગનાં દરેકો, નરદનાં પ્રસારી ઉભેલી ખોણી. વિશાળ મેદાનની ભવ્યતા, સ્મિતાનું દ્રુતગમન, નરદમાં ન ખૂંપે એવું આમ અને લીલી મહેકતી નરદનારક વનરપતિ—ગયાનો સુમગ સંવાગ આ નર રથને યોગે અનુભવ્યો.

બીજી પ્રભાતે હું એક યુવતીની દુકાનદારની દુકાને નજર માર્યો. તેણે મને આશુનાં દરેકોની ચાપડી દેખાડી, ભોમિલાપોષીઓ પડી અને અત્યવશ મુલાકાતે મારે અગવડ-બધોં ઊપેક્ષા કાર્યક્રમ માપ્યા. તેને ઉમંગભરે અર્ધ હું તરત જ મારે ઉતારે પાછો ફર્યો અને મારી પત્ની આગળ તે પાથરનાં બોમ્બે,

“જે આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ગદાં સ્થળે જોવાની યજ્ઞો ને ‘સુગંભતા’ સ્થેશે.” આપણે જે દેવવાડાં જોવા ગયાં હતાં તે, ત્યાંથી ઈશાને ખૂણામાં લગભગ પાંચ માર્ગ દૂર અચળગદ છે. ત્યાં જોવાની માકી સડક-હોર્ષ મોટરનાં વાહન મળે છે. પરંતુ ગદ પર ચડવા તારે ટાંડીઆને તરફોં તો આપવી જ પડશે. ત્યાં અચલેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર ગદની તળેટીમાં છે. પાસે ‘મંદાકિની’ કુંડ છે. કિલ્લામાં કપૂરસાગર નામનું પાકું અધિભૂં તળાવ છે. આદિ-શ્વર ઇલાહિ દેવનમંદિરમાં પંચધાતુની મોટીમોટી મૂર્તિઓ છે. ‘પદા’ કહે છે કે તે નગદ સોનાની છે. ત્યાંથી જોયે ચડતાં આવણુ આદરવો નામના જે કુંડ આવે છે. કુંભારાણા મરી જતાં રાણીઓએ શોકવિદ્વલ યજ્ઞ સારેલાં આંસુઓનો આ કુંડ છે-એમ કિંવદન્તિ ચાલે છે. એથી જ જોયે ચડતાં જે માળની ગુફા આવે છે. ત્યાં આગળ કુંભારાણાનો તૂટેલો મહેલ મોબ્દ છે.”

“આ અચળગદ પતાળ્યા પછી આણુના જિંચામાં જોવા ગુરુશિખર પર જઈશું. ત્યાં દત્તાત્રેયનાં પગદાંનાં દર્શન થશે. ત્યાંની કુદરતી શોભા અવર્ણનીય કહે છે. પછે દૂર આવેલું સિરોહી ને અરવલ્લી પહાડની ખીણ ટેકરીઓ સુધાં ત્યાંથી દેખાય છે. ત્યાંની ઝાડીઓમાં કથયિત વાય પણુ જોવાના મળી આવે છે. પણુ વાઘનું નામ સાંભળી તું, ગભરાઈશ નહિ. સાથે સિરોહી દર્યાદનો બરેલી ગંદકવાળો સિપાઈ મળે છે તે સાથે હશે.”

“ત્યાંથી પાછા ફરી એક દિવસ થાક ખાઈ આણુના ઢાળમાં આવેલું ગોમુખ સ્થળ પ્રેમખાંત છે. ત્યાં જઈશું. રસ્તે આંગા, કરમદા, કેતકી, મોગરા, ગુલાબ વગેરેની સઘન ઝાડી છે. સાંતસો પંચાય્યાં જિતયાં બોંદે કુંડ આવે છે. તેમાં આરસનાં ઘડેલા ગોમુખમાંથી બારે માંસ પહોંડનું ખાણું પડે છે. પાસે વસિષ્ઠાશ્રમ છે. છપરાંત ખીજાં સ્થળે તળેટીમાં છે. ‘સંગમુખિ’ ગોપાળકી’ મોંદેક પ્રધિમુનિ, દેવદેવતાઓને ઉદારભાવે આ પહોડે પોતાના અંકમાં સ્થાન આપ્યું છે. આપણે આ અધાં સ્થળે અવસ્ય જોવાં જ જોઈએ, કેમ ખરું ની?”

ટેકરીઓ અડી ઘાટેડી પાતીએ મારું આ લાંબું સંભાપણ સાંભળવા નેટલી ધીરજ રાખી, પણુ જ્યારે જોવા જવાની વાતે આંચો ત્યારે તેનો ગુસ્સો હાથ રહ્યો નહિ. ચાલી-ચાલી મોટલા ચડતા પગના કળતરને સમાવવા પોતાના પગની ચંપી પોતે જ કરતી બબૂકી હોઈ,

“પ્રભુ તોળા તમારો પહોડ ! હું તો થાકી નવગજના તમરકાર?”

“કેમ, કેમ?”

“શું ત્યારે? જ્યાં જાવ ત્યાં ખાડોટકરા, ચઢાણુજિતાર, ટેકરા ઢોળાવ. ઘરથી થોડુંક ચાલ્યા કે પચાસ માહિનો થાક લાગે. કદમ ચાલ્યા ને કદમનો આસ લેવો પડે. શિખરો પર ચઢવાનું અને તળેટીમાં જિતવવાનું કહો છો પણુ ચઢવા સીડી નહિ, નિસરણી નહિ, દાદરજિનો નહિ. ટોકર લાગે તો હાથપગ ભાંગે. હાડકાં સસ્તાં યાવ. ચાલીએ તો આસ ફેરે, ધમણ ચાલે. થોભીએ તો કમકર્માં આવે. ખીણમાં નીચું ભાળીએ તો તમ્બર આવે. અને પગ ખરચો તો ખીણમાં ગગડી પડતાં એક હાડકું હાથ ન આવે. તમારે મન તો

હું સરતી હઠશિ પણ મારાં માથાપને મન ગદ્ ગોંધી છું. તેમની હું એકની એક દીકરી છું.”

“તો પછી અહીં શા માટે આવી, પાનાપામાં રહેવું હતું તો ?”

“હંડી લેવારતો. પણ હવે શીખ મળી કે અમારા અમદાવાદમાં રૂપિયે મળીને બરફ મળે છે. બેચાર મળુ બરફ સર્પ મળેથી શેતરંજી જિજ્ઞાસી પડ્યા રહીએ તો આટલે દૂર આવવાની તકલીફ ન રહે. અને અરમ કપડાં વસાવની માયાકૂટ મટે. હંડીની મજા તો એ રીતે પણ મળી રહે.”

મેં કહ્યું, “પણ આની જાતી જાતી ન મળે ને. શોખીન લોકોની દવાખોદરૂતિ ત્યાં વિના કેવી રીતે સતોખાય ?”

“ઓ વ, એટલા ખાતર અહીં આવવાની શી જરૂર છે ? બેપાંચ વખત તારૂં પર ચડે જીતરે.”

હું ખરખર દસી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો,

“માથે જ. તારી વાન મુદ્દલી છે. બધી જુનો વિચાર કરી જોતાં મને વ પ્રતીતિ થઈ છે કે ધનિક લોકોએ પોતાના ધનનો વૈભવ પર્વતની છાતી પર ચઢી બેસી એમના અંતરની કાલસા પ્રકટ કરતાં બેહદા મકાનો બંધાવી પડાડની શોખાનો વિચ્છેદ કરી નાંખવામાં જ દર્શાવ્યો છે. મહેનત-શ્રમ કરી જે સુખપ્રદ, નિર્દોષ આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે હવે ચાલુ જમાનામાં લોકો પૈસા ખરચી દુનિમ રીતે બેજેબેજ ખરીદે છે. અને તો એ રીતે આનંદ પર બળાકાર થતો લાગે છે. અમૃત વસુ એક ડેકાણે ફીક જ કહે છે: ‘માથ છે પૈસાદારોનાં કે તેમને નસીએ પરમાત્માએ દુનિયામાં નહીનાળાં સજ્યાં છે. નહિ તો પછી લોકો પૈસા ખરચી પાર કેવી રીતે જત ?’ તેવી રીતે વિશ્વકર્માએ પૃથ્વીની કુખમાં ચૂંટી ખણી આણુપડાડ સન્ન્યો છે તો ધનવાનો પૈસા ખર્ચી પડાડ ચડવાનો જુમાનીય આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ને ?”

અર્ધે યુરોપ અને ટૂં એશિયાનો પ્રદેશ રોકતું રશિયન સામ્રાજ્ય જગતનો જે ભાગ રોકે છે. એની ભૂમિનો વિસ્તાર ૮૨૪૧૬૨૧ ચોરસ માઈલ છે. એની વસ્તી ૧૭૦૦૦૦૦૦૦ મનુષ્યોની છે. ઉલોગ, ખેતીવાડી અને ખનીજના વિકાસથી રશિયાની પેદાશ વધીને ૫૦૦ કરોડ રૂબલ જેટલી થઈ છે. મુખ્ય પેદાશ સોનું, લોહ, કાલસા, પોલાદ, તેલ, પેટ્રોલિયમ, ધાતુ વગેરે છે. યુદ્ધ અને શાંતિના સમયમાં જોઈતી લગભગ દરેક કાચી વસ્તુ રશિયાની જમીન પૂરી પાડે છે. રબ્બર, સિંચાઈ બીજા કાંઈ કાચી વસ્તુને માટે રશિયા પરાધીન નથી. જગતમાં માત્ર બે જ સામ્રાજ્યો આત્મસતોષી જેવી શ્રેષ્ઠ પદવી બોગવે છે. એમાં બાર, સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા ૨૯ ટકા કાચાં દ્રવ્યો પેદા કરે છે. રશિયા ૨૧૧ ટકા, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ૬૧ ટકા, જર્મની ૮૧ ટકા, કાચા દ્રવ્યો પેદા કરે છે. જર્મની લગભગ ૪૮ કરોડ ટન કાલસો પેદા કરે છે. પરંતુ તેલ, ધાતુ, રબ્બર, કપાસ, લોહ તેના જોઈતા પ્રમાણમાં ત્યાં મળતું નથી. આથી પેટ્રોલ, કપાસ, રબ્બર એ સર્વે બનાવટી મોટા પ્રમાણમાં જર્મની તૈયાર કરે છે. છતાં મહાયુદ્ધ માટેની કાચી વસ્તુઓની માગ, એને જે જાહેરથી પૂરી પાડવાની રહે છે. અનાજ પણ લગભગ અર્ધું એને જાહેરથી મંગાવવું પડે છે. લોહ જે ભાગ સ્વીડન અને નોર્વેથી મળે છે. ઇટાલી પણ કાચી ધાતુઓને માટે પરાધીન છે. અંગ્રેજી ટાપુઓમાં કાલસા અને લોહ સિંચાઈની કાચી વસ્તુઓ પોતાના સંસ્થાનોમાંથી મંગાવવી પડે છે. માત્ર રશિયાની જમીન સર્વે કાચી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે.

રશિયાનો સામ્યવાદ

રશિયામાં મૂડીવાદનો નાશ કરી સામ્યવાદ સ્થાપવામાં આવ્યો છે. સમ્રાટ, પાદરીઓ, શાહુકારો, અમીરો, બુદ્ધિજીવીઓ, મહાવિકારીઓ અને જમીનદારોનો સમગ્ર નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. વેપાર, ઉદ્યોગ, હુન્નરકળા, રેલ્વે, સ્ટીમરો, ખેતરો, વહાણો, ખાણો એ સર્વે રાજ્યની માલિકીનાં બન્યાં હતાં. સૌને એક સરખો ખાધાખોરાકી જેટલો પગાર મળતો હતો. સૌ શ્રમજીવીઓ રાજ્યના માલિક હતા. સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચે સમાનતા હતી. ખાનગી મિલકત કોઈને રાખવા દેતા નહિ. હવે સરમુખત્યાર સ્ટેલિને મોટું પરિવર્તન કર્યું છે. નાનામોટા પગારો ફેરવ્યા છે. ખાનગી મિલકત રાખવાની પરવાનગી મળે છે. સ્ત્રીઓના ગર્ભપાત ઉપર અંકુશ મુકાયા છે. રશિયાને જમીનની ભૂખ નહોતી તે હવે જાણી છે. સામ્યવાદને મોઢાં પાડી નાંખવામાં આવ્યો છે. રશિયાએ સામ્યવાદના સિદ્ધાંતો મૂખી જગતની અટપટો અને મુત્સદ્દીગીરી ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે. હવે એને સામ્રાજ્યવાદનો ચેપ લાગ્યો છે. રશિયા હવે હિંસાનો પક્ષપાતી ચલે છે, સ્ટેલિન દૂર, દયા વગરનો મુત્સદ્દી છે.

શાસ્ત્રાઓ હતાં નહિ. એટલે પોલાંડ જર્મની સામે ટકી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ પોલાંડે પ્રથમથી જ જાહેર કરી દીધું કે અમે રશિયનોને અમારી સરહદમાં ફાળવેલું બદાને ઘૂસવા દેશું નહિ. રશિયા સાથે આ વિષયની સંધિ કરવા માટે અંગ્રેજોએ એક પ્રતિનિધિને મોકલ્યો હતો. આર માસ સુધી સંધિના સંદેશા આપ્યા. છેવટે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લશ્કરી સલાહકારોનું મંડળ રશિયા ગયું. એટલે તરત સંધિ થશે એવા સમાચારોની જામત રાહ જોતું હતું. રશિયાનું પરિવર્તન

જર્મનીના પરદેશખાતાનો પ્રધાન હેર રીએનઝોપ થયો એણે દિલ્લરને સમગ્રની રશિયા સાથે સંધિ કરવા કબૂલ કરાવ્યું. રશિયા મિત્ર હોય તો પોલાંડ તરત હાથમાં આવી જશે, શત્રુ હશે તો તો આપણને ત્યાં વિજય મેળવવો કઠીન થઈ પડશે. રશિયા મિત્ર જાહેર થતાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોનાં હાંનું ગમડી જશે, તેઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થશે નહિ વગેરે દલીલોએ દિલ્લરને રશિયા સાથે હોસ્તી કરવા લાગ્યાઓ. જર્મનીએ મૈત્રી માટે દરખાસ્ત કરી. ખાનગી વાટાઘાટો ચક્ર ચક્ર. પોલાંડનો અર્થો ભાગ રશિયાને લાંચ તરીકે આપી જર્મનીએ રશિયાની મૈત્રી ખરીદી લીધી.

પોલાંડનો વિજય

જર્મનીનું આધુનિક શાસ્ત્રાઓથી સજ્જ સન્ય મોટરોમાં બેસી ૧૦ માઇલની ઝડપે પોલાંડ ઉપર આક્રમણ લઈ ગયું. પોલાંડના ઘોડેસ્વારો ૫૩૦૦૦ સામે બુદ્ધમાં ટકી શક્યા નહિ એમણે બહુ ચીર્ષ દેખાડ્યું. પરંતુ જર્મનીના વિમાનોએ એ ઘોડેસ્વારોમાં હાનું જોખ ફેંકી તેમને ગચચવી નાંખ્યા. પાછળથી મોટરોમાંના પાપદળે અને ટેંકાની તોપોએ એમને સંહાર કરેલા ચક્ર કર્યો. પોલો પાછા હડયા. તેઓ જર્મની સામે ટકી શક્યા નહિ. એટલામાં પચીસ લાખ રશિયનોએ એમની પીઠ પાછળ આક્રમણ કર્યું. પોલાંડ પડ્યું—વીચ દિવસમાં એ યુરનીર પ્રગ્નનું પતન થયું.

જર્મની ઉપર આક્રમણ

પોલાંડ ઉપરના જર્મનીના આક્રમણના દખાણને જોઈને કરવા માટે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ જર્મની ઉપર આક્રમણ કર્યું. જર્મનીની ૫૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન ફ્રેંચોએ લઈ લીધી, પરંતુ આગળ જતાં જર્મનીની પશ્ચિમની બાજુર ફિલેજ'ધી આવી. એ ફિલેજ'ધી લગભગ અજ્ય છે એટલે ફ્રાન્સનું સૈન્ય પાછું ફરીને પોતાની ફિલેજ'ધીને આથમે લેણું છે. એ માસ થયા બંને તરફથી પચીસ પચીસ લાખ લશ્કરોએ ફિલેજ'ધીઓનો આશય કરી માત્ર તોપખાનાઓના પ્રચંડ મારાથી લડ્યા દરે છે. વિમાની બુદ્ધો પણ થાય છે. બીજી તરફ સમુદ્રમાં ઈંગ્લાંડની મનવારોએ જર્મન કાફલાને છુપાઈ જતાની દરજ પાડી છે. જર્મનીની સજમરીનો ઈંગ્લાંડની વેપારી તથા લઘાવક રીમરો હુમલો છે. તે સિવાય જર્મનીએ હમણાં નવી જાનની લોહચુબકની સુરંગો શોધી કાઢી છે. આ સુરંગો વિમાનો ઉપરથી આક્રમણાર્થે સમુદ્રમાં તરતી મરે છે. આવી સેંકડો સુરંગો જર્મનીએ સમુદ્રમાં વિમાનો દારા વહેતી મૂકી છે. એ સુરંગો રીમરો સાથે અથાગ છે. લોહચુબક લોહની રીમર તરફ ધસાઈ એને સુરંગ સાથે અથાગ છે. મોટા ધસાડા સાથે સુરંગ ફુટી રીમરમાં

મોટું ગાળકું કાઢી નાંખે છે. સ્ટીમર થોડી મિનિટમાં ધૂબી જાય છે. અંગ્રેજો અને મધ્યસ્થ રાજ્યોની અનેક સ્ટીમરો માલ સહિત ડુબાડી દોષી છે. તે સિવાય જર્મનીની પાંચેક મનવારો સાગરમાં છૂટી ફરે છે તે પણ એકલોટલ સ્ટીમરને સમુદ્રતળાએ મૂકે છે. હમણાં યુદ્ધની ગતિ આ પ્રમાણે છે. તોપોનાં યુદ્ધો, વિમાનોનાં યુદ્ધો અને સ્ટીમર ડુબાવવાનાં ખખરો દરરોજ રશિયામાં આવે છે. પરંતુ મોટાં યુદ્ધો કે પરાજયોના ખખરો આવતા જ નથી.

રશિયા સાથે જર્મનીનો હાલનો સંબંધ

રશિયા સાથે જર્મનીએ વેપારી સંબંધ બાંધ્યો છે. ૨૦ કરોડ માર્કની કિંમતની (૫૩૨ વગેરે) વસ્તુઓ રશિયાને જર્મની વેચશે; બીજી તરફ ૫૬૨ કરોડ માર્કની કિંમતની કાચી વસ્તુઓ આપશે એવી સંધિ બંને વચ્ચે થઈ છે. બંનેનાં વેપારી મંડળો બર્લિનમાં કેટલી વધારે ચીજોની આપણે વેપારી રીતે ચર્ચા કરે તેનો વિચાર ચાલે છે. રશિયા સાથે દશ વરસો માટે જર્મનીએ પરસ્પર સહકાર આપી યુદ્ધ નહિ કરવાની સંધિ કરી છે. બંને વચ્ચે સ્વાર્થ પૂરતો પ્રેમ છે.

જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ

જર્મની પાસે ખોરાક અને કાચા પદાર્થોનો સારો સંગ્રહ છે. છતાં યુદ્ધને અંગે કાચા પદાર્થોની અત્યંત અછૂટ છે. જર્મની કાચા પદાર્થો મોટા જથ્થામાં પેદા કરતું નથી. એની પાસે તેલ, ધાતુ, રબર, શણ, કપાસ, જીન વગેરે પદાર્થો અર્ધાંશી ત્રીજા ભાગના જ છે. એટલે આકાના પદાર્થો છટાલી મારફતે જર્મની ખરીદ કરી મંગાવે છે. જાપાન, સ્વીડન, હોલાંડ પણ જર્મની ખાતે માલ મોકલે છે. પરંતુ જર્મની સુરંગો છુટી સાગરમાં પાયરે છે તેથી, તેના બદલા તરીકે, જર્મની ખાતે તટસ્થ રાજ્યો જે માલ ચઢાવે છે તે માલની સ્ટીમરો અંગ્રેજો સાગરમાં જપ્ત કરે છે. આથી જાપાન અને છટાલી મોટા વિરોધ ઉપાડશે. છટાલી જર્મનીનો મિત્ર અને રશિયાનો શત્રુ છે. અંગ્રેજો છટાલીનો વિશ્વાસ કરતા નથી, પરંતુ તેને ઉશ્કેરવાનું કારણ પણ આપવા માગતા નથી. છટાલી એમને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ભારે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી શકે છે. જર્મની પાસે સોનું નથી. આર્થિક સ્થિતિ તંગ છે. પરદેશોમાં એનાં નાણાં નથી.

રશિયા જર્મનીને કેવી મદદ કરશે ?

રશિયા બંધાં મૂડીવાદી રાજ્યોનું શત્રુ છે, એટલે યુદ્ધ લાંબાય અને મૂડીવાદી રાજ્યો નમળાં પડે તેમાં એ રાજ્ય છે. આથી જર્મનીને કાચાં દ્રવ્યો રશિયા પૂરાં પાડી લગાઈ લાંબાવી મૂડીવાદી રાજ્યોને નમળાં બનાવશે. રશિયા પાસે કાચાં દ્રવ્યો એની જરૂરિયાત પૂરતાં છે. ફાજલ પાડી શકે તેમ નથી. પરંતુ ભૂતકાલમાં રશિયાની પ્રગતિ બારે સંકટો વેડીને યત્રો ખરીદવા માટે પોતાની પેદાશનાં નાણાં પરદેશોમાં મૂક્યા હતા. રશિયાને જર્મનીનાં અઘટન યત્રોની મોટી ભૂખ છે એટલે લગભગ ભૂખમરાની સ્થિતિ ભોગવીને પણ રશિયા અનાજ તથા કાચા પદાર્થો જર્મનીને પૂરાં પાડશે. રશિયામાંથી કાચી વસ્તુઓ

વરસ અન્તે

પ્રજારામ ન. રાવળ

[૫૫૧]

જુદા તુજ યકો પડ્યુ વરસ એક પૂરું થયે.
સુદીર્ઘ દખવી પ્રગાઠ કર, તારું છેલ્લું લઘું
સદા સ્મિતવતું મુડાળ મુખ તાંદુરસ્તો ભર્યું,
અને કરી સલામ છેલ્લી પર વર્ષ વીતી જશે.

ક્યહીં તું, ક્યહીં હું ય, કાલ પણ કેંક વીત્યો છતાં,
ન એવું કંઈ લાગતું; લગિર આંખને મીંચતાં
તને નજીકમાં લહું : ફક્ત મૂક અસ્તિત્વથી
ચહે સદનને ભરી, પરિચિતા મીઠી હૃદયી.

હિમાલય ઉડાડતા દધિયો, સાગરો ચોપતા,
પ્રચંડ કંઈ ખંડપે ઉદ્ધિ શાન્ત પોઢાડતા
જળે સ્થળ અને સ્થળે જળતણી લીલા ખેલતા
કરાલ પ્રભુદાસ રૌદ્ર નિજ મસ્તીમાં ચે જરી
શકે નહિ જ મૈત્રી મહેલ તણી ખેરવી કાંકરો :
ખીલી ધરતી સોંસરી જઈ જ ચોપદેણે દરી.

ત્યાગ એ આત્મભોગ નથી, આત્મહિત છે. અભિમાનનો ત્યાગ એ જ વસ્તુતા ત્યાગ છે. એવી માન્યતા ન હોવી જોઈએ કે ત્યાગમાં કોઈ ઈષ્ટ પદાર્થનો ત્યાગ કરવાનો છે. જ્યાં તો જે અનિષ્ટ છે, હાનિકર છે તેનો જ હોય. તે આત્મભોગ નથી પણ ઉપાધિમાંથી મુક્તિ છે, અગ્રિયથી છૂટવાનું છે અથવા નિરુપયોગીની ઉપેક્ષા છે. પરમ પ્રિયની ઉપાસનામાં અન્ય સર્વને ભૂલી જવાની સહજ ક્રિયા છે.

ત્યાગ એ પ્રકારનો છે. મનુષ્ય પ્રયોગક પદાર્થને અહિતકર જાણી તેનો ત્યાગ કરે અને તેમાં લુબ્ધ યતાં ચિત્તને સંયમથી રોકે એ એક પ્રકાર છે. એમાં આયાસ અને દુઃખ છે. મહાપાનનો અબ્યાસી પોતાના વ્યસનની એ દીન પરતંત્રતામાંથી છૂટવા માટે એક તરફ સંયમને દૃઢ નિશ્ચયથી મગ્ગમાં લેવાળી વળગી રહેવા પ્રયત્ન કરે છે; બીજી તરફ અબ્યાસ અને પ્રક્ષોભના તેના અંશ અંશને મઘ તરફ ખેંચે છે. પિપાસા તેના ઓછાને, મુખને, કંઠને, નાડી નાડીને, સ્નાયુ સ્નાયુને શોષ અને સંતાપથી બાળી નાખે છે. પરંતુ એ વેરના આત્મભોગની નથી. આત્મરક્ષાનું સ્વેચ્છાએ આપેલું મૂલ્ય છે. એમાં ત્યાગ હોય તો તે માત્ર મુક્તિનો જ છે. વસ્તુતા: એ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ છે. પ્રેમ ત્યારે દ્વિધા ભિન્ન હોય અને એક પ્રિય વસ્તુને ભોગે જ બીજી પ્રિય વસ્તુ મળી શકે તેવું હોય ત્યારે મનુષ્યને એક પ્રિય વસ્તુ મેળવવા બીજી પ્રિય વસ્તુને જતી કરવી પડે છે. એ તેને ન રુચે, કદાચ સાલે અને જતી કરેલી વસ્તુ વારંવાર સાંભળી કરે, તેની ખોટ જણાયા કરે. એ બધું બને છતાં વસ્તુતા: તો વધારે પ્રિય વસ્તુને મેળવવા બીજી જોઈ પ્રિય વસ્તુને જતી કરે છે. એ ત્યાગને જો ત્યાગ કહી શકાય તો પણ સરવાળે તેમાં તેને લાભ છે. તે કોઈ રીતે આત્મભોગ નથી.

પરંતુ આપણે જો સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગી કહી શકીએ તે તો પોતાના પ્રિયતમના પ્રેમમાં દીન બની અન્ય સર્વને, પોતાની જાતને પણ, ભૂલી જાય છે. તેને કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવાનું જ્ઞાન જ નથી. એનું સર્વ પ્રકારનું મમત્વ અને સર્વ પરિગ્રહ આપોઆપ છૂટી જાય છે. એ ત્યાગ નથી પણ એકાગ્રતા પ્રિયતમ-માત્ર-પરાયણની અન્ય સર્વ માટેની નિરપેક્ષતા છે. એ ત્યાગમાં કદેશ કે આયાસ નથી; પ્રયત્ન કે ઈચ્છા પણ નથી. એ ત્યાગ કરાતો નથી, થઈ જાય છે. એ પણ આત્મભોગ નથી. એ અનન્ય પ્રેમની ઉપાસના છે. માણસ પોતે કરેલા કોઈ પણ પ્રકારના ત્યાગને, સ્વેચ્છાથી આચરેલા ઉગ્ર તપને, પોતે પહોરી લીધેલા મૂલ્ય કે કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખને કદી આત્મભોગ કહી શકે નહીં. આપણે બ્યારે લોકો જોને પદોપકાર કહે છે તે કરીએ છીએ, આપણે બ્યારે બીજાઓ જોને પારકું (આપણું નહિ એવું) હિત કહે છે તે સાધવા તેઓ જોને આપણું હિતનો ભોગ કહે છે તે આપીએ છીએ, લોકોની દષ્ટિમાં બીજાનાં સુખ માટે આપણું સર્વ સુખને અને જીવનને પણ યશમાં હોમીએ છીએ, ત્યારે, કાં તો આપણે વિશુદ્ધ પ્રેમથી પ્રેરાએલા હોઈએ છીએ અથવા તો અહંકારની મહત્વાકાંક્ષા આપણને યુદ્ધનાં સર્વ

જોખમો ખેડવાની વીરતા આપે છે. અથવા પ્રાણશઃ આ બંને લાવ મિશ્ર રહી આપણને ત્યાગની વૃત્તિ અને બળ આપે છે. પરંતુ તેમાં આત્મજોગ ક્યાં છે? કાં તો એ આપણાં પ્રેમનું હૃદયની સહજ અપેક્ષાનું સંતોષણ છે. બીજાનું દુઃખ એ આપણું હૃદય સાંપી સકતું નથી, તેમને સુખી જોઈ એ ત્યારે જ આપણે સુખ અનુભવી શકીએ છીએ. આપણે સુખી થવા માટે તેઓને સુખી કરવાં એ આવશ્યક છે, અથવા તો અભિમાન આપણને આપણી પોતાની અથવા જગતની દૃષ્ટિમાં પરમ નિઃસ્વર્થ કોઈદિનપીની ઉત્કૃષ્ટ. પદવી મેળવ્યાં વિના જીવવા દેતું નથી. અથવા એ બંને વૃત્તિઓ સાથે મળી આપણા સંતોષ માટે એ એનું હૃદય વર્તન આવશ્યક કરે છે. ગમે તે પ્રદારે એ આપણું પેતાનું સંતોષણ છે. અન્યને લાલ તેથી ભલે હો, આપણાં સાધ્યની નીચેની શ્રદ્ધાનાં સુખનો ભાવે નમાં ત્યાગ હોય, કામે તેમાં કડિન તપ હોય, પરંતુ તેમાં આત્મજોગ નથી. આત્મનૃપિતા જ એ માર્ગ છે. એ પર-પારકા અર્થ નથી પણ આપણો પોતાનો જ પર-સર્વોત્કૃષ્ટ અર્થ છે. પર. પરકીય અર્થ નથી પણ આપણો જ પર પરમ અર્થ છે. આપણને તેમાં લેરા પણ અભિમાન ન ધરે : આત્મજોગનું તો નહીં જ.

આ સર્વ આત્મનિરીક્ષણ માટે છે, બીજાની પરીક્ષા કરવા માટે નહીં. મનુષ્ય જે ને ત્યાગ સ્વેચ્છાએ કરે છે, જે ને કડિન તપશ્ચરણ સેવે છે, જે ને જોખમો ખેડે છે, જે ને જોગો આપે છે તે ભલે તેની પોતાની દૃષ્ટિએ આત્મજોગ ન હોય પરંતુ એ ત્યાગ, એ તપ, એ વીરતા, એ જોગો સ્પષ્ટ અતાવે છે કે જે ને તે છોડી દે છે તેનાં કરતાં કંઈક મહત્તર સાધ્ય માટે તે મથે છે. જે જોગોમાં આપણે સ્વીકૃતી રહ્યા છીએ, જે અર્તમાં આપણે પડ્યા પડ્યા સહીએ છીએ, તેની પર જ્યાં તે પ્રયત્ન કરે છે, તેની દૃષ્ટિ ઊંચી છે. તે એક એવો પદાર્થ દેખે છે કે જેની કિંમત આપણા સર્વ જોગો કરતાં તેને ગન ઘણી વધારે છે. આપણે એ જ સાધ્યની કડપના કરી શકીએ, તેને અભિમાની ઠરાવી શકીએ તેથી પણ આપણી અધ્યતન વૃદ્ધિ નથી એ અભિમાન પણ ઊંચા પ્રકારનું છે. જે અભિમાન બીજાને સુખી કરીને જ સુખી થઈ શકે એ અભિમાન પણ આપણે માટે વંદનીય છે. જે આપણને જવાબીને જ છોડી શકે, આપણું રક્ષણ કરવા જીવ આપી શકે તે સ્વર્ગ વીરતાનો પણ જગ હો. માત્ર એટલું જ કે લોકપ્રકારક થવાને બદલે દેખાવામાં જ ને એ અભિમાન કૃતકૃત્યનાં મનો, જે અત્યંત માર્ગ મુદ્દી ઉતારણે સુક્તિ પ્રયુક્તિનો આશ્રય કરે, આપણી ખુશામતથી આપણાં હૃદય જીવતા પ્રેરાય તો આપણે તેની દેખાવની મહત્તાને મહત્તા ન ગણીએ. શરણાંકે અભિમાન જવારે અચ્ચત્યનો આશ્રય લે છે ત્યારે તે માનવસમાજનાં હૃદયમાં વિપ્લવચાર કરનાં અચ્ચત્યો નથી. અદકારમાં એ લાય ધણો છે. ઊંડો પણ અદકાર મનુષ્યને જીવ્યે અચ્ચત્ય અને દંભનો આશ્રય બતાવે છે

પોષાતું નથી; અને હંબ નકામો હોય છે. એટલે તેથી બેચી શકાયો સંભવ વધારે છે. પરંતુ કદાચ કામ કરનારને સંપૂર્ણ અદશ્ય રહેવું અસંભવ છે. કોઈ ન બાણે એ કેમ બને ? કોઈવાર વધારે પ્રકાશમાં આવી જવાય. કોઈવાર કામ કરવાને ખાતર પ્રકાશમાં આવવું આવશ્યક લાગે તો તેવે પ્રસંગે કર્તવ્યને લોગે અદશ્ય રહેવું ઉચિત ન ગણાય. તો તેવે પ્રસંગે કૃતિથી જ્યોત્સનાઓથી કે ઉપકારવશ ભક્ત હૃદયોનાં પુણ્ય નમનોથી આપણામાં બહુમે અન્યથે ગર્વસંચાર ન થાય એટલું હૃદયને કસવું જોઈએ. અને હૃદય ગમે તેટલું કસેલું હોય, આપણને ખાતરી હોય કે આપણામાં ગર્વસંચાર કોઈ રીતે શક્ય નથી, તોપણ ખૂબ ચેતના રહેવું. આત્મનિરીક્ષણની અને ખાસ કરી પ્રતિકૂલ સંભવ જોવાની એક પણ ક્ષણ નકામી ન જવા દેવી એ કડાપણું લેવું છે. કેમકે ગમે તેવાં નિરવિમાન પણ આપણે માણસ છીએ. અવિમાન આ માનવ દેહ સાથે જોડાયેલું છે. કદાચ અવિમાન નિરોધ યતાં માનવશરીરે રહી શકે કે કેમ એ પણ શંકાસ્પદ હોય. વંધાશક્તિ સાવધાની એ સંભવિત ભયસ્થાન પર ચોકી છે. સ્વરક્ષણ ઈચ્છનાર સર્વને તે આવશ્યક છે. ભયભીત મર્દ નિયતિન કમ્પતું રહેવાની જરૂર નથી પણ સાવધાનતા વિના ન ચાલે. x

૭

મહને કદિ ય એવું ના

‘શૂન્ય’

મહને કદિ ય એવું ના કદિય ના કહેશે સખે,
વિદાય-વંદીએ જતાં જગત-પંથમે છવને,
અંકેલ તમે સાચહીન ઉર-આયું કેરા વને,
“કેને સ્મરણ સાચ લે, અટકી બાંધે હુજો રખે.”
તહમે સુજથી દૂર થાય નહિ સાચ દોં એટલું
હમે. સ્ફુમજવું રહું, તમ સુરેખ સૌન્દર્યને
રહું તલસી પ્રેમના ચિર પ્રગટ માધુર્યને;
હવે કદિ ય નહં મજો ભામવું ભાન લે એકલું.
ભલે! હું તમ વાટને કદિય સોધવા ના અહું
પરંતુ મજે છવને વિશદ સ્થાન લીધું તહમે
હવે સ્મરણથી ભરું ? કદિ ય એવું બોલી લિયો
હુંડી ન મજે રોમ પ્રાણબલ આયું પાર્યેયને,
અપૂર્ણ પણ આપ એ અણપુરેલ સહેવા દિયો
પછી અંકર બાવિને વિરહ એકલો છો સહું !

* સત્યની ઉપાસના તમકે લોકે અપ્રેક્ષ્ય ગર્વભાવો.

** મી રોપનાં છેલ્લું દરજી ની રૂપ-રૂપ પ્રકિતિનાં આભારે સહું.

સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો

આત્મારામ મેઘજી પંડિત

[અંતિમી ચાલ]

હવે આપણે સત્યાગ્રહ અને અસહકાર વચ્ચે કેવો સંબંધ છે તે જોઈએ. અસહકાર એ સત્યાગ્રહનું જ એક અંગ છે. સત્યાગ્રહની જેમ તેમાં પણ કેઈને અડચણ-કર્તા કે મૂંઝવણકર્તા થવાનો સમાવેશ નથી થતો. પણ સત્યાગ્રહી કે અસહકારીના પોતાના કરા પ્રયાસ કે ઇચ્છા વિના તેની પ્રવૃત્તિથી કેઈના માર્ગમાં અડચણ ઊભી થાય અગર એ મૂંઝવણમાં પડે એ બનવા જોગ છે. એની ચિન્તા સત્યાગ્રહી કે અસહકારીએ ન કરવી; એનો પ્રયત્ન તો આત્મશુદ્ધિનો અને ઉન્નતિનો છે. જે માણસ ઘરમાં ઘૂસવા આવતા ચોરથી બચવા પોતાના ઘરનાં બારણાં બંધ કરે તે ચોરને મૂંઝવે છે એમ કહી શકાય ખરું ? અથવા તો જે દારૂડિયો પીકામાં જઈને દારૂ પીને કલાલનું મજલું બરતો હોય, તેને એક દિવસ જાન થાય, અને તે દારૂની ટેવ છોડી દે, અને એ રીતે કલાલનો વફો થઈ જાય એમાં દારૂડિયો કલાલને મૂંઝવે છે એમ કહેવાય ખરું ?

સત્યાગ્રહનો સમય

આખી પ્રજાએ સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાને સારું વાતાવરણ શાન્ત જોઈએ, એ શાન્તિ જાનની અને બળની હોવી જોઈએ. બ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ ધણી વાર પરમાર્થ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને શરૂ થાય છે. તેમાં સ્વાર્થનો અંશ જોઈએ હોય છે, પણ પ્રજાકીય પાયા પર શરૂ થતા સત્યાગ્રહમાં તે અખસાર કરનાર પ્રજા કે વર્ગનો સ્વાર્થ તેમાં રહેલો હોય છે. છતાં પ્રજાકીય પાયા પર સત્યાગ્રહ ચલાવવામાં સત્યાગ્રહીઓ સિદ્ધાંતોનો અગત્ય કરવાની રીતથી પૂરી રીતે વાકેફ થાય એટલું બસ છે.

કેઈ પણ પક્ષના કે લાગણી મંજૂર સરખસો કે હડતાળો પાળો કે બીજાં એવાં પ્રદર્શનો કરીને સામાના મનમાં ધાક પેદા કરવાના વિચારને તેમણે તદ્દન કાઢી નાખવો જોઈએ. બેઠકું તેમણે પરહેજ કે ગીરફતારીને તો અસહકારીના જીવનની એક સામાન્ય અવસ્થા માનતા થવું જોઈએ. કારણ જેમ રણમાં ધૂમતો વીર મૃત્યુને દૂટે છે, તેમ તેમણે પણ ગીરફતારી અને કેદની પાછળ પડવું જોઈએ. તેમણે કેદથી બાગીને નહિ, પણ કેદ માગી લઈને સામાને દરવરવો જોઈએ. એક પણ દધિવાર વિનાના સિપાઈને હાથે તેમણે એકલા યા સામટા પકડાઈ જવાની ઉત્સુકતા બતાવવી જોઈએ. કતલખાને દોરી જવામાં આવતાં નિર્દોષ ઘેટાંના ટોળાના જેટલી જ ગરીબાઈથી તેમણે દુનિયાની સંખ્યામાં, સામાના એક જ માણસના હાથ નીચે, તેની જેલોમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. તેમાં જ તેમની જીવ રહેલી છે. જે દુનિયાનાં ઘેટાંને આપણુકીય પોતાની ગરબ આપતાં આવડતી હોત તો તે કે દલાડાનાં કસાઈની છરીથી તેઓ દબેઈને માટે બમરી ગયાં હોત. કયા દોષ વગર પકડાવામાં અને સામાની જેલોમાં બેસવામાં જ તેમની જીવ રહેલી છે. તેઓ જેટલા નિર્મળ, જેટલા

વધુ નિર્દોષ થઈને જોય જશે અને જોય મોગવશે તેટલું જ તેમની લડતનું બળ વધશે અને તેટલો તેમનો વિજય પાસે આવશે.

સત્ય આદિ ધર્મોનું જાતે પાલન કરવામાં જોટલી સિદ્ધિ મેળવાય, તેટલી જ અધર્મના વિરોધ રૂપ સત્યાગ્રહ આચરવાની શક્તિ આવશે. પણ આવી શક્તિ આવવી એ સત્યાગ્રહી જીવનનું બીજું અને દેખીતું ફળ ગણાય. એ બીજું ફળ બિપત્તે યા ન બિપત્તે, એનું મુખ્ય ફળ તો એવા જીવનને પરિણામે બિપત્તી સત્ય રૂપી પરમેશ્વરની ઓળખાણ છે.

સત્યાગ્રહીની મર્યાદા

સત્યાગ્રહી સર્વ પ્રકારનાં અધર્મો, અન્યાયો, કલહો વગેરેનું નિવારણ કરવાના તુરત અમલમાં મૂકી શકાય એવા હુકમ મેળવવાની આશા ન રાખે. પરંતુ સત્ય અને અહિંસામાં એ શક્તિઓ રહેલી છે. એવો અદ્વા રાખી એને યોગવા પ્રયત્નશીલ રહે. દરમ્યાનમાં અનેક પ્રકારનાં અધર્મો, અન્યાયો, કલહો વગેરેનું નિવારણ એનાથી થઈ શકતું નથી એ જોઈ એ નાઉમેદ પણ ન થાય અને નિષ્ક્રિય પણ ન બને.

જો અધર્મો દૂર કરવાને માટે એ સત્યાગ્રહનો માર્ગ શોધી શકતો નથી, તેના હિંસાત્મક ઉપાયો યોજાશે. પણ સત્યાગ્રહી એ ઉપાયોનો કેવળ નિષેધ કરે, અથવા પોતાનો શારીરિક કે આર્થિક સહકાર ન આપી તટસ્થ રહે. જો કે આથી એ હિંસા માટેની તેની નૈતિક જવાબદારી ઓછી થતી નથી. એની અહિંસાત્મક યોજના એ બતાવે અને સિદ્ધ કરે. ત્યારે જ એ જવાબદારીમાંથી સત્યાગ્રહી છૂટ્યો ગણાય.

પણ એવા પણ પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે સત્યાગ્રહીને હિંસામાં ઓછોવત્તો ભાગ પણ લેવો પડે. કાબલા તરીકે, યુનેયારને સખ કરાવવા, યુદ્ધ જંગે ત્યારે પોતાના રાજ્યને મદદ કરવી વગેરે. જો રાજ્યમાં પોતે રહે છે, અને જેનું રક્ષણ મેળવે છે, તે રાજ્યને જો તે અહિંસાનો માર્ગ ન બતાવી શકે, તો હિંસાનો કેવળ વિરોધ કરવાથી કે અસહયોગ કરવાથી તે એ હિંસામાં ભાગીદાર બનતો અટકતો નથી. પણ એમ મદદ કરવા છતાં પોતાની મદદના રૂપમાં એ પોતામાં રહેલી સર્વ સત્યનિષ્ઠા અને અહિંસાવૃત્તિ દાખવે, અને અહિંસાત્મક માર્ગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે.

સત્યાગ્રહનો પાયો

મનુષ્ય ગમે તેટલો સ્વાર્થાધિ બનેલો હોય, ગમે-તેવા કુટિલ અને હાતકી ઉપાયો યોજવાની તેની તૈયારી હોય, છતાં એના હૃદયમાં જાડે જાડે સત્ય જ હોય છે. મનુષ્ય માત્રમાં આવા મુખત નિશ્ચય, આદર અને ભય છે અને એ જ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો પાયો છે. એને જ માણસના હૃદયમાં રહેલો 'અંતઃકરણનો અવાજ' કહી શકાય.

એ અંતઃકરણનો અવાજ પ્રત્યે કુલક્ષ કરવા, અથવા એને દાબી દેવા સ્વાર્થને વશ થયેલો માણસ કેટલાય સમય સુધી પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેનો વિરોધી જો સાચો સત્યાગ્રહી હોય તો છેવટે એ અંતરના અવાજને સાંભળ્યા નિના એને ચાલતું નથી. એ અવાજ અનેક રૂપે એની આગળ પ્રગટ થાય. એને પોતાના અન્યાયની ખાતરી થાય. અને તે માટે પશ્ચાત્તાપ થાય એ એનો શ્રેષ્ઠ પ્રકાર છે. જેને 'હૃદયપલટો' કહે છે તે આ છે.

પણ એવી એવી તીવ્રતાથી પણ એ અવાજ ઊડે. દાખલા તરીકે, લોકલક્ષ્ય રૂપે. જ્યારે સત્યાગ્રહીનો વિરોધી એકાદ વ્યક્તિ નહિ, પણ એક પ્રમુખ, કેમ કે તત્ત્વ હોય ત્યારે એનો અંતર્નાદ વધારે ચારિત્ર્યવાન માણસને પહેલો સંભળાય છે અને તેનો પહેલો હૃદયપલટો થાય છે. એ માણસ પછી પોતાના બીજા માણસોને એ અવાજ સંભળાવે છે, અને સત્યનો પક્ષ લઈ વિરોધ પણ કરે છે.

વિરોધીના હૃદયને અંતઃકરણના અવાજ પ્રત્યે ગમૃત કરવું, એ દરેક સત્યાગ્રહીનું ધ્યેય છે. અન્યાયને દૂર કરવા માટે વિરોધીએ જે જે પગલાં લેવાં જોઈએ તે તો એ સાધ્યમાંથી પછી પરિણામ રૂપે પોતાની ગેળે જ ઊપજે છે.

સત્યાગ્રહીનાં લક્ષણો

અધર્મનો વિરોધ કરવા માટે સત્યાગ્રહનો યોગ્ય પ્રકાર ન સૂઝી આવે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહી કશું પગલું ભરવાની ઉતાવળ ન કરે; પણ શાંતિથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના, અને બીજી સેવા કરતો રહેશે. તે શ્રદ્ધા રાખશે કે એક દિવસ એમ કરતાં કરતાં સ્પષ્ટ માર્ગ સૂઝી આવશે, અને તે ક્ષણે તેનો અમલ કરવાની પણ એનામાં શક્તિ આવશે. અથવા ઈશ્વર જ પોતાની અનેકવિધ શક્તિઓ દ્વારા તેનો ઉકેલ આણશે.

સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સંઘર્ષણ પર આવડાવીને રહેવું નથી, પણ સંઘર્ષણ તેની શક્તિ વધારી શકે છે. સાચા અને ખોટા સત્યાગ્રહ વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની આ એક આવી છે. જો સત્યાગ્રહની સચતા કરતાર પોતે એકલા પડે તો પોતાની સચતાઓ અમલમાં મૂકવા તૈયાર ન હોય તો તે સાચો સત્યાગ્રહી નથી, એમ કહી શકાય. સાચો સત્યાગ્રહી પોતાને જ માર્ગ સ્પષ્ટ લાગે છે. પણ કોઈ એકલે હાથે કાંઈ કરવા તૈયાર હોય તેથી તે હમેશાં સાચો જ હોય, એમાં સત્યાગ્રહ હોય એમ પણ સમજવાનું નથી.

સત્યાગ્રહી ખોટી પ્રતિજ્ઞાનો ખાત્તા કરના નથી. એને પોતાની વિચારસરણીમાં કે યોજનામાં જૂલ માલુમ પડતાં ગમે તેટલો આવજો વધી ગયો હોય તોય, ધોખી નહીં, અથવા પીછેહઠ કરી પોતાની જૂલનો એકરાર કરી, તથા જે નુકસાન થાય તે સહન કરી, કે તે માટે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારતાં તે શરમાતો નથી. કારણકે સત્ય કરતાં કોઈ પણ બીજા વિચાર કે કારણને સત્યાગ્રહી જોઈ મહત્ત્વના સમજે છે. આથી એનું 'કેટ' કાંઈ બગડતું નથી, પણ સુધરે છે. અને એની દેખીતી પીછેહઠ આગેબટ હતી, એમ પાછળથી સિદ્ધ થાય છે.

સત્યાગ્રહનું પ્રસંગો

સત્યાગ્રહી પોતાને થયેલા અંગત અન્યાયો માટે જટ લઈને સત્યાગ્રહ કરતાં. નહિ જોસે એવા અન્યાયોને એ સામાન્ય રીતે સહન કરી લેતો અને સહન કરતાં કરતાં વિરોધીને પ્રેમથી છતવા પ્રયત્ન કરશે. પોતાની જાનને યતા અન્યાયના મૂળમાં કંઈક સામાજિક અદિત પણ રહ્યું હોય, તો જ સામાન્ય રીતે સત્યાગ્રહી એનો વિરોધ કરશે.

સત્યાગ્રહનું પ્રકારો

સત્યાગ્રહ કેટલી રીતે ચર્ચ શકે તેના બધાએ પ્રકારો મણાવી શકાય નહિ. અધર્મનું સ્વરૂપ, એની તીવ્રતા, એને અસરવાર વ્યક્તિ કે સમાજની ખામિયનો, તેનો અને પોતાનો સંબંધ, પોતાના તથા પોતે જેનો પણ હિંમેલો હોય તેના અવનમાંથી એ અધર્મને દાણી

નાખવામાં મળેલી સિદ્ધિ, એ બધી જાળતો પર સત્યાગ્રહની પદ્ધતિ, પ્રકાર અને માત્રાને આધાર રહે છે.

સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે જે પદ્ધતિઓ એક કુટુંબમાં રહેલી વ્યક્તિ અથવા અર્થમાં આચરનાર બીજા કુટુંબીઓ સામે થોડો તેજ પદ્ધતિઓ ઘટતી રીતે સમાજમાં પણ લાગુ પડે છે.

એ રીતે એમાં સમન્વયથી શરૂ કરી, અસહકાર, સવિનય હાંગ, તે કુટુંબ કે સમાજનો ત્યાગ, રાજ્યનો ત્યાગ, પોતાના ન્યાયી અધિકારનો શાંતિથી અમલ અને એ બધું કરતાં જે સંકટો આવી પડે તેનું સહન, એવા અનેક પ્રકારો છે.

એમાંથી યોગ્ય ઉપાય અને યોગ્ય માત્રા શોધવામાં વિવેક અને તારતમ્ય શુદ્ધિ રાખવી જોઈએ. એ બધું અનુભવથી આવે, પણ એ વાદ રાખવું જોઈએ કે જે તપસ્વી, કાયા, વાયા, મન, કરીને સત્ય અને અહિંસાનું પાલન કરતો રહી એની સક્તિઓ શોધવા મધ્યે તેને એના અનેક નવા પ્રકારો મળશે. અને એ બળ અખૂટ હશે.

સમગ્રવટ

વિરોધીને સમન્વયીને સમ્રાધાનીથી કામ કરવો અપત્તન કરવો એ સત્યાગ્રહીનું પહેલું લક્ષણ અને સત્યાગ્રહનું પહેલું પગથિયું છે.

સત્યાગ્રહી એવી સમન્વયનો એક પણ માર્ગ ન ચૂકે. તે પોતાની ધીરજ અને ઉદારતાની પરાકાષ્ટા બતાવે. એને માટે વચ્ચે પડનારા મિત્રોની હરમ્યાનગિરિની એ અવગણના ન કરે, અને સિદ્ધાંતનો હાંગ ન થાય એવી જાતની બધી છૂટછાટ મૂકવા તૈયાર રહે.

ત્યાં સુધી હૃદયપદ્ધતિ થાય ત્યાં સુધી હાથે અશુદ્ધ અન્યાય દૂર થયા છતાં હૃદય સાફ થયું અને સત્યાગ્રહીનું કાર્ય પૂરું થયું એમ ન કહેવાય.

ઉપવાસ

ઉપવાસને સત્યાગ્રહનો પ્રકાર તરીકે યોજવામાં ઘણી ઉતાવળ અને બૂલો થાય છે. વ્યક્તિ સામેના સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસ જોડે અંશે યોજી શકાય તેટલે અંશે સમાજ અથવા તંત્ર સામે ન યોજી શકાય. બંધિત સામે પણ ઉપવાસ રૂપી સત્યાગ્રહ ન છૂટકે જ વાપરવો જોઈએ. ઉપવાસથી વિરોધીની ન્યાયશક્તિ કે ધર્મશક્તિ નબળત ન થાય, પણ કેવળ એની કૃપાવૃત્તિ ઝાંઝો, દુઃખિયાનું મોઢું ઢાળું કરવાની વૃત્તિથી એ સત્યાગ્રહની છાદ પૂરી કરે એમાં સત્યાગ્રહ થયો ન કહેવાય.

બંધિત સામેના સત્યાગ્રહમાં જો એ બંધિત સાથે પહેલાંનો કરો અંગત મિત્રતાનો સંબંધ ન હોય તો ઉપવાસનો ઉપાય લેવો યોગ્ય નથી. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ઉપવાસ રૂપી સત્યાગ્રહ કુટુંબી, અંગત મિત્રો, મુરુ, શિષ્ય, મુરુભાઈ વગેરે અંગત રીતે પરિચિત મંડળ સામે જ કરી શકાય. એ જ પ્રમાણે જે સમાજ પોતાનો હોય, અને પહેલાં એને હાથે ચપેલી સેવાથી સમાજનો એ આદરપાત્ર અનેકો હોય તો જ એ સમાજના અન્યાય સામે ઉપવાસરૂપી સત્યાગ્રહ કરી શકે.

બંધિત સામેના સત્યાગ્રહમાં અંગત અન્યાય માટે તો કહી ઉપવાસ ન કરવો. એ બંધિત પોતાની સાથે મિત્રતાનો દાવો રાખતી હે.પ, અને કોઈ ત્રીજા માણસ પ્રત્યે, અથવા પોતાની જાત પ્રત્યે કંઈ અયોગ્ય વર્તન થવાયે, ત્યારે બીજા ઉપાયો અગ્રભાવ્યા બાદ ઉપવાસ સંભવી શકે. તંત્ર સામેના સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસ એ છેવટનું પગલું છે. ત્યારે

સત્યાગ્રહી પરાધીન સ્થિતિમાં હોય, અને સત્યાગ્રહના બીજા કોઈ પણ ઉપાયો લેવા એને શક્ય ન હોય, તથા તંત્ર દ્વારા થતો અધર્મ એને એટલો સાલે એવો હોય કે એ અધર્મ કે અન્યાયને સહન કરતાં જીવનું એ દેવળ સત્ત્વહીન દશાનું જીવંતર બને ત્યારે જીવન છોડવાની તૈયારીથી જ એ અનશન કરી શકે.

એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એવો નિર્ણય કરવામાં એ લાગણીને અતિ તીવ્ર નહિ કરે, પણ તંત્ર ચલાવનાર બ્યવસ્થાપકોની મુશ્કેલીઓનો તથા એમને પડી મળેલી જૂની ટેવોનો પણ યોગ્ય વિચાર કરે, તથા તે માટે ઘટતી છૂટછાટ પણ મૂકે. વળી અનિવાર્ય અને આકસ્મિક અન્યાય અને ધર્ષાદાપૂર્વકના અન્યાય અથવા અન્યાયો નિયમો એ પર પણ તે વિવેક કરે. વળી તેમાંથી અંગત અન્યાયને એ કંઈક હલકું કરી સહન કરી લે. કારણકે માણસ જાણીજીજ્ઞાસે અન્યાય સહન કરી લે, તેથી એની સત્ત્વહાનિ થતી નથી, પણ દીનતા, બય, કે માત્ર જીવંતર ટકાવી રાખવાના મોહથી અન્યાય સહન કરી લે તેથી સત્ત્વહાનિ થાય છે.

પોતાના અથવા મિત્રના અથવા સાથીઓના દોષોના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે, કે મિત્ર અથવા સાથીઓને એમની કોઈ શુદ્ધ પ્રતિમા પર દહ રાખવાને માટે ઉપવાસ કરવા એ સત્યાગ્રહ નથી પણ તપશ્ચર્યા છે, અને વિવેકપૂર્વક કરેલી એ તપશ્ચર્યાને જીવનમાં સ્થાન છે.

સત્યાગ્રહને આખો દેશ સમજે, ને તેને પાળવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખે કે આપણી મુશ્કેલીઓ દિમાલય જેવડી છે, જે કે જેવી મુશ્કેલીઓ છે, તેવા જ રૂઝાં સાધનો તે દૂર કરવાને સારુ આપણી પાસે છે. આપણે પ્રાચીન પ્રભાનાં સંતાન છીએ. રોમ, યુનાન, મિસર વગેરે દેશોની સભ્યતાના ક્ષયના સાક્ષી છીએ. આપણી સભ્યતાને સમુદ્રનાં પાણીની જેમ ભરતીઓટ થયાં છે, પણ તેમ છતાં તે સમુદ્રની જેમ અચળ રહી છે.

આપણા દેશમાં તદ્દન સ્વતંત્રતાથી આપણે રહી શકીએ એવી સામગ્રી છે, તેમાં જાંચા પર્વતો છે, મોટી નદીઓ છે. તેમાં વિપુલ સૃષ્ટિસૌંદર્ય છે. તેનાં સંતાનો પરાક્રમનો વારસો મૂકી ગયાં છે. આપણા દેશ તપશ્ચર્યાનો ભંડાર છે. અહીં જ સર્વે ધર્મો સાથે રહે છે. અહીં જ સર્વે દેવતાઓને માન અપાય છે. આવી સામગ્રીઓ છતાં જો આપણે કંઈક અસૌકીક કાર્ય કરી દુનિયાને શાંતિ ન આપીએ તો આપણે આપણા વારસાને લજ્જીશું.

હિંદુસ્તાન પાસે એ જ આશા રાખી શકાય કે આ મહાન પવિત્ર આર્ય દેશ પોતાની આર્યતાને (દૈવી વૃત્તિને) પ્રધાનપદ આપી મોટા ભાગે સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ કરે. અને શસ્ત્રક્રિયાને સર્વોપરી પદ ન આપે. હિંદુસ્તાનમાં શરીરબળ એ જ સત્ય છે એ સૂત્રને માન નહિ મળે પણ સત્યને જ જ્યેષ્ઠ એ સૂત્રને માન મળશે એ નિઃસંશય છે.

આજે આપણા દેશમાં સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિઓના સંચાલક તો પૂ. ગાંધીજીને જ કહી શકાય. તેમની આ જ્યંતી નિમિત્તે તેમણે અર્પેલ એ અર્ધસક શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતાં આપણે શીખીએ, તેના નિયમો અને ધારાઓ જાણીએ. ને તે દ્વારા ગાંધીજીના જીવનની મુખ્ય નેમ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ તરફ ધોડીધણી પ્રગતિ કરીએ. પ્રજા તેમને હજુ લાંબા વખત સુધી આપણી નેડે રાખે એ જ આપણી પ્રાર્થના !

[ન્યોતિષ વિજ્ઞાન યાને લઘુ પારાશરીઃ-લેખકઃ શ્રીયુત કૃતમરામ મયારામ કાકર-એડવોકેટ-અમદાવાદ, ડી. ૨. ૪). આ અવલોકનના લેખમાં શ્રીયુત 'મીન' એ નામથી એક ચુદ્ધરથે કરેલી આ વિષયની નવી રોપની ચર્ચા પણ અંતમાં કરવામાં આવી છે.]

વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં ન્યોતિષને લગતા અંધોની દશા ધોખીના ફૂતરા જેવી છે. ધોખીનો ફૂતરો ધરનો યે નથી અને ઘાટનો યે નથી. ન્યોતિષના અંધોને સાહિત્યવાળા પણ નથી ગણ્યતા અને વિજ્ઞાનવાળા પણ નથી ગણ્યતા. સાહિત્યવાળા તો કાવ્ય નવલકથા જેવા વિષયોને શુદ્ધ સાહિત્ય તરીકે અલગ ગણીને ઇતિહાસાદિ શાખાઓને સાવકા કાંડુની જેમ ગણે છે, તો ન્યોતિષના સાહિત્યને દૂરના સગાની જેમ ગણવાની આશા પણ તેમની પ્રાસે કેમ રખાય? વિજ્ઞાનવાળા પોતાને સુધરેલા માને છે એટલે ન્યોતિષ જેવા વિષયને પોતાનો ગણ્યતાં એમને ધરમ આવે છે. આમ સાહિત્યના સમગ્ર ક્ષેત્રમાં ન્યોતિષના અંધોની કંઈડી રિધતિ જોવામાં આવે છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે વેદનું અંગ મનાતા આ વિષયે દેશની પડતી કરી છે. દેશની પડતીનાં કારણો પણ ક્યાં ક્યાં ગણ્યાં તે ગૂંચવણભરેલા સવાલ છે. દરેક દેશનેતાને પોતાના મતને પ્રતિફળ બધાં કારણો દેશની પડતીનાં કારણો લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાને દેશને ટકાવ્યો એમ કહેનારાની સામે તત્ત્વજ્ઞાને પડતી કરી એમ કહેનારાઓ પણ મળે છે.

આમ છતાં ન્યોતિષશાસ્ત્રે લોકની પડતી કરી છે એમ કહેવું સહેલું, લાગે છે; તો સાથે એણે લોકનું કલ્યાણ કર્યું છે એમ પ્રતિપાદન કરવું પણ કઠણ છે. નસીબવાદ ખરો છે કે ખોટો એ વાત બાબુએ મૂકીએ તો પણ ન્યોતિષે ધણાને નસીબવાદી બનાવીને લોકના પુરુષાર્થને શિથિલ કરવામાં વધતો ઓછો ભાગ ભજવ્યો છે એની ના પડાય તેમ નથી. તે સાથે એમ પણ ખરું કે કાંઈ પણ વસ્તુ જેવા માણસોના હાથમાં દોષ છે તેવી તેની આખર બંધાય છે. વિજ્ઞાન લોકના કલ્યાણ માટે ગણાય છે છતાં કોઈના હાથમાં એ લોકનું અકલ્યાણ પણ કરે છે તે આજ આપણે બધા જાણીએ છીએ. તે પ્રમાણે ન્યોતિષ એવા માણસોના હાથમાં આવે તો લોકને શિથિલ પણ બનાવે. એમાં વસ્તુ કરતાં તેને વાપરનારાનો દોષ વધારે છે.

આ લેખમાં ન્યોતિષશાસ્ત્રના ગણિત વિભાગ માટે કાંઈ કહેવાનો ધરાદો નથી. એની સાથે કોઈને ખાસ તકરાર જેવું પણ નથી. અહીં તો **કર્મવાદ અને તે બાજુવાની કળા** બહુ વગોવાયેલા ફલન્યોતિષ માટે સુદ્ધિવાદને અનુસરીને કાંઈ કહેવાનો ધરાદો છે અને બને તેટલી સરળતાથી ફલન્યોતિષની હાલતી રિધતિનો દુકા અહેવાલ આપવાનો ધરાદો છે. એ ચર્ચામાં થોડો વખત સુદ્ધિવાદને દૂર

મૂકવો. પડે એવી એક વાત ઉપસ્થિત થાય છે. તે એ કે જેમ કેટલીક ચર્ચા ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં ન માને તેવા માણસની આગળ કરવી બ્યર્થ મનાય છે, તેમ ફલજ્યોતિષને લગતી ચર્ચા કર્મ અને પુનર્જન્મ ન માને તેની આગળ કરવી બ્યર્થ છે. કારણકે ફલજ્યોતિષનો પાયો જ કર્મનિષ્ઠાક અને પુનર્જન્મ ઉપર બધાયેલો છે. કર્મવાદ ખરો કે ખોટો એની ચર્ચામાં અહીં ઊતરવું જરૂરનું નથી. પરંતુ નાસ્તિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ એટલું તો કહેવું પડે કે સંસારની વિષમતાને શાંતિથી સહન કરવા માટે કોઈ અપૂર્વ છુદ્ધિશાળી માણસે એ વાદ શોધી કાઢ્યો હોય. એટલે એના પાયા ઉપર રચાયેલું ફલજ્યોતિષ સંસારનાં દુઃખોમાં આંશ્વાસન તો જરૂર આપે છે. લાવિષ્યકળ ખરું હોય કે ખોટું પણ આશ્વાસનની કિંમત કોઈ જોઈ નથી. કેટલીક વાર તો જ્યોતિષ તદન ખરું નથી પણ એમાં એની મજા છે, કારણકે એક લેખક કહે છે તેમ, જે જ્યોતિષ સોએ સો-ટકા ખરું પડે તો જગતમાં અડધા માણસો ગાંડા થઈ જાય અને અડધા આપકાત કરે !

આકાશનાં ગ્રહોને માણસ વગેરેના નસીબ સાથે સંધિ એવા શુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવા શાસ્ત્રની ઉદ્ભવ શી રીતે થયો હશે એવો વિચાર કોઈને આવે. કાંઈ પણ વસ્તુનો રીત-સરનો ઇતિહાસ નોંધવો એ તો દેશકાળને સીમા ન માનનારા ફલજ્યોતિષની ઉત્પત્તિ આપણા સ્વદેશી પૂર્વજો બહુ જ જોણું શીખ્યા હતા. એટલે મણિમુનિઓને નામે લખાયેલા જ્યોતિષના અનેક ગ્રંથોમાં એ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનો શુદ્ધિગમ્ય ઇતિહાસ નથી મળતો. એનું માત્ર પરદેશી ગણ્યતા યવનાચાર્ય લઈ જાય છે. યવનાચાર્યે આ શાસ્ત્રનો જે ઇતિહાસ આપ્યો છે તેની ધીરજ આપતાં લંબાણુ બહુ થઈ જાય. ટૂંકામાં, જન્મ સમયના ગ્રહોની સ્થિતિની નોંધ કરી તે તે જાતકોના જન્મથી મરણ મુકીની કીણી કીણી હકીકત નોંધી લઈ એ રી અસંખ્ય નોંધ ભેગી કરી અબાધિત અનુભવ (uncontradicted experience)ને આધારે ફલજ્યોતિષની ઉત્પત્તિ ચર્ચેલી છે જેમ યવનાચાર્ય માને છે. અને એ શુદ્ધિગમ્ય લાગે છે. આ યવનાચાર્ય તે ગ્રીક ખગોળવેત્તા ટોલેમી જેમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. :

આમ છતાં, અમુક ફળ ગ્રહો કરે છે એમ બધા માને છે. આકાશમાંથી ગ્રહો શું ફેરી શકે! અમુક ગ્રહો કરે તો ખીન તારાઓ કેમ ન ફેરે? જે ગ્રહો હાલ જરૂર છે પણ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં નથી તેનું શું? વગેરે પ્રશ્નો પણ થાય. સામાન્ય રીતે એમ જ મનાય છે કે ગ્રહો નહિ છે. ગ્રહ વાંકા છે. એની વીંટી પહેરો અગર એના જળ કંડી એને પ્રસંગ કરો. જે ગ્રહો પોતે જ રામગી પેટે કાંઈ કરતા હોય-નડતા હોય કે ખુશી થતા હોય તો તો એમને રાજ રાખવાથી અર્થ સરે ખરો. પરંતુ આનો ખુલાસો આપણા જ્યોતિષાચાર્ય વગાહમિહિર પોતે જ કરે છે:

યદુપશિનમન્ય જન્મનિ દુઃખાગુળં તત્ત્વ કર્મણઃ પ્રતિમ્ ।

વ્યવજ્ઞવતિ શાસ્ત્રમેતત્તમસિ દ્રવ્યાણિ દીપ દ્વ ॥

પૂર્વજન્મનાં શુભાશુભ કર્મનું આ શાસ્ત્ર સૂચન કરે છે-ખતાવે છે, જેમ અધારામાં દીવો ખતાવે છે તેમ-એવો અર્થ છે. અહીં 'વ્યવજ્ઞવતિ' શબ્દ બહુ મદતરતો છે. ટીકાકારો એનો અર્થ 'પ્રકાશવતિ-પ્રકટીકરોતિ' એવો કરે છે અને વ્યવજ્ઞવતિ શબ્દ પારિભાષિક

છે એમ પણ વિદ્વાનો માને છે. પરંતુ બ્યન્થતિ સબ્દનો સીધો અર્થ—સૂચવે છે—indicates—
 સુદ્ધિને વધારે ગમે તેવો છે અને એ અર્થ લેવાથી જ ન્યોતિષનો શાસ્ત્રીય પ્રમાણ થઈ
 શકે તેમ છે. એટલે ફલન્યોતિષ શાસ્ત્ર—જન્મ સમયના અહોની રિથિતિ ઉપરથી ફળ
 કહેવાનું શાસ્ત્ર—માત્ર પૂર્વકર્મના વિષાકનું સૂચન કરે છે. એટલે અમુક મહ અમુક કરે
 છે એ સામાન્ય માન્યતા ખોટી કરે છે. એ મહ તો માત્ર અમુક કર્મનું સૂચન જ છે.
 દાખલા તરીકે, પારાશીથી (thermometre) શરીરમાં તાવની ગરમી ફેટલી છે—તાવ
 છે કે નહિ—તે માત્ર બતાવે છે. ઝોનામાં તાવ વધારવાની, ઘાવવાની કે ઝોઝો કરવાની
 શક્તિ નથી. તેમ અહો માત્ર પૂર્વકર્મને લીધે ભોગવવાનું ફળ બતાવી આપે છે. એમનામાં
 અમુક ફળ ઉત્પન્ન કરવાની કે તેને ઝોણું વધતું કરવાની શક્તિ નથી. આ વિચારસરણી
 માન્ય રાખીએ તો, અહોની શાંતિનું શું ફળ? ને કે પૂર્વાચાર્યો ઉપર કહ્યું તેમ માનવા
 છતાં શાંતિ તો કરવાની કહે છે અને તે માટે આરબ્ધના ત્રણ ભાગ પાડે છે પરંતુ એમાં
 દુઃખીને આશ્વાસન અને ધૈર્ય આપવાના અર્થ સિવાય કંઈ દેખાતું નથી. અહો પૂર્વકર્મનું
 સૂચન કરે છે એ તો સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. અહોની રિથિતિએ પૂર્વકર્મ જાણવાની
 પારાશીથી છે. એ જાણવા માટે અહોનો ઉપયોગ કરી ધણે ભાગે યોક્તસ ફળ જાણવાની
 વિધાની શોધ એ આપણા પૂર્વજોએ નવરાસના સમયનો બહુ અકલ્પવાળો ઉપયોગ
 કર્યો બતાવી આપે છે.

ભવિષ્ય જાણવાની ઘણી રીતો શોધાયેલી છે. પરંતુ એમાં ન્યોતિષ અને સામુદ્રિક,
 એ બે મુખ્ય છે અને બધી રીતોમાં એ બે જ શાસ્ત્રીય છે. એ સિવાયની બીજી ઘણી
 રીતો અદર ઉપલક્ષિયા અને અશાસ્ત્રીય છે. સંખ્યાશાસ્ત્ર
 ન્યોતિષ અને સામુદ્રિક (numerology) પણ હમણાં હમણાંથી ભવિષ્ય કહેવા માટે
 વપરાય છે. એ શાસ્ત્ર પ્રાચીન છે એમ પણ કોઈ કહે છે.
 પરંતુ તે હજી સિદ્ધ થયું નથી અને એ શાસ્ત્ર હજી સર્વમાન્ય પણ થયું નથી. ન્યોતિષ
 અને સામુદ્રિક બન્ને પ્રાચીન છે, સર્વમાન્ય છે અને ખાસ તો એ કે એ બન્ને એક છે,
 માટે બન્ને પાકા પાયા ઉપર રચાયેલાં છે. સામુદ્રિકમાં હાયની રેખાઓ એ મુખ્ય છે.
 હાયની રેખાઓ એ માણસના શરીરની અંદર જન્મથી રહેલી વસ્તુ છે. ન્યોતિષ એ તો
 આકાશમાં રહેલા અહોની વસ્તુ છે. બન્ને એક બીજાથી બહુ વિત્ત દેખાય છે. આ બન્ને
 એક હોય તો એ મનુષ્યની સુદ્ધિએ કરેલી અદ્ભુત શોધ છે. એટલે કે હાયની રેખાઓ
 ઉપરથી જન્મસમયના અહોની આકાશમાંની રિથિતિ, જન્મ સમયનો ઘડી પણ સાથેનો સમય
 તારીખવાર વર્ષ સાથે તીકળે તો ન્યોતિષને વિદ્વાનના ક્ષેત્રમાંથી હાંકી કાઢતાં પહેલાં જરા
 વિચાર કરવાની જરૂર છે. હાય એ શરીરનો ભાગ છે. શરીરશાસ્ત્રીઓ—હાક્ટરો—હાય જોઈ
 આકાશના અહો—કે એ હાયના માલિકના શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાના રોગો—પહેલેથી કહી
 શકતા નથી. ન્યોતિષ સામુદ્રિકશાસ્ત્રી તે કહી શકે છે. આ વસ્તુ આજે પૂરેપૂરી સિદ્ધ
 થયેલી છે. એટલું જ માણસ અને અહોનો કાંઈ અગમ્ય સંબંધ સિદ્ધ કરવાને પૂરતું છે.

આપણું કલ્પન્યોત્પન્ન મોટે ભાગે એક પાયા ઉપર રચાયેલું છે. છતાં એક પાયા ઉપર રચાયેલા ધરમાં ઉપરદળમાં જેમ લુદા લુદા દેખાવ આપી શકાય છે તેમ સામાન્ય ન્યોતિષમાં નાકાબારીઓ સિદ્ધાન્ત એક છતાં લુદા લુદા અંધકારો કલ્પદેશમાં લુદા લુદા મત વ્યક્ત કરે છે. લુદી લુદી પદ્ધતિ પ્રમાણે પણ કલ્પમાં ફેર પડે છે. આમ હોવાથી કલ્પદેશ ખોટું પડે ત્યારે જેથી લોકોને છટકવાની બારી સારી મળે છે. સાકમારીની રમતમાં હાથી પાછળ પડે ત્યારે ઘોડેસ્વારને નાસવાની નાકાબારીઓ રાખેલી હોય છે, તેમ ન્યોતિષમાં લુદી લુદી પદ્ધતિઓને આમળ લાવી જેથી એક વાતમાં ખોટો પડીને પકડાય ત્યારે નાકાબારી શોધે છે. આમ સામાન્ય દશાના કળમાં ખોટો પડે તો ગોચરના કળની બારીમાંથી નાસે છે. એમાં ખોટો પડે તો અષ્ટક વર્ગની બારીમાંથી છટકે છે. એમ ધણી નાકાબારીઓ મળે છે જેને અહીં ગણાવતાં લખાણુ બહુ થાય.

ન્યોતિષશાસ્ત્રના ખરા શાખીનો તેમજ એની પાછળ ગાંડાં કાઢનારાને અહીં એક ચેતવણી આપવાની જરૂર છે. ન્યોતિષવિદાને નામે કેટલાક લોકો ચમત્કારિક રીતે ભૂતકાળ તદ્દન ચોક્કસ કહે છે. એમાં કોઈ સાત્ત્વિક દેવની ઉપાસનાનું નામ પણ મેળવે છે. આવનારનું કે તેનાં સર્ગાતું નામ, તેણે અમુક જગ્યાએ મૂકેલી રકમ, કે એવી બીજી ભૂતકાળની વાત અદ્ભુત રીતે કહેવામાં આવે છે. કોઈ કૂલનું નામ ધરાવીને પણ પ્રશ્નો જાણ્યા વગર તેના ઉત્તર કહેવામાં આવે છે. પરખીડિયામાં પ્રશ્નો મંગાવી એ પરખીડિયું ઉઘાડ્યા વગર સીધાપધ પાણું મોકલી અંદરના પ્રશ્નોના જવાબ લખવામાં આવે છે. કુદરતી રીતે માણસ આ ચમત્કારથી અંગત જાય છે. પરંતુ કોઈ અકસ્માત બાદ કરતાં આવી રીતે કહેવાયેલાં કળ લાવિષ્યમાં તદ્દન ખોટાં પડે છે. માત્ર ભૂતકાળ જ ખરો પડે છે, અને આવો ભૂતકાળનો ચોક્કસ ચમત્કાર જેમ માણુમ ધણા પૈસા ખર્ચે છે તે બધા છૂટી પડે છે. શુદ્ધ ન્યોતિષના જાણનારાઓ આ વસ્તુને સારી ગણતા નથી; અને એની પાછળ પૈસાનો વ્યય કરનારને ચેતાવે છે. આ એક વિચિત્ર સાધના છે, અને કલ્પદેશની સાધનાને નામે ઓળખાય છે. અહીં આ વાતનો ઉત્સેખ ચેતવણીને માટે કરવા ઉપરાંત એટલા માટે છે કે વિજ્ઞાનવાદને લીધે અમુક ન માનનારાઓને એ વસ્તુ સત્ય બને છે, ગપાટો નથી, એટલું બતાવવા માટે કર્યો છે. તે સાથે એ વસ્તુ છંટ નથી એ પણ કહેવાતું છે.

કોઈ કહેશે કે કેટલાક ભૃગુસંહિતા જેવા ગ્રંથોમાં ભૂતકાળ અદ્ભુત રીતે ખરું પડે છે; અને લાવિષ્ય કોઈવાર ખરું ને કોઈવાર ખોટું પડે છે. ન્યોતિષના શાખીનો ભૃગુસંહિતાના નામથી અજવવા નહિ હોય આપણે ગૂંજરાતમાં માત્ર ભૃગુસંહિતાને જ જાણીએ છીએ. એમાં પણ ખરી ભૃગુસંહિતા બાગે જ જોવામાં આવે છે. અંદરે મધ્યમાં મૂકીને જે ભૃગુસંહિતા કળ કહે છે તે નિરર્થક છે. દક્ષિણ દિગ્વિસ્તારમાં તો આવી અનેક સંહિતાઓ છે. અને એને નાકાબારી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભૃગુસંહિતાને પણ ભૃગુનાડી કહેવામાં આવે છે. ભૃગુ અથવા શુક્રનાડી, માર્કંડેયનાડી, સત્યનાડી, નંદનાડી, નંદીનાડી, ભુધનાડી, ધવનનાડી, કુમારનાડી, વગેરે વગેરે ધણી નાડીઓ છે. આમાં કેટલીક નાડીઓમાં જન્મ

શુદ્ધ ન્યોતિષ અને નાડીગ્રંથો

સમયની કુંડલીઓ શોધી કાઢી ફળ કહેવામાં આવે છે. એક કુંડલીના ધણા ભાગ હોય છે, તેમાંથી જેનું ભૂતકાળ બધ બેસે તે ફળ લેવાનું હોય છે. આમાં ધણીવાર એવી ભૂલો થાય છે કે થોડું મળે અને બાકીનું બળતું બીજનું હોય. તેથી ભવિષ્ય ખોટું પણુ પડે છે. આવા અંશે તાડપનો ઉપર લખેલા હોઈ અક્ષરો ફાટી કે ધસાઈ ગયેલા પણુ હોય છે. આ અંશે શુદ્ધ ન્યોતિય ઉપર એટલે ગણિત ઉપર રચાયેલા છે.

આ નાડીયોમાં કેટલાક ધણા અદ્ભુત છે. એમાં ઉપર જોયું તેમ, આકાશના ગ્રહો અને હાથની રેખાની એકતા સિદ્ધ કરેલી છે. માણસના હાથની રેખાઓ ઉપરથી તેનો ભૂતકાળ ટૂંકામાં કહી છેવટે તેની જન્મ સમયના ગ્રહોની કુંડલી અંશમાંથી નીકળે છે. જન્મનો સમય ધરી પણ અને વિષય સાથે અને જન્મ સમયની દશાની બાકી વર્ષ માસ દિવસ ધરી પણ સાથે એમાં તેધિલી હોય છે. જેમને જન્મની કુંડળી નથી હોતી તે આ પ્રમાણે હાથ ઉપરથી આ અંશમાંથી મેળવી શકે છે. અને હોય છે તે ખરી ખોટી સરખાવી શકે છે. એમાં આપેલાં ફળ પણ ભૂચુસંહિતાની પેઠે અદ્ધર કહેવામાં આવતાં નથી પણ ન્યોતિયના મૂળ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલા નિયમોની ખૂબ ચર્ચા કરીને કહેવામાં આવે છે. આ અંશે ગણિત ન્યોતિયના પાકા સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલા છે. એમ કહેવાય છે કે દક્ષિણમાં સારામાં સારા નાડીયો ઈ. સ. સાતમીથી અગિયારમી સદીની વચ્ચે-ધણુ ભાગે ચોસ મહારાજ્યના સમયમાં મોટા મોટા નેશીઓની સખા ભેગી કરીને રાજ્યાશ્રમથી ધણેલા છે, અને ધણાખરા તામીલ ભાષામાં છે.

આવા નાડીયો જેમ દ્રાવિડ દેશમાં ધણા છે તેમ ન્યોતિયના ખરા જાણનારા પણ એ જ દેશમાં છે. મલબાર દેશ એમાં સૌથી મોખરે છે. પરંતુ શુદ્ધ ન્યોતિયશાસ્ત્રમાં ફલાદેશની બાળતોમાં ઋષિમુનિઓના અંશોમાં માંડીને આજના નિષ્ણાતો સુધી જોતાં અનેક મત અને અનેક રીતિઓ છે. એટલે માણસ એમાં જેમ વધારે પ્રવેશ કરે છે તેમ વધારે મૂંઝાય છે. ખૂબ અતુલવ સિવાય આ મતમતાંતરની નાકાબારીઓની જાળમાંથી ખરે રસ્તે આવવું મુશ્કેલ પડે છે. કેટલાક નાડીયો આ બાબતમાં જરા વધારે સફળ થયા છે તેનું કારણ કે એમાં હસ્તરેખા અને ગ્રહની એકતા સાધેલી છે. આ બાબતમાં પાશ્ચાત્ય હસ્તરેખાશાસ્ત્ર (Palmistry) અને આપણું પ્રાચીન સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને મહો એ બધાની એકતા સાધી પોતાની નવી શોધોથી નવી રીતે આશ્રિતા મજાડી દક્ષિણામૂર્તિ શાસ્ત્રીએ હસ્તરેખા અને ગ્રહોની સ્થિતિ એક જ છે એમ સપ્રમાણુ સિદ્ધ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય હસ્તરેખાશાસ્ત્રીઓ એ વિદ્યાને વિજ્ઞાન ઠરાવવા મથી રહ્યા છે પરંતુ મહો સાથેની એકતા વૈજ્ઞાનિક રીતે સાધી શક્યા નથી. જે આપણા નાડીયોએ સિદ્ધ કર્યું છે તે દક્ષિણામૂર્તિ શાસ્ત્રીએ પોતાની શોધખોળથી સત્ય ઠરાવ્યું છે અને આગળ વધીને એટલે સુધી નક્કી કર્યું છે કે જન્મસમયના આકાશના ગ્રહોની સ્થિતિ માણસને બનાવનાર વિધિએ પોતાની ત્રયુક્તિમાં હાથમાં ચોતરફી છે અને પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતથી બિલકુલ એવું સાબીત કર્યું છે કે જન્મજો હાથ તે જન્મકુંડલી છે અને ગળો હાથ તે નવમાંય કુંડલી છે.

દક્ષિણામૂર્તિ
શાસ્ત્રીની શોધ

ફલાદેશની બાળતોમાં ઋષિમુનિઓના અંશોમાં માંડીને આજના નિષ્ણાતો સુધી જોતાં અનેક મત અને અનેક રીતિઓ છે. એટલે માણસ એમાં જેમ વધારે પ્રવેશ કરે છે તેમ વધારે મૂંઝાય છે. ખૂબ અતુલવ સિવાય આ મતમતાંતરની નાકાબારીઓની જાળમાંથી ખરે રસ્તે આવવું મુશ્કેલ પડે છે. કેટલાક નાડીયો આ બાબતમાં જરા વધારે સફળ થયા છે તેનું કારણ કે એમાં હસ્તરેખા અને ગ્રહની એકતા સાધેલી છે. આ બાબતમાં પાશ્ચાત્ય હસ્તરેખાશાસ્ત્ર (Palmistry) અને આપણું પ્રાચીન સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને મહો એ બધાની એકતા સાધી પોતાની નવી શોધોથી નવી રીતે આશ્રિતા મજાડી દક્ષિણામૂર્તિ શાસ્ત્રીએ હસ્તરેખા અને ગ્રહોની સ્થિતિ એક જ છે એમ સપ્રમાણુ સિદ્ધ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય હસ્તરેખાશાસ્ત્રીઓ એ વિદ્યાને વિજ્ઞાન ઠરાવવા મથી રહ્યા છે પરંતુ મહો સાથેની એકતા વૈજ્ઞાનિક રીતે સાધી શક્યા નથી. જે આપણા નાડીયોએ સિદ્ધ કર્યું છે તે દક્ષિણામૂર્તિ શાસ્ત્રીએ પોતાની શોધખોળથી સત્ય ઠરાવ્યું છે અને આગળ વધીને એટલે સુધી નક્કી કર્યું છે કે જન્મસમયના આકાશના ગ્રહોની સ્થિતિ માણસને બનાવનાર વિધિએ પોતાની ત્રયુક્તિમાં હાથમાં ચોતરફી છે અને પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતથી બિલકુલ એવું સાબીત કર્યું છે કે જન્મજો હાથ તે જન્મકુંડલી છે અને ગળો હાથ તે નવમાંય કુંડલી છે.

અહીં એક વાત કરવી જોઈએ. જ્યોતિષશાસ્ત્રીને આધાર પંચાંગોની ગણતરી ઉપર છે. કમનસીબે આપણા દેશનાં પંચાંગો એક ધોરણ ઉપર રચાયેલાં ન હોવાથી દરેક પ્રાંતમાં દરેક સંપાદનમાં થોડો થોડો ફેર આવ્યા કરે છે. એટલે એવાં ફેરવામાં પંચાંગો ઉપરથી કરેલા ગણિતમાં પણ ફેર આવવાથી ભવિષ્ય જોડું પડે છે અને જોશી તથા પંચાંગને બદલે શાસ્ત્ર વગોવાય છે. આ બાબતમાં

આપણાં પંચાંગો

આપણો ગૂજરાત પ્રાંત બહુ જ પછાત છે. ગૂજરાતમાં પંચાંગની કિંમત જ્યોતિષના ગણિતને બદલે બગરની રૂબ, ડોશીઓને કરવાનાં પ્રતો, અને જાણુવા લાયક બનાવોની નોંધથી ચંકાય છે. જ્યોતિષની વીગત અધૂરી, ભૂલોવાળી અને અચોક્કસ છે. આ બાબતમાં મહારાષ્ટ્રમાં સારી પ્રગતિ થયેલી છે. પરંતુ દ્રાવિડ દેશની ચારે ભાષાઓમાં તો જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ પંચાંગો નીકળે છે. એમાં વાક્ય, દ્રઢ, અને સૂર્યોદિ સિદ્ધાન્તો અનુસરીને ગણતરી આપેલી હોય છે. અને દરેક ગ્રહની રાશીઓ ઉપરાંત નક્ષત્રો અને તેનાં ચરણો ક્યારે બદલે છે તે પણ આપેલું હોય છે. સાયન અને નિરયન બન્નેને કામ લાગે એવી રીતે વિગત આપેલી હોય છે. આમાં મદ્રાસના વિશ્વનાથ શ્રીતિલુક દ્રગસિદ્ધ પંચાંગ અગ્રેજ અને તામિલમાં રચાયેલું છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. ગૂજરાતી પંચાંગોમાં સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય ગ્રહોનાં નક્ષત્રો આપેલાં હોતાં જ નથી. વિદ્વાનો દરેક ક્ષેત્રમાં ઉદ્ધારીન એવા ગૂજરાતે આ બાબતમાં પણ ઉદ્ધારીનતા બતાવી છે. અને શ્રી હરિદર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાને પંચાંગશુદ્ધિ માટે જે શ્રમ કર્યો છે તેને કાર્ષ્ણ્યે ઉત્તેજન આપ્યું નથી એ ખેદની વાત છે. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી ગિરિભાઈકર હરિશંકરે પોતાના પંચાંગમાં હમણાંથી આ પ્રત્યક્ષ નિરયન પંચાંગની રીતિ દાખલ કરી છે તે આનંદની વાત છે. ગ્રહોનાં નક્ષત્રો પણ એમણે આપવાં શરૂ કર્યાં છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે ગ્રહો નક્ષત્રનાં ચરણો બદલે ત્યારે તે આપવામાં આવે તો જ આ રીત સંપૂર્ણ કહેવાય. હજી ગૂજરાતી પંચાંગોમાં એવું જોવામાં આવતું નથી.

ફક્ત જ્યોતિષનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં ધણું છે. અને મુનિઓ અને આચાર્યોએ પોતા પોતાની અનેક રીતિઓ પ્રતિપાદન કરીને ગ્રંથો લખેલા છે. એ બધાની નોંધ લેવા જતાં લખાણ બહુ થાય. આ બધામાં વરાહમિહિર, નૈમિનિ અને ફક્ત જ્યોતિષનું સાહિત્ય પારાશર એ ખાસ લોકપ્રિય છે. એમાં પણ સૌથી વધારે પારાશર લોકપ્રિય છે. પારાશર સિદ્ધાન્તને માનનારા વધારે હોવાથી કલ્પિયુગમાં પારાશરી માન્ય છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે. અને ફક્ત જ્યોતિષના અનેક મતોમાં પારાશરનો મત વધારે ખરો પડે છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ તો સંસ્કૃત ગ્રંથોની વાત થઈ; પરંતુ ગૂજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું કેવું સાહિત્ય છે એ જોઈએ. આગળ જોઈએ તેમ, આપણા પૂર્વજોએ તો આ શાસ્ત્રને વેદનું અંગ ગણ્યું એટલે સંસ્કૃતમાં એનું સાહિત્ય માન સાથે વધ્યું. ગૂજરાતીમાં તો એની સાહિત્યમાં ગણતરી જ નથી એટલે એમાં સ્વતંત્ર સાહિત્ય ક્યાંથી થાય? જે ગ્રંથો થયા છે તે સંસ્કૃતના તરજુમા છે. કેટલાક તો અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી સાર તારવીને સંપાદન કરેલા છે. આવા તરજુમામાં અને સંપાદનોમાં પણ કાંઈ નવીનતા નથી. એટલે એમાંના મૂળના સિદ્ધાન્તોને શુદ્ધિપૂર્વક સમજાવવાના પ્રયત્ન (critical approach) થયેલા નથી.

આવી સ્થિતિમાં અમદાવાદના શ્રી ઉત્તમરામ મયારામ દાકરનો “જ્યોતિષ વિજ્ઞાન યાને લઘુ પારાશરી” એ નામનો ગ્રંથ જુદો તરી આવે છે. લઘુ પારાશરી એ બૃહત પારાશર હોરા શાસ્ત્રનો સાર કાઢી દર્શાવેલ અને કારક યોગોને શ્રી ઉત્તમરામ સંપાદિત લગતા નાનો ચાલીસ શ્લોકોનો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથને લઘુપારાશરી

જ્યોતિષશાસ્ત્રના બીજા સિદ્ધાન્તોથી ટેકા આપી અને દિપ્તિ અને સમજુતીએ ઉમેરીને રા. ઉત્તમરામભાઈએ એક વિદ્વાન સંપાદક અને વિવેચકને શોભે એવી રીતે નિશ્ચયિત કર્યો છે. એમાં આશ્વક વર્ષ અને આસુદ્ધાધ્યાન ઉમેરીને ગ્રંથની ઉપયોગિતા ધણી જ વધારી છે. જ્યોતિષને લગતા ગૂજરાતી ગ્રંથોમાં આ સંપાદન ધણું ઉત્તમ પ્રકારનું છે અને જ્યોતિષના શોધીને, અને ખાસ કરીને ગૂજરાતી જોડીએ જે પારાશર પદ્ધતિને નથી અનુસરતા, તેમણે ખાસ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથનું સવિસ્તર સંપાદન હોવાથી એની ચર્ચા કરવાને બદલે મૂળ પારાશર સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવી ઠીક છે.

પારાશર પદ્ધતિને ગૂજરાત સિવાય હિંદના ઘણા ભાગ અનુસરે છે. દક્ષિણ તો આખું એ પદ્ધતિને જ મુખ્ય માને છે. કલજ્યોતિષનો મુખ્ય આધાર જન્મકુંડલી સારી છે કે ખોટી, એમાંના ગ્રહો નિર્ણય છે કે બળવાન એ નક્કી કરવા પારાશરના સિદ્ધાન્ત ઉપર છે. અનેક મત પ્રમાણે આ બાબત નક્કી થાય છે એમાં પારાશરની જ્યોતિષ પદ્ધતિ વિદ્વાનોમાં વધારે માન્ય છે અને અતુલવર્ગ પશુ વધારે સારી છે. એ પદ્ધતિમાં ગ્રહોનું બળાબળ એના આધિપત્ય ઉપર ઠરાવવામાં આવે છે એ એની ખાસ વિશેષતા છે. આધિપત્ય ઠરાવવા માટે જન્મકુંડલીનાં બાર સ્થાન (ઘર)માં અમુકને સારાં અને અમુકને ખોટાં ઠરાવવામાં આવ્યાં છે. સારા સ્થાનનો અધિપતિ સામાન્ય રીતે ગમે તેવો ખરાબ ગ્રહ હોય તો પણ શુભ ગણાય અને ખરાબનો અધિપતિ સામાન્ય દૃષ્ટિથી ગમે તેવો સારો ગ્રહ હોય તો પણ ખરાબ ફળ આપનારો ગણાય છે. એટલે સામાન્ય રીત પ્રમાણે અને બીજા મતોને આધારે સારી ગણાતી કુંડલી પારાશરની રીત પ્રમાણે ખરાબ પણ ઠરે અને ખરાબ ગણાતી સારી પણ ઠરે.

આપણા શાસ્ત્રકારોની, શુદ્ધિમાં ઊતરે તેવાં કારણો આપ્યા વગર, આદેશ કરવાની રીત આ પદ્ધતિમાં પણ જોવામાં આવે છે એય કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એક દાખલો લઈએ. પારાશર પદ્ધતિના ચર્ચા કેન્દ્ર અને ત્રિકોણને સારાં સ્થાન કહે છે. ત્રણ જ આઠ અગિયાર અને બાર એટલાં સ્થાનને પાપસ્થાન કહે છે; અને બીજા તથા સાતમાને મારક કહે છે. આમાં બીજા તથા સાતમાને મારક ઠરાવવા માટે શુદ્ધિમાં ઊતરે તેવું કારણ આપેલું છે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ. જ આઠ અને બાર એ સ્થાનો તેમના શુભને લીધે બધા આચાર્યોને મતે ખરાબ જ ગણાય છે એટલે એ કબૂલ કરવામાં પણ વાંધો નથી. પરંતુ ત્રણ અને અગિયાર એ સ્થાન પરાક્રમ અને લાભનાં સ્થાન ગણાય છે. એમને ખરાબ ગણવા માટે કાંઈ પણ કારણ આપવામાં આવેલું નથી એ આ પદ્ધતિની શુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવી વાત છે. તેમજ બીજા તથા સાતમા સ્થાનને મારક કહેવામાં કારણ આપેલું છે. પરંતુ બીજું ધનનું સ્થાન અને સાતમું કલત્ર-ઝીરું સ્થાન એ જે બાબતોના વિચાર

મારકનો વિચાર કરવામાં કર્યો જ નથી એ પણ શુદ્ધિમાં જિતરે તેવું નથી. ખીજું કેન્દ્રોના વિચારમાં જન્મ લગ્ન જેનાથી આ આધિપત્યની આખી પદ્ધતિ નીકળેલી છે અને જે પ્રથમ સ્થાન-જાતક પોતે-છે તેને પારાશરે અન્યાય કરેલો છે એમ સામાન્ય શુદ્ધિથી જોતાં લાગ્યા વગર રહેતું નથી. લગ્ન એ કુંડલીમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. જ્યારે પારાશરે ખીજા કેન્દ્રોના મુકાબલે લગ્નની કોમલ દલદલી ગણી છે, અને લગ્નાધિપતિને કારક યોગ કરનારમાં ગણ્યો નથી. આ શાસ્ત્રના વિદ્વાન અનુભવીઓ આથી જીલટું કહે છે અને લગ્નાધિપતિ અને લગ્નના બળ ઉપર જાતકની આખી નિર્દેશીતો આધાર છે એમ અનુભવીઓ માને છે. લગ્ન એ પાયો છે. લગ્નાધિપતિ બળવાન હોય તો જીવનની મજબૂત પીકિકા બંધાય છે. આ વાત પારાશર પદ્ધતિમાં નથી. એ મોટી ખામી છે. જો કે પારાશર જેવા મુનિની ખામી બતાવવામાં શ્વેત્યુસ્ત જ્યોતિષીઓનો કોપ વહોરી લેવાનું થાય. પરંતુ આટલી ચર્ચા બાદ કરતાં, પારાશરનો આખો સિદ્ધાન્ત ઉત્તમ અને અનુભવમાં સાચો છે. અને ગૂજરાતી જોશીઓ એને અનુસરતા નથી એ ખેદની વાત છે.

ફલજ્યોતિષમાં સમયનો નિર્ણય કરવા માટે ઘણી રીતો છે. એમાં દશા, અંતર દશા, સૂક્ષ્મ દશા વગેરેથી સમય નિર્ણય કરવાની રીત વધારે પ્રચલિત છે. વર્ષફળની પણ સમય નિર્ણય કરાય છે અને ગૂજરાતમાં વર્ષફળવધારે ચાલુ દશા અને સમયનિર્ણય સમય નિર્ણય કરાય છે અને ગૂજરાતમાં વર્ષફળવધારે ચાલુ છે, જ્યારે દક્ષિણમાં વર્ષફળની રીત નંદિ જેની છે. ઘણાના અનુભવથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે વર્ષફળની ચોક્કસ રીતથી ફળ આવતું નથી. એ રીતને તાજક શાસ્ત્ર કહે છે અને તે પરદેશથી હિંદુસ્તાનમાં આવેલી છે. દશાઓથી સમય નિર્ણય કરવાનું હિંદુસ્તાનમાં બધે પ્રચલિત છે, અને એમાં પણ વિંશોત્તરી દશા મુખ્ય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આપણે ગૂજરાત પ્રાંત જ માત્ર એવો છે કે જે અષ્ટોત્તરી દશાને અનુસરે છે. ગૂજરાતી જોશીઓ અષ્ટોત્તરી દશાને અનુસરવા માટે ગૂજરાતમાં અષ્ટોત્તરી દશા વાપરેલી એવું સંસ્કૃત વાક્ય જ્યાં ત્યાં એલે છે પરંતુ એનો અર્થ ગૂજરાતમાં એ દશા વાપરવાનો રિવાજ પડ્યો છે એટલો જ થાય છે. ખીજી દશા ફળ નથી આપતી એવો અર્થ કેટલાક કરે છે તે ખોટો છે. તેથી જીલટું, આખા હિંદુસ્તાનમાં વિંશોત્તરી ચાલે અને ગૂજરાતમાં અષ્ટોત્તરી એનું કારણ વિચારવા જેવું છે. ગૂજરાતી જોશીઓ ફલજ્યોતિષમાં બહુ જોડા જિતરેલા નથી અને વધારેમાં વધારે, પ્રજ્ઞાસિકા પ્રમાણે માત્ર જન્મોત્તરીઓ કરી જાય છે એમ વિંશોત્તરી દશા અને પારાશર પદ્ધતિને તેઓ ન અનુસરતા હોવાથી જણાઈ આવે છે. ખીજા પ્રતિમાં પારાશર પદ્ધતિને અપ્રસ્થાન મળતું હોવાથી અને પારાશરનો સ્પષ્ટ આદેશ વિંશોત્તરી ગ્રહણ કરી અષ્ટોત્તરીનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી અષ્ટોત્તરીનો ગૂજરાત સિવાય બધાએ ત્યાગ કર્યો છે. અનુભવથી પણ વિંશોત્તરી જ મોટે ભાગે સાચી પડે છે. અષ્ટોત્તરી ટ્રાર્થ વખત સાચી પડે તો તે અકસ્માત જ છે. આ વિંશોત્તરી દશાને શુદ્ધિથી અને ખગોળવિદ્યાથી સમજવવા માટે મુખાધના ડો. રેલેએ એક અભ્યાસપૂર્ણ ઉત્તમ ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખ્યો છે. પરંતુ એમાં પણ રાહ જોવા એક છાયા ચક્રને અદ્ધર વર્ષ આખી સૂર્ય જેવા ગ્રહોના રાગતને માત્ર છ વર્ષ આપવાનું આપખુરીપણું સમજાય તેવું નથી એમ ડો. રેલે કહે છે. અષ્ટોત્તરીને આવી રીતે ખગોળવિદ્યાથી સમજવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે પણ તે સયુક્તિક નથી. આ સિવાય, ખીજી ઘણી દશાઓ છે પણ તે માન્ય થયેલી નથી. ગૂજરાતી જોશીઓમાં પ્રચલિત એક યોગિની દશા છે

તે પણ નિરર્થક છે. દક્ષિણમાં એક કાલચક્રદશા તે રાશીઓ, ગ્રહો અને નક્ષત્રો ઉપરથી કાઢે છે. તે ધણી કડાકૂટવાળી દશા છે. કેટલીક વાર તેનું ફળ મળતું આવે છે. પરંતુ તે બહુ માન્ય નથી.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર દક્ષિણમાં-દ્રાવિડ દેશમાં સૌથી વધારે ખીસેલું છે. અને ગૂજરાતમાં સૌથી ઓછું છે તે આમળ બેસું. ગૂજરાતી જોશીઓ તદ્દન સામાન્ય ફલાદેશને જ અનુસરે છે.

ગૂજરાતી જોશીઓ
અને દ્રાવિડ

પારાશર પદ્ધતિ જેવી સર્વમાન્ય અને અનુભવસિદ્ધ રીત પણ ગૂજરાતી ફલાદેશમાં નથી જોવામાં આવતી. સામાન્ય રીતે જન્મ-ક્ષર કરી આપવામાં આવે છે તેમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ જ્યોતિષને લગતો નથી હોતો. પણ લગ્ન માટે વરકન્યાના ગ્રહો મેળવવા માટે બનાવવામાં આવે છે. એમાં જન્મકુંડલી

અને રાશીકુંડલી માત્ર આપવામાં આવે છે. જ્યારે જન્મકુંડલીના જેટલી જ અગત્ય ધરાવતી નવમંશ કુંડલી ખાસ વધારે પૈસા આપી લાંબો ટપકો ન કરાવ્યો હોય તો સામાન્ય રીતે આપવામાં આવતી નથી. ગૂજરાતી જોશીઓ પારાશર પદ્ધતિને અનુસરી શુભ, પાપ, કારક અને મારક ગ્રહોનો કોઠો, નવમંશ, નક્ષત્રો અને તેમનાં ચરણો અને વિંશોત્તરી દશાનો કોઠો અને સર્વોષ્ઠ વર્ગનો કોઠો, એટલું આપી, બીજાં લાંબાં ચક્રો આપતાં બંધ કરે તો ફલજ્યોતિષની દૃષ્ટિએ બેરોબર ગણાય. ફલની બીજી ધણી બાબતોમાં પણ ગૂજરાત બીજા પ્રતિબંધી જુદું પડે છે. એ બધાની ચર્ચા કરવાથી બહુ લંબાણ થાય. એક બે દાખલા લઈએ ગૂજરાતી જોશી દસમા સ્થાનને બાપનું સ્થાન ગણે છે, જ્યારે દક્ષિણમાં તેમજ બધા નાડી (સંહિતા)ગ્રંથોમાં નવમું સ્થાન બાપનું સ્થાન ગણાય છે, અને જુદી તેમજ અનુસરે એ જ ખરું છે. તે જ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં પંચમું સ્થાન વિદ્યાનું ગણાય છે, જ્યારે બીજાં બધે ઓથું સ્થાન વિદ્યાનું અને પંચમું જુદું ગણાય છે. વિદ્યા અને જુદી જુદી વસ્તુ છે. વિદ્યા વગરનો માણસ પણ જુદીશાળી હોઈ શકે છે. આવા ધણા બેઠ ગૂજરાત અને બીજા પ્રતિબંધી ફલાદેશની રીતોમાં છે.

હમણાં 'મીન' એ તખલ્લુસથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે નાડીજ્યોતિષ શી રીતે થયું હશે તે ઉપર એક અગત્યની શોધ કરી છે. ફલજ્યોતિષમાં પ્રાચીન સિદ્ધાન્તને અનુસરીને, પણ

સૂક્ષ્મ જ્યોતિષ અને
'મીન'ની શોધ

પોતાની જુદીથી નવી શોધ કરી હોય તો તે ધણી જ ઓછી છે. એ દૃષ્ટિએ શ્રી 'મીન'ની શોધનું મહત્ત્વ બહુ ભારે છે.

એમણે ફલજ્યોતિષના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભાગ પાડ્યા છે. અને રાશીઓને માત્ર પારાશર પદ્ધતિ પ્રમાણે આધિપત્ય પૂરતી જ લઈને તેનાથી

શુભ અને પાપ ગ્રહ નક્કી કરી બાકીનું બધું ફલ નક્ષત્રોના આધિપત્ય ઉપરથી કહે છે. અને દરેક ભાવના જીવ અને શરીર નક્કી કરી તેનાથી ભાવનું બળ જુએ છે. ધણીવાર ગ્રહો માણસની કુંડલીમાં ઉત્તમ દેખાય છે છતાં સામાન્ય રીતે કહેલું ફળ ખરું પડતું નથી. અને ખરાબ દેખાતા ગ્રહો સામાન્ય રીતે કહેલા ખરાબ ફળને બદલે ઉત્તમ ફળ આપે છે. આ વિરોધનો ખુલાસો શ્રી 'મીન'ના નવા સિદ્ધાન્તથી થાય છે, અને તે અનેક દાખલા દલીલોથી પોતાના ગ્રંથમાં પ્રતિબાદન કરવામાં પારાશર સિદ્ધાન્તથી પણ એ આગળ વધી ગયેલા છે. રાશીનેબદલે નક્ષત્રોના સ્વામી જે ગ્રહ હોય તે ઉપરથી તેનું સૂક્ષ્મ આધિપત્ય જ નક્કી થાય છે, જે રાશીના જે નક્ષત્રમાં બેઠો હોય તેના સ્વામીને બળ અને ગુણ પ્રમાણે

ફળ મળે છે. ગ્રહોના સત્યાદિ ગુણો ઉપર તેમણે ખાસ બાર દીધો છે. રાશીનું સ્વામીત્વ માત્ર લક્ષ્યથી પારાશર પદ્ધતિ પ્રમાણે ગુણ કે પાપ ગ્રહ કયો તે નક્કી કરવા પૂરતું જ વર્ણાય છે. આથી રાશી પ્રમાણે ઉત્તમ ગણાતો ગ્રહ તામસિક, સત્ત્વ કે જનમલસંથી પાપ-સ્થાનના અધિપતિના નક્ષત્રમાં બેઠો હોય તો તે સારું ફળ આપતો નથી. દાખલા તરીકે, શુક્ર કઈ રાશીમાં બેઠો હોય તો સામાન્ય રીતે તેને ઉચ્ચનો ઉત્તમ ફળદાયી કોઈ કહેશે. પણ શ્રી 'મીન'ની રીત પ્રમાણે કઈ રાશીનાં સવા બે નક્ષત્રોમાં બે તે પુષ્પ નક્ષત્રમાં હોય તો બિલકુલ ખરાબ ફળ આપે છે. કારણ પુષ્પ નક્ષત્રોનો સ્વામી તામસિક ગ્રહ થતો છે. તે જ પ્રમાણે મંકરનો શુક્ર સામાન્ય રીતે નીચનો ગણાય છે ને ખરાબ ફળ આપે એમ કહે છે. પરંતુ શ્રી 'મીન'ની રીત પ્રમાણે મંકર રાશીના શ્રવણ નક્ષત્રમાં બે શુક્ર બેઠો હોય તો તે ચંદ્રનું નક્ષત્ર હોવાથી તે ઉત્તમ ફળ આપે છે. માત્ર તે ચંદ્ર છ આઠ વગેરે ખરાબ સ્થાનનો સ્વામી ન હોવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે ભાવના બલમાં તે ભાવનો સ્વામી જે નક્ષત્રમાં બેઠો હોય તે નક્ષત્રનો સ્વામી તે ભાવનો છવ અને છે અને એ છવ અને બનેલો ગ્રહ જે નક્ષત્રમાં બેઠો હોય તેનો સ્વામી તેનું શરીર અને છે. આ છવ અને શરીરને પરસ્પર કેવો સંગ્રહ છે તે ઉપરથી ભાવનું બહાવલ જોવામાં આવે છે. આ રીતે શ્રી 'મીન' સદ્ગમ જ્યોતિષ પ્રતિપાદન કરેલું છે. હજી એમના ગ્રંથના બીજા વિભાગો બહાર પડવાના છે. જ્યોતિષના ખરા શોખીનોએ એમનું પુસ્તક ગરૂર વાંચવા જેવું છે.*

આપણા સાહિત્યક્ષેત્રના સંચાલકો જ્યોતિષના સાહિત્યને હાલે માત્ર ન આપે પણ તેની અવગણના ન કરે, અને માણસની છુદ્ધિમાંથી ઉપજેલો એ પણ એક વિષય છે એ પૂરતું એને સ્થાન આપે તો પણ ઇષ્ટ છે.

યશવંતપુર, બેંગલોર.

* શ્રી 'મીન'નું આ પુસ્તક નીચેને સરનામે મળે છે અને તેનું નામ પણ આ પ્રમાણે છે:—Nadi Jyotish or Stellar Astrology by 'Meena', Sri Devi Press, Sultan Pet, Bangalore City.

અનુસંધાન પૃ. ૧૧૬]

માધ્યમિક શિક્ષણ

“કટલીક માધ્યમિક નિશાળોમાં જુદા જુદા ધંધાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે પરંતુ તેવી જુદી જુદી નિશાળોમાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ એક જ ધંધામાં જોડાઈ શકે છે. આ બતાવે છે કે આવી શાળાઓમાં સામાન્ય શિક્ષણ એ જ વધારે મહત્વનું છે અને નહિ કે ખાસ વિષયની શોખણપટ્ટી. એવું ખાસ વિષયોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ પરંતુ આજની પેઠે માધ્યમિક શાળાઓમાં તેને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રે આ બાબતમાં જલદી સુધારો કરવો જોઈએ....”

ઇતિહાસનું શિક્ષણ

‘ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ખાસ કરીને સુધારો કરવાની જરૂર છે. હાલના શિક્ષણથી હલકા પરિણામ શોધીને આવે છે. થોડી તારીખો, થોડી જ-મ તારીખો અને થોડાં નામો એટલું જ વિદ્યાર્થીને યાદ રહે છે, ત્યારે ઇતિહાસની સ્પષ્ટ અને વિશાળ દૃષ્ટિનો અભાવ હોય છે. જે અગત્યની વસ્તુ છે તે તો કદી શોખવવામાં આવતી જ નથી. તારીખોના ઢગલામાંથી અને બનાવોની પરંપરામાંથી ખરું ઐતિહાસિક સત્ય શોધવાનું તો વિદ્યાર્થીની જુદા ઉપર છોડવામાં આવે છે.

‘આ વિષયના શિક્ષણમાં અભ્યાસક્રમ ઓછો કરવાનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઇતિહાસ એ માત્ર બૂતકાળમાં થું બન્યું તે જાણવા માટે નથી પરંતુ તેમાંથી લખિયને માટે પ્રેરણા મળે અને પ્રગતી સંસ્કૃતિ ચાલુ રાખવાનું સૂઝે તે શોખવા માટે છે.

‘પુરાતત્ત્વશાળના ઇતિહાસને છોડી દેવો ન જોઈએ. વિશાળ દૃષ્ટિએ બરાબર વિચાર કરીએ તો રોમન ઇતિહાસ એ ઉત્તમ છે-ફક્ત હાલને માટે ઉત્તમ છે એમ નહિ, પણ સદાયને માટે.

રાષ્ટ્રે એ જોવું જોઈએ કે દુનિયાનો ઇતિહાસ એવી રીતે લખાય કે જેમાં જુદી જુદી પ્રજાઓના અસ્તિત્વને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે.

‘વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો ઉપયોગ પણ, રાષ્ટ્રીય અભિમાન વધારવા માટે કરવો જોઈએ. એકસો દુનિયાનો ઇતિહાસ માત્ર નહિ, પરંતુ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ આ દૃષ્ટિએ શોખવો જોઈએ. કાંઈ શોધકને ફક્ત શોધક તરીકે માન આપવું એમ નહિ પરંતુ તે આપણો જાત-ભાઈ હોય તો તેને વધારે માન આપવું. જર્મન ઇતિહાસમાંથી એવાં મહાન નામો શોધી શોધીને યુવાનો આગળ એવી સચોટ રીતે મૂકવાં કે તેમાંથી સુદૃઢ રાષ્ટ્રીય ભાવના પેદા થાય....’

સામાન્ય અને ધંધાદારી શિક્ષણ

‘સામાન્ય અને ધંધાદારી શિક્ષણ વચ્ચે ખાસ બેદ પાડવો જોઈએ. ધંધાદારી શિક્ષણની દૃષ્ટિ પૈસા તરફ વધુ હોય છે તેથી તેની ખરાબ અસર નાખી દેવા માટે સામાન્ય શિક્ષણ વધુ આપવું જોઈએ. આપણે એ સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવું જોઈએ કે ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન અને વેપાર ત્યારે જ ફૂલે ફૂલે કે જ્યારે પ્રજામાં ઊંચા આદર્શોનો જરૂરી પાયો નાંખાયેલો હોય. ઊંચા આદર્શો એટલે અર્થની પૂજા નહિ પરંતુ આપમાગની તૈયારી અને ત્યાગમાં આનંદ માણવાની શક્તિ.’*

કેળવણીની દૃષ્ટિએ ઉપર છટક છટક વિચારો રચી કરેલા છે. જર્મની એ હિંદુસ્તાન નથી અને હિંદુસ્તાન એ જર્મની નથી. બન્નેના આદર્શોમાં ફેર છે પણ પ્રગતિ. ઉત્થાન કરવાની ભાવના બન્નેમાં સમાન છે. એ દૃષ્ટિએ ઉપરના વિચારોમાંથી છોડવા જેવું છોડીને શોખવા જેવું આપણે ખ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

ઝેરી ગેસે અને તેમાંથી બચવાના ઉપાયો

દાસતરાય એમ. દેસાઈ

એમ. એસસી.

વૃત્તમાન લેડાઈમાં બોંબ એ જલદ શસ્ત્ર છે. પરંતુ તેનાથી પણ વધારે જલદ શસ્ત્ર તરીકે ઝેરી ગેસનો ઉપયોગ થાય છે. પ્ર. સ. ૧૯૧૪ના મહાવિગ્રહમાં જર્મનોએ પહેલાં ક્લોરીન ગેસનો ઉપયોગ કર્યો અને પછી જર્મનો તેમજ અંગ્રેજોએ અનેક ગેસો શોધી તેનો ઉપયોગ કર્યો. એ વિગ્રહમાં ગેસના ઉપયોગથી ઘણી જ બચાંદર ખુવારી થઈ હતી. ત્યારપછી દરેક દેશે એ દિશામાં ઘણી શોધખોળો કરી છે.

હવાઈ જહાનેમાંથી ઝેરી ગેસો છોડવામાં આવે છે તે આબુખાબુના માઇલો સુધીના પ્રદેશમાં ફેલાય છે. ગેસની ફેલાવાની શક્તિ ઉપરથી તેના એ પ્રકારે પાડવામાં આવે છે: (૧) પર્સીસ્ટન્ટ અને (૨) નોન-પર્સીસ્ટન્ટ. પર્સીસ્ટન્ટ ગેસ પ્રવાહી હોય છે અને ધીમે ધીમે વાયુરૂપ બને છે. 'મસ્કડ' ગેસ' અને 'લેપીસાઈટ' આ જાતના ગેસો છે. નોન-પર્સીસ્ટન્ટ ગેસ વાયુરૂપ હોય છે અને તે જેમ જેમ દૂર જતો જાય છે તેમ તેમ હવામાં ભળી જઈ તેનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે. ક્લોરીન, ફોસ્જન વગેરે આ જાતના ગેસો છે.

ઝેરી ગેસ તેના પ્રકાર અને ગુણુ પ્રમાણે શરીરના જુદા જુદા ભાગ પર અસર કરે છે. શરીરના જુદા જુદા ભાગ પર અસર નીચળવવાની શક્તિ ઉપરથી ગેસના મુખ્યત્વે ચાર વિભાગ પાડી શકાય :

(૧) ચોક્કિંગ ગેસ [લંગ ઇરીટન્ટસ]-આ જાતના ગેસથી ફેફસાંને સોજો થઈ જાય છે. નાક અને ગળામાં જતાં સખત ઉધરસ આવે છે. ક્લોરીન, ફોસ્જન, ક્લોરો-એથિલ-ક્લોરો-ફોર્મેટ, નાઈટ્રોક્લોરોફોર્મ વગેરે આ જાતના ગેસો છે.

(૨) બ્રિસ્ટરિંગ ગેસ [વિસિકન્ટસ] ૧-આ જાતના ગેસનો સ્પર્શ થતાં ચામડીને ખુજલી અને બળતરા થાય છે. આંખ અને ફેફસાં પર ખૂબ અસર કરે છે. અને એ અસરનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો જણાય છે. મસ્કડ ગેસ-ગ્રાઈકલોરોપાઈલ સફાઈડ, લેપીસાઈટ વગેરે આ જાતના ગેસો છે.

(૩) ટીઅર ગેસ-આ જાતના ગેસથી આંખમાં પાણી પડવા માંડે છે અને આંખોમાં આવે છે. પણ તેનીઅસર દૂર થતાં આંખો સારી થાય છે. ક્લિલીથ બ્રોમાઈડ, બ્રોમેસિટોન, બેન્ઝાઈલ બ્રોમાઈડ, બ્રોમો બેન્ઝાઈલ સાયેનાઈડ વગેરે આ જાતના ગેસો છે.

(૪) સ્નીઝિંગ ગેસ-આ જાતના ગેસથી છીંક આવે છે અને ઘણીવાર લીઘટી થાય છે. ડાયફેનિલ ક્લોરોસિન વગેરે આ જાતના ગેસો છે.

આ બધા ગેસોના જુદા જુદા ગુણો ધ્યાનમાં રાખી તેને અમુક સ્થળે છોડી દેવામાં આવે છે અને ધારેલા સમયે તેનું પરિણામ ચોક્કસ આવે છે. બધા ગેસોની અસર થવાની શરૂઆત પછી ધીમે ધીમે તે ઘટતી જાય છે અને કેટલાક વખત પછી નાબૂદ થાય છે.

જો રસાયણશાસ્ત્રના ઉપયોગથી ઝેરી ગેસો શોધાયા છે એ જ રસાયણશાસ્ત્રના ઉપયોગથી અચાવનાં સાધનો અને ઉપાયો પણ શોધાયાં છે. ઈંગ્લાંડમાં તેમજ બ્રીટન દેશમાં ઝેરી ગેસો સામે રક્ષણ મેળવવાનાં સાધનો અને ઉપાયો શોધવા માટે વૈજ્ઞાનિક શોધો કરી રહ્યા છે. પરિણામે તેમણે કેટલાક ઉપાયો સૂચવ્યા છે. અહીં આપણે અશસ્ત્ર પ્રાંતનાં

બચાવ માટે શા ઉપાયો લેવા તે વિષે વિવેચન કરીશું. દરેક શહેરીના બચાવ માટે રક્ષણનાં સાધનોની રચના અને ઉપયોગ, ગેસનો હુમલો થાય ત્યારે શા ઉપાયો લેવા વગેરેની માહિતી જાહેર પ્રગટને આપવી જોઈએ. અને ત્યારે જ ઝેરી ગેસનો હુમલો નિષ્ફળ નીવડે, ઝેરી ગેસથી શહેરમાં જે ઉપદ્રવ ફાટી નીકળે તેમાંથી પણ રક્ષણ મળે. દુસ્મતોને બહોળા ખર્ચમાં ઊતરવું પડે અને તેમનો વખત, જહેમત, નાણાં વગેરેનો ખોટો વ્યય થાય.

ઝેરી ગેસો હવાઈ જહાજોમાંથી છોડવામાં આવે છે. આ હવાઈ જહાજો તોડી પાડવા માટે એન્ટી-એર-ક્રાફ્ટ ગનની શોધ થયેલી છે. આ તોપો બધા હવાઈ જહાજોને તોડી પાડશે એવો વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. એથી પ્રગતિનોના બચાવ માટે નીચેનાં સાધનો અને ઉપાયોની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ:—

૧. વસતી કમી કરવી—

દુસ્મતો શહેર પર હલો કરી પ્રગટમાં મહારાટ ફેલાવી મૂકે છે એટલે હુમલાનો ભય લાગતાં લોકોનાં ટોળાંને વિખેરી નાંખવા અને શહેરના લોકોએ બંને ભાં સુધી છુટા-છવાયા થઈ જવું. લગાઈ શરૂ થતાં પહેલાં શહેરના લોકોને ટૂંક સમયમાં જ ગામડાંમાં ખસેડવા માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને તે માટે સ્વયંસેવકોનાં દળ ઊભાં કરવાં જોઈએ.

૨. દીવાખત્તી પર કાબુ—

ગેસનો હુમલો ફિવસે તેમજ રાત્રીએ થાય છે. પણ રાત્રીએ થવાનો સંભવ વધારે હોય છે. આ વખતે રાશત્રીથી શહેર ઊંચેથી બરાબર દેખાય છે. એટલે રસ્તા પરની ખત્તીઓ છુટાવી દેવી, વાહન વ્યવહારની ખત્તીઓ વાદળી રાખવી (એ માટે ખત્તીઓ પર પ્લાસ્ટિક પેપર લગાડવામાં આવે છે), અને ઘરો, કારખાનાંનાં મકાનો વગેરેનાં બારીબારણાં બંધ રાખવાં કે જેથી એનો પ્રકાશ બહાર ન પડે.

૩. રક્ષણનાં સાધનો

(ક) રક્ષણ માટેનાં ભોંયરાં (shelters)

હુમલો થાય તેવા સંભવ હોય ત્યારે ૨૫ થી ૩૦ મિનિટ અગાઉ ભયમયુક્ત સિટી વગાડવામાં આવે છે. આવે વખતે માણસો પોતાને ઘેર પહોંચી શકે નહિ. એ માટે શહેરમાં અમુક અંતરે રક્ષણ માટે ભોંયરાં તૈયાર કરવાં જોઈએ કે જેથી બહાર ફરતાં માણસોને રક્ષણ મળે. ભોંયરાંને બોંબના મારાથી અને આગથી નુકસાન ન થાય એવાં બનાવવાં જોઈએ. એને વાયુયુક્ત બનાવવા માટે ફિલ્ટર રાખવામાં આવે છે કે જેથી બહારની અશુદ્ધ હવા શુદ્ધ થઈ અંદર પ્રવેશ કરે. આવા એક ભોંયરામાં વધારેમાં વધારે ૨૫૦ માણસો રહી શકે.

(ખ) યુચુક્ત

(gas-proof rooms)

ભોંયરાં બનાવવા માટે ઘણું ખર્ચ થાય છે એટલે સાધારણ રીતે દરેક ઘરની અંદર એક ઓરડો વાયુયુક્ત બનાવવો જોઈએ. સાધારણ ઓરડાને વાયુયુક્ત ઓરડો બનાવવા માટે એની દીવાલો, બારીબારણાં વગેરે એવા પદાર્થોનાં બનાવવાં જોઈએ અને એવી રીતે બંધ રાખવાં જોઈએ કે જેથી બહારની અશુદ્ધ હવા ઓરડાની અંદર પ્રવેશ ન કરી શકે. સાધારણ રીતે વાયુયુક્ત ઓરડામાં પણ કાળજી રાખવા છતાં દીવાલોની અંદર તેમજ બારીબારણાંનાં ઘણાં જ સૂક્ષ્મ છિદ્રો અને ફાટમાંથી થોડાંધણાં ઝેરી ગેસ પ્રવેશ કરે છે. પવન વધારે હોય ત્યારે એકદમ મોટાં જગ્યામાં ગેસ પ્રવેશ કરે છે. વાયુયુક્ત ઓરડામાં માણસને કેટલો વખત રક્ષણ મળી શકે તે ઝેરી ગેસના જગ્યા પર, પવનની ગતિ અને દિશા

શ્રી 'પ્રસ્થાન'ના તન્ત્રીશ્રી,

નીચેના લખાણને આપના માસિકમાં સ્થાન આપવા કૃપા કરશે.

દીપોત્સવી જેવા શુભ દિવોમાં જ્યારે માનવી એક ઓગળ પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહો દૂર કરી નવા વર્ષે કોરું પાતું ઉદ્ઘાટનાને આદર્શ સેવવાનો સામાન્ય રીતે પ્રયત્ન કરે તેવા સમયે ગુજરાતી સાહિત્યના બે વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનો વચ્ચે કડવાશ ઉત્પન્ન થાય એવા સંબંધો જન્મે એ ગુજરાતી સાહિત્યનું દુર્ભાગ્ય છે.

'ગુજરાતી' ના દીવાળી અંકમાં શ્રી અરદેશર દરામજી ખખરદાર જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાક્ષરની કક્ષાએ લખાયેલું "શ્રી ખ. ક. ઠાકોરની સાક્ષરતાની સફળતા" નાંચી ગુજરાતની સાહિત્યરસિક જનતાને સખેદ આશ્ચર્ય થયું હશે અને થાય એ સદજ કલ્પી શકાય તેમ છે. શ્રી ખખરદારની પ્રકૃતિમાં જે નથી એવાં તરતો એ લેખમાં શી રીતે પ્રવેશ પામ્યાં એ એક આશ્ચર્યનો વિષય છે.

માણસ ગુરસે થાય ત્યારે તેની સારાસાર વિવેકશુદ્ધિ ધડીબર નાશ પામે છે. શું પ્રસ્તુત છે, શું અપ્રસ્તુત છે, શું યોગ્ય છે કે શું અયોગ્ય છે, કયી દૃષ્ટિ સાચી અને કયી ભ્રમમૂલક—આ સૌ વિશેના તેના ખ્યાલો મૂંઝવણભરેલા બને છે, અને પરિણામે તેનાથી કાંઈક એવું બની જાય છે કે જે તેની મૂળ પ્રકૃતિ સાથે કેવળ વિસંગત લાગે છે.

આ લેખમાંની બધી જ આજતો પ્રો. ઠાકોરને અન્યાય કરે તેવી છે, તેમાં સત્યનો અંશ છે જ નહિ, આ સર્વ માત્ર ધૃષ્ટિ કે અસૂધાનું જ પરિણામ છે—આમ કહેવાનો આશય છે જ નહિ; પરંતુ તેમાંની કેટલીક વિગતો ઊણાવટ માગી લે છે માટે જ આ લેખ કેવળ નિબંધસ્વરૂપ રીતે લખાયો છે.

શ્રી ખખરદાર તેમના લેખમાં જણાવે છે કે 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'ની નવી આવૃત્તિ એ કાંઈ વિવેચનનો ગ્રંથ નથી પણ યુનિવર્સિટીના શિષ્યો માટેનો શિક્ષણ ગ્રંથ છે અને તેને માટે જ એમણે એને બારે ઉતાવળથી સંયોજી પ્રગટ કીધો છે એમ એ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે." આ વિધાનમાં કેટલું સત્ય છે તે માટે નીચેની વિગતો બસ થશે.

'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ' સૌથી પ્રથમ 'પ્રસ્થાન'માં કટકે કટકે સ્થાન પામી હતી અને તે દ્વારા પ્રો. ઠાકોરે ગુજરાતી કવિતાંની વિવેચનાત્મક સમીક્ષા જનતા સમક્ષ રજૂ કરી હતી. એ પછી તેને ગુજરાત વર્તીકચુકર સોસાયટીએ પુસ્તકાકાર બહાર પાડી. કવે યુનિવર્સિટીએ તેને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમી ત્યારે તેની પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પડવાને લાગે કાળ વહી ગયો હતો. પ્રો. ઠાકોર પોતે જ નિવેદનના ૧૩મા પાના પર જણાવે છે કે "સમૃદ્ધિની એકે નકલ સિવકમાં નહોતી અને શ્રી કવે વિદ્યાર્થીએ તેને પાઠ્યપુસ્તક લેખે નીમી હતી, એટલે વિશેષ નહીં તેનું પુનઃમુદ્રણ ફરજિયાત હતું." આવા સંબંધોમાં

નવી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં તેમણે એવો કયો ભાર શુનો કરી નાખ્યો જોના તરફ કટાક્ષથી જોવામાં આવે છે?

પોતાનાં પુસ્તકોના અંચરવામીત્વ માટે જે માણસ ખૂબ તકેદારી રાખતો હોય તે ખીજના તેવા હકઃપર તરાપ મારતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરે છે. પ્રો. ઠાકોર, પોતાના વિવેચનગ્રંથમાં સાહિત્યવિવેચનાર્થે શ્રી ખજરદારની જે જે કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં અંચરવામીત્વના કાયદાની દૃષ્ટિએ એ દોષભાગી હોય તેમ લાગતું નથી. કાવ્યવિવેચનના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા માટે વિવેચક ગમે તે પુસ્તકમાંથી કાવ્યો લઈ શકે છે.

શ્રી ખજરદાર લખે છે: “બાહી નવીન કવિઓ તો એમને ખાણે પેલી ન્દાસભાગ કરતી કીર્તિને પકડવા પોતાની અપ્રગટ કવિતાઓ સાથે (રા. ઉમાશંકર બેધી જેવા પથુ) ધક્કા ખાતર ગયા હતા, તે તો એમણે મદદ ગર્ સાથે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.”

આ આક્ષેપ પ્રો. ઠાકોરના કયા કથન ઉપર મંડાયો છે તે જોઈએ. નિવેદનના ૧૨ મા પાના પર તેઓ જણાવે છે કે “આ સર્વ ગ્રંથોએ મહને મારા કાર્યમાં સુગમતા કરી આપી છે તે માટે નેમનો, તથા જે જે કવિઓએ પોતાની વત્તી ઓછી કૃતિઓ મને જોવા મોકલી આપી, તે સર્વનો અત્રે ઉપકાર માતું હું. વળી પસંદગીઓ કરતાં કરતાં મહને આ વખતે ચારપાંચ અધિકારી કવિતાઓગી વિવેચકો સાથે ખુદ્લા દિશ્વની ચર્ચા-ચર્ચાનો મારો લાભ મળ્યો છે.”

આ ઉપરથી શ્રી ખજરદારના ઉપરના વિધાનની યોગ્યતા સમજશે.

હવે આગળ જોઈએ. શ્રી ખજરદાર ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ને “શિખાઉ કવિઓનો કાવ્યસંગ્રહ” કહે છે. ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ માટે શ્રી. ડોલરરાય, માંકડ લખે છે કે “આ. ક. સ. માં પસંદ કરેલાં કાવ્યો આપણા દલપત પછીના કાવ્યસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરવામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં છે.” આ ઉપરથી સદજ સમજશે કે આ ગ્રંથ માત્ર શિખાઉ કવિઓનો કાવ્યસંગ્રહ નહિ પરંતુ દલપત પછીના કાવ્યસાહિત્યના મૂલ્યાંકનનો છે. એટલે એમનાં છતાં કાવ્યો કે કાવ્યસંગ્રહો એમ. એ.ના વર્ગ સુધી વર્ષો યર્ષાં પાંચપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાયાં હોય તેમનો પથુ આવા કાવ્યસંગ્રહમાં જે તે સમયના પ્રતિનિધિ કાવ્ય લેખે સમાવેશ થવો જ રહ્યો તેમના ગ્રંથો માત્ર અમુક પરીક્ષા માટે નિયત થયા હોય તેટલાથી જ તેમણે વિવેચન માટે અસ્પૃશ્ય બની જવાની જરૂર નથી. સ્થૂળાનિલનન ન્યાયે તેમનાં કાવ્યોમાં જે કંઈ ઉચ્ચતર કાવ્યતત્ત્વ હશે તે તો જનતા વધારે પાકે પાચે સમજશે, પરંતુ બીજો પક્ષે શુદ્ધ સાહિત્યવિવેચન દૃષ્ટિએ જે કંઈ ટીકાપાત્ર હશે તેની બેધક ટીકા પથુ થશે. એ માટે કેવળ કવિશ્રી ખજરદારે જ નહિ પરંતુ બીજા લેખકો કે કવિઓએ તૈયારી રાખવી જ રહી. શુદ્ધ વિવેચન માટે દરેક લેખકને અવકાશ હોવો જ જોઈએ.

✓ આગળ ચાલતાં, શ્રી ખજરદારે પ્રો. ઠાકોરના ‘હને પવન’ નામના કાવ્યની ટીકા કરતાં તે પૂ. મહાત્મા ગાંધીને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે અને એ રીતે પ્રો. ઠાકોર કેટલા અકુળવાન છે વજેરેની વ્યંજના કરતું વાતાવરણ રજૂ કરીને વાચકોની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેવળ વાદને ખાતર આપણે તેમનો કરેલો કાવ્યનો અર્થ માન્ય રાખીએ તો પથુ લેખકનો તેમનો એ મુદ્દો મૂળ વિષયને પ્રસ્તુત નથી એ તો તેમણે પથુ

રવીકારવું જ રહ્યું. મૂળ વસ્તુના સમર્થન માટે આવી અપ્રસ્તુત બાબતોને ખેંચી આણવાનો અખતરો શ્રી. ખખરદાર જેવા કવિના વ્યક્તિત્વને જેમ આપે તેવો નથી જ એમ ખેડપૂર્વક જણાવવું પડે છે.

‘પ્રિયા વર્ણન’ કાવ્યમાં કવિએ પ્રો. ઠાકોરના વિવરણની કેટલીક ભૂલો કાઢી છે. તેમાં ‘પણ સૌજન્યનો સર્વથા અભાવ છે. પ્રો. ઠાકોરના માનસનું મનોવિશ્લેષણ જનતા સમક્ષ મૂકવાના ઉત્સાહમાં તેમણે વિવેચક ઠાકોરને છોડી પ્રો. ઠાકોર પર વ્યક્તિગત હુમલો કર્યો છે જે ખરેખર ‘ચતુર વાચકે’ વખોડી કાઢવા જેવો છે. વિવેચક કવિમાનસ સમજવાને અસક્ત નીવડ્યો અને તેણે પોતાને સદજ રીતે સમજતો અર્થ કર્યો તેથી તેનું માનસ અધમ છે એ જાતનો તેના પર આરોપ મૂકવો એમાં સજ્જનતા નથી એટલું જ નહિ પણ શ્રી. ખખરદાર જેવા વ્યુત્પત્તમતિ કવિહૃદયની ઉદારતા પણ નથી એ શોચનીય છે.

અરુ. હવે આ પંક્તિઓ વિષે વિચાર કરીએ.

‘સરદના ચંદ્ર જેવી ગોરી ગોરી પ્રિયા મારી,
પૂર્ણિમાની ચાંદનીની રૂપા ફેરી રેલ !
અમૃતના કુંભ એના છયોછલ ભર્યા સાગે,
જાણે આત્મસ્વેતતા છે ઉમરી રહેલ;
અમૃતના કુંભ એના છયોછલ ભર્યા દેખી,
તરી તપ મુનિનાં યે તપ અને ટક
રે એ કુંભ પાસું હું તો અમી એનું હૂંઠું એવું,
પડવા ન દેશ’ નીચે બિંદુ પણ એક.’

કોઈ પણ સુઘ વાંચક કે વિવેચકને આ કાવ્ય વાંચી સરદના ચંદ્ર જેવી ગોરી પ્રિયાના કુંભ એટલે અંગ્રી નહિ પણ રતનનો જ ખ્યાલ આવે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ કલ્પના એટલી રૂઢ બની ગઈ છે કે તેનાં વળગણો એકાએક દૂર કરી શકાય તેમ નથી. કવિથી એનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે: ‘અમૃતના કુંભ એના’ એમાં ‘એના’ એટલે રૂપાની રેલ વહે છે જેમાંથી તેના. પૂર્ણિમાનો આખો ચંદ્ર તે અમૃતનો કુંભ, તેમજ પ્રિયાનું આખું અંગ—તેનાં ઉપાંગો, હાથ પગ વગેરે બધાં ઉપાંગ મળીને તે પ્રિયાના અંગોપાંગરૂપી અમૃતના કુંભ.” સંસ્કૃત સાહિત્યથી અનમિત હોય તોને પણ અમરનરો કે કવિનો ઘટાવેલો અર્થ અરૂઢ અને દૂરાનીત (far-fetched) છે. પ્રિયાના આખા અંગના દરેક ઉપાંગને કુંભ-એટલે કે ઘડા સાથે સરખાવવામાં કઈ સુંદર ઉપ્પ્રેક્ષા સમાયેલી છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીનું દરેક ઉપાંગ ગોળ નથી કે જેથી તેને ગોળાકાર કુંભ સાથે સરખાવી શકાય. ચરીરનાં બધાં જ કુંભાકારનાં ઉપાંગોવાળી ‘પ્રિયા’ અમને ખાતી છે કે ખુદ કવિશ્રીની કલ્પનાને પણ આકર્ષી શકશે નહિ. વળી આત્મસ્વેતતાની શુચિતાથી ઉભરાઈ રહેલા પ્રિયારૂપી અમૃત-કુંભને ત્વેષ્ટ મુનિઓ કે જોઓ પરણકાના-એ પરમ શુચિતાથી ઉભરાઈ રહેલા કુંભના-ખાનમાં લીન છે તેમને એવું કયું અપોગામી બળ જેવા મળે છે કે જેથી તેમનાં તપ અને ટેક વધવાને બદલે તૂટી જાય ? એ શુચિતાથી તો તેમને તેમના પરમાનંદ પ્રાપ્તિના વ્યવસાયમાં નિઃતિરસ્થ ઉત્ક્રાંત જ પ્રાપ્ત થાય ! કુંભની આવી અરૂઢ ઉપ્પ્રેક્ષાથી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગણાવેલો ‘કવિપ્રસિદ્ધિવિરોધ’ નામનો દોષ પણ માપ છે.

કવિ જણાવે છે કે “એ પોતે જ (પ્રો. ઠાકોર) લખે છે કે આ અર્થો ભેસાડવા માટે એમને કેટલાક મિત્રોની સહાય મળી હતી.” નિવેદનમાં પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે કે “વળી પસંદગીઓ કરતાં કરતાં મ્હને આ વખતે ચારપાંચ અધિકારી કવિતાભોગી વિવેચકો સાથે ખુલ્લા દિલની ચર્ચાચર્ચાના સારા લાંબા મળ્યો છે.” પ્રો. ઠાકોરના લખાણનો કેવો વિપરીત અર્થ !

‘સનાતન અંધાર’ માટે અમારે કવિશ્રીના વિરુદ્ધ કથું જ કહેવાનું નથી.

અંતમાં, ‘ગુજરાતના રસિક અને રસ સ્વ વાચક’ આગળ કવિએ પોતાના લેખમાં જે ભાષા વાપરી છે તે જોતાં ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સાક્ષર અને કવિ ભવિષ્યની પેઢી માટે હૃદયવરાળ રજૂ કરવાનો જે અભિનવ આદર્શ રજૂ કરે છે તેનાથી ક્ષોભ થાય છે. અમને કવિશ્રી માટે માન અને મમત્વ છે માટે જ દુઃખપૂર્વક કહેવું પડે છે કે પ્રો. ઠાકોર માટે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના નવીન હિટલર’ થી માંડીને ‘તેજોદેવી સંગ્રાહક’, ‘જરીપુરાણા સાક્ષર’, ‘શુભ મન વાળા’, ‘ઉંઘા શિક્ષણવાળા’, ‘વહેતિયા સાક્ષર’ વગેરે પ્રયોગો તેમના જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત અને સંસ્કૃત જનની લેખિનીને શોભતા નથી. સૌજન્યની ખીખ પાસે આશા રાખનાર કવિએ અશિષ્ટ અને સુરુચિતંત્રને આધાત લાગે તેવાં વાક્યચાણો છોડીને તથા સાદુભારીના ‘આવી જ્ઞ’ના ધ્વનિથી નહિ પરંતુ પોતાની સ્વભાવસહજ સન્નતતાથી જ પોતાને થયેલો અન્યાય ‘ગુજરાતના રસિક અને રસ સ્વ વાચકો’ આગળ રજૂ કર્યો હોત તો તે તેમના સમર્થ વ્યક્તિત્વને જેળ આપે તેવો બન્યો હોત. આપણે ઇચ્છીએ કે સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં જામેલું આ સંતાપવાદન દૂર થશે અને આપણા વિદ્વાનો એક ખીખ પ્રત્યે સહાનુ-ભૂતિભરી સહૃદયતા કેળવશે. અંગત આક્ષેપોની અને સામાને કિતારી પાડવાની જે દમ શ્રી ખગરદારનાં લેખમાં દેખાઈ છે તે વિરુદ્ધ આ કથન છે. ગુજરાતને નેતૃત્વ આપતા કવિ તંત્રથી આવું લખાણ થવું જોઈતું નહોતું એ સ્પષ્ટ કરવા ખાતર જ આ લખ્યું છે. શ્રી ખગરદાર પ્રત્યે અમારું માન છે જ અને આવા પ્રસંગો વધી એ માનમાં ઘટાડો થવાનો દુઃખદ પ્રસંગ ટળે એટલા માટે આ વિરોધ જાહેર કર્યો છે.

ભાગલાલ પ્ર. ઠાકોરી

ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ

રમણલાલ વ. દેસાઈ

રમણિક કે. ત્રિવેદી

મે. તંત્રીશ્રી,

'પ્રસ્થાન'

અમદાવાદ

સાહેબ,

આપનાં માસિકમાં નીચેનું જાપવા કૃપા કરશે.

હમણાં હમણાં, પ્રેમાનન્દને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો વિશે આપણાં બે અધ્યાપકોએ ચર્ચા કરી છે: પ્રો. રવિશંકર જોષીએ 'શારદા'માં અને પ્રો. કાન્તિલાલ વ્યાસે 'પ્રસ્થાન'માં. એ બંને લખાણમાં એ નાટકો વિશેના મારા મતનો ઉલ્લેખ છે: આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં મેં એ ત્રણ નાટકોની તથા વલ્લભના નામે બહાર પડેલાં કાવ્યોની આંતર્યાલ્ય મુલ્યાંકન કરીને એનું સૂચવ્યું હતું (જુઓ બાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ) કે એ નાટકોનો કર્તા પણ વલ્લભ હોવો જોઈએ. મારાં એ સૂચનનું કારણ એ હતું કે એ નાટકો તથા વલ્લભનાં કાવ્યો વચ્ચે આંતરસામ્ય બહુધણું હતું.

આજ હવે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે નાટકોનો કર્તા વલ્લભ હોવો જોઈએ એમ નહીં પણ નાટકોનો તથા વલ્લભનાં કાવ્યોનો કર્તા એક હોવો જોઈએ. એટલું જ સૂચન મારે કરવું જોઈતું હતું. ખરી રીતે મેં આપેલા પુરાવાઓથી એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે એ નાટકોનું તેમજ કુન્તીપ્રસન્નાપ્પનાદિનું એકકર્તૃત્વ છે, તેથી જો વલ્લભનાં કાવ્યો પણ આધુનિક કરે તો નાટકોનો કર્તા પણ આધુનિક હોવા એમ મારા મતે પણ દ્વિતિ થાય. અને વલ્લભને નામે બહાર પડેલાં કાવ્યો પણ આધુનિક હોવાનો સંભવ છે એવા પુરાવાઓ હવે બહાર આવતા જાય છે એમ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ.

લિ. રેવક

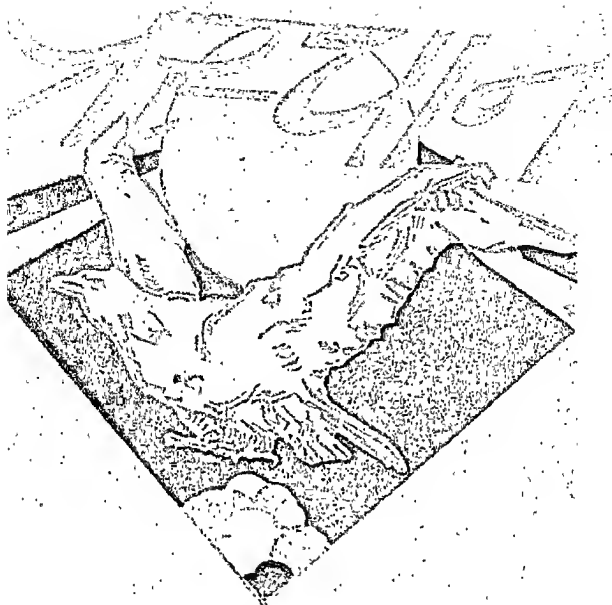
ડાહરરાય રં. માંકડ

એ જ

ગુજરાતનગર

કાંચી (૪૬૧)

તા. ૨૫-૧૧-૩૬

१९३३ [१९३३] म. ३३
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

रज्जुछोला इमुरला मिनी

५५१

અનુક્રમશિકા

પુસ્તક રક

પાપ : ૧૯૬૬

અંક ૩

૧	સીતા-ત્યાગ	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	૧૭૩
૨	ગ્રીષ્મપૂર્ણિમા (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૧૭૬
૩	કાશીનું હિંદી સાહિત્યસંમેલન	કાકાસાહેબ કાલેશ્વર	૧૮૧
૪	મધુરગની (કાવ્ય)	પ્રભાશમ ન. રાવળ	૧૮૮
૫	મીન પિયાસી (વાર્તા)	ત્રિશળ	૧૮૯
૬	અપાર્થ મુળ્યો ગયું (કાવ્ય)	મનસુખલાલ ઝવેરી	૨૦૭
૭	સમાનચોલવ્યસનેષુ સચ્ચમ (કાવ્ય)	'પ્રભોધ'	૨૦૮
૮	ધુદા મણકા	રામનારાયણ વિ. પાંડક	૨૧૦
૯	સંગીતશાસ્ત્રચર્ચા	રમણલાલ ડા. મહેતા	૨૧૩
૧૦	રશિયાની બાહ્યિક રાજ્યોમાં રમન	કુમરશી ધરમશી સંપદ	૨૨૨
૧૧	અવાવડુ વાવ (કાવ્ય)	'પારાશર્ય'	૨૨૭
૧૨	કવિતા વિશે થોડું પ્રાસંગિક	મુદરજી ગો. બેટામ	૨૨૮
૧૩	કોઈકનું કાર્ય	જેમ્સ રૂટ્ટેચી	૨૩૧
૧૪	તુજમાં યું એનું બધું? (કાવ્ય)	પ્રેમશંકર દ. બટ	૨૩૩
૧૫	'પ્રસાદ-દીક્ષાનો પ્રસાદ	પ્રો. અ. મ. જોષી	૨૩૪
૧૬	'વિશ્વગીતા'માં ભાવએકતા	હોદ્દાભાઈ મુ. પટેલ	૨૪૦
૧૭	પુસ્તકપરિચય	ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૨૪૬

હિરે ખમરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ પ્રધર્સ : શ્રીરામજીની રોરી, ખાડીવા, અમદાવાદ

સવાજમ દિંદમાં ડા. ૫-૦-૦ અર્માં તથા પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ અથવા રિસિંગ ૧૨ ફૂટ ૦-૮-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિશ્રી : ૧૨ બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, લીમ્કોડ રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૨-૧-૪૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूर्वं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૬

પાંખ : ૧૯૯૬

અંક ૩

સીતા-ત્યાગ

મતાપરાય પ્ર. પંકજા

રામાયણનાં અને મહાભારતનાં પાત્રોની તુલના કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે. મહાભારતનાં પાત્રો, નવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરતાં કંઈક મનોવિગ્રહ-કંઈક આંતરવ્યથા-અનુભવે છે અને ઉંચકે 'હિંદુ સમાજવાદની કાયદાપોથીને-ધર્મને-તાણે માય છે. ખીછા બાલુએથી જોતાં રામાયણનાં પાત્રો અમુક મોક્ષસ પ્રકારની મનોદશા ધરાવનારાં અને હિંદનાં બંને એવાં રીઠાં (એ શબ્દ સાહિત્યમાં ચાલશે?) થઈ ગયેલાં છે કે પરિસ્થિતિનો પ્રતિકાર કરવામાં એમને 'લાગવા' જેવું કે 'વિચાર કરવા' જેવું જ બહુ થોડું રહે છે.

ખીચા શબ્દોમાં કહું તો, મહાભારતનાં પાત્રો પરિસ્થિતિનો જવાબ સદૃશ મંડૂતિથી વાળે છે, ત્યારે રામાયણનાં પાત્રો ૩૬ મનોદશાથી પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લે છે.

લાગણીએનો પરિપાક જ્ઞાનમાં થવો જોઈએ અને કુદરતી રીતે થાય છે જ. પણ સદૃશ પ્રેમજ્વાળા લાગણીવશ થઈને પોતાના વિદાયકમમાં પરસ્પર એવું તાણવ જીલું કરે છે અને અમૂર્ત છતાં બહુમૂર્ત બની એવું વૈવિધ્ય રજૂ કરે છે કે ઘડીભર તો વિવેકશક્તિને પણ ચણિયારામાંથી ખસેડી મૂકે. ૨એ લાગણીએ ધનીમૂત થઈને જ્ઞાનમાં પર્યાવસાન પામે ત્યાં સુધીની એની વિવર્તલીલાની-એના આજામાં આજા અને ચાદમાં ગાદ તરંગોની-નોંધ લેવી, તેની પ્રતિજ્ઞાથી સમાજ પાસે રજૂ કરવી એ કાવ્યનું કાર્યક્ષેત્ર છે. જ્ઞાન-પરિપાક થયા પછી તત્ત્વનો અને ધર્મોત્તમાએનું કાર્યક્ષેત્ર શરૂ થાય છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સાદું સમજાવું જોઈએ કે મહાભારતના લેખક કરતાં રામાયણના લેખકને અને તેના અનુક્રમિ લેખકને પણ-કાવ્યકલા બતાવવાનો અવસર (scope) ઓછો છે.

1. 'સમાજવાદ' એ શબ્દ દરિયાને માટે અનામત રાખેલો છે. જે જે સમાજસાપેક્ષ નીતિ બક્તિ નિરપેક્ષ ન્યાય લેવાની હોય તે બધીને 'સમાજવાદ'ને નામે ઓળખવાની મેં અહીં છૂટ લીધી છે. અને હિંદુ સમાજવાદનું Steam roller કેવું અપ્રતિહત આગળ વધતું તે 'સીતા-ત્યાગ'ના વાંચનારને સમજાવવાનું ન હોય.
2. કોઈ લેખક What is poetry? એ પ્રશ્નનો લંબાણથી જવાબ આપતાં વચ્ચે કહે છે, "It crystallises our amorphous feelings."

પ્રવૃત્તિ માત્રનું ધ્યેય એક જ હોઈ શકે: પરમધેયસ. ઐરિષ્ટોટલ કહે છે તેમ The Highest Good. અને પરમધેયસને પહોંચવાના માર્ગ એક, બે, અનેક હોઈ શકે પણ પરમધેયસ બધાં નીરાગી મગજ માટે એક જ હોઈ શકે, બે નહિ. જે ઉદાત્ત ચિત્તમાંથી કલા જન્મે છે તેમાંથી જ નીતિ જન્મે છે. કલા અને નીતિ બન્ને વિરોધી નહિ પણ પૂરક છે, દારી નહિ પણ સહચરી છે. વધારે સહચાર તેમ વધારે ઇષ્ટિ. નીતિ એ બહારનું ઠોકી બેસાડેલું બંધારણ નથી પણ માનવજાતના વ્યાપાર — અંતરના આઘાત પ્રત્યાઘાતથી — તેના ચિત્તતંત્રી સ્વાભાવિક રચનાથી સિદ્ધ થતું સ્વાભાવિક સ્ફુરણ છે. પસંદગીમાં દોરનાર તે જ છે. દૃષ્ટાંતોએ એ સ્ફુરણનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો અને પૃથક્કરનોના લાભાર્થે — કારણ કે માનવજાતમાં તેમની સંખ્યા વિસરવા જેટલી અદ્ય નથી બટકે અનદ્ય છે — તેને નિયમબદ્ધ નીતિને નામે સ્વીકારી. હવે હું તરત કમ્પ્લેક્સ કરીશ કે નિયમબદ્ધ કરવાની સાથે જ એમાં આગ્રહ, દુરાગ્રહ, હકાગ્રહ, અને શકાગ્રહ ધીરે ધીરે દાખલ થયાં. કાઈ પણ નિયમબદ્ધ સંસ્થાનું પતન એ ક્રમે જ થાય છે. એ અનિષ્ટ તત્ત્વો નીતિમાં નથી, બહારથી દાખલ થયેલાં છે. એ તત્ત્વોને દાખલ ન થવા દેવાં, નીતિને સદાય અલિનવ રાખવી, એ ફરજ કલાસ્વામી દૃષ્ટાંતોની હતી. પ્રાકૃતજનોના હૃદયના છેક ઊંડાણમાં તત્ત્વો ન પહોંચી શકે ત્યાં તેઓ પહોંચી શકે છે માટે. ત્યારે આપણા કલાસ્વામીઓ એ નીતિ શબ્દ સાથે જ છુટાછેડા કરી નાખ્યા. અને પછી પછતી નીતિ ઉપર પાટુ મારી પોતાની ફરજચૂકનો બચાવ તિરસ્કારથી કરવા લાગ્યા. એ પાટુ ભડે ચાલુ રહે પણ એ પાટુ પ્રેમગર્ભ હોય અને નીતિ ફરીથી પોતાને યોગ્ય સહચરી બની શકે એવી શુદ્ધ બને એવી શુભેચ્છાથી એ સ્નેહચૂકા ઉપાલંભ રૂપે હોય તો કલાકારોની આ વર્તણૂક સ્વીકાર્ય છે.

ઉપર જે નિયમબદ્ધ નીતિ કહી તેને 'યેન કેન પ્રકારેણ' અંતિમ સત્ય તરીકે પુરવાર કરવાના સાધન તરીકે જ્યારે કાવ્યશક્તિનો દુરુપયોગ થાય છે ત્યારે 'નીતિની દારી' કહી ફિટકારનાર વિવેચક વ્યાજબી કહે છે. પણ એથી આગળ વધી જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે કાવ્યમાં નીતિને પોષે એવું કશું તત્ત્વ હોવાની જરૂર જ નથી ત્યારે તો કાવ્યના અને નીતિના ખરા સ્વરૂપ વિશે તેણે ખોટા ખ્યાલ બાંધી લીધા છે એમ જ કહેવું પડશે. એની વ્યાજબી ફરિયાદ એટલી હોઈ શકે કે કાવ્યમાં નીતિસિદ્ધાંત 'ધરિદાપૂર્વક' ધુસાડેલા 'ન જોઈએ. કાવ્યમાં કશું 'ધરિદાપૂર્વક' અથવા 'મારી મચડીને' હોઈ શકે જ નહિ. કાવ્યને હાનિ 'નીતિ-અનીતિ' થી નહિ પણ 'ધરિદાપૂર્વક' અને 'મારી મચડીને' એ શબ્દોથી થવાની છે. બે કાવ્ય એ 'સાહિત્ય' હોય, બે પરમધેયસની પ્રાપ્તિ એ તેનું સાધ્ય હોય, તો કાવ્યની કાઈ પણ સિદ્ધિ વિશ્વવ્યાપારના નિયમોને પ્રતિકૂળ ન જ સંભવી શકે, નીતિ એ કાવ્યકલાનું સાધ્ય નથી જ પણ એટલા જ જોરથી કહેવાની જરૂર છે કે નીતિ એ કાવ્યની આનુષંગિક સિદ્ધિ છે.

એક ઉદાહરણ આપી આ પ્રશ્ન પૂરો કરીશ. અસત્ય કથન એ અનીતિ છે. આ તો પ્રાકૃતજનો સમજી શકે એવું સામાન્ય સૂત્ર થયું. હવે નીતિકારને એમ બતાવવું છે કે ઘણી

વાર સત્ય કરતાં પણ અસત્ય અગિયારું હોય છે. ફિલસૂફ કહેવા જશે તો ભેટા નહિ માને. ત્યારે પ્રાકૃતજન પાસે કલાપિનું કાવ્ય 'મહાત્મા મૂળદાસ' વાંચો. કશી નીતિઅનીતિની અર્થમાં ભેદથી સિવાય ભેટા ઉપર શી છાપ પડે છે તે લુઓ. લુઓ, મૂળદાસ અનીતિનો ખચાવ કરે છે. હા. પણ નીતિ-અધારણે તે આઈને પથાતાપના આખર કિનારા સુધી પહોંચાડી હવે આજીવનમાં નવે નામે ખાતું લખવનો અવસર તેને મૂળદાસ આપે છે. એક આઈના જીવનમાં — મને કહેશો છો — નીતિનું કકોર બંધન અને કસાએ મુદ્દુ કરેલી નીતિ — બન્ને સરખી રીતે ઉપકારક છે.

માટે જ હું કહું છું કે બન્ને વિરોધી નહિ પણ પૂરક છે. જે કલાસિદ્ધ સત્ય છે તે નીતિનિર્ણયિત સત્ય કરતાં લુદ્ધું છે નહિ, લુદ્ધું હોઈ શકે નહિ. કારણકે સત્ય 'જે' હોઈ શકે નહિ.

૪

હવે જરા સીતા-ત્યાગનો કરુણ અર્થો લઈએ.

સીતા-ત્યાગનો કરુણ સંસ્મરણોના પરસ્પર અસામજન્યથી જન્મે છે, એટલે એને 'Tragedy of Virtues' કહી શકીએ. કરુણ હમેશાં સંઘર્ષજન્ય હોય છે. સંઘર્ષ સાથે સહાનુભૂતિનું તરવ આવશ્યક છે. ભવભૂતિનો કરુણ સંઘર્ષજન્ય હોવાથી વધારે વેગશીલ છે. વાસ્તીકિ અને કાલિદાસનો કરુણ વિરોધતઃ સહાનુભૂતિજન્ય છે. બન્નેનો ભેદ તરવતઃ નથી. ભવભૂતિમાં પાત્રમાં જ જે સંઘર્ષ છે તેનાથી સહાનુભૂતિ જન્મે છે. વાસ્તીકિ અને કાલિદાસના પાત્રમાં સંઘર્ષ નથી. એમાં તો પ્રથમ પાત્ર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જન્મે છે અને પછી તેમાંથી આપણા ચિત્તમાં સંઘર્ષ જન્મે છે.

કરુણ નીપજનવવાની વાસ્તીકિ અને કાલિદાસની પદ્ધતિ લગભગ સરખી છે. જે અદ્ય વસ્તુભેદ છે તે તપાસી લઈએ. બન્નેનો રામ ભદ્ર પાસેથી લોકવાયકા સાંભળે છે. વાસ્તીકિનો રામ પછી મિત્રમંડળને પૂછે છે એટલે મિત્રમંડળ કહે છે કે 'હા. વાત તો એમ જ ચાલે છે.' કાલિદાસનો રામ મિત્રમંડળને પૂછતો નથી. એટલે વાસ્તીકિના રામનું કર્તવ્ય 'મિત્રો પણ આમ જ કહે છે' એ વિચારથી વેગીયું બન્યું છે. કાલિદાસનો રામ પોતે જ નિર્ણય કરે છે. બન્ને રામ થોડા વખત 'દોષાવલગ્નિવરણ' થાય છે પણ એ તો કર્તવ્યનિર્ણયમાં વિઘ્ન્ય કંવે પડે એવી પરિસ્થિતિ જાળી અર્થ છે માટે. કિકર્તવ્યમુદ્દતા કે જે વારે ધડીએ ધમતો Code તપાસી આગળ ચાલનારને ઘણીવાર પ્રાપ્ત થાય છે — એ જ નિર્ણયમાં વિઘ્ન્ય કરાવે છે. એમાં લાગણીઓનો સંઘર્ષ હશે પણ એ કરુણ નીપજનવવા નેટલો ગાયર નથી થતો. બન્નેમાં રામ ભાર્ષ્વિકો પાસે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે અને પોતાના પ્રાણ જવાની ધમકી આપી ભાર્ષ્વિકોને ચૂપ કરી દે છે.

અને સીતાની દોહલું 'બદાનું' મળી જવાથી એ 'બદાને' (તદ્વ્યવસ્થાનેયાં રમુ.) બદાર પડે છે. બન્નેનો રામ અદ્વી, — કલાની દૃષ્ટિએ તેમ જ નીતિનો દૃષ્ટિએ — ન માફ કરી શકાય એવો અપરાધ કરે છે.

બિચારા લક્ષ્મણને કામ સોંપ્યું છે. તેને તો ઔત્પાતિક મેઘ સાથે સરખાવ્યો છે. અલગત વાદ્મોકિ લક્ષ્મણશોકને નામે આખો સર્ગ ભરે છે અને રામનો શોક પણ એટલી જ લંબાઈથી પાછળથી વર્ણવે છે પણ તે તો શોક — પરિતાપ રૂપે જ રહે છે, કરુણ નથી બની શકતો. કાલિદાસે ધાર્યું હોત તો પોતાની સહજસિદ્ધ શક્તિથી એક જ શ્લોકમાં તે લક્ષ્મણની મનોવ્યથાને ચિરંજીવ કરી ગયો હોત — અને તે પણ સીતાના કરુણને ક્ષતિ ન પહોંચે એવી રીતે — સીતાનો સંદેશ વાદ્મોકિના મૂળ અનુસાર છે. ઉપરાંત તેમાં કાલિદાસની મૌલિક શક્તિ પણ છે.

કાલિદાસનો કવિ — આત્મા સીતાની તરફથી છે. વાદ્મોકિના મુખે તે રામ ઉપરનો રાષ કાલવે છે. પણ કાલિદાસ પોતે જ સમાજમાં ભીંચ્યો છે તેની પકડ તેના કવિ-આત્મા ઉપર એટલી બધી છે કે તે પણ સીતાને 'મન્દિરાર્થ' કહી અન્યાય આપે છે.

સીતાત્યાગ ઉપરના કાલિદાસના લગભગ બધા ચિરંજીવી શ્લોકોનાં બીજ ઉત્તરકાંડમાંથી મળી રહે છે. ફક્ત લાઘવ અને ચમત્કાર એ એ તત્ત્વ કાલિદાસના લખાણમાં વાદ્મોકિ કરતાં વિશેષ જણાય છે. એમાં તો એને થોડે અંશે વાદ્મોકિનો આભાર માનવાનો રહ્યો કે વજ્રસૂચિએ કરેલા માર્ગમાં પોતે સરલ સૂત્ર-મતિ કરી શકે છે.

અને હવે છુટ્ટો ભવભૂતિની કળા. લોકવાયકા લાવનાર 'ભદ્ર' નહિ પણ 'કુમુદ' સંજ્ઞાવાચક નામે ઉપર હું વિશેષ ભાર નહિ મૂકું પણ એ સૂચક તો છે જ.

સીતાની દોહદ ચિત્રદર્શન પછી — વધારે વારતવિદ્ રીતે થાય છે. વાદ્મોકિ અને કાલિદાસ દોહદ અકારણ ઉત્પન્ન કરે છે. કદાચ રામને બચાવી લેવાનો હેતુ હશે. પણ તો તો ઉપચાર વ્યાધિ કરતાં પણ વિષમ શોધાયો છે એમ કહેવું પડશે.

ભવભૂતિના રામને એ ફરજો મુરબ્જીઓ તરફથી મળે છે: (૧) સીતાની દોહદ પૂરવી; (૨) પ્રગતું અનુરંજન કરવું. બન્ને ફરજો બજાવવામાં રામ તો નિમિત્ત માત્ર જણાય છે. અને એમાં તો એ પૂર્વજોતે વારસો સ્વાયત્તાં ફક્ત સીતાના જ નહિ પણ પોતાના હૃદયનો પણ ભોગ આપે છે. જો કે તે બોલે છે કે જાનકોમપિ મુમતો નાસ્તિ મે વ્યથા' પણ પછીનું તેનું વ્યથાપૂર્ણ વર્તન આ વાક્યને ખોટું પાડે છે. વળી ભવભૂતિનો રામ પ્રાણુ જવાની ધમકી આપતો નથી. પેલા સમાજવાદી રામને પ્રાણુ કરતાં સીતા પણ પ્રિય છે અને કીર્તિ પણ પ્રિય છે. પોતે પાછો સપ્રાણુ છૂટી જાય છે.

ભવભૂતિનો રામ તો " (કળે) एवं एवं" કહે છે એટલે શું કહે છે તે રહસ્યપૂર્ણ કલાથી સમગ્રતું નથી. રસનિષ્પત્તિ માટે જે પ્રતિકૂળ છે તેને અધ્યાહત રાખ્યું છે અને સંઘર્ષનો સંપૂર્ણ અવિર્ભાવ છે. એ અવિર્ભાવના અતિશયમાં પણ કલાતું મૌઘ્ય સચવાઈ રહે છે.

સામંતે મેળે જોતાં મને તો ભવભૂતિનો મૌલિકતાનો જ વિશ્વ જણાય છે.

૬ ઔત્પાતિકો મેઘ હવાસમર્થ મહોપતે: શાસનમુજ્જગાર । રવું

(જેવું કે મહીપતિનું શાસન છે. સીતાપતિનું નહિ!)

૭. અપિ સ્વદેહાત્કિમુતેન્દ્રિયાર્થાત્ યસોધનાનાં હિ યસો ગરીયઃ । રવું

શાંત પ્રસન્ન વરસંતી શરત્તણેથી
ઝીલ્યો છું હું મુદમયી શુચિ કૌમુદીમાં.
છે પીધી પ્રાવૃષ મહી ઘનરન્ધ્રમાંથી
મેં આંદની ટપકતી ઉરચાંચલિએ.

ને પોપની પાણુર પૂર્ણિમાની
કપોલલેખાવલિ છે પહી મેં
આળ્યા હુએ માગશશીમુએ તીલ્લા
નહોર જે પાનખરદુમે ભર્યા.

ત્યારે સજે નવવધૂરી વસુંધરા આ,
મહાલે વસંત નવપદ્મવપુષ્પવેશે, ૧૦
પ્રાણો વિશે પરિમલો ફરકે અદ્ભ્ય,
ભગંતો ત્યાં દિગંતે મુદ્ધલર નમણો છે દીઠો કુદ્દલચંદ્ર.

શરત્ છે વર્ષા વા શિશિર અથવા પાનખર છે
વસંતર્તુ કેરી પુનમ પ્રગટયે પોડશકલા,
રહે શોભી તે તે ઋતુ સકલ કેરો સુરુચિર
શશીરશ્મિસ્પર્શે અધિકતર સૌન્દર્યમહિમા.

દિવસે પ્રકૃતિશોભા આંજતી અક્ષુઓ ભલે,
રમી જતી એ કવિતા શી હુંયે
એ તો પ્રભાવ રસરાણીરી પૂર્ણિમાનો.
ઋતુઓ રાજતી સર્વે સ્વસ્વનાં પ્રકૃતિધને, ૨૦
રાજતી પ્રકૃતિરિદ્ધિ અધિકી પૂર્ણિમા પડે.

છે એક એવી ઋતુ છેક રંક,
જળી જળી ને વળી સૂકી ખાખ,
એની પર ના પ્રકૃતિ પ્રસન્ન,
શોભા એની ગણે જે કંઈક સકલ તે પૂર્ણિમાનો જ ચંદ્ર.
શ્રીભને જળતે હુંયે સુધા સીંચતી અદિરા,
નથી એ સીંચતી એવી કદી કે ઋતુ અન્યમાં.
ના શ્રીભને રમ્ય શરત્પ્રસન્નતા
વર્ષા તણી વા ભરપૂર આરુતા,

કાશીનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

કાશીના હિંદી સાહિત્ય સંમેલનથી અમને સંતોષ થયો. અમરપુરી વારાણસીએ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનને આખરે નવું જળ આપ્યું.

કાશીએ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનને અનેક પાઠ શીખવ્યા છે. કહેવાય છે કે જ્યાં કાશીની યાત્રા કરી પાછા આવે છે તેઓ દીર્ઘાયુષી થાય છે. જો આ વાત સાચી હોય તો હિંદી સાહિત્ય સંમેલન જરૂર દીર્ઘાયુષી થશે.

સોકશાહીના આ દિવસોમાં મતભેદોનું જગત તેજ હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પુરાણવાદી નગરીમાં જો કદાચ સુધારકોનો વિરોધ થયો હોત તો તે પણ સ્વાભાવિક જ ગણાત. પરંતુ કહેતાં હર્ષ થાય છે કે કાશીમાં ઉપસ્થિત પ્રતિનિધિઓએ સુધારવિરોધી રૂઢિ નથી ટકાવી. સંમેલનમાં ચર્ચાના આવેશમાં જે આકરી વાતો બોલાઈ તે પણ પ્રેમ અને ભાષા પ્રત્યેની બક્ષિતને દારણે જ બોલાઈ હતી. પિતામહ મહાનુભાવ માત્રવિચારને જોને મારે જલ્દી દુન્ય થયું છે. તો એ વસ્તુ આપણે બિનકુદ્દ જૂઠી જાઈએ એ જ ઉચિત છે. જે સોકો આપણને પાતાના સમજે છે તેમને આપણા પર ચીમક કહોર વાતો કહેવાનો અધિકાર પણ છે. એટલે વાદવિવાદની કડુતાને જૂઠી જાઈને આપણે પ્રેમવૃત્તિનું જ સ્મરણ રાખવું જોઈએ. પરંતુ એટલું કહ્યા વિના નથી રહી શકાતું કે જો આજના નવયુવકોએ માનનીય શ્રદ્ધે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડનની અદ્વય અને આમન્યા વધારે રાખી હોત તો સોનામાં સુગંધ બળી જાત.

આપણે એ ન જૂઠવું જોઈએ કે 'હિંદીનો પ્રેમ' અને 'ઉર્દૂનો ડર' બન્ને એક જ વસ્તુ નથી. પરદેશી રાજ્યની શૂરાઓમાં રહેવાથી, આપણે જૂઠી ગયા છીએ કે, આપણા દેશનો ઉદ્ધાર આપણા હાથમાં છે. બીજા કોઈ ન તો આપણો ઉદ્ધાર કરી શકે ન તો અપમાન. ગિદારમાં હો કે સુકત પ્રાંતમાં, સીમાન્ત પ્રદેશમાં હો કે પંજાબમાં, જો આપણે આપણી ભાષાની રક્ષા અને ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છતા દેહિએ તો જ્યાં સુધી આપણે એની પ્રાણ પાયરીને સેવા નહિ કરીએ ત્યાં સુધી બીજાઓનો દ્વેષ ઠગાંથી અથવા તો સરકારને મળી દીધાંથી આપણી પ્રતિષ્ઠા નથી વધવાની.

ચારપાય વાળી આ શરિયાદ સાંમળવામાં આવે છે કે, "હિંદી સાહિત્ય સંમેલન રાજકોટી સંસ્થા ચર્ચ મર્ચ છે. એમાં રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારને જ મુખ્ય રથાન આપવામાં આવે છે. સાહિત્ય વિકાસ તરફ જરૂર ધ્યાન આપવામાં આવવું નથી. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનમાં નથી હિંદીને રથાન કે નથી સાહિત્યને. કોંગ્રેસના નેતાઓ એના મુખ્ય સ્વધાર યત્નો બેઠા છે. સંમેલનના પૈસા અહિંદી પ્રાંતોમાં અરચવામાં આવે છે. અને હિંદીના સાંપ્ર સારા સાહિત્યકારો-નવલકથાકારો, વાર્તાકેષીઓ, કવિઓ અને રામાયણોની કોઈ ઠંદર ન કરવું નથી."

સિમજામાં દિંદીના સિદ્ધરત વૃત્તવિવેચક શ્રી જાણુરાવજી પરાડકર સભાપતિ હતા. એમણે કોઈ પણ જાતનું રાજદારી કાર્ય સંમેલનની સામે મુક્યું નહિ. જિલ્લો જેનાથી સાહિત્યકારોને સંતોષ થાય અને એમનો આત્મવિશ્વાસ જાગેતો થાય, એવી સાહિત્યની આખ્યા પણ એમણે બનાવી આપી.

કાશીના સંમેલનને એક શુદ્ધ સાહિત્યિક અને અસુધારક પ્રમુખ પ્રાપ્ત થયા હતા. સમાજશાસ્ત્ર પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. નરેન્દ્રેવજીને બાદ કરતાં બીજી એક પણ પરિષદના પ્રમુખ રાજદારી પુરુષ ન હતા. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પરિષદની તો ખાત જ જુદી છે. કેટલાક સાહિત્યકારો રાષ્ટ્ર સંગઠનના એ કાર્યને રાજનૈતિક ક્ષેત્રને એને અરપૂર્ય જેવી જ માને છે. શ્રી નરેન્દ્રેવજીએ પોતાની એક પણ રાજદારી, સામાજિક અથવા આર્થિક યોજનાને સંમેલનમાં ઉલ્લેખ નહી કર્યો. સ્વામત સમિતિ તો જગતાજેઠ સાહિત્યકારોની જ બનેલી હતી.

સંમેલનના કેટલાક મહિના પહેલાં મને મુચના મળી હતી કે આ વખતે સંમેલનમાં તમારી વિરુદ્ધ જગજગત પક્ષ જીતે થવાનો છે અને રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યાથી મંડીને પ્રચારનું જરૂરું સંમેલનમાંથી ઉભેલી નાખવામાં આવવાનું છે. કેટલાક દિવસોનાં મને એ પણ સલાહ આપી હતી કે તમે પણ તમારી તરફથી પૂરી તૈયારી કરીને જાઓ, કેમકે ત્યાં તો જાણુમતિનો આમણો છે. પણ મેં તો આનાથી તદ્દન જીકરો જ નિશ્ચય કરી લીધો કે મારે મારા પક્ષની મોટી સંખ્યા ત્યાં લઈ જવાની કેશિશ ન કરવી; કેમકે મને વિશ્વાસ હતો કે હું મિત્રોના મંડળમાં જાઉં છું. ભાષા અને સંસ્કૃતિના અભિમાની રાષ્ટ્રભક્તો મારી સેવાનો નિષેધ શું કામ કરે? કાશીના સંમેલનમાં મેં સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ અને ભાષાભિમાન જૂગ જ જોયું. હું જાગૃતિની કદર કરી શકું છું અને હું જાગે ભાષાપ્રેમી તો છું જ એટલા માટે હું એવો નિશ્ચય કરીને કાશી ગયો હતો કે કદાચ સંમેલન પોતાની છત્રછાયા નીચે જા તો પોતાને નામે મને કામ ન કરવા દે તો પણ અમારે સેવા તો કરવી જ કરવી. કોઈ પણ વ્યક્તિને સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાથી વંચિત કરી શકાય છે પણ એકનિષ્ઠ અને નિરપેક્ષ સેવામાંથી એને કોણ વંચિત કરી શકે છે ?

આની સાથે બીજો એ પણ નિશ્ચય મેં કર્યો હતો કે અધ્યેય ટંડનજી જેવા રાષ્ટ્રપુરુષને જેવાત અગ્રિય હોય તે મારે ન કરવી. પછી એ નીતિને અનુસરવામાં ચાહે તેટલી કિંમત ભણે આપવી પડે. કારણ મારી દૃષ્ટિએ ટંડનજી દિંદીના એક અનન્ય સેવક જ નહિ પણ ચારિત્ર્યવાન રાષ્ટ્રપુરુષ પણ છે. એટલા માટે જ સંમેલનમાં રજૂ કરવા મારા તરફથી હું એક પણ પ્રસ્તાવ લઈ ગયો ન હતો. કાશીનાં સર્વજ્ઞ શુદ્ધ સાહિત્યકારોનું જ સામ્રાજ્ય હતું. એમની આગળ અમારે તો આરોપીના પિંજરામાં જ જીભ રહેવાનું હતું.

આ વખતે સંમેલનમાં જે સાહિત્યિક વિકાસની અનેક વાતો આવી હોત તો મને વધારે સંતોષ થાત. મેં તો એવી આશા રાખી હતી કે, કેવળ સાહિત્યિક વિકાસમાં પણ મારો નમ્ર સાથ આપીને હું એ સિદ્ધ કરી શકીશ કે કેવળ સાહિત્ય પ્રત્યે પણ મને કોઈક રુચિ અને ભક્તિ છે. પરંતુ ચાર દિવસના ત્રાંચા અધિવેશન પછી અને છસાત દિવસની

નરમગરમ ચર્ચા પછી પણ સંમેલનમાં એકે એવો દરાત્ર કે ચોજના રચૂ ન ચર્ચા કે જેને આપણે સાહિત્યિક કહી શકીએ. બિચારા પડિત હળરીપ્રસાદજી શાન્તિનિકેતનથી દરાત્રની ચોજના લઈને આવ્યા હતા. સંમેલનથી કેઈ યઈ શકવાનું નથી એવું કહેવાવાળા બનારસીદાસજીએ એમની ચોજનાની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ કરી હતી, પણ એ તરફ ધ્યાન આપવામાં ન આવ્યું—ધ્યાન આપવાનો અવકાશ જ ન રહ્યો. સંમેલનના સભાપતિની ચોજના તો એટલી પણ મદરવાકાંક્ષી ન હતી, પરંતુ એના તરફ પણ સંમેલન ધ્યાન આપી શરૂં નહિ.

ત્યારે સંમેલને ક્યું શું ? શું એમને તક મળી તેમણે મહાસભા સરકારની યથેષ્ટ નિંદા જ કરી લીધી ? મહાસભા સરકારની નિંદા કરવામાં જેમને મજા પડે એવા થોડા મજાગાંઠયા લોકો બહે હોય, પરંતુ વધારે લોકો તો ભાષાની પરંપરા અને શુદ્ધિના પક્ષપાતી હતા. ક્રોધવળ ચઢીને તેઓ બે કાંઈ કદબી વાતો સંભળાવે તો આપણે એ પણ સહી સેવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, મેં જ્યારે કહ્યું કે જ્યાં સુધી માનું આગ્રશે ત્યાં સુધી હું નાગરીનું સ્થાન રામન સિપિને કહી નહિ લેવા હઉં, હું તો નાગરી સિપિ જ છું, ત્યારે એક વક્તાએ તરત જ મંચ ઉપર બિભા ચઢીને મહેર કહ્યું કે “કાકાનું આ કથન ડો. અબ્દુલ હક અને ડો. ઝાકિર હુસેનના કાનો સુધી પહોંચાડવું જોઈએ!!!” કેટલાક નિવેદકશ્રેય સાહિત્યકારોને રાજનીતિનો દ્રેષ છે. એમને ‘કેવળ સાહિત્ય’ સાથે જ મતઘણ છે. એમ તો ઘીજી ઘણીએ જાગ્યો સાથે મતઘણ છે. એમનો મુખ્ય આગ્રહ તો એ છે કે રાજનીતિ કોંગ્રેસી ઢંગની ન હોવી જોઈએ પછી બહે રાજનીતિ હિંદુ મહાસભાની હોય અથવા એનાથી પણ ચડિયાતી અંતઃક્રમલ વધારનારી ‘યાદવાસ્થળી’ છાપની હોય એનો એમને કાંઈ વાંધો નથી, એટલું જ નહિ પણ એમની દૃષ્ટિએ એ આવકારપાત્ર છે. હિંદીનાં હિતઅહિનના ગ્રીગણેશ પણ આ મિત્રોએ વિચાર્યો નથી. ગિહારમાં હિંદુઓની મંજૂઆ વધારે છે અને મુસલમાનોની જાડુ જ થોડી છે. આ વાતને આધારે ત્યાંની હિંદુતાનીનો વિરોધ કરવો ઉચિત હોય તો કેવળ જનસંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને પંજાબ અથવા કાશ્મીરમાં કેવળ ઉર્દૂ જ રાષ્ટ્રભાષાની જગ્યાએ ચલાવવામાં આવે તો એ ભાષાઓને તેમાં આપત્તિ ન લાગવી જોઈએ.

મહાસભાજીએ તો કપજ કહ્યું છે કે હિંદી અને ઉર્દૂ બંનેનું જુદું જુદું અને સ્વતંત્ર સાહિત્ય છે. એ પ્રવાહોને કેઈ રોક્ષા નહિ શકે. આ બંને પ્રવાહો હોવા છતાં પણ રાષ્ટ્રભાષાની આપણે એક એવી સ્વતંત્ર શૈલી જનાવવી પડશે કે આખા ભારતવર્ષને માટે સમાન રીતે ગ્રાણ્ય હોય. એ શૈલીનું નિર્માણ કરવામાં ન તો ગિહારની કેમી જનસંખ્યાનો વિચાર કરવો જોઈએ, ન તો પંજાબનો. ઉત્તર ભારતના હિંદી અને ઉર્દૂની બંનેની પરંતુ પૂર્વ અને પશ્ચિમ, મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતને માન્ય હોય એવી જ શૈલી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન લઈ શકે. આપણું સાહિત્યાભિમાન આપણને એવું ન બોલાવે કે, “અમારી શુદ્ધ સંસ્કૃતગિણ્ઠ હિંદી જ રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે. અમે સાહિત્યાભિમાનીઓએ જ રાષ્ટ્રભાષાની શૈલીને ઠેકા લઈ લીધો છે. અમે કહીશું, એટલી જ આર્થદુનિયા ગણ્યારો અને ખાકીની બર્ગર.” શું આજ પણ આપણે અનુષ્ઠાનિતિના પ્રથમ પૂર્વજ મનુ ભગવાનના અધિકારથી એમ જ કહીશું કે :

ઐતદેશ પ્રસૂતસ્ય સકારાદિમજન્મતઃ ।

સ્વં સ્વં નરિત્રમ્ શિક્ષેન્નૃથિવ્યાગ્ સર્વં માનવાઃ ॥

શું આપણને આમ કહેવું લાગતું છે કે, સરસ્વતી અને દશરૂતી અથવા ગંગા-યમુનાના દોઝામમાં રહીને વેદોનું રક્ષણ કરનારા 'ઐતર્વેદી' પંડિતો પાસેથી જ ગદ્યા લોકોએ ધ્વનિશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર તથા હિંદી શૈલી શીખવી પડશે? હિંદીના એક અધ્યાપકે તો મને ત્યાં સુધી કહ્યું હતું કે (પરંતુ હિંદીમાં નહિ, અંગ્રેજીમાં કહ્યું હતું) 'The North has always ruled the South. The Southern people should, therefore, study the language of the North.' (ઉત્તરના લોકોએ દક્ષિણ ઉપર હમેશાં રાજ્ય કર્યું છે. દક્ષિણના લોકોએ એટલા માટે જ ઉત્તરની ભાષા શીખવી જોઈએ.)

મારી તમ્મ સૂચના છે કે આપણે રાષ્ટ્રભાષાને અન્તઃકલ્પનું, પરસ્પર-ધર્ષનું અને સ્પર્ધાનું હથિયાર ન બનાવીએ. મને વિશ્વાસ છે કે જેઓ હિંદી ભાષાની પરંપરાના અભિમાની છે તેઓ પણ રાષ્ટ્રીય એકતાના હિમાયતી છે. પરંતુ ભાવાવેશમાં આવી જઈને તેઓ કરી એવી કોઈવાત ન કરે અથવા તો કહે કે જેને લોકો 'સિંગિસ્ટિક ઇંપીરિયાલિઝમ' (ભાષાગત સામ્રાજ્યવાદ) કહી શકે. આપણી આજની પરંપરાની સ્થિતિમાં તો એ 'ઇમ્પોર્ટેડ સિંગિસ્ટિક ઇંપીરિયાલિઝમ' (પરુપાર્યંતીન ભાષિક સામ્રાજ્યવાદ) જ થશે. આપણે રસ્તો પ્રશસ્ત અને સુગમ યનાવવાને જાહેર આવી રીતે તો આપણે એમાં કંઈ નિવેરીશું. આપણું લક્ષ્ય ભાષિક સામ્રાજ્ય નથી પણ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન છે.

આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રભાષા ન તો કેવળ હિંદુઓની ભાષા થશે, ન કેવળ મુસલમાનોની, શીખોની, ઇસાઈઓની, અથવા તો પારસીઓની. એ તો હિંદી એમને ઉર્દૂના ગ્રંથલુપ્તી અને આખા હિંદુસ્તાનની સંમિલિત અંતરિયાત્રી ગંતશે. હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એને માટે જે વધારેમાં વધારે અનુકૂળ અને સુગમ કોઈભાષા હોય તો તે હિંદી છે. તે આપણી પ્રાચીન ભાષાઓની સંક્રોધર છે. અને વધારેમાં વધારે પ્રચલિત છે. એટલા માટે રાષ્ટ્રભાષાની શૈલીનું નિર્માણ અને પ્રચાર કરવાનું ઔરવાન્વિત અધિકાર અને સુરખીયણ એને છે અને ત્યાં સેવાની નિર્વાહદારી તો આવે જ છે.

બીજી બાજી ભાષાઓનાં સંમેલન પ્રાચીન સંમેલનો હોય છે. એક હિંદી સાહિત્ય સંમેલન જામાત અખિલ ભારતીય સાહિત્ય સંમેલન છે. જે તેને અખિલ ભારતીયત્વનો ભારવહન કરવો પોતાની યક્તિ-અક્ષરનું લાગવું હોય તો, એણે નમ્રતાપૂર્વક એ જીવોગદારીને છોડી દેવી જોઈએ. જેવી રીતે રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં હિંદી મહાસભા અખિલ ભારતીય ક્ષેત્રની જવાબદારી સંભાળતી હોવા છતાં ધૈર્યથી રાષ્ટ્રીય એકતાનો પ્રયોગ કરે છે, એ જ રીતે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન પણ અગ્રેસર થવું પડશે, એ જ એનો નિયત માર્ગ છે. હવે એની સામે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શું તે સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં એ જ મારણ પકડશે જે રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં લોકોએ અલબુ કર્યું છે? કે પછી

પ્રદેશિક સાધના, કોમી સંસ્થાઓના પોરણને સ્વીકારશે કે, શું તે કેવળ દિંદીભાષી દિંદીઓનું પ્રાન્તીય સાહિત્ય સંમેલન રહેવામાં જ પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માનશે? આ મૂળભૂત પ્રશ્ન છે. આના ઉત્તર પર આપણી નીતિ નિર્ભર છે.

કેટલાક દિંદી બક્તો “ પુનર્નિર્માણ માવ ” ની નીતિના પુરસ્કૃત છે. એમને મારે કેહવું કેશી કદિયાદ નથી. પરંતુ આમાં પણ અનેક સાહિત્યકારો એવા પડેલા છે જેઓ કહે છે કે, અમે પ્રાન્તની ઉપભાષાનો (બોલીઓના) પણ સંગ્રહ નહિ કરીએ કેમકે, જે તેનો આમગની ગામડી-ગામડા-ભાષાઓ છે. અમે તો કેવળ સાહિત્યિક દિંદીના પક્ષપાતી છીએ. આપણે છંછા કરીએ અનુદાર રહેવાની અને ઉપરથી એમ પણ છંછાએ કે અમારો સંચાર અને અધિકાર સર્વત્ર અનિરુદ્ધ રહે એ રીતે બંનવાનું છે!

આપણે છંછાએ છીએ કે અંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મદ્રાસ આદિ બધા પ્રાન્તના લોકો દિંદી ભાષાનું અધ્યયન કરે. પણ આપણે એ જરાય નથી છંછાતા કે તેઓ પોતાપોતાની માન્યભાષાની ઉપેક્ષા કરે. આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓનું સાહિત્ય પણ કેમકે મર્ગ સેવા જેવું તો છે જ. ઉચ્ચ કેળવણીમાં અંગ્રેજીએ ને સ્થાન લઈ લીધું છે ત્યાંથી આપણે તેને દહાવવા માગીએ છીએ. પરંતુ એ સ્થાન આપણે પોતાપોતાના પ્રાન્તોમાં દિંદીને મિલિ પરંતુ પોતાપોતાની પ્રાન્તીય ભાષાઓને આપવા માગીએ છીએ. અંગાળ, મહારાષ્ટ્ર અથવા ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કેળવણી કેળવનાર પ્રાન્તીય ભાષા દ્વારા જ યજ્ઞવવામાં આવશે. અમારે માટે દિંદી નથી નેહનું. એ વ્યવહાર તો નીચેથી લઈને ઉપર સુધી પ્રાન્તીય ભાષામાં જ ચાલશે. તો જ આપણે આપણા પ્રાન્તની જનતાનાં હૃદય અને છુદ્ધિ સુધી પહોંચી શકીશું. અને એના અવ્યુત્થાનમાં સહાય આપી શકીશું. અમારો તો એ પણ આકાંક્ષા છે કે, દિંદી ગોસ્વામી નેટલી સેવા લઈશું એટલી એની સેવા પણ કરીશું. દિંદીનું સાહિત્ય ખીજ ફાર્મ પણ ભાષાના સાહિત્ય કરતાં ચડિયાતું રહે એવો અમે પ્રયત્ન કરીશું. પણ એ સાહિત્યને આ ગૌરવ પ્રાન્તીય ભાષાભાષી, સાહિત્યસેવકોના અને લોકસેવકોના સદકારથી જ પ્રાપ્ત થશે. આ વૈભવ એને પ્રાન્તીય ભાષાઓની સહાયતાથી જ પ્રાપ્ત થશે. પણ જો દિંદી મુગાળીની છર્ખા કરશે, ગુજરાતીને ખૂણાની દષ્ટિએ જોશે, મરાઠીને પોતાનો ‘ઉદ્દનો બપ’ અંતરવશે અને દક્ષિણની ભાષાઓને અનાડી (અનાર્થ) ભાષાઓ કહીને એમની અવગણના કરશે તો એનો વૈભવ અને સત્તા ત્રણ દિવસ પણ નહિ ટકે. એ રસ્તો દિંદી ભાષાને સુખદ કરવાનો નથી. એમ કરવા જતાં તો દિંદી ભાષાના દોષો જ આપણે ચર્ચીશું.

મને સતેષ છે કે કાશીના અધિવેશને એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે દિંદીના ક્ષેત્રમાં એવા એક સાહિત્યકારો પણ છે જેઓ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ બહુ સારી રીતે સમજે છે અને એમણે એનો સ્વીકાર પણ કરી લીધો છે. એમના વિચારમાં સંકુચિતતા જરાય નથી. તેઓ પોતાના વિચારનિત વિનય અને આર્થોચિત સામંત્યથી વિચારવતઃ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. રાષ્ટ્રમાં ૬૮ પાઠવાવાળી ભાષાવિવિધતા એમને જાણે છે. એમની મોટે આપણું માણ્ય એની મેઝ જ ખૂબી જાય છે. એમનો સેવાભાવ અને એમની શુભ કામના જ દિંદીનું કર્તવ્ય છે. એમના સંદકારથી જ મારા જેવા નવો શીખાઉ પણ દિંદીની કઈક સેવા કરવાની આશા રાખે છે. તુંમરી અને મુરઃ કબીર

અને નાનકથી લઈને પ્રેમચંદ અને મૈથિલીશરણ સુધીની જે ઉદારમતા સાહિત્યકારોની અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલી આવી છે તેમના પ્રત્યે અમારા મનમાં અપાર આનંદ છે. આપણે અકર્મણ્ય અને વાદાનંદી સાહિત્યાભિમાનીઓ તથા સાહિત્યોપજીવીઓના કરતાં આ શોકોની પ્રતિષ્ઠા દિનપ્રતિદિન વધારવી જોઈએ. અને ત્યારે જ સાહિત્ય દ્વારા રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં આપણે મદદ કરી શકીશું.

આપણે સાહિત્યપ્રેમીઓએ એટલું કદી ન ભૂલવું જોઈએ કે, અહીં જે સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનું છે તે ન તો રાજદરબારને માટે હશે, ન તો કેવળ વિદ્વાન શોકોને ભોગને માટે હશે. હવે તો સાહિત્ય જનતાજનાર્દનની આરાધનાનું સાધન થશે. હવે ડોઠ સાહિત્યકાર એવા ભ્રમમાં ન રહે કે જનતા તો તદ્દન અમાર છે અને અમાર જ રહેશે. અને તે સાહિત્ય-સેવીઓને કેવળ ભાષાવિજ્ઞાસ અને શબ્દક્રીડાને માટે ‘ધૃતકૃત્યા મધુકૃત્યા’ આપતી રહેશે.

મને એ પણ સંતોષ છે કે, કાશીનું સંમેલન સદ્ભાવ અને સહકારના વાતાવરણમાં પૂરું થયું. પ્રાંતીય અથવા તો કોઈ સંકુચિતતાને બદલે ત્યાં મેં બાષાશુદ્ધિનો પક્ષપાત અને પરંપરાની રક્ષાની ભાવના જ વધુ જોઈ. આપણે બધા એક જ કામ કરીએ છીએ અને એકબીજાના પ્રેમ તથા સહાયતાના અધિકારી છીએ તો ભાષાવેશમાં થોડો-ધણો પ્રેમકન્નદ થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું. એનું એક પણ ચિહ્ન હવે આપણાં સ્મૃતિપટ પર ન રહે. કાશીના સંમેલન આપણી રાષ્ટ્રીય વૃત્તિ અને યોજનાઓનું સમર્થન કરીને આપણને એ પણ સંદેશો આપે છે કે, જ્યાં સુધી આપણે આપણાં બધાં કામોમાં, આપણા અન્તર્ગત અને બાહ્ય વ્યવહારમાં, સૌજન્ય અને અદિસાની મર્યાદાનું સચ્ચાર્થી પાલન નહિ કરીએ ત્યાં સુધી સફળતા પ્રાપ્ત થશે નહિ. રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં અદિસાની ઉપયુક્તતા વાદગ્રસ્ત બંને હોય પણ સાહિત્યિક ક્ષેત્રમાં તો એની ઉપયોગિતા નિર્વિવાદ છે.

મારી કાશી સંમેલન યાત્રા

આટલા પૈસા અને સમય ખર્ચીને ફરફરથી પ્રતિનિધિ અને પ્રેક્ષકો આવે છે; આ સંભાગમમાંથી સંમેલને ખૂબ કામ ઉઠાવવો જોઈએ. આખું ‘વર્ષ’ જે શોકો લાગત કામ કરે છે એમના કાર્યને વિશે નિર્ણય આપવાની યોગ્યતા આવી રીતે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જે કામ કરે છે તે અધિકારીઓમાં જ છે. સભામાં આવ્યા પછી જ જે શોકો વિચાર કરવો શરૂ કરે છે એવા શોકોના મત પર આપણે આપણું રાષ્ટ્રીય કામ નિર્માર ન રાખવું જોઈએ.

હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની સાથે કવિ સંમેલન, વાર્તા સંમેલન, નાટક પ્રત્યાદિ આયોજ્યપ્રયોજનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે એ ખરાબ નથી. આ કાર્યક્રમો દ્વારા સ્થાનિક અને પ્રાંતીય વિશેષતાઓ પ્રગટ થાય છે. પણ ત્યારે જીવન સમૃદ્ધ નથી હોતું ત્યારે આવા કાર્યક્રમ છીછરા અને નીરસ બની જાય છે, એમાં એક અનિષ્ટ વાધુમંડળ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને મુખ્ય કાર્ય તો ગ્રાસ્તુએ જ નહીં જાય છે. એટલા માટે

કાર્યક્રમોની સંખ્યા ન વધારતાં યોગ્ય પુસ્તકોની અભ્યક્તતા નીચે અવધ વાતોચાપ રાખવા ભેદિએ.

આ વખતે કાશીમાં મને ગંગાને તટ રામકૃષ્ણદાસજીની કેડી પર રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. અમારા મેન્ડાન રામસાહેબ તો પોતાના 'કલાભવન'ની તૈયારીમાં જ રોકાયેલા હતા. તો પણ ચાર છ દિવસ અમને ત્યાં જો 'કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ' નું વાતાવરણ મળ્યું તે મારે મન સંમેલનના નેટલું જ મઢવવું હતું. આ 'ગોષ્ઠિ' ના રવાગતાધ્યક્ષ હતા કવિવર મૈથિલીશરણજી. અમે બધા એમને સોંપાયેલા હતા. ત્યાં મૈથિલીશરણજી, સિદ્ધારામશરણજી, નવીનજી, જૈનેન્દ્રજી, માખનલાલજી, 'કુમાર'ના સંપાદક સુરેશસિંહજી, મુર્મુના અગ્રવથ ઘરના વ્યવસ્થાપક ડૉ. મોતીચંદજી આદિ અનેક સમજનો સાથે વાતોચાપ થઈ શક્યો. કાન્તિવાદી સંન્યાસજીએ પણ ત્યાં જ આપીને દર્શન દીધાં. મોગલ સૈફીના અનિતમ પ્રતિનિધિ-ચિત્રકર રામપ્રસાદજીએ પણ પોતાના સૌગન્ધથી બધાને આનંદ આપ્યો. શ્રી. કેશિણજીનું સંશ્લેષણ પણ બૂલી જતાં જોવી ચીજ નથી. રામસાહેબને ઠેકાણે શ્રી. 'નવીનજી'એ પોતાનું "સિરજન સી લલકારે મેરી" નામનું સુંદર, સુહીર્ધ અને બહુ કાવ્ય માર્ક સંબળાવ્યું અને ગંગાતટ પર પોતાની પ્રસન્ન મંભીર વાણીથી કવિસંમેલનની એક નાની પણ સંસ્મરણીય આદૃતિ કરી ગતાવી. ગુપ્ત બંધુએનું ઝંગીત પણ એણે આકર્ષક નહતું. મારો તો નિશ્ચિત મત યર્થ મયો છે કે, દેશનાં ઝંગીત 'દેશ રાગ' માં જ મવાવાં ભેદિએ.

દક્ષિણ ભારતીઓને માટે કાશી સનાતન તીર્થસ્થળ તો છે જ. પરંતુ અમારે મન ત્યાંના બાવાવૈરાગીઓ એટલા આદરણીય નથી, નેટલા ભારતશ્રુષ્ણ પૂજ્યપાદ માસવિપાજી, આદર્શ શૃંગારાશ્રમી શિવપ્રસાદજી ગુપ્ત, વિદ્યુતશિરોમણિ ડૉ. બગવાનદાસ, રાષ્ટ્રીય વ્રતવિવેચક ગાહુરંબજી પરાકર, કમાના અનન્ય ઉપાસક રામકૃષ્ણદાસજી વગેરે કાશી-નિવાસી સમજનો છે. આ બધા સંતો "જંગમ તીરધરાજી" છે. કાશીનું પાવનત્વ આવા જ સમાજસેવકોને ધર્મને છે અને જો સમાજસત્તાવાદી આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને ધર્મનો વધો ન હોય તો એમને પણ હું ઉપરની નામવાંચીમાં મૂકવાનું પશ્યંદ કરું.

મારે મન કાશી નેટલું પવિત્ર છે તેનાથી સારનાથ જરાપણ એણું પવિત્ર નથી. બૌદ્ધધર્મ હિંદુધર્મનું જ એક ઉગ્ગવત્ર અંગ છે, એ નિહ કરવા માટે મારે શ્રી. બુદ્ધચરિત્રશીરજીના પ્રચારની અવશ્યકતા નથી. એમણે બધાનેસી સારનાથની ધર્મશાળા જોઈને ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. કુશીનારામાં પણ એમણે ચારે દિશામાંથી આવનારા બૌદ્ધોને માટે એવી જ એક સુંદર ધર્મશાળા બંધાવી છે. સારનાથમાં જહન્ટ આનંદ કૌસલ્યાનજીનાં દર્શન થયાં. બધા બૌદ્ધ રાધુઓ જો એમના જેવા હસમુખા અને વિનોદી બની બધ તો મને બધ છે કે કયાંક બૌદ્ધધર્મ આખી દુનિયાનો ધર્મ ન બની ગય! વિદ્વાત, વિનોદ, કટક્ષ અને સદિગ્ધતાનું આ રસાયણ બધાએ માટે આનંદદાયી છે.

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૯

* હિંદી 'સર્વોદય' માંથી. અનુવાદક: બહેન વનમાત્રા પરીજ.

મધરજની

પ્રજ્ઞરામ ન. રાવળ

[સંગ્રહ]

ધૂમતા સૂર્યછટયો ધખધખધખતો પૃથ્વીગોળો હરે છે.
બહેલો ને મેંમેથો ને વિહંગ, મનુજ ધીમેધીમે ઉદ્ભવે છે
લોગાથે ઇન્દ્રિયોના જીવનકલકમાં જૂએતો માનવી એ
વીએ પાષાણુશસ્ત્રો; લઘુકલઘુક કે ટોળીઓમાં ભમે છે.

ભગે સામ્રાજ્યલિપ્સા : હૂણ, શક, ગ્રીક, ને રોમનાં તીક-ટોળાં :
ગંધી-તૈમૂર કેરી રુધિર-અગનની રેલ : નીરોની બહેરો :
ઝારોના ત્રાસ : ત્રાડો 'નવ નિરજળને જીવવા હક્ક' કેરી
ગાળે ચોમેર આળે : વડન મનુજ કેરું અધોગામી ભાસે !

રે ! ના, ના; વિશ્વશાન્તિતપ્તી પુનિત યથા ઉચ્ચરતા સંધિઓ,
ઈસૂ મૂર્તિદામાની; પ્રણય ઉદ્ધિને રેલતું શુદ્ધ-હૈયું;
ખેડી દીને તણે લેનિત; પ્રણયથકી શત્રુને જીતવાના
ગાંધીમત્રો; વિભૂતિ પ્રતિયુગ ઉઠતી જ વક્રી, તેડ કેરું
ભાવિ એવું ન હોયે : મનુજ ઉરવચ્ચ પાશવી ભાવ કેરા
છેલ્લા આ તો પંછાડા : મધરજની : પૂઠે સૂર્યસોનાં ઝગારા !

સાંજને વખતે શહેરના સરિયામ રસ્તા ઉપર રોજ ફરવા આવનારાંઓને માટે ફૂટપાથ પરના તમાશાખીનો અને તેમના તમાશા અભવધ્યા નથી હોતા. પણ આજે તેમને કાને કાઢી નવા જ પ્રકારનો અવાજ પડ્યો. લોકો એ અવાજ તરફ જેમ જેમ નજર જતા ગયા તેમ તેમ અવાજ વધારે સ્પષ્ટ થતો ગયો:

ધીન ધગિન તિનક તીન ધગિન તિનક, ધીન ધીન ધીન ધીન, ધીન તિનક તિનક ધીન, ધગિન તિનક ધીન, ધગિનક ધગિનક ધીન ધીન.....

તઅક્ષાંતી રમઝટ ધૂન મચી હતી. અને બેગો ટનનન રણુણુ ટનનન ટનનન રણુણુ રણુણુ ટનનન રણુણુ મંજિરાંનો અવાજ ગુંજતો હતો.

એકતારો ઘેરું ધુનનન ધુનનન મચાવતો હતો.

અને ગાનારાંઓનાં મુંગમાંથી કેક લગનના ન સમગ્રય તેવા શબ્દો નીકળતા હતા. લોકો ધડીકાર આ નવો તમાશો જોઈ રહ્યા.

વીજળીના અતેક તારેના જટાબૂથને માથા પર ધારણુ કરીને બિબેલા ચાર લોખંડી ચંભિલાની છત્ર વિનાની છત્રછાયામાં, ચાર જણની ચોખ્ખાં કપડાં પહેરેલી એક મંડળી બેઠી હતી. એક ડાસનાં હાથમાં ટોચે મોરખીંજ મહેલો, હાંડી પર પીતળની ખોળીઓ બેસાડેલા, ઘડા જેવાં લૂમડાવાળા તંબૂરો શોભી રહ્યો હતો. તેની આધેડ વયની કાયા હજુ ટટાર હતી, પણ તેના કાળી ધરતીના જેવા મોં ઉપર કાળના હળે ખેડેલા ચાસ કરચલીઓ રૂપે દેખાઈ આવતા હતા. તેના તાઝા હળમત કરેલા મોં પર પરસેવો વળ્યો હતો. અને કાળી માંડી પર તાબે વરસાદ પડતાં જે ચમક આવે છે તેવી ચમક તેમાંથી આવતી હતી. તેના ખીન્ન હાથમાં મંજિરાંની જોડ હતી અને તે તાલમાં હાલતા હાથની સાથે તે મીઠો રણુકાર કરતી હતી. તેની પાસે ખેડેલા જુવાનના હાથ તઅક્ષાંતી એક નવી જોડ પર ચપળતાથી ફરતા હતા. તેની ચામડી ડાસા કરતાં વધારે ગોરી હતી.

એ બંનેની પાસે, તેમણે પોતા આગળ બીજવેલા, એક ચાદર, એક ધોતિયું અને એકાદ સાડીના ટુકડાના ચોરસના આ બાચુના બે છોડ પર બે નાનકડી છોકરીઓ બેઠી હતી. નાની આઠેક વરસની હતી, અને બીજી તેનાથી બેએક વરસ મોટી લાગતી હતી.

અને છોકરીઓએ જે ય હાથે મંજિરાંની એકએક જોડ ખાંધી, હતી અને જે ય હાથને વારાફરતી કે એકીસાથે આંદોલિત કરતી, મંજિરાંને હાથની ગતિથી જ રણુકાવતી હતી.

તંબૂરાં, તમલાં અને મંજિરાંના બેશ અવાજે જોતજોતામાં મજાનું વાતાવરણ જા દીધું. ડોસાનું લગ્નન બહુ જ આધુનિક આધુનિક સંભળાતું હતું. તેની લીટીઓને છોડી તથા જુવાન વચ્ચે વચ્ચેથી ઉપાડી લેતાં હતાં.

કેટલીક વાર સુધી તો સાંભળનારાઓને શું ગવાય છે તે કશું જ સમજાયું. તંબૂર, તમલાં ને મંજિરાંના અવાજની તરવેણીમાં ફૂલતા લગ્નનની લીટીઓમાંથી ધ્રુવ થોડાક શબ્દો કંઈક સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યા :

.....પાની મેં મીન પિયાસી

ઓ...પાનીમેં મીન પિયાસી...

લોકો જામતા ગયા તેમ તેમ લગ્નમંડળીએ આવેશમાં આવવા માંડ્યું. તમલાં ધ્રુવોએ નેરદાર પડવા લાગી. તંબૂરાનું મોરપોંછ વધારે લહેકા લેવા લાગ્યું. તંબૂર માનારગાતાં ગાતાં ધડને હલાવવા લાગ્યો. છોકરીઓ પકાંડી વાળીને બેસી હતી, તે પણ ઉઠી બેસી ગઈ. સંગીતનાં ફૂલની મહોરેલી મંજરીઓવાળી ડાળીઓ જેવા તેમના મોં ખાંધેલા દાઢ સરીરની આસપાસ ફરવા લાગ્યા.

પ્રારંભમાં ચારે જણની નજર મળે કે જોડા ધ્યાનમાં, ગાઠ ધૂનમાં પડેલી હોય રીતે નીચે દબેલી હતી. પણ જેમ જેમ મેદની જામતી ગઈ તેમ તેમ દરેકની નજર ધે થોડી જાણીને મેદનીને નજરમાં લઈ પાછી મીંચાવા લાગી. ડોસાની આંખો મોરીશ્વર ખુલ્લતી હોય તેનું લાગતું હતું. છોકરા વધારે નકશ્તોથી પ્રેક્ષકો તરફ જોતો હતો. છોકરીઓ આંખો મીંચવાનો પ્રયત્ન મૂકી દીધો. અને પ્રેક્ષકોની ઘાટધૂટ વેશભૂષા તરફ તેમની ન દોડવા લાગી. તેઓ વચ્ચે વચ્ચે તાલ ચૂકવા લાગી. જુવાને ખૂંખારો ખાધો અને છોકરી પ્રયત્નપૂર્વક આંખોને દાબેલી રાખવા લાગી.

ડોસાએ બીજું લગ્નન ઉપાડ્યું. જિજીવેસી તિરબી જાગમ પડ ધીરે ધીરે પૈસા પ લાગ્યા. ગાનારાંએ વધારે જોશ અતાવવા માંડ્યું. જુવાનના દાઢમાં ઝડપ આવી, તંબૂર વધારે શ્રંજવા લાગ્યો. મંજિરાંની પાંચ જોડા પાંચ દાઢમાં ઘેસો બની રણઝણવા લા અને છોકરીઓનાં શરીર રિયર બેસી ચારે કાર મૂકનાં મૂકતો હેરે બેસી બેસી બે ફરવા લાગ્યાં.

લગ્નનનું ધ્રુવપદ પણ દબે તો સંભળાતું ન હતું. કંઈક ગવાતું હતું, મંજિરાં રણઝણ હતાં, તંબૂરાની મોરપોંછી ડોસની હતી, અને તમલાં લહેકે ચડ્યાં હતાં એટલું જ જોનારાં માટે ખસ હતું. ઉપરાઉપરી પૈસા પડવા લાગ્યા.

‘ સિયારામચંદ્ર ડો જે ! ’ બોલી ડોસો અટકી પડ્યો. તંબૂરો અટક્યો, જુવાન મોં પર સદેજ સીંઝ દેખાઈ. ગોળ ફરવા લાગેલી છોકરીઓ અટકી. ડોસાએ દાઢ ને સીને ‘ રામરામ ’ ક્યાં. લોકોને એ વિચિત્ર લાગ્યું. જુવાને નીચે મોંએ પૈસા બે કરવા માંડ્યા.

લોકોને માટે આવું લગ્નનપ્રવળ પ્રથમ જ હતું. ગાનારાંઓને પૈસા પીળનાં નેઈ લેવાં પીળવાં લાગ્યા. એએક જુવાનિયાઓ તેમની પાસે જતા વધારે વાર લેતા રહ્યા. તેમ

જીએલા જોઈને છોકરીઓ સરમાઈ. એટલે તેમણે ચાલવા માંડ્યું. જતા જતા તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા:

‘સરેખ લઈ લેવા જેવો હતો. આવતી કાલે કેમરા લઈ આવીશ.’

‘સરસ છે. આપણાં ગામડાંમાં કેટલી બધી કળા છુપાયેલી પડી છે!’

‘એ કળાનો ઉદ્ધાર થવો જ જોઈએ. જુઓને, કેટલું સરસ કામ આપ્યું!’

‘હવે કોણ કહેશે યુગરાતની પાસે સંગીત નથી? એને જોવાની અને સાંભળવાની દુરસદ કોને છે? ધૂળમાં ઢંકાયેલા એ સોનાને બહાર આણનાર કોણ છે?’

અને બંને જણ, પોતે કળાનો રસિક ઉદ્ધારકની કૃતાર્થતાના લાવે અનુભવતા, પાસેના બગીચામાં દાખલ થયા.

પેલા બે યુવાનોની તેમના તરફ પીઠ ઘર્ષ કે ડોસો તબલાં લઈ જીમ્મો ઘર્ષ ગયો. જુવાને તબૂરે બાજુએ મૂક્યો. અને છોકરીઓએ પાથરેલાં લૂગાડાની ગડી કરી લીધી. આવેલા પૈસા ફાળિયાના છેડામાં બાંધી યુવાને કમરે ખોસી લીધા. અને ચારે જણ સહેરના એક બોલી વસતીનાળા ભાગ તરફ ચાલવા લાગ્યાં.

સરિયામ રસ્તેથી દૂર જઈને તેઓ બેઠાં. જુવાને પૈસા ગણવા કાઢ્યા. આખા દહાડામાં બેગ થયેલા પૈસાને તેણે કમરે રમાલમાં બાંધી રાખ્યા હતા તે પથુ કાઢ્યા.

પૈસા ગણી છોકરાએ ડોસા સાથે કરી જ વાતચીત કર્યા વગર બાંધી લીધા. ડોસાએ પૂછ્યું:

‘કેમ, લાઈ? કેટલા થયા?’

‘તમારે શું કામ છે?’ છોકરાના અવાજમાં ચોં હતી. ‘તમે તો હવે લગન બની ગયા! કેવો સરસ રંગ જાઓ હતા અને તમે બંધ કર્યું. ખીમ્મ સહેને આડ દસ આના મળી ગયા હોત!’

‘દોકરા, બહુ લોભ ન રાખીએ. રામજી માથે બેઠો છે!’

‘હા બાપા!’ છોકરો મરડમાં બોલ્યો. ‘રામજી માથે છે એટલેરતો ઘર ગામ ખેતર વાડી ગાંધા અને અહીં શહેરમાં આ બીખવાનું માથે આવ્યું!’

પોતાના બાપને અને દાદાને ચોડાઈને વાતો કરતા જોઈ છોકરીઓ ગભરાવા લાગી. નાની છોકરીને બૂખ લાગી હતી. અને મોટી બહેન તેને દિવાસો આપતી હતી કે હમણાં બાપા ખાવાનું લઈ આપશે. ત્યાં તેમનો બાપ બોલ્યો:

‘જુઓ બાપા, આજે તો દોઢેકનો આસરો થયો. આ તબક્કાવાળાને એમાંથી સવાએક આપી દઈએ. અને બાકીનામાંથી થોડા કાલને સારુ રાખી થોડુંક ફાંકો ખાવાનું લઈ આવીએ.’

‘બાપુ, તબક્કાવાળાને તો અપારો. પથુ છોકરીઓને બૂખે ના મારતો.’ ડોસાએ કહ્યું. ‘આજે પહેલો દહાડો છે. મને તો બૂખ નથી. જાવ, હું બેઠો છું. તમે કંઈ ખાઈ આવો. આવતી કાલ રામજી મને તેની દેખાડે. આજે જ છે તેમાં બાળકજીવને દુઃખી ના કરીશ. જાવ બેટા, ખાઈ આવો. અને મારે સારુ થોડી ચા લઈ આવવું.’

અને જુવાન પોતાની બે છોકરીઓને લઈ દૂરની એક હોટલ તરફ રવાના થયો.

ફળિયાના, ગામના, પરગામના લોકે ડોસાનાં ભજન સાંભળવા આવે છે. ડોસો એક ગુણિયા ઉપર બેઠો બેઠો રાતભર ગાયા કરે છે. છોકરો અને તેના જેવા જુવાનના ડોસાની પાસેથી ભજન શીખે છે. તેમના સાદ પશુ ધીરે ધીરે વૃદ્ધતા ગમ્ય છે, કંઈકે ડોસાની લહેક આવે છે. પશુ ડોસો તે તો ડોસો જ. કોંક અજ્ઞાન લહેક આવતાં સાંભળનારા બોલી હોડે છે: 'વાહ, ભગત!' ભજન પૂરું થયે પરસાદ વહેંચાય છે. દાદા દીકરીઓને હોડે છે, 'હોડો બા, પરભુનો પરસાદ લો.' અને સાકર અને લીંઝા ટોપરાના પરસાદથી મોંમાં ભરીને તે ખાતી ખાતી છોકરીઓ પાછી બેઠમાં ઢળી પડે છે. બેયનાં ફૂલ જેવાં સુવાળાં મોં પર ડોસાનો હળકાદાળાના આંટણોવાળો હાથ કામળતાથી ફરે છે.

વરસો લગી ડોસાની ભગતાર્થ ગાલી. કેટલાય છોકરા એમની પાસેથી તંવાર ચર્ચ ગયા. બે ય છોડીઓ મોટી ચર્ચ, અને ડોસાની બે પડબે બેસી બબ્બે હાથે મંજિશં ચઢાવવા લાગી. બે જુવાન દીકરા બેતી કરતા હતા. રામજી મહારાજને ચરણે માથું મૂકી ડોસા નિરાંતે ચૂતા. અને ભજનનું અમી પોતે પીતા ને અમણિત લોકાને પીવડાવતા.

ત્યાં ચોમાસામાં બેતરને બોળેથી આભની વીજળીએ મોટા છોકરાને ઉપાડી લીધો. હા, એને તો ફરીથી મંડાવાની બધી ગોઠવણ પશુ કરી હતી. પાટડા જેવી પડખંદ કાપાનો છોકરો બેતર વચ્ચે પડ્યો પડ્યો દણ્ય દસતો હતો. છોકરાના માથા પાસે બેસતાં ડોસો મામ એટલું જ બોલ્યો: 'મા વીજળી, તું તો મારા કરસનની બહેન. પશુ મારા પર પડી હોત તો શું ખોટું થાત, મા?'

અને ચોમાસું ગયું ને નાના છોકરાની વધુ ગુજરી ગઈ. છોકરો બેગાકળો બન્યો. બે છોડીઓ હતી તે ધરમાં આડું અવશું કરે તેવી હતી. છોકરો ખરાબ લતે ચડ્યો. 'મામ તો કેવાં રૂપાળાં ભજન ગાતો હતો! બધા કહેતા કે ભગતની ગાદી આ સાચવશે. પશુ એ ય રામજીનું કર્યું' હશે તે જુગારની અંદર કેટલું ય દારી આવ્યો. ચર્ચ રજું. ધરખાર વગેરે બધું વીણી વીણીને આપી દીધું. 'બાપ, મારે ટેવું માથે ના નેરુંએ,' ડોસાએ લેણદારને કહ્યું. 'આ જે છે તેમાંથી બેચાર આની જે આવે તે સમજી લો.'

પશુ હવે? છોકરો બોલ્યો: 'બાપા, ચહેરમાં જઈએ. અને ભજનમંડળી દાટીએ.' 'લીખ માગવાની બેટા?'

'ના, ના, બાપા. આપણે તો ભજન ગાવાનાં. અને જે ગમે તે 'ખરું.'

'ભલે ભાઈ. એ ય કહેવાય તો લીખ જ ને? પરસેવામાંથી કમાઈએ તે જ ધરમનું!'

અને છોકરાએ દસીને નવાજ દીધો: 'આપા, ભજન ગાનાં ય ઝોઝો પરસેવો નહિ વળે!'

ડોસા ચોંક્યા. તારલિયાળી શીતળ રાતોમાં રામનાં ભજન ગાતાં તેને પરસેવો કદી બાઝ્યો ન હતો. એ તો પરભુની અમી લાતરતી હતી. ડોસાએ જપ્પો ન કર્યા. પશુ છોડીઓને લઈને જતું તેને કાળ જેવું લાગ્યું. પશુ શું થાય?

છોકરો ચહેરની બાગમોથી બહુ જખ્ખકાર હતો. એક બોળખીના કબરને ત્યાંથી નવો તખ્ખાંની એક ઉધારે લાવ્યો. ગારે ય જતુને માટે ગુજરીમાંથી કપડાં લાવ્યો. ચહેરની

ઘેરીઓનાં ઊતરેલાં બાતીગળ કપડાંમાં છોડીઓ કેરી વરવી લાગતી હતી ! અને ચારે જણે શહેરમાં ચકલામાં ભગ્ન ગાવા માંડ્યાં.

અરે રામ ! આ તે કેવાં ભગ્ન ! ડાસાનો જીવ ઊકળવા લાગ્યો. આના કરતાં તો મરી જવું - સારું. ડાસાને થયું. પણ વળી વિચાર આવ્યો કે મરવાનું હોત તો મોટા છોકરાને બદલે પોતાના પર જ વીજળી ના પડી હોત. પણ આ ભગ્નના ખેલ !

ધોળે દહાડે ભગ્ન ! પાસે થઈને ભોં ભોં કરતી મોટરો ગમ, આમ રસ્તાની ધૂળ ઝીડે, આમ લોક થૂંકતા ગમ, કચરો નાખતા ગમ. રસ્તો ધીખતો ગમ. ખરું બાઈ, પરસેવો તો પડે જ છે હવે ! અને આ છોકરો, એ તો આ છોડીઓને નાચવાનું પણ કહે છે !

પણ દીકરાના કહેવા પ્રમાણે ડાસાએ વેશ કરવા માંડ્યો. તંખરો, તખલાં અને છોડીઓનાં મંજિરાનું આકર્ષણ અજબ હતું. લોકો પાથરણામાં પૈસા ફેંકવા લાગ્યા. છોકરાએ તો જણે પૈસાનું ઝાડ જૂડવા માંડ્યું. હા, પોતે તો ખળામાંથી કણ કણ વીણીને રામને ભરાસે દહાડા કાઢવા હતા. પણ આ છોકરાએ તો પૈસા વેડવા માંડ્યા. છોકરો કહે છે : 'જુઓ બાપા, કમાઈ તો શહેરની જ ને ?' 'હા બાઈ, તું મારી કને રામનો વેપાર કરાવવા નીકળ્યો છે. પૈસો ગમે તેટલો આવે પણ તે મારે રામ વેચીને ને ?' 'અરે બાપા !' છોકરો ખડખડાટ હસે છે : 'ભગત થઈને જૂલી મયા ? તમે જ ગાઓ છો ને કે "અમે રે વેપારી સતો રામનામના." પછી ?' ડાસાથી આ રામની મશ્કરી વેકાતી નથી. તે સમસમીને ચૂપ રહે છે.

પહેલે દહાડે બપોર લગી રાગડા ખેંચીને ચારે જણે કાંઈ ખાધું. વળી પાછા બપોર ઢળવા આવ્યા ને બીજો જઈ જમાવ્યું. ડાસાના ગળામાંથી ભગ્નો નીકળતાં બંધ થવા લાગ્યાં. મગજમાં ધુમાડો પેસી જતો લાગ્યો. 'ઓ રામ, આ ટોણું વળીને ઊભા રહે છે એમાંથી કેને તારું નામ સાંભળતું છે ?' ભગ્નનો જૂનો લહેકો લાવવા પ્રયત્ન કરતાં તેને મનમાં થતું. અને ડાસાએ જોયું કે જોનારાને શું ગવાય છે તેની કશી પડી નથી. એમને તો અવાજ જોઈએ, આળા જોઈએ, 'જમાવટ' જોઈએ. ભગ્ન ચાલતું હોય ત્યારે છોકરો ધીરે પડતા ડાસાને વારંવાર ટોકતો હતો. છોકરીઓને શરીરના આળા કરવા હિરેરતો હતો. ડાસાને તે માથાવાદ જેવું લાગતું હતું. પણ ભરખજારે ઝગડો કેમ શોભે ? સાંજ લગીમાં તો ડાસો થાકી ગયો. બાગની પાસે ખેસીને છેલ્લો 'ખેલ' કર્યો ત્યારે તો ડાસો સાવ લોચ થઈ ગયો હતો. પણ તો ય કેડને ટટાર રાખી તેણે કામ કર્યા કર્યું.

ડાસાના નિદ્રિત મનમાં ભગ્નની લીંટીઓ આડીઅવળી ફોડવા લાગી. તેના માથા પર જણે કોક મોટો કરોળિયો વીજળીના તારનાં બળાં મૂક્યે મન્ય છે. છોકરીઓ કહે છે : 'હાહ, જુઓ કેવી સેવો મળાય છે !' અને ભગ્નની એકેય લીંટી આખી હાથ નથી આવતી. જણે મીઠી મધમધતી ધૂપસળીઓને કાઈ લાંગી નાખતું હોય તેમ ભગ્નની લીંટીઓ લાંગી ગમ છે. તંખરોના તાર તૂટી તૂટી છેડે સાપની જીભ જેવા બની વાગે છે. તખલાનાં કાળી શાહીચળા ડોળા કાઈ રક્ષસની જેમ ધૂરકે છે. અને છોડીઓ રામજીણી જેવી થઈને ધૂધરા બાંધી નાચે છે. રામ - રામ !... ડાસાને ગળેં સોસ પડે છે.

‘બેટા !’ કહી ડોસાએ પડખું ફેરવ્યું. તેની આંખ સહેજ ખુલી. વીજળીના દીવા હોલવાઈ ગયા હતા. સવાર થવા આવ્યું હતું. આઠમાં દરણાં આથમજો ઢળવા લાગ્યાં હતાં. ‘અમને હસો છો, મારા ગાપ. હસો, બાપા, હસો.’ તારાઓને નેઈ ડોસો મનમાં બબડ્યો. હા, ધણીએ વાર આમ સવાર થવા આવતી ત્યાં લગી ભજન ચાલતાં. પણ આજે ? ડોસાને ગળામાં ફરી સોસ લાગ્યો.

‘બેટા ! મને તરસ લાગી છે. ક્યાંક પાણી !’

‘પાણી ? ગવ. આટલામાં ક્યાંક નળ દરો, શોધી કાઢો !’ કહી છોકરાએ પડખું ફેરવ્યું.

ડોસાએ થૂંક ગળવા પ્રયત્ન કર્યો. ગળું સકું લાકડા જેવું હતું. ડોસો બેટા થયો. આસપાસ ગળું કાળું કાળું અળખું અળખું લાગતું હતું. ‘આમાં મને નળ ક્યાં જડે, બાપ ?’ ડોસો બબડ્યો.

‘ના જડે તો બેસી રહો. જરાક બિંબવા દો કે !’ છોકરા ચિડાઈને બોલ્યો.

ડોસો મુંઝામુંઝ બેટા; અને બે ય છોકરીઓનાં મોઢાં બેવા લાગ્યો. બે ય બિંબતી હતી. થોડી વારે મોઢી છોડી બબડી: ‘અક્કો, ગા કે બરાબર. ગાપા વદરો. ગા કે ‘પાની મેં’ મીન પિયાસી.’ અને બે ત્રણ વાર ‘મીન પિયાસી’ બોલી તેજે પડખું ફેરવ્યું.

‘બાંધી જા, બેટા !’ કહી ડોસાએ તેને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પોતે બબડ્યો, ‘ગા બેટા,

“પાની મેં મીન પિયાસી !”

‘મીન પિયાસી’ કરતાં કરતાં કેટલાક મહિના વીતી ગયા. ડોસો આ નવા જીવનથી તાતો થયો. પણ તેમની જીખતી કમાણી ખાસ વધી નહિ. ડોસાનું જોઈને બીજા પણ તેક દરીદ્ર મુંઝળીઓ નીકળી. અને તેઓ વધારે ફેરાથી તમાશાપ્રિય લોકોને પોતાના તરફ ખેંચી જવા લાગી. છોકરા એ દરીદ્રોને ટપો જવા માટે રોંચાને અને છોકરીઓને તૈયાર કરવા લાગ્યો. પણ ડોસા તાડુડી બેઠા. ‘ગાડું તારે જે કરવું હોય તે કર. પણ છોડીઓને નચાવવાની નથી. ભરે બૂખે મરી જતી.’

છોકરાએ પૈસા મેળવવા બીજા બાજુ નજર દોડાવવા માંડી. જે થોડી મૂંઝેલી બેગી થઈ હતી તેમાંથી એકાદ ફેરી કરી હોય તો ? તેજે ડોસાને અને છોકરીઓને માથે મન ફાંચે તેમ ભજન ગાવાનું નાખી દીધું. ને પોતે ફેરી રાફે દરી. અને આ ભજનમંડળીઓને સાંભળવા જામતી મેદની જ એને કીક કીક કમાણી કરાવો આપવા લાગી.

ડોસાની દરીદ્ર મુંઝળીઓએ ભજનોને વાળેરા શહેરમાં વહેનો મૂકી દીધા. ડોસાના શ્રોતાઓ આમ સંખ્યામાં ઘોઘટ પડયા, પણ બીજા રીતે ડોસાને તેનો બદલો મળી રહેવા લાગ્યો. ડોસા પાસે જે સ્વામીવત આપતા ને સાચા ભજનપ્રિય હતા. ડોસાનાં ભજનોની સારિયકતા પેસી બીજા મુંઝળીઓમાં નવતી રહે તમાશાખેતરીની તરફ બહુ દલી ન હતી. જોઈએ ડોસાને હાથે ધણી નિરાંત રહેતી. સંસ્ત્રના વખતના અમુક નિશિત રાજે અમુક વખત જ ડોસો ભજન ગાતો. શિષ્ટ સંસ્કારી લોકો તેની પાસે આવીને બેસતા. વરતદેવારે ભજનો લાગે મુખી

ચાલતાં, તબક્કાની દબાટખ છોકરો જવાથી આપોઆપ જતી રહી હતી. છોકરીઓ શાંત સ્વસ્થ હાલે મંજિરાં વગાડતી વગાડતી દાદાને ભગનમાં સાથ આપતી. તેઓ પણ કેટલાંક ભગન તો બહુ સારી રીતે ગાતાં શીખી ગઈ.

આમ સંસ્કારી મંડળમાં ડાસાની ભગનિક દરરોજ ખ્યાતિ વધવા લાગી. સાંજના ભેળમાં ભગન ચાલતાં હોય ત્યારે છોકરો પણ પોતાની લારી એટલામાં જ રાખતો.

એક સાંજે ડાસા ભગન ગાતા હતા ત્યારે ત્યાં આગળ એક અમદદાર મોટરને ઊભી રહેતી જોઈ છોકરા નવાઈ પામ્યા. પોતાની લારી ઠેલો ઠેલો તે મોટરની પાછળ જઈને ઊભો રહ્યો. મોટરમાંથી તેણે કદી ન જાણેલી એવી બહુ જ મીઠી સુવાસ આવતી હતી. અંદર એ ત્રણ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બેસી હતાં. તેઓ ડાસાનાં જ ભગન સાંભળતાં હતાં અને લાંબા વિષે વાંતચીત કરતાં હતાં. છોકરાને શરીરમાં શેમાંય ચપા. છેવટે સાંભળનારાં-ઓમાંથી એક જણ બોલ્યું : 'જઈએ હવે, સુશી ! તું ધરાઈ ન હોય તો એને ઘેર બોલાવીયું.' અને છોકરાઓ આશાનો તીવ ઉત્પ્લાવ મચાવીને મોટર ત્યાંથી ગઈ.

તે રાતે છોકરાએ બાપાને બધી વાત કરી. ડાસાને તો હવે કદરની કે ધનની એવી કશી જાંખના રહી ન હતી. પણ છોકરાએ તો એમાંથી કેટલાય હવાઈ કિલ્લા ચણી લીધા. પૈસા મળશે, તોફારી મળશે કે ક્યાંક વેપારી થઈ જવાશે. એ મોટરવાળાને ત્યાંથી નિમંત્રણ આવે તેની આશામાં તે હવે સાંજના ક્યાંય ખીન્ને ફેરી કરવા ન જતો. એથી એની સાંજની મોટી આવક જોઈની થવા લાગી. પણ લાલિની જીભળી આશાનો વંતુ તેના હૃદયને બળ આપી રહ્યો. ડાસો એને કહેતો : 'ભાઈ, તું તારે તારું કામ સંભાળ, બાપા ! આપણે તો રામજી આધાર છ. એવા લોકની શી આશા ?'

એને જ્યારે છોકરાએ આશા મૂકી દીધી ત્યારે એક સાંજે પેલી જ મોટર, જે ત્યાંથી રાજ પસાર થઈ જતી હતી, અને તેના હૃદયને ધડીકવાર આશાની ટોચે ચડાવી પાછી નીચે ફેંકી દેતી હતી, તે ત્યાં ઊભી રહી. એક સાદા ધોળા ટોપીવાળા માણસ તેમાંથી જિતેઈ અને ડાસા તરફ વળ્યો. રખે ડાસો ના પાડી દે એ ખીંકે લારીને સુતી મૂકી છોકરો જલદી બાપા પાસે પહોંચી ગયો. અને શેકસાહેબનું આમંત્રણ તેણે ડાસાની આનાકાની છતાં ઝીલી લીધું.

પેલા ભાઈએ અત્યંત નમ્રતાથી અને ધીકારાથી કહ્યું : 'ત્યારે તમને કાલે રાતે નવ વાગે લેવા આવીયું. તમારું રહેવાનું ડેકાણું આપો.'

'રહેવાનું ડેકાણું ?' ડાસો ધીરુકે હસ્યો. 'બાપલા, રામ રાખે ત્યાં રહીએ છીએ. અહીં જ આવજો ને, અમે અહીં બેસા દઈશું.'

છોકરો ચિમચો. ડાસાએ બાપી માર્યું : એટલી બધી ગરીબાઈ દેખાડવી ? તેણે બીજું એક ડેકાણું આપ્યું. અને ત્યાં તેડવા આવવાને પેલા ભાઈને કહ્યું.

પેલા ભાઈએ જતાં જતાં પૂછ્યું : 'બીજું કંઈ સામગ્રી તમારે જોઈશે ?'

ડાસાએ કહ્યું : 'ના ભાઈ, છેવટે પ્રભુ માટે પરસ્પદ કરાવજો !'

'હા, હા, એ તો થશે !' કહી પેલા ભાઈ ગયા. પ્રભુને પ્રસાદ ! ડાસાને મોટી તૃપ્તિ થઈ. આ શહેરમાં આવ્યા પછી તો ભગનને અતિ બીખ માગવાની જ રહી હતી.

બીજા દિવસે છાકરાએ અને છાડીઓએ મળી પોતાનાં અને ડોસાનાં કપડાં ધોઈ માખ્યાં મગિરાં માંછને ઊભળાં કર્યાં. તંબૂડામાં નવાં મોરખીંજ ઘાંઘ્યાં ડોસાને છાકરાએ ટીલાં વગેરેના બરાબર ફાંક કરાવ્યાં. અને અર્ધોએક ગાઉ જેટલું ચંદ્રની એક ગરીબ વાસની પાસે જઈને કાકના એક ઘર પાસે ઊભાં રાખ્યાં.

અને ચારે જણ મોટરની રાંહ બેવા લાગ્યાં. પોતાને તેડવા આવનારી મોટરને ઓળખવાનો તેમની પાસે કશો કીમિયો ન હતો. ડોસો તો ચોડી વાર પછી આંખ મીચી ઓટલા પર બેસી ગયો. તેનું જાડું અંગરણું દણ પૂરું ચકાચું નહોતું તે તેને કંકડું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ છાકરીઓને પોતાનાં કપડાંમાં જે ચીંગડાં હતાં તેનું લાન વધારે ને વધારે થવા લાગ્યું અને જાણે તેમને કાઈ ભેતું હોય તેમ તે ચીંગડાં ઢંકાય તેમ સાડી આમ તેમ ઢાંકવા લાગી. છાકરા દરેક આવતી કે જતી મોટર તરફ તાકીને નેઈ રહેતો. કઈ બાલુથી મોટર આવશે તે તેને ખબર ન હતી. સામેથી આવતી મોટર તેના ઝળહળતા અજવાળામાં દેખાતી નહિ અને આ બાલુથી આવતી મોટરની પૂંઠ દેખાતી તો તે ધડીકમાં સરકી જતી. પેસા શેકનાં જેવી તો કેટલીયે મોટરો ચાલી ગઈ! આવતી અને જતી મોટરો તેના હૃદયને, શાળના ચટકા ઢોકની જેમ આમથી તેમ અને તેમથી આમ અફાળી રહી. છેવટે તેમની આગળ એક નાની મોટર ઊભી રહી. પેસાં તે દિવસે નેઈ હતી તેનાથી તદ્દન છુટી જ !

ચારે જણ જ્યારે મોટરની પાછલી બાલુમાં બેઠાં ત્યારે તેમનાં મગજમાં ધડીક ચંકર આવી ગયાં. આવી ગાડીમાં આવી રીતે તેઓ પહેલી જ વાર બેઠાં હતાં. અને મોટર એટલી ઝડપથી ચાલતી હતી કે તેની ગતિએ જ તેમના બધા વિચારોને થંભાવી દીધા.

મોટર એક જિંઘા ઝાંપામાં દાખલ થઈ, મોટા બગીચામાં વાંકીચૂંકી ચાલતી, એક મોટા ચણેલાં માંડવા જેવા નીચે જઈને ઊભી રહી. ચારે જણની આંખો પહેલું પ્રથમ તો આભુઆભુની વસ્તુઓ નેઈ ચકળવકળ થઈ ગઈ. ડોસાએ પોતાની ઝંખવાઈ ગયેલી આંખને ધડીક વાર પછી ટાળી લીધી. ‘લખમી છે. પછી શું શું ન હોય ?’ છાકરા આ બધાંમાં કેટલા પેસા વંપરાયા હશે તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. અને છાકરીઓ બાળસહજ સુગંધભાવે બધું બેનવાં લાગી. અર્ધધધ, કેવાં પમચિયાં, કેવાં કેવાં બારણાં, આ ફૂલનાં ફૂંડાં અને છાપડું તો કેટલું બધું જિંઘે ! અને અહાહાહા, આ શાં પૂતળાં, અને વાસણો અને ગાલીચા અને ખેસવાંતો, અને — અને.....તેમની નજરે એવું કેટલુંયે પડ્યું જેનું નામ પણ તેમણે સાંભળ્યું ન હતું. પોતાના લૂગડાંમાં ચીંગડાં ન દેખાંય તેમ પહેરેલી સાડીઓને લપેટતી તે બાંપેની પાછળ ચાલવા લાગી. ડોસો ત્રણેયની પાછળ ‘રામજી, રામજી’ બોલતો ચાલતો હતો.

એક ખુટલા વરડામાં બેઠક હતી. ભાતીગળ કપડાંમાં સ્ત્રીપુરુષો છુટી છુટી ખુસીઓ સોફા વગેરે પર બેઠાં હતાં. છાકરીઓ પેલી શેઠાણીઓ તરફ જ નેઈ રહી. ‘શાં એમનાં મોઢાં ? કેવા વાળ ઓળ્યા છે ? અને કેવાં કેવાં લૂગડાં ?’

ચારે ય જણને એક મોટી લાકડાની બિછાવેલી પાટ પર બેસાડ્યાં. બીજાં લોકો પોતાની વાતોમાં મગ્ન હતાં ત્યારે ડોસાએ છાકરાને કાનમાં કહ્યું : ‘ભાઈ, આપણે ના આવ્યાં હોત તો સારું. અહીં મને નથી ગોકડું.’ ‘ગોકચાં હવે !’ છાકરાથી બરા તાણીને બોલી જવાયું. તેનો અવાજ સાંભળી પેસાં લોકમાંથી એકે પૂછ્યું : ‘તમારે કંઈ નેઈએ ?’

છાકરો છાબીલો પડી ગયો. ડાસો બોલ્યો : 'ના, બાપુ, બહુ અમારી કને છે.' અને છાકરાએ બાપને કહ્યું : 'બાપા, બીજા વિચાર કર્યા વગર ગાળે છાનામાના.' 'ગાઈશ, ભાઈ, મારા પરભુનું નામ તો ગાઈશ. તારે કહેવાની જરૂર નહિ પડે.' ડાસાએ કહ્યું અને તંજૂરો મેળવવા માંડ્યો.

તંજૂરો મેળવતાં મેળવતાં ડાસાની નજર છત પર ગઈ. પેલાં ફૂલચુલાબી લોકોના માથા પર વીજળીનો પંખો ફરતો હતો. તેની નજર પોતાના માથા પર આવી, ત્યાં પણ પંખો ફરતો હતો ! ડાસાને ખેંચેની થવા લાગી. આ છનાળામાં ય ટાઢ કેમ વાતો હતી તે તેને સંમગ્યું. હા, અને અંગરખું હજી થોડુંક બીનું પણ હતું. પંખો જોઈને તેને વીજળી યાદ આવી. વીજળી યાદ આવતાં, તેને પોતાનો મોટા છાકરો કરસન યાદ આવ્યો. ડાસાએ શહેરમાં આવ્યા પછી, ઠેર ઠેર માથા પર તારમાં સંતાઈને દોડદોડી કરતી વીજળીને પોતે કેટલીય વાર કહ્યું હતું કે મારા કરસનને તું લઈ ગઈ તો મને ય કેમ નથી લઈ જતી ? પણ કરસન તો સુખથી ગયો, જોતજોતામાં મારે માટે એવું મોત ક્યાંથી ? ક્યાંય રિબાતાં રઝળતાં મરવાનું હશે ! હશે. રામછાએ ધાર્યું હતો તેમ જ થવાનું છે ને ! અને ડાસાએ આંખ ઢાળી રામતામની સાખી ઉઝારી ભજન શરૂ કર્યાં. વચ્ચે વચ્ચે એને થતું હતું કે પંખો બંધ થાય તો સારું. પણ એ કેને કહેવું ?

અને જાણે પોતે શિયાળાની રાતે ભજન ગાય છે એવું અનુભવતાં અનુભવતાં ડાસાએ પોતાના રામની લીલા ગાવા માંડી. સંગીતકારોના સંગીત કરતાં ભજનની રંગત ઢાક ભુદી જ હતી. તાલનું અને લયનું વૈવિધ્ય હતું. ડાસાનો અવાજ બરાબર સરમાં રહેતો હતો. ક્યાંય તાલ ખડિત નહોતો થતો. જાણે વનમાં તદ્દન અજાણ્યાં પણ અદ્ભુત ફૂલ વીણી વીણીને આપતો હોય તેમ ડાસાએ એક પછી એક ભજનો સંભળાવ્યાં. ગુરુમહિમા, અલ્પાનુ સમ્રાટ, અવંત વાણી, વિરોધાણસો ઉપર રચાયેલી અમકારિક રાખ્તાવતી ધૃત્યાદિને બુદ્ધ જ સરળતાથી રજૂ કરતાં ભજનોએ સાહિત્યપ્રિયોને પણ મુગ્ધ કર્યાં. અને ડાસાએ એનું નગર-માનીતું થયેલું 'પાની મેં મીન પિયાસી'નું ભજન પણ ગાયું. શ્રોતામંડળ ખૂબ પ્રસન્ન થયું. કુટુંબના સાહિત્યકારો અને સંગીતકારોને લાગ્યું કે આવી વસ્તુની તો જાહેર કદર થવી જોઈએ, એને સંરક્ષવાને કંઈ કરવું જોઈએ, એની પરંપરા ચાલુ રખાવી જોઈએ. અને તેઓ ડાસાનો એકાદ જાહેર સત્કારસમારંભ ગોઠવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

ડાસાએ તંજૂરો હોંટ મૂક્યો, આંખ ઉઘાડી. છાકરીઓએ ડાસા તરફ જોયું. છાકરો પાછળ ગૂપચૂપ ખેડો હતો. તે આજના દામથી ઘણે સતોષ પામ્યો હતો. ડાસાએ રાત કેટલો ગઈ તે જોવા આક્રશ લાણી નજર નાખી. પણ વરંડાના અજાણ્યાએ આક્રશના તારાને ઝંખવી નાખ્યા હતા.

અને છેવટે પ્રભુનો પ્રસાદ વહેંચાયો. છાકરીઓ ત્યારે પોતાને મળેલો બપોળે ઢાળિયા જેટલો પ્રસાદ ખાઈ ગઈ અને તેમની શૂંપ જાગી ત્યારે જ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે આજના ઉમંગમાં તેમણે સાંજે ખાધું જ નથી ! પ્રસાદની સાળીની પાછળ પાછળ તેમની મુગ્ધ આંખો ફરવા લાગી. છાકરો ય ભૂખ્યો હતો પણ કંઈક દ્રવ્યપ્રાપ્તિની આશાની - તેની ભૂખ તેથી થે વધુ તીવ્ર હતી. ડાસાએ પોતાને મળેલા પ્રસાદમાંથી થોડોક ખાઈ ખાઈને છાકરીઓને

આપી દીધો. દાદા, કેવા સારા છે ! બે ય છોડીઓને થયું. અને પછી પાણી પીરસાયું લાંબી લાંબી થાળીઓમાં મૂકેલા ખાલા, અને તે કેટલા બધા ચોખ્ખા ! ખાલાને હા અડાડતાં છોકરીઓને સંકેત થયો. અને કેવું ટાહું ટાહું બરફ જેવું ! ડોસાએ પાણી ખાલો મોઢે માંડ્યો. કેટલું બધું ટાહું ! કયા સ્વાદ વગરનું. તેણે એએક ધૂંટડા લઈ ખાઈ મૂકી દીધો. છોકરીઓ તરસની મારી ખાલો ખાલો પાણી પી તો ગઈ. હાંત જરા કેડકડ લાગ્યા. પણ હજી તેમની તરસ છિપાઈ ન હતી. અને બીજો ખાતો લેવાય કેમ કરીને મહાન પ્રશ્નો મહાન માણસોનાં જ જીવનમાં આવે છે એમ નથી. અને છોકરાને પણ તે જ મહાન પ્રશ્ન થયો કે જ્યારે તેઓ નીકળતાં હતાં ત્યારે કારકૂને તેમને પાંચ રોકડા રૂપિય આપ્યા તેને ખખડાવીને લેવા કે એમ જ ?

શેડસાહેબ અને શેડાણી વગેરે ડોસાને પગથિયાં લગી આવીને વળાવી ગયાં, નમસ્કાર કર્યા અને ફરી આવજો એમ કહી અંદર જતાં રહ્યાં. ચારે ય જણ પગથિયાં જિતરીને એ થાંભલાની આડશમાં બેઠાં રહ્યાં. તેમને માટે હજી મોટર કેમ ન આવી તેની તલાશમાં એ નોકર દોડ્યો. પેલા એમને લેવા આવેલા ભાઈ એમની સાથે જ હતા.

ડોસાએ બીંચે નજર નાખી. હા, હજી તો માંડ અઘરાત વીતી છે. આજ અજવાળામ ડોસો બગીચાની શોભા નીરળી રહ્યો. અહા, આ લીલી લીલી ધરો. આ પાણીથી તં એવા કચારા. પેસે પાણીભરેલો હોજ, અને એમાંનાં કેમળ ! અને આ ડગલે ડગલે આબના તારા જેવાં ફૂલ ફૂલ ! શું લીધુંકુંભર છે. નંદનવન ગણે ! મારો રામજી આવ જ નંદનવનમાં રહેતો હશે ? ડોસાને પ્રશ્ન થયો.

જવાબમાં સામેના ખૂણામાંથી અજવાળાની બે શોટીઓ વીંઝતી મોટર આવા. ડોસો મનમાં ખખડ્યો : બાપ, આ અજવાળાંય હવે તો પથરાતાં નથી પણ આમ લાકડીઓ પેડે વાગતાં આવે છે. મારા રામનું તેજ તો કેવું ચંદ્ર જેવું રીતળ છે !

ચારેયને મોટરમાં બેસાડી પેલા ભાઈએ શોફરને કહ્યું : 'આમને જ્યાં કહે ત્યાં લઈ જવો.' અને પોતે પણ પગથિયાં ચડી અંદર ગયા.

મોટર ચાલી. અંદર બેઠેલાં બેસવાનું ફાવતું ન હતું. તંબૂરો બરાબર મોકવાતો ન હતો. છોકરો ગજવામાં નાખેલા રૂપિયાને વારેવારે સંભાળતો હતો. અજવાળા કંપાઉંડમાંથી નીકળી સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યા પછી શોફરે કહ્યું : 'કઈ બાજુ લઈ ?'

'અને આવ્યાં હતાં ત્યાં.' છોકરો બોલ્યો.

શહેર ભણી મોટર ચાલી. ચોડક ગયા પછી શોફરે કહ્યું : 'જિતરવાની જગા આવે ત્યારે કહેજો. હું જરા ભૂલી ગયો છું.'

'વાડું' કહી છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

ડોસો અંદર આંખ મીચીને બેઠો હતો. મોટરમાં આવતી પવનની વાહંટ તેની આંખોને વાગતી હતી. છોકરોએ આસપાસ કુતૂહલભરી નજરે અધારામાં બેલા પ્રયત્ન કરતી હતી. પગપાળા ચાલતાં લીંઝળીના જે ચાંભલા કેટલી ય વારે આવતા હતા તે તો હવે આંખ મીચીને બંધડે એટલામાં આવી જતા હતા.

મોટર ખૂબ લેગથી જવા લાગી. છોકરા પાસે ઘર ને પસાર થતી જગ્યાએને ઝોળખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તેને કશું ઝોળખાણું નહિ. તે મૂંઝવા લાગ્યો. બાપને તો પુછાય તેમ ન હતું. પોતે જે ઠેકાણેથી ખેડા હતા ત્યાં તો જવું જ નોઈએ. 'આપણે ઘેર !' નહિ તો આ લોક સાવ લિખારી માની લેશે ! મોટર તો ચાલ્યે જ જતી હતી. પણ ક્યાં, ક્યાં જવાશે ? તેણે છોકરીઓને ધીરથી પૂછ્યું : 'આપણે જ્યાંથી ખેડાં હતાં તે જગ્યા યાદ આવે તો કહેજો.' છોકરીઓ ખોલવા લાગી : 'હા, આ જ. ના, ના, આ નહિ. ના, ના, આ જ.' જેનો કશો જ અર્થ ન હતો.

છોકરાની મૂંઝવણુ વધવા લાગી. મોટરને ધીરે ચાલવાનું કેમ કહેવાય ? આ મોટરનો હાંકનારો જ કેવો ભપકાય છે ! છેવટે દૂરથી થોડાંક છાપરાં જેવું દેખાતાં ત્યાં છોકરાએ મોટર ઊભી રખાવી અને ચારે જગ્યા ઊતરી પડ્યાં. મોટર તેમને ઊતારી પૂંક ફેરવી લાંકાચૂંકા રસ્તા પર અતીઓના અજવાળાની પટાખાછ કરતી ચાલી ગઈ. તેની દૂર દૂર જતી લાલજતી છોકરીઓએ આખો ખેંચી ખેંચીને નેવા કરી. એ જ જણીઓ એકી સાથે બોલી ઊઠી : 'આપણે મોટરમાં ખેડાં, હે !'

'હા, હેંડા હવે. મોટરની બેસનારીઓ !' છોકરા ચિડાયો હતો. તેણે આસપાસ નજર નાખી તો બહુ અભણ હતું. જે છાપરાં જેવું દેખાતું હતું તે તો થોડાંક ખજૂરાનાં ઝાડ વચ્ચે એક ખાલી પતરાંનું ખોખું જ નીકળ્યું.

તેઓ રસ્તા પર આગળ ચાલવા લાગ્યાં. મંઘરાત પછી રસ્તા પરના ઊંચા અંધો થઈ ગયા હતા. કેટલુંક ચાલે ત્યારે બીજાં દોઢો આવ્યો. તેઓ થોડુંક આગળ ચાલ્યાં ત્યારે રસ્તો એકદમ ઊંચારા મારવા લાગ્યો. ડામરની સડક ધોવાતી હતી. છોકરાને થયું, 'ચાલો, વસ્તી છે. થોડે દૂરથી માણસોના અવાજ આવવા લાગ્યા.'

પણ તેઓ જેમ જેમ ચાલતાં ગયાં તેમ તેમ પેલા અવાજ દૂર જતા લાગ્યા. રસ્તો ધોનારાની ટાળા કામ પરવારીને જતી હતી.

થોડેક ચાલતાં રસ્તાની પડખે જે ઠેકાણેથી રસ્તો ધોનારાઓએ જમીનમાંથી પાણી લીધું હતું તે આવ્યું. તેટલા લાગતી આસપાસ વધારે પાણી ટાળાયેલું હતું. તેની પાસે જ એક ઊભાં ઊભાં પિવાય તેવા નળ એક નાનકડી દેરી બનાવી ઊભો કર્યો હતો. ડાસો એ દશમતથી બહુ ખુસ હતો. 'શહેરના લોકો કેવી સરસ પરખ મારે છે.'

તેઓ આગળ ચાલ્યાં થોડેક ગયા પછી ડાસાએ પૂછ્યું : 'ભાઈ, આ આપણે ક્યાં છીએ ? હું તો આણીગમ આવ્યો જ નથી.'

'ચાલો, બાપા, હવે દૂંકડું જ છે.' છોકરા જૂકું બોલ્યો. હવે તે આ લાગતો પણ ભોમિયો થઈ ગયો હતો. હજી તો તેમની સવાની જગ્યા ગાઉ દોડગાઉ જેટલી દૂર હતી અને પોતે સૌને ખોટી જગ્યાએ ઊતારી પાડ્યાં હતાં. તે મનમાં જરા પસ્તાવા તો લાગ્યો.

થોડુંક ચાલ્યા પછી ડાસો બોલ્યો :

'ભાઈ, જરાક આપણે બેસીએ તો ?'

‘હલે, ખેસો, બાપા!’ છોકરાના અવાજમાં ક્રાંતનતા આવી. ડોસો બીના રસ્તા પર ઊતરી દૂર ધૂળમાં જઈને ખેડો. તેની પાસે એ વ છોકરીઓ ખેડી. છોકરો દૂર જિભો રડ ડોસાએ એ વ છોકરીઓને માથે હાથ મૂક્યા ને કહ્યું: ‘મારી દીવડોઓ! બહેન, તમે મ અંગરખુ તો ધોયું પણ બરાબર નિયોચ્યું નહિ, દીકરા. હજી ય ટાકું ટાકું લાગે છે!’

છોકરીઓ ખોલી: ‘બાપા, કાલે સારું કરીને નિયોવીયું.’ અને ડોસાના બોળા ઢળવાનું કરવા લાગી. તે જોઈ છોકરો બોલ્યો: ‘ચાલો હવે, અહીં જાંધી જશે. પા આપણે મુકામે જઈએ.’

છોકરીઓ ઊભી થઈ. ડોસો જિભો ચવા ગયો પણ તેના પગ લથડ્યા. છોકરીનો ૨ લઈ તે પડતાં પડતાં બચી ગયો.

‘હાં, હાં, બાપા!’ છોકરો બોલ્યો.

નાની છોકરી એકાએક ખોલી બોલી: ‘દાદાના હાથ તો બહુ ઊના ઊના લાગે છે.’

‘કંઈ થયું છે, બાપા?’ છોકરો પાસે આવીને બોલ્યો.

‘ના, ભાઈ, સહેજ ટાક વાપ છે મને. આ અંગરખુ બહુ બીનું લાગે છે.’ ડોસો ખોલે

‘બાપા, અંદર ધોતિયાનો છોડો વીંટી લો. જરાક ચાલોને; હમણાં આપણો મુક આવી જશે.’

‘હા, ભાઈ, મુકામ આવી જશે. ચાલો. રામજી મારા!’ કહી ડોસાએ પોતાની શક્તિ બે કરી ચાલવા માંડ્યું. પણ તે દસ મંદર ડગલાં જ ચાલી શક્યો. અરે, આ રસ્તો ‘પણુ કે’ બીનો છે! અને રસ્તો ‘ના, હું તો ચોખ્ખો છું!’ એમ કહેતો પોતાની અંદરના તેજ માળા ઝગારાથી હસી રહ્યો.

થોડેક જઈને ડોસો રસ્તાની નીચે ઊતરી ખેસી પડ્યો, બોલ્યો: ‘ભાઈ, મારાથી નં ચલાવું હવે.’

છોકરો ડોસાની પાસે આવ્યો. છોકરીઓ દાદાની પાસે ખેસી ગઈ. છોકરાએ ડોસા શરીરે હાથ અડાઓ. અધધધ! કેવો તાવ ધીગતો હતો!

‘બાપા, અહીં જ સુવાનું કંઈ કરીએ ત્યારે.’ કહી થોડો જમીન સાફ કરી, આસપાસ થોડા કાગળ વીણી લાવી તેને પાથરી તે પર ડોસાને તેણે સુવાડ્યા. તે હરતો ફરતો હત ત્યારે પેલા રૂપિયા તેના ગળવામાં અવાજ કર્યા કરતા હતા. તેને બીક લાગી કોંક બદમા આવી ચડ્યા તો!

એમનાં બેએક લગાડનાં પાથરણાં પણ આજે તો ત્યાં દૂર પડ્યાં હતાં. એક છોકરી સાડી કાંઠી ડોસાને આઢાઢી, અને બીજી સાડીમાં એ વ છોકરીઓ વીંટળાઈને ખેડી. ‘દાદ બહુ ટાક વાપ છે? બીજું લગડું કાઢી આપીએ?’ છોકરીઓએ પૂછ્યું.

‘ના, બાપા, તમે આટો; મારે નથી જોઈવું.’ ડોસાએ ધૂજતાં ધૂજતાં કહ્યું.

છોકરો તો હવે ટોપી પહેરતો હતો, નહિ તો એની પાસેના ફેરા વ કામમાં આવત તે પોતાના ખિસ્સામાંના પૈસા સંભાળતો ડોસાની પાસે આડો પડ્યો. બેવતી વચ્ચે

હમેશની પેઠે બે ય છોકરીઓ મૂલી. ડાસાનું શરીર યાદમાં ધૂળડું હતું. ડાસાની પાંખે જઈને બેસતાં છોકરાને કાણ જાણે સંક્રાંત્ય, શરમ લાગવા માંડ્યાં.

ડાસાના શરીરનો કંપ બંધ થયો જોઈ છોકરાને નિરાંત વળી અને તેણે ઊંઘવાને આંખ મીંચી.

કાણ જાણે કેટલેય વખત ગયો હતો. તેને ઠાને ધીરે અવાજ આવ્યો:

‘બેટા!’

છોકરો બેઠો થયો. જાણે પોતે નાનો હતો ને બાપ બોલાવતા હતા તેવો હેતબર્મો અવાજ હતો. શહેરમાં આવ્યા પછી બાપા તેને માનવંતા ‘ભાઈ’ સંબંધી કહેતા અને તેંય જાણે બીનાં બીતાં તે લાડીને બાપા પાસે ગયો.

‘શું છે, બાપા!’

‘ભાઈ, પાણી મળશે ક્યાંય? ગળું સુકાય છે!’

‘તેઈ બાપા!’ કહેતો છોકરો ઊભો થયો.

છોકરીઓ પણ બેઠી થઈ ગઈ. નાની છોકરી બોલી:

‘દાદા, પાણી પીવું છે?’

‘હા, માડી; ગળું સુકાય છે, બેટા. તારો બાપો લઈ આવશે હમણાં. બેસો તમે.’ કહી ડાસાએ શરીરની આંસપાસ લૂગડું દાબીને લપેટ્યું.

‘દાદા, પાણીનો નજાં લાં કને જ છે! હું લઈ આવું.’ કહી મોટી છોકરી ઠાડી.

‘પણ, બહેન, શોમાં લાવીશ?’ દાદાએ ફીણ અવાજે કહ્યું. પણ છોકરીને તે સંભળાયું નહિ. તે થોડીવારમાં જ પાછી આવી:

‘દાદા, નજાંમાં પાણી નથી આવતું.’

‘ના આવે, બેટા, આટલી રાતે આપણાં જેવું કાણ તરસ્યું હોય કે તેને સારુ પાણીના નજાં ઉધાડા રહે! બેસ બેટા. તારાં બાપાને જવા દે.’

છોકરો મૂંઝો મૂંઝો શહેર ભણી ચાલવા લાગ્યો. જંગલનો રખડનારો આજે તે બીતો હતો. ગજવામાંના રૂપિયા બધું અવાજ કરતા હતા, નહિ? તેણે પાંચેને મુઠ્ઠીમાં પકડ્યા. આટલામાં કશી હોટલ કે દુકાન કે ઘર દેખાતું નથી. હજી દરવાજાને તો કેટલેય આંધે છે! જતાં આવતાં કલાક થઈ જાય. અને પાણી આપનારેય શોમાં આવે! અરે, પણ ડાસાને કંઈ થયું તો? ડાસાને તરસે મરવા દેવાય? પાંચ રૂપિયા ખરચી નાખતાંય પાણી મળે તો લઈ જવું. તેના હૃદયમાં શહેરમાં આવ્યા પછી બાપ પ્રત્યે ઓસરવા માંડેલો ભાવ ફરી જાગ્યો થયો. પણ પાણી ક્યાંથી મળે? તેના પગની નીચેનો રસ્તો હજી બીના બીના ઝમારો મારતો હતો. વળી બીજાં એક નજાં ગયો. નજાં બંધ છે તેમ જાણતો છતાં તે તેની પાસે ગયો. સદેજ અડધી દવાથી જોઈ. પાણીનાં બેએક ટીપાં પડ્યાં. તે દસ્યો. અને રસ્તા પર આવીને ઊભો. આજણ જવું કે ન જવું? ડાસાને કંઈ થયું તો? તેણે દૂધી ઝીણી જમ સાંભળી:

‘બાપા, એ બાપા, પાછા આવો, પાછા આવો.’ નાની છોકરીને અવાજ હતો.

છોકરાએ શહેર ભણી જવું માંડી વાળ્યું અને પાછો વળ્યો. તેના પગ તેને ખમર ન પડે તેમ દોડવા લાગી ગયા હતા.

તે બાપા પાસે આવ્યો ત્યારે ત્યાં મોટી છોડો ન હતી. બાપા રવરથ સાંત બેઠા તે મોલી બિઠ્યા :

‘ગાંડી ચર્ધ ગર્ધ છે મોટી તો; મેં ના કહ્યું તો મ પાણી શોધવા ગર્ધ છે. કે બૂલી પડી ગર્ધ તો ?’

છોકરાને ખીજ ચિંતા ચર્ધ. તેણે ખુમ પાડી.

‘એ આવી.’ રસ્તાની હેડવાસથી મોટી છોડોને જવાબ આવ્યો. અને થોડી હાથમાં એક પલળેલો દદરતો દૂરો લઈ તે આવી પહોંચી.

‘આ શું ?’ અર્ધાં ચોકો બિઠ્યાં.

‘છે ને દાદા, ત્યાં આગળ પેલા રસ્તો ધોનારાઓએ નળ ખોલ્યો હતો ને ત્યાં સં ખામણામાં પાણી હતું, મોખ્ખું નીતર્યું. દાદા, તે આ મોળી લાવી છું.’

‘અરે દીકરી,’ દાદા બોલ્યા, ‘પણ આ તો તારું લૂગડું છે, તને ટાઢ વાશે, બેટ

‘નહિ વાવ, દાદા, તમે ખોખો ધરો કે હું નિચોવી દઉં.’

દાદાએ ખોખો કર્યો. દીકરીએ એમાં લૂગડું નિચોવ્યું. રામે અમૃત મોકલ્યું હોય બાવથી ડોસો તે પી ગયા.

‘હાશ, બેટા. જીવતી રહે, મારી દીકરી.’

‘દાદા, ખીજું જોઈએ ?’

ડોસાએ જોયું કે આ એક છૂટડા પાણીથી તો તરસ બિહારી વધી હતી. પણ તેણે પાડી દીધી. ‘ના, બેટા, હવે ખેસો. મારી કંતે. કપાંય પાણી શોધવાં જરૂં નથી.’

છોકરા પાસે બીરે પગે મેડો. નાની છોકરી દાદાના હાથની નસો સાથે રમવા લાં નસો કેવી પોચી પોચી લાગે છે ! પોતાના હાથ પર તો એવી છેલ નહિ !

થોડી વાર અર્ધાં સૂતમૂન ખેસી રહ્યાં. છોકરા બોલ્યો : ‘બાપા, ત્યારે આડાં પડે ન કળ વળે. બીંધી જાઓ તો.’

‘બીંધી ગર્ધ ?’ ડોસો હસ્યો. તેની નગર બીંધે આકાશમાં ગર્ધ, ‘ના, બાઈ. બીંધવું નથી. હવે કેટલી રાત હશે ? આ જો ને વહાણ તો ઢળી જવા આવ્યું છે. ધડી પા સવાર થશે. બાઈ, યાદ છે કે આટલી રાત લગી આપણે અજાન કરતા ?’

‘હા બાપા, અને પછી હું સીધો ખેતરમાં જતો.’ છોકરા બાપાને પ્રસન્ન મને વ કરતા જોઈ આનંદિત થયા.

ડોસાને ગયા જન્મની ચર્ધ ગર્ધ હોય એવી પોતાની ગામડાની ગિન્દગી યાદ આ ‘પ્રભુ, તું મ શા દહાડા દેખાડે છે ? મારી બકિતમાં કઈ કચાશ હશે તે મને પાકા કર તેં આ ખીજ લડીમાં નાખ્યો.’ ડોસાના હૃદયમાં ઉમળકા આવ્યો. શહેરમાં કાટેલા કેટલાક મહિનામાં એવો ઉમળકા કદી આવ્યો ન હતો. તેને ભજન ગાવાની ઇચ્છા ચર્ધ.

‘બેટા, ભજન ગાઈએ તો કેઈ વટે કરે ખરું ?’

‘ના રે બાપા, ગાયો તમે. જોઈ લેવાશે.’ છોકરા બાપાને ઉમળકાં આવતા જોઈ પ્રસન્ન થયા.

ડોસાએ બીંધે આકાશમાં નગર નાખી. નવજામ તારાથી મટેલી રાત. કેવો મર્ધાં ચંદ્રવે છે ! દેરેદરથી ગળે ભગવાન હસી રહ્યો છે. ડોસાને ગળામાં ફરી સોસ પડ

લાગ્યો. તેણે મોઢામાં હાથ ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો. લુપ્પુ લુપ્પુ! હું નિન્દગીમાંથી અમી સાવ ચાલી ગઈ? ડાસાની નજર ચોથેર ફરવા લાગી. મારા પરબુ, આ ચારેય દોર આટલું બધું તો પાણી પાણી ભર્યું છે! આ રસ્તા ધોવાયા છે ખરું તોરે માટે. આ ધરતીના પેટમાં ટાંકાંનાં ટાંકાં ભર્યાં છે, મારા રામ આ પત્રે હોજના હોજ બર્ધા છે, પણ...? ડાસો મૂંઝાવા લાગ્યો. તેનું હૃદય પ્રશ્નને રૂપ ન કરી શક્યું.—અને બાળક રૂપે તેનો પ્રભુ નવાજ આપતો હોય તેમ નાની છોડી મંજિરના રણધર કરી બોલી જાય:

‘દાદા, ગાંઠ? પાની મેં મીન પિયાસી?’

‘મીન પિયાસી?’ ડાસાને એકએક પેલાનો પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર એવ રૂપ ધર્યો જવા લાગ્યા. તે છોકરીને સાથે દાદા ફેરવી બોલ્યો: ‘હા, બેટા. મારા રામ, ગાંઠો, પાની મેં મીન પિયાસી.’ અને મનમાં બોલ્યો: ‘આમ સમજે કે તેમ, સંત કબીરની દેવવાણી ચારે યુગમાં સાચી જ છે.’

અને તંબુરાને રણકાવતાં, ડાસાનો, મહિનાઓ લગી રૂંધાયેલો કંઠે પાંગરામાંથી છૂટતા પંખી પેઠે કલકલ કરતો વહેવા લાગ્યો:

‘પાની મેં મીન પિયાસી રે

મોરે દેખત આથે હાંસી રે.’

ડાસાએ ભગ્નન ચરૂ કર્યું ત્યારે ગળું સાવ સૂકું હતું. ભગ્નના ચખ્કો હાથ ઉચ્ચારતી હતી અને તેનું મન ઈશ્વરની લીલાના વિચારમાં પડ્યું:

ફુનિયાને હું શરૂપ દઉં? અમને તું કસે છે બાપ તે કંઈ અમારા લગ્ના ખાતર જ દશે? નહિ તો તારા ભગતને પાણીમાં બેસાડી તરસે મારવાનું તે શા માટે નક્કી કર્યું દશે?

છોકરીઓના કામળ અવાજમાં ડાસાનો ઘેરો સાદ આહોઆહો લગવા લાગ્યો. ડાસો જેમ જેમ ભગ્નન ગાતો ગયો તેમ તેમ તેના ગળામાં કોઈ અમી ઊંછળવું હોય તેમ લામવા લાગ્યું.

ડાસાએ શીત્લું ભગ્નન ઉપાડ્યું. છોકરીએ અટકી પડી આ તો દાદા પહેલો વાર જ ગાતા લાગે છે. છોકરીએ વચ્ચે વચ્ચેથી તૂટક ચખ્કો, પાણીમાં નાસાનાસ કરતી માછલીઓને મકાવા મથતી હોય તેમ, બોલવા લાગી:

નાભિ કમલ દી જોગ પડડ લો

અમૃત ખૂંદ વરસે સીંધો,

સુચરુ હોય સો ભર ભર પી લો,

એક અખંડિત ધારા દે.

અને ‘ભરભર પી લો’ ચખ્કોની ત્રણે મોંમાંથી ધૂન નામવા લાગી.

છોકરી મૂંગો મૂંગો સંભળતો હતો. આજે એને પોતાનો જૂનકાળ યાદ આવતો હતો. પોતે બાપને દેટકા રંગડયા છે? પોતાનાં કરમે ડાસાને આ ચહેરામાં ધૂળ ખાવી પડે છે. અને ચહેરામાં પે પોતે ડાસા ઉપર કેવા કેવા તગાદ કર્યા છે? તેના હૃદયમાં મયું: બાપા, પેયું ભગ્નન ગાય તો?: પાપ તારાં પરકાશ નોડેન... ત્યાં તો ડાસાએ શીત્લું ભગ્નન ઉપાડ્યું. અને છોકરાને રૂંધે રૂંધે જાગે સળગી જાય. અરે, જે રાતે આ ભગ્નન ગવાતું હતું, તે વેળા પોતે પાસેના ફુનિયામાં બેઠો બેઠો જુગાર રમતો હતો. અને ચાંસમાં આવી ઉપરા-

ઉપરી દાવ મૂકી બહુ સુમાવી બેઠો હતો. લાજનના શબ્દશબ્દ પલીતા બનીને એને સંપાવા લાગ્યા. અને એ બળતરાના દવમાં એના હૃદયનો તમામ મેલ બળવા લાગ્યો. પિતા પ્રત્યે તેના હૃદયમાં એક નિર્મળ લાવ ફેલાઈ રહ્યો. થોડી વારે તેણે જોયું તો બાપાનું લાજન મણે અમૃતની ઝીણી છુદો બનીને વરસી રહ્યું છે. અને પોતે પણ બાપાની સાથે વચ્ચે વચ્ચે ગાવા લાગ્યો :

.....જોગી જવલાને પાપા છ.
 વણુ રે ધૂણી ને વણુ ચીપિયે,
 બાવે જગન રચાયો છ,
 એવા જોગીઓને હુંદતાં કેટલા જુગ ગયા,
 કેટલા ભવ ગયા, થોડા દિન રહ્યા રે
 જોગી જવલાને પાપા છ.
 ચાર ચાર જુગોની સતો ગોદડી
 બાવો ઝોદીને બેડાં છ,
 નજુસે ને સાઠ દીધાં ચીંગડાં
 દોરો એકલ ભરીઓ છ.
 કાઈ રે બતાવે રમતા જોગીને
 ચાલું લાખ વધારીઓ છ,
 ગરુને પરતાવે ગોરખ બોલિયા
 જૂની ભોમિકા સંભાળો છ.

અને એ લાજનનું અમૃત ઝીલતો ઝીલતો છોકરો બિને પગે બેઠો બેઠો જ ઢીંચણુ પર માયું ઢાળી બાંધી ગયો.

લાજન ચાલતું રહ્યું. છોકરીઓને આ લાજન પણ નહું હતું. લાજનનો લવો બરાબર વળતો ન હતો. તૂટક તૂટક શબ્દો તે વચ્ચે વચ્ચે બોલતી હતી તેઓ પણ થોડી થોડી બંધમાં ઘેરાવા લાગી. અને અચાનક તેમનું યેન ઘીડી ગયું. દાદા કેમ ગાતા બંધ થઈ ગયા ?

બંનેએ દાદા લાજી જોયું. દાદાનું મોં સહેજ ઉધણું રહી ગયું છે, આંખો ઢળી ગઈ છે, અને તંબૂરાના તાર પર આંગળી અટકી પડી છે.

‘દાદા !’ મોટી બોલી.

‘દાદા !’ નાની બોલી. ‘ગાઓ કે ? કે બંધી જવું છે ?’ તેને એકાએક બીક લાગવા માંડી. તે બોલી બીડી : ‘બાપા !’

હું કરીને છોકરો જાગ્યો. મોટી છોકરી બીધી : બાપો વડશે. તે બોલી બીડી : ‘કંઈ નહિ બાપા તમે જાણો કે, એ તો આ અમથી ...’

પણ બાપાના મોં પર જરૂરે શેષ ન દેખાયો. મોટી છોકરીને નવાઈ મર્યા. છોકરાએ પોતાની નજર સામે જ સમાધિમાં બેઠી હોય તેવી બાપાની કાયા જોઈ. અને તે બહુ સંભાળથી ભક્તિભાવપૂર્વક બેઠ્યો.

‘શું થયું દાદાને ?’ નાની છોકરી બોલી પડી.

તને બીખારીને શાને આપવું ? દાખવી દયા
 શાને તારા સમા લાખો તણી આજસ પોપવી ?
 કોટિ કોટિ મતુખેની કતારો રાંકડી અંહી
 આઠે ખેડા, બની માત્ર પશુ, અંગાંગ તોડતી;
 તે છતાં પામતી ખાવા અત્ર ના પેટ પૂરતું,
 તેને ઉવેખીને શાને બીખારીને કશું દલ ?
 બેસીને બસમાં, બલતો હતો ત્યાં દીડી મેં તને;
 ને રહેા આમ રોવેથી ભરી મારા હું ચિત્તને.
 પણ ત્યાંદીહું મેં તારી કેટે શિશુ વિરાજતું,
 તારા જેવું જ ગંદું ને દુખ તારી જ વેલતું.
 અમારીલયાં મળી આંખો, હસી એ સહસા પડ્યું,
 ને એ હાસ્ય ઉરે મારા, લાવ બિંડા જગાડતું.
 દર દર વસ્ત્રાં મારાંતું મને રિમત સાંભર્યું,
 ને મોંતું આપવું તો એ અપાઠ મુજથી ગયું.

તેને આંગળીથી ચૂપ રહેવાનું કહી છોડેા બાપ કને ગયો. બાપાના નાક આગળ
 હથેળા ધરી નેઈને ખૂબ ધીરેથી બોલ્યો :

‘ અવાજ ના કરેા. દાદા બીંધી ગયા છે. હોં ! ’

નાની છોકરી વધારે મૂંઝાવા લાગી, અને દાદા દાદા કરતી દાદાની પાસે જવા લાગી.
 છોકરાએ તેને કામગતાથી પોતાની સોડમાં લીધી.

તેને આશ્વાસન આપતાં આપતાં તેણે મોટીને પણ પોતાને પડખે બોલાવી. અને એ ધ
 છોકરીએતે પડખામાં લઈને તે બાપાનું રિયર ધ્યાનરથ ત્રપિ જેવું મુખ નેતો નેતો બેઠો.

પૂર્વ દિશામાં કિરણનાં ઝરણુ ફૂટવા માંડ્યાં. અને ત્યાં બેઠા બેઠા સમરેખી વાદળોનાં
 પીંછાં વંજરામાં ખોસી બાપા દૂર દૂરથી ધૂન લગાવતા તેને સંભળાયા :

અમૃત ખૂંદ વરસે ઝીણી

મુગડુ હોપ સો ભરભર પો સો,

ભરભર પો સો,

અમૃત ખૂંદ વરસે ઝીણી !

સમાનશીલવ્યસનૈષુ સરવ્યમ્

‘પ્રબોધ’

સુમારે એક બે વાગે
રાતના ટાઢ આકરી
સૂસવે; સર્વ બેસાર
બિંધતાં; બિંધ એકલી
બગતી :

ને સિદ્ધિયે સાધ્ય થઈ શકે છે
સૂતાં સૂતાં, ને પ્ર-ગતિ સધાય છે
પડ્યાં પડ્યાં, એ અણુઅણુ તરવનો
નિબોધ દેતો, પરિપ્રાપ્તિ અર્થે
ચત્તિષ્ઠત, જાગૃત થઈ જવાની
નકામ આવશ્યકતા નિવારતી
સ્વપથે જોરમાં ગાડી
અધારામાં ધબે જતી.

યંત્રી પ્ર-ગતિ ન્યારે
બગ્યાં પ્ર-ગત માનવી.

હું જીતયો, ટાઢ ઠરેલ ગાત્રો
વીંદી ઈર્ષ હંકે ભરેલ ધાબળે;
હરી ગયેલો શશી યે બિચારો
અર્ધ અગૃત’વરથામાં
અર્ધ વીચેલ પોપચે
સરન્ત ધીમે નબમાં;
અને મેં—
સુરધું હવામાં ‘વડવાણુ જંકસન.’

ધુમ્યા કરે ઈન્જન બાળકો કૈ,
નિગૂઢ નાદે વડોલો વહન્ત,
ધગન્ત જોરાવર કાઈનામા
ધીમાધીમા સૂસવતા રહન્ત.
અથકાય ડબ્બા, ધનરાબ્દ જંગે,
વચ્ચે પડે સર્વ-પ્રકાશ-શેરકા,
રાતા, લીલા, જંકસન તારકો શા

હરે તમે દીપક સિમ્બોના.
થાતું મને ‘શું દિન રાત ભેળાં!’
નિહાળતો જૂ-પર વ્યોમ-લીલા.
લાં, વેગને વેગન જેમ આથડે
મારે ડબે બે જણુ એમ બાખડે.

“ઉપાડ તારી અહીંથી પચારી.”
“નથી અહીં કું તુજ છાપ મારી.”
“તારા નથી બાપની આગગાડી
મેં યે કઢાવી છ દિકિટ.” એક
તગાવતો લોચન લાલ, બીજો
દડો ઉલાળે, વચમાં પડે કો’
ના દે કશી દાઢ; ‘કઢાય આમાં
વધી જશે વાત અને નકામું
એકાદનું ખૂન મશે’ વિચારી
ખીકે જતું પોલીસ લાવવા કો.

‘અરે કહું છું ઊંક, હાથ ઝાલી
ન્યાં ખેંચતો એક, સૂતેલ માનવી
દંડો પછાડી ગરજી ઊઠેલ :—
“સંભાળજો, જાળવજો, નહીં તો,
હું તો ફરું ફક્કડરામ જેવો,
મને નથી કું ડર જેલગોતનો,
તારાં પરન્તુ રંગેળી જવાનાં
બેરી અને બાળક એક ધાએ.”

“મને વળી ક્યાં પરવા પડી છે!
ઉલાળ નં પાછળ કે ધરાળ નં
મારે અગાડી, નહીં બાર લેય,
હું યે ફરું ફક્કડરામ જેવો
બેરીકર, જેલશું, મોત છે શું!”

“તો આમ ક્યાં?” “આ ગિરનાર જતું.”
“હું યે જતો ત્યાં શિવરાત મેળ.”

જોતાં રહ્યાં સૌ, કાણુવારમાં તો
એ વેગને વેગન આથડી મળે
મનો મલ્યાં તેમ અગમ્ય મેળે.

ચોક્કસ આવી, દમદાદી છાંટી
આવી ગર્ભ, કે દ્વિજો જ કામનો
એને હતો : ને નિરપેક્ષ ગાડી
ધામે ધામે પંથ પડત વેગે.

ને દાદથીજ્યાં સમ નિદરતાં,
પ્રકમ્પ, વાતાવરણે લમનતા
અતુલજ્યા મેં અધ્યવન્ધ આંખે.
“તે કેમ આતું?” “મુજ ઘેરી આપડી
મરી અકાળે, રાહ્યાં બિચારાં
આલ્યાં ગમ્યાં પાછળ સાર છોકરાં;
હું બાપ આવો નિકલ્યો નકામ;
ને જોઈ આતું નહીં કોઈ બીજો
દેવા મને દીકરી હામ બીડી;
અને હવે તો ઘઈ ગે અવસ્થા.”

“મારે ય બોગે અવળી દશા થૈ :
હતો રૂપાળો, ફરતો, જીવન,
મને હતો શોખ દરેક વાતનો;
સાફ લગાવી, ચરામા અગાવી,
એ પાન આવી ફરતો બજારમાં;
ને માનતો કે મુજ ભાગ્યમાં તો
હશે જડી કોઈ રવરૂપ-રાણી.

“તું જોજો ભાઈ, નસીબ-ફૂટલાં:
મરી ગઈ એ પરણ્યા જ પહેલાં,

ને એકને માંડ કરી બચાવી
તે થે ગઈ છપ્પનિયા દુકાળમાં
મૂકી ગઈ નેં ફરજદ વાંસે.

“નહીં! જરા દાદ વધુ જણાતી,
ગાંભે બરેલો પથુ નેં દીવાસળી,
રાખો છ દે?” “હા, મુજથી મુસાફરો
એકાદ એ ઘૂંટ વિના ન ખૂટશે,
અગે ચડેલી નહીં દાદ ઊડશે!”

“ક્યાં રાત રેશે? કંઈ ધર્મશાળા
છે જાણુમાં?” “સાવ જ છું અમપયો.”
“મારો સગો એક રહીશ ત્યાંનો
રહીશ હું ત્યાં જ, તમે ય ચાલો,
ત્યાં ફાવશે, કારણ કે બિચારો
એ થે બન્ધો ફક્કરામ, બેરી
એનીય આ માસ મહીં જ મુજરી
ગઈ, ધરે કોઈ ન, છોકરાં એ
મોસાળ રેં ને ઊઝરે, કમાતા
આ ભાઈ દેરાસરમાં રહી વળી
ગાંભ તણા શોખીન છે પૂરેપૂરા.”
“ત્યારે ભલે હું પથુ ત્યાં જ ધામા
નાખીશ.”

ને લઈ ચલમે ફડકાં
દીધી બીજાને : અવધૂત અંતરે
ભરી ભરી હંફ અનેક કાલવી
તાણ્યા કરે ઘૂંટ, જગેજ મુંગી.
એવી જ, ને, આગ ભરેલ અંતરે
વલે જતી દેન અચૂક, મૂંગી.

કલા વિવેચનના મુદ્દાઓની દ્રષ્ટી અને છુટ્ટા અર્થો, વિવેચનના પ્રશ્નોના અંગની કાઈ હકીકત, કાવ્યવર્ણને ઉપયોગી કાઈ હકીકત, વગેરેને કંઈક છુટ્ટા અને સરલ શૈલીમાં રજૂ કરવાને આ મથાણું યોજેલું છે.

ચિત્રકલા અને ભાષા

ધણાઓ કહે છે કે ચિત્રની અપીલ સાહિત્ય કરતાં વધારે બહોળી છે. સાહિત્ય સમજવાને તે સાહિત્યની ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. ચિત્રને માટે એવી કાઈ જરૂર રહેતી નથી. ચિત્રની અપીલ સાર્વજનિક છે. આ અભિપ્રાય અમુક અમુક દષ્ટિએ ચિન્ત્ય છે.

અલખત કુદરતનું કાઈ દશ્ય, પર્વત સમુદ્ર વનરાઈ વરસાદ તોફાન વગેરે, ચિત્રકારની ભાષા ન સમજતો હોય તે પણ સમજી શકે. તેમજ, ગમે તે દેશનાં બજારનાં દશ્યો. મંદિરનાં દશ્યો, યુદ્ધનાં દશ્યો, કુટુંબનાં દશ્યો વગેરે પણ ચિત્રકારની ભાષા ન જાણનાર પણ સમજી શકે. પણ બધાં દશ્યો માટે આમ કહી શકાશે નહિ.

એ પ્રકારનાં દશ્યો આમાં અપવાદ રૂપ છે, અને એ અપવાદના પ્રકારે ચિત્રકલામાં બહુ મહત્ત્વના છે. તે અપવાદનું સામાન્ય સ્વરૂપ અર્થવાને બદલે દાખલાથી વિચાર શકે કરવો વધારે સગવડ ભરેલો છે. વોટુસનું પ્રસિદ્ધ 'આશા'નું ચિત્ર લો. એ ચિત્ર શુન્યરાતમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. સદ્ગત નરસિંહરાવે 'સ્મરણસંહિતા'માં તેને મૂકેલું હોવાથી તે સુલભ પણ છે. તેમાં એક પાટા ગાયેલી સ્ત્રી આખા પૃથ્વીના ગોળાને ખલાણીને ખેડી છે. તેના હાથમાં એક તંત્રી છે જેનો એક જ તાર સાંજે છે, બાકી બધા તૂટેલા છે અને તે એક તારને તે બહુ ઉત્સુકતાથી વગાડે છે. કંઈક એવું પણ સ્મરણ છે, કે ચિત્રના એક ખૂણામાં એક નાનો સરખો તારો ઝળકે છે, જો કે 'સ્મરણસંહિતા'ના ચિત્રમાં તે જણાતો નથી. હવે આ આખું ચિત્ર બરાબર જુઓ, અને કહો કે ત્રીજે 'આશા' એમ ન લખેલું હોય, તો એ ચિત્રનો આશા એવો અર્થ ગમે તેવો સંસ્કારી પ્રેક્ષક પણ કરી શકશે ખરો ? હું માનું છું નહિ જ કરી શકે. આ એક જ ચિત્ર માટે એ ખરું નથી, પણ આવાં પ્રતીક રૂપ બધાં ચિત્રોને માટે એ ખરું છે. એવાં ચિત્રોને ભાષાની અપેક્ષા રહે છે અને રહેવાની જ.

એક બીજા પ્રકારના ચિત્રને પણ ભાષાની અપેક્ષા રહે છે. કામરુદિની છેલ્લી મિજબાનીનું ચિત્ર લો, 'દ્રીપદીવસ્ત્રાહરણ'નું ચિત્ર લો, શ્રી. સોમાલાલ શાહનું 'કર્ણકુંતી' લો, શ્રી. કનુ દેસાઈનું 'કરણ અને દેવગદેવી' લો, આ પ્રકારનાં ગમે તે ચિત્રો લો, તો જણાશે કે તે દરેકની ત્રીજે ચિત્રના વિષયના નામની જ નહિ, પણ જે પરિસ્થિતિનું ચિત્ર છે, તે પરિસ્થિતિ પાછળ રહેલા ઇતિહાસના જ્ઞાનની પણ જરૂર રહેશે જ. આવાં ચિત્રો તદ્દન

ભાષાનિરપેક્ષ કદી. ચર્ચ શકશે નહિ. ઉત્તમ ચિત્રકારોનાં ધણું ઉત્તમ ચિત્રોના વિષયો ઇતિહાસ અને પુરાણોમાંથી લીધેલા હોય છે તેટલે અંશે એ ચિત્રોને ભાષા દ્વારા ઓળખાણની જરૂર રહેવાની જ.

આ હકીકતને સંહિતપના એક અંગ સાથે સરખાવવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે, એટલું જ નહિ, આવી રીતિમાં ચિત્રકલાને કશી નામોશી નથી એ પણ સાથે સાથે સ્પષ્ટ થશે. કાવ્યમાં કેટલાંક કાવ્યોને મથાળાની જરૂર નથી હોતી. સાધારણ રીતે ધણુંખરાં કાવ્યોને મથાળાં અપાય છે, પણ તે અધાંને મથાળાંની જરૂર અવશ્ય હોતી નથી. મથાળાં વિનાનાં કાવ્યોની સંખ્યા હજી ઘણી વધારી શકાય. ‘મધ્ય રાત્રિએ કાપલ’ ‘જળધોધ’ ‘મને જોઈને ભીડી જતાં પક્ષીઓ’ વગેરે ધણુંખરાં કાવ્યોનાં મથાળાં ન હોય તો ચાલે. મથાળાંનો રિવાજ છે તેથી કવિ ઘણીવાર મથાળું દરે છે, તેથી વાંચનારને થોડી મદદ મળે છે, પણ ધણું કાવ્યોનાં મથાળાં કાઢી નાંખ્યાં હોય તો સમજવામાં વાંધા ન આવે. ઘણી વાર તો મથાળાં કાવ્યને ઓળખવાનાં નામો માત્ર હોય છે. મહાભારત એ માત્ર એ કાવ્યનું નામ છે. એ મથાળા વિના કાવ્ય સમજી શકાય છે. પણ અર્ધાં મથાળાંનું એવું નથી. ‘ઉત્તરા અભિમન્યુ’ કાવ્યને મથાળાની જરૂર છે અને રહેવાની. એટલું જ નહિ, મહાભારતની ઉત્તરા અભિમન્યુની હકીકત પણ વાચકને માહિત હોવી જરૂરની છે. અને આવાં મથાળાની જરૂરવાળાં કાવ્યો, અને વિષયનિર્દેશની જરૂરવાળાં ચિત્રો લગભગ એક પ્રકારનાં જણાશે. આપણે એમ કહી શકીએ કે કેટલાંક કાવ્યોને, કાવ્ય બહારના મથાળાની જરૂર હોય છે તેમ જ કેટલાંક ચિત્રોને પણ ચિત્ર બહાર મથાળાની જરૂર હોય છે. ફર એ પડ્યો કે કવિતા પોતે વાણીની કળા છે અને તેનું મથાળું પણ વાણીનું જ છે; પણ ચિત્ર રંગની કળા છતાં તેને મથાળું વાણીનું લેવું પડે છે. અને આમાં કાવતા કરતાં પણ ચિત્રને વાણીના મથાળાની દંધક વધારે જરૂર રહેવાની. કારણકે ચિત્ર આખી કથામાંથી માત્ર એક જ પસંદ કરેલી ક્ષણનું દ્રશ્ય આપી શકે છે, એટલે એ ક્ષણ પહેલાંની હકીકત તેને ભાષા મારફત જ કહેવી પડે છે, જ્યારે કાવ્ય પોતાના પિંડમાં બતાવે. અને ગતિઓનું નિરૂપણ કરી શકે છે, અને ચિત્ર છતાં ભૂતકાલ સૂચવવાની અને કથવાની એની શક્તિ અને તક ઘણી વધારે છે.

ઉપર જે ‘આશા’ના ચિત્રની વાત કરી, તે ચિત્ર ભાષાનિરપેક્ષ જોતાં કાવ્યની પરિભાષામાં સાદસ્યમૂલક અતિશયોક્તિ અલંકાર છે. ચિત્રનો અર્થ એ છે કે આશા એક સ્ત્રી જેવી છે, જેણે આખે પાટા બાંધ્યા છે, જે આખી પૃથ્વી પલાણીને ઘેરી છે, જે આખી તંત્રીમાંથી એક જ સાંજે રહેશે તાર વગાડ્યા કરે છે. અહીં આશા એ ઉપમેય છે અને ચિત્રની સ્ત્રી ઉપમાન છે. ભાષાનિરપેક્ષ ચિત્ર ઉપમેય વિનાનું પ્રપચિત ઉપમાન છે. ચિત્રકલામાં ઉપમેયના નિર્દેશ વિના એકલા ઉપમાનમાં ઉપમેય સૂચવવાની શક્તિ નથી. એટલે ભાષાથી ઉપમેયનો નિર્દેશ કરી આપણે તેને રૂપક બનાવીએ છીએ.

અલગત ભાષા વિના ચિત્ર પોતાનું વ્યંગ સમજાવી શકે એમ નથી. પણ એટલા ઉપરથી કાંઈ ભાષાવાદી ચિત્રકલાને અશક્ત કે પાંગળી કહે તો તેમાં તે પોતાની અસંધિકતા

જાતની આપે. કારણકે ભાષાના એક આટલા નાના ટેકાથી એ એટલું સુંદર અને અદ્ભુત કહે છે જે ભાષા કદાચ આટલી સચોટતાથી ન કહી શકે. એવું જ પૌરાણિક ચિત્રોનું પણ.

અહીં આપણે જોઈએ કે ભાષામાં જેને રૂપક કે સાદૃશ્યમૂલક અતિશયોક્તિ કહીએ તે ચિત્રમાં આવી શકે છે. એક બીજા ભાષાના અલંકાર પણ ચિત્રમાં આવે છે અને તે અત્યુક્તિ.^૧ આને માટે એક જ દાખલો બસ યશ અને તે ભુદ્ધ-પરોધરા-રાહુલના અગંઠાના ચિત્રનો. તેમાં ભુદ્ધને પરોધરા-રાહુલ કરતાં વધારે મોટા પ્રમાણનો ચીતર્યો છે, તે એક પ્રકારની ચિત્રની અત્યુક્તિ છે.

એક બીજા બાબત પણ સાથે સાથે વિચારી લેવી ઠીક છે. એક કલાના અલંકારો એ તે એ રૂપે બીજા કલામાં અવશ્ય સંદાનત ન થઈ શકે. સંસ્કૃત કાવ્યમાં સ્ત્રીના અધરોધને બિંબ^૨ સાથે સરખાવે છે. એક ચિત્રમાં સ્ત્રીના અધરને લગભગ બિંબ જેવો ચીતરી બતાવેલો મેં જોયો છે, અને તેમાં કલાને હાનિ થતી નહોતી. પણ બધી ઉપમાઓ માટે એમ નહિ કહી શકાય. ચન્દ્રમુખી કે કમલાક્ષી કહીએ છીએ પણ મુખ કે આંખની જગ્યાએ ચન્દ્રનો કે કમલનો આકાર નહિ મૂકી શકાય. દરેક કલાને પોતપોતાની વ્યંગનાશક્તિ હોય છે. પ્રતિસાધી અને અવ્યાસથી કલાકાર પોતાની કલાની શક્તિને ઓળખે છે અને પ્રયોગે છે.

૧ 'અતિશયોક્તિ' એ કાવ્યની પરિમિતમાં અમુક જ અર્થ લાવે છે માટે અમેલમાં જેને Hyperbolic કહીએ તેને માટે 'અત્યુક્તિ' અર્થ રાખીએ તો સારું.

[એક સંમીક્ષા *]

રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા

પ્રારંભિક મનન

પ્રશ્ન આ છે : પરપ્રાંતીય ભાષામાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું કે નહિ? આપણા દેશમાંથી પ્રગટ થતાં અંગ્રેજી મારિટિમાંથી કેટલાંએકમાં, દેશની બંગાળી, તેલુગુ, મરાઠી, હિંદી, ગુજરાતી વગેરે પ્રાંતીય ભાષાઓનાં પુસ્તકોની એક પ્રશ્ન નાની-મોટી આવેચના આવે છે ખરી, પરંતુ એ માસિકો અંગ્રેજી જેવી આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓમાં તો હજી લેવાકેંદ્ર ગણાય એવી ભાષામાં પ્રગટ થાય છે એટલે પ્રાંતપ્રાંતના પ્રકાશકો પુસ્તકવિક્રય માટે ઓછે-વતે અંશે બહોળી જાહેરદારી કરાવવા ખાતર પણ એવાં માસિકોનું શરૂાં શોધે એ સ્વાભાવિક. આવાં અવલોકનોમાં પુસ્તકની યોગ્ય આંકણી લાગ્યે હોય; ચર્ચા અને તુલના તો જરૂરના અભાવે કેવળ અશક્ય. સ્વભાષાપ્રાંતમાં જ યોગ્ય વિવેચક મળી જાય તો સમદષ્ટિ જણાવટ થતી માલમ પડે છે.

પરપ્રાંતીય ભાષામાં પ્રગટ થયેલ સર્વ ભાતનાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું (અ) સહેલું નથી, કેમકે પ્રાંતમાં અન્ય પ્રાંતભાષાઓના જાણકાર નહિવત્ હોય; (બ) નિષ્ફળ જન્ય, કેમકે અવલોકનનો એક હેતુ કે પુસ્તક તે પ્રાંતના લોકો વાંચેવિચારે, મુરકેલીઓ તે તો, લોકોનું અન્ય પ્રાંતભાષાનું જ્ઞાન ઓછું કે જરાય નહિ હોવાને લીધે કે પછી સ્વભાષાપ્રિયતા, બીજી ભાષાઓ પ્રત્યે ઉદારતા રહે એટલી હદ સુધી કેળવી હોય એને લીધે કેવળ માર્થો જન્ય; (ક) બહુ ઘટેજા રાખવા જેવું ચે નહિ, કારણકે આજે પ્રાંત પ્રાંતે સાહિત્યપાક પાકમાં જુવાર હેલ, બાજરી હેલ, ઘઉં ચે હેલ ને ખડતર જમીન વિશેષ એટલે લીલું સુકું થાસ તો પુષ્કળ ભગી નીકળ્યું હોય !—એટલે બધો છે કે પત્રકારિત્વના આજના સંલેગેને કારણે પ્રાંતનાં માસિકો સ્વભાષાનાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરવામાં પણ જરાબર પહોંચી વળતાં નથી. આમાં બીજી ભાષાઓનું અવલોકન કરવાનું સ્વીકારે તો સ્વભાષાનાં ધણાં પુસ્તકો છોડી જ દેવાં પડે.

જરા વધુ બેઠે બિતરીયું તો માલમ પડશે કે ઉપર દર્શાવેલી મુરકેલીઓ ભાષાદ્વારા અવિષ્કાર પામતી સાહિત્ય-કલા તથા ભાષાદ્વારા ક્યન પામતાં શાસ્ત્રોને (એટલે કે સર્વ શાસ્ત્રોને) નડે છે. વાસ્તવ્યતા સર્વ પ્રકારેને ભાષામાખ્યમનું જુદાપણું સમગ્ર કલા અને ભાષા દેશની મૂળ સંસ્કૃતિ ને હવા એક હોવા છતાં પ્રાંતીય બનાવે છે. જે અનુવાદથી-ભાષામાખ્યમના ફેરથી-તૂટી વિશાળતર બને છે. પરંતુ જે કલાઓ માખ્યમ વૈશિષ્ટ્યને કારણે સ્વતઃ અપ્રાંતીય છે તેમને આ મુરકેલીઓ કલાદેહે

* મહારાષ્ટ્રીય ગાયક શ્રી. રામકૃષ્ણ વઝે દ્વારા 'સંગીત-કલા-પ્રકાશ'ની સંમીક્ષા.

નડતી નથી. એવી કલાઓમાં સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરે ગણાવી શકાય. સાહિત્ય-કલાના વિષયમાં ભાષાંતરમાં મૂળનો મરોડ કથનવાનો અને તેથી શૈલી ઉપરાંત વસ્તુનો પણ મોડ કુરૂપ થવાનો જે સદા સંભવ તે આ કલાઓને નથી નડતો. અજ્ઞાત, એ કલાઓમાં પણ પ્રાંતે પ્રાંતે વિશિષ્ટતા હોવાનો સંભવ ખરો, પરંતુ એ વિશિષ્ટતા કંઈક શૈલીની વિશિષ્ટતા જેવી એટલે માધ્યમને મુકાયલે અતિ મૌલુ અને મોટે ભાગે તો વિશેષ પ્રયત્ન વિના સહજબોધ્ય.

આવી કલાઓનું ન્યારે શાસ્ત્ર રચાય છે ત્યારે જ મોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે કેમકે શાસ્ત્ર હોવાનું ભાષામાં. આમ મૂળ અપ્રાંતીયને પ્રાંતીય સીમદારી લાગે એટલે કળાના સમગ્ર મનન, વિચાર અને ઉપભોગશાસ્ત્ર-જેનું વર્તુલ કળાની વ્યાપકતા જેટલું તો મોડું હોવું જ જોઈએ-તેને જરૂર કુડિત બનાવે અને પરિણામે કલાને પણ ધોક્કા પહોંચે, એ સ્વાભાવિક.^૧

એટલે આ કલાઓનાં શાસ્ત્રની ભાષાસીમા સર્વ બાલુએથી તોડાય તેટલી તોડવાની બહુ જ જરૂર છે. દેશની વ્યાપકમાં વ્યાપક ભાષામાં આ કલાઓનાં શાસ્ત્ર પુસ્તક અને લેખોદ્ધાર રચાય, તેમજ ચર્ચાય, તો જ પ્રગતિને યોગ્ય અવકાશ મળી રહે. વર્તમાન જરૂરિયાત:- આપણા દેશનો વિચાર કરીએ તો આ વસ્તુ માટે અંગ્રેજી કરતાં કંલા વિષયક દિલ્હીસ્તાની ધણે દરજ્જે વધુ યોગ્ય લાગે છે. આ પસંદગીનાં કારણો સામયિક હવે તો એટલાં જાણીતાં થઈ ગયાં છે કે અહીં તે ફરી જણાવવાની જરૂરિયાત રહેતી નથી.

દિલ્હીસ્તાની સમગ્રતાં આવડતું હોય પરંતુ વિશદ સાહિત્યચર્ચા કરવા જેટલું ન આવડતું હોય તે પ્રસંગમાં શું કરવું? એનો સ્વાભાવિક તોડ આ જ હોઈ શકે: પ્રથમ પોતાને ફાવે તે ભાષામાં લખે, પછી, ક્યાં તો પોતે જ કોઈ દિલ્હીસ્તાની ભાષાના સારા જાણકાર પાસે તેનો અનુવાદ તૈયાર કરાવડાવે અથવા પ્રથમ પ્રાંતીય ભાષામાં પ્રગટ થવા દે, અને એનું યોગ્ય મૂલ્ય પરખનાર કોઈ દિલ્હીસ્તાનીના જાણકારના ભાષાંતરની રાહ લુએ.

ઉપર આપેલાં બંને સૂચનો શાસ્ત્રીય લેખોને માટે ફીક છે, પરંતુ શાસ્ત્રમંથને માટે બીજી સૂચન કામ આવે એવું નથી એ મારી દૃષ્ટિ બદલ નથી. પહેલાં પ્રાંતીય ભાષામાં પ્રગટ કરવું ને પછી કોઈ ઉત્સાહી ભાષાંતરકરના દિલ્હીકરણની રાહ જોવી, એવો લાંબો કામ પુસ્તકના વિષયમાં કરવા જઈએ તો હમસીના ઝાઝા કાન જેવું જ થવાનો સંભવ છે. મૂળનું ભાષાંતર થાય એમાં સમયનો નાનોભોટો ગાળો પડવાનો બહુ સંભવ, જન્મ તે ઉપરાંત પુસ્તકવિકાસની દૃષ્ટિએ પણ એ સલાહભર્યો કામ નથી હવે તો કોંગ્રેસના પ્રચારને

૧ એ બધી કલાઓને ધોક્કા પહોંચે જ છે. સંગીત લો. આપણા દેશનું સંમીન એક હોવા છતાં એની શાસ્ત્રચર્ચા કેટલી બધી પ્રાયમિક, એનું મનન કેટલું બધું છીછરું છે! વાગ્ગ્યો, સંગીતમરોમ્ પરસ્પર ઈર્ષ્યા, બેદદ અદકાર વગેરેનું મૂળ પણ કંઈક એમાં જ છે. એક પ્રાંતમાં સાડું પુસ્તક બદલ પડ્યું હોય તેનો લાભ બીજા પ્રાંતને પૂરતો મળતો નથી. એક પ્રાંતના પુસ્તકને યોગ્ય વિવેચક બીજા પ્રાંતમાં હોય પણ બાળને સીધે છબાવટ થાય જ નહિ. આને કીધે સંગીતશાસ્ત્ર તેમજ કલાની પ્રગતિ બેદદ અવરોધાર્થ છે.

લીધે હિંદીના જાણકારો વર્ષે પ્રતિવર્ષ સારી સંખ્યામાં વધતા જાય છે એટલે હિંદીભાષાવેશ પહેરીને જ પુસ્તક પ્રેસમાં જાય એ જ ઉત્તમ માર્ગ.

ભૂમિકા, ઈમારતચતુર અને પ્રચાર : આ ત્રણે સાધના માટે હિંદુસ્તાનીમાં એક નોખું કલાવિષયક ઉચ્ચ પંક્તિનું સામયિક પ્રગટ થવાની મને ખાસ જરૂર લાગે છે. વધુ સમય વહી જતાં પહેલાં જ આ ધવું આવશ્યક છે. કોઈ રસિક કલાવિવેચકના હાથે એનું સંચાલન થવું જોઈએ.—હા, કામ મોટું તો છે જ, પણ જરૂર તો પણ એટલી જ, બલકે વિશેષ, મોટી છે એની કોણ ના પાડી શકશે ?

*

*

*

સંગીત-કલા-પ્રકાશ ભાગ ૧લાઃ—(હિંદી ચિન્ન વ અપ્રસિદ્ધ રાગ યાંચા સંગ્રહ) લેખક તથા પ્રકાશક : ગાયનાચાર્ય રામકૃષ્ણ નરહર વઝે-૬૧૮, સદાશિવ પેક, પૂના ૨.

‘આ ઉત્તમ પુસ્તક હિંદુસ્તાનીમાં જ બહાર પાડ્યું હોત તો બહુ સારું થાત’ એ વાત આગલા ફકરાઓની મર્યા પછી ટાકીટાકીને કહેવાની જરૂર હવે રહેતી નથી. માત્ર એક જ વસ્તુ ઉમેરવાની રહે છે, અને તે એ કે આ પુસ્તક મરાઠીમાં છપાયું છે છતાં દેવનાગરી લિપિ વાંચી શકનાર કોઈ પણ વાચક એને અસુક હદમાં ઉપયોગ કરી શકશે—શરત એટલી જ કે સંગીતની સર્વામાન્ય પરિભાષાનો એને પૂર્ણ પરિચય હોવો જોઈએ એટલું હશે તો આમાંની ઘણીખરી મુખ્ય મુખ્ય બાબતો (વળ્યાવળ્ય નિયમો, રાગના ઉકાવ, ચલન તથા ઝીજ) સમજવામાં ખાસ હરકત નહિ પડે. પં. ભાતખંડેનાં પુસ્તકોની જેમ આ પુસ્તક પણ મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાં પણ, મુખ્યત્વે અપ્રસિદ્ધ ગંગો અને ઝીજોને માટે, જરૂર વંચાશે. આ પુસ્તકની સમાલોચના કરવાનું મેં માથે લીધું તેમાં કારણરૂપ એ જ બીના છે એ સમજી શકાશે.

*

[અવલોકનનો આરંભ કરતાં પહેલાં એક વાતનો ખુલાસો કરવો યોગ્ય ધારું છું, કે જેથી ગેરસમજ ઊભી ન થાય. (ગેરસમજ માટે સંગીતનો વિષય સારામાં સારો છે એટલે જ આમ લખ્યું પડે છે ! ના, માત્ર લુખ્ખી મોહામોહાની ગાળાગાળા નહિ, એમાં તો લોકો જેવા ટાંચે મળે એવી જાગે બોલાવતી કુસ્તી વિરોધના ઊંચામાં ઊંચા સાધન તરીકે ગણાય છે ! જાણીને ખુશ થવા જેવું છે કે આગળના ગવૈયાઓ માત્ર ગવૈયાઓ નહિ પણ કસરતયાજ પણ હતા !) માત્ર ચર્ચારૂપ સુદ્ધાઓની જ મેં અહીં ચર્ચા કરી છે; મંથકર્તાનાં જે મંતવ્યો અને રાગવિવેચનો સાથે આ લેખકને મતભેદ છે તેનું જ પૃથકરણ કરવા ધાકું છે. સંમત વસ્તુની મર્યા પિછપેજનું જ બીજું રૂપ છે. આ સર્વ ચર્ચા હજી ધડાતા સંગીતશાસ્ત્રના શુદ્ધકરણ કે સંસ્કારનારું જ છે એ જણાવવાની જરૂર ન હોય.]

ઉચ્ચ પંક્તિના ગાયક તરીકે જેમની ખ્યાતિ મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાં પણ પ્રસરેલી છે, અને જેઓ સંગીતધુરધર નિસારદુસેન ખાંસાદેય પાસેથી તેમજ વજીરખાં અને ઈનાયત દુસેનખાં પાસેથી પણ સંગીતદીક્ષા પ્રાપ્ત છે તથા બીજા અનેક સંગીતવિદોના નિકટ પરિચયમાં આવેલા છે તે પં. રામકૃષ્ણ નરહર વઝે જેવા સંગીતકાર સંગીત સંબંધી કંઈ પણ પુસ્તક પ્રગટ કરે એ વસ્તુ હરકે સંગીતરસિકનું ખ્યાન ખેંચ્યા વિના રહે જ નહિ.

સાધારણ રીતે ગવૈયાઓ પુસ્તક બહાર પાડવામાં બહુ માનતા નથી. નોટશન દ્વારા ખીજી બંને પણ શાસ્ત્રીય હિંદુસ્તાની સંગીત તો શીખવી ન જ શકાય એવું હોવાથી એમની આ ઉદાસીનતાને યોગ્ય ટેકા પણ મળી રહે છે. એક તરફ નોટશન જરા યે કામનું નથી એમ કહેનારા ઘણા મળી આવે છે; ખીજી તરફ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં યાચ છે તેનો જ નોટશનનો બહુ ઉપયોગ હિંદી સંગીતમાં પણ શક્ય છે એવું માનનારા પણ છે જ. પં. વજ્રેશ્વરનાં વલણ કંઈક પહેલા મત તરફ ઢળતું લાગે છે. નોટશનની ઉપયોગિતા કે અનુપયોગિતાની ચર્ચા ભવિષ્ય માટે રાખીએ, પરંતુ આજની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં લેતાં આ જ વસ્તુ એક ખીજી દૃષ્ટિએ પણ જોઈ શકાય એમ છે: આપણું આધુનિક સંગીતનું શાસ્ત્ર હજી ઘડતર અવસ્થામાં હોવાથી જૂની પુરાણી ચીજોનું મહત્ત્વ ધણું જ છે. આપણું શાસ્ત્ર હજી ચીજોમાં છુપાયેલું છે. પં. ભાતખંડેના મહાન પ્રયાસથી તે કંઈક બહાર આવ્યું છે ખરું, પરંતુ એ દિશામાં હજી પુષ્કળ સંશોધનને અવકાશ છે. આ સંશોધનકાર્યને માટે સ્વરબદ્ધ નાયકીઓ મોઢા આગળ તૈયાર જોઈએ. એક જ રાગ પર જુદા જુદા ધરાણાની ચીજો રૂપી મત બાજુવા મળે તો શું યોગ્ય, શું અયોગ્ય, શું સ્વીકાર્ય, શું અસ્વીકાર્ય એનો ફડચો લાવવામાં ધણી સુગમતા પ્રાપ્ત થાય. આજે મતમતાંતર રૂપી ઉઢાપોહ જન્મે તો પછી એમાંથી જ ભવિષ્યમાં તારણરૂપે શાંતિ નીપજે. આ ઉઢાપોહ માટે ચીજો સ્વરબદ્ધ યંત્ર સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થવી અતિ આવશ્યક છે. પં. ભાતખંડેએ આખા દેશમાં ઘૂમી વળી ધણી ચીજો એકઠી કરી એમના કૃમિક પુસ્તકમાલિકાના છ લાગમાં પ્રગટ કરી છે ખરી, ધણી મોટા ભાગનું કામ એ રીતે થઈ ગયું છે એ પણ ખરું, પરંતુ હજી એવી ધણી યે ચીજો ઉસ્તાદોને મોટેથી સાંભળવામાં આવે છે જેમનો, ઢંગજાથીય સુંદર હોવા છતાં, સંગ્રહ થવાનો બાકી છે.

આ દૃષ્ટિથી જો નોટશનને જોવામાં આવે તો સંશોધનને બહુ મોકળાશ મળશે એવું માનવું છે. સંશોધન તથા એકમત ઉપગમવવાના આ કાર્યને પં. વજ્રેશ્વરના આ મત બહુ સંકુચિત અને પ્રતિગામી લાગશે જ : “ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં આ વિષયી પુષ્કળ ગુણી લોકાના રિચારિસે, પણ ત્યાંની અસે સાંજિતલે કી, ‘હમારે ઘરકી કૌસી તાલિમ હૈ વૈસે હમ ખતલાતે. વૈસે તુમલી ગાવ.’ તેહાં તુમ્હીદિ અસેય ગાવે” મહાજનને આમંચ્યા સારખેય તુમ્હી બહાલ. મી સુરપરંપરેલા ધરન ચાલતો. ત્યામુજે ત્યાંચીય મતે મહા પડતાત. આમ્હીસુહાં એકાલામે ગાણે એકાવવાલા ગસેં તર ચિન્નવરન રાગ ઓળખતો.” (પૃ. ૧૦૪). ચીજ પરથી રાગ ઓળખવાની આ તરકીબ જૂની છે. એથી શાસ્ત્ર પ્રત્યે, વ્યવસ્થા પ્રત્યે, ધણું ફુર્લક થયું છે એ પણ સત્ય હકીકત છે. ધરાણા બહારની ચીજો ન ગવાય એવી કુપ્રયા પડવાનું એક કારણ એમાંથી જ જીજી થયેલું છે. આ તે કેમ કરી ચલાવી હોવાય ? આવી પુરાણપ્રિયતાથી ભીંજાયા વિના શુદ્ધ છુદ્ધિથી અન્વેષણ કરવાનું ચાલુ રાખવામાં જ આપણું અંતિમ શ્રેય છે.

પ્રસ્તાવનામાં અંચકતાએ એક બહુ જરૂરી તત્ત્વ પર ભાર મૂકી લખ્યું છે; અને તે એ કે નાયકી આવડવા વિના ગાયકી આવડતી નથી. ખરી વાત છે. આજકાલ ફેટલાક લઈ પડેલા સંગીતકારો નાયકી પાકી કર્યા વગર ગાયકી કરતા થઈ ગયા છે. તેમાં યાચ છે શું કે

એમની ભાંગીટૂટી સીજ-કે જે કહેા તે—રાગનો ફાક બગાડે છે અને સમ પર આવતી વેળા નકામો ઘેંઘાટ મચાવી મૂકે છે. જૂના વખતમાં ગુરુ શિષ્ય પાસે પહેલાં નાયટી જે તૈયાર કરાવતો, અને એથી એવણુ વસ્તુનો સાચોસાચ લાજ મળી જતો: રાગનું શિષ્ય સીજના નિશ્ચિત લય ને આરોહાવરોહને લીધે બધાનું, તેથી રસ જામતો; લય અને તાલ પાકાં થતાં; તદુપરાંત આસનું નિયમન થતું અને દરેક સરને માટે ગળાને જે એક જાતનું ‘મોલ્ડિંગ’ (moulding) મળવું જોઈએ તે પણ મળતું.

એક ખીજ વસ્તુ પણ પ્રસ્તાવનામાં ધ્યાન ખેંચે તેની છે. ગ્રંથકાર લખે છે: “ જસે આમઆ ચિત્તમધ્યે કોન ફરે, વ કોન ગત ભઈ, હો નાયિકા વિરહ-પ્રિયા આહે, ત્યાય પ્રમાણે પ્યારે દે ગર લાગી, વ સપનેમેઆ યાંચી નાયિકા કરુણ-પ્રિયા આહે. તાતપર્ય, નાયકનાયિકા ભેદ વ રસભાવના સમજૂત થેજીન ગાથિયાને માણે ઉચ્ચ દર્શન કરતે વ ગાયક હિ માન્યતેસ પાવતો. ” (પ. ૪). રાગશાસ્ત્રીઓની લિલ લિલ રસભાવના ગાયક સમજીને, મનમાં રાખીને તેનો ક્વાલમક રૂપે આવિષ્કાર થાય એ રીતે ગાય તો તો બહુ સારું; આજના રસહીન તાનદૂટિયા ગાયકોના લક્ષમાં લાવવા જેવી એ વસ્તુ છે. આટલા જ અર્થમાં ઉપરનાં વચનોનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ; એથી વધુ નહિ, કેમકે એક વસ્તુ બહુ ખૂંચે તેવી છે.

એમ દરેક રાગની નાયિકા નક્કી કરશે કોણુ? મરાપૂર્વધી ચાલી આવતી માન્યતા?... અને એમ નક્કી કરવું પણ રસના ખોટા ખડે વિલાગો પાડવા જેવું નહિ થાય?... વળી બધીશની સીજ પરથી કે અંગજૂત સ્વરવિધાન પરથી એનો નિર્ણય કરવો જોઈએ? સંગીતમાં સ્વરપ્રધાન એ તો નિર્વિવાદ ને? તો પછી, અહીં કંઈ છે તેમ, માત્ર સીજનો શબ્દ પરથી કે કવિત પરથી આની નાયિકા વિરહ-પ્રિયા છે ને આની કરુણ-પ્રિયા છે એમ કેમ નક્કી કહી શકાય? એમ કરવા જતાં કંઈક સાંતરસના રાગો, માહેની શૂંગારી સીજને કારણે ખોટા વિલાગમાં આવી નહિ જાય? એને સાહિત્યનો સંગીત પર જોર-જુલમ જ ન કહેવો જોઈએ?—યગેરે નાનામોટા પ્રશ્નો આમાંથી ઊભા થાય છે, જેની ત્રણ આ લેખ પૂરતી અપ્રસ્તુત ગણી મૂકી દઉં છું.

પ્રસ્તાવના પછી લેખકે ‘આત્મચરિત્ર’ આપ્યું છે તે કેટલાકને આવા પુસ્તકમાં આને નવીન લાગશે; જરા ખૂંચે ચે ખરું. ખરું જોતાં એમ લાગવાનું કંઈ કારણ નથી કેમકે આ આપ્યું પુસ્તક જ એમના અનુભવનું અક્ષરપ્રતિપાદન છે. જૂના સમયમાં સંગીત શીખવું એટલે કેટકેટલી વિરોધી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડતો એ આખા ચે ‘આત્મચરિત્ર’માં સ્થળે સ્થળે જણાઈ આવે છે. જન્મ પછી દશ મહિનામાં પિતાનું મૃત્યુ; અત્યંત ગરીબ અવસ્થા; કિશોર વયથી જ સંગીત પ્રત્યે મહદ અનુરાગ અને બળવંતરાવ પોહરે તથા વિકાસા અણ્યા હંડપના હાથ નીચે નાનપણમાં જ સંગીતશિક્ષણની શરૂઆત; બારમે વર્ષે લખ; આર્થિક સ્થિતિ અત્યંત કટંગી માલમ પડી એટલે એટલી નાની વયમાં પણ ખંચાયા વિના તરત પમપાળા પ્રનાસ; પૂનાથી મુંબઈ, ત્યાંથી ઇંદોર; ઇંદોરમાં પ્રસિદ્ધ પખવાજ નાનાસાહેબ પાનસેની જોડે પરિચય તથા ચાર મહિના રહેવાસ; ત્યાંથી બનારસ—ત્યાં ગ્રંથકારને એમના ગુરુ નિસાર હુસેનખાંસાહેબનું પ્રથમ દર્શન થયું; બનારસથી

સંગીતધામ ઝાલિયેર ગયા પછી ક્યાં રહેવું હતરવું તેની વિમાસણ; એવી લાચાર સ્થિતિમાં 'મધુકરી'—સીંદા માગવાનું શરૂ કર્યું અને પાંચછ વર્ષ એમ લગોટી-ભેર અર્ધીભૂખે કાઢ્યાં ("આમચી ત્યા વેળી" સ્થિતિ મહણજે કાચ અંગમર કપાદિ નાહી વ પોટમર અલ દિ નાહી. "); ઝાલિયેરમાં ઘણા મદાન ગવૈયા, પખવાણ તથા સિતારિયાઓને સાંભળ્યા અને એમની પાસેથી પણ થોડું થોડું લીધું; પછી ગાયક તરીકે ફરવા માંડ્યું; નેપાળમાં એક વર્ષ નોકરી કરી પરંતુ પછી વળી પાછું ફરવા માંડ્યું; તાલીમ આપવાની શરૂઆત કરી ઘણાં શિષ્યશિષ્યાઓને સંગીતશિક્ષા આપી.—આ આખું જીવન ધ્યેયસુત થયા વિના સુદમાં પસાર થયેલું માલમ પડે છે, જેનું ફળ એમને જરૂર મળ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં જે રાગોના સંગ્રહ આપ્યો છે તેમાંના અધાજ અપ્રસિદ્ધ નથી. યમન-કલ્યાણ, ભૂપ, ખમાજ, તિલકકામોદ, ઝિઝોટી, કામોદ, પૂર્વી, મિયાંમદ્દાર, ખાગેશ્રી, જ્વન-પુરી, તિલંગ, કાફી, પિલુ, ભૈરવી આદિ અત્યંત પ્રસિદ્ધ રાગો પણ છે, અને ખોકર, જોગ, જયંતશંકરા, સામંતકલ્યાણ, વગેશ્રી, લકેશ્રી, રાયસા કાનડા, પંચ કલ્યાણ વગેરે અપ્રસિદ્ધ રાગો પણ છે. અપ્રસિદ્ધ એટલે કેવળ અપ્રસિદ્ધ નહિ. સંસ્કૃતમાં કેટલીક વાર 'અ'નો અર્થ 'અસ્પ' થાય છે તેવો જ અર્થ અહીં એસી શકે એમ છે.

અપ્રસિદ્ધ રાગો વિશે લેખકે ગ્રંથમાં લુદે લુદે રચણ થોડું થોડું લખેલું છે એટલે એની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત ન ગણાય. રાગો અપ્રસિદ્ધ રહેવાનું કારણ શું? એક સંગીતજ્ઞ તેના કારણમાં માને છે કે પ્રસિદ્ધ રાગો કરતાં અપ્રસિદ્ધ રાગોનું રંગરત્વ ઓછું હોય છે. આમાં હું માનતો નથી. મને તો મોટામાં મોટું કારણ તેના નિયમો ને ચક્રાનની આંદીધૂટી લાગે છે. જે અપ્રસિદ્ધ રાગો છે તેમાંના ઘણાખરા સૂક્ષ્મ ભેદવાળા છે. એવા રાગોનું જાણ-લગત્વ પણ બહુ ભારી હોય છે. ગાયક કે વાદક જો કુદળ ન હોય અને નજીકના ગ્રામોના વાસ્તવિક સ્વરૂપોના શાસ્ત્રલક્ષી અને રસલક્ષી ધોરણે ભેદ સમજતો ન હોય તો તો જાણ-લગત્વ અને સંદીર્ઘતા બહુ જ વધારી મૂકે છે. 'એવો રાગ એક કલાક ગવાય છતાં સ્વરૂપ જ ન બદાય એ જ એનું સ્વાભાવિક પરિણામ આવે. આમ થતું મેં ઉચ્ચ પંક્તિના ગણાતા ગાયકોમાં પણ જોયું છે તો પછી બીજાઓની તો વાત જ શી? સારો ગાયક પણ એવે વખતે માત્ર નિયમ સાચવવામાં જ પોતાનું સર્વ લક્ષ આપે છે; રસની જમાવટ થાય છે કે નહિ તે એને મન, માત્ર ગૌણ નહિ, પરંતુ ધ્યેય બહારની વસ્તુ થઈ જાય છે. રસજ્ઞો જનનિષ્ઠાનાં જ રાગ: કથિતો સુધે. એ એના મગજમાં જ રહેતું નથી. જે રંગન કરે નહિ, જે રસ ઉત્પન્ન કરે નહિ તે શાસ્ત્ર ભણે, એ કલા નહિ, એવાં પોતે જ શાસ્ત્રોની કિંમત નજીવી છે. 'એકમેકાંયાસન દૂર દેવવ્યાસ બરે' એ કૌશલ્ય લાગતે' (૫. ૨૬) એ ખરું, પરંતુ એવા 'કૌશલ્ય'માં જ અર્થેતિ સમજનારા આજે તો ઠેર ઠેર જાણાય છે. રસને નામે મોટું મીઠું. અને આવા અપ્રસિદ્ધ રાગો કયા છે પણ કયારે? સંભળનારા દંત થઈ જાય, ગણકારો પણ એક વાર વિચારમાં પડી જાય અને એ રીતે સર્વ ગાયકથી

૧. ૫. ભાતખડેને આવો અનુભવ થયો લાગે છે. તેઓ એક રચણ લખે છે : 'એક વાન એક તરેન્ગી નર ફુસરી પદાવી તર તાંત સ્વર નિરાલેય ?—'

દિગ્દુસ્થાનની સંગીત પદ્ધતિ બામ ચૌધા ૫. ૮૫૪

ક્યાય એટલા જ માટે। આમાં કવચિત જ અપવાદ માત્રમ પડશે કે જ્યારે ગાયક માત્ર રસભાવનાથી પ્રેરાઈ રાગની અજોપતાથી નહિ પણ રાગનાં સકલ સૂરવિધાનથી રંજન કરે. રાગજ્ઞાન વસ્તુ જ એવી છે કે તે દેશગત અને વ્યક્તિગત મર્યાદાથી હંમેશા અધાયેલી રહે છે. મુખ્ય અને મૂળ વસ્તુ સ્વરજ્ઞાનની અપેક્ષાએ રાગજ્ઞાન અમુક કક્ષા પછી જ્ઞાન (Knowledge) નહિ પણ કેવળ માહિતી (Information) ની વાત બની જાય છે. અસ્તુ.

અહીં અપેક્ષા કદ્યાણુ પ્રકારમાં સામંત કદ્યાણુ એક સુંદર અને લાતદાર રાગ છે. પૂર્વાંગમાં શુદ્ધકદ્યાણુ અને ઉત્તરાંગમાં હમીર : ‘મધધ, ગરે, પગ, રે, ગ રે, સા, સા।’ એવી મિશ્રણયોજના ધરાઈ છે. જરા ખારીકાર્થથી જોવામાં આવે તો જલ્પાર્થ આવશે કે આ રાગમાંહેની સંવાદ્યુક્ત રચનાને લીધે જ મિશ્રણ સંકર, મોળું કે પ્રમાણ બદારનું ઉધાકું નથી ચયું. પ્રસ્તુત રાગના વાદી-સંવાદી ગાંધાર-ધૈવત છે, જે બંનેનો હમીરના વાદી-સંવાદી ધૈવત-ગાંધાર જોડે સંવાદી મેળ બેસે છે, તેમજ, સંવાદી ધૈવતનો શુદ્ધકદ્યાણુના વાદી રિપજ જોડે પણ સંવાદી મેળ બેસે છે. આ રચનાને લીધે જ મિશ્રણ સંકરતાથી બચ્યું છે.

ખમાજ રાગના નિરૂપણમાં એક બહુ ચર્ચાસ્પદ વસ્તુ નજરે પડે છે : ‘મંદ્ર સપ્તકાંત ખમાજએ સ્વર ધૈતલે અસતાંના ઝિઝોટી હોતે.’ (પૃ. ૩૦) અને ઝિઝોટીની ચર્ચામાં પણ ‘ઝિઝોટીપાસન ખમાજ રાગ દૂર ડેવજવાસ ખરીઝ કુશલતા લાગતે.’ (પૃ. ૩૪) એમ લખેલું છે. અંધકર્તાનો આ મત આ લેખકને બિલકુલ સ્વીકાર્ય નથી. હું નથી ધારતો કે ઝિઝોટીથી ખમાજને દૂર રાખવામાં કરી મુશ્કેલી ટિપ્પાહિને પણ પડે! કારણ, બંને રાગનાં યાદ એક હોવા છતાં સ્વરૂપો ભિન્ન છે; સ્વરો લેવાની પદ્ધતિઓ ભુલો છે. તો પછી સપ્તકફરથી રાગ ફેર કરવાના કીમિયાની તો વાત જ શી? ખમાજમાં જે રીતે આરોહમાં રિપજ વળ્યું કરવામાં આવે છે તે રીતે ઝિઝોટીમાં નથી ચતું એ તો બધા જ અંધકારો તેમજ શ્રી. વઝેણુવા પણ સ્વીકારે છે. એ થયો એક ફેર. રિપજની વાત બાળુએ મૂઠા ગાંધાર લઈએ. ખાસ બદ્ધ ચીકણા નિયમ તરીકે નહિ પરંતુ અનેક વેળા ઝિઝોટીમાં આરોહમાં ગાંધાર વક્ર જોશો. ‘સારેમગ.’ આ ખમાજમાં કરી નહિ આવવાનું. એ થયો બીજો ફેર. પૂર્વાંગ છોડી હવે ઉત્તરાંગના ધૈવતનું સ્થાન બંનેમાં તપાસો. ‘ધનીસાં’ તેમજ ‘પનીસાં’ (એટલે કે આરોહે નિષાદ) ખમાજમાં નહિ લેા તો શું થાય? સ્વરૂપમંજ, રાગમંજ થાય. કઈ રીતે? ‘પનીસાં’ને અહલે ‘પસાં’ કરો તો ત્રીવ કામળ બંને મધ્યમ લેતાં કદ્યાણુયાદ જન્ય ઢાઈ રાગની અપેક્ષા શ્રોતા રાખશે કારણકે અંતરામાં ‘પસાં’નો પ્રકાર કદ્યાણુયાદના પ્રકારમાં સર્વિશેષ જોવામાં આવે છે. ‘પસાં’ મૂળને જો ‘ધસાં’ કરો તો ઝિઝોટીનું અંગ દેખાવાનું જ. ખમાજમાં ત્રીવ નિષાદનું ટાળી ન શકાય એવું ચોક્કસ સ્થાન અને ઝિઝોટીમાં તેની જ (આરોહે) વળ્યુંસમ નિર્જનતા દર્શાવતો, આ રીતે જાણે જ પૃથક્કરણ પામેલો એ ત્રીજો ફેર. ૧ અને ચોથો ફેર આઃ ઝિઝોટી મંદ્ર અને મધ્ય સપ્તકમાં સાધારણ

૧. આ જ પૃથક્કરણ ઝિઝોટીના ‘ઉઠાવ’માં મૂકેલું સ્વરૂપ : ની, ધ, ની, ની, ધ, ની, સારેસા’ એની અયોગ્યતા અને રાગરૂપનો કચડ્યાણુ નથી બેતાવી આપતું?

રીને ગવાય છે, ખમાજ મધ્ય અને તાર સંપતકમાં આમ બંને રાગના દેહમાં પુષ્કળ ભેદ હોવાથી સપ્તકદેરથી રાગદેર થઈ જવાનો ભય નહીંમો છે. ૨

અંધકર્તાએ જિહાગઝાના એ પ્રકાર માન્યા છે. કોમળ નિષાદ વર્ણ કરનારો—જેની મીજ એમણે પુસ્તકમાં આપી છે—તથા તે લેનારો અહીં ખ્યાનમાં ગાખવા જેવી વસ્તુ તો એ છે કે એમના આ પાઠેના બંને પ્રકારોમાં 'નીધસાં'નું જિહાગઝાઅંગ લેવામાં આવ્યું નથી. જિહાગઝામાં તમે 'નીધસાં' એમ આરોહે નિષાદ વક રાખો અને વળી કોઈક કોઈક દેહો આરોહે પણ ગિયમ ધેવનનો અટપ સ્પર્શ કરો (પ્રમાણ બહાર સ્પર્શ થતાં જિહાવલનું અંગ દેખાવાનો ભય છે.), એટલે પછી તમે કોમળ નિષાદ લો કે ન લો પરંતુ તે જિહામરો રહેવાનો તે જિહાગઝો જ રહેવાનો. 'નીધસાં' એ રાગવાચક પદ તો અંધકર્તાએ પણ સ્વીકારી છે જ. તો પછી કોમળ નિષાદ લેતો પહેલો, અને વર્ણ કરનારો બીજો એમ બે પ્રકાર માનવામાં નહીંમો આંટીચૂંટી જ વધવાની. બીજા કેટલાક રાગોમાં (જેમણે કેદાર, કામોદ, નટ વગેરે) કોમળ નિષાદ લેવો કે ન લેવો તે આવક પર જ છોડી દેવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ છોડી દેવું જોઈએ. ૨

૫ ૪૧ પર તેમજ ૫. ૧૩૩ પર એમ બંને સ્થળે 'કામોદ' આપેલો છે. ૫ ૧૩૩ પર કતો લખે છે: " મો હી મીજ (દેવી નમિત કર જોડુનિ જોડુનિ) એકામગોર ગાવિયોં તેજાં હા પ્રકાર કામોદ નાટ આહે અસે' તે સ્પષ્ટાલે. યા ચિજેસ આરોહાત ' પની સાં રે સાં ' અસે' હોતે; ખાટી સર્વ કામોદસ્ય આહે. ' અંધકર્તાએ ' પની સાં રે' સાં'થી કામોદ કામોદનાટ થઈ ગયો કે નહિ તે વિશે કેમ સાચી દલીલ કેટલી ચર્ચા કરી નથી ? ' પની સાં રે' સાં' નહવું

૧. 'સાધારણ રીતે' લખ્યું છે તે સપ્રયોગન છે. ઈનાયત દુસેન ખાંસાદેએ પં. વહેણાને કહેલો આરોહાવરોહ જુઓ: સા રે મ પ ધ સાં, 'સાં રે' મ સાં, મી તી ધ પ, મ ગ, રે મ સા. સાથેસાથ ખાંસાદેએ અબ્દુલ હરીમખાંની ' પિયા બિન નારિં' આવત મેન' એ, પ્રમાણમાન પિત્તરીને સર્વોત્કૃષ્ટ કલાનો નમૂનો જોયો ન હોય ને એ રીતે પ્રસંગિત પામેલો જિંઝોટીની રેહ' પણ તપાસો. બંનેનું મૂળ એક જ હોવું જોઈએ, આગળ તરી આવે એવું બહાર પડતું લક્ષણ તો એ છે કે મંદ સમક્ષે પ્રમુખસ્થાન ન આવતાં અહીં તો દરાવ યનો હોય એ રીતે તારનો પૂર્વ વારંવાર લાગે છે, અને સાધારણ રીતે રાંધણવામાં આવતા જિંઝોટીના ટંગથી કંઈક જુડું બાસમાન ચાપ છે. પરંતુ બીજા એક જ છે. (' પસારમ' એ (જિંઝોટીની પદ રેહ'માં દેખાય છે જ.)

૨. આ રાગો વિશે એક વિશિષ્ટ નિધાન પં. જાનખાંડેએ કર્યું છે. દિ. સં. ૫ ના પહેલા બાગમાં એવી મતમજનું લખ્યું છે કે ખમાજમાં ' ગ મ પ ધ ની રાં ' એવી સરળ તાન આપણી સામે જિંઝોટી જોવા પ્રકાર આપ્યો.....આ તો કેવળ માન્યામાં ન આવે એવી વાત છે! અરે, એથી તાન જોઈ, ' ગ મ પ ધ ની રાં ' જિંઝોટીમાં કરવામાં આવે તો ખમાજનું સ્વરૂપ થઈ જવાનો સંભવ છે! આ જોઈ શક્યા સ્વરૂપમાં.

૩. મારું તો એવું નહીં સ્પષ્ટ છે કે કોમળ નિષાદ જિહાગઝામાં ન લેતાં પરંતુ જિહાગઝે મટે જ રહેવા દેવો. જિહાગઝામાં કોમળ નિષાદ લાપરવારો મેને પરંતુ જિહાગઝી મટે લક્ષમ જોઈ જી દે છે.

અંગમૂત સ્વરૂપ નથી. 'પસાં' થતું વધુ સંભળાય છે હતાં 'પ ધ ની સાં' એવો અદ્યપ આરોહ કવચિત એમાં થઈ શકે છે. નટનું મુખ્ય અંગ 'રેગમપ' આત્મા વિના નટપ્રકાર બની શકે જ નહિ એ દેખીતું છે. છાયાનટ, નટબિલાવલ, નટકેદાર, નટકામોદ, નટ-ગિદાગ, નટમસ્દાર, નટનારાયણ, તિલંગનાટ, હમીરનાટ, હેમનાટ વગેરે નટના પ્રકારો આ અંગમૂત સ્વરોના મિશ્રણથી જ બન્યા છે.

શયસા કાનડાની ચર્ચામાં એક કેવળ અસત્ય નિરૂપણ છે. "મેઘમસ્દારોત 'પરે, સા' અસે હોત નાહી." આવો નિયમ કદી જોયો સાંભળ્યો છે? 'પરે, સા' એમ કરવાથી મેઘમસ્દાર બમડી બપ ખરો?

આ પુસ્તકમાં આપેલો કૌંસીકાનડાનો પ્રકાર નવો લાગે છે. પં. ભાતખંડેએ કૌંસીકાનડા પર ગૃહદ ચર્ચા કરી છે તેમાં એમણે બે પ્રકાર ગણાવ્યા છે; એક બાગેશી અંગનો કાફી થાટોત્પન્ન કૌંસીકાનડા; અને બીજો માલકંસ અંગનો આસાવરી થાટોત્પન્ન કૌંસી-કાનડા. આ બંને પ્રકારોમાં ધૈવત (એકમાં શુદ્ધ અને બીજામાં કામળ) નું પ્રમાણ સારું કદી શકાય તેવું છે, ૨ પણ અહીં આપેલા કૌંસીકાનડામાં ધૈવત સમૂળગો છે જ નહિ. એટલે આ ધૈવતવર્ત્ત પ્રકાર નવો જ થયો. સ્વરૂપ આમ આશ્ચર્ય છે:

રે ગુ મ ગુ રે સા, રે, સા, રે, ની સા, મ પ ની, મ મ પ,

ગુ ગુ, મ રે સા | ગુ મ પ, પ, મ પ ની પ, ની સાં, સાં,

રે ની સાં, ની પ, મ પ, ગુ મ પ, ગુ મ રે સા ||

ઉત્તરંગમાં એકરૂપ લાગતો હોવા છતાં 'રે ગુ મ ગુ રે સા' એ પૂર્વાંગના સ્વરો આ પ્રકારને સુધામાં લળી જતાં ખાસ અચાવે છે. મુદ્દાર્યા મધ્યમ-પડજ વાદી સંવાદી છે, અને અહીં પડજ-પંચમ છે. આ વાદીસંવાદીનો ભેદ જોતાં કૌંસીકાનડાનો આ પ્રકાર સુધા કરતાં પૂર્વાંગમાં વધુ પ્રબળ હશે એવી કલ્પના કરી શકાય. પુસ્તકમાં આપેલી ચીજમાં અંતરો તાર પડજને અડકતો પણ નથી તે, તથા ઉડાવ વગેરે પણ મારી કલ્પનાને ટેકા આપે છે.—જો કે આ માત્ર કલ્પના જ છે અને રાગરચનામાં કલ્પનાનું મદસ્ત્વ પ્રત્યક્ષથી ધણું જોણું છે એ કળૂલ કરવામાં સંકોચ અનુભવવાની મને જરૂર લાગતી નથી. આવા રાગો પ્રત્યક્ષ સાંભળવાના પ્રસંગ જવડે જ આવે એટલા પૂરતો જ આ કલ્પના સંતોષી મૂકેલી કામની.

અપૂર્ણ]

૧. હિં. સં. પ. ભાગ ચૌથા પૃ. ૮૫૨-૮૫૬.

૨. મુદ્દમથહુર ખાં સાહેબ મદમદઅલીખાંની ચીજ 'સો છુરિ છુરિ આવેરી' ના માલકંસ અંગના પ્રુપદમાં પં. ભાતખંડેને ધૈવત જોડો લાગ્યો તે 'માલકંસાંગાલા પટલી બરા મિળાવા મહાજૂત' વધારી મૂળનો અપતાલ પણ ફેરવી ચૌતાલ કરી દીધો છે! મૂળ ચીજની બંધીશ જોતાં ધૈવતનું પ્રમાણ જોણું લાગવાનું કંઈ કારણ કળાનું નથી. સરખામણી માટે મૂળ ચીજને માટે જુઓ મદમદ નગ્વાઅલીખાંનું મઆરિફુન્ન-માત (દસરો ભાગ) પૃ. ૨૬૧ તથા તેમાં થયેલ ફેરફાર માટે જુઓ હિં. સં. પ. ભાગ ચૌથા, પૃ. ૮૭૪. બીજું પણ કેટલીક ચીજોમાં આવો ફેરફાર થયેલો માલમ પડશે.

રશિયાની બાહિરક રાજ્યોમાં રમત

કુશરશી ધરમશી સંપત્તિ

બાહિરક સમુદ્રમાં મહાન રશિયાના એક ખૂણે ચાર નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો આવેલાં છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ વસ્તી વગેરે નીચે મુજબ છે:

ક્ષેત્રફળ માપવા	વસ્તી	આણંત સંખ્ય	સુવંદ સમયે કુશરશી
ફીનલેન્ડ	૧,૩૪,૫૬૦	૩૩,૬૬,૮૦૭	૩૫,૦૦૦
ઈસ્ટોનિયા	૪૭,૫૪૮	૧૧,૨૬,૩૮૩	૧૩,૦૦૦
લેટોવિયા	૨૪,૪૪૦	૧૮,૦૦,૦૪૫	૨૪,૦૦૦
લીથુનિયા	૫૫,૬૭૦	૨૪,૫૧,૧૭૩	૧૮,૦૦૦

એ ચારે રાજ્યોમાં કુશરશી તાલીમ છે.

પૂર્વ રશિયાથી હિતર તરફ અને બાહિરક સમુદ્રના બરફમય જળમાંથી પસાર થઈ આ ચારે રાજ્યોની ભૂમિ ઉપર અવાય છે. આ ભૂમિમાં કુદરતની દંડી ભોગવીને અત્યંત મજબૂત અને કઠોર શરીરવાળી પ્રજાઓ વસે છે. એમનાં વડાઓ આ ભૂમિમાં એક હજાર વર્ષ ઉપર આઠવા હતા. લીથુનિયા અને લેટોવિયા પરસ્પર સંબંધી છે. ખીણ તરફ ફીનો અને ઐસ્ટોનિયા એક જ પ્રજા છે. આ પ્રજાઓની સાથે રશિયનો, પોલો અને સ્વીડ લોકોની લઘુમતિઓ થયેલી છે. તે સિવાય ૧,૧૫,૦૦૦ જર્મનો પણ ત્યાં વસતા હતા. પરંતુ સંપ્રત ૧૯૩૯માં રશિયા અને જર્મની વચ્ચે થયેલી સંધિ અનુસાર હિતરે આ ૧,૧૫,૦૦૦ જર્મનોને આ પ્રદેશોમાંથી ખાલી કરાવી પોલાંડા પોતે જીતેલા વિશાળમાં વસાવવાની ગેરવજી કરી છે. સ્ટેલિને આ લઘુમતિ ૩૫ હાંડાને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કર્યા છે.

બાહિરક રાજ્યોની પરતંત્રતા

સેકેડા વર્ષો થયાં આ મજબૂત સ્વતંત્ર પ્રજાઓના પગમાં પરાધીનતાની બેડીઓ એક અથવા બીજી માસિક પહેરાવતો આવ્યો છે. આઝીન જર્મન પોલાંડા (Tentative Kingdoms) એ દેશોની લગભગ પકડી રહ્યા હતા. પૂર્વ તરફના તાતાર રાજાઓ એની જગીર ખૂંદી ખેતનગેદાન જતાની હતી. લેટો જર્મનીના શાસન નીચે ૧૧૫૮ થી ૧૫૬૨ સુધી રહ્યા હતા. લેટો લોકગીતવાળી પ્રજા છે. એમની પાસે બે લાખ લોકગીતો છે. આ પછી પોલાંડા, સ્વીડિશ અને રશિયા માલિકાના ચાખૂંદા એમની પાંચે વાગ્યા હતા. નાની પ્રજાઓને સ્વતંત્રતા ભોગવવાની મોટાં રાજ્યો વિશેષ તક આપતાં નથી. ઉન્માઈ પણ ઐસ્ટોનિયાનો કબજો રોજીઓ હતા.

જર્મન તાઈટો, તાતારો, લાઈટર ઇન્દાન અને મહાન પીટરનાં રશિયન સંયો, સ્વીડનના મહાન વિન્ડેતા ગુરુવસ ઐસ્ટોનિયા અને આર્સ્ટ બારમાએ આ ભૂમિ ઉપર અનેક મુદ્દો ખેંચ્યાં હતાં. પોલોના રાજા સીગીસ્મંડ બોગમે પણ આવી મુદ્દો કર્યાં હતાં. આ ભૂમિઓની

લોકો યુદ્ધમાં જ ઊછરતા આવ્યા છે. જેવટે રશિયનોએ અનેક યુદ્ધો ખેલી આ ચારે પ્રાંતોએને પોતાને તાબે કરી લીધી. જમીનના માલિક રશિયનો થયા; જો કે આર્થિક ચૂસણટ્ટિયા જર્મની મારફત સતત ચાલુ રહી છે.

જર્મનીનું આર્થિક આધિપત્ય

સેંકડો વરસોથી આ દેશો જર્મન આર્થિક અંકુશ નીચે છે. જૂના ભૂતકાળમાં જ્યારે જર્મન શહેરોનો સંઘ સ્થપાયો હતો, ત્યારે બાલ્ટિકનાં શહેરો મેમલ રીગ વગેરે એ મંડ-ળમાં બળ્યાં હતાં. જર્મન વેપારીઓ અને વહાણો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં અડો જમાવી હમેશાં ખેસતાં આવ્યાં છે. એમણે જર્મની અને બીજાં રાજ્યો સાથેનો બાલ્ટિકનો વેપારી સંબંધ બાંધી તેમાં પોતે મુખ્ય સાંકળ રૂપે રહ્યાં હતાં. જર્મન જમીનદારો લેટવિયા અને ઈસ્ટોનિયામાં સર્વોપરી સત્તા ધરાવી લેટ ખેડૂતોને પોતાના આશ્રયી તરીકે ગણાવતા આવ્યા હતા. રશિયાના શાસન સમયે પણ એમનું પ્રાબલ્ય સંપૂર્ણ હતું.

મહાયુદ્ધ પછી

બાલ્ટિક રાજ્યોના ખેડૂતો સ્વતંત્રતાપ્રિય છે. રશિયનોના સખત જુલમ અને અત્યાચારો છતાં તેઓ પોતાની બાપા, પોશાક, સંસ્કૃતિ અને ધર્મને જળવંત રાખવામાં વિજયી નીવડ્યા હતા. ઉલ્લા મહાન યુદ્ધમાં ઝાર પડ્યો એટલે ફીનો, લેટો, લીથુનિયનો અને ઈસ્ટરીઅનોએ માથું ઊંચકી પોતપોતાનાં રાજ્યોને પ્રગ્લસતાક સ્વતંત્ર રાજ્યો બાહેર કર્યાં. ઘણા મહિનાઓ સુધી યુદ્ધો અને ઝપાઝપીઓ ચાલી. જર્મન સૈન્યોમાંથી છૂટા થયેલા સૈનિકોએ આ દેશોને મોટા ભાગ અને ઉપદ્રવો કર્યા. સામ્યવાદીઓએ પણ એ દેશોને પોતાના શાસનમાં લાવવા ભારે પ્રયત્નો કર્યા હતા. લીથુનિયા પાસે તો પોલાડે એનું મુખ્ય શહેર વિલના આંચકી લીધું હતું. મહાયુદ્ધ પછી બાલ્ટિક યુદ્ધો અને મુશ્કેલીઓના રાફડા આ રાજ્યો ઉપર ફાટી નીડળ્યાં. સતત પ્રચાર્યથી અસંત મુશ્કેલ આર્થિક થૂંચો આ રાજ્યોએ ઉઠેલીને સ્વાયત્ત સત્તા સ્થાપી હતી.

ત્યાં જર્મન જમીનદારોનું અતિપ્રાબલ્ય હતું. તેઓ આ દેશોને જર્મની સાથે જોડવા માગતા હતા. પરંતુ અહીંની પ્રાંતોએ એમનું આધિપત્ય તોડી જમીનદારોની જમીન સામાન્ય ખેડૂતોમાં વહેંચી નાખી. કેળવણી ફરજિયાત થઈ. લશ્કરી શિક્ષણ અને સ્ત્રીઓના મતાધિકાર ફરજિયાત બન્યા. આર્થિક ધૂંચો ઉઠેલી દેશપરદેશો સાથે બાપારી સંબંધ સ્થાપ્યો. પોતાની રાજધાની અને મોટાં શહેરોમાં સારાં મકાનો બાંધી તેમને શણગાર્યાં. જીવનનું ધોરણ ઊંચું કર્યું. એમની સમૃદ્ધિ વધતી જતી હતી. એમનાં બંદરો મોટાં વેપારનાં ધામો બન્યાં. એ ચારે રાજ્યોનું એક જ ખ્યેય છે: “સ્વતંત્રતા અને દેશસેવા.”

બે મંદમસ્ત સંઘોની વચ્ચે આવેલાં બાલ્ટિક રાજ્યો

એરોલ્ફ હિલ્લર તા. ૨૦ જાન્યુઆરી ૧૯૩૩માં જર્મનીનો શાસક થયો ત્યાર પહેલાંથી એણે પોતાના ‘મારી લડત’ નામના પુસ્તકમાં આ ચારે બાલ્ટિક રાજ્યોને જર્મનીની મુગધાજૂમિ તરીકે ગણાવ્યાં હતાં. ખીછ તરફ રશિયન રીંછ અબજો નાણાં દર વરસે ખર્ચો મોટું બળવાન સૈન્ય તૈયાર કરતું હતું. એ પોતાની મૂંઝી બાલ્ટિક રાજ્યોની

સ્વતંત્રતા ઉપર ઉગ્રામી ઊભું હતું. બીજી તરફ જર્મનીની ૧૫ લાખની લઘુમતિ હેર હિટલરના વિજય માટે આગ્રામી તૈયારીઓ કરતી હતી. આ ચારે રાજ્યોની સ્વતંત્રતા ધૂલતી હતી. પરંતુ રશિયન રીંછ અને જર્મન ગરૂડ પરસ્પર ધુરંદારી કરતાં હતાં ત્યાં સુધી આ નાનાં રાજ્યોની સલામતી હતી. આ રાજ્યો સારી રીતે સમજતાં હતાં કે જર્મની અને રશિયા વચ્ચે મોડાવહેલી જરૂર લડાઈ ફાટી નીકળશે. એ સમયે આપણા દેશો મોટી યુદ્ધ-ભૂમિઓમાં ફેરવાઈ જશે. આથી આ ચારે રાજ્યો રશિયા અને જર્મની વચ્ચેના ઝગડાઓમાં તદ્દન તટસ્થ વલણ રાખી રહ્યાં હતાં.

હિટલર-સ્ટેલિન વચ્ચે સંધિ

જર્મની અને રશિયા વચ્ચે દસ્તધુનન થયું. અગ્રેજો અને ફ્રેંચોની મહિનાઓની મહેનત પાણીમાં ધોવાઈ ગઈ. હિટલરને આ સંધિ કરવા માટે ભારે કિંમત આપવી પડી છે. 'મારી લડત'માં એણે જે જર્મન સામ્રાજ્યના ફરજ હોય છે તેમાંથી એક ખારસો લાખ છોડી દેવાનું બન્યું છે. બાલ્ટિક રાજ્યમાં જર્મનીની લાગત તદ્દન ભાંગી પડી છે. હિટલરે રશિયન રીંછને મોટી કિંમત આપી છે. હવે બાલ્ટિક રાજ્યો રશિયાના પંજા નીચે આવે ગયાં છે. કોઈ બહારનું રાજ્ય એમને લશ્કરી મદદ આપી શકે તેમ નથી. એ રાજ્યો એવાં દૂર પડ્યાં છે કે ત્યાં યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોને સૈન્ય મોકલવું પાલવે તેમ નથી. સ્ટેલિન યુરોપના દાવાનળનો લાભ લે છે

રશિયા ચારે બાજુએ શત્રુઓથી ઘેરાયેલો છે. સૌ રાજ્યો એના તરફ અત્યંત ધ્રુણથી જુએ છે. યુરોપનાં નાનાંમોટાં ૩૨ રાજ્યોમાં રશિયાનું મિત્ર કોઈ નથી. આથી સ્વાભાવિક રીતે રશિયાને બાલ્ટિક સમુદ્ર તરફની પોતાના મોટા સામ્રાજ્યની નબળાઈ બાજુને આધુનિક કિલ્લેબંધીથી મજબૂત કરવી છે. દોહલાખ જર્મનોની લઘુમતિને સ્ટેલિને એ રાજ્યોમાંથી વિદાય અપાવી છે. પ્રથમ વારો એસ્ટોનિયાના પ્રધાન કાર્લ સેડ્ડીનો આવ્યો. મોસ્કોના આમત્રણથી ત્યાંની મહેમાનગીરી ચાખી પાછે ફર્યો એટલે એસ્ટોનિયાનું રાજ્ય રશિયાના પૂછડા ફેરે એટલે કે આગ્રિત રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું. આ નાના રાજ્યમાં સોવિયેટ કિલ્લેબંધી કરી પોતાના સૈન્યની દુક્ટીઓને રચાવી છે. નેસેફ સ્ટેલિને એસ્ટોનિયાનો લશ્કરી કબજો મેળવ્યો છે. સ્ટેલિન બીજા બાલ્ટિક રાજ્યો ઉપર તળા પાથરે છે

હવે લેટવિયાનો વારો આવ્યો. મોસ્કોએ એને પણ ઉપર મુજબ મૂંડી લીધી. લેટોની પણ એ જ ગતિ થઈ. સોવિયેટ સેનાઓ એના પ્રદેશમાં કિલ્લેબંધીનાં થાણાં રચાયાં છે. સોવિયેટ સાગર સૈન્યો એનાં સરસ બાગાઓનો કબજો લે છે. જુદાં જુદાં ચોક્કસ સ્થાનોમાં રશિયન વિમાનો માટે રહેવાના એરોડ્રોમો બંધાય છે, લેટોનું અગત્યનું દરિયાઈ મથક સોવિયેટની કિલ્લેબંધીથી સજ્જ થાય છે. આથી લેટવિયા, એસ્ટોનિયા અને લીથુ-નિયાની આર્થિક, રાજ્યદારી અને નૈતિક સ્વતંત્રતાઓની હવેથી રશિયા સંભાળ રાખી પોતાના હાથમાં તેની દોરી સાચવશે.

લીથુનિયા

આ નાના રાજ્યની રાજધાની વિલ્ના પોલાંડે નેરન્યરીથી મૂંડવી લીધી હતી. પ્રજાસંઘ પાસે ફરિયાદ કરતાં તે પણ વાંઝણી નીવડી હતી. હવે લીથુનિયાએ રશિયાની ઝુંસરી સ્વીકારી એટલે રશિયાએ અદલામાં તેને પોલાંડા પાસેથી જીતેલું વિલ્ના પાછું બેટ

આપ્યું છે. જર્મનીની સરહદ પાસે લીથુનિયાની સરહદ ઉપર રશિયન કિલ્લેખાંધી બની મર્યાદા છે. હવે લીથુનિયાનો બેકડો સ્ટેલિનના દેલ પ્રમાણે નાચશે.

સ્ટેલિનનો પરમ ત્રિજય

એક પશુ સિપાઈ જોયા વગર પોલાંડનો અર્ધો ભાગ રશિયાને મળ્યો. બાહ્યિક સમુદ્ર જર્મન સમુદ્રમાંથી પસંદાઈને રશિયન સમુદ્ર બન્યો. હવે આ રાજ્યો સાથે જો કે રશિયનોએ પરસ્પર સહાયક સંધિઓ કાગળ ઉપર કરી છે, પરંતુ ખરેખરી રીતે તો એ હવે સામ્યવાદી સરકારનાં રમકડાં બને છે. એમના પતનથી રશિયા જર્મનીની સરહદની લગભગ આવી પહોંચ્યું છે. જર્મની અને એની વચ્ચે હવે કાંઈ રાજ્ય રહ્યું નથી. જે વિજ્યો મેળવવા રશિયાના મહાન ઝારોને મોટાં યુદ્ધો અને લાખોના ભોગો વીસવીસ વરસ સુધી આપવા પડ્યા હતાં તે જોસફ સ્ટેલિને માત્ર થોડા સમયમાં લોહીનું એકપણ ટીપું રેડ્યા વગર માત્ર ધીરજ અને યોગ્ય તક ઝાંપી લેવાથી જ મેળવી લીધાં છે. જર્મની અને રશિયાની સંધિ પરસ્પરના સહકાર માટેનો હૃદયપત્રો નથી, પરંતુ સ્વાર્થ સાધવા પૂરતી તક છે.

ફીનલેંડ રીંછની સામે બાથ લીડે છે

આજે જગત નવાઈથી પોતાની દૃષ્ટિ ફીનલેંડ તરફ ફેરવી મોંમાં આંગળી ધાસીને લુએ છે. આ દીયકડું ફીનલેંડ રશિયન રાક્ષસ સાથે લડશે કે કીડી કુંજરની સામે હામ બીડશે? ત્રણ વખત ફીનલેંડના પ્રધાનો મોસ્કોની મહેમાનગીરી આપી આવ્યા. ધમકી, યુદ્ધો ડર, લાલ આંખ એ સર્વે ઉપાયોથી ફીનલેંડનો પ્રેસિડન્ટ મો. કાલીઓ ડાર્ચો ગયો નથી. એણે ફીનલેંડની સ્વતંત્રતા સિવાય બીજી રસ્તે રશિયન માગણીઓ સ્વીકારી. અમારા રાજ્યની અંદર રશિયા પગપેસારો કરે અને પોતાનું સૈન્ય રાખીને અમારી સ્વતંત્રતાનો ધડીના ઘટ્ટા ભાગમાં નાશ કરે એ વાત અમારા માટે અસહ્ય છે. અમારા શમે ઉપર બસે ફીનલેંડની સ્વતંત્રતા નાશ પામે, શયતાં નહિ જ. રશિયાની રાજ્યનીતિની પ્રગતિ માટે ફીનલેંડને આશ્રિત બનાવવાની અત્યંત અગત્ય છે. રશિયાનાં રક્ષણો એના વગર કાયાં છે.

ફીનલેંડ ઉપર રશિયાની ચડાઈ

રશિયાના સાડાં સાત લાખ સૈનિકા ફીનલેંડ ઉપર ચડી ગયા છે. બેકડોખરની તા. ૧૮મીએ રશિયાનું લાલ સૈન્ય બેરટુનિયાના મથકથી બીપડી ચૂક્યું. આ ત્રણેય જાનાં રાજ્યોને રશિયન સૈન્યે આસરે આપવો પડ્યો. ફીનલેંડના આલેંડના બેટો જે બાહ્યિક સમુદ્રની આવી રૂપ છે તે આપવાની ફીનલેંડે રશિયન રીંછને ડોકું ધુણાવી ના સંભળાવી ત્યારથી ફીનલેંડનું આવી બન્યું એમ સૌ ધારતા હતા. પરંતુ ફીનલેંડે અગમચેતી વાપરી પોતાના રાજ્યમાં ફ્રાન્સની મેગીનોટ લાઈનથી સહેજ નજળી કિલ્લેખાંધી ખાંધી હતી. આ લાઈન રશિયન સૈન્ય બેદી શક્યું નથી. મોટી ટેંકા, મોટી તોપો અને વિમાનોનો મારો આ લાઈન ઉપર અસરકારક નીવડ્યાં નથી.

ફીનલેંડની મદદે શિયાળો આવે છે

બાહ્યિકનાં રાજ્યો બરફમય પ્રદેશો છે. એ પ્રદેશોમાં હજારો તળાવો અને સરોવરો છે. શિયાળામાં સૌ જમીં જાય છે. સાગરનાં પાણી પશુ ત્યાં જમી જાય છે. જમવાના બિંદુથી પાસે નીચે પડે છે. રાત્રિઓના બરફના ઢગલા જમીન ઉપર આકાશમાંથી હિયરૂપે

વરસે છે, રાત્રિઓ અત્યંત ધાંખી અને છે. જમીન ઉપરનો વ્યવહાર માત્ર લપસવાની માડીઓ (sledges) પેઠી માટે છે. શિયાળામાં રશિયાએ આક્રમણ કર્યું. દોઢ મહિનો મરુ મળ્યા છતાં ફીનલેન્ડે હજી છતાયું નથી. રશિયાને ધણે દેકાણેથી પાછા ફરવાની જરૂર પડી છે. રશિયાનો સામે ફીનલેન્ડે મજબૂત સામનો કર્યો છે.

ફીનલેન્ડની મજબૂત મેનશુલ્કન સાઈન

ફીનોએ સરસ કિસ્કેજીધીવાળી લાઈન બાંધી છે. એમનો રશિયાનો સામે ટકાવ આ લાઈનની મજબૂતી ઉપર નીબંધો છે. પોલાંડે આવી લાઈન બાંધી હોત તો જર્મની સામે મજબૂત બચાવ કરી શકત. ફીનલેન્ડના વિમાનીઓ પણ ધણા સાદસિદ્ધ જાણાય છે. એમણે રશિયાના વિમાનો સામે સારી ટકર ઝીલી છે. ધણાં રશિયન વિમાનો એમણે પાડ્યાં છે. પાછળ હડવાથી રશિયાને એનાં ધણાં ટેકા છોડી દેવાં પડ્યાં છે. આ બધી બજાર ફીનલેન્ડે તરફથી આવે છે; રશિયન રેડિયો હમણાં લગભગ મૂંઝા જેવો બની ગયો છે.

ફીનલેન્ડ તરફ જંગતની સહાનુભૂતિ

એક જર્મની સિવાય આખું જંગત ફીનલેન્ડ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી રહ્યું છે. અમેરિકામાં એને મદદ આપવાનાં પગલાં લેવાયાં છે. આખા જંગતમાં માત્ર ફીનલેન્ડ જ અમેરિકાનું કરજ ચાલુ ચૂકવતું આવ્યું છે. દર વર્ષે હજી પણ પચાસ લાખ પાઉન્ડ આપે જ જાય છે; જ્યારે ઇંગ્લાંડ વગેરે સર્વે રાત્રીઓ કરજ આપવાની તદ્દન ના પાડી છે. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ જાહેર કર્યું છે કે અમને યુદ્ધમાં જરૂર પડે તેટલો યુદ્ધનો સામાન રાખી, વધારાનાં શસ્ત્રો અને ફીનલેન્ડને પૂર્યાં પાડીશું. રવીડન, નોર્વે અને ડેન્માર્ક એ ફીનલેન્ડના પાડોશીઓ છે. એમને પણ રશિયાનો પાડોશ મમનો નથી. આ ત્રણે રાત્રીઓ રાત્રીઓ અને ફીનલેન્ડના પ્રેસિડન્ટ બેશા મળીને પરસ્પર સહાય આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. રવીડન, નોર્વે અને ડેન્માર્ક ફીનલેન્ડને પૂરનો સંદેશ આપ્યો. ઇટાલી પણ રશિયાનું વિરોધી હોવાથી ફીનલેન્ડને મદદ કર્યો જાય છે. પશ્ચિમના મોરચા ઉપર ફ્રાન્સ અને જર્મનીનાં સૈન્યો ત્રણ માસ મળ્યાં એક બીજાની સામે થોડાં જોષાં હોવાથી દરે જંગતનું ધ્યાન ફીનલેન્ડ તરફ મીટ માંડી બેઠું છે. ફીનલેન્ડ હારશે, પરંતુ આજે તો એણે પોતાનું પચ્છી બતાવી આપ્યું છે.

રશિયાનું સૈન્ય

રશિયાની નજર યુરોપનાં ભયરયાનો તરફ હોવાથી એણે જંગત સાથે મંચુરિયામાં સધિ કરી છે. એ પોતાનું સૈન્ય યુરોપમાં બેસ્યું કરે છે. એનો વિચાર હજી બીજા દેશોને છતી લેવાનો નથી. પરંતુ એ પોતાનાં નજરમાં રથાનોમાં કિસ્કેજીધી કરી પોતાનું રક્ષણ પાડું કરવા માગે છે, જાવિખવા ભવને ટાળવા માગે છે. એનું સૈન્ય અને વિમાની કાફલો ફીનલેન્ડ સાથેના યુદ્ધમાં પ્રથમ પંક્તિના માણુમ પડ્યાં નથી. ફીનોના નાના સૈન્યે એના મદદન લશ્કરને પાછું હટાવ્યું છે. આથી રશિયન સૈન્ય માટે યુરોપમાં કાંચો વિચાર રાખવામાં આવતો નથી. જર્મની પાસેથી એને અનુકૂળ અને દિનાવડ સધિ મળી છે. પરંતુ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો સાથે દરે એને ઇનુતા મર્યા છે. આજે યુદ્ધ નથી પણ ભવિષ્યમાં તે ફાટી નીકળે તો નવાઈ નહિ. રશિયાને મૂંઝવાટી રાત્રીના ખૂબ કષ્ટો વીનર છે. પણ હજી સુધી તેનાં પગલાં પોતાના રક્ષણ પૂરતાં જ રહ્યાં છે.

અવાવરુ વાવ

‘ પારાશર્ય ’

વિગ્ન ઉજ્જડ દૂર અરણ્યમાં
પથ તથા તમ્બલ એકેશો.
ફરતી નિર્જીવ નીરવ લોભમાં
ડગડગી રહ્યું વૃક્ષ સુશુભ્ર કો.
સુકલ વૃક્ષની ખડિત છાંયમાં
તહિ અવાવરુ વાવ પડી હતી.
નિરખતી બારનીંદર એમની
સુકલ પાનની સાદર બેડતી.
અજડ આળસુ શુષ્ક, તરંગમાં
ધુમરડી લઈ ઝાંખર ધૂળમાં
પથ વિષે કદિ યાત્રી સ્વરૂપમાં
પવન એક જ સસવતો હતો.
નહિ સુપલ્લવ, યાત્રી; કશું નહીં
નહિ જરા રસશ્રવ-પદાવલિ.
હત ખવાયલ એ રથજાળને
ફરતી મૂક વિષાદની લાગણી.
સુભગ એક સામે વનવાટમાં
અસહ લૂમહી-ધોમ બપોરના
અહીં અચાનક એકલ બેતરી
ધૂધરબધ મનોહર વેલડી.
બેતરી ત્યાં વયચારુ કુમારિકા
બેતરી શુષ્ક અવાવરુ વાવમાં
જરિ છવાયલ એ પગથાં પર
કરી ગયાં પદસુખન પાંદડાં.

ન સમગ્ર પરિસ્થિતિની કળા
અનુભવે સ્થળ ક્રમ પડ્યાં પડ્યાં.
કષ્ટતરાં પથ પાંખ પ્રસારતાં
નવલ આ અનુભૂતિ વિલોકતાં.
કર ધ્યેયો ઉતરી જળ અંગમાં
સહુ ખસી જળ આવરણો ગયાં.
જળ પરે ઝૂકનાર તૃપ્તાર્તનું
રમી રહ્યું પ્રતિગિમ્મ અણુ અણુ.

ઉપડી એ ફરી ધૂધર વેલડી
ક્ષિતિજમાં ઉડતી ધૂળ એકલી.
પવનમાં પળતી ગત ઝંકૃતિ
પ્રતિરવી રહી વાવ વિષે અહીં.

છ

ન સમગ્ર મુજ અંતરવાવનાં
જળ હલાવી ગયું સખિ કાણુ તું ?
વિગ્ન અંતરનાં પગથાં પરે
પ્રણય ઝંકૃતિ કાણુ મૂકી ગયું ?
ઉતરી એકલ અંતરને તો
વિગ્નતા ફરી દાખવતી ગઈ.
અનનભૂત પર-તુ અહીં બધે
ચરણ રેખ અપૂર્વ પડી રહી.
વહી ગયું સહુ. ધોમ બપોરમાં
રણગણી ગઈ ધૂધર વેલડી.
નિરખું વા સમગ્ર ? દૂર સમીરમાં
લહરતી ક્ષિતિને રહી ચુંકડી.

આજની પ્રમુખવક્તા શ્રી. અબાલાલબાઈ કે ઉપપ્રમુખ વક્તા શ્રી. સંદર-પ્રસાદ રાવળે કરેલા વિવેચનનું વિવેચન કરવાની ઇચ્છાથી હું ઊભો થયો નથી. પરંતુ એમણે કરેલી વિવેચના ઉપરથી બેચાર વાતો વિશે સંપૂર્ણતા કરવાની જરૂર છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા વિશે આજના વિવેચકવર્ગને કે કવિવર્ગને અહોભાવ હોય કે ન હોય એ પ્રશ્ન જુદો છે; પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે વર્તમાન ગુજરાતી વિવેચકો અને કવિઓ પ્રાચીન કવિતાની ખૂણીઓ વિશે અજાણ છે કે તેની હોષ્ટ્કા કરે છે. પ્રાચીન કવિતા વિશે સમુચિત આદરભાવ આજે પણ એમને છે એ બાબતની ખાતરી આપવાની આવશ્યકતા હોય તો હું તે આપું છું. વર્તમાન વિવેચકો અને કવિઓ પ્રાચીન કવિતા પ્રત્યે વિશેષ critical બન્યા છે એ સાચું છે. પણ critical થવું એ દ્વંધુરૂપ ગણાય એમ મને તો લાગતું નથી. આ મુદ્દા વિશે આટલું બસ.

શ્રીએ મુદ્દો લોકપ્રિયતાનો લઈ એ. લોકપ્રિયતા=ઉચ્ચ કવિતા અથવા અલોકપ્રિયતા=અકવિત કે હીન કવિત્વ એવાં સમીકરણો આપણે બાંધીશું ? અને લોકપ્રિયતા એટલે પણ શું ? મને તો લોકપ્રિયતા કલાગુણની તુલના કરવામાં બ્રામક ઠાટું લગ્યાય છે. વળી અમુક રચના લોકપ્રિય અમુક પરિશિદ્ધિને બલે થાય--એ જ રચના તે પરિશિદ્ધિનિયજી સુખ થતાં લોકપ્રિય મંદી જાય. એ જ રીતે અમુક રચના અમુક પરિશિદ્ધિને લીધે અપરિશિદ્ધિતાના અંધકારમાં રહી જાય--એ જ રચના વિશિષ્ટ પરિશિદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં અબુધાર્ગો લોકપ્રિયતાનો પ્રકાશ પામે. દલપતરામભાઈ કે નર્મદાશંકરની કવિતાઓની લોકપ્રિયતામાં શી મણા હતી ? પણ આજે દલપતરામ અને નર્મદાકવિતાના દળદાર ગ્રન્થોને નિચોવી નિચોવીને પણ આપણે ઉત્કૃષ્ટ કવિતા કરેલી કહી શકીશું ? શ્રી. વિશ્વનાથ વાદ જેવા સમભાવશીલ વિવેચકે નર્મદની કવિતાનું દોહન આપણને આપ્યું છે. એ દોહન વિદ્યાર્થીવર્ગ પાસે અત્યંત સમ-જાત્યુર્લભ રજુ કર્યા છતાં કાબરસરો ઉચ્ચ આસ્વાદ નથી કરાવી શકતો એનો અનુભવ શિક્ષક તરીકે મને થયો છે--અન્ય શિક્ષકોને પણ બેસક એવો જ અનુભવ થયો હશે. ભારે દલપતનર્મદની કવિતા એમના ઝમાનામાં લોકપ્રિય હતી--એટલે તે સમયે તે ખરી કવિતા--જાંચી કવિતા હતી, અને આજે તે એટલી લોકપ્રિય નથી મારે આજે તે ખરી કવિતા કે જાંચી કવિતા નથી એમ સિદ્ધાન્ત બાંધી શકાયો ? કવિતાની ક્ષેત્રીમાં, ખરે માર્ક પણ કલાની ક્ષેત્રીમાં લોકપ્રિયતાનું ઘોરજી સત્તરસન કરાવે જ એમ ખાતરીથી માર્ક કહી શકે તેમ નથી. રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો પણ વસ્તુતઃ લોકપ્રિય હું ગણતો નથી. હા, એ ગ્રન્થોનો કથાભાગ લોકપ્રિય છે ખરો. પરંતુ રામાયણમાં જે પ્રથમ સ્કિલોર્મિઓ પુનિત કાવ્યભાવની જીજ્ઞાસી રહી છે તે અથવા મહાભારતમાં કવિત્વનો જે સાગર ઘૂલતી રહ્યો છે તે લોકગમ્ય કેટલોક છે ? કલાનાં ઉચ્ચતમ તત્ત્વો તો તેના અધિકારીએ જ ગમ્ય થયાનાં. કલાસર્ગની દૂરજ કલાસર્ગન કરવાની છે અને રસ તો જ્ઞાનને પરિણત એ જ સ્થિતિ રહેવાની છે. રસં જલતિ પવિત્રઃ તે ખરે જ રસ જ્ઞાનને

લોક : એમ કહેવાનો સમય આવશે ત્યારે બેશક આપણે બધા કવિને અને જગતને અપૂર્વ ધન્યતા પ્રાપ્ત થઈ ગણીશું. અત્યારે તો કાવ્યશુભતા પરીક્ષણમાં લોકપ્રિયતાના તત્વને અચૂક કાટલા તરીકે ગણી શકાય એમ નથી જ. કાવ્યત્વ અને લોકપ્રિયત્વ બહુધા નિરપેક્ષ છે.

ત્રીજો મુદ્દો અર્વાચીન કવિતાની દુર્બોધિતાનો ઉપરિચિત કરાયો છે તે બેવાનો છે. દુર્બોધિતા એટલે શું? અમુક વસ્તુ અધિકારીને સુબોધ જણાય તે જ તેના અનધિકારીને દુર્બોધ જણાય અને જણાવી જ નોંધાવે. અધિકારી વાચકને બે દુર્બોધતા કે અબોધતા જણાતી હોય તો બેશક ચિન્ત્ય છે. પણ માનવસ્વરૂપની પ્રિયતામાના હૃદયનું પ્રહણ કરવામાં પણ સંવનનને રસિકોએ આવશ્યક માન્યું છે તો કવિતાસુન્દરીના હૃદયનું આકલન કરવામાં સંવનનને અનાવશ્યક જ ગણીશું? માનવસ્વરૂપની પ્રિયતામા કરતાં કવિતાસુન્દરી વિશેષ માનિતી છે. એનું હૃદયદર્શન પામતાં પહેલાં અમુક કોટિની તપશ્ચર્યાની જરૂર પડે છે એ હકીકતનું વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ. માનવજીવનમાં 'પ્રથમદર્શને પ્રેમ' (love at first sight) ના પ્રસંગો અને છે પણ તે બધા અવસ્ય વાસ્તવિક હૃદયદર્શનની સ્થિતિ પ્રગટ કરનારા હોતા નથી. કલાશૃષ્ટિમાં પણ પ્રથમદર્શને પ્રેમ થઈ જાય ત્યાં પણ હમેશાં કેલાનું હાઈ જ પમાઈ ગયું છે એવી કૃતકૃત્યતા અનુભવી લેવાની છતાવળ નેપથ્યકારક છે. કલાસુન્દરી પોતાનો આત્મા પ્રગટ કરતી જણાય ત્યારે પણ તે પૂર્ણપણે પ્રગટ કરી દેતી હોય એમ ધણીવાર ખતનું નથી. કલાની ઉપાસના જેમ વિશેષ સાત્ત્વિક તેમ પ્રગટીકરણ પણ વિશેષ આદ્યાદિક ને પૂર્ણ પ્રકારનું થવાનું. કવિવર ટાગોરને શાકુન્તલનું જે રહસ્ય-દર્શન સ્પૃધું છે તે એમના પહેલાં કેટલા કવિઓને કે વિવેચકોને સ્ફુરેલું? કવિવરનો કાલિ-દાસની કવિતાસુન્દરીના હૃદયપ્રહણનો અપૂર્વ અધિકાર એ જ કારણ ગણવું પડશે. કહેવાનું એટલું જ છે કે કાવ્યને કે કોઈ પણ કલાકૃતિને દુર્બોધ માની બેસતાં પહેલાં વાચકે પોતાની ફરજ, અધિકારપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ, પૂરેપૂરી બગવની છે કે કેમ તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. કાવ્યસર્જનના આસ્વાદ માટે કવિની ફરજે ઉપરાંત વાચકોની પણ ફરજે અમુક પ્રકારની છે જ એ જૂલવાનું નથી. યમેઐવ યુગ્મે તેન લખ્યઃ તત્ત્વૈવ આત્મા વિચ્છુન્તે તનું સ્વામ્ । આ જેમ આત્માને વિશે તેમ કવિતાના આત્માને વિશે પણ સાચું છે.

'માધુરી'માં શ્રી. લાનુશંકર બ્યાસનો 'ગુજરાતી કવિતામાં અવિશદતા' એ લેખ ત્રણ કહે પ્રગટ થયો છે તેનો હરદેખ બનેવકતાઓએ ક્યો છે. શ્રી. લાનુશંકરનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ છે. કેટલીક અર્વાચીન અવિશદ કૃતિઓને એમણે ચર્ચાવિષય બનાવી અવિશદત્વ વિશેની પોતાની વિચારસરણી રજૂ કરી છે. અર્વાચીન કવિતા અવિશદતાના અપહણણથી વ્યાસ છે એમ એમનો આશય નથીજ. પણ તે વિશે બહુ એલવાની જરૂર નથી.

હવે દુર્બોધિતાને ઇન્દ્રિયહતા એડે બેળવી દેવામાં આવી છે તે વિશે ક્યો કવિ એમ કહેશે કે ઇન્દ્રિય મારું કશું કરતો નથી તેથી મારી કવિતા દુર્બોધ થઈ જાય છે? પવરચના હવે તો ગુજરાતી કવિઓને સુસાધ્ય છે. જેમ બાળક શરીર, આત્મા, રૂપરંગ, ઘાટઘૂટ ઈત્યાદિ લઈને જ જન્મે છે તેમ કાવ્ય પણ પોતાનાં ઇન્દ્રિય, વાણી, અંગકાર, ભર્મિ ઈત્યાદિ લઈને જ સમગ્ર રીતે બહાર પડે છે. કાવ્યસર્જનનો આ સ્વાભાવિક વ્યાપાર ના સમજાયાથી જ ઇન્દ્રિય વિશે અને ઇન્દ્રિયના કવિતા જેડેના સંબંધ વિશે ભ્રમક વિધાનો થાય છે. ઇન્દ્રિય અરી કવિતામાં આગ-નુક અંશ નથી જ.

હવે છેલ્લો મુદ્દો અર્વાચીન કવિતાના ખરેશીપણા વિશેનો લઈએ. કાવ્યસંજ્ઞાના વ્યાપારમાં મુખ્ય બળો કવિની વ્યક્તિમત સંસ્કારસમૃદ્ધિ અને જીવનમાં પ્રવર્તતા વિવિધ સ્થિતિયકો ગણી શકાય. આ બળોને અતિક્રાંત સર્વાંશે કોઈ કરી શકતું નથી. પ્રાચીન જીવન સ્થિતિમાં કલાનો આવિષ્કાર જે રીતે શક્ય હતો તે રીતે થયેલો. આજે પરિવર્તિત જીવનસ્થિતિમાં પરિવર્તિત સ્વરૂપે આવિષ્કાર થાય છે. આમાં કહેવનું કારણ ક્યાં આવે છે તે સમજાતું નથી. પ્રાચીન યુગરાતી કવિતાને જનતાના હૃદયમાં કર્ણુદારે પ્રવેશ કરવાનો હતો. આજના કવિને પુસ્તકદારે પ્રવેશ કરવાનો પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રવેશદાર બદલાયું તેથી કવિતાના વાહનનું સ્વરૂપ જે બહુધા ગેય હતું તે બદલાઈને બહુધા પાઠ્ય થયું. જે કે આ માત્ર એક સ્થૂળ નિમિત્ત કારણ છે. મુખ્ય કારણ તો આજના કવિઓનો વિશિષ્ટ સંસ્કાર-પ્રકાર લાગે છે. અને કવિતા ગેય હોવાને બદલે સંસ્કૃત જાહેરાતોમાં હોય તેથી અગાઉ જવાની જરૂર પણ શી છે ? રામાયણ, મહાભારત, રઘુવંશ ઇત્યાદિ મહાકાવ્યો, શેકસપિયર, વર્ડઝવર્થ, શેલી, ગેટ, હોમર અને કાન્ટે ઇત્યાદિ અતેક કવિઓની કાવ્યરચનાઓ જાહેરાત છે. જગતભરની કવિતાનો વિચાર કરીએ તો જાહેરાતોમાં સુપ્રતિષ્ઠિત જણાયે. જાહેરાત કવિતા નથી પણ કવિતા જાહેરાતોમાં છે એટલું જ સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. અહીં ગદ્યકાવ્યનો નિષેધ સૂચવવાનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી. કવિતાનો જાહેરાત જુગરાતી કવિતામાં કવિતાના જેટલો જ સ્વાભાવિક છે, અને જગતની કવિતાથી એ કાષ્ઠપિણુ રીતે વિભિન્ન વ્યાપાર છે નહીં એટલું જ વક્તાવ્ય છે.

યુગરાતની અર્વાચીન કવિતા જીવનથી વેગળા ગઈ છે, વિદેશી બની ગઈ છે, વિંચ થઈ ગઈ છે એ મુદ્દાનો ઉત્તર શો વાળવો ?

મને લાગે છે કે જીવનથી આપણી કવિતા વિશેષ ને વિશેષ સમૃદ્ધ થતી રહી છે. હા, આપણી કવિતામાં પ્રગટ થતું જીવનદર્શન સર્વસ્વીકાર્ય નહીં હોય, પણ જગતમાં સર્વસ્વીકાર્ય થયું એ નથી. હૃદય પણ ક્યાં સર્વસ્વીકાર્ય છે ? આજનો કવિ જીવનને અંજલિ તો બેશક પ્રયત્ન કરે છે અને તેને પોતાની વાણીમાં ન્યક્ત કરવાને પણ તત્પર છે. કાષ્ઠ પણ કવિ પોતાના જીવનદર્શનને વફાદાર રહી પોતાની કલાપ્રવૃત્તિ કરે તે બસ ગણાવું જોઈએ. અજબત્ત, એ દર્શન લોક, વ્યાપક, લોકોત્તર હોવું જોઈએ. આ પ્રકારના પ્રાગાણિક પ્રયત્નો પૂર્વે થતા હતા અને આજની કવિતામાં નથી થતા એમ મને લાગતું નથી. જે સંસ્કૃતિ-પ્રવાહો આપણા વર્તમાન જીવનને સંધર્ષે છે તે જ આપણી કવિતાની સ્ફૂર્તિમાં પણ પ્રવર્તે છે અને એ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક પણ છે જ. જીવનનો સાગર કવિતામાં ગર્જવેલો એ તો કાષ્ઠ વ્યાસને કે કાષ્ઠ વાલ્મીકિને જ શક્ય છે. એ તો સાગરના જેવો જ એક મહાત્મ્યમકાર છે. પણ જીવનસાગરમાંથી અંજલિ ભરીને પર્વતે પરમાત્મા ચ પદાર્થને પ્રતિષ્ઠિત એ ન્યાયે કવિઓ જીવનદર્શન કરાવતા હોય તો તે જ આપણું આદરપાત્ર નથી.

બસ. આજે આથી વિશેષ મારે કહેવાનું નથી. *

* તા. ૩-૧૨-૫૬ ને રોજ શ્રી. વિદેષારૂઢે સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી શ્રી. અંબાલાલ જાનોએ 'પ્રાચીન કવિતાની લોકપ્રિયતા અને અર્વાચીન કવિતાની અધ્યાકાષ્ઠપ્રયતા' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે વખતે પોતે કહેલાં પ્રાસંગિક વચનોને લેખકે અહીં વધતક કરી ઉપક્રમી લીધાં છે.

એવો એક સામાન્ય વહેમ પ્રવર્તે છે કે ફોઈડ પણ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતનું સાચું મૂલ્ય તે સિદ્ધાંતના શોધકના મૃત્યુ પછી થયેલ વધે અકાચ છે. પણ આમ ઘણીવાર નથી પણ હોતું. ન્યૂટન માત્ર સાઠ વર્ષનો હતો ત્યારે રોબર્ટ-સોસાયટીનો પ્રમુખ ચુંટાયો હતો; અને કાર્વિનને વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍગિમાં દફનાવવામાં આવ્યો હતો. એટલે ફોઈડ, જેના સિદ્ધાંતનું મુખ્ય ચણતર ચાલીશ વર્ષ પહેલાં પૂરું થઈ ગયું હતું, તેના અવસાન પછી લેવાએલી નોંધોમાં જ્યારે તેના કાર્યનું મહત્ત્વ લગભગ ખર્ચે જ રચેલો જોડું આંકવામાં આવતું મોલમાં પડ્યું ત્યારે જરા આશ્ચર્ય થયું હતું. સામાન્ય છાપાઓએ એકાદ બે પ્રચલિત શબ્દ-પ્રયોગોના સ્થાપક તરીકે તેને વર્ણવ્યો—જે શબ્દપ્રયોગો ખરી રીતે તેણે કદિ પણ વાપર્યા ન હતા; અને જરા અડિયાતી કક્ષાનાં છાપાઓએ જ્ઞાનતંતુના રોગોની ચિકિત્સામાં કેટલોક કિમતી ફાળો આપનાર ? તરીકે તેને ઓળખાવ્યો હતો. ‘માન્યેરેટર ગાર્ડિયને’ ફોઈડ વિશેની પોતાની નોંધ નીચે આપેલા દિગ્મતભર્યા શબ્દોથી પૂરી કરી હતી :

“વિજ્ઞાનમાં ફોઈડે આપેલા ફાળાની સમાયોચના કરવાનો પ્રયત્ન આજે હજી વહેલો જાણાય; પણ અંગ્રેજ બધા જે જે દેશોમાં જોણાય છે તે તે દેશોમાં માનસચાસ્ર ઉપર ફોઈડની અસર વિલિયમ જેમ્સના સમય પછીના બીજા કાંઈ પણ લેખક કરતાં વધારે છે.”

પણ બીકને લીધે અંગ્રેજો અને પત્રકારો જેનું વારંવાર શરણ લે છે તે મધ્યમ પ્રતિપદા માર્ગ-ફોઈડના સિદ્ધાંતની બાજતમાં આપણને રક્ષણ નહિ આપી શકે; કાં તો તેના સિદ્ધાંતો છેક જ ખોટા હતા; અથવા તો વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જે પાંચજ મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે તેમાંના એક ફોઈડ હતો—આ બેમાંથી એક વસ્તુ સ્વીકારવી જ પડશે; કારણ કે પોતાના વિજ્ઞાન-જીવનની શરૂઆતમાં જ જે હકીકતો તપાસીને તેણે તે બધાના સાદામાં સાદા ખુલાસાઓ આપ્યા છે તે ખુલાસાઓમાં જ પાછળથી ખૂબ વિદ્વંસિત થયેલા તેના સિદ્ધાંતો છુપાએલા પડ્યા છે. અને જો કે જીવનના અંત સુધી તેણે અચાક હિત્સાદથી વધારે ને વધારે હકીકતો એકઠી કર્યાં જ કરી હતી તો પણ તેની પ્રગતિમાં સૌથી શરૂઆતમાં લીધેલાં પગલાં જ સૌથી વધારે યુગપ્રવર્તક નીવડ્યાં છે. આપણે તેનાં આરંભનાં કાર્યની જે તુલના કરશું તેને અનુસરીને જ તેના બધાં કાર્યની તુલના થઈ શકશે.

ત્યારે આ આરંભનાં પગલાંઓ કેવા પ્રકારનાં હતાં ? તે બહુ દૂંધામાં કહી શકાય તેવાં છે. મનઃપ્રદેશનો ગંભીરપણે વિચાર કરનાર ફોઈડ પહેલો જ વૈજ્ઞાનિક હતો. કાર્યકારણ-વાદ સાંપ્રતિક છે એમ સ્વીકારીને તેણે એ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે શુદ્ધ માનસિક સ્વરૂપવાળી વસ્તુઓનાં કાર્યકારણની સાંકળ ક્યાં સુધી લઈ જઈ શકાય છે. આવી સમગ્ર સાંકળો શોધવા જતાં, કેવળ રોગી માનસવાળા નહિ પણ સમધારણ માણસોની બાજતમાં પણ તેને એ સાંકળોમાં એવા ગાળાઓ દેખાયા કે જેના ઉપા નેડી શકાય નહિ; દેખીતી

રીતે જેનું કશું કારણ હોય નહિ એવાં માનસિક લક્ષણો તેના જોતમાં આવ્યાં. જે લોકોને ગંભીરપણે વિચાર કર્યો નહોતો તેઓ આવાં લક્ષણોને 'અકસ્માત' થતાં માની લે છે; જે લોકો વધારે ગંભીર હોવાનો ડોળ કરતા હતા તે લોકો આવાં લક્ષણોનાં નજરમાં કારણોને શારીરિક (માનસિક નહિ) માનવા લાગ્યા. તે બધાથી ઊલટું ક્રોધિત એવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો કે માનસિક લક્ષણોનાં કારણોની પરંપરા-વૃત્તી દેખાતી હતી. તે જમત માનસનાં કારણો પૂરતી તેની લાગતી હતી; એટલે જે આપણે એમ સ્વીકારીએ એવાં બીજાં કારણો છે જે અજ્ઞાત છે તે આ કાર્યકારણની પરંપરામાં કયાંય ખાલી સ્થાન પડે નહિ. શરૂઆતમાં માત્ર દિસ્તીરીઆનાં લક્ષણોના ખુલાસા આપવા માટે જ રજૂ કરેલા આ સિદ્ધાંતનું સત્ય પાછળથી ત્યારે બીજા અનેક માનસિક રોગોનાં લક્ષણોનો ખુલાસો તેનાથી મળ્યો ત્યારે બરોબર પુરવાર થયું. ખરી રીતે આ સિદ્ધાંત એક નવા જ પ્રદેશનાં દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યાં હતાં. અનેક પ્રકારના માનસિક રોગો હવે સમજવા લાગ્યા એ તો ખરું જ; ઉપરાંત સમકારણ માનસની પ્રક્રિયાઓ ઉપર પણ પ્રકાશ પડ્યો. સ્વપ્નોનું સ્વરૂપ પહેલી જ વાર સમજાયું. જાતીય આવેગનો વિકાસ અને ખાસ કરીને બાલમાનસમાં તેનાં થતાં દર્શાવેલા સ્પષ્ટ થયાં. વાતાવરણ અને બાલકોનો વિકાસ એ બેના સંબંધ વિશેના આપણા વિચારોમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થયો. તે જ પ્રમાણે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ વચ્ચેના સંબંધનું આપણું જ્ઞાન ધણું સમૃદ્ધ થયું—જે જ્ઞાન કદાચ ભવિષ્યમાં ઊજવણીના નવા પાયા રહે અને બાલકોના હોવાની આપણી ચિંતિત્સામાં ફેરફાર કરે. બીજી દિશાઓમાં પણ નવા પ્રદેશોનાં દર્શન થવા લાગ્યાં જેનાથી ધર્મ, રમતો, કલા વગેરેની પછીતે રહેલાં કારણોની આપણને ઝાંખી થવા લાગી.

પણ આ નવા પ્રદેશમાં શું શું પડ્યું હતું તે જોવા બંધુવા માટે કેવળ સિદ્ધાંત ઉપરાંત બીજા કશાંકની પણ જરૂર હતી. એક સાધન પણ હોવું જોઈએ; કોપરનિકસના સિદ્ધાંતો સાથે ગેલિલિયોનું 'બેગીનજસ' વગર પણ જોડાવું જોઈએ; ક્રોઈઝના આ સિદ્ધાંતની સાથેનું સાધન તે પ્રયોગકર્તા અને તેનાં વિધેય વચ્ચેના સંબંધ એ હતું. ક્રોઈઝ એક એવી પદ્ધતિ શોધી કે તેની મદદ વડે પ્રયોગ કરનાર તેના વિધેયના માનસમાં જોઈ શકે. પણ પ્રયોગકર્તાના માનસિક સ્વરૂપ તરફ પણ તેણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું. બીજાના માનસમાં શું ચર્ચ રહ્યું છે તેનું નિરીક્ષણ કરનારનું માનસ બીજા કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષક જેવું જ હોવું જોઈએ. આવો માણસ તટસ્થ હતાં ગ્રહણ કરવા તૈયાર હોવો જોઈએ; તેનું મન પૂર્વગ્રહણ-યુક્ત હતાં વેધક દૃષ્ટિવાળું હોવું જોઈએ; તેણે નિશ્ચય રહ્યા હતાં નિરીક્ષણ કર્યા કરવું જોઈએ. લાગણીપ્રધાન થવું ન જોઈએ હતાં ઉદાસીનતા પણ સેવવી ન જોઈએ. વળી આવા પ્રયોગકર્તાએ પોતે જે જોવા ઈચ્છતા હોય તે જ અથવા પોતે જે જોવું જોઈએ એમ લાગે તે જ જોવું ન જોઈએ, પણ રોગીના માનસમાં જે અરેખર હોય તે જ જોવું જોઈએ. બીજી સામાન્ય બાબતોમાં પણ ખાસ મનોદયા પ્રાપ્ત કરવી તે માણસ માટે સુલભ નથી જ; પણ તેમાં જે જે માણસ બીજા માણસના માનસમાં જીતવા માગે તેને માટે તો આવી મનોદયા પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલી અનેકગણી વધી જાય છે. આવી મુશ્કેલીઓને કારણે જ આપણું માનસશાસ્ત્ર કોઈક જેવા મદાન વૈજ્ઞાનિક આવર્ત સુધી બહુ પ્રગતિ કરી શક્યું નહિ. પણ પાંચો નાખનારની શક્તિ ધણી જ મદાન હોવાની

જરૂર છે પણ તેને અનુસરનારાઓનો માર્ગ પ્રમાણમાં સરળ બને છે. માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ કયા પ્રકારની છે તે નક્કી કરવાનું અને તેમાંની લાજીબરી અગત્યત અવસ્થાની હોય છે તેવું શોધવાનું ક્રોધડને માટે સ્વક્ય હતું. દાખલા તરીકે, ચિકિત્સકના માનસમાં જ એવું કાંઈક હોય કે જેની બીકથી એવું જ કાંઈક વેળોના માનસમાં હોવાનું જોતાં કે સ્વીકારતાં તે અચકાતો હોય. આ ઉપરથી ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાવું કે પ્રયોગકર્તા ચિકિત્સકે અમુક પ્રકારની પ્રાથમિક તાલીમ લીધેલી હોવી જોઈએ; વળી એ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ જ એવા પ્રકારની હોય કે જે ચિકિત્સકને યોગ્ય માનસિક દશામાં રાખે. ક્રોધડના કાર્યની આ બાજુનું મહત્ત્વ બારપૂર્વક જણાવ્યા કરવું જરૂરી છે કારણકે માનસશાસ્ત્રને પાછળ પાડી દેનારાં બધા ચાલુ જ રહેતાં હોય છે. સાસ્ત્રનું વસ્તુ ગૂઢ અને બામક હોય છે એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુને નિરખવાને સાધન પણ બગડી જવાનું સંભવિત રહ્યા કરે છે. કરેલું કામ ધૂળ મળવાનું અને થયેલી શોધો બુદ્ધી જવાનું જોખમ-જે બીજાનું વિજ્ઞાનોમાં નથી-તે આમાં ખાસ રહેલું છે.

આ કારણથી ક્રોધડ માનસજ્ઞકરણની રોગ મટાડવાની શક્તિ બાબત બહુ ડિમ્ડિમ ન વગાડવાનું પ્લાનમાં રાખ્યો. અસખત, આ શક્તિ ધણી મોટી છે અને કેટલાક પ્રકારની માનસિક રિયલિટી બીજી કોઈ પદ્ધતિથી સુધરી શકે તેમ નથી હોતી, તો પણ, આપણે બધા સમજીએ છીએ કે મટાડ એ કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક શોધના સાચા માપક નથી હોતા. એવો મટાડ બન્ને પક્ષોના હાથમાં સરળ છતાં ખોટું હથિયાર મૂકે છે. એટલે આખરે તો તત્ત્વનું અને તેને લગતા નિયમોનું વધારે જ્ઞાન જ વિષમધારણ્યતા અને અપૂર્ણતાઓને પહેંચી વળવાની આપણને શક્તિ આપશે. શરીરશાસ્ત્રમાં આમ જ બન્યું છે અને માનસ-શાસ્ત્રમાં પણ તેવું જ બને તેવો સંભવ છે. અને આપણા પોતાના માનસનું સાચું સ્વરૂપ પહેલવહેલું સમગ્રવનાર તરીકે ક્રોધડનું નામ અમર થશે.

તુંજમાં શું એવું બન્યું

ઠરી નયન જાંઘ મ્હેં વિમુખ તુંથી થાવા અહીં
તહા હૃદયનું દલેદલ ધરી છબી કાં રહ્યું ?
અને હૃદયથી ય દર હડસેલવાનું ઠર્યું
બન્યું જીવન શૂન્ય કેમ ? તુંજમાં શું એવું બન્યું ?

ત્રેમશંકર ડ. લાદ

કે જે અહિંસાને ધર્મ સમજીને તેનું પાલન કરવાનો મહાપ્રયત્ન કરે છે. આખરે અહિંસા જ કામ આપવાની છે.”

“મારી અહિંસામાં એટલી શક્તિ હશે મને નથી દેખાતી જેથી કરીને લોકો લશ્કરની આવશ્યકતા નથી એ વાત માને. જે આપણે સાચી અહિંસાથી ચતુર્વત્તા મેળવી હશે તો લશ્કરની જરૂર નહિ પડે. એમ બનવું અશક્ય નથી.” અહિંસા તત્ત્વ પર જેમ ગાંધીજીની અખૂટ શ્રદ્ધા છે, તેમ લોકોની તાકાત ઓળખવાની વ્યાવહારિકતા પણ તેમનામાં છે.

આવાં તો અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય. પરંતુ તેટલી જગ્યા નથી. ગાંધીજીનું ખરું વ્યક્તિત્વ આ પુસ્તકમાં કોઈ ને ચે ત્રેવા મળશે—માત્ર નિર્વિકાર દૃષ્ટિએ જોવું જોઈએ. સત્યનિષ્ઠા, ઉદારપણું, આત્મપ્રત્યય, પ્રામાણિકપણું ઇત્યાદિ ગુણધુક્ત એવી એક વ્યક્તિનું માનસ આ ગ્રંથમાં વ્યક્ત થાય છે. રાજકીય નેતા કિંવા તત્ત્વજ્ઞાની એ દૃષ્ટિએ હું તેમના તરફ નથી જોતો, મનુષ્ય તરીકે જ તેમના તરફ જોઉં છું. રાજકીય નેતા તરીકે તે સફળ થયા કે નહિ તે નક્કી કરવાનો મારો અધિકાર નથી. પરંતુ મારું મતે મનુષ્ય તરીકે તેમના જેવો પરિપૂર્ણ મનુષ્ય આજે ધરતી પર યોગ્યતા ન હોય. રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમણે દિમાલય જેવું દિષ્ટિને તેમને રૂસાવવા અને પોતાનું કામ સફળ નેટલું મનોર્થે અને પ્રામુખ્ય લક્ષ્ય સમજી લેવાનું છે. આ મારું કહેવું જોઈએ. “જુલો દરેકને નાંતોને ખબર હોય એવા ગમે તે છુવાનું ઉદાહરણ નજર સા રાખવી અને તે સ્પષ્ટિયાઓનું લક્ષણ કરાવવું. અને પછી ગાંધીજીમાં આરાપણું કરવામાં પડતું. આત્મજ્ઞાનની પરીક્ષા કરવી. લગભગ પચાસ વર્ષો જેમણે રાજકારણના એક નવારે દી ગાળ્યાં, અને તે ક્ષેત્રમાં પણ સત્ય અને અહિંસા એ તરવાના આચરણનો પ્રયોગ કરી મોડેજ કરી દેખાડ્યો તેના કહેવામાં કંઈક મહત્ત્વ અવશ્ય છે એ વસ્તુ માન્ય કરવી એટલે ‘આત્માવાક્ય’ પ્રમાણે” સમજવું એમ નહિ. એકાદ છુવાની જેમ લોકો પર મોહિની પાથરીને તેઓ પોતાની આસપાસ બક્ષતમણ એકા કરે છે અને પોતાનાં તરફો તેમના પર લાદે છે, આ આચરણો તેમણે ‘પ્રસાદ-દીક્ષા’માં ઉત્તર આપ્યો છે. કેટલાક ઉત્તાર આપું છું તે સંદર્ભ સાથે કોઈ પણ વાંચી જાય. “લાખો લોકો મારી પૂજા કરે છે ત્યારે હું ગૂંગળાઈ જાઉં છું. આ પૂજા મને મીઠી લાગે છે અથવા એને લીધે હું એ પૂજાને યોગ્ય છું એવું મને લાગ્યું છે એમ કદી બન્યું નથી. મારો વિરોધ કરનારા પહેલાં દતા. અને આજે ય છે. તો યે મને તેમના પ્રત્યે રાજ નથી. સ્વપ્નમાં યે મેં તેમનું ખૂરું ઇચ્છ્યું નથી. આને લીધે પુષ્કળ વિરોધી સૌક મિત્ર બન્યા છે. ... મારો ધર્મ તેમનું પણ દિત ઇચ્છવાનો અને પ્રસંગ આવ્યે તેમની યે સેવા કરવાનો છે. આ સિદ્ધાન્તનો મેં યથાશક્તિ અમલ કર્યો છે. તે મારા સ્વભાવમાં જ છે એમ મને લાગે છે.”... “મારા સહવાસમાં આવેલા સર્વેએ મારા જેવા જ બનવું જોઈએ એવું મુદ્દલ નથી. તે છટ પણ નથી. એ તો નક્કી કર્યા જેવું થાય. મારામાં નેટલું સારું હોય તેમાંયો જે નેટલું પડે તે જ લેવામાં સાર છે.”... “તારી શુદ્ધિ મારું કહ્યું કળાજ ન કરે ત્યાં સુધી તું તારે રસ્તે જા. મને ખબર છે કે તું સત્યની પૂજા કરનારી છે. એટલે આખરે તને સત્ય સાંપડશે જ.”

ન કરો. પરંતુ કોઈ પણ સિતેર વર્ષના સામાન્ય મનુષ્ય પર જે આરોપ કરવાની કોઈ દિંમત નહિ કરે તે આરોપ ગાંધીજી પર કરવામાં આવે છે એના મૂળમાં વ્યક્તિદ્વેષ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? મહારાષ્ટ્રીય પ્લાસ્ટોએ આટલાં વર્ષો રાજકારણના ક્ષેત્રનો ધખરો લીધો હતો તે હવે ગુજરાતી વાણિયાએ તેમની પાસેથી ખૂંચી લીધો હોવાથી તે પાછો મેળવવાની યોગ્યતા આપણામાં નથી એ જ્ઞાન આપણામાં ન્યૂનતા (inferiority complex) ઉત્પન્ન કરે છે, તેને લીધે બીજાની કુચેષ્ટા કર્યા સિવાય આપણી પાસે બીજો માર્ગ રહ્યો નથી. રાજકીય દૃષ્ટિએ ગાંધીજી પર દીક્ષા કરવામાં ખોટું કશું નથી. પરંતુ ક્રોધ કેંવા દેવના આવેશમાં મનુષ્ય તરીકે તેમના પર ગલીય આક્ષેપ કરવાથી તો મહારાષ્ટ્રના કટ્ટર અભિમાનીને કંઈક માફું લાગે. ‘પ્રકૃતિ : સદૃશ સા મહીયસ : સદૃશ નાન્યસમુર્જિતિ યયા’ આ તત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ છે. પરંતુ બીજાની ઉત્તતિ સહન ન થવી ત્યારે યોગ્ય ગણાય કે ત્યારે તેને યોગે મનુષ્ય પરાક્રમ કરીને બીજાને માથે બેસે. પાછળથી પણ બેચીને નીચે પાડવામાં શી શરતા છે ? કેંવા કૃત નિંદા કરતા રહેવામાં શી મોટાઈ છે ? “ Judge not lest ye be judged ” આ ઇશુવચનનો અર્થ સ્પષ્ટ લક્ષમાં લેવો જોઈએ. આ વચન પરંતુ ગાંધીજીનું જાણ્ય ટૂંકમાં આપીને આ લેખ પૂરો કરું છું. “ નહિ તો તમારો ન્યાય બીજા કરશે ” એનો અર્થ આ છે કે આપણે એવા પ્રકારના ન્યાયપાત્ર દોષમાં પડીએ નહિ. ... જગતની સામે આપણે ઉદ્ધત ન જનીએ ... દુનિયાની આગળ આપણે ક્ષુદ્ર છીએ. એટલે જ આપણે સામે રસ્તે હોઈએ તો પણ દુનિયાને શિક્ષા કરવા બેસતા નથી, તેનો ન્યાય કરવા બેસતા નથી. બીજાનું જગતે કરેલી શિક્ષા અને ન્યાય આપણે મૂળે મોટે સહન કરીએ છીએ. એનું જ નામ અહિંસા. ... ”

‘વિશ્વગીતા’માં ભાવએકતા

હાલુલાલ મુ. પટેલ

મહાકવિ ન્હાનાલાલનું ‘વિશ્વગીતા’ નાટક એટલે. પ્રચલિત નાટ્યકલાવિધાનથી અનોખી ભાત પાડતું નવીન રસસર્જન. એની પ્રવેશરચના એટલે છૂટા છૂટા કૂલડાંનું રસમિલન. એ વીણ્યાં કૂલડાં ગુથવામાં સુંદર કલાવિધાન સમાયું છે. એ કૂલડાં ધણીમાં બીજાકલાના પિટપપત્રપુષ્પફલનાં પરંપરાનિધન નથી; કે નથી એમાં શાકુન્તલની જેમ વાર્તાવસ્તુની કાર્યકારણસંકલનાની એકાગ્રતા. એ કૂલડાં ધણીમાં શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કે અગ્નેદના સાંદા પલ્લુ સૂક્ષ્મ કલાવિધાનનું અનુસરણ છે. ભાગવતના સકલ સ્કન્ધો અને ગીતાજીના ધણાખરા અધ્યાય એક બીજાની અનોખા હોઈ, એક બીજામાંથી કાર્યકારણભાવારૂપે પરિણમતા નથી, તેમ ‘વિશ્વગીતા’માં પણ સઘળા પ્રવેશો ભુદે ભુદે સ્થળેથી લીધેલા હોઈ, એમાં વસ્તુએકાગ્રતાની કાર્યકારણસંકલના નથી. દૂંધામાં, આ નાટકમાં નથી દેશકાલની એકાગ્રતા, કે નથી વાર્તાવસ્તુની એકાગ્રતા.

જતાં, એટલું તો વિવાદાતીત છે કે ‘વિશ્વગીતા’ એ અનુષ્ઠાન કલાવિધાયકની અપૂર્વ કલાએ ગુંથાયેલ મણિ, મોતી કે કૂલડાંની માળા છે. સહૃદયની આલદિપ્તિ સંઘળા પ્રવેશો ભલેને પૃથક્ પૃથક્ કૂલડાં જેવા દેખાયા પછી એની ઔતરંદિપ્તિ એ કૂલડાં કાઢી ગૂઢ ભાવએકતાના દોરે પરાવાયેલાં દેખાશે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જેમ કૃષ્ણચંદ્રની કથા મધ્યવર્તિની છે, એમાં આ નાટકમાં શુક્રદેવજીનું યાત્રાજમણું કપૂર્ક અંગે ‘મધ્યવર્તિ’ને સંકલનારૂંપ છે. વળી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જેમ અન્ય સમગ્ર ઉપર-ઉપદેશ ગોલ્ડેનોની શુક્રદેવજી વિરાગમાન છે એમ આ સમગ્ર નાટકના ચે ઉપદેશ ગદ્યામુનિ પરમે સમર્થ ચોર્મણી પતંજલિ છે. આમ છૂટા છૂટા પ્રવેશોને એક અખંડ દોરે સાંધવામાં આવ્યા ‘એ’ અને ‘આપું’ ચે નાટક કાઢી અદશ્ય ભાવએકાગ્રતાની રસસાંકળે સંગઠાયેલ છે. એ રીતે આ નાટકને તોરણુસીલીનું કદી શકાય.

અંધકારમાં, મોહમાં ધસડી જતું સ્વરૂપ; અને બીજું, તે કલ્યાણકારી સ્વરૂપ. એ કલ્યાણકારી સ્વરૂપને ઓળખતાં આપણને આવડે તો જ આપણે આત્મસ્થિતિ પામી શકીએ. કવિએ કરેલો દુઃખવિનાશનો એ કેવો સચોટ અંગુલિનિર્દેશ!

પ્રવેશ પાંચમામાં જગતમાં બાપી રહેલ નારીપ્રતિષ્ઠાની અવમાનનાનું મુચન થયું છે: દ્રૌપદીનાં ચીર જેઓ કૌરવો પોતાના જ ભરતગોત્રની લાજ લૂંટવાનું મહા અનિષ્ટ કાર્ય આદરે છે. ત્યારે સતી સાખી દ્રૌપદીને સલામમાં ધસડી લાવવામાં આવે છે ત્યારે દુર્યોધન કરતાં ચે વધુ દુષ્ટ અને વૃષ્ટ એવો શત્રુની પાંડવોના શોકાગ્નિમાં ઘી હોમે છે, પડતા ઉપર પાછો મારે છે:

મહાવીર દુઃશાસન!

શું આર્યું વળી આ રમકડું?

વળી ત્યારે પાંડવોને દ્રૌપદી સાથે તપોવન સેવવાની આજ્ઞા દેતાં મુગ્ધતાનું ઉદવંધન થાય છે ત્યારે પિતામહના મુખેથી સત્ય સરી પડે છે,

રાજવીને સત્ગુણ મટવાના અધિકાર નથી.

રાજની એટલે મુગ્ધતાનું સંસારશિખર;

સત્પુરુષોની માળાનો મેર.

પણ પિતામહના એ શબ્દોની કંઈ અસર થતી નથી. આતી દૂર પાશવી લીલા જોઈને અધારપછેડો ઝોડેલો ચંદ્રરાજ કળકળી લાડે છે:

જોઈ-જોઈને હું તો ચાકચો આવું;

આજ નહીં અજ્ઞાણ અન્ધકારને.

વળી પ્રવેશના અંતમાં વિશ્વમાં પ્રવર્તતાં આર્ષાં અધેર પાપોનો ભાર વહતી યુગયુગ-દુઃખિણી શ્રદ્ધા પૃથ્વી પરમાત્મનું ફરિયાદનું ગીત પોકારે છે:

હરિ! નેહને નેહુસે બૂલાવી

ને દેવનાં દાન દીધાં;

પછી ભરને બૂલામણે બૂલાવી

કે પારકાં કેમ કીધાં? // 10. 1. 1

આ પૃથ્વીની ફરિયાદ તે અનેક સત્યપ્રિય સંતોની ફરિયાદ અડું જોતાં દ્રૌપદી તે પૃથ્વી અને પૃથ્વી તે ભારતી-એમ આપણે માની લઈએ તો તેમાં કંઈ જોડું નથી. પાપી આત્માઓ ભારતીની ઉત્કલ્પક કીર્તિને કલંક નથી લગાડતા તો બીજું શું કરે છે? અને એ પાપીઓને ઉપદેશ કરવા જતાં પિતામહ જેવા પુણ્યાત્માઓને કેાણ દાદ આપે છે?

અરેબર, આ શ્રદ્ધા પૃથ્વીની ફરિયાદના ગીતમાં પહેલા અંકના પાંચ પ્રવેશોમાં આવેલી ભાવનાનાં ઉપસંહારનું દર્શન થાય છે. આ રીતે આ અંકમાં ખાસ કરીને વિશ્વની સ્થિતિ સમજવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

દેવે બીજા અંકમાં કવિએ કંઈક કિતમ તત્ત્વ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ મંથનથી દેવોને અમૃત તેમજ વિષ લાધેલું તેમ આ અંકમાં કવિએ ‘પરાપૂર્વનાં મંથન’ ગોળ તેમાંથી જગતનાં વિષ અને અમૃત બતાવ્યાં છે; જગતમાં પાપ છે તો તેની સાથે પુણ્ય પણ છે એ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રવેશ પહેલાંમાં અસુરો અને દુષ્ટોનાં ટોળેડોળાંથી ઉભરાતી પૃથ્વી ઉપર અશ્રદ્ધા, મોહ, દગાચાર વગેરે વધી ગયાં છે તો એના ચમકે ભાવને તે અજ્ઞાનતાનાં અવસ્થામાં

આવશ્યક છે, તેનાં અમોઘાં દાન સારા એ સિદ્ધસંઘ મર્ત્યલોકના સુસુદ્ધિઓને; મેધાવીઓને સસુદ્ધ બને છે. આમ વિશ્વમાં ઘણું વસ્તુઓ પણ પ્રવર્તે છે, છતાં એ જનકલ્યાણ અર્થે અર્પણિય મંત્રોનાં આણું જો જગત ન વાળી શકે તો જગતનો સંહાર થાય એ ભય શુદ્ધેવજીને કમકમાવે છે, કારણકે તે જાણે છે કે,

દેવાના હવિ દેવાને વાળનાર
પૃથ્વીમાં કેટલાક છે આજ ધુણવાત્માઓ?

અને તેથી જ તે કહે છે:

કેટલેટલાંક કરશે પૃથ્વી આવાં દેવાં ?

સિદ્ધિઓમાં અસંખ્યની એવા આ જગતનાં ધોર સંહારનાં ગીત સાંભળી શુદ્ધેવજીને વિશ્વના પ્રવચકાળની આગાહી થાય છે, કારણકે જગતમાં તો,

દેવત્વ યોસર્પાં મનુષ્યનાં
ને પશુતા પાંગરો ઉઠી.

શુદ્ધેવજીના આ સંખે કોધાવેશમાં બોલાવેલા અર્થવિહીન નથી; તેમાં તો મહાન સત્ય છૂપાયું છે. વિશ્વમાં બાપી રહેલ પાપાચારનું-વર્તમાન જગતના રોગનું-એમાં શુદ્ધ ધ્યન છે.

પ્રવેશ બીજામાં સંકરાચાર્યના એકપક્ષી અનુભવથી જગતને અન્યાય થવાની સંભાવના રાજુ થઈ છે. ત્યારે બીજા પક્ષનો અનુભવ આવશ્યક હોવો જોઈએ તે કયો? શંકરાચાર્ય પોતે જ કહ્યો છે :

માતૃતત્ત્વનો અઝાની રહ્યો.

અને તેથી જાણે,

વેદાગ્રા ઉચ્છેદી,
સંસારવિધાન ઉત્થાપ્યું,
સનાતન સાસ્ત્રમંડાણ ઉવેખ્યું.

આમ નરતત્ત્વના અનુભવી પણ નારીતત્ત્વથી અજાણ્ય એવા શંકરાચાર્ય ચારને ઉત્થાપે; વણશ્રમની વાડીઓના પાપા ઉચ્છેદ એમાં નવાઈ નથી. આ રીતે કવિને જગતના રોગ સામે જ કંઈ કહેવાનું છે તે એ કે કોઈને - ખાસ કરીને સંવસ્તને - સંસારવિધાન ઉત્થાપવાનો અધિકાર નથી; તેણે તો શુદ્ધસ્યાશ્રમની ઉદાત્તા સ્ત્રીધારી જ જોઈએ.)

પ્રવેશ ત્રીજામાં,

તમસાને આરે નિપાદ,
ને ગોદાવરીને આરે રાવણરાગ ?
ધુમધુગને ખેલે કાં આવતરે છે
એવા દામ્પત્યઉચ્છેદતા પલ્લરાસો ?

પૃથ્વીની આ સનાતન દરિયા દ્વારા સંસારતા સનાતન સિંહાસન જેવા દામ્પત્યના ઉચ્છેદનું મહાપાપ દર્શાવેલ છે; જો કે એ પાપના ઉચ્છેદ માટે જગતમાં વાસ્તવિક જેવાએ આવતરે છે એનું ધ્યન

નિપાદી ઉચ્છેદથી જનદામ્પત્યને,
ને મહામુનિઓ માંડશે સદા
દામ્પત્યપ્રતિજ્ઞના વિશ્વસમારંભ.

એ સંખે દ્વારા થાય છે.

પ્રવેશ ચોથામાં જગતની જમતરી સૌંદર્યોપાસનાથી નિપજતા અનિષ્ટ તત્ત્વોનું મૂલ ધ્યન છે. રંગા એક સૌંદર્યોપાસક રસિક રાજના સંખે કહી જતાં છે કે,

જાલવા તો જાઉં છું સૌંદર્યને,
ત્યાં કરમાં ઝલાય છે શરીર :
પીના જાઉં છું રસને,
ત્યાં પીવાય છે પાર્થિવતા.

રંભાના આ શબ્દો તે શું વિશ્વમાં ભ્રમમાં લમનાર માનવીને નથી બાંધ એસતા ?
વિશ્વમાં મોહને પ્રેમ માનવાનો ભ્રમ શું નથી પ્રવર્તતો ? પણ હા, સાથે સાથે વિશ્વમાં
દેહપરસૂષિના વાસી શુદ્ધેવળ સમા મહાપુરુષો પણ જગતમાં વસે છે એવું આ પ્રવેશદ્વારા
સૂચન થતું હોય એમ લાગે છે; અને એ શુદ્ધેવળ તે જાણે,

તરસ્યા એ વાદળીને તીર

વિદગરાજ તરસ્યા ઉઠે રે.

તરસ્યા એટલે જલવિહોણા નહિ; તરસ્યા એટલે જલ છે છતાં નથી પીતા એવા.
અને એ જલ એટલે જ દુનિયાનો સુખભોગ, વિશ્વની પાર્થિવતા. જગત એ શુદ્ધેવળસમ
બની રહે તો ? જગતના એક રોગનો એ કેવો કપરો પણ સુંદર, સુભગ ઉપાય !

પ્રવેશ પાંચમામાં જગતમાં કુર્મો કરનાર પાપીઓ વસે છે તો સ્તંભો કરનાર
પયગમ્બરો જેવા પણ વસે છે એવું સૂચન છે. આ પ્રવેશમાં પ્રસંગ એ છે કે જગતભરના
પયગમ્બરોના કલ્યાણુષ્વજ એકત્ર થયા છે એવી પયગમ્બરોની સભામાં દુઃખિણી પૃથ્વી
ફરિયાદ પેશ કરે છે :

આટઆટલા સૂરજ ઉગ્યા માનવલોકે

હોય અન્ધારાં કેમ ન અજવાળાં થયાં ?

જવાબમાં, દેવપુત્ર ઈશુ ખ્રીસ્ત પૃથ્વીને સાધુસન્તો, પુણ્યશાળીઓ, ઋષિગણો, બ્રહ્મ-
શાસ્ત્રીઓ વગેરેની જમાતોથી સતોષ કેમ નથી થતો એમ પૂછે છે. પણ પૃથ્વી એ જમાતોથી
તો પોતાનું સૌભાગ્ય લેખે છે, છતાં એની ફરિયાદ તો એ સૌભાગ્યના આનંદથી પરિતોષાય
તેમ નથી; જગતમાં દુઃખના ઉરંગા ઉભરાય છે એ ફરિયાદ તો જારી જ રહે છે. છેવટે દરેક
પયગમ્બરને પોતે કરેલી વિશ્વસેવા અધૂરી હોઈ નિષ્કળ નીવડ્યાની પ્રતીતિ થાય છે. તો હવે
પૃથ્વીનાં અધોર દુઃખો નિવારવા સકલ પયગમ્બરમંડલ ‘સર્વકલ્યાણ’ની ભાવના રજૂ
કરવા સર્વધર્મસમન્વય સાધવાની તૈયારી બતાવે છે.

આમ ભૂત અને વર્તમાનની દુર્દશાભરી પરિસ્થિતિ નિહાળતાં સર્વધર્મસમન્વય
જ ઉત્તમ છે એવી અગ્રેક ભાવનાનું અ્યાન પયગમ્બરોના મોંમાં મૂકીને કવિએ તેની મહત્તા
સમ્યાધિ વધારી દીધી છે. અને જ્યારે એ ‘સર્વકલ્યાણ’ની અમૃતાક્ષરીએ અંકિત થયેલ
બ્રહ્મજ્યોતિ પ્રગટશે ત્યારે જ બ્રહ્મમહેલના ઓઝમાં આનંદ આનંદ ચર્ચ રહેશે, અને દિશા-
ઓનાં દેવી ગારો કે,

જગતમાં જગી પૂરણ જ્યોત ।

પ્રગટિયો વિશ્વજ્યોત પ્રલોત :

જગતમાં જગી પૂરણ જ્યોત.

કવિએ આમ આ અંકમાં વિશ્વનાં ઇષ્ટાનિષ્ટ તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ કરી ક્યાંક ક્યાંક
અનિષ્ટના સાચા ઇલાનોનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે.

અંક ત્રીજાના અંત ભાગમાં કવિ આપણને ત્રિકાલથી પર એવી કોઈ સાચતતા તરફ નજર નાખવા પ્રેરે છે. અત્રે નાન્દીમાંના ભગવાન પતંજલિના,

ભગવો નટવરની નટલીલા,

વિરાટની ઉછળતી હોળોનાં નર્તન.

એ રાષ્ટ્રો નોંધપાત્ર છે, કારણકે પહેલા બે અંકમાંની બાબતો તથા ધર્મપુરુષ આ અંકમાંના પણ પ્રથમ ચાર પ્રવેશની બાબતો તો વિરાટની મહાલીલાની ઉછળતી રંગોળાં નર્તન જેવી છે એવું કવિએ આ અંકના પાંચમા પ્રવેશદ્વારા બતાવ્યું છે. આમ આપણે પ્રથમ તો પહેલા ચાર પ્રવેશમાંની વિરાટલીલાના અંશ જેવી વિશ્લેષણની બાબતો જોઈ લઈએ.

પ્રવેશ પહેલામાં યોગ અને સૌંદર્યનો રણસંગ્રામ રણ ચાલુ છે. જોગીરાજ શુક્રદેવને સંયમના-અભયર્થના ઉત્તુગ શિષ્યરેયી ધિક્કારી પાડી વિભવગર્વની લદાણુ લેવા માટે રંભા અનેક મોઢ ઉપજાવે એવી ચોંટાઓ કરે છે, પણ પશ્ચિની શું ગર્ભજોગીનું હૃદય રંભાનાં કામજલથી બીંતનું નથી. રંભાનાં ત્રિદારી પ્રસોજનો ગર્ભજોગીના અકગ મનોભાગ આગળ શું કરી શકે? પગિણીએ રંભાની મોઢબરી ચોંટાઓ તથા તેનું વાક્યસાતુર્પ્ય ગર્ભજોગીના અખંડ જોગ આગળ પરાજય પામે છે.

આમ આ પ્રવેશદ્વારા જગતમાં સાચા તરોગળથી સૌંદર્યનું આકર્ષણ, માયા, વાસના, વિદ્યાર વગેરેને છતી રાકવાની રાકપતા છે એવું સ્પષ્ટ થયેલ છે. જગતમાં ગર્ભજોગી જોવ ઓ શું ન સંભરી શકે?

(પ્રવેશ બીજામાં પ્રથમ તો કવિ નવયુગની નવરમતિ રચનાર કોઈ નવમનુ મહારાજના જોડેથી એવી સમન્વયવાદી-catholic-ભાવના રજૂ કરે છે. યુગનો અધિષ્ઠાતા યુગદેવ છે તેથી એટલું તો જગતમાં આવશ્યક જ છે કે,

રાણુરાણુ પયરાતો જલજલરી પેટે

સંસારમાંનો જે યુગે યુગે નવતા.

બીજું, આ યુગમાં સંસારમાં જે અનેક વિષમ રોગો ફાટી નીકળ્યા છે તેને પારખવાનો કવિએ આ પ્રવેશમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જગતમાં માનવતાનો વિનાશ થવાથી અને પાશ્વરી દર્શિ પાંચરી કીડવાથી કવિહૃદય જલ્લી હોઈ છે. કેવલ પાશ્વરીથીજા કરતાં તો મોટાશું હાનિ થ સારાં છે એ કવિહૃદયની કીડી અને સાન્ની ભાવના છે. આ વધતા જતા વિલાસના યુગમાં, સગતા જતા સંસારના મુખારાની મુગમૂત વણતે લમ; કારણકે,

એકેકે લમ એટલે એકેકે સંસાર.

લમઉચ્છેદ એટલે સંસારનો ઉચ્છેદ.

જગત ત્યારે આ ભાવના સમગ્રનું થયે ત્યારે જ પાપોનો ભાર ઓઠો થશે. અદ્યતનને સંસારની માત્રા તરફ પગારો, મૃદરયાત્રમને સંસારના અધિરથાપન તરફ સેવાઓ, પશુના નદિ પણ માનવતાનો ત્યારે સરાર થયો, ત્યારે જ જગતમાં ઉત્તરવળ પ્રગટત કીડી, ત્યારે જ વિશ્વને આંખે સોનાનો સરજ હોયશે. આમ વિષને વિલાસની ખાઈમાં સમું અટકાવવા માટે માનવજાતે જરાયર સમગ્રનું જોઈ શો, અને જીવનમાં ઉતારવું જોઈશે કે,

જગતનું પરમ સ્વ છે સંસાર,

તે સંસારનું પરમ સ્વ છે સમ્પત્ત.

પણ હા, જૂના યુગની લક્ષેરીતિ આ યુગને ન જોઈ એ સાચી વાત છે, પણ એથી કંઈ એવી જૂનવાણી રૂઢિઓનો સદંતર નિષેધ કરી કોઈ મનસ્વી અન્ય માર્ગ લેવો એ એકંદરે ધૃષ્ટાંત્રીય નથી. એ તો જેનામાં નવસૃજનનાં સૃજનસામર્થ્ય હોય એ જ રૂઢિનો ધારે તો કદાચ વિચ્છેદ કરી શકે. બાકી સાધારણ માનવીઓ એ સંસારના રાજમાર્ગને ઉચ્છેદવા વલખાં મારે એ કેવળ એસવાની કાળ કાપવા જેવું છે. તો એ રૂઢિનો સદંતર ત્યાગ ન કરવો તો બીજો શો ઉપાય ? એ જ કે રૂઢિને જીર્ણ જેવી લાગતાં તેનો ઉદ્ધાર કરવો, તેને સુધારવી, કારણકે,

સંસારીઓએ સંસારમાં જોડેલાં

સ્મૃતિ એટલે સંસારવસ્ત્રો.

જીરણ ઉતારવાં તે નવાં પહેરવાંને.

પ્રવેશ ત્રીગમાં વિશ્વઅવધૂતોના સખ્દોમાંથી વિશ્વનાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે:

સંસારસાગર ભર્યો વિષઅમૃતે આ,

ગમ્યું સુરાસુરતું મન્યન નીરમાં, હા !

મોળાં પ્રચંડ ઉછળે ભવલોહ શાં, ને

હું એ જહાજ કંઈ, કેા તરી ઉતરે ત્યાં.

વિશ્વમાં કેટલાયે પાપીઓ વસે છે, કેટલાયે દુષ્ટા આણે સંચરતી નવવધૂપક્ષરીના સૌભાગ્યશણગાર લૂંટવા જેવાં અધમ કાર્યો કરે છે, કેટલાયે આત્મભૂખ્યા પાપીઓ પાપ-કુંડમાં સડ્યા કરે છે. આમ વિશ્વમાં આવાં આવાં અનિચ્છનીય તત્ત્વો પડ્યાં છે, તો સાથે સાથે વિશ્વઅવધૂતો જેવા પણ જગતમાં આવીને કેટલાંયે પુણ્ય કર્મો આદરી વિશ્વનાં અનિષ્ટો ઝોઝાં કરવા મથે છે. આ વિશ્વઅવધૂતો એટલે જ વિશ્વસેવાના ભોખધારી એવા સતો, ચોગીઓ, મહાત્માઓ, કવિઓ વગેરે. એમને મન જિંદગી એટલે જ કદ્યાણુપાત્રા.

પ્રવેશ ચોથામાં જીવનને કદ્યાણુપાત્રા માનનારો, સૌંદર્ય અને મૃત્યુલોકની ધંતરે સ્થૂલ લાવનાઓથી તદ્દિ લલયાય એવો કોઈ મુમુક્ષુઓનો જાણે જાણે જાણે જતો વર્ગ જગતમાં વસે છે એવું સૂચન છે. કવિ એવા અનેક મુમુક્ષુઓને પાંચમા પ્રવેશમાં ભેગા કરી વિગટનું મંગલદર્શન કરાવે છે) એ રીતે આ પ્રવેશ પાંચમા પ્રવેશ માટેની ભૂમિકા રચતો હોય એવો છે.

પ્રવેશ પાંચમાં કદાચ અંક પહેલાના પ્રવેશ ચોથામાંની

આકાશવાણી : એ ચાંડાલિણીનાં લક્ષ્મીજી સરન્નપ
તો માનવીનાં સિંહાસન મંડાલું
પરણલને પડ્યો.

અગ્નિમિલનું ભૂત : એ તો દીધાં અટકવનાં આમનનણ.

આકાશવાણી : અગ્નિજ્વાળાં છે આતમખલનાં અવધાન
પૃથ્વીમાં પ રિ ધ વા સી ઝો ને.
ઉડીને ને કે કેટલુંક ઉડાય છે.

એ માન્યતાને આધારે ચોળ્યો હોય એમ લાગે છે. ‘મૃતું’ નેતાં માયાસાગર મીઠો છે કારણકે એમાં અમૃત છે. ને કે સાથે સાથે તેમાં ઝેર પણ છે. પરંતુ એ માયાસાગરમાં

રચ્યાપચ્યા માનવોને એર જ લાધે છે, એમની માની લીધેલી અશક્તિને લીધે એમને અમૃત લાધતું નથી, એમાં મહામાયાનો શો વાંક ? અને તો પછી એ મહામાયા પરબ્રહ્મનું એક અંગ છે એથી પરબ્રહ્મનો પણ શો વાંક ? અને તો પછી પરબ્રહ્મનો મહારાસ તો બ્રહ્માંડ-તારણનો જ છે, એમાં કોઈને શી શંકા ? એ મહારાસનાં અમૃત તો કલ્યાણકારી જ છે એમ કોણ નહિ કહે ? અને આખરે તો જગતનું દુઃખ વિરાટની સીલાના એક અંશ-રૂપ જ છે ને ? તો પછી એનો શોક શો ઘટે ?

આ રીતે કવિએ આ પ્રવેશમાં 'નટવરની નટલીલા'નું વિરાટદર્શન કરાવ્યું છે, અને ખતાબું છે કે જગત પરના કવિઓ, સંતો, મહાત્માઓ, યોગીઓ, પયગમ્બરો વગેરે તો પરબ્રહ્મના મહારાસમાં માત્ર મુર જ પુરાવી રહ્યા છે. વિરાટની લીલા સમીપે તો એ સઘળા વિશ્વસેવાના ભેખધારીઓનાં કાર્યો તો એક નાનકડા અંશ જેવાં છે. તો એ રીતે એ લીલા આગળ જગતનાં દુઃખ સા વિસાતમાં ?

(આમ સારા ચે નાટકના પ્રવેશોનું પૃથક્ પૃથક્ અવલોકન કરતાં જણાય છે કે કવિએ આદિથી અંત સુધી વિરાટલીલાના એક અંશરૂપ એવાં વિશ્વનાં છાંટાનિષ્ટ તરતો દર્શાવ્યાં છે. કવિએ જમાનાનો પોકાર ગાયો છે, વિશ્વની ચેતનશૂન્યતા ગાઈ છે, સંસારને ચડેલા એર તરફ અંશુલિનિર્દેશ કર્યો છે. કવિ આટલેથી જ માત્ર નથી અટક્યા. ન્યાં ન્યાં એમને ફાવ્યું છે ત્યાં ત્યાં એમણે સંસારના રોગની ઔષધિ બતાવી છે, આત્માનાં એસર્થાં જોખન પાછાં આણે એવો કાવ્યરસ રેડ્યો છે, ચાકલાંને પ્રેરણાની પાંખો પ્રગટાવવા છુએલ ઉડાવી છે, ખતરને પીગળાવે ને રસાર્દ કરે એવો પ્રયાસ આદર્યો છે. આમ દેખીતી રીતે જુદા જુદા પ્રવેશોમાં કવિ અપૂર્વ લાવચ્છકતા સાધી શક્યા છે એની આટલા લખાણ પછી કોઈને શંકા ન જ સંભવે.

વળી, નાન્દીમાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:

હજી તો નથી લાધ્યું મંદને

પાતંજલ યોગદર્શનનું એ પરમ સૂત્ર.

અને આખા ચે નાટકમાંની ચર્ચા બાદ એ ગૂંચવણનો અંત આવતાં ભગવાન પતંજલિ રાચે છે :

મંદને ચે લાધ્યું યોગનું પરમ સૂત્ર :

યો ગઃ ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધ :

આ રીતે કવિએ આ એક સળંગ લાવના રજી કરતું નાટક છે એ ખતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

છેવટે, આ આખું નાટક વાંચ્યા પછી કોની નજર 'સન્નિપ' અન્ધકારમાં અથડાતા વિશ્વને કલ્યાણપથે અંશુલિનિર્દેશ કરી તેજરેખા દોરતા કવિનું તાદ્દસ્ય ચિત્ર ખડું નહિ થાય ? અને જેને આ અપૂર્વ અનુભવ થશે તેના મોંમાંથી કવિની જ કેટલીક પંક્તિઓ, થોડા ફેરફાર સાથે, કવિને વહાલભરી અંજલીરૂપે સરી પડશે કે,

ન્યોતિ . ઝીલી પરમભાવ સરસ્વતીની,

સરકારી સપ્તલ વિશાલ કૃપાની ધારા,

માંડી . સિંહાસન પછી કવિ . કાવ્યદેશે,

કલ્યાણપથ . કનકાંશુલિથી ઉગ્મળે. *

* આ લેખ લખવામાં મારા અધ્યાપક પ્રો. અનંતરાય મ. સંવળની મદદ મેળવી શક્યો છે તે માટે તેઓશ્રીનો આભાર માનું છે.

જીવનનો આનંદ:—(કલા અને કુદરતવિષયક લેખો) લેખક : દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

‘કાલેલકરના લેખો’ પ્રગટ થયા સ્વાસ્થી આપણા નિબંધસાહિત્યના પ્રદેશમાં કાકાસાહેબે પગલાં માંડ્યા, અને આજે તે એમના અનેક ગ્રંથોદ્ધાર એમણે આપણા નિબંધના પ્રદેશને સર કર્યો છે, એમ નિઃસંશય કહી શકાય. આ સંગ્રહમાં ‘સૃષ્ટિનું રહસ્ય’ જેવા પાંચ પંક્તિના ગદ્યમુક્તકાથી માંડીને ‘કલા: એક જીવનદર્શન’ જેવાં સુદીર્ઘ ગદ્યકાવ્યો સુધીના, બધા (ગદ્યકાવ્યના) પ્રકારોનો સમાવેશ થયો છે.

આ સંગ્રહમાંનો પ્રથમ નિબંધ વાંચતાં જ કાકાસાહેબ ગોઠક વાતાવરણ જમાવે છે, કે જે વાતાવરણ, આપણે આ સૃષ્ટિમાંથી ઉપાડી, આપણી આજુબાજુની જ પણ, આપણને તપી જ લાગતી કોઈ સૃષ્ટિમાં ઉપાડી જાય છે, અને એ વાતાવરણની ધૂન વા મરતી આપણને ‘જીવનનો આનંદ’ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે.

આ પુસ્તકમાંના નિબંધોનું કાકાસાહેબે ‘પ્રકૃતિનું હારત્ય’ ‘અનંતનો વિસ્તાર’ ‘નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ’ ‘રમ્યતાનો આનંદ’ અને ‘જીવનનો ઓપ’ એમ પાંચ ખંડોમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે. આ ખંડોમાં, પાંચમા ખંડના સઘળા નિબંધો કલા વિષે છે, જે કે એમના કુદરત વિષેના નિબંધોમાં પણ કલા વિષેના એમના વિચારો વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. જેમકે, ‘કયં ન રોયં અસ્મામિ:’ વા “કિયા કે કૃતિ” જેવા નિબંધોમાં, એમણે એમની કલાભાવના દર્શાવી છે. કાકાસાહેબના કુદરત અને કલાવિષયક સઘળા વિચારોનો અર્ક, વા સઘળો ભાવનાનું રહસ્ય એમના ‘જીવનકલા’ નામક નિબંધમાંથી મળી રહે છે. એટલે, આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના વાંચ્યા પછી, પ્રથમ, આ લેખ વાંચવાની અને વાચકોને લાભમણુ કરીએ છીએ. આં નિબંધમાં કુદરત વિષે તેઓ કહે છે:

“છેક બાળપણથી કુદરતની ગોદમાં જ હું રમ્યો છું અને જાણ્યો છું. છોકરાઓ કે મોટાઓ સાથે હું ઝાઝો બળતો નહિ, પણ પશુપક્ષી અને આડપાન સાથે જ વધારે દોસ્તી બાંધેલી. કુંગરાઓમાં વહેતાં ઝરણુઓને કાઢી બેસીને તેમની સાથે અર્થવિહીન વાતો કરતાં પણ શીખેલો. . . . એક વખત અમે સાવંત-વાડીને રસ્તે મુસાફરી કરતા હતા, ચન્દ્ર આયમવા આવ્યો હતો. રાતના બેનો સુમાર હશે. હું ગાડીમાં સૂતો સૂતો ચન્દ્રને જોતો હતો. ચન્દ્ર છેક ક્ષિતિજ પાસે આવ્યો અને તેના પર લાલ કાળા ધવાઈ. આખી કુદરત બારે ગમગીનીમાં પડી હોય એમ લાગી. કુદરતમાં સૌંદર્ય સાથે ભાવનાઓ પણ હોય છે એની જાણ તે દિવસે દશ વરસના બાળહૃદય પર પડેલવહેલી પડી.”

આ અવતરણ પરથી કાકાસાહેબના નિબંધોમાં કુદરત સાથેની જે આત્મીયતા દેખાય છે, માનવ તરફ જે ચીક, કટાક્ષ અને પ્રહારો દાખ્યે પડે છે, તે સમજશે. વળી, સામાન્ય

પ્રકૃતિનિરીક્ષક કરતાં કાકાસાહેબના લખાણના વૈશિષ્ટ્યનું રહસ્ય પણ આથી સમજાશે. આથી જ તાજમહેલ જેવા જતી વખતે, એમને તાજમહેલનો વિચાર સરખો ન આવ્યો, પણ એમનું ચિત્ત તો સુધારાના સૌંદર્ય નિરીક્ષણમાં જ ચોટ્યું. આથી જ, કુદરતનાં પ્રત્યેક તત્ત્વમાંથી સુંદરતા તેઓની પારદર્શક અને વેદ્ય દષ્ટિ ગોતી કાઢે છે. અને ‘કાદવ’ કે ‘મધ્યાહન’ના સૌંદર્યનું તેઓ આલેખન કરે છે. એઓ આ અંચના પ્રથમ લેખમાં જ કહે છે કે “કુદરતનું એકે દર્શન એવું નહિ હોય કે જેમાં મને રસ ન પડતો હોય!” અને “તાજ પાછળનો ચન્દ્ર” “ચિંચવડનાં પથરા”, “પગલાંની લિપિ” વગેરે લખાણો એમના આ કથનના સત્યની સાક્ષી પૂરશે. આમ હોવાથી જ, એઓ કુદરતના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં યાકતા જ નથી. એને આ સર્વે લેખોને આપણે ‘કુદરતનું કાવ્ય’ કહી શકીએ. જો કે, કાકાસાહેબ ‘કાવ્ય’ શબ્દને અપરિચિત અર્થમાં—‘સૌંદર્ય’ શબ્દના પર્યાય તરીકે—વાપરે છે. એઓ કેટલાક લેખોને કાવ્ય જ કહે છે, જેમકે ‘કાદવનું કાવ્ય’ ‘મધ્યાહનનું કાવ્ય’ ‘દેવોનું કાવ્ય.’ આ ઉપરાંત ‘ચન્દ્ર મનુષ્ય એ વિધાતાનું વિલક્ષણ કાવ્ય છે’ વા “પૂર્વ ધેનુષ્યમાં આટલું આકર્ષણ એટલું કાવ્ય એટલી માદકતા ક્યાંથી આવી દરો?” વા “સહેજ અર્ધો પોણો કલાક ફરવા જઈએ તો પથરાનું અદ્ભુત કાવ્ય નજરે પડે છે. (ચિંચવડના પથરા)” પૂરતું, અહીં કાકાસાહેબ કુદરતના અસુંદર લાગતા ઉપેક્ષિત તત્ત્વોમાં અનાલેખ્ય સૌંદર્ય પડેલું છે, અને સામાન્ય મનુષ્યમાં એ સૌંદર્ય જોવાની દષ્ટિ નથી, એટલે તેવા સૌંદર્યતત્ત્વને કાકાસાહેબ કાવ્ય કહે છે. એટલે કાકાસાહેબ, આલેખ્ય વિષયને કાવ્ય કહે છે. અને કાકાસાહેબના અલંકારો, એમની કાવ્યમય શૈલી, એમનાં લખાણોની પ્રાસાદિકતા એ બધું જોતાં એમના આલેખનને પણ આપણે શા માટે કાવ્ય ન કહીએ ?

કાકાસાહેબ જ્યારે કુદરતના સૌંદર્યનું ચિત્ર દોરે છે, ત્યારે ઝીમનીં ચિત્રશક્તિ સોળે કળાએ ખીલે છે. પરંતુ, એઓ જ્યારે મનુષ્યકૃત તત્ત્વોનું આલેખન કરે છે, ત્યારે, એ આલેખન વિષય તો માત્ર અવલંબન રૂપે હોઈ, કાકાસાહેબનું લખાણ કાં તો ‘તાજમહેલ’માં જન્મ્યું છે તેમ ચિન્તનાત્મક જતી, જન્ય છે વા ‘ઝોનાની ખાણ’માં જન્મ્યું છે તેમ, માનવ જીવન તરફ અને માનવની કૃટિલતા તરફ કટાક્ષ વા પ્રહાર કરવા મંડી જાય છે. અને કેટલીક વાર તો એઓ અધ્યાપકની છટાથી કુદરત પાસેથી મનુષ્યે શું શું શીખવું જોઈએ તે જણાવે છે (જુઓ ‘કિયા કે કૃતિ’).

જેમ કાકાસાહેબના કુદરતવિષયક લેખોનું રહસ્ય આપણને એમના ‘જીવનકલા’ નામક નિબંધમાંથી મળે છે, એમ એમના કલાવિષયક વિચારોનો અર્ક પણ આપણને એમાંથી મળે છે. તેઓ કહે છે: “કેળવણી પૂરી કર્યા પછી જ્યારે હું જીવનના અંગ પ્રત્યક્ષોનું મનન અને વિવેચન કરવા લાગ્યો ત્યારે જ મને કળાનું લાન પહેલીવાર થયું, એનું મહત્ત્વ સમજાયું. મોજશોખ અને વિલાસમાં પડેલા લોકોનું જીવન કેટલું હીન, છાછરું અને દંભી હોય છે એનું લાન તે પહેલાં જ અચેત્ન હોવાથી સાચી કલાનું સ્વરૂપ સમજતાં મને મુકેલી ન નહીં.”

જેમ એઓ કુદરતનાં ખૂણખૂણામાં પરિભ્રમણ કરે છે, તેમ કલાનાં પણ એઓ અંગપ્રત્યંગ તપાસે છે. અને અજ્ઞતાના કલામંડપે, બાપાનનાં ચિત્રો કે લોકસંગીત, વગેરે

સર્વે વિષયોનું એમની કલાદૃષ્ટિ સૂક્ષ્માવલોકન કરે છે. અને ત્યાં ત્યાં એમને કલાને નામે દાંલ દેખાયો છે, ત્યાં એમણે જરા તીખા શબ્દોમાં પણ એમણે સત્ય કહ્યું છે જેમકે “ ધરના દીવાનખાનામાં ફરણના માથાનું અથવા શીંગડાનું પ્રદર્શન કરનાર માણસ સૌંદર્યનો ઉપાસક બલે મણાય પણ એનું હવન કલાશૂન્ય છે એમાં કંઈ શક છે ખરો ? પછી શત્રુની ખોપરીઓ ભેગી કરનાર તિમેટના લોકાને તમે જંગલી કેમ કહો ? ”

કાકાસાહેબનાં લખાણોને રસમય બનાવનાર એમની શૈલી છે. એમની શૈલીમાં અલંકારો એમના લખાણના એક અંગ તરીકે આપણને લાગે છે. ઉપમા, ઉપમેશ્વર, કલ્પનાવિહાર બધું એમની શૈલીમાં આપણને મળે છે. એમની શૈલી, કેટલેક રચણે સંસ્કૃતપ્રચુર બની, તત્વ છે. કથિત સૂક્ષ્મ, પંચ અને છે. પરંતુ, એ ઉપદેશ વા એ સૂચો એમની શૈલીને લીધે જ આપણને અપ્રિય નથી લાગતાં. અને, આ શૈલીને લીધે જ, એક સામાન્ય કથન પણ એમના, રસમય બનાવી શક્યા છે. દા.ત. બુવનગિરિ નામક નિબંધમાં મીતા વાંચવાની અને બુવનગિરિ એવી બે વિરોધી વૃત્તિઓનો સંઘાત-તો પ્રત્યેક માનવીના હૃદયમાં પ્રતિધ્વનિ થતો હશે, પણ કાકાસાહેબમાં એ વસ્તુ આકર્ષક લાગે છે તે એમની શૈલીના બળથી.

આ લખાણોથી મુજરાતીઓને કુદરતી સૌંદર્યને જોવાની દૃષ્ટિ લાગે, અને એમની કલાશોખના છીછરી મરી વધુ સત્વશાળી અને એવી અને ધૃંહા સૈમીએ છીએ.

ભુષ અને કેતકી :—(સુવાળાં અને કાંટાળાં ૩૪ ગ્રન્થવિવેચન) લેખક : વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈલે. પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

એમના પ્રથમ વિવેચનસંગ્રહ ‘સાહિત્ય-દર્શન’માં શ્રી. વિજયરાયે સાહિત્ય અને વાક્યમય વિષયક સાંભાન્ય ચર્ચાઓ કરી હતી. અથવા અમુક યુગની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવી હતી, ત્યારે આ એમના દ્વિતીય ગ્રન્થમાં માત્ર ગ્રન્થવિવેચનો છે. આપણે ત્યાં ત્યાં સુધી વિવેચન સાહિત્ય વિકસ્યું નહોતું ત્યાં સુધી, આ જન્મે ગ્રન્થમાંના વિવેચનપ્રકારો કવિતા અને સાહિત્ય, નવલગ્રંથાવલિ, સુદર્શન ગદ્યાવલિ, વગેરેમાં જન્મ્યું છે તેમ એક જ ગ્રન્થમાં એકત્રિત કરવામાં આવતાં, પરંતુ, આજે ત્યારે આપણું વિવેચનસાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું તત્વ છે ત્યારે આનું વિકાસીકરણ આવકારપાત્ર છે.

આ ગ્રન્થના નામકરણ વિષે તો એટલું જ કહીશું કે નવીનતાપ્રેમના આ યુગમાં પણ, નામ પરથી, પુસ્તક ક્યા વિષયનું છે તે જાણવાની સમગ્ર વાચકને હોવી જોઈએ. અને, પોતાના લખાણને સુવાળાં વા કાંટાળાં કહી તેને ‘ભુષ અને કેતકી’ એ નામ આપવું તેનાં કરતાં પોતાના ગ્રન્થનું નામકરણ તટસ્થ રીતે કરી, એમાંનાં લખાણો કેવાં છે તેનો નિર્ણય કરવાનું વિવેચક પર છોટી દીધું હોત તો તે વધુ ઉચિત હતું એમ અમે માનીએ છીએ. અમે તો એટલું જ કહીશું કે સાચા વિવેચનમાં ખોટી સુવાળાં પણ ન હોય. અથવા, તે અમુક પૂર્વગણેને લીધે કાંટાળું પણ ન બની શકું હોય.

આ સંગ્રહ વાંચતાં એમાંનું પ્રથમ તત્ત્વ આપણને આકર્ષે છે તે એમાંનું વિવેચન-પદ્ધતિઓનું અને શૈલીનું વર્ણન છે. ‘કાકાની શરી’ ‘કુવરનાગિની દેવી’ વગેરેમાં છે તેવી

સંવાદપ્રધાન, 'ત્રણેક શોધ'માં છે. તેવી કથનાત્મક, 'ભજનિકા'ના અથવા 'કાવ્ય સમુચ્ચય'ના અવલોકનમાં છે તેવી સર્વગ્રાહી અને તલસ્પર્શી, 'અસો પાંચસો' શબ્દોમાં અથવા 'હજારે' શબ્દોમાં' એ શીર્ષકવાળી, અમુક મર્યાદાથી અંકિત હોવાને લીધે વધુ સંક્ષિપ્ત, એમ વિવિધ વિવેચનપદ્ધતિઓ આપણને આમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. આ સાથે પ્રત્યેક વિવેચનમાં અને વિશેષે કરીને જ્યાં, કંઈ કહવું કહેવાનું હોય ત્યાં, એમણે 'ઉગતી જુવાની'ના વા 'સંવાદમાળા'ના વિવેચનમાં થયું છે તેમ, પ્રસ્તુત સાહિત્ય સ્વરૂપની વિસ્તૃત અને પાંડિત્યભરી ચર્ચા પણ આ ગ્રન્થની લાક્ષણિકતા છે. 'ભજનિકા'ના વિવેચનમાં ભજનના સ્વરૂપની ચર્ચા, વા 'કાવ્યસમુચ્ચય'માં મુગ્ધરાતી કવિતાની રંગદર્શી ચર્ચા, અથવા 'એ નવલિકાકારે'માં નવલિકાની ચર્ચા, કાષ્ઠ પણ અભ્યાસીને માર્ગદર્શન કરાવનારી છે. આમ છતાં, જ્યાં જ્યાં લેખકે હાસ્યતત્ત્વ લાવવા સન્માન પ્રાપ્ત કર્યો છે, અથવા જ્યાં સંવાદ દ્વારા જ એમણે ગ્રન્થવિવેચન કર્યું છે, ત્યાં, વિવેચનમાં જે ગાંભીર્ય જોઈએ, તે રહેતું નથી. અને તેથી તેમના વક્તાવ્યની સચોટ, અસર થતી નથી, અને, કેટલીક ગંભીર ચર્ચા પણ, હાસ્યને વા હળવી શૈલીના અંગભીર તત્ત્વો સાથે ધસડાઈ જાય છે. એક જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ. 'ઉગતી જુવાની'નું વિવેચન કરતાં 'લેખકે' આરંભમાં જ કહે છે કે "નહિ રતિ, નહિ યુગાર : નહિ ઉત્સાહ, નહિ વીરત્વ : નહિ શોક, નહિ કરુણા, માત્ર જેનો રચાયેલા શ્રમ છે, એવા ખાસ કરીને નાટક માટે હિનતમ ચાતરસની અહીં નિષ્પત્તિ છે." અહીં આખા વાંકચની-જે અસર થાય છે, તે જ અસર છેલ્લાં વાક્યથી—એટલે ખાસ કરીને ત્યાંથી શરૂ થતા વાક્યથી—યથ સકત. આવાં વાંકચોથી કથનના ગાંભીર્યને અને તેની અસરકારકતાને હાનિ થોડે અંશે પણ પહોંચે છે જ.

આમાંનાં પ્રત્યેક અવલોકનને લેખકે જે શીર્ષક આપ્યું છે, તે અવલોકન વિશે ઠીક માહિતી આપે છે. આમ આ પ્રકારનાં શીર્ષકો આપવાની પ્રથા, પણ, શ્રી. વિજયરાયમાં જ આપણે પ્રથમવેળા દૃષ્ટિએ પડે છે. 'ન કરીર ન કંચન' 'ત્રણેક શોધ' 'ભાષાન્તર કેતું ન જોઈએ' 'ચિતાની ઝાળ' 'ન્દાનાલાલ પ્રદારક અને વિરેચક' વગેરે શીર્ષકો વક્તાવ્ય હાર્દમાં ચોક્કસ રીતે પ્રવેશ કરાવે છે.

કેટલીક વેળા શૈલીને આપ યાગવવાનો સમાન પ્રયત્ન કરતાં એમનાં લખાણોમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશી ગઈ છે. અને આના દર્શાત તરીકે 'પત્રકારનું નિવેદન'ના પહેલા ત્રણ ફકરા દર્શાવી શકાય.

આ વિવેચનોમાં એમના અનેક અંમિપ્રાયો અને નિર્ણયો સાથે અમે સંમેત થઈ શકતા નથી. પરંતુ, એની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે, અને, સાહિત્ય વિષે સાચા અને અંગત રાગદ્વેષથી મુક્ત એવા મતભેદને રચાન છે જ. અને એમના લખાણ સાથે મતભેદ હોવા છતાં અમે એમણે 'કાકાની શશી'ના વિવેચનની રજૂઆતમાં જે કહ્યું છે તે જ એમને માટે કંઈકું, કે " . . . પણ લખ્યું છે સરસ. એનું લખેલું બધું જ બીજાની જુદું હોય છે."

2015 8

100113

અનુક્રમણિકા

પુ. ૨૯

ભાષ : ૧૯૩૬

અંક ૪

૧ કબીરવા (કાવ્ય)	પૂનલાલ	૨૫૩
૨ વર્ણ અને લિપિ	કાલા કલેલ્લપર	૨૫૬
૩ છૂટા મણકા	શ્રીમતી હીરા મહેતા	૨૫૯
૪ પ્રયત્ન અને અક્ષરમેળ વૃત્તો	મનસુખલાલ મ. ઝવેરી	૨૬૧
૫ જુગારીઓ (કાવ્ય)	પૂનલાલ	૨૭૧
૬ સ્મિતનું રહસ્ય (વાર્તા)	‘વાસુદેવ’	૨૭૨
૭ સ્મરણ (કાવ્ય)	‘પારાશર્ય’	૨૭૬
૮ આપત્તી યાદી	નગીનદાસ પારેખ	૨૭૭
૯ રસેશ્વરીના નિરામય માટે પ્રાર્થના (કાવ્ય)	પતીલ	૨૮૨
૧૦ આત્મકથાની શરીરવટના	પ્રેમશંકર હ. બટ	૨૮૩
૧૧ અરમણીય મૂંઝવણ (કાવ્ય)	અશિન ઓઝા	૨૯૦
૧૨ દ્વે અને અનિતકે (કાવ્ય)	ચૂનીલાલ પટેલ	૨૯૧
૧૩ ધ્વનિ-સંગ્રહાય	રતિલાલ જ. જાની	૨૯૨
૧૪ સંગીતશાસ્ત્રચર્ચા	રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા	૨૯૬
૧૫ મોરી નીંદર (કાવ્ય)	દેવજી રા. મોદા	૩૦૨
૧૬ તુર્કી અને મહામુદ	કુંગરશી ધરમંદી, સંપદ	૩૦૩
૧૭ દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિનાં ચોક્કસ અંગો	નગીનદાસ ભાવવજાઈ પટેલ	૩૦૭
૧૮ પ્રેમાનંદ જ્યોતી—એક અદ્ય બે.ધ	પ્રો. આ. ક. ત્રિવેદી	૩૧૨
૧૯ સન્ધ્યા (કાવ્ય)	‘પુંડરીક’	૩૧૫
૨૦ સેરીઝ વૃત્તવિવેચન	કાલાસાહેબ કલેલ્લપર	૩૧૬
૨૧ સરોવર (કાવ્ય)	પૂનલાલ	૩૧૯
૨૨ પ્રસિદ્ધિ અર્થે	ગૌતમ કે. ભટ્ટ	૩૨૦
૨૩ સરવાણી (કાવ્ય)	હરિલાલ પંડ્યા	૩૨૩
૨૪ કુંગ-કું-એનાં સુભાષિતો	નગીનદાસ પારેખ	૩૨૪

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ પ્રધર્મ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા, અમદાવાદ

ખાખરમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦ અર્માં તથા પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ અથવા શિવિંગ ૧૨ રૂ. ૬-૦-૦

પ્રકાશક : રણુજીભાઈ કેશુરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનનાથ શાહ, નવપ્રજ્ઞાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંઠા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૪-૨-૪૦

卐 प्रथम 卐

। इष्टितुं न्यसेन, पारम् ।

२६

भाष : १८८१

भाष ४

मीरवः

पूज्यता

(विश्वविद्यालय)

येतो इमीरवः, हे नर नर्मदानुं
लेवा नमेत नय मेव मुदाभलो हे' ।
हे ईश्वराना निष्ट पञ्चतन्त्र अपाटे
नीलादिना विषयार्थः अस्ति पठेता ।

हे विन्ध्यना विपुत्राय मतंगनेने
देवाजी इत्ये, विन्धी इतिमन् हे दुरंत,
देवाजी अम अमाजी, नमःप्रदायी
मेवी इत्ये पवनदेव प्रसन्नभावे ।

वा नर्मदाद्वयनी शुचि भूमिभूमे
स्वर्गाधिप मणी, सुनील सुधांसि हेतुं
आलुं भद्रातु अर्द्धातु स्वर्गनाग,
विस्तारवा सपनं अंति अशांत विश्वे ।

વર્ણ અને લિપિ

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

વૃણ અને લિપિ એક જ નથી. વૃણ એટલે ભાષામાં વપરાતા ધ્વનિ. એ મુખમાંથી નીકળે છે અને કાન વડે સંભળાય છે. લિપિ એટલે આ વૃણ વ્યક્ત કરવા માટે વાપરેલી વિશિષ્ટ આકૃતિ. લિપિ હાથ વડે લખાય છે અને આંખોથી જોવાય છે. એક જ વૃણમાં અનેક પ્રકારની લિપિઓથી વ્યક્ત થવી શક્ય છે. આથી જીવદુ' લિપિમાં વાપરેલી વિશિષ્ટ આકૃતિ સિત્ત સિન્ન ભાષામાં સિન્ન સિન્ન વૃણ માટે વાપરવામાં આવે એ શક્ય છે.

પાણિનિએ જેતુ' વર્ગીકરણ કર્યું છે એવી ભારતીય વૃણમાળાને પ્રથમ વિચાર કરીને પાછી આ વૃણમાળાને વ્યક્ત કરવા માટે વપરાતી સિન્ન સિન્ન લિપિઓ પૈકી નાગરી એટલે કે દેવનાગરી (આળખોધ) લિપિનો જ અહીં થોડો વિચાર કરવાના છે.

પાણિનિની વૃણમાળાનું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ધ્વનિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમાં થોડો સુધારો કરવો ઇચ્છ છે. પાણિનિની વૃણમાળા સંસ્કૃત ભાષા પૂરતી સંપૂર્ણ એટલે કે પર્યાપ્ત છે; પણ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશી એટલે કે પ્રાંતીય ભાષાઓ માટે આ વૃણમાળા અપર્યાપ્ત છે—અપૂરી છે.

નાગરી લિપિમાળા ઠીક ઠીક અંશે અશાસ્ત્રીય અને અસંપૂર્ણ છે. વૃણમાળા જેમ શાસ્ત્રીય અને શુદ્ધ છે તેવી લિપિમાળા નથી.

વર્ણોના મુખ્ય વિભાગ એ: સ્વર અને વ્યંજન. સ્વરોનું ઉચ્ચારણ પૂર્ણ હોય છે અને તેઓ ઓછોવત્તો સમય લઈ શકે છે.

વ્યંજનો ક્ષણિકરૂપમાં જ ઉચ્ચારવા પડે છે. સ્વરવ્યંજનની આ બંને વ્યાખ્યા સમૂહ દૃષ્ટિએ જ સમજવાની છે, કારણ ક્ષ, પ્, સ્ એ વ્યંજનો દીર્ઘકાલિક સુધાં ઉચ્ચારી શકાય છે.

સ્વર છ છે. 'અ, આ, ઇ, ઉ, એ, ઓ.' આ છ જે સ્વર હસ્ત દીર્ઘ બેદ પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'આ,' 'એ,' 'ઓ'નાં હસ્ત રૂપો નથી અને 'અ' નું દીર્ઘ રૂપ નથી. એટલા માટે 'આ' ને 'અ' નું દીર્ઘરૂપ બતાવી દીધું. પ્રાંતીય ભાષામાં આ છ જે સ્વરૂપોનાં હસ્તદીર્ઘ રૂપો મળે છે. કેટલીક ભાષાઓમાં તે સ્પષ્ટપણે લખવામાં આવે છે, કેટલીકમાં લખવામાં નથી આવતાં. ઠાંકણીમાં દીર્ઘ 'અ' વ્યક્ત કરવો પડે છે. તેમજ કાનડી તેલુગુ વગેરે દ્રાવિડી ભાષાઓમાં 'એ,' 'ઓ'નાં હસ્ત રૂપો વ્યક્ત કરવાં પડે છે.

આ જ સ્વરોનાં અતિ હસ્ત અને અતિ દીર્ઘ (પ્લુત) એવાં રૂપો પણ હોય છે. પણ તે વ્યક્ત કરવામાં નથી આવતાં. સંસ્કૃતમાં એક દબાયેલો 'અ,' રકાર અને લકારના સંયોગ સાથે

વાપરવામાં આવે છે અને સ્વતંત્ર રીતે આવતો નથી. આ કારણે આ સર્વ જાંજગડ કહેવા ન બેસતાં પાણિનિએ ઋ, ઋ એવા બે સ્વર વધારીને રસ્તો કાઢ્યો.

ઋ ના ઉચ્ચારમાં ઠીક ઠીક ગોટાળો છે. કૃ તું ઉચ્ચારણ કેટલાક લોકો ક એવું કરે છે; કેટલાક, ખાસ કરીને દિંદી બોલનારા લોક, તેવું ક્રિ એવું ઉચ્ચારણ કરે છે. મદારાષ્ટ્રમાં કેટલેક ઠેકાણે કૃ એમ સાંભળવામાં આવે છે. 'અ' બોલવા માટે ગળાની-ઓડની તૈયારી કરવી અને ગળું થોડુંક દબાવીને તેજ સ્થિતિમાં હ્રસ્વ 'ઉ' બોલવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે 'ઋ' મળે છે. દબાવેલો 'અ' મળશે.

'ઐ' અને 'ઔ' એ સંયુક્ત સ્વર છે. ધ્વનિશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં અ+ઇ=ઐ અને અ+ઉ=ઔ એ સ્પષ્ટ છે. 'અ' પછી 'ઇ' કે 'ઉ' એકદમ બોલી જોવો એટલે આ બાજતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે. આમાંનો પહેલો 'અ' અતિહ્રસ્વ કે અત્યલ્પ 'અ' હોય છે. (પાણિનિએ અ+ઇ=ઐ, અ+ઉ=ઔ એમ જે કહ્યું છે તે સધિનિયમની દૃષ્ટિએ ખરું છે, ધ્વનિશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરું નથી. પાણિનિના નિયમનો અર્થ એટલો જ કે સંસ્કૃતમાં 'અ' ની પછી 'ઇ' આવે તો સંસ્કૃત ભાષાની ટેવ છે કે તે બંને સ્વર કાઠી નાખીને તેને ઠેકાણે 'ઐ' સ્વર વાપરવો.) 'ઐ' અને 'ઔ' એ સંયુક્ત સ્વરો છે એવી જે કલ્પના પાણિનિના નિયમથી થાય છે તે તદ્દન ખોટી છે.

અનુસ્વાર અને વિસર્ગ એ સ્વર નથી પણ બધા જ સ્વરોની ધનારી બે વિકૃતિ છે. કાર્ધ પણ ઉચ્ચારણ નાકની મદદ લઈને અનુનાસિક કરી શકાય છે. તેજ પ્રમાણે કાર્ધપણુ ઉચ્ચારણતું એકાએક વિસર્ગન કરી શકાય છે. આ વિકૃતિ ખતાવવા માટે લિપિમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગનાં ચિહ્નો આપ્યાં છે.

આ પ્રમાણે સ્વરવિચાર થયો. હવે કેટલાક સ્વરો બ્યંજનો તરીકે પણ વપરાય છે તેમનો વિચાર કરીએ. પાણિનિએ એમને પોતાના માહેધરી સૂત્રોમાં સ્વર અને બ્યંજનોની વચ્ચે રાખીને 'અંતસ્થ' એવી સંજ્ઞા આપી છે. અતિ હ્રસ્વ ઈ, ઉ, ઋ અને ઋ એમની પછી 'અ' મૂકીને જો તેમતું સંયુક્ત ઉચ્ચારણ કર્યું હોય તો આપોઆપ ધ, ધ, ર અને લ એવા વર્ણો આપણને મળે છે. આ સંયુક્ત સ્વરો કહેવાય પણ એમની બારાખડી થાય છે તેથી એમને બ્યંજનમાં પણ લેવા જોઈએ. નહિ તો, 'ઐ' અને 'ઔ' એ એકબીજાના બેઝટા સંયુક્ત સ્વરો છે. 'ઐ' અને 'ઔ' એ સંયુક્ત પણ તેમજ.

એવી રીતે તો, જે પ્રમાણે ક નો મહાપ્રાણ ખ, પ નો ફ, તે જ પ્રમાણે અ નો હ છે. પણ એની જે બારાખડી થાય છે તેથી એને બ્યંજનમાં મૂક્યો છે. અને પાણિનિએ એને પણ અંતસ્થમાં મૂક્યો છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શ, ષ અને સ, આ ત્રણ બ્યંજનો દૌર્બંધસિક ઉચ્ચારણક્ષમ હોવાથી તેમને અંતસ્થમાં મૂક્યાં છે. કંઠ્ય, તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દન્ત્ય અને ઓઠ્ય આ પાંચે સ્થાનોની સાથે નાસિકાસ્થાન પણ મળી શકે છે. પણ આ સ્થાન સ્વતંત્રપણે ભાષામાં આવતું નથી. ક, ય, ટ, ત, પ અથવા ધ, ત, ટ, ય, ક એ મુખ્ય પાંચ સ્પર્શ બ્યંજનો છે. આ ક્રમ આ બ્યંજનોના ઉચ્ચારણસ્થાનના ક્રમ ઉપરથી ફાગ્યો છે. ગળામાંથી છૂટથી વહેતા શ્વાસને જીભ અથવા ઓડની મદદથી અટકાવીને એકદમ તેને ટૂટવા દઈએ તો બ્યંજનોનો ધ્વનિ થાય છે. ક વર્ગનાં બ્યંજનોમાં જીભના મૂળ વડે શ્વાસને રોકવામાં આવે છે. ય વર્ગનાં સપાટ જીભના પૃષ્ઠભાગ વડે રોકવામાં આવે છે. ટ વર્ગનાં જીભના છેડા મોઢાની જીભ

(તાળવું) ને ઘસાઈને બાંધ છે. ત્રીજામાં એ જ છેડા ઉપરના દાંતોને અથવા એમના અવાજને ચોંટીને જાસને રોકે છે. ૫ વર્ગમાં એક બંધ કરીને તેમાંથી અવાજ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજ ૪ નો ઉચ્ચાર ચુનરાતી વ જેવો નથી હોતો. પણ નીચેના એકનો ઉપદ્રા દાંતો સાથે સંયોગ થઈને જે અવાજ થાય છે તેમાંથી અંગ્રેજ ૪ નું ઉચ્ચારણ આપણને મળે છે.

ઉચ્ચ મળીને જે શુદ્ધ વ થાય છે તે અંગ્રેજ ૪૯ માં જે વ મળે છે તેના જેવા હોવાનો ભ્રમ થઈ શકે છે. કારણ એક અને કંઈ તેનાં પ્રસ્થાન છે. પણ આનુકૂળ જે 'વ' આપણે બોલીએ છીએ તે દન્ત્યૌષ્ઠ્ય દોષ છે; તેથી તેને રોમન લિપિમાં લખતી વખતે ૪ નાંદિ પણ ૪ જ વાપરવો જોઈએ.

ક, ચ, ટ, ત, પ આ વર્ણોને જ મુદ્દ કરવાથી ગ, જ, ડ, દ, બ એ વર્ણો આપણને મળે છે; તેથી લિપિમાં ગ, જ, ડ, દ, બ એમને સ્વતંત્ર અક્ષર તરીકે ન રાખતાં જો ક, ચ, ટ, ત, પ નો જ કંઈક વિશિષ્ટ વિકાર કર્યો હોય તો ચાલી શકે એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવાથી આપણી લિપિ અધિક સરસ (વૈજ્ઞાનિક) થશે. જ્યાં જનિસામ્ય દોષ ત્યાં આકૃતિસામ્ય હોવું જ જોઈએ એવો શાસ્ત્રીયતાનો આશ્રય છે.

ખ, છ, ક, ઘ, ઙ અને ઘ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ એ અનુક્રમે ક, ચ, ટ, ત, પ અને ગ, જ, ડ, દ, બ નાં મહાપ્રાણ રૂપો છે અને તેથી લિપિમાં આ દસ અક્ષરપ્રાણ અક્ષરોને એક જ મુદ્દર કરેલી સત્તા લગાડીને સહેજે દસ મહાપ્રાણ અક્ષરો વ્યક્ત કરી શકાય છે. રોમન (અંગ્રેજ) તથા ઉર્દુ લિપિમાં એમ જ કરાય છે.

ધોય, અધોય, અધપ્રાણ. મહાપ્રાણ વગેરેને જેવી રીતે આપણે સ્વતંત્ર અક્ષરોનું રૂપ આપીએ છીએ તેવી જ રીતે જો બારાબડીમાંના પ્રત્યેક રૂપને સ્વતંત્ર અક્ષરનું રૂપ આપ્યું હોત તો ૪૦૦-૫૦૦ અક્ષર આપણે જ્ઞાનમાં રાખવા પડત. આપણે જેમ બારાબડીની સમજ કરી છે તે જ પ્રમાણે ધોય-અધોય, અધપ્રાણ-મહાપ્રાણની જ્ઞાપણ કરી દોષ તો આપણી લિપિમાંના ધણી જ સરળ થાય અને તેમાં શાસ્ત્રીયતા આવે.

જે પ્રમાણે ૫ નો મહાપ્રાણ ક અને જ નો મહાપ્રાણ બ છે તે જ પ્રમાણે મ નો મહાપ્રાણ મ્ છે. મ્ માટે અલગ અક્ષર નહિ હોવાથી 'મ' ને 'મ્' જોડીને આપણે કામ ચઢાવી લઈએ છીએ. મરાઠી શબ્દ 'મ્હણજે' અને હિન્દી શબ્દ 'મુઝે' એમાંના મ્ એ જ નથી. સંસ્કૃતમાં મ, ન, બ્ નો મહાપ્રાણ થતો નથી. અ, ઘ, વ, ર, લ ના પણ મહાપ્રાણ દનાં સંયોગથી થાય છે અને તે આપણી જાણમાં છે. પણ બધા જ મહાપ્રાણો માટે એક સંજ્ઞાની સરવડ કરી દોષ તો પછી કંઈ પણ અડચણ નહિ રહે.

આપણા કામને માટે વર્ણવિચાર અને લિપિવિચાર જેટલો આવશ્યક હતો તેટલો જ અહીં કર્યો છે. સામાન્ય લેખન, શાળાલેખન, મુદ્રાલેખન, વિગ્નલેખન અને મુદ્દા અ બધી જાતનેમાં ઉપરનો વર્ણલિપિવિચાર જ્ઞાનમાં લેવો જોઈએ, જેથી સર્વ પ્રકારની સુધારણા કમઘઃ કરી શકાશે અને આજે કરેલા સુધારા, આગળ કરવા પડનારા સુધારાઓને બાધક નહિ થાય.

[કલાવિવેચનના મુદ્દાઓની દૃષ્ટી અને છુટ્ટી ચર્ચા. વિવેચનના પ્રશ્નોના અંગતી કોઇ હકીકત, કાવ્યચર્ચાને ઉપયોગી કોઇ હકીકત વગેરેને કંઈક છુટ્ટી અને સરસ શૈલીમાં રજૂ કરવાને આ મથાણું થોડેલું છે.]

યુરોપીય સાહિત્યમાં રોમેન્ટિક શૈલી અને ક્લાસિકલ શૈલીની વ્યાખ્યા આપવાના, અને પ્રત્યેક શૈલીના અનેક નમૂનાઓ સાહિત્યમાંથી લાવી નિર્દેશવાના થયા પ્રયાસો થયા છે. વળી સાહિત્યના અમુક નમૂનાઓને, તે તે શૈલીના મોડકામાં 'મધમેસતા' કરવાના પ્રયાસરૂપે પણ ત્યાં ઘણી ચર્ચાઓ થયેલી છે. એ જ પ્રમાણે, અંગ્રેજી સાહિત્યની ટ્રેરજીયાથી વિકસતાં ગુજરાતી સાહિત્યે પણ એવી ચર્ચાઓ કીકીક કરી છે. અને વચમાં એક ગાળો તો એવો ગયો કે તે ચર્ચાને અંગે, આ બન્ને આંગલ કલાપ્રકારોના અનુવાદરૂપે અનેક પર્યાયો આપણે ત્યાં રચાયા. અને હજુ યે, એ ચર્ચા આપણે ત્યાં તદ્દન બંધ નથી પડી. રહી રહીને સાંભર્યું હોય તેમ, એ ક્યારેક ક્યારેક ચાલુ રહ્યા કરે છે, જે સાહિત્યવિકાસ માટે થોડા જ છે. અત્રે, રોમેન્ટિક અને ક્લાસિકલ શૈલીની સિદ્ધાન્તિક ચર્ચામાં પડ્યા વિના, આપણી રસદષ્ટિને સ્વાભાવિક રીતે જ લાગી આવે અને જણાય તેવા ઉપર્યુક્ત એ પ્રકારની શૈલીના ફક્ત એ જ નાના નમૂનાઓ ગુજરાતી કવિતામાંથી લઈ ટાંકું છું.

પહેલો નમૂનો શ્રી. ઠાકેરના 'જીવતું મોત' કાવ્યમાનો છે. એમાં કાવ્યોત્તે એક સચોટ સોરઠો કવિએ મૂકેલો છે:

" મોત, જીવતું મોત બેમાં વધુ વસતું કયું,
એ જ્ઞાનાસિન્ધેયત થકી ભલે કમચી સખી ! "

નાયિકાના મૃત્યુબાદ નાયકને જીવતા મોત જેવી અસહ્ય વિરહવ્યથા સહેવી પડે છે, જે મૃત્યુ કરતાં વધુ વસતી છે. અને મારે જ નાયક કહે છે કે સખી, મૃત્યુ પામીને એ અસહ્ય વ્યથામાંથી ભલે ઊગરી ગઈ. કારણ, નાયક પોતાના અનુભવથી વ્યંગ્યાર્થદ્વારા સૂચવે છે તેમ, એ 'જીવતું મોત' તો મોત કરતાં જ અસહ્ય થઈ પડ્યું છે. હવે ખીન્ને નમૂનો જુઓ:

" ના બોલાતું તુજ સહ ફરી મહાલવા સહેલમાહો,
ના લેવાને સુજ વિઠટ મુરકેલીઓમાં સલાહો,
ના કે તારા દરસથી તુષા ચલુની કેંક ઊપે,
કિંતુ ગાવા તુજ વિરહનાં ગીત તારી સમીપે. "

પ્રસ્તુત મુક્તકમાં નાયિકાના મૃત્યુથી જોના વિયોગ નાયકને હાડોહાડ લાગ્યો છે. એટલે વિરહવ્યથા નાયક બાણે કે નાયિકાને જ કહી રહ્યો છે, કે મારા સુખદુઃખમાં સહેચાર આપી મને ઘોર સુખી કરવા હું કંઈ તને બોલાવતો નથી! પણ એટલા જ મારે તને અહીં આવવા કહું છું, કારણ તારા જ વિરહનું ગીત મારે તો તારી પાસે ગાતું છે. અર્થાત્, તું અહીં આવીને જો તો ખરી કે તારા વિરહનું અસહ્ય દર્દ મારે કેવું ભોગવતું પડે છે! અહીં પણ, પહેલા નમૂનામાં સૂચવાયું છે તે રીતે વ્યંગ્યાર્થદ્વારા જ નાયકનું અસહ્ય વિરહ-દર્દ રજૂ થાય છે. આમ આ બન્ને નમૂનાઓમાં અમુક પ્રકારનું સામ્ય રહેલું જણાશે.

બન્નેમાં મૃત્યુ પામેલ નાયિકાને સંબોધન છે. બન્નેનો જાવાર્થ સરખો છે, અને તે એ કે નાયિકાના મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતી વિરહદશા નાયક માટે અસહ્ય થઈ પડેલી છે. અને બન્નેએ આ બાબત વ્યંગ્યાર્થ દ્વારા સૂચવી છે: જેથી કરીને એક બાબુથી નાયકનું દુઃખ વિશેષ ઊંડું પ્રતીત થાય છે; તે બીજી બાબુથી તે વક્તવ્ય વિશેષ ગૌરવવાળું બને છે, આવા દેખીતા સામ્ય છતાં, બન્ને નમૂનાઓની કથિતવ્ય-શૈલીમાં ભેદ રહેલો છે. અને તે એ કે પહેલો નમૂનો કલાસિકલ શૈલીની રૂએ પોતાનું વક્તવ્ય રચ્યું કરે છે; બીજો નમૂનો રોમેન્ટિક શૈલીની બબનો છે.

આપણે જોયું તેમ બન્ને ઉદાહરણો વ્યંગ્યાર્થનો આશ્રય લઈ, ધારેલી અસર સરખી જ જમાવે છે. આમ છતાં બન્નેના વ્યંગ્યાર્થનું મૂળ કંઈક ભુલે પ્રકારે છે. સોરહો, કલાસિકલ—શિષ્ટ અને સંયમી રીતે, પૌરુષભરી રીતે વિરહની મર્મવ્યથા રચ્યું કરે છે. નાયિકા 'જીવતું મોત'ના દુઃખમાંથી જીગરી ગઈ એ સારું થયું, એમ આભિગમ્યથી કહેનાર નાયક વિરહદુઃખની નિરતિશય કરુણાવસ્થા જ સૂચવવા છાંટે છે. અને તેમાં જ તેની ખૂબી છે. દારણ પોતાના દુઃખને ખુલેખૂલું કહી દેવામાં જાણે કે નાયકને શિષ્ટતાની અને પોતાના ગૌરવની ઉણપ આવતી દેખાય છે. મુક્તકમાં, નાયક વિરહ દર્દની ઉમ ખુમારીમાં વાંકી રીતે નાયિકાને કહે છે અને તેમાં જ એનો વ્યંગ્યાર્થ રહેલો છે. આ પ્રમાણે રોમેન્ટિક—મસ્ત બંધે કહેવામાં; ફારસી કવિતામાં ઉમ દર્દની મસ્તીનો જે પાસ (touch) રહેતો જોવામાં આવે છે, તે આ મુક્તકના વ્યંગ્યાર્થમાં રહેલો છે.^૧ અને તેને અંગે જ આની વક્તવ્યછટા, આગલા સોરહાની છટા કરતાં ભુલી પડે છે.

અને આમ જોતાં એક વિચાર એ આવે છે કે સાહિત્યના વિકાસાર્થે જરૂરી હોઈ, ભલે આપણે આપણા સાહિત્યમાં પ્રવેશતાં પરદેશી તત્ત્વોથી, જગૃત રહીએ! અને આ કલાસિકલ, આ રોમેન્ટિક એવા ભેદ પાડી ચર્ચા કર્યા કરીએ! પણ કાવ્યસર્જનનો વ્યાપાર તો એટલા નિર્મમ ભાવે અને સૂક્ષ્મ તથા અકલિત પ્રકારે અંગ્રેજી શું કે ફારસી શું—કોઈપણ સાહિત્યનાં વસ્તુ વા રીતિને, પોતાના સર્જન કરામતમાં નિરાંતખરી સ્વાભાવિકતાથી સ્વીકારી લે છે! અને એમ અહીં સૂક્ષ્મ વ્યાપારો પડે, સાહિત્ય એને જરૂરી વક્તવ્યકલા ખીલવતું બન્ય છે.

૧ ફારસી કવિતાનો આ પાસ મૂર્ત રીતે રચ્યું કરવા માટે હાફેઝની એક દર્દની મસ્તીભરી કડી જ યસ થયો:—

બાદે સુખેદ ! મ્યું બગુઝરી,
બર સરે કુચે આં પરી,
કિસ્સે ચે હાફેઝશ બગો;
નાઝે બતાઝે નૌ બનો.

અર્થાત્, હે સત્વારના પવનની લહરી,
પેલી સુદંશીની ગત્રીમાં થઈને તું પસાર થાય,
ત્યારે હાફેઝનો કિસ્સો કહેજે,
તાજો અને તાજો, નવો ને નવો.

અહીં વ્યંગ્યાર્થ એવા થાય કે, હે લહરી! હાફેઝે વિરહમાં રાત કેવી વિતાવી તેનો કિસ્સો પરીને—સુદંશીને કહેજે.

આ પરથી ફારસી પ્રણયકવિતાની વક્તવ્યછટા ખાજી એક જાતની રાનમની હાથ આપત્ત. રાનમની વા તેના દુઃખની ખુમારી ચા મસ્તી, અને તેમાંથી જન્મતી એપરવાઈ અને કૃના યવની શક્તિ, વગેરે એવાં સામાન્ય લક્ષણો લેખી રાખ્યા. જે લક્ષણો રોમેન્ટિક સાહિત્યને હપકારક થાય તેવાં અવશ્ય છે.

પ્રયત્ન અને અક્ષરમેળ વૃત્તો

મનસુખલાલ મ. ઝવેરી

કુવિશ્રી ખખરદારે દ્વર વસનજી સધિવજી વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમ તથા ગુજરાતી કવિનાર્યના પર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે ફરી ફરીને એક જ વિધાનનું સમર્થન કર્યું હતું કે નર્મદસપ્તયુગથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી કવિતા સમાજના હૃદય સુધી પહોંચી શકી નથી અને તેથી એ નિષ્ફળ નીવડી છે.

‘સમાજના હૃદય સુધી પહોંચે તે જ કવિતા સાચી’ એ વિધાન તો જોટલું સંદિગ્ધ છે તેટલું જ બામકે પણ છે. * જોટલે એ વ્યાપ્તિને આધારે શ્રી. ખખરદારે ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાયોને બાંધે જ પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. તેમ છતાં, આપણી બાષામાં રહેલું પ્રયત્નનું તત્ત્વ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં જળવાતું ન હોવાથી, એ વૃત્તો આપણી ભાષાના હૃદયને પ્રતિકૂલ છે એ શ્રી ખખરદારની માન્યતા કેટલે અંશે સાચી છે તે આપણે જોઈએ.

સામાન્ય રીતે સરકારી હોય તેવા કેઈં શ્રોતા પાસે યોગીક પંક્તિઓ અંગ્રેજીની અને યોગીક ગુજરાતીની શુદ્ધ રીતે વાંચીએ, તો એવો શ્રોતા તરત કહી શકશે કે જન્મેમાં પ્રયત્નનું સામ્ય લેણ પણ નથી. અંગ્રેજી ઉચ્ચારણમાં જે દડ પ્રયત્ન કૃતિગોચર થાય છે તે ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં નથી થતો. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી, બાષાનું તત્ત્વ એટલું ભિન્ન છે.

પરંતુ આ ભિન્નતા પારંખવા માટે પહેલી જ જરૂર છે એ પંક્તિઓ શુદ્ધ રીતે વાંચવાની.

હરે ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કંઠા ફર ગયા કરનાર

આ પંક્તિમાં ‘એ,’ ‘વે,’ ‘કા,’ ‘જ’ અને ‘ક’ પર અતિ દડ પ્રયત્ન થીકે શ્રી. ખખરદાર આ પંક્તિ જે રીતે ‘બોધ્યા’ હતા તે રીતે શુદ્ધ ગુજરાતી કાવ્ય વંચાતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ નવકવિઓની કવિનામાંથી અક્ષરમેળ વૃત્તોની કેટલીક પંક્તિઓને, લઘુકૃતિને પણ તે ગુરુ હોય તેવી રીતે લંઘાવીને, તેમણે વાંચી હતી તે પ્રમાણે વાંચવામાં નથી આવતી એ તો નાનું બાળક પણ જાણે છે. એવી રીતે મારીમચડીને વાંચતું હોય તો અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં પણ પ્રયત્નનું તત્ત્વ જળવાઈ રહે છે એમ સહેલાઈથી સાબિત કરી શકાય. પણ એમ કરવા જતાં, આપણી પોતાની જાન સિવાય બીજા કોઈને પણ પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ; અને આપણે ત્યાં અંગ્રેજી જેવો પ્રયત્ન છે એ વિધાન તો એટલું ને એટલું અસિદ્ધ રહે.

એટલે જ પહેલી આવશ્યકતા અંગ્રેજી અને ગુજરાતી પંક્તિઓનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની છે. એનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર થતાં જ સામાન્ય શ્રોતા પણ સમજી શકે કે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બાષાઓના પ્રયત્ન સમાન તથી.

* એની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે લુંએ ‘અનમૂમિ’ ના ૨૩-૧૨-૧૯૩૬, ૩૧-૧૨-૧૯૩૬, ૬-૧-૧૯૪૦, ૧૩-૧-૧૯૪૦, ૨૦-૧-૧૯૪૦; અને ૨૭-૧-૧૯૪૦ના ‘ક્રમ અને ક્રિતાણા.’

પણ આપણે ત્યાં એવો પ્રયત્ન છે એવું અનુમાન કરવામાં શ્રી. ખચરદાર એકલા નથી. આજ પૂર્વે કેટલાક બીજા પણ વિદ્વાનોએ એ અનુમાન કરેલું; અને એવા વિદ્વાનોમાં વિદેશીય વિદ્વાનો પણ હતા.

શ્રી. નરસિંહરાયભાઈ, અક્ષત, એવા પ્રયત્નના તત્ત્વને સ્વીકારતા નથી. એ તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે વૈદિક ઇન્દોમાં જે સ્વરભાર-પ્રયત્ન-છે તે ગુજરાતીમાં નથી. એટલે એ ઇન્દોમાં ગુજરાતી કાવ્યરચના સફળ ન થાય. (Guj. Language and Literature. Vol. II પૃ. ૨૮૩) અને વૈદિક ઇન્દોમાં જે સ્વરભારનું તત્ત્વ છે. તે પણ અગ્રેષ્ઠ પ્રયત્ન જેવું નથી. અગ્રેષ્ઠનો સ્વરભાર અચળ છે; ત્યારે “although accent existed in Vedic Sanskrit, whether it was pitch accent or stress accent is not decisively known; it is believed it was partly stress and partly pitch. (Guj. Lang. & Lit. Vol II, pp. 282.) એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી અને અગ્રેષ્ઠ ઇન્દો તત્ત્વની વચ્ચે પણ મૌલિક ભેદ છે.” “English metre, at least modern English metre, is based on the position of accent in words, whereas Gujarati metre depends for its form on quantity of syllables.” (Guj. Lang. or Lit. Vol. II, pp. 303.) એટલે અગ્રેષ્ઠના અનુકરણમાં ગુજરાતી ઇન્દોરચના થઈ શકે નહિ.

અને “આપણા નામાંકિત પદચારી” વિદ્વાન કેશવભાઈભાઈ પણ સ્વરભારના આ ભેદનું સમર્થન કરે છે. એ પણ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “કેટલાક વિદેશીય તેમજ સ્વદેશીય વિદ્વાનોનું માનવું છે કે ગુજરાતી શબ્દોચ્ચારમાં શબ્દભારનું તત્ત્વ રહેલું છે. તે તત્ત્વ અગ્રેષ્ઠ Accent ના જેવું છે.....ભારના સંબંધમાં અહીં એક બાબતની નોંધ લેવાની જરૂર જણાય છે. અગ્રેષ્ઠમાં ભાર અચળ છે. ગદ્યમાં જે વરડી ઉપર ભાર મુકાય છે, તે જ વરડી ઉપર એ ભાષામાં પદ્યમાં પણ ભાર પડે છે; શબ્દની બીજી કોઈ વરડી ઉપર તે આધોપાધો ઠેલી શકતો નથી. ગુજરાતીમાં વાક્યના બધાએ શબ્દ ઉપર ભાર પડતો જણાતો નથી; પ્રત્યેક અન્વયસિદ્ધ ખંડનો આદ્ય શબ્દ ખાસ ભાર મૂકીને બોલાય છે. મોંવડના સ્થાનથી ચલિત થઈ બીનું કોઈ અન્વયસિદ્ધ સ્થાન તે પામે છે, ત્યારે ભાર દીધા વગર ઉચ્ચારાય છે. કોઈ પણ ખંડના ભાર મૂકી બોલાતા આદ્ય બોલ સિવાયના બીજા બોલ ભાર દેઈને બોલાતા નેવામાં આવતા નથી. એટલે કે ગુજરાતીમાં ભાર અગ્રેષ્ઠની પેઠે શબ્દસિદ્ધ નથી પણ સ્થાનસિદ્ધ છે.” (પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના પૃ. ૬-૧૦.) તેથી, “અગ્રેષ્ઠ જેવી શબ્દભાર મૂલક પદ્યરચનાની શક્યતા” વિચારતાં એ કહે છે કે, “અગ્નેદની વાણીમાં આશ્વલકૃષ્ણાદિત્યક શબ્દભાર વિદ્યમાન હતાં તન્મૂલક પદ્યરચના પ્રગટી નહિ; અને ગુજરાતીમાં દ્વાણુના સ્વરૂપનો શબ્દભાર હોય તે હતાં તન્મૂલક પદ્યરચના ન પણ પ્રગટે; અથવા પ્રગટીને પણ સફળ ન નીવડે.” (એન. પૃ. ૬) [કાળા અક્ષરે મેં ક્યાં છે.] તેમ હતાં શુદ્ધ વૈદિકાનિકની ઉદારતાથી એ સાદર “અગ્રેષ્ઠ શબ્દભારમૂલક પદ્યરચના જેવી તો નહિ, પણ વર્ણ, રૂપ, માત્રા અને લઘ તત્ત્વથી કોઈ જિનન તત્ત્વની પદ્યરચના ગદ્યભારની રાચક વ્યવસ્થાથી લેખનરૂપી હોય તો કદાચ લેખને ખરી પ્રયોગ કરી નેતા બને છે.” (એન. પૃ. ૧૦) કહીને પ્રયોગને માટે અવકાશ રાખે છે.

આપણે, આમ, જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સંસ્કારી અવલોકે ગૂંજાતીમાં અંગ્રેજી જેવો પ્રયત્ન સંભળાતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ ગૂંજાતના બંને પ્રમાણભૂત કાવ્યશાસ્ત્રી પણ થી. ખગરદાર કહે છે તેવા પ્રયત્નને સ્વીકારતા નથી. એ બંને પંડિતો માને છે કે અંગ્રેજી શબ્દમારમૂલક પદ્યરચના આપણી ભાષાના હાઈને અનુકૂલ નથી.

તેમ છતાં શ્રી. ખગરદાર પ્રયત્નનું તત્ત્વ સ્વીકારે છે એ કારણથી :

૧. પચાસસાક વર્ષ પહેલાં કોઈ અગ્રાત લેખકની પુસ્તિકામાં ગૂંજાતી ભાષામાં પણ પ્રયત્ન છે એવો ઉદ્દેશ થયો છે એટલે : અને

૨. કેટલાક શબ્દોની અમુક શ્રુતિ પર પ્રયત્ન લાવીને આપણે બીજી શ્રુતિઓ દ્રુત બોલી જઈએ છીએ. ઉ. ત. “સાવરણી”માં આપણે ‘વ’ પર પ્રયત્ન લાવીને ‘ર’ દ્રુત બોલી જઈએ છીએ. પરિણામે તેનો ઉચ્ચાર “સાવ રણી” (Savarani) ન કરતાં આપણે “સાવર્ણી” (Savarni) કરીએ છીએ.

આમાં પહેલું કારણ તો દેખીતી રીતે જ બોટું છે. ભાષાશાસ્ત્રની સંશોધન વગેરે વૈજ્ઞાનિક ચર્ચામાં જૂનો છે એટલા માટે જ કોઈ પણ અભિપ્રાય વિશ્વસનીય ન ગણાય. એવા ક્ષેત્રોના નિર્ણયો કંઈ મત્રો કે વાજ્ઞિકરણ પ્રયોગો નથી કે તે જેમ જૂના તેમ તેનું મૂલ્ય વધારે. એમ તો પૃથ્વી ગોળ છે એ સિદ્ધ થયું તેની પહેલાં ઘણા લાંબા વખત સુધી પૃથ્વી ચોરસ છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વી નહિ, પણ સૂર્ય ફરતો હોવાથી દિવસરાત થાય છે એવી પણ પ્રાચીન માન્યતા હતી. અત્યારે કોઈ પણ એ પ્રાચીન માન્યતાઓને સ્વીકારતું નથી; કારણ કે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રોમાં મહત્વના ગણાય તે અદ્યતન નિર્ણયો, પ્રાચીન નહિ. અને અદ્યતન નિર્ણયોમાં તો શ્રી નરસિંહરાવભાઈના અને જેમને શ્રી. ખગરદાર પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે તે શ્રી. કેશવલાલભાઈના નિર્ણયો આપણે જોઈ ગયા. એ નિર્ણયોને ચિન્ત્ય મળાવે કે તેનું ખંડન કરે તેની સપ્રમાણ ચર્ચા હજી સુધી ગૂંજાતમાં નથી થઈ. એ વિદ્વાનોએ જિજ્ઞાસા કરેલા તાત્ત્વિક સુદાઓનું ખંડન કરીને, અંગ્રેજી જેવો શબ્દમાર આપણે ત્યાં છે એવું, યોગ્ય અને પૂરતાં પ્રમાણો આપીને ત્યાં સુધી કોઈ નવો વિદ્વાન સિદ્ધ ન કરે ત્યાં સુધી આપણે નરસિંહરાવભાઈના અને કેશવલાલભાઈના અભિપ્રાયને જ સ્વીકારવો રહ્યો.

આપણે ત્યાં અમુક શ્રુતિ પર પ્રયત્ન આવતો હોવાથી બીજી શ્રુતિઓ દ્રુત બોલાવ છે, એમ પણ ભાગ્યે જ કહી શકાશે. કારણ કે પહેલું તો શ્રી. ખગરદાર માને છે તેમ આપણે ત્યાં પ્રયત્ન અંગ્રેજીની માફક શબ્દસિદ્ધ નથી; પણ શ્રી કેશવલાલભાઈ બતાવે છે તે પ્રમાણે રચાતસિદ્ધ છે. બીજું, કવિતામાં ગદ્યની માફક ઉચ્ચાર થઈ શકે જ નહિ. શબ્દમાર ત્યાં ગદ્યમાં તેમજ પદ્યમાં પણ નિશ્ચય રહે છે તેની અંગ્રેજી ભાષામાં પણ કવિતાનું પદ્ય ગદ્ય કરતાં જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. એ. સી. ઝેડરે કહે છે તે પ્રમાણે, “a poem is neither a mere number of black marks on a white page, nor, such experience as is evoked in us when we read these

ચોડાંએ એમ કહ્યું એટલે બધાં જ ગતાનુગતિક ન્યાયે એમ કરે છે એમ દલીલ કરવી હોય તો કરી શકાય ખરી. પણ પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ, પરાણે કે દેખાદેખીથી ઉપાડતાં આટલી સફળ થાય કે કેમ એનો વિચાર, આવી દલીલ કરતી વેળા, કરવાનો રહે છે. એટલું જ નહિ; પણ એની દલીલમાં તો આખા યુગરાતની રસિકતા માત્ર ગાડરિયા પ્રવાહની માફક અંધારા ફવા ભણી આખ મીચીને ધસી રહી છે એવી ભાવેકર બદનક્ષી-પણ છુપાયેલી છે.

પ્રતિભાશીલ કવિ કાન્યને યોગ્યતા માટે નીકળતો નથી; પણ કાન્ય જાતે જ તેનું દાર ખખડાવવા આવે છે; તો પરાણે લખી લખીને પણ કવિ કેટલુંક લંખી શકે? અને કાન્ય જો જાતે જ જન્મનું હોય તો જો અક્ષરમેળ જતોમાં એ આટઆટલી સુરેખતાથી અને સંપૂર્ણતાથી વ્યક્ત થઈ શકે છે એ અક્ષરમેળ જતોને આપણે આપણી ભાષાના હાર્દને પ્રતિકૂલ કેવી રીતે ગણી શકીએ?

અને આપણા વર્તમાન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ એ જ નથી સૂચવતો? જો અક્ષરમેળ જતોમાં નરસિંહરાવનું સર્વોત્તમ પ્રકૃતિદર્શન મૂર્તિ થયું, નાનાલાલની “મેઘદૂત” અને “સંઘમિત્રા” ની અતીવ સુંદર અર્પણપત્રિકાઓ અને “શરતપૂર્ણિમા” ની કવિતા રેવાઈ, કાન્તની નિતાન્ત રમણીય કાન્યવર્ણનું સર્જન થયું, કાકોરનો “પ્રેમતો દિવસ” અને શેખનાં ગદ્યનું કટુણ કાન્યો મળ્યાં, અને સુંદરમ, ઉમાશંકર રત્નેદરશિમ, પૂર્ણલાલ, બેટાઈ, બાદશાયણ, ચન્દ્રવદન, ઇન્દુલાલ આદિ નવકવિઓની પ્રતિભા પણ જો અક્ષરમેળ જતોમાં અમિનવ અમરકાર કરી શકી એ અક્ષરમેળ જતો સામેની થી. ખચરદારની યુગ કથા દષ્ટિકાણ્યમાંથી જન્મી છે એ કોણ કહી શકે! એક રીતે તો, અક્ષરમેળ જતોમાં યુગરાતી ભાષાની જો શક્તિ, જો માધુર્ય, યોગ્યતા અને પ્રસાદ, ભાવોની જો ગદ્યતા અને કલ્પનાની જો રમણીયતા, જો મધન અને જો ચિંતન મૂર્તિ થયાં છે તે, એક કવિ નાનાલાલનાં ગીતોને બાદ કરતાં, બીજી કોઈ દેહીઓમાં કે માત્રામેળ રચનાઓમાં કે માત્રામેળ રચનાઓમાં એવા નથી મળતાં.

એટલે અક્ષરમેળ જતો આપણી ભાષાને પ્રતિકૂલ છે એમ માની શકાય તેવું નથી. નરસિંહથી ત્યારામ સુધીના કવિઓએ અક્ષરમેળ જતો વાપર્યો નથી—અથવા તો દ્યારેક જ વાપર્યો છે—એ ખરું; પણ એનું કારણ એ કવિઓને જ યુગરાતી ભાષાના હાર્દનું જાન હતું, અર્વાચીનોને નથી, એ કવિઓને પ્રયત્નનો સાચોય ખ્યાલ હોય કે ન હોય, પણ યુગરાતી ભાષાના આત્મીય સંપર્કને લીધે એમની રચનામાં પ્રયત્નનું તત્ત્વ અનાયાસે જળવાઈ જતું, અર્વાચીનો અવશે માર્ગે ચડી ગયા મોવાથી તેઓ એ સત્તિ ગુમાવી એ! છે, એ નથી.

પણ સાચું કારણ તો એ કવિઓનો યુગ આવળા કરતાં જુદો હતો તે છે. અંગ્રેજ શાસનની સ્થાપના પછી, જેમ સમસ્ત દિલ્હિસ્તાનમાં તેમ યુગરાતમાં પણ નવો યુગ ઊગ્યો. શ્રી. વિશ્વનાથ બટ “વીર નર્મદ” માં ગમર્થ રીતે બતાવે છે તે પ્રમાણે વગાળિયો રાક્ષસ, તારટપાલનાં સાધનો અને વર્તમાનપત્રોના પ્રકાશને જૂના યુગરાતની દષ્ટિ પાસે નખસિખ નવીન સંજિનું નિર્માણ કર્યું. “ઝાપ્પાનાંની યોધ” ને લીધે પુસ્તકો સુલભ બન્યાં. અંગ્રેજ

નિશાળો અને વિદ્યાપીઠોની સ્થાપનાને લીધે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ પરિચય થવા લાગ્યો. વિદ્યા કે જ્ઞાન, આ રીતે પ્રમાણમાં સાર્વજનિક બનવા લાગ્યાં. અને જેમ જેમ એ સાર્વજનિક બનવા લાગ્યાં, જેમ જેમ સંપ્રદાયિકતામાં અને સામાજિક જીવનપદ્ધતિમાં આપણાથી શતકા ચડી જાય એવી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો આપણને પરિચય થવા લાગ્યો અને સાહિત્યમાં નિબંધ, પત્ર, ચરિત્ર વગેરે સ્વરૂપવૈવિધ્યનું આપણી ધાર્મિક સામાજિક અને અમુક અંશે રાજકીય અધોગતિ પણ આપણને ખડકવા લાગી, આપણા 'અર્વાચીન યુગના અરુણ' નર્મદે તો શબ્દકલાના પ્રદેશમાં જે જે વૈવિધ્ય જોયું, જે જે અપૂર્વતા નિહાળી, જે જે સૌંદર્ય દીઠું તે સહુ એકલે હાથે આપણને ત્યાં લાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. અને આ રીતે, શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ બતાવે છે તે પ્રમાણે આત્મલક્ષી પ્રણયકાવ્યો, શૌર્ય અને સ્વાતંત્ર્યલાવનાનાં કાવ્યો અને પ્રકૃતિવર્ણનનાં કાવ્યોનો પ્રવેશ આપણે ત્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પહેલી જ વાર થયો.

દુનિયાં દિવસે દિવસે નાની થતી ગઈ. વિદેશીય સંસ્કૃતિ અને વિદેશીય સાહિત્યનો સંપર્ક દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો; જીવનનાં 'મૂલ્યો' નું પરિવર્તન થતું ગયું. મણિલાલ, શોવર્ધનરામ અને કાન્ત જેવા વિચારકો મહાન મન્યનમાં પડ્યા. ભાવોત્તુ અનન્ત વૈવિધ્ય આપણે અનુભવતા રહ્યા. નવા આદર્શો અને નવી અભિલાષાઓ, નવા પુરુષાર્થો અને નવી જીવનભાવનાની સૃષ્ટિ આપણી આંખ સામે ખડી થઈ. અંગ્રેજી પ્રજ્ઞના આગમન પછી આ રીતે, આપણા દેશનું પુનરુત્થાન થયું; અને આપણી જૂની દુનિયા ધીમે ધીમે ભૂતકાળમાં વિલીન થવા લાગી.

પણ તેની પહેલાંની સ્થિતિ કેવી હતી? નરસિંહનો સમય સામાન્ય રીતે ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૧ માનવામાં આવે છે. જેઓ એમ નથી માનતા તેઓ પણ નરસિંહ મહેતા ૧૪૧૪ પહેલાં થયા એમ તો નથી જા માનતા; એટલે ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી ઈ. સ. ૧૮૦૦ સુધીની આપણી સ્થિતિનું વિહંગાવલોકન શ્રી. મુનશીના શબ્દોમાં કરીએ:

Political history from 1411 to 1707 had a negative influence on the literature of Gujarat. From 1411 to 1573 the country was ruled by the Sultans of Ahmedabad; from 1573 to 1707 it was a province of the Moghul Empire. These facts circumscribed life, and brought into existence new literary traditions which not only ignored political conditions, but Provided an easy way to forget them. (Gujarata and its Literature, pp. 112.)

The period between 1707 and 1818 was one of wretchedness, disorder and misery for unfortunate Gujarat. Its wealth and weakness attracted the avarice of every ambitious raider in the vicinity. Its wealth was destroyed; its agriculture and commerce crippled; its culture was arrested. Social life grew more stagnant and narrow. What better soil can Akha's gospel require? (G. & L. p.p. 207.)

અને ૧૮૧૮માં પડકારીનું યુદ્ધ થયું. આમ ઈ. સ. ૧૪૧૧ થી ઈ. સ. ૧૮૧૮ સુધીનો સમય વીત્યો કોં તો રાજકીય ઉચ્ચપાત્ર અને અશાંતમાં; ને કોં તો લગભગ

નિઝેટ કહી શકાય તેવી શાન્તિમાં. એ આખા કાળ દરમિયાન ગુજરાતે અપૂર્વ એવી નિઝિતતા અનુભવી હોય તો, થી વિચારાય કહે છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૫૬૩ થી ૧૬૫૩ સુધી. અને એ શાન્તિકાળમાં જ આપણને સહાધિ પ્રેમાનંદની પ્રતિભા મળી શકી. એ સિવાય ગુજરાતનું સમસ્ત જીવન લગભગ એકધારું વહેતું હતું. રાજકીય અભિલાષાઓનાં તે સ્વપ્ન પણ આવતાં નહોતાં. પ્રજાનું જીવન સામાન્ય રીતે, પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકામાં વહેતું હતું. કવિઓ અને ભકતો દ્વારા વેદાન્તના અને સત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો ગિર્યાસુઓ નાણી શકતા હોવાથી, સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર થાઓઝી અને પુરાણીઓ સિવાય ઘોડાને જ રહી હતી. આમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ કેટલું હશે તે કદાચી શકાય તેમ તે.

આવા એકંદર નિરક્ષર અને પ્રમાણમાં એકધારા જીવનક્રમવાળા શ્રીતાઓ પાસે કવિઓને પોતાની કવિતા પહોંચાડવાની હતી. અને એ કવિઓમાં પશુ પ્રેમાનંદ જેવા સક્ષાત કલાકર તો અતિશય વિરલ હતા. ઘણાખરા કવિઓનું ક્ષેત્ર તો ભક્તિની મસ્તી અનુભવવાનું અને શ્રીતાઓને અનુભવવાનું હતું. કેટલાકનું ઉપદેશ આપવાનું પણ ખરું. આમાં કલાના મુદ્દમ નિયમો સમજવાની કોઈને જરૂર ન હતી; અને સમજવા હોય તો તે માટે અનુકૂળતા પણ ઓછી હતી. અને વંધારામાં એ કવિઓનો સંપર્ક તો એમણે શ્રીતાઓ સાથે પ્રત્યક્ષ હોતો.

એટલે એ યુગમાં થી. ખબરદાર કહે છે તેમ કવિતા શ્રવણકલા હતી—અથવા માત્ર શ્રવણકલા જ હતી. સંસ્કૃત ભાષાનું આધિપત્ય તો ઈ. સ. ૧૨૯૮ થી ૧૪૨૦ સુધીમાં જ ઝાચરી ગયું હતું. દી. અ. કૃષ્ણલાલભાઈ કહે છે તે પ્રમાણે.

“...Brahmins, Banias and others daily came in contact with their Mahomedan rulers on the one hand, and Bhils, Kolis and other aborigines on the other, with the result that the purity of their language was affected. Owing to such a combination of circumstances, the influence of Sanskrit and other learned languages and literature began to wane, and the birth of a new language, a mixture of Desi (the language spoken by the masses), Prakrit, Hindi and cognate tongues, and its development, arrest our attention. (Milestones p. 19) આ રીતે સંસ્કૃત ભાષા તો નંરસિંહ મહેતાના જન્મ પહેલાં જ સ્વત્રાય યવા લાગી હતી. એટલે એ ભાષા કે એના પિંગળમાં, સામાન્ય શ્રીતાવર્ગને તો કીક, પણ જૂજ અંપવાદ સિવાય કવિને પણ શી ગમ પડે ?

આ પરથી આપણે ત્વેષી શકીએ છીએ કે અક્ષરમેળ જીવોનો પ્રયોગ એ યુગમાં ચલે જ અશક્ય હતો. અને તેમ છતાં કવિતા શ્રવણકલા હોવાથી એ કવિઓએ એ રચનાઓ કરવાની હતી. એવી રચના માટે તેમણે વક્તા—ઓના અનેને સુવ્રણ એવી દેશીઓનો આશ્રય લીધો, અશ્રવન તેમાં પણ તેમણે શક્ય હોય તેટલે અંશે ભાવાનુદય પઠરચના તો કરી જ. વેદાન્ત કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટે ગમમી, કદારો, મારુ કે ધોળના પ્રમાણમાં વધારે ગંભીર એવા પ્રજ્ઞાતિવાં કે ભગ્નોના પ્રલંબ ગંભીર લય કે અખાની માફક હાપ્પા તે કવિઓએ, ઘણું ખરું, સ્વીકારેલા.

આ પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અક્ષરમેળ વૃત્તોને પ્રયોગ એ યુગમાં થવો જ અશક્ય હતો. અને તેમ છતાં કવિતા અવલોકના હોવાથી એ કવિઓએ એ રચનાઓ કરવાની હતી. એવી રચના માટે તેમણે વક્તાઓના બંને સુત્રજ્ઞ એવી દેશીઓનો આશ્રય લીધો. અત્યંત તેમાં પણ તેમણે શક્ય હોય તેટલે અંશે ભાવાનુકૂલ પદરચના તો કરી જ. વેદાન્ત કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટે રામચંદ્રી, કેદારી, મારુ કે ધોળનાં પ્રમાણમાં વધારે ગંભીર એવાં પ્રભાવિયાં કે ભાગનોના પ્રલંબ ગંભીર લય કે અખાની માફક છંપા તે કવિઓએ, ધણું ખરું, સ્વીકારેલા.

અને અંગ્રેજી રાસ્ય રચનાયું ત્યાં સુધી આમ ચાલ્યું. ત્યાર પછી, આપણે જાણીએ છીએ તેમ, જીવનનાં બધાંપાર ચર્ચા ગમેલાં જળ સળગી ઊઠ્યાં. કાવ્ય શ્રવણનો વિષય મટી જતાં કાવ્યમાં ગેયત્વ ગૌણ બન્યું; સંસ્કૃત ભાષાનું પુનરુત્થાન થયું. જીવનમાં ભાવોનું વૈવિધ્ય વધ્યું. અને એ ભાવવૈવિધ્યને ઝીલવા માટે, અક્ષરમેળ વૃત્તોના પ્રયોગો, પહેલાં કદાચ વિદ્વાતાનું પ્રદર્શન કરવા માટે કે પ્રયોગભોરીમાંથી થવા હોય તો પણ ઘોડા જ સમયમાં, આપણી કવિતાનું સ્વાભાવિક વાહન બની ગયા.

આ રીતે અક્ષરમેળ વૃત્તો નથી માત્ર દેખાડેખીથી જ લખાતાં; કે નથી એ આપણી ભાષાને પ્રતિકૂલ. નારસિંહથી દયારામ સુધીના કવિઓએ એનો ઉપયોગ ન કર્યો તેનું કારણ આપણે જોઈ ગયા. પ્રયત્નની સાથે કે ભાષાના હાર્દની સાથે એને કશી લેવાદેવા નથી. ઊમડું, એ વૃત્તો આપણા ભાવવૈવિધ્યને ઝીલવા માટે અનુકૂળ વાહનો છે.

એટલે જ, આપણે ત્યાં સળંગ પદરચનાના વાહન તરીકે પૃથ્વી જેવા અનાવૃત્ત સંધિના વૃત્ત સામે થી. ખગરદાર જે વાંધો રજુ કરે છે તે પણ જરા ચિન્ત્ય છે. પૃથ્વી સામે એમણે ઉપરિચિત કરેલા જે મુદ્દાઓ, અત્યંત, સાચા છે. પૃથ્વીની પકિતને છેડે મહાયતિ આવતો હોવાથી એનો અર્થપ્રવાહ એકમાંથી બીજી પકિતમાં સહેલાઈથી સરી નથી શકતો : અને તેથી જ એ નાટકની ઉક્તિઓનું વાહન બની શકે તેમ નથી. તેમજ પૃથ્વી સ્વાભાવિક રીતે જ વિલંબિત ગતિનો છન્દ હોવાથી, પ્રવાહિતા પણ એમાં પૂરેપૂરી જાળવી શકતી અશક્ય. આમ પૃથ્વી સામે કવિશ્રી ખગરદારનો વિરોધ સાચો જ નથી, સયુક્તિક પણ છે.

પણ એ વિરોધ સ્વીકારતાં પહેલાં આપણે એક હકીકત તરફ દુર્લક્ષ કરી શકીએ નહિ. આપણી અને અંગ્રેજી ભાષાનું ગંધારણ જ જુદા જુદા પ્રકારનું છે. ત્યાંના જેવો શબ્દસિદ્ધ પ્રયત્ન આપણે ત્યાં નથી. ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં, માત્ર Sonnet સિવાય, કોઈ પણ પ્રકારની કવિતા ગવાતી નથી; બ્યારે આપણાં વૃત્તો, આવૃત્ત સંધિનાં હોય કે અનાવૃત્ત સંધિનાં, વલુમેળ હોય કે રૂપમેળ, માત્રમેળ હોય કે લયમેળ, પણ ગેયત્વ પોષક છે. આમ, અંગ્રેજી પદરચનાના મૂળમાં પાકત્વ રહેલું છે, આપણી પદરચનાના મૂળમાં ગેયત્વ રહેલું છે. એટલે જ આજે કવિતામાં ગેયત્વ ગૌણ બનતાં, આપણાં ગેયત્વપોષક વૃત્તોને પાક્ય બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તે અમુક પ્રકારની રસવૃત્તિને ખટકે છે.

એવાં ગેયત્વપોષક વૃત્તોને સળંગ પદરચનાનાં વાહન તરીકે વાપરવાનું કાર્ય સહેલું નથી. બેક વર્સનું પ્રથમ લક્ષણ અગેયતા, તે આપણા ગેયત્વમૂલક છન્દોમાં સાધવું કેવી રીતે ? અને સાધી સાધીને પણ સાધી કેટલું શકાય ?

તેમ છતાં મૂલ્યુ, મંનદર આદિનાં બીજાં વાળાં આવૃત્ત સંધિનાં વૃત્તોમાં તેમ જ પૃથ્વી, અનુકૂળ વગેરે અનાવૃત્ત સંધિવાળાં વૃત્તોમાં આપણે ત્યાં બેક વર્સની સળંગ,

અગેય, યતિસ્વાતંત્ર્યયુક્ત અને એકવિધતાથી મુક્ત રચનાને લાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. એ બધા પ્રયોગોની તરફેણમાં તેમ જ વિરુદ્ધમાં કેટલુંક કહી શકાય તેમ છે.

શુદ્ધ અગેય રચના માટે આપણે ત્યાં કેવળ પંકનાનુકૂલ જન્દ અત્યારે અસ્તિત્વમાં નથી, એ હકીકત છે. તો એવી રચના લાવવા માટે આપણે ત્યાં છે તે બે પ્રકારોમાંથી જે ઓછામાં ઓછો પ્રતિકૂલ હોય એવો પ્રકાર આપણે અજમાવીએ તો વધારે સરળતા થાય. એ પ્રકારોમાંથી આજુત સંધિના અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ જન્દો, ત્રોટક, મૂલશ્ચા, કટાવ, મુક્તધારા, વનવેલી, રામજંદ આદિમાં અમુક નિયમિત રચાતે તાલ અનિવાર્ય રીતે આવ્યા જ કરતો હોવાથી તરત ગેયતામાં સરી પડાય છે અને એકેના એક બીજાનું આવર્તન થયા કરતું હોવાથી એકવિધતા પણ આવી જાય છે.

એ લય અનાવૃત્ત સંધિવાળાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ધણો ઓછો થઈ જાય છે. એ વૃત્તો પણ મૂળ ગેયત્વમૂલક હોવા છતાં, આપણે તેના ગેયત્વને ગૌણ કરી નાખ્યું છે અને તેને પંકનાનુકૂલ બનાવી દીધાં છે. એટલે ગેયત્વ જોટલું માત્રામેળ જન્દોમાં નડે છે તેટલું આ વૃત્તોમાં નડે નહિ. પણ એવાં વૃત્તોમાં પણ નિયત અને દૃઢ યતિસ્થાનો જેમાં આવતાં હોય તેવાં વૃત્તો બહુ કામ ન આવે. એટલે એવા દૃઢ યતિ વિનાનાં માત્ર બે જ વૃત્તો પ્રચારમાં છે, પૃથ્વી અને અનુષ્ટુપ. પૃથ્વીમાં અત્યારે સળંગ પછરચનાના ધણાખરા પ્રયોગો થાય છે; તો પ્રાચીન સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના વિવિધ ભાગો અનુષ્ટુપમાં કીલાયા છે.

આમ આ બંને વૃત્તો બ્લેક વર્સ માટે ઓછામાં ઓછાં પ્રતિકૂલ છે એમ કહી શકાય. તેમાં જ ગુજરાતી કવિતાની વાત કરીએ તો અનુષ્ટુપ કરતાં પણ વધારે તો આપણને પૃથ્વી ફાવી ગયો છે. પૃથ્વીમાં ચન્દ્રવદનનું ‘રતન’ — આપણે ત્યાં કદાચ લાંબામાં લાંબો પ્રયોગ, લગભગ સોળસો પંક્તિનું સળંગ કથાકાવ્ય — લખાયું છે. ઉપરાંત ઠાકોર, ઉમાશંકર, શેષ, પૂજાલાલ અને સુન્દરમ વગેરેએ પણ પૃથ્વીમાં ધીરગંભીર ભાવોને વ્યક્ત કર્યા છે. દુર્ગેશ શુક્લે તો લગભગ પાંચસો પંક્તિની નાટિકા ‘ઉર્વશી’ પણ પૃથ્વીમાં લખી છે. આમ પૃથ્વીની શક્યતા આપણે સહેલાઈથી વિસરી શકીએ નહિ, — શ્રી ખખરદારે ૨૦૮ કરેલા બંને વાંધા સમજા હોવા છતાં.

એમણે પોતે આપેલો સગણનાં બીજનાં પાંચ આવર્તનોવાળો અમીરી મહાજન્દ તો પ્રયત્નમેળ છે. અને પ્રયત્નનું અસ્તિત્વ જ આપણે જોઈ ગયા તેમ, આપણી ભાષામાં હજી સિદ્ધ થતું બાકી છે. એ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એ મહાજન્દને ત્રોટકનો દંડક જ ગણી શકાય. અને એનો પ્રયોગ ‘અર્ચન’ (લેખક: પ્રબોધ અને પારાશર્ય) ના ‘પૂજારી’ કાવ્યમાં થયો પણ છે. નિયમિત અન્તરે આવ્યા જ કરતો દૃઢ તાલ અને અમુક અન્તરે દેખાઈ આવતી એકવિધતા, આવૃત્ત સંધિનાં બધાં વૃત્તોની માફક આમાં પણ દેખાઈ આવે છે. એટલે એમાં એકમાંથી બીજી પંક્તિમાં નિબળતે સરી શકાય છે તે સિવાય બ્લેક વર્સને અનુકૂળ કર્યું દેખાતું નથી.

આમ, ખરી રીતે તો બ્લેક વર્સ માટે આવૃત્ત સંધિના કે અનાવૃત્ત સંધિના કોઈ પણ જન્દો પૂરેપૂરા અનુકૂલ નથી. એટલે એ બેમાંથી જે ઓછું પ્રતિકૂલ હોય તેને આપણે, નવું કાઈ અનુકૂળ વાહન ન શોધાય ત્યાં સુધી, સ્વીકારવું રહ્યું. આવૃત્ત સંધિનાં વૃત્તો કરતાં અનાવૃત્ત સંધિનાં વૃત્તો, આ દૃષ્ટિએ, બ્લેક વર્સ માટે વધારે કામ આવી શકે તેવાં લાગે છે. અને તેમાં પણ પૃથ્વીમાં, આપણે ત્યાં અનેક પ્રયોગો થયા હોવાથી, બ્લેક વર્સની શક્યતા, અત્યારે, સહુથી વધારે લાગે છે.

જુગાર રમવા અમે નીકળ્યા બધા વિત્તને
લઈ, જીવનમાં ઉપાર્જિત કરેલ આજીવન શ્રમેઃ
જિતાય ન જિતાય બાજી પરવા નથી ચિત્તને,
જુગાર થઈશું કદાચ, નહિ તો ય નેત્રો અમે.

સમીપ ઢગખંધ અક્ષય મૂકેલ છે હોઠમાં,
અનેરું ધન સ્વર્ગનું—લસત જ્યોતિના ધામનુંઃ
લસાઈ રહીએ હવે કયમ અભાગ્યની સોઠમાં,
નમ્રીળ અજમાવશું નિગર ધારીને હામનું.

પુરાણ જગની પ્રથા—કિરણહીન કારાતણા
દરિદ્ર રુદાનલયે મરણ આદરે ઓઢવા—
અમાન્ય અમને, ઉપાસક જનલંત તારા તણા
અમે ચિર અલીપ્તુ સૂર્ય શયનીયમાં પોઢવા.

જુગાર રમશું અનંત સહ દાવમાં આત્મને
મૂકી; પરમ પામશું, પશુ જુગાર યા સુન્મને.

વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ ઉપર એ જળા એક સંબંધીને વિદાય-આપવા માટે આવ્યા હતા. બંનેને અરસપરસ એ સિવાય કંઈ સંબંધ ન હતો, સિવાય કે એક જ યાત્રિસમુદાય-માં બંને જન્મ્યા હતા. બીજા પણ ઘણા વિદાય આપવા માટે આવેલા હતા. પણ તેમાં કોઈ નહિ ને માત્ર આ બે જળા મળ્યા ત્યારે એમાંનો ‘ભુમૂર્ગ’ માણસ હતો તેના કર-ચલિયાળા મોં ઉપર એકદમ સ્મિત ચમકી જોડ્યું. જે જુવાન હતો તે સહેજ વાર તો બાંધા જેવો આ દૃશ્ય બોધે રહ્યો, પણ પેલા તો હજી ચાલુ મલકાયા કરતો હતો. આમ થોડીક સેકન્ડો વીતી ગઈ. જુવાન માણસના મગજમાં વિદ્યુત સર્જો કંઈ વિચાર ફરી વળ્યો ને સામેથી એ પણ મલકી પડ્યો. વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ ઉપર રોજ ને રોજ વખત-બે-વખત હમરો માનવજંતુઓ ટોળે મળે છે, પણ આ બે માણસો વચ્ચે સ્મિતના રસાયણથી પલક માટે જે એકતાનું લાન પ્રગટ્યું હતું એવું અન્ય કોઈ બે જળા વચ્ચે પ્રગટ્યું હોય તો એ ખરે જ છત્તવા જેવી ધટના ગણાય.

હજી પેલા પીઠ માણસના ચહેરાની કરચલિયાળા નીકમાં સ્મિત રેલગણેલ વહેતું હતું. એ કોઈ પરમ કૃતકૃત્યતા અનુભવી રહ્યો હતો.

જુવાનનું મોં લાંબી વાર મલકી શક્યું નહિ. છતાં પેલા વૃદ્ધના ‘મલકાટ’ ઉપર જ એને એકવાર તો સહેજ હસતું આવી ગયું ને ફરી એનું મોં સ્મિતથી ચમકી જોડ્યું.

‘ભુમૂર્ગ’ હતા તે પુનમલાલ વણિકએ જ હતા. અત્યારે પૂર્વજ્ઞેનાં પુન્યપ્રતાપે અને પોતાની જાતમહેનતે એ બે પૈસો મેળવી-જાળવી શક્યા હતા. છતાં ખાવેપીવે ઓઢવેપાયરવે બહુ સાદા હતા.

જુવાન જુગલકિશોર પુનમલાલના જ ગામનો એમની જ યાત્રિનો નવજુવાન હતો. પૂર્વજ્ઞેનાં પાપે અને પોતાની લાપરવાહીને લીધે હમેશાં પૈસાની તાણમાં રહેતો. ખાવાપીવામાં બંધે બે ફિવસના કડાકા કરી લેતો હશે, પણ પહેરવાકરવામાં એ કોઈ રાજકુમારને ય ડોકર મારે એવો હતો.

પુનમલાલ પાતળા, સોટા જેવા, બેઠેલા ગાલવાળા, એકત્રિયા ગાંધાના, લાંબા કોટમાં શોભી રહ્યા હતા. વારંવાર એમનો હાથ હારજંધ ટંગેલાં સોનાનાં જાટન ઉપર જઈ ચડતો. માથે આટલી ઉંમરે પણ કંઈ ધરડો ઓછો છું કહીને પરસેવાથી ખવાયેલી કાશ્મીરી પરમીનાની ટોપી મૂકી હતી. માથે તોણો હોઈ વાળના રંગની તમે પરખ જ ન કરી શકો. દાઢી સાફ કાઢેલી હતી. મૂંછના વાળ ઠેક મૂળ સુધી કાતરી લીધેલા એટલે જે સાધારણ ઢૂંઢાં હતાં તેને તમે ધોળાં પણ ગણી શકો ને કાળાં પણ ગણી શકો.

જુગલકિશોર બેડીદરીનો, ગલોલા જેવા ગાલવાળો, રાતોચોળ, છેલ્લી ઢળના ‘કટ’વાળા ‘સટ’માં શોભતો હતો. એનો હાથ વારંવાર પાટલૂનની ‘કીઝ’ સાચવવા ઢાંચણ પર પહોંચતો. વાળ ઉપર હમણાં જ કાંસજી ફરી હોય એટલા સ્વચ્છ ને સુરેખ એ

લાગતા હતા. દાદીમુંજ સાફ હોઈ એની હાંસર તમારી ઇચ્છા મુજબ વીસથી ત્રીસ મુઘીની ગમે તે વરસ પર ગોકવી શકાય.

પુનમલાલના પ્રગમાં લગના જોડા હતા. જીગલકિશોર અગત્યત ખાટાખટસ, કોઈ ઘોડો અધીરાધી જમીન પર ખરી કબજાઈ કરે તેમ, ફરસખંધી પર વારેઘડી ઠોકતો હતો.

પુનમલાલ પોતાના ગામમાં જઈ પ્રતિષ્ઠા જમાવવાનો એકે અવસર ચૂકતા નહિ. છેક નાનપણથી એમણે મુંબઈ સેન્ચું હતું. પણ ગમે તો અહીં ફાટાંતૂટાં કગડાંથી ચલાવે, એને બદલે એક ટંક ખાતે પણ દેશના કરકરિયાવર માનખોખો બરોબર સાચવે. છતાં નાનપણમાં એમની ધમ્મપત્ની ગુજરી ગઈ તે પછી એના મરણ વિષે કંઈની કંઈ અફવાઓ ઊભી કરી નાતલોહિએ એમના હાથ બીજવાર ઝટ કંકુવાળા કરવા દીધા નહિ. પણ આ તપશ્ચર્યાના કાળમાં એમણે મુંબઈમાં કંઈ સાધના કરી એ બાબતના પ્રમાણમાં કીક કીક પૈસો સંપાદન કર્યો. લક્ષ્મીને જો આ માણસને વરતાં વધિ ન આવ્યો તો પછી નાતની કોઈ કન્યા એમને વરે તેમાં શું ? તરત જ એમનાં એક વિચલણ કન્યા એડે લગ્ન થઈ ગયાં.

લગ્ન પછી બાપદાદાએ કહી મેળવી નહિ હોય એટલી આબરૂની પૂંછ પુનમલાલે મેળવી. પરજો બેસાડે, નિશાળમાં ધનાભો આપે, સખાવતો કરે. નાતમાં લાણી પણ કરી. જાદે સાખ બંધાઈ ગઈ. હવે તો ઘરમાં ઘોડિયું બધાય એટલે પૃથ્વી પર સ્વર્ગમાં કરી કમીના ન રહે.

એ માટે પણ કંઈ જોછા ઈલાજ કર્યા ન હતા. ડોરીએથી ભૂવાજતીથી માંડીને મુંબઈના મોટા મોટા ડોકટરો સુધી સૌ કોઈના ચરણ સેવ્યા હતા. પણ ઈકિતેર પેઢીના પૂર્વજોને પુત્ર નામના નરકના લાપમાંથી તારનારો ફણો ન ફૂટ્યો તે નજ ફૂટ્યો.

આ બીજી વારની વહુ સાવિત્રી માયાફરલ હતી. એક બાબુ પુનમલાલ સાખ આબરૂની ઈમારત ચલાવે કરે ને બીજી બાબુ સાવિત્રી એના પાયા ખોલાં કરે. મુંબઈથી પુનમલાલ લાંગા લાંગા કાગળો લખી એને સન્માર્ગે પ્રેરતા. સાવિત્રી નવા નવા માણસો પાસે તે વચાવવા લઈ જઈ પોતાની યદના તેમને પાત્ર બનાવતી. પુનમલાલની લક્ષ્મીની શોકલ થઈ શકે એટલાં ચળકાટ અને ચંચલતા એનામાં ચમકતાં હતાં. છેવટે વ્યવહારકુશળ પુનમલાલે કંટાળીને ગામને ગાંદેરે એક ધર્મશાળા બંધાવી અને વારતુમૂર્તને દિને વાતવાતમાં કોઈ સંબંધીની મારફત મમરો મુકાવી દીધો કે સાવિત્રીને બાળક આવી શકે એમ નથી. કારણ સૌને ખાનગીમાં, કોઈને કહેણ નહિ એમ કહીને, કાનમાં કહેવામાં આવતું કે મુંબઈના મોટા ડોકટરને ત્યાં સાવિત્રીને તપાસ માટે લઈ ગયેલા ને એવા મોટા માણસ ઉપર બદ્દ કરીને એણે સમૂળગાં બાળબચ્ચાં ન માય એવું કરાવી લીધું છે.

બે દિવસમાં તો નાતની અનેક કન્યાઓનાં માર્ગાં આવ્યાં. એકની જ ચૂંટણી કરવાની છે એ મર્મદાએ પુનમલાલ ઊચ્છા મુંઝાયા. નાતપંચે ધર્મશાળા બાંધનાર ઉગર ધનિકને પુત્રપ્રાપ્તિ વાંછીને વગરજગડે વહલમની છૂટ આપી.

વરસ-દહાડામાં જ સાવિત્રી ગામના એક તરગાળા બેઠે લાગી ગઈ. કોઈ કોઈ વાત લાવતા કે રામલીલામાં જસમા ઝોડણુ થઈને બેઠે છે.

નવી વહુ આ બેઆખરના ને બિમારીના એમ દ્વિવિધ આધાતથી વરસદહાડામાં ગુજરી ગઈ. પુનમલાલે ગ્રહશાંતિ નિમિત્તે યજ્ઞયાગ કર્યો. શાંતિજનોની ઉદરશાંતિ થતાં આપોઆપ એમને પુનમલાલ પ્રત્યે સહાનુકંપા રહુરી અને એણે પંચ આગળ અરજી નાખતાં વાંત લમની ફરી પરવાનગી મળી ગઈ.

આ વખતે પુનમલાલે વહુને રૂનાં પૂમડાંમાં સાચવી એમ કહી શકાય. મકરધ્વજ ને જ્યોત્ષા પણ બિનારમાંથી ધટતો ચાલ્યો. પુનમલાલની હવે સ્વતંત્ર પેઢી ચાલતી હતી. વાણેતરે દિવાળીટાણે પગારમાં વધારો માગ્યો: ‘શેડ, ચાર છોકરાંનું કુટુંબ છે ને સુવાવડનું ખર્ચ સામે બિચું છે!’ પુનમલાલે હશે પુણ્યનું કામ છે કહી એ નવો બેઠેલો તો ચે પગારમાં વધારો કરી આપ્યો.

કંઈ આશા છે એવી માન્યતા સ્પષ્ટ બધાંતાં પુનમલાલે વહુને એના પિયરમાં વિવાહ હોઈ દેશમાં મોકલી. ત્યાં થોડા દિવસ પછી અચાનક એને પાંકુરોગ થઈ આઘાતના તાર મારફત સમાચાર મળતાં પોતે દેશ ગયા. એ વખતે એમની વહુની બારે બિમારી પણ વિસારે પડી ત્યજ એવો બનાવ બન્યો.

ગામમાં પડખેના નાના ગામમાંથી આવીને વસેલા એક શેડનો એકનો એક ઠીકરો જુગલકિશોર પરણવાનો છે એ સમાચારથી ગામના દરેકે દરેક ઘરનાં નળિયાં ખળબળવા મંડી પડ્યાં હતાં.

જુગલકિશોર ગામડાગામમાં ચોકુમણુ બણ્યો હતો. પછી પોતાના ગામને ગામ અંગ્રેજી નિશાળ હતી ત્યાં બણ્યો હતો. એવામાં અચાનક કલેક્ટરે એ તરફ આવી ચડતાં નિશાળની મુલાકાતે પણ ગયેલો. અને જુગલકિશોરના છટાદાર જવાબોથી આકર્ષાઈ એને એણે શિષ્યવૃત્તિનો ભેગ કરી આપો કર્યાંની નિશાળે મોકલી આપ્યો. ત્યાં પાછળથી એની આવડતને ભેરે શિષ્યવૃત્તિએનો વરસાદ જ એની ઉપર વરસવા લાગ્યો. જુગલકિશોર કોલેજમાં અરોબર હેડલા પાટલાના કોલેજિયન જેવો બની રહ્યો. એની બહુવાચનુવાની આવડત વિશે પેલા પરદેશી કલેક્ટરે કરેલી કદર પછી આપણે કંઈ ઉમેરી શકીએ એમ નથી. પણ એની બીજી બધી ટેવો અને વર્તણૂક અત્યંત મૃદુતા અને માણસાઈ-બર્પો હતાં.

પાછળનાં વરસોમાં એને પૈસાની ઠીકઠીક તાણુ પડી હતી. પણ એ કહેતો, બાડાચ મારતો, કે તંબો એને સહી ગઈ છે. બીજી એની બકાશ એ હતી કે ગમે તેમ હોય પણ સમાજ સમક્ષ પોતે સ્વમાનપૂર્વક ચાલ્યો છે.

કોલેજનાં વરસોમાં કોઈ મિસ વનમાલા બેઠે હૃદયનો ભેગ થઈ ગયેલો. વનમાળા કોઈ વધારે પડતા પૈસાદાર શેડની પુત્રી હતી. સારમાં તે અચકાતી હતી. જુગલ કંઈ ગણુકારતો પણ નહિ. અચાનક વનમાલાના પિતાને બારે નુકસાની આવી. વનમાલાની આંખ બિપ્રી. પહેલાં હૃદય સંબંધનું મહત્ત્વ નહોતું સમજાયું એમ નહિ, પણ કહેવું એને પ્રવૃત્તિશીલ

ધવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું. પિતાશ્રીને સમજતી શકી. જુગલને તૈયાર કરી શકી. વિવાહ નક્કી થયા.

જુગલકિશોર મુંબઈની એક મિત્રમાં સારી બે પૈસા મળે એવી નોકરી ઉપર ગોક-વાયો હતો. લગ્ન થયા પછી જુગલ મુંબઈમાં જ વસવાનો હતો.

દેશમાં એના ગામમાં એના લગ્નના સમાચાર સાંભળીને કોઈ મરી ગયું હોય એટલો ખળભળાટ મચી ગયો. ધોંધાટ ઉપરથી કેટલાકે પૂછ્યું પણ ખરું, 'પુનમલાક્ષની આ વડુ પણ મરી ગઈ કે શું?'

જુગલના દાદા એક માત્ર જીવતા હતા. એમણે જમાનાના ઘણા રંગ જોયા હતા. દીકરાનો દીકરો હોશિયાર નીચલો જોઈ પોતે ખુશ થતા હતા. પણ પોતાની નાતની પાણીને મૂકે મળતી છોકરીઓ છોડીને બીજી કોઈ નાતની કન્યા પોતાને આગળે આવે એ એમને ઠીક ન લાગ્યું. વણિક કલે કાંઈ વણિક એછા થયા? ચોર્વાણી બ્રાહ્મણ તેમ પંચાશી વણિક સમજવા. એક કુટુંબનું છોડી બીજામાં જાય એટલે અનરાધાર ગુને થઈ ગયો. દાદાજીએ દીકરાને કાગળ લખી મોકલ્યો કે 'બેટા મારા, એક તો નાતની છોડી એક ઉગારવી ને ઉપરથી નાતના ગુનેગાર થવું? મારી તો વાણિયામત એ નથી કંબૂલ કેરંતી.' પણ છેવટે જુગલનું મક્કમ બળ્ણી પોતે લગ્નને દિવસે એને આશીર્વાદ આપી આવ્યા.

પુનમલાક્ષની વડુ લાંબી ગિમારી ભોગવ્યા વગર મરી. ગઈ. સૌ કહેવા લાગ્યા કે આને આશા હતી ત્યારે એ બચ્ચાસોતી જ આવતી થઈ.

માર જમ્યાની અત્યંત કાકલૂદીસરી વિનંતીથી પુનમલાક્ષે પંચ સમક્ષ અરજ મુન્દરી. મારે તો કંઈ હવે જિંદગીમાં રહું નથી. આ ઉંમરે લગવતરમરણ બધું ને મારી પેટી લક્ષી. બે પૈસા મળશે તો જાતિગંગાને ચરણે ધરીશ. બસ. પણ ત્યાં કોઈ દિલેચ્છુ બોલી બેઠો : તમે મરો એમાં શું વળ્યું? તમારો વેલો ચાલુ હોય તો પંચપરંપરા તમારા ઘરનો આપણાં છોકરાં જોયાને ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી લાલ મળે ને? પણ કોઈ તોફાની જુવાન ટોળીએ દલીલ કરી કે આટલી ઉંમરે લગ્નની રજા આપવાનો જાતિને હક્ક નથી. દાખલા પુરાવા ને બંધારણની કલમો, બધું ડહોળાવા લાગ્યું. ત્યાં ઘરમાં જઈ પેટી બોલીને સાવ જૂના કાગળ ઉપરની જન્મોતરી પુનમલાક્ષે બહાર કાઢી પંચ સમક્ષ રજૂ કરી. એ જન્મોતરી પ્રમાણે હજી આવતા આસોમાં એમને ૪૯મું બેસશે. ચર્ચામાં બે દિવસ ગયા હતા. બોજનાદિની સુવ્યવસ્થાથી અને બીજી ગોઠવણોથી પંચે સહેજ લાડપૂર્વકની આનાકાની કરી રજા આપી.

તે જ દિવસે જુગલનો મુકદ્દમો પણ નાતે કોઈની ફરિયાદ વગર (પોતે જ પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરનો લાગ ભગતીને) ચલાવ્યો. જુગલના દાદાને તગાદો કર્યો કે આ ઉંમરે હવે તો છોકરા જોડે સંબંધ રાખ્યો છે તો હાડકાં રક્તગશે. જુગલનો નાત સાથેનો સર્વ પ્રકારનો સંબંધ બંધ કરવામાં આવ્યો. જૂની પરિભાષામાં કહીએ તો 'પાણી દીવોદેવતા' બધું બંધ બહેર કરવામાં આવ્યું.

જાતિના એક માસિકમાં જીવાનોએ આ બે કિસ્સાઓને સાથે સાથે મૂક્યા:—એક બાલુ જેને એ લોકોએ વહુખાઉનું ખીખતસ ખીરદ આપ્યું છે એવો ધરડોળખખ વર પાંચમી વાર ઘોડે ચડે છે તેની ઉપર જાતિના ચારે હાથ છે; બીજી બાલુ એક તેજસ્વી જીવાન પોતાનાં કર્મો વડે સુખી યવાનો પ્રયત્ન કરે છે એનો જ્ઞાત 'દીવોદેવતા' બંધ કરે છે, ઈંબ ઈંબ.

પુનમલાલે વિઠ્ઠોરિયા ટર્મિનસ ઉપરની મેદની ઉપર નજર ફેરવી કે તરત જ એની આંખ જીગલ ઉપર જતી કરી. પોતાને ને એને કંઈ જીગજીગતો સંબંધ હોય એમ એ એની તરફ ખેંચાઈ આવ્યો, અને અનેક નિર્ચયકતાઓ ને નિષ્ફળતાઓથી ભરેલી આ નિઃશ્વરીમાંથી આ એક સફળ ક્ષણ ઊડીને લઈને મલકાઈ રહ્યો. જખ મારે છે દુનિયા! આ આવો આવો જીગલકિશોર જેની આજીબાજી વનમાળા જેવી બાળાઓ આંટાફેરા મારે, બહાર એની ગમે તે શાખ હોય, પણ એ જીગલિયો હાર્યો છે ને પોતે જીત્યા છે! 'આપણા સમાજમાં બધા મારી સ્થિતિ તારે અદેખાઈ કરવા જેવી છે'—એવો ભાવ મોંની કરચલીઓ વડે બોલતા હોય એમ એ રિમત કરી રહ્યા.

જીગલ પહેલાં તો એ રિમતનો મર્મ તરત વરતી શક્યો નહિ પણ પછી એની તીવ્ર જીદમાં એ વાત સ્પષ્ટ થતાં પોતાને ટપી જનાર વિજેતા જોડે એ પણ હસી રહ્યો. થોડું ઉપહાસથી પણ જીગલ હસ્યો હસ્યો પણ બલે ને બિચારો એટલો આનંદ મેળવતો એમ કરી જીગલે પોતાના પ્રતિરૂપીનાં રિમતને ટ્રાઈ પણ જાતનો આંચકો લગાડ્યો નહિ.

માત્ર પોતાનો 'દીવોદેવતા' બંધ કરનાર એની રજમાત્ર દયા બાધા વગર મોંઢામાં સીંગાર મૂકી 'ઓટોમેટિક લાઈટર'ની આંખ દબાવીને સળગાવી ધૂમાડાના ગોઠા ઉગ્રહના લાગ્યો.

રમરણુ

સિન્ધુએ સંકેલી ભરતી

પણ જીવનવેળમાં રમતી

તરંગની ઝાલરનાં સ્મરણુ

પડી રહ્યાં આરે.

પારાશર્ય

આપની યાદી

[એક સ્વાધ્યાય]

નગીનદાસ પારેખ

આપની યાદી

૧. જ્યાં જ્યાં નગર મારી કરે યાદી બરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં જે આંખથી યાદી કરે છે આપની !
૨. માથાના ગાલની લાલી મહીં લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં યુગો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
૩. જોઈ અહીં ત્યાં આવની દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર આસી રહી નાચુક સવારી આપની !
૪. તારા ઉપર તારા તણાં મૂમી રહ્યાં જે મૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેમી કચેરી આપની !
૫. આ ખૂતને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં,
આ દમનદમ ખોલી રહી કીધી સિતારી આપની !
૬. આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને હાથ જોઆઈ રહી છે આપની !
૭. દેખી છુરાઈ ના ડુંડું હું, શી કિંકર છે પાપની ?
ધોવા છુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !
૮. ચાકું સિનમધી હોય જ્યાં ના કાઈ કપરિ આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી યરાખી આપની !
૯. જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલારી હાથને;
અહેશાનમાં દિવસ કુંકતું રહેમત ખડી ત્યાં આપની !
૧૦. પ્યારું તણને પ્યાર કાઈ આદરે છેલી સફર;
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !
૧૧. રાઈ ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !
૧૨. જૂનું નવું બધું અને રાઈ દસું તે તે બધું
જૂની નવી ના કાઈ તાજી એક યાદી આપની !
૧૩. જૂલી જવાલી છે બધી લાખો કિતાબો સાંમટી,
જોયું ન જોયું છે અને જો એક યાદી આપની !
૧૪. કિરમત દરાવે જૂન તે જૂનો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની !

વિદ્યમાં સર્વત્ર ઈશ્વર જ આપી રહેલો છે, એમ કહીને કવિએ કાવ્યની શરૂઆત કરી છે. જ્યાં જ્યાં મારી નગર કરે છે, ત્યાં ત્યાં બધે આપની યાદી જ બરી છે. એટલું જ

નદિ પણ જ્યારે દુઃખને લીધે અમારી આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં હોય છે, ત્યારે પણ, એ આંસુરૂપે આપની યાદી જ ઝરતી હોય છે. દુઃખ એ ઇશ્વરની સ્મૃતિ જમાડનાર વસ્તુ છે, માણસ દુઃખમાં ઇશ્વરને સંભારે છે, એ વસ્તુ કવિએ આટલી સુંદર રીતે અરી' વ્યક્ત કરો છે. આ એ પંક્તિઓનું સંગીત કાષ્ઠના પણ કાનને અસર કરે એવું છે. પહેલી પંક્તિમાં ૭ અને બીજીમાં ચાર 'આ' છે. પહેલી પંક્તિમાં આવતા ત્રણ 'જ' અને છેલ્લા 'જ' સાથે સંધાઈને આવતા 'ર' 'રી' 'રે' 'રી', તો ત્રણે નજરે ચડે એમ છે, પણ એથીયે વધુ મોઢકે તો આખી બીજી પંક્તિમાં આપેલું સ્વરસંગીત છે. આ જ કડીમાં નહિ, પણ આખી કવિતામાં રહેલું આ સ્વરસંગીત અને વર્ણમાધુર્ય અભ્યાસ કરવા જેવું છે, અને તે કાનના લાવતે અને અર્ધને કેટલું તો પોષક છે, તે પણ વિચારવા જેવું છે.

માયક એટલે જેના ઉપર ઇશ્વર (પ્રેમ) થયો હોય તે વ્યક્તિ. પ્રેમ કરનાર વ્યક્તિ તે આશક. પ્રેમી પોતાના પ્રેમપાત્રને સૌન્દર્યની મૂર્તિરૂપે જ જુએ છે. માયકોના માવની લાક્ષીમાં જે લાક્ષી રહેલી છે, તે પણ આપની જ છે. પ્રેમી પોતાના પ્રેમપાત્રમાં જે સૌન્દર્યનાં દર્શન કરે છે, તે સૌન્દર્ય પણ આપનું જ છે. ત્યાં ત્યાં ચમત્ કહેતાં ખામ એટલે કે છૂટથી વિહરવાનાં સ્થાન છે, ત્યાં ત્યાં યુગ કહેતાં ફૂલ છે, એટલે કે, ત્યાં ત્યાં આનંદ અને શુખ વર્તી રહ્યાં હોય છે, ત્યાં એ આનંદ અને શુખમાં પણ આપનાં જ દર્શન થાય છે. એટલે, પહેલી કડીના અનુસંધાનમાં આપણે એમ કહીએ કે, શુખમાં અને દુઃખમાં તેમ જ શુખ-સૌન્દર્યાનુભવમાં—અર્થે આપ જ વસો છો. આ કડીના ઉત્તરાર્ધમાં 'ત્યા ત્યાં' 'ત્યાં ત્યાં' 'ત્યાં ત્યાં' જે રીતે મોકરાયાં છે, એને લીધે એ લીટી કેટલી સુંદર બની છે તે જોવાનું છે. એ ત્રણે જગ્યાએ પહેલો અક્ષર તાલ વિતાગો અને બીજો તાલવાળો છે.

અરી' અને ત્યાં એટલે કે સર્વત્ર હું દરિયા વની મીઠી લહર આવતી જેડ' છું—મારી આખો સામે હું વિરાળ સાગર લહરાતો જેડ' છું, તો તેના ઉપર પણ આપની જ નાજુક સકારી ચાલી રહી છે. 'નાજુક' વિશેષણે આ પંક્તિના સૌન્દર્યમાં કેટલો વધારો કર્યો છે, તે સહેજ વિચાર કરતાં સમજાશે. એ વિના આ પંક્તિનું સૌન્દર્ય પાતું જોણું થઈ જત. પાણી ઉપર તો ફૂલ કે ફૂલ જેવું શીથ તરી શકે. તો પાણી ઉપર ચાલી શકે એવી મૂર્તિ કેટલી નાજુક લશે! વળી પાણી ઉપર ચાલી રહેલી—નદિ', સિતિજ સુધી લહરના સાગર ઉપર ચાલી રહેલી નાજુક મૂર્તિની કલ્પના, અને એણે ખડું કહેલું ચિત્ર એટલું તો રમ્ય છે, કે આખું ચિત્ર ખડું થઈ—આખી કડી એ ચિત્રરૂપે ખડી થઈ આપણી આંખ સામે ઊભી રહે છે. હું તો જ્યારે જ્યારે એ પંક્તિ વાંચું છું ત્યારે ત્યારે એકીકોના સરોવર ઉપર માવના ઇક્ષુની મૂર્તિ મને યાદ આવે છે. ત્યાં સરોવર છે, તેને બદલે અરી' આખો સાગર છે એટલે ચિત્ર વધારે ગમ્ય અને મનોરમ જાણે છે. આ કડીના પૂર્વાર્ધમાં 'આવતી' '(દરિ)વાવતી' એવી રીતે મોકરાયા છે કે તમને દરિયાની લહેરો ઉપરાઉપરી ન આવતી ટાપ!

આમ પૃથ્વી ઉપરની નિઃશ્ચયીનું વર્જન કર્યા પછી કવિ આશ્ચર્યો ઉભેજ કરે છે. આશ્ચર્યમાં તાત્પર્ય જે શ્રમખાનો ક્રમખાં શ્રમો રહ્યાં છે, તે આપની એવી કમિટીની

યાદ આપે છે. આકાશમાં રાત્રે તારાઓનું જે દમદમાબલુ દરમ નગરે પડે છે, તે જાણે કે આપનો દિવ્ય દરબાર ન હોય એમ લાગે છે ! આ પણ આંખને ભરી દે એવું ચિત્ર છે. આ બે પંક્તિનું સંગીત જુઓ.

આમ બાહ્ય પ્રકૃતિનો ઉદ્દેશ કયાં પછી કવિ અંતરમાં ઊતરે છે. ચરખો એટલે ચક્ર. આપણા શરીરમાં લોહી સદા ચક્ર કર્યા જ કરે છે, એટલે કવિએ દેહને ખૂનનો ચરખો કહ્યો છે. આ અમારા દેહમાં અને અમારી ઝોદમાં એટલે હૃદયમાં પણ શ્વાસશ્વાસે દમદમ આપની જ સિતારી ઘોસી રહી છે. શ્વાસોદ્વાસની ગતિનો જે અવાજ થાય છે તેને જ કવિએ અહીં ઝીણી સિતારી કહી છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓ એમાં જ 'સોહમ'નો નાપ જપાતો સાંભળતા હતા. આ બે પંક્તિ દ્વારા કવિ કહે છે કે અમારા દેહમાં અને અંતરમાં આપ જ બાપી રહેલા છો. આપ અમારા અંતરમાં છો. આટલું કહ્યા પછી આ બીજી પંક્તિમાં આપણને બીજા પણ ધ્વનિ સંભળાશે. 'ઝીણી સિતારી' એમાં સિતારનો અવાજ ઝીણો હોય છે તેમ શ્વાસગતિનો અવાજ પણ ઝીણો છે, એ તો ખરું જ, પણ જોને આપણે અંતરનો, ધ્રુવનો અવાજ કહીએ છીએ તે પણ અતિશય ઝીણો, બાહ્ય જ્ઞાને તો સંભળાય પણ નહિ એટલો ઝીણો હોય છે, અને એ અંતિ ઝીણા અવાજ રૂપે આપ અમારા અંતરમાં વસેલા છો, એવો પણ અર્થ ખરો. અંગ્રેજીમાં આ અંતર નાદને 'રિટલ રમોલ વોઈસ વિથિન' કહે છે, તે પણ અહીં યાદ આપ્યા વિના રહેવું નથી. આ કહીતા ઉત્તરાર્ધમાં ઉપરાઉપરી આવતી 'ઈ' ની અસર નોંધવા જેવી છે.

ધ્રુવ જેમ અંતરમાં રહી આપણા અંતરને સાચવે છે, સંરક્ષે છે, તેમ તે બહાર પંજુ આપણું સંરક્ષણ કરે છે. ભલે ને બધા દુરમનો લોભા ઘર્ષને આકાશમાંથી ખજંદરા વર્ષાવે—આકાશમાંથી શુદ્ધિની જેટલી ધારાઓ વરસે છે એટલાં ખજંદરા વરસે—તોપણ આપની યાદી હાથ બનીને આડી ખેંચાઈ રહી છે, એ ખજંદરાને ખાળી રહી છે.

આ પછાતી કહીમાં કવિ કહે છે કે જગતમાં શુરાઈ થયે ખૂબ છે, અને પાપ પણ ખૂબ છે. જગતની એ શુરાઈ જોઈને કે પાપ જોઈને હું ગભરાઈશ નહિ, કારણ, હું જાણું છું કે એને ધોવા માટે આપની (કરુણાની) ગંગા બધે વહ્યા જ કરે છે. આપ આપના પ્રભાવથી દુનિયામાં આપેલી શુરાઈ અને પાપો ધોઈ નાખશે, ધોઈ નાખે છે, એ હું જાણું છું. આ કહીતા બીજી રીતે પણ અર્થ લઈ શકાય. બહુ વાર માણસ ન્યારે આત્મનિરીક્ષણ કરે છે, ત્યારે તે પોતાની શુરાઈ જોઈને અકળાઈ જાય છે, પોતાનાં પાપોનાં દર્શનથી હતાશ ઘર્ષ જાય છે કે મારો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે ? પણ કવિ કહે છે કે મારા અંતરની શુરાઈથી મારે ગભરાવાની જરૂર નથી, મારાં પાપોની પણ મારે પરવા કરવાની જરૂર નથી, કારણ, હું જાણું છું કે તારી કરુણાગંગા મારી શુરાઈઓને અને મારાં પાપોને ધોવા માટે વહી રહી છે. પણ આ પંક્તિઓનો અર્થ એવો નથી કે અમારાં પાપો ધોનારા તું બેઠો છે, એટલે અમારે પાપની પરવા શા માટે કરવી, પાપ કરતાં શા માટે ડરવું ? આવી માન્યતામાં મનુષ્યને પાપથી નિવારવાની શક્તિ નથી. અહીં, મારી આજ સુધીની શુરાઈઓ, મારાં આજ સુધીનાં પાપો એવો અર્થ લઈ, ભવિષ્યમાં પોતે સન્માર્ગે ચાલવા ઇચ્છે છે, એવું પ્રહીત લેવું એ ઈશ્વર લાગે છે.

ગંગા પોતે એટલી પવિત્ર છે કે એના જલ સ્પર્શથી એ પાપીનાં પાપ ધોઈ નાખી શકે છે, એની હિંદુ માન્યતા છે. તેને આધારે અહીં ‘ગંગા’ શબ્દ વાપર્યો છે.

હું ત્યાં સિતમ-ભુલમ-થી યાદી જાઉં, ત્યાં ક્યાંય કોઈ મિત્ર ન હોય (‘આશના’ એટલે મિત્ર; એ કારસી શબ્દ છે.), એટલે ત્યારે હું જગતના ત્રાસથી અને મારી અસહાય અમિત્ર દશાથી કંટાળી ગયો હોઉં, ત્યારે તો જીવનની આપની પેલી શરાણી એટલે ખુમારી ચડે છે;—આવી સ્થિતિમાં પણ હું આપનો છું, આપ દીનવત્સલ છો, એ યાદ આવતાં જ મારા મગજમાં ફરી વાર ખુમારી-મરતી ચડે છે. અહીં કવિએ ‘પેલી’ વિશેષણ સાંભિત્રાય વાપર્યું છે. ‘પેલી’ એટલે પ્રસિદ્ધ, જે સૌને જાણીતી છે તે. એ કંઈ મારી અજાણી અનુભૂત વસ્તુ નથી. માત્ર કોઈક ક્ષણે એ વિચાર્યો જાય છે એટલું જ. અથવા જૂતકાળમાં ત્યારે ત્યારે આવા પ્રસંગો આવેલા ત્યારે ત્યારે એ અનુભવેલી તે, એવાં અર્થ પણ લઈ શકાય.

ત્યાં ત્યાં મિત્રો હાથ મિલાવે છે, એટલે કે ત્યાં ત્યાં માણસો રહેલી જગા યાય છે, એકબીજા પ્રત્યે સમભાવથી વર્તે છે, એકબીજાને સાથ આપે છે, ત્યાં ત્યાં હાથ મિલાવાને એટલે રહેઠ, સમભાવ અને સહકારરૂપે, તથા ત્યાં ત્યાં માણસનું અંતર અહેસાનમાં કહેતાં ઉપકારમાં, આભારવશ થઈને, કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નમે છે, ત્યાં ત્યાં તમારી રહેઠત કહેતાં રહમ એટલે કૃપા જ પ્રગટ થાય છે; એટલે કે માણસો ત્યાં ત્યાં મૈત્રી, સમભાવ અને સહકાર તથા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વર્તે છે, ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવનારૂપે ઈશ્વરની કૃપા જ પ્રગટ થાય છે. કવિનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે માણસમાં રહેલી રહેઠ, સમભાવ, સહકાર અને કૃતજ્ઞતાની ભાવના ઈશ્વરીય ભાવના છે, એમાં પણ ઈશ્વરનાં જ દર્શન થાય છે.

ખાતું એટલે પ્રિયજન, જેના ઉપર આપણને વહાલ હોય એવું માણસ. ત્યારે કોઈ પ્રિયજન પ્રેમ છોડીને છેડલી સફર આદરે છે, એટલે કે સદાને માટે પ્રેમ સંબંધ તોડીને જાય છે, ત્યારે તમારી યાદી ધોવાઈ ત્યાં તમારી જુદાઈ મને રડાવે છે. ઈશ્વર પ્રેમરૂપ છે, એટલે જેના ઉપર માણસને પ્રેમ હોય તે પ્રિયજન પણ પ્રેમીને મન તો ઈશ્વરનું જ એક સ્વરૂપ છે. પ્રેમ સંબંધ તોડીને જવાને કારણે તેનો ત્યારે કાયમનો વિયોગ થાય છે, ત્યારે જાણે એક રીતે ઈશ્વરનો જ વિયોગ થયા જેવું લાગે છે, અને એટલે ઈશ્વર સાથેની એ જુદાઈ માણસને રડાવે છે.

ત્યાર પછીની કડીમાં કવિ કહે છે કે હું શા માટે ન રોઉં? આ પ્રેમના માર્ગમાં ત્યારે હું એકલો બાકી રહી જાઉં, માત્ર પ્રિયજન ત્યારે એ પ્રેમસંબંધ તોડીને આશું જાય, ત્યારે હું કેમ ન રોઉં? પોતાના પ્રિયજનના જવાથી આપણો એક અક્રિત સાથેનો પ્રેમસંબંધ તૂટે છે એટલે અંશે આપણને એકરૂપે ઈશ્વરનો જ વિરહ થાય છે. તો સ્વાભાવિક પ્રસંગે રોવું કેમ ન આવે? વળી આશોકના રાહની એટલે કે પ્રેમીએના પંથની પ્રેમપંથની રાહદારી કહેતાં યાત્રા એ આપની જ યાત્રા છે. પ્રેમને પંથે પગલું એ આપને પંથે પગલા બરાબર છે; તો એ પ્રેમમાં ત્યારે આવો જાગ પડે ત્યારે અને અતિશય

હું ખૂબ ધાય, ૨૩૦ અને એ સ્વાભાવિક નથી શું ?

જૂનું અને નવું એટલે સુખદુઃખના જૂના અને નવા અનુભવો તો હું જાણુ છું, એ અનુભવો કેવા હોય છે એની મને ખબર છે, અને એ સુખદુઃખના અનુભવોને લીધે હું યથાક્રમ હમ્મુ છું કે ૨૩૦ છું. આ મારા સુખદુઃખના અનુભવો જૂના કે નવા કહી શકાય છે, કારણ કે તે ક્ષણિક છે. કોઈ અનુભવને જૂનો કહ્યો એટલે જ તે પહેલાં હતો, આજે નથી, એવો અર્થ થયો. એ જ રીતે કોઈ અનુભવને નવો કહ્યો એનો અર્થ જ એ થયો કે એ અનુભવ પહેલાં નહોતો, અત્યારે છે. આમ આ જગતનાં ક્ષણિક અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સંવેદનો મને હસાવે છે કે રડાવે છે. પણ આપની યાદી તો આ અનુભવો કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. એ નથી જૂની કે નથી નવી, કારણ, એ ક્ષણિક નથી, એ તો નિત્યવાતન છે, સદાય તાજ છે. 'કોઈ તાજ' એટલે અગમ્ય અકળ રીતે તાજ. આમ કવિએ આ કડીમાં દુનિયાના અન્ય અનુભવોની ક્ષણિકતાની તુલનાએ ઈશ્વરના અનુભવની સનાતનતાનો, નિત્યતાનો ઉત્કર્ષ આપ્યો છે.

એ પછી કવિ કહે છે કે હું બધી લાખો કિતાબો ભૂલી જઈ તો જાણે, તેની મને પરવા નથી. તેમજ મેં જે કોઈ જોયું છે તે બધું જ ન જોયું બની જાય, જે કોઈ

૧ શ્રી. બ. ક. ઠાકોરે અને શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ આ બે કડીનો અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે. શ્રી. બ. ક. ઠાકોરે 'કવિતા સમૃદ્ધિ'માં દસમી કડી વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું છે: "આપની સાથે એમણે, સર્વત્ર દરેક જાતના અનુભવમાં આપની જુદાઈ જ દેખી દુઃખી છું. પ્રિયજન મૃત્યુનો અનુભવ." અભિપ્રાયની કડી વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું છે: "દરકના રાહમાં રાહબરી આપની; તથાપિ એ રાહબરીનું એક લક્ષણ આ આપની હૃંવા માણસ-મર્થ-માનવી જુદાઈ. આ આપનું લક્ષણ કેમ ન રોવડાવે ?" આ ઉપરાંત એમણે 'રાહબરી' શબ્દ વિષે આ પ્રમાણે રીપ લખી છે: "રાહબરી વટેમાર્ગ. આ શબ્દમાં કવિની સારતચૂક થઈ હોય કે નહિ ઉત્તારનારી ભૂલ પણ હોય. અહીં જોઈએ રાહબરી ભોમિયાપણું, રાહ દેખાડનાર લેખે હામગીરી, રીતભાત, રાજેતો."

શ્રી. નવલરામ એ ઉક્ત તર્ક વિષે પોતાનો મતજેદ વ્યક્ત કરે છે અને કહે છે કે આ લલિતાની ભૂલ તો ન હોય. વળી કવિએ મૂળ 'રાહબરી' લખ્યું હોય એ પણ માની શકાય એમ નથી, કારણ તેમ કરવા જતાં ઈર્દાસંગ થાય છે. એટલે શ્રી નવલરામ એવું મૂલ્યવે છે કે અહીં કવિએ 'રાહબરી'ના અર્થમાં 'રાહબરી' શબ્દ લખ્યો હતો. શ્રી નવલરામ એ બે કડીનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:

"પ્રિય જનના મૃત્યુથી ૨૩૦ આવે છે. તેનું કારણ આપણા મનમાંથી ઈશ્વરની ઉપર લખી છે તેથી થાકી ધોવાઈ જઈ હોય છે તે છે. જાણે ઈશ્વર માર્ગદર્શનનાર છે, પણ આપણાથી જુદો છે, તેની યાદી મૃત્યુનું દર્શન થતાં આપણને આવે છે."

એટલે આ જાળને વિચાર કરી જો આપણું આ બે કડીનો અર્થ કરીએ તો આ પ્રમાણે થાય: ન્યારે કોઈ પ્રિયજન પ્રેમ છોડીને રહ્યો સદા આદરે છે એટલે કે અવસાન પામે છે, ત્યારે તમારી સાંદી ધોવાઈ જતાં, તમારી જુદાઈ મને રડાવે છે. ન્યારે પ્રિયજનના અવસાનથી ઈશ્વર-વિરહ કદાપી માણસ રુએ છે, ત્યારે ઈશ્વર કોઈ એક વ્યક્તિવિશેષમાં નહિ પણ સર્વ ચરાંચરમાં જાય છે એ ઈશ્વર સંબંધી સાચું જ્ઞાન તે ભૂલી જાય છે—ઈશ્વરની થાકી ધોવાઈ જાય છે, અને ઈશ્વર સાથેનો વિરહ જ મનમાં જંગી માણસને રડાવે છે. પછીની કડીમાં કવિ કહે છે કે હું ન્યારે પ્રેમના માર્ગમાં એકલો જ બાકી રહી જઈ ત્યારે કેમ ન રોઉં ? તું પ્રેમના માર્ગનો માર્ગદર્શક છે એ ખુરે, પણ તને માર્ગદર્શક કહેવામાં જ તું મારાથી ભિન્ન છે, જુદો છે, આપણે બંને એક નથી, જુદા છીએ એમ કહેવાઈ જાય છે. અને આ તારી સાથેની જુદાઈ રડાવે નહિ તો શું કરે ?

મેં 'અનુમત્ય' છે તે બધું અન-અનુમત્યું જની જાણ તો તેનું મેં મને દુઃખ નથી—માત્ર એક આપની પાદી કાચમ રહેતી હોય તો. 'કિનાર' સજ્જ કારણી અને ઉર્દૂ સાહિત્યમાં મુસલમાનોના ધર્મમાં કુરાનને માટે વપરાય છે. એ ઉપરથી અહીં પણ એનો અર્થ ધાર્મિક મંથો એવો લેવો એ ઈષ્ટ છે. કવિ કહે છે કે હું અથા ધાર્મિક મંથોમાં લખેલું જ્ઞાન અને ઉપદેશ કહી બૂધો જાહેર તો તેની મને પરવા નથી, હું આ જગતના અવેશનેક અનુમતો બોલું બેસું એની મને ચિંતા નથી,—માત્ર આપનો અનુમત સદા તાલે રહે એટલે જસ છે.

'કિરમત' કહેતાં નસીમ. નસીમ મારી પાસે જે જે બૂકો કરાવે તે તે કરી નાખવા હું તૈયાર છું. કારણ, મારો તો વિશ્વાસ છે કે આખર જતાં તો એ બૂકો નદિ પણ આપની રચ્ચિ જ કાચમ રહેવાની છે. મારા પ્રયત્ન છતાં, મારી કસ્ટા વિરુદ્ધ, નસીમપોએ જે બૂકો કાઢી જાય છે, તેને વિશે હું ચિંતા નહિ કરું, કારણ મને વિશ્વાસ છે કે આપની કુબુલા મારી બૂકોને માફ કરશે, ધોઈ જ નાખશે. ઉપર કહી સાતમીમાં જે આવ છે તે જ અહીં આ રીતે વ્યક્ત કરેલો છે.

રસેશ્વરીના નિરામય માટે પ્રાર્થના

ખનીસ

[૪૧મી : ૧૫મી]

કૌં તુજ શરીરને દહી ન કાળ એકે ઈન્ત :
રહેા તુજ અપૂર્વતા મનુજમાંડણે રેલતી,
મને ન સુણવા દઈશ દહી તારી નિદા યતી.
જતીજગત માંહીધી, જગતમાંદીં ફરેવાતી જા
'જનો તણી સહાયિકા'; છવનમાં લેપેશતી જા
રહેલ જની 'તાદરા' સહુ રસેશ્વરોનાં; મતિ
દહી હૃદયમાંદી તેદ, સદરાગ ઉઠેલતી
નિશ્ચયતમ પ્રશ્નના નિગમ-લેહ લાખો બીન્ત !
અહો ! તવ ઉદારતા—કરીય જોઈએ એ ના યશે !
પટે ન પડેદો દહી તવ પ્રશ્નતા ઉપરે,
સમેન શુભ લાખના નહિ જ કોનીએ પ્રાર્થના
નિશ્ચય પછતારી તારી નહિ કોઈનો મેં રહેા !
નર્દી નિશ્ચય દહી મધુરતા તદ્દારી રહે,
અને રસ-રસે મુગમલ મુકાર્થ આ લાય ના !

આત્મકથાની શરીરઘટના

ત્રિમશકર હ. ભટ્ટ

[૧૯૬૫ ભાદ્રપદ : ૫૪૭ ૪૩૭ થી ચાલુ]

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આત્મકથાનો ઇતિહાસ પૂરાં પોણાસો વર્ષ જેટલો પણ જૂનો નથી. સાહિત્યના અનેક અગ્રણી ક્ષેત્રોની અવાવરુ પગદંડીને સુઝલ જનમાર્ગ ખનાવનાર નર્મદે, ઇ. સ. ૧૮૬૬માં, “પોતાની હકીકત પોતે લખતી એવો ચાક્ર” આપણામાં નથી તે નવો દાખલ કરવો”^૧ કહી, ‘મારી હકીકત’ નામક શિર્ષક તળે પોતાની આત્મકથા લખી તે આપણા આત્મકથાના ઇતિહાસનું પ્રથમ સોપાન. ત્યારપછી સંખ્યાદૃષ્ટિએ અને ગુણદૃષ્ટિએ આપણા સાહિત્યનો આત્મકથાનો ઇતિહાસ અનેક સોપાન વટાવી ઉચ્ચોચ શૃંગ તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે; પરંતુ સહુ પહેલી આત્મકથા તરીકે, ને તે પણ નર્મદનો વિક્રમશીલ વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરતી આત્મકથા તરીકે, ‘મારી હકીકત’નું સ્થાન વિશિષ્ટ જ છે અને રહેશે.

જીવનકથા અને આત્મકથા વચ્ચેના તફાવતનું પહેલી દૃષ્ટિએ તરી આવતું લક્ષણ, જીવનકથામાં લેખક અને નાયક જુદાજુદા હોય છે ત્યારે આત્મકથામાં બન્ને એક હોય છે તે છે. પરંતુ લેખક નાયકની આ બિનતા અભિનતા એક ખીલ ભેદનું પણ મુલ્યગત કારણ બની રહે છે. સાચી જીવનકથા હંમેશાં સંપૂર્ણ હોય છે; જીવનકથાનો લેખક, વસ્તુ અન્ય રચયેથી મેળવીને એને સંસ્કારી, કલાના તંતુ સાથે ગૂંથી લે છે; બ્યારે આત્મકથાનો લેખક એ જ નાયક હોઈ, અને ક્યાવસ્તુ અન્ય રચયેથી નહિ પરંતુ પોતાના ભૂતકાળનાં જ જીવનમાંથી જીવકવાનું હોઈ, એ હંમેશાં અપૂર્ણ રહે છે; સંપૂર્ણ થઈ જ શકે નહિ. આત્મકથાની આ એક વિશિષ્ટતા કહો તો વિશિષ્ટતા અને ક્ષતિ કહો તો ધૃતિને લીધે જ, કમરૂઠું એવું. જન ‘મરતક અને અવગતવિદોણી મૃતિ’^૨ ની ઉપમા આપે છે!

લેખક અને નાયક બિન્ન અને અભિન્ન હોવાને લીધે, જીવનકથા અને આત્મકથામાં એક ખીજે ભેદ પણ નિષ્પન્ન થવા પામે છે. જીવનકથામાં લેખકે નાયકના જીવનપ્રસંગો પરત્વે સંપૂર્ણ તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ : આત્મકથામાં પણ લેખકે, એ પોતાનું જ જીવન આલેખતો હોય છતાં, આવી તટસ્થવૃત્તિ સેવવી જરૂરી છે. પરંતુ જીવનકથાના લેખકને એ જેટલી સાધ્ય છે તેટલી આત્મકથાના લેખકને નથી હોતી; ને નથી હોતી તેથી જ આત્મકથાની કલા પણસી ગ્લય છે. હેરાસર નિકેલસન જે તટસ્થવૃત્તિને scientific

૧ ‘મારી હકીકત’ પૃ. ૧.

૨ ‘The true Autobiography, however, is but a torso...’ (English Biography), Page 200.

જે પ્રસંગોએ એના જીવનકથનમાં કાલો નોંધાયો, જે પ્રવાહોએ એના અકિતલ સીંચું ને વિકસાવ્યું, એ વાતાવરણ, પ્રસંગ ને પ્રવાહોને પણ સમુચિત સંયમ અ કલાપૂર્વક પોતાની કથામાં ચૂંધી લેવા જોઈએ. સમુચિત સંયમપૂર્વક શબ્દ હું ખાસ છે: પૂર્વક એટલા માટે પોતું છું, કે આત્મકથામાં નાયકના વ્યક્તિત્વને બદલે આવા વાતાવરણ ન પ્રાધાન્ય મળે, તો આત્મકથાની કલા વિરૂપાક્ષ થઈ જાય છે—જેમ જેવ કાવ્યમાં કાવ્યત્વ બદલે સંગીતને પ્રાધાન્ય મળતાં કવિતા નષ્ટપ્રાય થાય છે તેમ. શ્રી. જ્ઞાનદરશા નેદરુની આત્મકથા આ દોષના પ્રયત્ન ઉદાહરણ સમી છે. વાતાવરણ ન આપી કથા પ્રાધાન્ય લેવાવતું હોઈ શુદ્ધ આત્મકથા તરીકે યાગપણનાં ન જેવાં સરમરણો, વિલાપન વિલાપીં અવરથાના છૂટાછવાયા પ્રસંગો કે પોતાનાં લગ્ન કે પોતાની બહેનનાં લગ્ન વિશેની એકએ વાક્યમાં લીધેલી અછડતી નોંધ બાદ કરતાં—એ કથા નિરતેજ છે. વાતાવરણનો રંગ આત્મકથાના નાયકના વ્યક્તિત્વ પર વધુપડતી ઘેરી છાંટે રેલાયો છે અથવા નાયકના જીવનના અમુક અમુક ચુખ્ચ અંશોનું જ આલેખન કરવામાં આવ્યું હોય તો તેવા લેખકને નાયક માટે નવચરામભાઈ કરસનદાસ માટે કહે છે તે શબ્દ ‘સર્વરથલે આપણે કરસનદાસને સુધારક જ નોંધીએ છીએ. પણ, કરસનદાસ માણસ રૂપે દેખાતા નથી. સુધારાની પાધરી નીચે મૂકી, કરસનદાસ કેવા દેખાય છે તે જોવાં અવસર જ આવતો નથી,’ વાપરી શકીએ.

આત્મકથા અને જીવનકથાના કલાત્મકરૂપમાં આપણે નોંધ્યા તે સિવાય બીજા કંઈ ખાસ વિશિષ્ટ બેદો નથી. બન્નેનાં સ્વરૂપો નિરાળાં હોવા છતાં કનાના મુલ્યવત. તરતેજ તો સંકળાયેલાં જ છે: માત્ર સંકળાયેલાં છે એટલું જ નહિ પણ બન્ને એક બીજાના પૂર છે: આત્મકથા વિના જીવનકથા, અને જીવનકથા વિના આત્મકથા, દશાદષ્ટિએ, તેમજ બન્નેમાં એક જ નાયક હોય તો નાયકના જીવનનિરૂપણની દૃષ્ટિએ અધૂરી રહે; એમાં કંઈ ખૂટતું લાગે. એક જ પ્રસંગનું ચિત્ર, જીવનકથાકાર અને આત્મકથાકાર દોરો તોપણ, તો રેખાઓ આછી ઘેરી ઊઠે. એક દાખલો આપી હું માત્ર પક્તિય સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાસ કરું આપણી સૌ પ્રથમ આત્મકથા નર્મદાસકેરની. નવચરામભાઈએ ‘કવિજીવન’ નામક એ નર્મદાસકેરની જીવનકથા પણ લખી છે. નવચરામભાઈના લખેલા ‘કવિ મોહણજી જે વેળે લાધાઈને માટે લોકની અનીચીએ જાણુ જ ચક્રા દત્તા તે વેળાએ પણ એની જી

૮. શુદ્ધ આત્મકથા તરીકે નિષ્કળ જતું આ પુસ્તક, શ્રી. આનંદદાસકેર દ્વારા કહે છે તેમ, ‘પદ્યાર્થ અનિવાર્યક કાવ્યરૂપે વિશેષ અસર કરે છે.....એમાં વીર અ કરુણરસનું અદ્ભુત મિશ્રણ છે. અને એ રસ અંગાગિભાવે-તેમાં વીર અંગી અ કરુણ અંગ-એવા અદ્ભુત રીતે મળે છે કે એનો વીરરસ કરુણથી નિર્ભંગ થતો નથી અને એનો કરુણ દયામળાપણનો ભાવ ઉપજાવતો નથી.’

‘વસંત’—ચંપૂ-અષ્ટાદ. સંવત ૧૯૬૨.

તદુપરાંત ‘પુસ્તક’નું મૂળ નામ ‘જ્ઞાનદરશા નેદરુ-એક આત્મકથા’ ન હતું. નામ તો પુસ્તકના અંતિમ પ્રાયોગ આપેલું છે. પંડિતજીએ પોતે આપેલું નામ ‘જેલમાં અને જેલબદાર’ અને સચે હપતામ જોડ્યું હતું. ‘દિલ્લી તાલુકા તવારીખ ઉપ આત્મકથનમુક્ત ચિંતન’ એ પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મદારેવ દેસાઈએ કરેલો ખુલાસો, આત્મ કથા તરીકે નિરતેજ જતી આ કથાનો પછા કાળજી અભાવ કરી લે છે.

ચિત્રમંડળમાં એ સ્મૃતિવાળ નહિ, પણ ગંભીર, આતુરતાભરેલી અને વિચારવંત જ દેખાતી.....કવિનું કાઠું મધ્યમ, પણ ભરેલું અને કસાયેલું હતું અને એનું લોજાનું લોહી એ જ ધણુ એના ચાંચક્યનું કારણ અને સમજાએ છીએ.^૯ શબ્દોમાંથી સ્પષ્ટ થતું નર્મદાશંકરનું વ્યક્તિત્વ; કે ગુજરાતમાં બહુ જાણીતું છે તે કવિ નર્મદાશંકરનું ચિત્ર- 'તનની છબી'—લાલ રંગની ઘડીના ૫૬ જેવી અને જેવડી ગોળ પાધડી, 'ભરેલા' બદન પર કસવાળું ને બાંધેલી ચપોચપ થતું કરચલીઓવાળું અંગરથું, મોટી કારનું ધોતિયું, પગમાં ગામડી જોડાં ને લમણે તર્જની મૂકેલું એનું 'ચાકુ'—આ ચિત્રની રંગરેખામાંથી અબકતું એનું વ્યક્તિત્વ; અને આને પડછે (in contrast) નર્મદાશંકરના પોતાના જ શબ્દોમાંથી નિરૂપિત થતું વ્યક્તિત્વ—'કેર આવી કલ્પના સામું જોઈ આંખમાં તેને અજાણિયાં સાથે અરજ કરી કે 'હવે હું તારે ખેળે છઠી',^{૧૦} કહેનારા, ધ્યેયસિદ્ધિને ખાતર ખુવારી અને આફતને પાથે મક્કમ કદમો માંડનારા નર્મદનું ને 'મારી જુવાનીના નેરસાએ બહાર પડ્યા માંડ્યું.....મનની વૃત્તિમાં નવો ફેરફાર થયો, મને જૈરાની ગંધ આવવા માંડી.....એની ઇચ્છા થતી કે કાઈ સ્ત્રી સાથે રોહ બધાય તો સાડુ'.^{૧૧} કહેનાર શોખીન, કશ્કા, રંગીલા અને 'લાલાજી' નર્મદનું વ્યક્તિત્વ આ શબ્દોમાંથી વધારે સુરેખતાથી, વધારે વિશદતાથી વધારે સ્પષ્ટ અને ઊંડી રેખાઓથી ભર્યું ભર્યું ચિત્ર કઈ પંક્તિઓમાંથી નીંજાયે છે? નવલરામભાર્ગના શબ્દોમાંથી કે પેસા પ્રખ્યાત ચિત્રમાંથી પરખાતા નર્મદના વ્યક્તિત્વની રેખાઓ આછી, અસ્પષ્ટ, ધુમ્મસમાં દોરાયલી હોય તેવી ઝાંખી અને ટૂંક અંશે કૃત્રિમ (Posed) નથી જણાતી? નર્મદનું જીવનએ આંકેલું ચિત્ર કૃત્રિમ જણાય છે, પોતે જ આંકેલું ચિત્ર સ્વાભાવિક લાગે છે. નવલરામભાર્ગના અને નર્મદાશંકરના પોતાના શબ્દો દ્વારા નિરૂપાતી છબિમાં જે તફાવત પડ્યો, અસ્પષ્ટતા અને વિસંતોષની માત્રા વધી ઘટી તેને જીવનકથા અને આત્મકથા એ એ સ્વરૂપના કલાત્મકતા ફેરફાર કે તફાવત ગણી શકાય. ૧૨ સાચી આત્મકથા અને જીવનકથામાં એ તફાવત ભૂંસવા માટે, એક જ કથામાં, એક જ સ્વરૂપમાં, બન્ને કથા અને સ્વરૂપોનું બન્નેના આવશ્યક કલાત્મકતાનું—ગૂંથન થતું જોઈએ; આજુ અને પાંખું નહિ, પરંતુ સઘન અને સુદઢ.

આત્મકથાની વ્યાખ્યા જ આપવી હોય તો—વ્યક્તિગત જીવનનું પોતાને હાથે કલાત્મક રીતે દોરાયેલું સત્યચિત્ર—આટલા જ શબ્દો મને લાગે છે કે બસ થશે.^{૧૩} 'વ્યક્તિગત જીવનનું

૯—'નવલરામભાર્ગ' સા. ૧. પૃ. ૨૫૨

૧૦—'મારી હકીકત' „ પૃ. ૫૪

૧૧—'મારી હકીકત' „ પૃ. ૩૨

૧૨ S. Longfellow (Life of H. W. Longfellow Vol II Page 109)
આત્મકથા અને જીવનકથા વચ્ચેનો ભેદ એક ટૂંકા અર્થઘન વાક્યમાં આ પ્રમાણે દોરી ગતાયે છે:—
'What is autobiography? what Biography ought to be?'

૧૩ આત્મકથાની ઘોડી વ્યાખ્યાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(i) 'Autobiography which is worth the name is serious and truthful self-study'—IV. H. Dunn.

ચિત્ર' એ શબ્દો દ્વારા આપણે આત્મકથા અને ઇતિહાસનો સંબંધ પણ બહુ દરી શકીએ છીએ. વ્યક્તિના જીવનની સત્ય હકીકતનું આલેખન, નંદરાંદરલાઈની શબ્દવર્ણનામાં બોલીએ તો, સસ-સૂત્રથી બોડાયેલો વ્યક્તિનો ચિતાર એટલે આત્મકથા; અને 'પ્રત્યક્ષવર્તી' બોડાયેલો સૃષ્ટિનો ચિતાર એટલે ઇતિહાસ' ૧૪ પરંતુ આત્મકથા (અને જીવનકથા પણ) કેવળ ઇતિહાસ નથી એ પણ જુલાવું જોઈ એ નહિ. પોતાના જીવનના જીવનકથાના દિવસોનું વર્ણન કરી જવું, એ સંસ્મરણોમાંથી કરી કરીને જીવનરસ ચૂસવો, ગત સુખદુઃખના દિઠોએ દેખાને મધુર રમણમાં ઝુલાવવું, જીવનકથાની મુરઝાયેલી જીવનવેલને સંસ્મૃતિનું અમી સર્વિસીંચીને વિકસાવવી, વીતેલાં જીવનના શકલોમાંથી રમરણોના ઢાંકણે ઢાંકણે કોરીને મનોહર મૂર્તિ કંડારવી એ તો સહુને ગમે ને નિર્મનિર્મની પ્રતિભા પ્રમાણે સહુને આવડે પણ ખરું. પરંતુ આટલું ક્યેં, આપણે જોને સાચી આત્મકથા કહી શકીએ એ કંઈ થોડી જ નીપજ પડે છે ?

સંસ્મરણો તો શરદ્ગુપ્તના મેઘ જેવાં છે-મનોહર, નિર્મળ અને હળવાં. મનુષ્યનાં જીવનકાશમાં એ છૂટાંછવાયાં જ વેરાયેલાં હોય છે; સર્ગગ સૂત્રથી, પ્રમાણબદ્ધ રીતે ગૂંથાયેલાં નથી હોતાં. આત્મકથાના લેખકે એ સંસ્મરણોને સર્ગગ સૂત્રે સાંધી લેવાં જોઈએ. આનો અર્થ એમ નથી કે જીવનમાં જે રીતે પ્રસંગો જન્યાં હોય તે રીતે તેનાં સંસ્મરણો પણ આત્મકથામાં ક્રમશઃ જ અને અમુક નિયત સ્વરૂપે જ આલેખાવાં જોઈએ. સંસ્મરણો સૂત્રબદ્ધ નથી હોતાં એ પણ આત્મકથાની એક વિશિષ્ટતા છે. પરંતુ હું જેમાર મૂકવા માંથું છું તે એ વસ્તુ ઉપર કે આત્મકથાના આલેખક માટે, સંસ્મરણોનું નિરૂપણ કરતાં, શુભ-મંદતા તેમજ સૌન્દર્યદષ્ટિ બન્નેનો સમન્વય સાધવો આવશ્યક લેખાવો જોઈએ.

વ્યક્તિગત જીવનના સંસ્મરણોનું શુભદષ્ટિએ તથા સૌન્દર્યદષ્ટિએ મુખ્ય એવા જીવન-સંસ્મરણોનું આલેખન; અને તટસ્થ આત્મનિરીક્ષણ આત્મકથામાં સ્વ-પતું હોઈ, આત્મ-કથાના લેખકે એ આલેખન તથા નિરીક્ષણને પાઘડિયાળી ગંભીરતા ધારણ કરવું જ બનાવવાને બદલે, ગંભીરતા વાથોસાય નર્મમર્મની આટી પીછીથી રંગવું જોઈએ. બપોરસાલ નહેરુ પોતાની જાતને ઉપહાસ પણ રસિકતાથી કરી લે છે:—ખાસ કરીને બપોરે તેઓ પોતાની જાતને 'વિકાર બોડે છે' સાથે સરખાવે છે ત્યારે! એમની આત્મકથાનું 'નાલામાં એક ફારસ' તો શ્રી મહાદેવ દેમાઈ કહે છે તેમ ચિતોદના કુવારા ઉડાડે છે. શ્રી. કાલેશ્વરની આત્મકથા 'રમરણથાવા'માં પણ આવા નર્મમર્મના ઉદ્કૃષ્ટ

(૧) Autobiography is 'the culminating achievement of scientific self-delineation.'

(૩) 'An Autobiography cannot but be, in its measure, a true revelation of the man that composed it' — Mr. Edward's *A Hand Book to the Lit. of General Biography*

(૪) 'Autobiography—the life of a person written by himself.

Encyclopaedia Britannica, Edition 14

Volume 2, Page 783

નમૂનાઓ ' જન્મદુષ્ણ અને જલેખી ' કે ' કાવ્યમય જ્ઞાન ' જેવાં પ્રશ્નોમાંથી મળી રહેશે. બન્ને આત્મકથામાંથી ગંભીર ચિંતન, આત્મનિરીક્ષણ કે વિષાદનો ઘેરા ચર સાંબળવો હોય તો જવાહરલાલની આત્મકથાનું ' મારા પિતા અને ગાંધીજી ' ને ' સ્મરણપાના ' નું ' જીવન-પાથેય ' પ્રકરણ જુઓ : ગાંધીજીનું આત્મનિરીક્ષણ, તોય મનોમંચનમાંથી નીપજતું ગંભીર ચિંતન અને તટસ્થ આલેખન, ઘણું સૂક્ષ્મ છે; અદિતીય છે. ' સેવાને સમયે પણ વિષયેચ્છા. એ કાળો કાંઈ હતું આજ સુધી ઘસી શક્યો નથી, ભૂલી શક્યો નથી ' કે ' જીવવાની આશાએ મેં મનને જ્યોતેમ ફોસલાવી લીધું. વ્રતનો અક્ષર પાળ્યો ને બકરોનું દૂધ લેવા નિશ્ચય કર્યો. મારા વ્રતનો આત્મા હણ્યો... ' આ પંક્તિઓમાં પોતાની જાતનું નિર્દય ને અસહ્ય આત્મ-પરીક્ષણ છે ને એ જ એ કથાની મહત્તા છે.

આત્મકથાની ભાષા, એમાં આલેખાતાં પ્રસંગાનુસાર ભાવવાદી ક્યારેક-સોહાસ વહેતી સરિતા જેવી નાચતી દૃઢતી ને ભાવોદ્રેક તો ક્યારે ઠાવડી, ગંભીર ને શિષ્ટ-હોયી જોઈએ. આત્મકથામાં નાચકતાં જીવનના જવા પ્રસંગોની સુરેખ છબિ માત્ર આત્મકથાના આલેખનમાં જ નહિ, એના વાચકના હૃદયમાં પણ પ્રતિબિંબિત બની અતિરૂપિત રેખાઓમાં ફૂટતી જોઈએ. પણ એ તો લેખક પાસે લગ્ય જીવનસામગ્રી, અમાપ નિખાલસતા ને સહૃદયતા, સાથ આલેખન માટેનો દન્દ આગ્રહ, અનુપમ ચિત્રણશક્તિ, નર્મમર્મ, મૃદુ ચિંતન, તીવ્ર મનોમંચન, સરસતા, પ્રસાદયુક્ત ભાષા અને અતિવેધક એવી જીવનદષ્ટિ: આટલી સામગ્રી હોય તો જ બને! આ બધી સામગ્રી હરકાઈ એક લેખક પાસેથી મળવી દુર્લભ; અને તેથી જ મોટા ભાગની આત્મકથાઓ ' મેં ' ઉપર નોંધી તે વ્યાખ્યા ગુજળ ' વ્યક્તિગત જીવનનું ' પોતાને હાથે કલાત્મક રીતે દોરાયેલું સત્ય ચિત્ર ' ન રહેતાં, એ વ્યાખ્યાનું પચાઈ વહન ન કરતાં, કેવળ આજી અધૂરી કથા કે ચિત્ર બની રહે છે. ને તેથી જ ગમે તે વ્યક્તિને ગમે તેવી આત્મકથા લખવાનો હક્ક કે અધિકાર હોઈ શકે નહિ. ૧૫ પરંતુ આ ટોકર, ગુજરાતી આત્મકથા સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં, અને એ પૂરાં પંચોતેર વર્ષ જેટલો પણ જૂનો નથી એ ધ્યાનમાં લેતાં, અચ્ચતે છે. જે થોડી આત્મકથાઓ આપણા સાહિત્યમાં છે તે ' ધર દીવડા સા ખોટા ? ' ની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ ચુલ્લદૃષ્ટિએ પણ સમૃદ્ધ છે : ને તેમાં ૫ ગાંધીજીની આત્મકથા-એનાં વર્ણનમાં ક્યાંક ક્યાંક એકતાનતા (monotony) આવતી હોવા છતાં-નાચકના વિરાટ યુગ્મર્તિ જેવા વ્યક્તિત્વે, નિર્દય આત્મપરીક્ષણે, તટસ્થ આલેખને, ને અગ્રાધ એવી નૈતિક ચુલ્લસંપત્તિએ, જગતના સર્વેષેક આત્મકથાસાહિત્યમાં વિરાજે છે. મુદ્ધ ચરિત્રકથાના સાહિત્ય માટે, નર્મદનું ' રંગીનું ને રસિક વ્યક્તિત્વ, અન્નેક પાત્ર બની રહે છે. જવાહરલાલની આત્મકથા સસામકના મહાભારતના લગ્ય આલેખનની સાથોસાથ શ્રી. આનંદશંકર દુવ દહો છે તેમ ' એક આત્માની રસિકતાથી રસિક બનેલો ઇતિહાસ છે. " શ્રી. કાલેશ્વરની ' સ્મરણપાના ' માં નર્મમર્મ, ચિત્રણશક્તિ, સરસતા અને

૧૫ કાલેશ્વરનો આ સંમંથનો એના Essay on Richierમાંથી મળેલો અભિપ્રાય મજબૂત કરેલો હોય એવો યોગ્ય છે. ' A well-written life is almost as rare as a well spent one. There are certainly many more men whose history deserves to be recorded, than persons willing and able to record it. '

વિવાદના ઘેરા સૂરને કલાના સર્ગમાં ચૂંટી લીધેલ છે. હા, ‘મારા અનુભવની નોંધ’ (લેખક ભાઈશંકર નાનાભાઈ) જેવો-આત્મકથા કરતાં વિશેષરૂપે વાસરિકા કે નોંધપોથી બનેલો-એકાદ અપવાદ નીકળે ખરો! પણ એવી તો કોઈક જ વ્યૂત્ક્રમ રૂતિ!

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ, એક ખીજ રીતે વિચાર કરીએ તો, આત્મકથાનો ઉપયોગ નવલકથા તરીકે પણ થઈ શકે છે! આત્મકથાનો લેખક, પોતાના જીવનનું આલેખન કરતો હોય છતાં, નવલકથા લખતો હોય તેવો દેખાત (Pose) કરીને! અંગ્રેજીમાં કેરેનું ‘હેનરી એથમન્ડ’ કે ‘ડીકન્સનું’ ‘ડેવીડ કોપરફીલ્ડ’ અને ગુજરાતીમાં સરદાશુનું ‘શ્રીકાંત’ કે મુનશીનું ‘ચણિ અને સખી’ આ પ્રકારની, નવલકથાનો અંચલો ઓઢેલી આત્મકથાઓ જ છે! હું આવી પ્રવૃત્તિ આત્મકથાને, પરસ્પરી આત્મકથા (objective autobiography) કહું છું. એથી વિરુદ્ધ, નવલકથા હોવા છતાં આત્મકથાનો દાવો કરતો, આત્મકથાના સ્વરૂપે લખાયેલી પરંતુ ખરી રીતે નવલકથા જ હોતી કોઈ કોઈ કથાઓ (stories) પણ મળી રહે છે! અર્થાત્ આત્મકથાનું કલાસ્વરૂપ નવલકથા આલેખનનો એક પ્રકાર બને છે! અંગ્રેજીમાં ‘ડેવીડ કોપરફીલ્ડ’ ‘રોબીન્સન ક્રો’ અને ગુજરાતીમાં શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા તથા શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેની સંયુક્ત રૂતિ ‘અમે બધાં’ એ આ પ્રકારની, આત્મકથાના સ્વરૂપનો આશ્રય લઈને રચી કરાયેલી નવલકથા જ છે. હું એને આત્મકથાગાસી નવલકથા (Fictitious Autobiography) કહું છું.

આત્મકથાની સારીરખટના પરત્વે, મને લાગે છે કે આટલી ચર્ચા બસ થશે.

“અરમણીય મૂંઝવાણું”

શશિન્દ્ર જોશી

[કાના]

કિંમ્બે જોશી મધુવન વિષે ગીદી જાંસી જાગતે
કરોલતા પિદગ, ફૂંટતી કોકિલા હર્ષ ધેરી.
ત્યાં રાધિકા સ્વહિત પદે શાંત સ્મરિત આવે
ને વહાલાનાં નયન મધુરાં હસ્ત-પદે દળાવે.
વહાલો ત્યારે મીઠડું હસીને રાધિકા-હસ્ત વચ્ચે
ચો ચશુનું મિલન થતું ને હાસ્યની છાજ હાડે!
મારા હરે કદીક સૂચતી કલ્પના કુંક આવી
કે જ્યારે મુજ પતિ ઘરમાં વાંચના ‘કામલકામી’
ત્યારે જઈને દળણું નયનો, કિંતુ હુર્મગિય આવું
ખેરે ચરમા મગ પતિ, કહે, કેમ નેનો દળણું?

[શાદ્ધલવિકીરિત]

મીઠા મોહક સૂર પંચમતણા કંઠોલિનિ કોકિલે,
આવે શ્રોત્રપથે અને ઉર પુન નીચી ઉઠે હર્ષથી;
આખ્યા શોભિત શી છુકંકિ સળિરી હંજે તને અર્પવી?
સંજોધું સ્વર સંચરન્ત કહોં શું કે માત્ર પંખીજન?
સૂતો હોઈ તૃણાવછાદિત કવચિત કો ભૂમિભાગે પડી
ત્યાં ત્હારો ટહુકાર ચારુ થવલે પીયૂષ વર્ષાવતો;
ફૂદી ટેકરોંઓ નર્ધ પ્રતિધ્વનિ કીડા કરન્તા દિસે
એ નૈરાર્ગિક ખેલનો નિવસતાં હૂરે અને અન્તિકે.
ખીણો પુષ્પસુવાસ ને રવિતણી દિવ્ય પ્રભાથી ભરી
તેથી પ્રેરિત થે કર્યાં કર ભડે કાલાં કંઈ કૂળનો;
કિન્તુ કૂળનના અગી-ટપકતા જંકારથી જાગતી
વીતેલી અણમોલ જીવન્તણી ધન્યકણો માહુરી.
આખું સ્વાગત-અંજલિ હૃદયથી હો રે વસંતપ્રિયે
પિંડશ્યૂલ તને ગણી અવગણું અદ્યાપિ પર્યંતનાં
તું સંગીતકલારહસ્ય અથવા એ ઈન્દ્રિયાતીત કે
જેનો પાર ન પામરો અમસમા પામી શકે માનવી.
શાળાજીવનમાં વશીકરણનાં જાદૂ હતાં પાઠ્યર્થો
તે ત્હારો સ્વર સંસ્મૃતિ જાગવતો આજે ફરી પૂર્વની
કેવો હું હૃદયંગમ સ્વર સુણી મંડી જતો દોડવા
ત્હારાં દર્શનનો પિપાસુ નિરખી બોલે અને વૃક્ષમાં.
વારંવાર વને અને ઉપવને પ્રત્યક્ષ જોવા તને
ખોળાખોળ કરેલ કિન્તુ કદિ ના જાંખી થયેલી હતી;
ઉત્કંઠા ઉરની અને ઉભગકા ને ચાહનાઓ છતાં
આશા દર્શનની સદા શુભભર્યા આશ્વાસનો આપતી.
આજે યે ટહુકારની હલકનાં જાદૂ ન બોલાં થયાં
આજે એજ મજા ખરી લઈ શકું મેદાનમધ્યે નર્ધ
ત્હાડું ગીત મુણી; અને જાસ જાતું તડ્ડીન એવો પછી
કે એ જીવનની પખો અનુભવું સ્વર્ગીય જાણે ફરી.
રે કલ્યાણિનિ કોકિલે અહિં અમે વાસો કરીને રહ્યા
ભૂમિ તે અમરાપુત્રી સમ જાની ધારો રહે દિવ્યતા
જ્યાં નિશ્ચિંત રહેવું એ તમસમા પંખીજનોને ઘટે.

ત્યારે અનંકાર એટલે શું? તેનું લક્ષણ દુર્ઘટ છે તેથી માત્ર વર્ણનથી જ સંતોષ માનવો પડશે. વિચારની એવી રજૂઆત થાય કે તે અસામાન્ય લાગે, ચમત્કાર આપે અને ઉક્તિમાં વૈચિત્ર્ય લાવે ત્યારે અનંકારનો પ્રયોગ થયો કહેવાય. લાવણીનો કવિ પોતાના લાવને વ્યક્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે ત્યારે કદપનાની પાંખે ઊડતાં ઊડતાં કોઈ સાદસ્ય, વિરોધ, લૌકિક ન્યાય, કાવ્યન્યાય કે શૃંગ્ણા આપોઆપ તેને સ્ફૂરી આવે છે અને તેના બળે તેનું કથન સચોટ અને વિશદ બને છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમીમાંસક પ્રિયાર્ડ પણ કહે છે:—

“To a man who has felt intensely, a prosaic, matter-of-fact mode of expression is wholly inadequate. As his emotions is deep, so he wishes his embodiment of it to be beautiful or forcible or both.”

લોકને સામાન્ય નહિ એવું કવિને દર્શન થાય છે અને તેને તેવા જ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા મથતું મનોમન્યન, ઊર્મિનું બળ કે લાગણીનું પ્રાધાન્ય કોઈકે એવું તત્ત્વ બાહ્ય જગતમાંથી શોધી લે છે કે રસની પ્રતીતિને તે સુગમ બનાવે છે.

“These figures of speech are to poetry what a colour box is to painting. Through them poetry achieves that concentration which is one of the marks of all great art; they are principal medium by which the vision of the poet's mind flashes upon our own and the great miracle of genius is wrought.” (Lamborn).

અમુક ગુણ કે ધર્મનું ગુણી કે ધર્મીમાં પ્રાધાન્ય દર્શાવવા માટે કવિની કદપનાશક્તિ તે ધર્મ કે ગુણને માટે સર્વમાન્ય થયેલ અપ્રસ્તુત ગુણી કે ધર્મી સાદસ્ય, તદ્વૃત્તા, વિરોધ વગેરે દ્વારા પ્રસ્તુતની સાથે એવી રીતે વણી લે છે કે તે વિવક્ષિત ગુણ કે ધર્મનું પ્રસ્તુતમાં ઉદ્કટપણે આપણને લાન થાય છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ અને સમર્થન Mallam ના નીચેના અભિપ્રાયથી થાય છે:—

“The function of the second part of imagination—the decorative—is rather to give colour and warmth to the poet's perceptions and thoughts, and to help preserve the tone of his feeling; and it does this by calling in the aid of similes, metaphor and analogues, or, in a word, of likeness. The poet wants to make his meaning and feeling as near and clear

to its as is compatible with beauty or grace, and figurative language can accomplish his better than bald statements, because it substitutes words of vivid significance for trite and colourless words, and illumines one fact by the associations of another."

રસને અલિપ્ત કરવા માટે અલંકાર આપોઆપ દલિને પ્રેરણાને બળે સ્ફુરી આવેલ હોય તો જ અલંકાર તરીકે તેનું રસધ્વનિમાં સ્થાન છે. ધ્વનિકાર કહે છે કે

"રસાક્ષિપ્તત્વા યસ્ય વન્યઃ શક્યક્રિયો મનુજ્ઞ ।

અપ્રયત્નભિર્વૈભ્યઃ સોડ્યંકારો ધ્વનો મતઃ ॥

રસમાં એકતાનતાને લીધે, જેનો અન્વય પૃથગ્વત્ સિવાય, શક્ય છે તે જ ધ્વનિશાસ્ત્રમાં અલંકાર છે. જે અલંકાર નિષ્પન્ન થતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા લાગે અને રસમાં એકતાનતાને લીધે કાવ્યમાં સહેલાઈથી વણાઈ જાય તે જ અલંકાર રસને અંગભૂત છે. રસની વાસનાથી પર થઈને તે લાવવાને માટે કવિને વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આવા અલંકારો, કુર્ષ્ટ હોય તો પણ, રસમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તવાળા કે પ્રતિભાવાળા કવિ પાસે 'મને ગ્રહણ કરો, મને ગ્રહણ કરો,' એમ આગ્રહ કરતા ઊંચા રહે છે. દાખલા તરીકે, કાદમ્બરીના દર્શન અવસરે જાણની કાદમ્બરીમાં આવું જ બનતું નથી બનુલ્લવાતું ?

એમ શંકા થાય કે એલંકારો તો શબ્દના કે અર્થના છે જ્યારે રસ તો વાચ્યાર્થદ્વારા લાગણીના ઉદ્બોધનરૂપે પ્રતીત થાય છે. તો પછી રસની સાથે જ અલંકારો આપોઆપ વણાઈ જાય છે એમ કેમ માની શકાય ? એનો જવાબ આનન્દવર્ધન આ પ્રમાણે આપે છે : "વાચ્યવિશેષ દ્વારા જ રસ આક્ષિપ્ત થાય છે. વાચ્યાર્થના પ્રતિપાદક શબ્દો છે; રસને પ્રકાશન કરવાવાળા રૂપકાદિ અલંકારો વાચ્યવિશેષ રૂપે જ નિષ્પન્ન થાય છે અને શબ્દ દ્વારા જ મળે છે. આવા અલંકારો રસને બહિરંગ નથી પણ રસના પ્રકાશક સાધનો જ છે. આ મતનો પાઠો વીસમી સદીના *Rudiments of Criticism* નામના પુસ્તકમાંથી આપણને મળી આવે છે.

"When we speak of these figures as art we need always to remember that they were first instinctive, they came not by man taking thought, but spontaneously, from his feeling. And even now the perfect figure, though we admire it as art, seems not to be 'thought out' by the poet, but to 'occur' to him; it is not sought for, it is simply the description of the vision that is his inexpressible gift."

જરૂરે એક જ શબ્દાલંકાર (યમક) અને ત્રણ જ અર્પણાલંકાર (ઉપમા, હપક, દીપક) ને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કાવ્યના અલંકાર તરીકે વર્ણવ્યા છે. જરૂરના સમયમાં થોડા જ અલંકારો કાવ્યમાં સ્થાન પામ્યા હશે; આને માટે પૂરાવો આપણને રામાયણ અને અશ્વમેધના 'લુહરિત'ના થોડા સાદા અલંકારોથી મળે છે. પહેલાં તો સ્વભાવોદિત અને વશોદિત

એવું વર્ગીકરણ થયું હશે અને વ્યક્તિના પ્રકાર તરીકે અનેક ચોક્કાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હશે. ભામહ, દણ્ડી, ભટ્ટોદય, વામન, રુદ્રદ વગેરેના અલંકારમ્બોમાં અલંકારોની અને તેમના પેટા વિભાગની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જોઈ શકાય છે. પછી પાઞ્ચમી તો અલંકારનાં ચોક્કાંઓએ જ કાવ્યકલાનું સ્થાન ઝડપી લીધું છે. ”

“ Like the delightful dawn of the day, the early stage of every art shines in its unadorned grace of simplicity. Then it gradually grows ornate and gaudy and eventually degenerates, by imperceptible transitions, into that species which is denominated grotesque. At any rate, this was the case with the development of Alanikaras in Sanskrit poetics.” (*Studies in Dhvanyaloka* by P. S. Pattar.)

અલંકાર સમ્પ્રદાયવાળા ભામહ અને ઉદયટાદિને તો કાવ્યકલા અલંકારમાં જ આવી જતી હોય એમ લાગ્યું છે; એમને તો વ્યક્તિ કે અતિશયોક્તિ જ કાવ્યનું પ્રાણપ્રદ તત્ત્વ લાગ્યું છે. ભામહ કહે છે:—

“તૈવા સર્વથ વ્યોક્તિરનયાડર્ષો વિભાવ્યતે ।

ચત્વોડસ્યાં કવિના કર્યઃ કોડલંકારોડનયા વિના ॥ ”

અને સ્ત્રીનું મુખ ભૂષણ વિના શોભતું નથી એમ દર્શાવી ભામહ અલંકાર માટે આમ્રદ ગણે છે. રીતિ-સમ્પ્રદાયના પુરસ્કર્તા દણ્ડી અને રીતિ-સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક વામને શુણ્ઠ અને અલંકાર વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દણ્ડીના મત પ્રમાણે શુણ્ઠ અને અલંકાર બન્નેને કાવ્યમાં સ્થાન છે. પણ દસ શુણ્ઠો વૈદર્ભમાર્ગના પ્રાણ છે, ન્યારે અલંકારો ગૌડ અને વૈદર્ભ બન્ને માર્ગને સાધારણ છે. વામને કાવ્યના આત્મા-રીતિનાં ધટકતત્ત્વો તરીકે શુણ્ઠોને ગણાવ્યા છે. વામન કહે છે કે “કાવ્યશોભા કરવાવાળા ધર્મો શુણ્ઠો છે અને તેના અતિશયના હેતુ તે અલંકારો.” વામન પણ ભામહની જેમ ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ કરે છે કે:—

“ સદિ ભવતિ વપુશ્ચયુનં ગુણેષ્વો વપુરિવ શૈવનવન્યમજ્ઞનાયાઃ ।

અપિ જનદ્રવિતાનિ દુર્ભગત્વં નિયતમ સંકરણાનિ સંશ્રવન્તે ॥

આમ શુણ્ઠ અને અલંકાર વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ થતો ગયો છે.

ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયે શુણ્ઠોને કાવ્યમાં અંગી રસના ધર્મો માન્યા છે અને સમવાય સંબંધથી રસની સાથે ચત્ત રિયતિથી રહેતા ગણાવ્યા છે; અલંકારોના રસની સાથે સંયોગ સંબંધ દર્શાવી અલંકારોને હંમેશાં રસના ઉપકારક તરીકે પણ સ્વીકાર્યા નથી; રસની અલિપ્યકિતમાં અલંકારો ઉપકારક હોય તો જ અલંકાર તરીકે તેમનું કાવ્યમાં સ્થાન છે. નહિતર બાહ્ય આશ્રયણ જેવા શરીરને ખેડાળ બનાવનાર લેખ્યા છે. આનન્દવર્ધન તો કહે છે:—

અંકાર નિવર્યે ય : સ ચિત્રવિપશી મત :

કેવળ અલંકારો ચિત્રકાવ્ય ન આપે છે; તે કાવ્ય નથી. પણ કાવ્યનો અનુકાર છે. આમ રસથી નિરપેક્ષ રહેલા અલંકારો, કેવળ ચોક્કાં જેવા બની જતાં અવગણ્યા છે. આ ચોક્કાંનો મોહ પશ્ચિમના સાહિત્યમાં આટલે દરજ્જે વધ્યો નથી.

“The western mind has never been able to reconcile itself to the use of the figurative language, even in its humblest forms. The eastern writer, however, has flung his tropes broadcast with a reckless abandon that sometimes offends and puzzles the western reader, but it gives his writing both the delicate intricacy of carved ivory and the grotesque glory of a gorgeous tapestry.”

(*Training in Literary Appreciation,*)

(૧) “મનને હવતાં ક્યો છે આકસ્મિક સૌ અરે,
પાસા ફેકે જનો સર્વે દા દેશ હરિદાય છે.” (બિશ્વમંગળ)

(૨) “મોહથી નિજ માનિયાં સોગદાં ને આપણે,
શસ્ત્રિ તે મત ધારિયાં હા ! છે હરી ઝીઝ ફાલે !
દાવ રમિયે નવનવા સોગદાં ન જયાવવા
ચૂર શક્તિ સ્વમર્થ એ ના દે કંઈ પણ ફાવવા.” (સ્માશુ-સંહિતા)

પ્રિયતમાના ઉપદેશથી બિશ્વમંગળ એકએક ડુંગરમાંથી શાન્ત વેરાબમાં સરી પડે છે; આ વિચારતાં કવિનું મગજ આવડું બની જાય છે; આ બધું આકસ્મિક હોય એમ લાગતાં ‘પાસના દા’ તરીકે તેને કલાપીએ વર્ણવેલ છે. એ જ વર્ણન નરસિંહરાવભાઈને વિસ્તારથી મૂક્યું પડ્યું છે. આંહો પુત્રના મૃત્યુથી કવિને નિર્વેદ થયો છે; આપણા સર્વ પ્રયત્નો એ દેવી શક્તિ પાસે વ્યર્થ છે. પ્રયત્નોની વ્યર્થતા ઉપર કવિને ભાર મૂક્યો છે તેથી સોગદાંની રમતનો વિસ્તાર કવિને કરવો પડ્યો છે. એક જ વિચાર કે અલંકારનાં બે પાસાં ! કેવી રીતે કાવ્યમાં બંધ એટલી ગળાં છે !

હવે અલંકારો કેટલા અને કયે પ્રકારે રહે છે તે જોઈએ.
આલે]

સંગીતશાસ્ત્રચર્યા

[એક સમીક્ષા]

રમણુલાલ હોટાલાલ મહેતા

[બાંકી આદ્ય]

અહિરીભૈરવનું જે ચલન આપ્યું છે તે આનંદભૈરવનો ભાસ કરાવે છે. ચલન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

ધ ની ધ પ, મ પ ધ સાં, સાં ની ધ પ, ધ મ પ ગ મ રે, સા,
ગ મ, પ, ગ રે સા | ધ ની પ, સા રે ગ રે સાં, નીધ,
ની ધ પ, મમ, પ, મ પ ગ, રેસા |

અહિરીભૈરવમાં ત્ર્યંકારોએ ઉત્તરાંગમાં કાફીનો યોગ કહ્યો છે તે 'સાંનીધપ'થી, અથવા તો વધુ યોગ્ય 'ધનીધપ'થી બંધાય છે. આનંદભૈરવમાં ઉત્તરાંગમાં જિલાવલ કે શંકરાભરણનો યોગ કહ્યો છે, તે, અદ્વૈયા જિલાવલમાં કોઈક વાર દેખાતું 'ધનીપ' અંગ કરતાં ધણે દરજ્જે વધુ યોગ્ય શુદ્ધ જિલાવલના 'નીનીધપ' અંગથી બંધાય છે, પં. ભાતખંડે 'નીનીધપ'નું અંગ તોંધું છે ખરું પણ એ પર યોગ્ય ધ્યાન એમ્મું નથી. એમનું ધ્યાન એમના શુરુ અંતરામાં શુદ્ધ રિપજ લેતા હતા એના પર વિશેષ ગધું છે, અને એને જ અહિરીભૈરવથી આનંદભૈરવને છૂટો પાડવામાં સાધન ગણ્યો હાજે છે. ભાતખંડે તો લખે છે કે 'માઝે મૂરૂની' તસેંચ કેલે હોતે,' પણ આ સર્વમાન્ય નિયમ નથી એ પણ એમણે સ્વીકાર્યું જ છે. ૧ અંતરામાં શુદ્ધ રિપજ માનીએ તો બીજા કરી વિશેષ અંગ સિવાય પણ અહિરીભૈરવથી આનંદભૈરવ નિરાળો થઈ રહે ખરો, પરંતુ મતભેદને પૂરો અવકાશ મળતાં જોઈએ. ગાયક અખ્ખનખાં (સદારનપૂર)ના 'કર ભેર મોર મોર'ના અહિરીભૈરવના દુપદમાં અંતરામાં કે અસ્તાઈમાં, કરો શુદ્ધ રિપજ છે જ નહિ. ૨ આમ મતભેદને માટે પૂરતો અવકાશ રાખી ખંડી બીન્દ લક્ષણે જેવાં કે ઉત્તરાંગમાં અહિરીભૈરવમાં કાફીનો યોગ અને આનંદભૈરવમાં જિલાવલનો યોગ એ વિચારીએ એ સુક્ત છે, આ દૃષ્ટિએ અહિરીભૈરવમાં 'ધનીધપ'ની, અને આનંદભૈરવમાં 'નીનીધપ'ની મહત્તા છે. અહિરીભૈરવમાં મધ્યમ જગ્યા છૂટી છે (સા મ; સા, રે ગ મ) એ ખરું, પરંતુ જે અંગ ('નીનીધપ') ખાકાત રાખવામાં જ અહિરીભૈરવ આનંદભૈરવથી વિભેદ-ક્ષમ રહે છે તે તો અહીં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે!! વળી આવા રાગની શુદ્ધતા મૂળે જાગવવી જાડુ મુશ્કેલ, તેમાં 'સાં રે ગ રે સાં' કરી વિવાદી કોમલ ગાંધારનો યોગ કરો એટલે એટલી ગૂંચ અને સંકરતા હાથે કરીને જ વધવાની. અંગીરવરો ઉપરાંત રસને બહાને વિવાદી સ્વરનો પ્રયોગ લાદવામાં આવાં મિશ્ર પ્રકારોમાં તો જાડુ જ વેઠાળો થવાનો

સંભવ છે. મંજરી અને અહિરીક્ષેરવમાં કામળ ગાંધારનો વિવાદી તરીકે પ્રયોગ કર્યો છે એ ઉપરની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી થયું. વિવાદી સ્વર કે સ્વરોનો ઉપયોગ માત્ર સંકીર્ણ ગતિના પીછા જેવા રાગોમાં ભલે થાય એવો નિયમ કરીએ તો ખોટું નહિ.

૫. વગ્નેશ્વના એમની ગુરુપરંપરા પ્રમાણે આસાવરી કામળ રિષભની માને છે. આમાં આપણે વાંધો ન લેવો જોઈએ, ન લઈ પણ શકીએ, કારણ કે એક તો એવો પ્રકાર જ માનવામાં આવેલ છે. વળી આસાવરીને જૈનપુરીથી જુદો પાડવામાં એથી સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ગ્વાલિયેર તરફ શુદ્ધ રિષભ લેવાનો પ્રચાર બહુ જૂના વખતથી ચાલુ છે એટલે એ પણ સ્વીકાર્યા વિના આપણો છૂટકો જ નથી. શુદ્ધ રિષભની આસાવરીને જૈનપુરીથી જુદી કરવા ખાતર ઘણા વિદ્વાનો તેમાં આરોહો નિષાદ વચ્ચે માને છે, પરંતુ જે ગાયકો છે તે જાણે છે કે આસાવરીમાં આરોહો નિષાદ ધણી વેળા ધ્રુવ જોડે સંકળાયેલો રહે છે; મનાકુસ્પૃષ્ટ રહે છે; તે ઉપરાંત તાનક્રિયાદમક સ્વરૂપે તો અનેક વખત સ્વીકારાયેલો છે. કામળ રિષભની આસાવરીના આરોહમાં નિષાદ વચ્ચે છે એમ ગ્રંથકાર મોંઘે છે ખરા, પરંતુ આ નિયમ જૂના ધરાણેદાર ગાયકગાદકો પણ કેટલો સાચકતા હશે એ વિશે હું બહુ સંકાશીલ છું.^૧ સાસ્ત્રનિયમ જે હોય તે, પરંતુ, ખીજા ઘણા વિષયોમાં બને છે તેમ અહીં પણ ‘સાસ્ત્રાદિર્ગલીયસી’એ પૂરતો ભાગ ભજવ્યો હાશે છે.

જેમણે એક ગાંધાર અને એક ધૈવતનો બરવા સાંભળ્યો હશે તેમને આમાંનો કડક નિયમનો બરવા કદાચ માન્ય નહિ થાય. ખીજા મતને નજરમાં (મુરાદાબાદ) અને મહમ્મદ-અલીખાંની સીમે-‘આવો સાવન સોદાવન’ અને ‘મોપે રંગ કારેરી’-પરથી સદર ટેકા મળી રહે છે એટલે ત્રીજા ગાંધાર અને કામળ ધૈવત બરવામાં સ્વીકારવાની ના કહેવામાં આવે તો વાંધો પણ શું લઈ શકાય? ખરું જોતાં બરવા, જંગલા, પીઠુ વગેરે, ‘શુદ્ધગીતાદ’ ગણાય છે એટલા માટે નહિ, પરંતુ એ રાગો જ અગંભીર ભાવના, રાગની પ્રકૃતિ તથા ગતિ પણ ચંચળ, તદુપરાંત ધૂન, ભજન વગેરેમાં એમનો યોગ ઉપયોગ-એ સર્વ આગતો કડક નિયમોને અવગણ ન આપે એ દેખીતું છે.

‘પટ્ટદીપ’ નામના સુપ્રચલિત રાગને માટે ગ્રંથકર્તાએ ‘ધનાશ્રી’ સંતા રાખી છે તે બહુ અમજનક છે. બીમપલાસના જોડિયા-૩પરગરસે જોડિયા-૨ ભાઈ તરીકે ધનાશ્રી (કાફી થાટ પ્રકાર) ને ગણવામાં આવે છે તેજ આજુ રાખવું જોઈએ. ત્રીજા નિષાદનો પટ્ટદીપ એટલો બધો જાણીતો થઈ ગયો છે કે પટ્ટદીપને ધનાશ્રી કહેવામાં કોઈ શાસ્ત્રવચન

૧ પ્રસિદ્ધ સિતારિયા ઈમદાદખાંની કામળ રિષભની આસાવરીની રેડમાં, હરેક વેળા નહિ પરંતુ ત્રણચાર વખત આરોહો નિષાદ સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે તે મારી શકાને વધુ ત્રીજા બનાવે છે.

૨ જોડિયા શું? એક જ માણસના એ નામ જેવા એ બીમપલાસ અને ધનાશ્રી છે. બીમપલાસમાં સંધ્યમ વાદો માને, અને ધનાશ્રીમાં પંચમ વાદો માને ‘વાદીમેદો રાગ ભેદઃ’ એવું શાસ્ત્ર વચન ઉચ્ચારી અસ્તુત રાગોને જુદા કરી શકાય, -માત્ર ચર્ચામાં. જે અનુભવી છે તે સારી પેઠે સમજે છે કે એ માત્ર વિતંડાવાદ છે.

કે ધરાણો મદદે આવતો હોય છતાં એ સંસા કાયમ રાખવી પડવાની જ. “ પટ્ટીપ’
વાહન અગદી’ નિરાળા આહે ” એમ કહી મધ્યકર્તા (એમના મત પ્રમાણેના) ધનાશીના
જે આરોહાવરોહ તથા ચલન આપે છે તે જોઈએ:

— આરોહાવરોહ —

ની સા ગ મ પ ની સાં । ની ધ પ મ ગ રે સા ।

— ચલન —

ની ધ પ, ગ મ પ, ગ ગ, મ ગ રે સા, ની સા ગ મ પ,

સાં ધ, મ પ, ની ધ પ, મ પ, ગ ગ મ ગ રે સા, ની ની સાં, સાં

ગ રે સાં, ની ની સાં, ધ પ, મ પ ધ પ, ની ધ પ, મ પ, ગ મ પ,

ની સા, ગ મ પ ।

પટ્ટીપ જ કે કંઈ બીજું? હા, પંચમનું પ્રમાણ કાફી થાંટના ધનાશીના વાદી પંચમ-
ના જેટલું વધારી એને અહીં વાદીત્વ આપ્યું છે. પરંતુ આવા નજીવા ફેરફારથી પટ્ટીપને
જુદો માનવો એ દ્વયમાંથી પોરા કાઢવા જેવું જ થવાનું એ ચોક્કસ. મધ્યકર્તા પટ્ટીપને જો
તદન જુદો માનતા હોય, કામસતીપ્રાદિ બેદમાં કે ગતિમાં (એટલે કે આરોહો-અવરોહો
વર્ત્યાવર્ત્ય નિયમમાં) તો વાત જુદી છે. તો તો પછી પૂરી સ્પષ્ટતા સારુ બેદ પાડવાને
એનું સ્વરૂપ પણ આપનું જરૂરી હતું. અથવા પટ્ટીપ અને પ્રતીપકોને જો એક જ માનતા
હોય તો તેમ પણ લખવું આરરપક હતું.

મારવા વિશે એવી માન્યતા છે કે એ રાગમાં પૂરિયામાં જેવો શોભે છે તેવો આસાપ
શોભતો નથી. શ્રી. વજ્રેશ્વરા તો એમ ચોક્કસ લખે છે કે ‘ પુર્વા રાગાંન આસાપ કરતાત
તસે આસાપ મારગ્યાંત શોભૂન દિશણાર નાહી ’ (પૃ. ૯૮). પં. ભાતખંડેએ પણ એ જ
અર્થનું એમના પુરનકમાં લખ્યું છે. (એમનું અનુકરણ કે નકલ કરનાર બીજા ધણા
‘ મોપડી-કારો ’ પણ એમ જ લખે એ સ્વાભાવિક છે.) વળી સાંભળવામાં આવતા કેટલાક
ગાયકોવાદકો પણ એ જ નિયમ સ્વીકારી લખ્ મજબૂત કે જલદ લુપમાં ગીત, તરાતા
કે ગન ગાતાગન્યતા માલમ પડે છે. આ જરા માખૂસને વિચાર કરવા પ્રેરે એવી વસ્તુ છે.

આવી માન્યતા કે નિયમ પાડવાનું કારણ શું હશે? પૂરિયા અને મારવા બંન્ને પાસે
પાસેના રાગો છે એટલે બેદ સાચવવાને માટે વાદી સંવાદીના મુખ્ય નિયમન ઉપરાંત કંઈક
ઉપનિયમનની જરૂર લાગી દોવી જોઈએ. મારવામાં આસાપચારી કરવામાં મોટી મુશ્કેલી
પડતી આપે છે. પૂરિયામાં પડતી બધી જ ઝાંઝાએ જોડે છે; એ રાગનું આખું શાંતમંભીર
વાતાવરણ પડતને આભારી છે. પૂરિયામાં પડતું આ સ્થાન એટલું તો ચોક્કસ છે કે
પછી મારવામાં પડત જરા બેકાગણથી લગાડ્યો કે પૂરિયાની ડાયા તરન લાબી થવાની.
આથી ડરી જતને કે પછી પૂરિયાની ડાયા સ્થંભવત કરવા માટે કશો માર્ગ ન
જડવાથી ઉપનિયમન તરીકે મારવામાં દુત લવ સ્વીકારી લાગે છે.

મને લાગે છે કે આ ઉપનિયમનની કશી ખાસ જરૂર નથી. વાદી સંવાદીની રચના નિયમપુરસ્કર પાળવાથી અને પંડજનું પ્રમાણ તદ્દન કમી કરી નાખવાથી મારવા પૂરિયાથી વિસંગિત લયમાં પણ ગાઉ એ ગાઉ દૂર રહી શકશે. પંડજનું પ્રમાણ તદ્દન કમી કરી નાખવામાં આ રાગમાં શાસ્ત્ર વચ્ચે નથી આવવાનું. મારવામાં વાદી-સંવાદી તરીકે કેટલાક રિપમ-ધંવતને ગણે છે તો કેટલાક ધંવત-રિપમને ગણે છે. કયો મત વધુ સ્વીકારને યોગ્ય છે તેની ચર્ચા જવા દઈએ, પણ એ તો ખરું જ છે કે એ બંને સૂરાનું પ્રમાણ તથા મહત્ત્વ આ રાગમાં ઘણું છે. રિપમના આ ચોક્કસ અને ઉપેક્ષા ન કરી શકાય એવા સ્થાનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની પાસેતો પડજ સ્વાભાવિક રીતે ગૌણત્વ પામે એ દેખીતું છે.

ઉપર લખ્યું છે તેના સમર્થન સાત્રુ વિસંગિત લયમાં મારવા ગાતા કાઈ જૂના ઘરાણેદાર ગાયક તરફ આંગળી ચીંધવાની મારી ફરજ સમજું છું, કેરાનાના સુપ્રસિદ્ધ ગાયક ખાં સાહેબ અગદુલ વહીદખાં—જેમના જેવી દિવસો સુધી મનમાં રમી રહે એવી રસપ્રચુર વિસંગિત આસપચારી કરનારા, આજે તો, એમણે અપવાદ બાદ કરતાં, છે જ નહિ એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી—‘અજ મોરી ઉજત મઈ’ એ મારવાનો ખ્યાલ (તાલ મૂમરા) વિસંગિતમાં ગાય છે. કામચ રિપમને અને વિશેષતઃ તો ધંવતને ઠેકઠેકાણે અમકતો રાખીને, અને પંડજને તદ્દન અછડતો રાખીને કે તેનું લંઘન^૧ કરીને ‘ધ, ધ, મ્ ધ, ધ મ્ ગ રે, રે ગ મ્ ધ, રે, રે ની ધ, ધ ની રે ગ રે મ્ ગ રે, રે ગ મ્ ધ, ધ ની રે, રે રે ની ની ધ ધ’—તેમની આસપચારીનો ઢંગ બધાંતો હોય છે.

મારવા-પૂરિયા જેવા તદ્દન જણીતા રાગ માટે એ જે ઉપર ચર્ચા કરી છે તે જો વધુ પડતી લાંબી લાગી હોય તો હું તે માટે વાચકવર્ગની ક્ષમા આહું છું.

મારવા પછી ખંખાવતી, તિરગન (ત્રિવેણી), ધ્રી, પૂર્વો, તથા માલિગૌરા પર પરંપરાની જે માહિતી તથા વિસ્તૃત વિવેચન આપ્યાં છે તે આ આખા ગ્રંથમાં કદાચ સૌથી ઉપયોગી લાગશે. ત્રિવેણી અને માલિગૌરા જેવા કર્ચિત સાંભળવામાં આવતા રાગોમાં મરાઠી સ્ત્રીને આપી છે તેને બદલે ઘરાણાની જૂની ‘નાયદી’ આપી હોત તો બહુ યોગ્ય થાત.

નંદ (આનંદી) માં ગાંધારનું મહત્ત્વ જણાવ્યું નથી એ ક્યાં તો બેકાળજી કે ક્યાં તો ગતતી. ‘ચઘન’ માં ‘સારંગ’ જેવો સરળ આરોહ કર્યો છે તે નવી કાઈ ઠેકાણે

૧. રૂપત્સર્જો લલુઘનમ્—સંગીત સ્નાહર ભત્તિ પ્રકરણ શ્લોક ૧૧. સં.૨માં લંઘનને જો કે લોપ્ય અને અનંશ સ્વરોમાં માન્યું છે: પણ આપણે તેના અર્થની વ્યાપ્તિ જરા વધારીને વાપરીએ તો એક બહુ મુશ્કેલ અર્થ એમથી નીકળી શકે એમ છે. અમુક સૂરની અપેક્ષા રહે છતાં તેને ન લેવામાં આવે તે કિયા ‘લંઘન’ શબ્દથી પૂરી સૂચવાતી મને લાગે છે. એ જ અર્થમાં મેં ઉપર એના પ્રયોગ કર્યો છે. એ જ અર્થ કાયમ રાખીને આપણે કહી શકીએ કે યમનમાં પડજ તેમજ પંચમનું કેટલીક વાર ‘લંઘન’ કરી વૈચિત્ર્યમય રચનાઓ કરવામાં આવે છે.

પ્રચારમાં સાંભળ્યો, નથી કાઈ બીજો ઠેકાણે વાંચ્યો, કે નથી એમની જ આપેલી મરાઠી સ્ત્રીઓમાં. આ રાગમાં બિહાર અને હમીર સાથે નટનું પણ રાગસ્વરૂપ દેખાય છે એની એમની માન્યતાએ આવી સરળ આરોહ રચનામાં ભાગ લગત્યો લાગે છે.

સંગીતના જલસાઓમાં ભેરવી, જે ગવાય છે તેો મોટે ભાગે છેલ્લી જ ગવાય છે. આ 'પુસ્તક જલસા' માં પણ બંધીશોને અંતે ભેરવી 'ગાઈ' છે.

વાચકોને કદાચ પ્રશ્ન થશે કે મેં રાગોની આટલી ચર્ચા કરી છે પણ ચીનોની બંધીશોની ચર્ચા કેમ સમૂળગી પડતી મૂકી છે? ચર્ચોલા રાગોના ઉકાર, માંહેની ચીનો કેટલી ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ રીતે આપે છે તે વસ્તુ એક સ્વતંત્ર લેખ માગી લે છે. પરંતુ દુકમાં અહીં એટલું જ કહું છું કે ધરાણેદાર ચીનો કેટલા ઉત્તમ - દંગવાળી અને તુરતાતુર્ન રાગનું વાતાવરણ બાંધનારી હોય છે, તે આ પુસ્તકમાં સંમત કરેલી હિંદી ચીનો પરથી પણ માલમ પડી આવે છે.

પુસ્તકના અંત ભાગમાં કેટલીક સામાન્ય અને કેટલીક મહત્ત્વની ચર્ચા કરી છે તે નિઃસાક્ષ્યે વાંચવોચિચારવા જેવી છે. શરૂઆતમાં સ્વર વિષે થોડું લખ્યા પછી ગાયનરીતિઓ આપી છે, જે 'સંગીત રત્નાકર' માં 'ગીતિ' ના નામે છે. 'સંગીત રત્નાકર' માં ગ્રામરાગોને ગીતિમેહોના આશ્રયથી પાંચ પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે. અને રાગદીક ગીતિઓ માનવામાં આવી છે. આજે ન્યારે ગ્રામમાંથી રાગ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રયા નાથ પામી છે હારે આવસ્થા કઈ રીતે કેટલી ખપતી છે તે નક્કી કર્યા વગર આવા માહિતીકિનારાથી પાંડિત્યનો દેખાડો ઉપરાંત બીલું કશું કળ નહિ બિપજે એવો મને લાય છે. આ ગીતિઓનું સ્થાન આજે ખંડારાદિ 'બાની'ઓએ લીધું છે. આ બાનીઓ પર વિશદ રીતે હજી કાઈએ ચર્ચા કરી નથી. શ્રી વલ્લુવાએ પરંપરાથી જિતરી આવેલો એક દોહરા આપ્યો છે, પરંતુ બહુ જ ઉપલક્ષિયો ખ્યાલ આપવા ઉપરાંત તેનો વિશેષ ઉપયોગ નથી થઈ શકતો:

જોર જોરસે ખંડાર ગાવેં । મધુર બોલકા નોહાર લેવે ।

સાસ બડી હૈ ગોચરદારકી । આસાપચારી હૈ ડાગૂરકી ॥

સ્વર, રાગ, દેશી રાગમેદ, વગેરેનું વિવેચન કરતાં કરતાં આજના સંગીત અને સંગીતકારો તેમજ શ્રોતાઓ ઉપર ઠેકઠેકાણે કટાક્ષ કે નિઃશ્વાસ નાખવામાં આવ્યા છે. આજના સર્વશુભી સંગીતશક્તોને એમાં પોતાનો જ મતપડ્યો. સાંભળવાનો મજા નાટક, સિનેમા આદિને લીધે ગીતગાયનનું ચક્ષુ બળવુત્તર એટલું બધું વધી પડ્યું છે કે તેથી સ્વરસંગીત તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ દોડો દોડો પ્રજાગતર બનતી જાય છે. ગ્રંથકર્તાએ દીકલા દોહરા સંગીતની આજની સ્થિતિ બહુ સચોટ રીતે કહી આપે છે:

ધર ધર ગાયક । ધર ધર નાયક । ધર ધર શાસ્ત્ર પદાવેં ।

શૂન અવશુનકા યાગે અને । જે મન માને સો કદાને ॥

એક ગર્વનો પોતાના પુત્રને સન્નિહ આપે છે:

એક તોહરો ટાંક્યો છે:

શિરકુ ફેટા । ખાક દુપટ્ટા । હાતમે લકડી લેવો ।
તીવર કામલ કાઈ નહીં જાને । આલે ઉતને ગાવો ।
ખાર સૈયાં દેશ પિયા । મુખસે ખોલ કહોં ।
કાઈ પૂછે તો । ધુસસા હોકર ધરિયાના ખતલાવો ॥

આ છેલ્લું સુક્તક તો આજના કેટલાયે સંગીતકારોનું માનસ બહુ એણા રાખ્દોમાં હતું
અત્યંત વેધક રીતે ખુલ્લું પાડી દે છે... ગાવામાં સ્વરની રિયતિ ઓળખવી જોઈએ એ
કેવળ દુર્લભ પામેલી વસ્તુ પ્રત્યે આંગળી ચીંધીને પછી રાગનો વાંક કાઢનારાઓને માટે
રાગ ગિયારે કયા કરે । ગાનેવાલે કપૂત ।
માલા ગિયારી કયા કરે । જપને વાલે કપૂત ॥

અંચના ઉચ્ચાર્ધમાં ગયા જમાનાના પરંપરાના ધરાણેદાર લગભગ આલીસેક ગાયકો
વિશે અને તેમની ગાયકી વિશે દ્રૂંકમાં છતાં અતિ ઉપયોગી જે માહિતી આપી છે તેનાથી
આ અંચનું મૂલ્ય જરૂર વધ્યું છે. ઇતિહાસકારને એમાંથી બહુ બહુ મળવાનું મળશે.
ગાયકોની જન્મસાલ તો મળશે બહુ જ મુશ્કેલ પરંતુ અવસાન લગભગ કયા અરસામાં
થયું એ પણ આમાંથી નથી મળતું એનો મને અસંતોષ રહી ગયો છે.

ગાયકવાદકર્તૃ કલાશ્રવન જ એવું હોય છે કે તેને વારંવાર એક પ્રદેશથી બીજો પ્રદેશ
ફર્પા કરતું પડે છે. આવો વિરુદ્ધ સંમેગ હતો ત્યાં અધૂરામાં પૂરું પ્રકૃતિસ્વાસ્થ્ય પણ આકું
આવેલું. પરંતુ સર્વ પ્રતિકૂળતાને વશ થયા વગર આવો પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ * રાગો અને
ચીજોનો અમૂલ્ય ખજાનો અંચકર્તા પ્રજા સમક્ષ ધરી શક્યા છે, અને સર્વશેષ ધન્યવાદને
પાત્ર બન્યા છે.

હૃદયે, સંગીત-કલા-પ્રકાશના બીજા ભાગો (સદ્ગ્રંથમાં આપેલી મોટી સૂચના યોગ્ય
અને વ્યવહારુ લાગે તો દિંદીમાં, નહિ તો પછી મરાઠીમાં) બહાર પડે ત્યારે આ અંચમાં
જુદે જુદે રચયો માત્ર નિર્દેશ કરેલા રાગો-ખંભાવનીના બીજા બે પ્રકારો તથા ખંખારતી;
દેવાણી, લલિતા તેમજ લાજેશ્રી; રાગશાદી-કાનડા, નોહારી-કાનડા, જસોદી-કાનડા,
સોહાની-કાનડા, મંગલ-કાનડા વગેરે કાનડાપ્રકારો; ઉપરાંત ખજરખાંચે એમને શીખવેલા
સર્વ કસાણુપ્રકારો, રામલક્ષ્મી મલ્હારના બંને પ્રકારો, દેલિનામલ્હાર, ગૌડગીરી, ઢક્કા,
આલિર (અભિરી), એધની, શંકરાચરન; વગી તોડી પ્રકારો; આ સર્વ ઉપરાંત અહીં
નિર્દેશ ન કરેલા બીજા અપ્રસિદ્ધ રાગો વગેરે ન્યા બંને ત્યાં ધરાણેદાર ચીજો સંહિત
નહિં તો છેવટે આદાહાવરાહ અને ત્રિતુંન ચત્તન સાથે આપણને 'મળશે' એવી આશા,
શ્રી વલ્લભજી જેવા દિલ્હરમાં રખેડલા અને કિતમ ગાયકોના સંસર્ગમાં રહેલા નિદાન
માયક પાસેથી શાખીએ તો ખોટું નહિ.

સંગ્રહસ્થાન જેવાં આવાં બીજાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાને કુદરત એમની સહાય બનો
એ જ મિત્રા.

મોરી નીંદરા !

દેવજી રા. મોદા

ઉડી ગઇ મોરી નીંદરા રે ! મારે જાગવી માઝમ રેન !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

મારાં પડખાં ફરીને અંગ તપે, મને ક્યાંયે પડે ના થેન !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

સૂતી'તી હું સેજમાં, બહેતી વાયુ દોર;

ત્યાં ઓચિંતે આંચકે મારી તૂટી સ્વપ્નની સેર !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

ઉડી ઉડી ગઇ મોરી નીંદરા રે ! એના કરથી છૂટી ગયા કેશ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

હું તો માનવ છું મૃત્યુ લોકતું રે, મેં દેખ્યો ન પરીઓનો દેશ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

કાગળ આવ્યો કંથનો, મંહી કુશળનાં ફોલ

વાંચ્યાં નવ વાંચ્યાં હજી ત્યાં ખૂલી ગયાં મારાં નેણ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

ઉડી ઉડી ગઇ મોરી નીંદરા રે ! લેળો ઉડી ગયો ઉમંગ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

હું સપનામાં સુખ હતી માણતી રે, કોએ એમાં ચે પાડ્યો લંગ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

પિયુષ ઉતર્યા વાડીએ, હું ધારી નવલા વેશ

મળવા આલી ઉતાવળી, ત્યાં વાગી મારગમાં ઠેશ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

ઉડી ઉડી ગઇ મોરી નીંદરા રે, મને ઉજ્જડ લાગે આવાસ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

અહીં આળોટે ખાલી જોળિયું રે, મારા આણ તો પિયુની પાસ !

ઉડી ગઇ નીંદરા રે !

યુદ્ધવીર એવા તુર્કી દેશનો થોડો ભાગ યુરોપમાં આવ્યો છે. તેનો મોટો ભાગ એશિયામાં આવ્યો છે. એ સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો વિસ્તાર એશિયામાં ૪,૬૮,૦૨૮ ચોરસ માઈલ છે, જ્યારે યુરોપમાં ૨,૯૪,૬૨૬ ચોરસ માઈલ છે. તુર્કીની વસ્તી સને ૧૯૨૭માં ૧,૩૬,૪૮,૨૭૦ હતી. તેમાં ૬૫૬૩૮૭૬ પુરુષો અને ૭૦૮૪૩૯૧ સ્ત્રીઓ હતી. લગભગ એક લાખ પરદેશીઓ તુર્કીમાં વસે છે. તુર્કીમાં રાજ્યધર્મ કાંઈ નથી. પરંતુ પ્રજાનો ધર્મ મુસ્લિમ છે. શિક્ષણ સને ૧૯૨૧ સુધી ઘણુંખરું અરબી લાપામાં અપાતું હતું. પરંતુ હવે અરબીને તદ્દન બંધ કરી તુર્કી લાપામાં અપાય છે. મુસ્લિમો બધે કરીને હવે સરકારી નિશાળોમાં તુર્કી લાપામાં શિક્ષણ અપાય છે. સરકારે ૭૦૦૦ સ્કૂલો સ્થાપી છે. શિક્ષણ પાછળ રાજ્ય ૮ કરોડ પાઉંડ દર વરસે ખર્ચે છે. સ્ત્રીપુરુષોને સમાન શિક્ષણ મળે છે.

ન્યાય, પેદાશ વગેરે

આગળ કાણ્યો મારફતે મુસ્લિમ કુરાનના કાયદા મુજબ ન્યાય ચલે. કમાલ આતાતુર્ક નિયમિત કોર્ટો સ્થાપી સ્ત્રીઝ પદ્ધતિ ઉપરથી વીઝ અને કિમિનલ કાયદા બાંધ્યા છે. લોકોના મત પ્રમાણે સખ્યો ચૂંટીને પાર્લામેન્ટ સ્થાપી છે. પહેલા પ્રમુખ કમાલ આતાતુર્કના ગયા વરસે મૃત્યુ પછી ખીજ પ્રમુખ ઈસ્મત એનામ હમણાં પ્રમુખ છે. એમના હાથ નીચે યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોની પેઠે પ્રધાનમંડળ છે. પાર્લામેન્ટના હાથમાં કુલ સત્તા છે. તુર્કીની પેદાશ સાડા અઢાર કરોડ તુર્કી પાઉંડની છે. ખર્ચ પણ તેટલું છે. તુર્કી ઉપર ૧૦ કરોડ તુર્કી પાઉંડનું દેવું છે. પ્રજા લગપક છે, પરંતુ વેપારી નથી. આથી તુર્કી ઘણું ગરીબ છે. એ લોકોમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ હજી હમણાં જ શરૂ થયો છે. મુખ્ય પેદાશ કરોમાંથી આવે છે.

વેપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી

ઉત્સાં દશ વરસો થયાં ખેતી ઉપર રાજ્યે ખ્યાન દેવા માંડ્યું છે. સને ૧૯૨૬માં નહેરો પાછળ દશ કરોડ પાઉંડ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા. તે પછી પણ વિકાસ ચાલુ છે. ત્રીસ ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર છવે છે. તુર્કીની જમીન ફળદ્રુપ છે. તમાકુ, કઠોળ, અંજીર, રેશમ, ઝાડીવનું તેલ, ચૂંકા મેરો, બદામો, ચામડા, લીન, તલ, અગ્રસી, અને કપાસ ચાય છે. તેમાંથી કેટલોક માલ પરદેશો ખાતે ચડે છે. તુર્કીમાં લોઢું, કોલસા અને અન્ય ધાતુઓ મોટા પ્રમાણમાં છે. પરંતુ તેનો વિકાસ ધીમો છે. હમણાં દર વરસે પંદર લાખ ટન કોલસા ખોદી લેવામાં આવે છે. લોઢાનું મોટું કારખાનું અંગ્રેજોના સહકાર અને મૂડીથી સ્થપાયું છે. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોના સહકારથી ઉદ્યોગો—તેમાં પણ સૈનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ મોટે પાયે હમણાં શરૂ થયો છે. વેપારમાં કાચી વસ્તુઓનો તુર્કીમાંથી વિકાસ ચાય છે. પાકી વસ્તુઓ

લોકાને સામાન, કાપડ, વસ્ત્રો, કામળો, બેનનાં વસ્ત્રો, દવાદાર એ સર્વે પરદેશીઓ આપાત કરાય છે.

તુર્કીનું સંનિષ્ઠાન

આજે આસો વરસો થયાં તુર્કીં કુરોપની સામે ટક્કર ઝીંકતું આવે છે. સને ૧૯૨૨ની સહ સુખી તુર્કીંના દનિદાસમાં યુદ્ધ વગરનું વરસ ગયું નહિ હોય. તુર્કીંને ગત યુદ્ધમાંથી જ દરિયાકાંઠાનો ઉપયોગ સીધવાય છે. એ બહાદુર પ્રાણ છે. એના જેટલો જવાર જરૂર પડે ત્યારે સમશેર અને બંદુક હાથમાં લઈ નીકળી પડે છે. એઓ પ્રાણાર્પણે લડે છે. તુર્કીંનું મૈન્ય દેહ લાખ માણસોનું છે. યુદ્ધ વખતે બીજા દેહ લાખ માણસો યુદ્ધમાં જોડાય છે. સેન્યની તાલીમ ફરજિયાત નથી, પણ એકએક તુર્કીં દરિયાકાંઠાનો ઉપયોગ જાણે છે. એમની પાસે આધુનિક ચસ્ત્રો નથી. પરંતુ હેઝાં ત્રણ વરસો થયાં જર્મની અને અંગ્રેજોને એની મેત્રી મેળવવા દરીફાર્થ કરે છે. તે માટે તેમણે યુદ્ધની આધુનિક સામગ્રી મેળવવા મોટી રકમો તુર્કીંને ધારી છે. આથી તુર્કીં પોતાનું પંથાનિક યજ્ઞ બાંધી ચક્રવર્તી છે. એનો પાસે સાધારણ પ્રમાણમાં સમુદાયો કાઢ્યો પણ છે. હમણાં એ અંગ્રેજ ફ્રેંચના પક્ષમાં મળ્યો છે. આથી કરીડો પાઉંડ તુર્કીંને આ પ્રગત્યોએ નવાં આકૃષ્ટો માટે ધીરો છે.

તુર્કીંની પરદેશનીતિ

તુર્કીંની પરદેશનીતિ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જાળવવાની છે. બાલ્કનનાં રાજ્યો, રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, યુગોસ્લોવેકિયા અને ગ્રીસની વચ્ચે તુર્કીંએ આગેવાની લઈ પોતાના બિવિખના જીવનરણ્ય માટે એકઠાં પી કરાવવાની બારે ફેરિય કરી છે. બાલ્કન રાજ્યોમાં તુર્કીંનો દરજ્જો મુખ્ય અને મોભાવાળો છે. તુર્કીંએ જર્મની સાથે પણ મેત્રી રાખી હતી. પરંતુ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોનો સહાર એને વધારે દિવાલદ જગ્યાથી જર્મની સાથેની મેત્રી એજે તજ દીધી છે. રશિયાએ જીવકાળમાં તુર્કીંને ધજો સહાર આપ્યો હતો. રશિયાની રાજ્યનીતિ રૂમાનિયા પાસેથી પોતાનો જોરબેગિયાનો પ્રાંત લેવાની છે. તે માટે એને રૂમાનિયા પર આક્રમણ કરવું છે. રૂમાનિયાને અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ આક્રમણ સામે બાંહેધરી આપી છે. આથી રશિયાએ પોતાના મિત્ર તુર્કીંને પોતે રૂમાનિયાનું આક્રમણ કરે તે સમયે પોતાની મનવારોને ડાર્ડનલ્સની સામુદાયનીમાંથી પસાર કરવા દેવાની અને અંગ્રેજોની મનવારોને પસાર ન કરવા દેવાની માગણી કરી હતી. પરંતુ તુર્કીંએ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોનો સહાર શોધ્યો હતો એટલે આ માગણી સ્વીકારી નથી. આથી રશિયા એના ઉપર લાખ આંખ રાખી બેઠું છે. સાચા આવે તુર્કીંની શુદ્ધ હેઠાણે લાવવા એના મનોરથો છે.

તુર્કીંનો દત્તિદાર

મોએસિવાના બીના રણમાંથી ઓરમાનિયાના તુર્કીં દુકાળને લીધે મોટી રોગીમાં નીકળી આરમાનિયામાંથી ઘર એસિયામાંપંતોરનો કબજો લીધો. અહીં એના નાવક સુલેમાને શામનો પાસેથી ઇસ્તિજ્ઞનો દેશ મેળવ્યો. લગભગ, દૂર, ચાલસિક અને જગવાન તુર્કીં એ પછી અસ્થરથાન આપું સર કર્યું. મુલેમાન પછી વજ્જો વરસે મુલેમાન મદાન નામે સુલ્તાને ઇસ્તિખ મુરોન હતી લીધી. કુરુદમાં દંબેરી સુધી પોતાના કંદા વજાયા.

તુર્કી યુરોપમાં સૌથી બળવાન અને મોટું સામ્રાજ્ય થયું. પાછળથી યુરોપનાં રાજ્યોએ બળવાન થતાં બેમાં થઈ તુર્કીની સાથે ચાલુ યુદ્ધો કર્યા. એમની સામે સેંકડો વર્ષો સુધી તુર્કોએ ટકર ઝોલી. ધીમેધીમે એના પ્રાંતો ધસાતા ગયા. હાલના બધાં બાલ્કન રાજ્યો રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, યુગોસ્લોવેકિયા વગેરે તુર્કીના વિલાગે તુર્કીથી સ્વતંત્ર થયા. મહા-બુલમાં તુર્કોએ જર્મનીનો પક્ષ લીધો. તુર્કો હાર્યું. મિત્રરાજ્યોએ ઇસ્તંબૂલ લીધું. તુર્કીને પરતંત્ર બનાવ્યું.

મુસ્તફા કમાલ પાશા

આ નરહીરે એકલે હાથે પરતંત્ર સુલતાન અને મિત્રરાજ્યોનો સામનો કર્યો. બાબર વિરુદ્ધ સંયોગે વચ્ચે એણે થાકેલા અને નિરાશ તુર્કોને પાતો ચડાવ્યો. શ્રીકાને હરાવ્યા. મિત્રરાજ્યોના સૈન્યોને હરાવી તુર્કીની જમીનમાંથી પાછા કાઢી તુર્કોને સ્વતંત્ર બનાવ્યું. પોતાને અનુકૂળ સધિ આપવાની મિત્રરાજ્યોને ફરજ પાડી. સુલતાનને પદઘટ્ટ કર્યો. ખિલાફતને મૂકી દીધી. તુર્કીનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. પોતે સુલતાન થવાનો લોભ મૂકીને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. સ્વાયોને સ્વતંત્રતા આપી. ધર્મગુરુઓનું બળ ઓછું કર્યું. રાજ્યમાં કાયદેસર ન્યાય સ્થાપ્યો. આરમી લાધાને સ્થાને તુર્કો લાપા દાખલ કરી. અરબી લિપિને ટેકાણે રોમનલિપિ સ્થાપી. ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું, હુન્નરઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપ્યું. સૈન્યને આધુનિક ઢંગ ઉપર કેળવ્યું. પરદેશોમાં તુર્કોની શાખ વધારી. એણે પરદેશો એટલે યુરોપિયનો પાસે કરજ લેવા સ્વીકાર્યું નહોતું. કમાલ આતાતુર્કે આધુનિક શિક્ષણને ખૂબ ઉત્તેજન આપી હાનરો કોન્યુએટો તૈયાર કરાવ્યા.

રશિયા અને તુર્કી

તુર્કી જ્યારે એકદમ નિરાશાઓ અને સંકટોથી ઘેરાયું હતું ત્યારે રશિયાએ એને અમૂલ્ય સહકાર અને આર્થિક મદદ આપ્યાં હતાં. ત્યારથી રશિયા સાથેના તુર્કીનો સંબંધ બદલ જ ગાઢ અને સારો રહ્યો હતો, પરંતુ રશિયાને હમણાં હમણાં પોતાના જૂના દેશો પાછા મેળવવાનો મોહ લાગ્યો છે. તે પોતાની દક્ષિણ અને પૂર્વની સુરહદ યુરોપનાં રાજ્યો સાથે રક્ષણ કરવા માગે છે. હવે એ સુરહદ ઉપર આક્રમણ કરવાનો રસ્તો તુર્કીના કબજાની કાઢીનહસની સામુદ્રકુની મારફતે છે. એ માર્ગ તુર્કો બંધ કરે તો રશિયા ઉપર કોઈ પણ યુરોપનું મહારાજ્ય એ માર્ગે આક્રમણ કરી શકે નહિ. આથી જ રશિયાએ તુર્કીના ઉપર દબાણ લાવી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોના દરિયાઈ કાફલાને એ માર્ગે ન આવવા દેવાની માગણી કરી. પરંતુ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોએ તુર્કીને આધુનિક શસ્ત્રો મારે જોઈતા કરાડો પાડેડો ધીરવાથી તુર્કોએ રશિયાની માગણી સ્વીકારી નથી. છતાં રશિયા તરફ તુર્કીને લાગણી છે.

તુર્કી અને બાલ્કન રાજ્યો

તુર્કીનાં પાડોશી રાજ્યો—બાલ્કનનાં રાજ્યો ગ્રીસ, રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, યુગોસ્લોવેકિયા એ રાજ્યો પરસ્પર ભારે ઈર્ષા ધરાવે છે; એકબીજાના દોષ પોતી નાંખવા તૈયાર છે. એ રાજ્યોની અંદર લઘુમતીઓ અથવા જુદાજુદા મતોના રાજ્યદારીઓની મુસદ્દીગીરીથી ભારે રાગદોષો ચાલે છે. બાલ્કન રાજ્યો એટલે અંદર અંદર કુસંધ, ઝેરી

વાતાવરણ અને સુદ્ધો આજે ત્રીસચાલીસ વર્ષો થયાં ચાલ્યાં આવે છે. સને ૧૯૧૭-૧૮ના મહાયુદ્ધની શરૂઆતની દિવાસથી આદ્યકનમાં ઓસિટ્ટયાના પાટવી કુંવરના ખૂનથી સળગી હતી. આ આદ્યકન રાત્રીએ પરસ્પર લડે છે. તેમજ એમની જગીન ઉપર રશિયા અને જર્મનીના ડાળા છે. આથી તુર્કી આગેવાની લઈ એમને ખરા લય બતાવી એકત્ર થવાનું કહે છે. તુર્કીની આગેવાની નીચે એ લોકો પોતાનો લય સમજ્યા છે. છતાં આ રાત્રીએમાં ખટપટ, કાવાદાવા, મુત્સદ્દીશીરી અને ઈર્ષાનો પાર નથી.

રશિયા અને ફીનલેન્ડ

તુર્કીને રશિયાએ ધમકી આપી છે તે પૂરી કરતાં પહેલાં તે પોતાની ઉત્તર દિશાના દેશને સંપૂર્ણ રીતે રક્ષિત કરવા ફીનલેન્ડ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. ફીનલેન્ડ બહુ નાનું રાજ્ય છે. એણે પોતાના દરેક યુવાનને સૈન્યમાં જોડાઈ મરણિયા માણસોનું સૈન્ય બિંધું કર્યું છે. એણે અગમચેતી વાપરી મેનાદિન લામન નામે મજબૂત કિલ્લેખંધો પણ તૈયાર કરી છે. શાળાવિભાગ અને મેનાદિત વિભાગમાં એણે રશિયાનાં ત્રણ મોટાં આક્રમણો ખાખ્યાં છે. ફીનલેન્ડમાં અત્યંત ઠંડી છે. બરફ અને હિમ પડે છે. આથી રશિયાના દારેલા સૈન્યને ભારે વિટંબણા અને સંખત નુકસાની સહન કરવી પડી છે. રશિયા સાથે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચોને તથા ઈટાલીને ભારે શત્રુતા છે. આથી આ ત્રણેય રાજ્યોએ ફીનલેન્ડને શસ્ત્રાસ્ત્રોની મદદ આપવી શરૂ કરી છે. રશિયા ફીનલેન્ડ સાથેના યુદ્ધમાં લાંબો વખત રોકાય એટલે જર્મનીને સૈનિક, આદમી આપી ન શકે એવી કાંઈક વૃત્તિ છે. અમેરિકા પણ ફીનલેન્ડને આર્થિક મદદ આપે છે. સ્વીડન નોર્વે પણ સહકાર આપે છે. રશિયાના મહાન સૈનિકબળને ફીનલેન્ડ જવા ફિઝૂલ્ડએ પરાજય આપ્યો એથી રશિયાના મહાન બળ વિષે જગતની શ્રદ્ધા મોળી પડી છે. ફીનલેન્ડની બહાદુરી ગવાય છે.

પશ્ચિમ મારગ ઉપર

અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો પોતાની કિલ્લેખંધોમાંથી અને જર્મનો પોતાની કિલ્લેખંધોમાંથી તોપોના મારા ચલાવે છે. પરંતુ થોડાં હવાઈમાન સુદ્ધો સિવાય બીજાં કાંઈ નવીન સમાચાર એ યુદ્ધભૂમિમાંથી આવતા નથી. જર્મનો અંગ્રેજો અને તટસ્થ રાજ્યોની સ્ટીમરો સુરંગો, સળમરીનો અને વિમાનો મારફતે કુખાડતા આવે છે. યુરોપ આ મહાયુદ્ધનાં સાધનો પાછળ દરરોજ ચાલીસ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. ત્રણ વરસો પછી યુરોપ તદ્દન મુકશીસ બની જશે. આં યુદ્ધ વસંતઋતુ પછી વિશેષ વિકાસ પામશે. કેટલાંક નાનાં રાજ્યો પણ પરાણે તેમાં ઘસડાશે. યુરોપનું ભવિષ્ય નજળું છે.

તુર્કી ઉપર આક્રમ

અકસ્માત તુર્કી ઉપર ઓઝિંતી મહાન આક્રમ આવી પડી છે. ધરતીકંપે અટોલિયા પ્રાંત ઉપર ગજગ નુકસાન કર્યું છે. લગભગ ૪૦ હજાર માણસો માર્યા ગયા છે, ૩૦ હજાર ઘાયલ થયા છે, ૫૦ હજાર ઘરો પડી ગયાં છે. ધરતીકંપ પછી તોફાન અને તે પછી પાણીની ફેલતી આક્રમમાં લોકોને ભયંકર જનમાલનું નુકસાન થયું છે.

દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિનાં થોડાંક અંગો

નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ

પૃથ્વીત્વ સંસ્કૃતિને આપણે દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ. સંસ્કૃતિ એટલે વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનની વ્યાપક સરણી. આ સરણીનાં ઘણાં અંગ છે. એક અંગ આપણે શી રીતે રહીએ છીએ, શી રીતે જીવન ગુમરીએ છીએ તે. જીવન ગુમરવાની રીતમાં આપણા જીવનની ભૌતિક નજરિયાતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ભૌતિક નજરિયાતો એટલે આપણા વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક જીવનનાં સ્વૂત્ર સાધનો. આ સાધનો સિવાય આપણી સંસ્કૃતિનાં જે પગથિયે આપણે છીએ તે ધોરણુ અગતી રાખવું હોય તો, આ સાધનો સિવાય આપણે ન નસી શકીએ. સાદાર્થનો પ્રશ્ન આલુએ મૂકીએ તો શું આપણે ધર કે કપડાં અને જીવનનાં બીજાં સાધનો સિવાય નહીં શકીએ ? સ્વૂત્ર કે ભૌતિક સાધનો જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ છે એ નિર્વિવાદ છે. ખુરસી ટેમણ સિવાય હું ચઢાવી શકું તો પણ. મારે મારા દૈનિક લખવાના કાર્યક્રમમાં કે મેસવા હાકવાની જીવનસરણીમાં એક સાદાડી કે શેતરંજી તો ભેષ્ટ એ જ ને ? સાધનો સિવાયનું જીવન લૂથું છે. પૃથ્વીત્વ સંસ્કૃતિ એટલે દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ; દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ એટલે આવાં જીવનનાં ભૌતિક સાધનોની લગપૂરતા.

આપણા પૌર્વાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શિનિદુથી “દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ” ને આપણે લુદ્ધ રંગમાં રંગાયેલી નીરખીએ છીએ. ભૌતિક દર્શિનિદુથી નહિ પણ જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શિનિદુથી આપણે “દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ” ને લુદ્ધી રીતેજ સમજીએ છીએ. જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનના બહુ સમીપ્ય એવી રીતે પૌર્વાત્ય અને પૃથ્વીત્વ સંસ્કૃતિના એકજે દાખલા આપું. આ દાખલામાં આ બે પ્રકારનાં દર્શિનિદુનો સારી રીતે સમાવેશ થાય છે. આપણા જીવનમાં પિતૃદેવો મઝ અને આચાર્યદેવો મઝ આ બે જીવનસત્તે ખૂબ જોતજોત છે; દેવત્વની ભાવના માન માન આપવાની ભાવનાથી કે આદર્શીકરણની ભાવનાથી પણ ઘણી પર છે. પૌર્વાત્યમાનસ કે પૌર્વાત્યહૃદય એ ભાવનાને સારી રીતે સમજી શકે છે. પશ્ચિમ માતાપિતાને કે આચાર્યને માન નથી આપવું એમ નહિ, માન તો જરૂર આપે છે. છતાં પણ સંતાન અને માતાપિતા ૧૨મે કે આચાર્ય અને શિષ્ય વચ્ચે સમાનતાનું દર્શિનિદુ વધારે પ્રચલિત છે. શિષ્યસંસ્કારમાં શેષ્ય આચાર્યનો પણ વડો થઈ જોડે એ સમજી શકાય એમ છે અને એવું ઘણી જગ્યાએ પડે છે. પશ્ચિમમાં આવે સ્થળે કે આવા સંયોગમાં શિષ્યના જીવનમાંથી દેવત્વની ભાવના દૂસાર્ધ ન્તય છે. માતાપિતા ઘરડાં ઘણાં હોય, પોતાની શક્તિના બળે જીવન ગુમરવાને મશકિતમાન હોય, પુત્ર કે પુત્રી હમ્મરે ડોલર મેળવતાં હોય, તોપણ તે હમ્મરે ડોલરમાંથી મેક સેન્ટ પણ ન આપે તો નહિ એને એના હૃદયમાં લાગે, નહિ સમાજ એને માટે એક મોટો શબ્દ બોલે, કે નહિ એના ઉપર બહારથી કોઈ પણ બળનું બળ આણી શકાય. ઇલ્ટું આવાં અશક્તિમાન માતાપિતાને રાજ્યની “ધર્મદયા” ઉપર જીવવું પડે. રાજ્ય તેમને માર્થિક મંદં કરે છે. અપેરિકાનાં અસ્તાષ્ટાસે રાજ્યોમાં આવી રાજ્ય તરફથી ચલાવાતી

“ ધર્મદયા ” સંસ્થાઓ છે. આ સંસ્થાઓ લેકા ઉપર નાખેલા કર ઉપર જ નભે છે તે પ્રથમ જુદો છે અને તેમાં પુત્ર પોતાનો ફાળો આવકના પ્રમાણમાં આપે તે પણ પ્રથમ જુદો છે. આ લખવાનો આશય એમ નથી કે બધા જ છોકરાઓ આ પ્રમાણે પોતાની “ફરજ” અદા કરે છે; માનવતાનો અંશ યુરોપ અમેરિકા ઉપરથી જતો નથી રહ્યો, પણ આમ થાય તો નવાઈ પામવા જેવું અહીં કશું જ નથી. આપણા પૌર્વાત્મજીવનમાં ઉપર જણાવેલી સાધન-સંપત્તિની ભૌતિક સંરક્ષિત કરતાં આ પ્રકારની જીવનની નૈતિક સંરક્ષિત ખૂબ જ વિકસેલી છે અને આપણે ભૌતિકસંરક્ષિતને નૈતિક દૃષ્ટિબદ્ધથી જોઈએ છીએ. તેથી “ ભૌતિક સંરક્ષિત ” નું ખરું ને આપણે માટે ઉપયોગી અંગ આપણે જોઈ શકતા નથી.

આપણા વ્યક્તિગત, સામુદાયિક કે રાષ્ટ્રીય જીવનની નિર્માળતા આપણા જીવનનાં ભૌતિક સાધનોના અભાવને લઈને છે. જીવનની ધણીએ વસ્તુઓ સાધનો કે જરૂરિયાતો સિવાય આપણે “ચલાવી લઈએ છીએ.” અમુક વસ્તુની એક બાબુએ આપણે જરૂરિયાત-આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ અને બીજી બાબુએ એ સિવાય ચાલશે-ચલાવી લઈશું એવી માનસિક ગ્રંથી-મનોભાવના (ખરેખર એને “ભાવના” કહેવી કે કેમ એ પ્રશ્નાર્થક છે) ઉપરિચિત કરીએ છીએ. આપણા જીવનની નિર્માળતા આ પ્રકારની એ જાતની વર્તણૂક ઉપર છે. પશ્ચિમના જીવનની સફળતા કેઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા-જરૂરિયાત સ્વીકારાઈ એટલે તે વસ્તુ જીવનની અનિવાર્યતા બની જાય છે અને તે જીવનમાં હોવી જ જોઈએ એ જાતનું માનસ ઉપરિચિત થાય છે, એટલું જ નહિ તેને મેળવવા પ્રયાસ કરી, પશ્ચિમ તેને મેળવે છે. અને એ વસ્તુ મળી એટલે પશ્ચિમના જીવનની સાધનસંપત્તિમાં-ભરપૂરતામાં, આપણી દૃષ્ટિએ, એક ભૌતિકતા વધી. પશ્ચિમમાં ઉત્તરોત્તર આમ સાધનભરપૂરતા વધતી આવી છે અને હજી પણ વધે જાય છે. સાધારણ ચપ્પાચી હું નખ કાપું તો ચાલી શકે પણ તેમ કરવા જતાં એકસરખા એકધારી રીતે નથી કપાતા, ખાંચા ખાંચા રહી જાય છે, માટે મારે ચપ્પા કરતાં પણ સારી રીતે નખ કાપે એવા સાધનની જરૂરિયાત રહી; માટે કેઈ વૈજ્ઞાનિકે મારે માટે નખ કાપવાનું ખાસ સાધન (nail cutter) ધડી કાઢ્યું. પણ આ સાધનથી નખ કાપવામાં-નખને જાડાઈ તો છે જ માટે-ઉપરની બાબુએ અને નીચેની બાબુએ ધાર રહી જાય છે. એ ધાર ધસી કાઢવા માટે એક નાની કાનસ વાપરવી પડે. આનાથી લાજ એ થાય કે ચામડી ઉપર નખ ફેરવતાં ઘસરકો ન લાગે અને નખ સારા લાગે. ચપ્પુ ન વાપરું તો કાતર વાપરું. હવે સીધા પાનાવાળી કાતર સારી રીતે નખ નથી કાપતી એ અનુભવે મને શીખવ્યું. આ મારી જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે કેઈ વૈજ્ઞાનિક મારે માટે નખના આકારને ખેસતી આવે એવી વાંકા પાનાવાળી કાતર ધડી કાઢી. આ એક મેં દાખલો આપ્યો. આ દાખલા ઉપરથી સમગ્રનો કે જીવનની કેઈ પણ વસ્તુને આપણે જરૂરિયાત તરીકે સ્વીકારી તો તે જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે ઉત્તરોત્તર સાધનોની ભરપૂરતા પણ કેવી રીતે વધે જાય છે. આના કરતાં વધારે ચોંકાવે એવો દાખલો આપું કે જેથી જીવનની ભૌતિક જરૂરિયાતો સાધનસંપત્તિ કેવી રીતે વધારે છે તે સારી રીતે સમજ શકાશે. માણસને દાદી બિગે એ સ્વાભાવિક છે, અને જૂના વખતમાં માણસો દાદી વધવા દેતા એ પણ જાણીતું છે. કેઈ યુવાનની બિગતી દાદી તેને દાદી ઉપર દાય ફેરવતાં

પૂર્યા અને તે એને ન ગમ્યું કે એની સ્ત્રીને ન ગમ્યું, મૂળ કારણ શું હતું તે હાલમાં કંઈ કહી શકાય નહિ; પણ દાદી નહિ હોવાની જરૂરિયાત કંઈક અંશે જણાઈ અને તેને કાપવા માટે અત્રો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો. માત્ર અત્રો દાદી ઉપર ધસવાથી ચામડી બગડવા લાગી માટે લોકો સાથુ વાપરતા થયા. શરૂઆતમાં પાણી વાપર્યું પણ સાથુ વાપરવાથી સારું પરિણામ આવ્યું. સાથુનું સાધન જરૂરિયાતમાં વધ્યું. પણ આગળથી સાથુનું ફીણ અદાત્ત કરતાં કંઈ સાધન હોય તો સારું એમ લોકોને લાગવાથી ધણ ઉપરિચિત થયું. હાથ ન જગડે અને સારું કામ આપે. પહેલાં તો લોકો દળમની દુકાને દાદી કરાવી લેતા; પણ વળી ત્યાં એસી રહેતું પડે, દળમ વધી મનસ્વી હોય અને તેના ભાવ વધારે હોય અને દાદી તો મરતા સુધીનું કાર્ય એટલે પોતાનો અત્રો રાખવા લાગ્યા. જૂતા અત્રાની ન્યૂનતાએ પૂરી પાડવા સહીસલામતથી તાડી કરી શકાય એવા અત્રા નીકળ્યા. તેમાં જુદા પ્રાતાની જરૂર પડે; હવે પાનું વધારે ચલાવતું હોય તો તેને માટે ચામડાનો પટો કે પથરીની જરૂર પડે. પટો સારું કામ આપે માટે એને માટે જુદું અંગનું વાપરતું પડે, પથરીને માટે ખાસ તેલની જરૂર પડે. પણ દાદી કરતામાં વખત ઘણો જામ્યું છે ને ધમાલિયા જીવનમાં એકેએક મિનિટની કિંમત છે. માટે હટ દાદી ધર્મ જામ્યો એવા સાધનની જરૂરિયાત રહી, માત્ર લપેટાં માર્યાં કે દાદી ધર્મ ગઈ. કાંઈ વૈજ્ઞાનિકે બેલું વાપરી તેને માટે વીજળીથી ચાલતો સંચો ઘડી કાઢ્યો. આ ઉપરથી સમગ્રજાતે કે જીવન જીવવા માટે જીવનમાં ઉપરિચિત થતી નાનીમોટી બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા જતાં સાધનસંપત્તિ તરફી સપાટામાં વધે જાય છે. સાધનસંપત્તિ સંસ્કૃતિનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. શિશુ માત્ર એક જ પ્રકારના દાંડણાથી ન ચકાવી શકે. અને ચિત્રકાર પણ એક જ પીંછીથી રંગીન ચિત્રો કાઢતો નોંધે છે ! દરેક રંગ માટે જુદી જુદી પીંછી લઈને બેસતું પડે. સંસ્કૃત જીવનમાં સાધનો અનિવાર્ય અંગ છે એ તો સ્વીકારતું જ પડે. પશ્ચિમની દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ એટલે આ સાધનોની ભરપૂરતા. હવે પછી એક સાધન માત્ર એક જ કામ માટે ઉપયોગી હોય. અને ઉપર જણાવેલા નૈતિક દર્શનિદ્ધુ નહિ પણ આ ઉપયોગિતાનું દર્શનિદ્ધુ અહીં પૂરું જ પ્રચલિત છે.

આ પ્રકારની પશ્ચિમની સાધનસંપત્તિ સંસ્કૃતિમાં કાગળનું શું સ્થાન છે તે હું અહીં લખવા પ્રારંભ છું. અને તેમાં આશપ એટલો જ કે કાગળ જેવી વસ્તુ પણ જીવનની ઘણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે એમ છે. કાગળના ઘણાએ ઉપયોગ છે અને ઘણી રીતે આપણા આધુનિક જીવનમાં ઉપયોગી ધર્મ પડે એમ છે. એક જ વસ્તુ જુદી રીતે જુદે રીતે જુદીજુદી જરૂરિયાતો માટે કામમાં લાગે છે. આમ કરવાનો વિચાર આ રીતે ઉપરિચિત થયો. અહીં એક રૂપેનનો વિદ્યાર્થી છે. હિંદમાં બ્રિટિશ સલ્તનતના “ Divide et impera ” રાજ્ય ધોરણ ઉપર અમે ચર્ચા કરતા હતા. એ વિદ્યાર્થીએ આપણે વાપરીએ છીએ એવી જ દિવાલજાની પેટી અડધી ઉઘાડીને અમારા તરફ ધરી. પહેલાં તો પ્રશ્ન અમને થયો કે દિવાલજાની અમને જરૂર નથી—નથી અમે બીડી પીતા કે નથી તે પણ બીડી પીતા—તો શા માટે દિવાલજાનું ખોખું ધરે છે. બીજા વિદ્યાર્થીએ એક દિવાલજાની કાઢીને મોંમાં મૂકી. તે પણ રૂપેનનો વિદ્યાર્થી હતો એટલે તેને એ દિવાલજાના વપરાશની ખબર હતી. વસ્તુ એમ હતી કે જેમ આપણે ખાંડનાં ખાનાનાં રમકડાં બનાવીએ

છીએ તેવી જ રીતે આ પણ ખાંડ અને ખીજ ખાવાની વસ્તુ પણ દિવાસળીના આકારમાં લાલ ટપકા સાથે અને દિવાસળી જેવા બોખામાં ભરી રાખેલી, જેમ કળના ડાખા આવે છે તેવી જ રીતે. ખીસામાં રાખી શકાય અને શોખ થઈ આવે ત્યારે એકાદ દિવાસળી કાઢીને મોંમાં મૂકાય. આપણે કહીએ છીએ કે લોકોમાં શોખ નથી તો વસ્તુઓ જનાવાય પણ શી રીતે? ખાંડનાં રમકડાં બાળકને ખાવાં ગમે છે. જે શોખ બાળકમાં કેણે ઉત્પન્ન કર્યો? કદોઈની આ વસ્તુ જે રમકડાંનાં આકારમાં ન જનાવવામાં આવી હોત તો શું બાળકને ગમત? પેંડા કે બરફીનાં ચક્રાંના રૂપમાં મીઠાઈ ગ્રાહ્ય કરતાં એક કે બે પૈસામાં આવી રીતે દિવાસળીની પેટી રૂપી મીઠાઈ મળતી હોય તો નવીનતા ખાતર પણ કદોઈનો ધંધો શરૂઆતમાં સારો ચાલે અને તેને એમ લાગે કે હવે ધંધો પડી જવા લાગ્યો છે તો ખીજ નવીનતા ઉમેરે. લોકોના “શોખ” ઉપર એકનો એક ધંધો લાંબો વખત ચલાવી શકાય.

આ તો માત્ર દાખલાઓ થયા. કાગળની બાબતમાં પણ એવું જ છે. કાગળનો ઉપયોગ લખવાના કામમાં ધણે મોટે લાગે કરીએ છીએ. સારીએ દુનિયાનું વિદ્યાધન કાગળ ઉપર લખાયેલું રહ્યું છે; વ્યક્તિઓ દુનિયામાં આવે અને ચાલી ગયે છતાં યે એ સંપાદન કરેલું ધન માણસ પોતે જાણી નોંધતે વેંડફી ન તાપે ત્યાં સુધી તો રહેવાનું જ છે. સાહિત્ય, કળા, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન—સારુંએ માનવજીવન કાગળ ઉપર લખાયેલું છે. આ રીતનો કાગળનો ઉપયોગ તો હાલમાં સર્વસામાન્ય છે. તો પછી બીજે શેા ઉપયોગ થાય? જાપાનના રહી કાગળ પડીકાં બાંધવા કામ લાગે. દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ એટલે જીવનનાં રથૂળ સાધનો. તો કાગળરૂપી રથૂળ સાધન પુસ્તકો સિવાય જીવનમાં કયાં વાપરી શકાય અને વાપરી શકાય તો તેની કિંમત અંકાવી નોંધએ. જે સાધનની કિંમત ન અંકાય તેને સંસ્કૃતિમાં રથાન નથી. અને દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિમાં તો આવા રથૂળ ભૌતિક સાધનની કિંમત ખાસ કરીને અંકાવી નોંધએ. વસ્તુની કિંમત તેની જરૂરિયાત અને વપરાશ ઉપર છે કાગળ જીવનમાં ધણી જગ્યાએ વાપરી શકાય એમ છે, માત્ર તેના આકાર અને ઘાટ બદલવાની જ જરૂર છે. કાગળના ખાલા રકાખી કેમ ન બની શકે? પશ્ચિમમાં તો આ રીતે કાગળનો ધણોએ - ઉપયોગ છે. માત્ર કાગળ જોડો નોંધએ એટલું જ ને? મોટી રકાખી હોય તો પતરાળોની જગ્યાએ વાપરી શકાય. કાગળમાં ખાવાનો વિચાર આપણને દલાય ભયંકર લાગશે. પતરાળોમાં ખવાતું હોય તો કાગળના વાસણમાં વધારે સારી રીતે ખવાતું નોંધએ, કારણકે પતરાં જે રસાયણિક દ્રવ્ય (cellulose)નાં બનેલાં છે તેના કરતાં વધારે શુદ્ધ દ્રવ્યનો કાગળ બનેલો છે. અહીં આમ કરવું જ નોંધએ એમ હું નથી કહેવા માગતો. વાપરવું ન વાપરવું વ્યક્તિ ઉપર નિર્ભર છે. મારો આશય માત્ર કાગળના વપરાશની વિવિધતા બતાવવાનો છે. પાણી પીવાના ખાલા પણ કાગળના બનાવી શકાય. હાથમોં લોહવાના રૂમાલ કાગળના બનાવી શકાય. ઉમણી કે પીકનીક કરવી, અને જમણ કરવાં પણ આપણને ગમે છે. સામુદાયિક જીવનનાં આ અંગ છે. એટલે ગમે તેમાં નરાર્થ નથી અને સામુદાયિક જીવન માણવાના આદ્યથી એ થતાં હોય તો એમાં કશું જ ખોટું નથી. આવે સ્થળે આવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થઈ શકે. જે કાગળમાં વિદ્યાધન સમાયેલું છે તે કાગળ અજખાત કેમ ન બની શકે એ હું સમજી શકતો જ નથી. ખાખરના પાનના દડિયામાં લેવાની દુકાનેથી આપણે દહીં અને શીખડ લાવીએ.

કાગળનું વાસણું ન બનાવી શકાય ? અહીં તો કાગળના પાકમાં પેક કરેલો આર્થિકીય યોગલેટ વગેરે માટે કાગળ લોકો વાપરે છે. નહિ ઢળવાનો કે નહિ કપડાં બગડવાનો ભય, લાપનોલિયમ પેપરથી દીવાલની અને સિલિંગની શોભાં પણ પ્રધારી શકાય અને સારા ચિત્રામણ સાથે લાપનોલિયમ કાગળ વાપરવાથી દીવાલો ચીતરવી પણ ન પડે. તોરણ તરીકે તો રંગીન કાગળનો ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ. વીજળીના દીવા ઉપરના ધૂમટ આપણને કાચના ગમે છે અને કાચના ધૂમટ વાપરીએ છીએ. પણ કાગળના ધૂમટ કાચ કરતાં પણ વધારે શોભા આપે એવા બનાવી શકાય છે. જોઈએ તે આકારના અને જોઈએ તે કિઝાર્ધન ઉપર આંકો શકાય. લાંબવાનો ફોટો એ સંભવ જ નહિ. અને શોભા જોઈતી હોય તો નીચલી કિનારી ઉપર રેશમી ફોટોઓ લટકાવી શકાય. આમ કાગળનો ઘણી જગ્યાએ જીવનમાં વપરાશ વધારી શકાય.

વ્યાપ્ત્યર્થને આપણો આદિસંસ્કૃતિમાં રચાન હતું. હવે તો આપણે માત્ર પગરક્ષાના કામમાં જ ચર્માધાન-ચર્મધારણ કરીએ છીએ. પણ અહીં તો એ ચર્માધાનનું પુનરુત્થાન થયેલું હું દેખું છું. નીચે સરસ બોલા કપડાનું અસ્તર હોય પણ ઉપર તો ચામડું જ—સુવાળું હોય એ તો અનિવાર્ય છે. આવાં કપડાં અહીં ઘણાં પહેરે છે. ન ચૈત્તે કલેદયન્યાયો ન શોષ્યતિ માસ્તઃ (હંડી પવન અને પાણી રૂપી) પ્રકૃતિની પ્રતિકૂળતાઓ પૂરી પાડવા માટે જ તો. સ્ત્રીઓ પોતાને માટે વાળવાળાં સુંવાળાં ચામડાં વાપરે છે તે તો જાણીતું છે. આ પ્રમાણે ઘણાં દાખલાઓ આપી શકાય.

પણ વિજ્ઞાનમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અન્નેક છે. વિદ્યાગોના વિજ્ઞાન અને ઉત્તોગના પ્રદર્શનમાં અમને તરસ લાગી પ્રપારચાન તો બોળી કાઢ્યું. પણ નળમાંથી પાણી કેવી રીતે બહાર કાઢવું એ પ્રશ્ન ધર્ષ પડ્યો. નહિ ચાંપ, નહિ કળ કે નહિ ચકલી તો પાણી પીવાય શી રીતે ? ઉપર એક વીજળીનો દીવો હતો. નીચે ઝીણા અક્ષરે “નમેા” (Lean) આટલું લખેલું હતું. નમ્યા કે તરત પાણીની ધાર મોંમાં આવીને પડી. કાચી આમ બંધું તે જાણવાની કુતૂહલતા ધર્ષ. ચાતક મોંદું પહોણું કરીને બેસે અને વરસાદ પડતો હોય તો પણ એક ટીપુ પાણી મોંમાં ન પડે તો અમને તો અનાયાસે પાણી પીવાનું મળ્યું. વરતુ એમ હતી કે દીવાનો પ્રકાશ કાચની નાની બારીમાં ધર્ષને નીચે પાણીની ટાંકીમાં રાખેલી ચાંપ ઉપર પડતો. નમવાથી પ્રકાશ બારી ઉપર પડતો બંધ ધર્ષ જતો અને પ્રકાશના બંધ ચવાથી આ ચાંપ બિચડી જતી અને પાણીનો નળ ચાલુ થતો. પાણી બહાર નીકળતું. વીજળીને ઘણા કામમાં વાપરવામાં આવે છે પણ માત્ર પ્રકાશના કિરણથી ચાંપ ઉઘાડવા બંધ કરવાની “શક્તિ”નો માણસની જરૂરિયાતમાં લાભ લર્ષ શકાય છે. આવી કસમતોમાં વિજ્ઞાનનો કેટલોયે ઉપયોગ થતો હશે ! વિજ્ઞાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું સુંદરમાં સુંદર અંગ છે. આપણને કંઈ પણ શીખવાનું હોય તો તે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જ છે.

પ્રેમાનંદ જયન્તી—એક અદ્ય બોધ

પ્રોફે. આ. ડ. ત્રિવેદી

ભાર્ગવચંદ્ર જુન ચારેક દિવસ પર આજની સમાનું પ્રમુખપદ લેવાની મને વિનંતી કરવા આપ્યા. અનેક સ્થળે મેં કહ્યું છે ને હું ફરીથી કહું છું કે સલાઓનો ને ભાવણોનો મને શોખ નથી, બલકે તેથી હું દૂર રહું છું. પણ મારું જીવનસૂત્ર “પ્રેમવશ જગત” છે; અને જોને હું ચાહું ને જો મને ચહાયે, એવા મારા એક ધારના પ્રિય શિષ્ય ને હાલના પ્રિય મિત્ર મને વિનંતી કરે તેને ઝાકારો કરવો મારે અશક્ય છે; તેથી જો કે હું સાહિત્યસભા સાથે અત્યારે સ્થલસામીપ્યમાં પણ નથી ને મન:સામીપ્યમાં પણ નથી, છતાં અરવિંદના પ્રેમથી આકર્ષિત હું આજનું કાર્ય કરવા હાજર થયો છું.

મારી સ્નેહુમીમાંસા

આ સ્થળમાં આ પ્રસંગે સાહિત્યસભા પર ફપક આરોપી મારું. મન પ્રેમાનંદની પ્રખ્યાત પંક્તિઓના સ્વરૂપ અનુભવે છે:-

“પછી સામળિયો બોલિયા, તને સાંભરે રે;

“હાજી નહાનપણીની પેર, મને કેમ વીસરે રે.”

આપણે આમ કર્યું, આપણે તેમ કર્યું, આપણે સાથે શિક્ષા માગતા, આપણે સુખદુઃખની વાત કરતા, વગેરે વગેરે સ્નેહસરિતાના પ્રવાહમાં તેનાં પાછલાં વહેણને સ્પર્શેલાં લીલાંસુકાં ક્ષેત્રો વા તેની નીચે આવેલા નાનામોટા ખડકપત્થરો વા તેનાથી પ્રકુલ થયેલા કિનારાનાં સુંદર ઉઘાનોનાં સ્મરણુશાન પ્રેમાનંદ મધુરતાથી કહ્યાં છે, કારણ કે મનુષ્યનું માનસ જ એવું છે કે તેને સ્નેહનાં સ્મરણો અત્યંત મધુર લાગે છે; શાળામાં શીખેલો ઇતિહાસ તે ભૂલી જશે, પણ અનુભવેલા સ્નેહનો ઇતિહાસ તો તેની પોતાની આખી જિંદગી સુધી કાયમ ને કાયમ રહેશે. આવી માનવ આસિયતને વશ હોવાથી મને પણ આજની સમાને મળતાં ઉમળકા ઉદ્ભવે છે.

આપણે આમ કર્યું, આપણે તેમ કર્યું, આપણે શિક્ષા માગી સમ્યો ને આજીવન સમ્યો વધાર્યા, આપણે નાટકો ભજવાવ્યાં ને આપણે સ્નેહસંમેલનો કરાવ્યાં, આપણે સ્વર્ગસ્થ પુણ્યસ્થોક મહારાજ સાહેબ શ્રીમંત સર સયાજીરાવને તેમના હીરક મહોત્સવ વખતે માનવ આપવાનું ગૌરવ ભોગવ્યું ને આપણી જ સમાના આશ્રયે ઉપયોગી સામાજિક વિષય પર ચર્ચાને અંગે તેમની પ્રભાવશાળી હાજરીનું માન માણ્યું, સાહિત્યસભાનો પ્રાણ ગણીએ તો સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ-તે પ્રવૃત્તિ વડોદરામાં ઘેરઘેર સ્થૂળ રૂપે હાજર રહે તે હેતુથી “આનંદ અને સંસ્કૃતિ”ના મુદ્દાલેખથી ત્રૈમાસિક ‘સાહિત્યકાર’ શરૂ કર્યું; ચલાવ્યું, ને તેના જ લવિષ્ય કથન મુજબ “સભાનો સહકાર” હતો ત્યાં સુધી તેને જીવવા દીધું અને એવી રીતે એના જ પ્રથમ અગ્રલેખને ખરો પાડ્યો કે “નિરુત્સાહી ને નિષ્પ્રયોજન દીર્ઘઆયુષ્ય ભોગવવા કરતાં અદ્ય આયુષ્ય ભોગવવું એ વધુ ઈચ્છવાળો છે.” આ

પ્રમાણે આપણે અલ્પ સમય માટે અનેક ને અનલ્પ આનંદો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. પણ એ આનંદજીવનક્ષેત્ર પર—

“શીતળ વાયુ વાયો ધણો, તને સાંભરે રે;

“ટાઢે થર થર ધ્રુજે દેહ, મને કેમ વીસરે રે.”

શીતળ વાયુ વાયો, નંદીએ પૂર આપ્યું, વીજળીના ચમકાર થયા, “સજ્જા” અને હું દિશમોડ્યાં બન્નાં, અને પ્રેમાનંદ કહે છે કે:—

“ગુરુજી બોળવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે;

... ..

“આપણને હૃદિયાગું ચાંપિયા, તને સાંભરે રે;

“પછી તેડીને લાગ્યા ઘેર, મને કેમ વીસરે રે.”

પ્રેમગોઠડીમાં નાનામોટાનો ભેદ હોતો નથી; તેમાં તો ગુરુ પણ શિષ્ય અને ને શિષ્ય પણ ગુરુ બને. આજને પ્રસંગે શિષ્યે બૂઠાં પડેલાંને બોળવા નીસરી “સજ્જાને” ને મને “હૃદિયા શું ચાંપિયા” નો લાવભીનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન કર્યો છે; તે માટે ફરીથી અરવિંદ ખૂચતો હું ઉપકાર માનું છું.

પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા

આજનો પ્રસંગ રંગન સાથે બેલાશક જ્ઞાન પણ આપશે. પ્રેમાનંદ એટલે ગુજરાતની કાવ્યવાદિકામાં સુંદરમાં સુંદર પુષ્પ. એ પુષ્પની સુવાસ વર્ષો સુધી આણુ રહી છે અને આણુ રહેશે.

પ્રેમાનંદ શા માટે લોકપ્રિય કવિ થયો ને શા માટે પ્રેમાનંદને માટે વડોદરાએ મગર રહેવું ભેષ્યે તે લાઈ બજેન્દ્ર પંડ્યા સારી રીતે સમજાવશે. તેમના વિષયનું શીર્ષક જ તે એકાક્ષરી મીમાંસાકૃષ્ટે રહી ર છે: “રસરાજ પ્રેમાનંદ.” એકે. રસ એવો નથી કે જે પ્રેમાનંદ અણુરૂપીસો રાખ્યો હોય. સાહસિતેર વર્ષ પહેલાં, પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતાનું કારણ સમજાવતાં નવલરામ લખે છે:

“એનાં ધણાંબરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. હમ્મરાંને સુદામાચરિત્ર ચનિવારે, અને હંડી રવિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એવું એખાહરણ તો ઉઝળી જ રહે છે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહળ કરી નાંખે છે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજ ચાલે છે. આદના દંડાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વચ્ચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ફિટકાર પાડવામાં કંટાડે છે... સ્ત્રીના અધરણીની વખતે... મોસાણું અવગણવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ ધઈ પડ્યો છે. એખાસાના દંડાડામાં ત્યાં (સરતમાં) એક પણ ગામડું એવું નહિ માલમ પડે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ નહિ વચ્ચાતો હોય.”

આજના જીવનના રંગરાગ

એ બધું ખરું છે, પણ જે જીવનને આ બધું સ્પર્શે તે જીવન આજે નવીન

રંગરાગોથી પલટાઈ રહ્યું છે; પલટાઈ શું ? કહો કે ઉલટાઈ રહ્યું છે. આજે ગુરુને ઘેર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા નથી અને ગુરુને માટે વનમાં જઈને કાઢ લઈ આવે એવા વિદ્યાર્થીઓ તો સ્વપ્ને પણ હોઈ શકે. આજે ગુરુઓને હાથે પણ વિદ્યાનું દાન નથી થતું પણ વિદ્યાનું વેચાણ ચાલુ છે. આજે વિદ્યાપ્રાપ્તિને વિદ્યાર્થી ગુરુ પ્રતિના ઝગણુ તરીકે સ્વીકારતો નથી, ને ન જ સ્વીકારે; વિદ્યાપ્રાપ્તિ તો આજે કરારપ્રાપ્ત ગમ્મરુ લાસ જ બની ચૂકી છે. વળી આજની ઓખાઓને બંધનમાં રહેવું પડતું નથી અને આજની ઓખાઓને ચિત્તભેજાની જરૂર પણ પડતી નથી. આજે સ્વયમેવ ને નીડરપણે પ્રેમપ્રેરિત યુવતીઓ પોતાના પ્રેમપાત્રના સમાગમ શોધી શકે છે. તેમજ આજે અધરણી ઉત્તમવાનો રિવાજ મોટે ભાગે છતિદાસને પાને ચઢી ચૂક્યો છે, અને શ્રાદ્ધના આચારની પણ લગભગ એ જ દશા ઉત્પત્ત થઈ છે. તે તો કીક, પણ રૂપરંગ ને વસ્ત્રપરિધાન વગેરે વગેરેમાં પણ કાન્તિ પ્રવેશી ગઈ છે. આજે દમયંતીનો ચોટલો વખાણુલો કે નૂતન યુવતીના બોજા હેર વખાણુલો, એનો એક જ ઉત્તર નહિ મળે. અને આજે નાસિકાની વેસર ને અણુવટ વીછવા ને બાણુબંધ ધારણ કરીને કોઈ યુવતી કોલેજમાં આવે કે જાહેરમાં ફરે તો તે આકર્ષણનું પાત્ર અને કે ઉપહાસનું પાત્ર બને તેવો તો પ્રશ્ન પણ પૂછવાની હું હિંમત નહિ કરું.

જીવન ને સાહિત્ય

સારાંશ, પ્રજાના આનંદની જે જે વિગતો વર્ષો પહેલાં હતી તે આજે હયાતીમાં નથી ને કાલે તો અલગપણ નહિ જ હોય. તેટલા માટે મારું કહેવાનું કે ભૂતનું. યશોગાન વર્તમાનની યશઃસિદ્ધિ નથી, અને તે લવિષ્યનું માર્ગદર્શન તો બાંચે જ હોઈ શકે. પ્રેમાનંદની પ્રશંસાનો આજનો પ્રસંગ આપણામાંના કોઈ જ આજે અનુકરણીય કાવ્યપ્રવૃત્તિના માર્ગદર્શક સ્થાન તરીકે નહિ જ ગણીએ તેની મને ખાતરી છે. આજનો પ્રસંગ પ્રેમાનંદની ઐતિહાસિક મહત્તા ગાવા પૂરતો જરૂર આપણે ઊઝની શકીએ, અને તે સંપૂર્ણ ચોગ્યતાથી ઊઝની શકીએ. છતાં તેમાંથી લેવાનો બોધ ને તેમાંથી શોધવાનું માર્ગદર્શન મારે મન બીજું જ છે. પ્રેમાનંદની મહત્તાનો આધાર શેના પર હતો ? પ્રેમાનંદ એના સમયના જનસમાજના જીવનને સ્પર્શી શક્યો ને તેમાંથી સાહિત્યના બધા રસ ઉપજાવી શક્યો તે માટે.

પરિવર્તિત પ્રેમાનંદની અપેક્ષા

પણ જીવન બદલાય તો સાહિત્ય પણ બદલાવું જ નેપર્યજો. જીવન બદલાયું છે તે નિર્વિવાદ છે. તે જીવનને અનુરૂપ, તે જીવનને બંધ બેસતું, ને તે જીવનને આગે ધકેલતું સાહિત્ય ઉપજાવવા આપણે આ જ્યંતીને અંગે વિચાર કરીને પ્રેરાઈએ તો આપણે લાસકારક રીતે એ જ્યંતીને ઊઝની ગણી શકાય. આજના જીવનમાં જે નવીન ભાતો પડી ચૂકી છે ને પડી જાય છે, તેને અંગે વાસ્તવ કાવ્યો, તેમજ આદર્શવાદી કાવ્યો આપણે રચી શકીએ, અને રચી શકીએ નહિ તો નિશાન તેમાં રસ લેતા યઈ શકીએ તો પ્રેમાનંદનો અમર પુરુષ જરૂર તેથી સતોષાસે; કારણ પ્રેમાનંદ પોતાના સમયનું જીવન ઝીલ્યું હતું ને ત્યાં જ તે સફળ કવિ થયો હતો.

પ્રેમાનંદ આપણને ગમે છે, પણ વર્તમાનને ન સ્પર્શે એવાં પ્રેમાનંદનાં મધ્યકાલીન આખ્યાનોના કરતાં વર્તમાનને સ્પર્શે એવાં અપ્રેમાનંદોનાં અલ્પકાલીન ઊર્મિગીતો આપણને વધારે ગમે છે. પ્રેમાનંદ આપણને ગમે છે, પણ આજના સમાજજીવનને ન બંધ બેસે એવા પ્રેમાનંદનાં લાંબાં લાંબાં ગાણાંઓના કરતાં અપ્રેમાનંદોનાં ટૂંકાં ટૂંકાં અલ્પતન જીવનને ઝીલતાં મધુર ગાનો આપણને વધારે ગમે છે. અને પ્રેમાનંદ આપણને ગમે છે, પણ એકરંગી અલંકારથી ઓપાઓલાં પ્રેમાનંદનાં વર્ણનોના કરતાં અપ્રેમાનંદોનાં વિવિધરંગી સાદાં અનલકૃત કર્વો આપણને બેલાશક વધારે ગમે છે. અર્થાત્ વર્તમાનને ઝીલતો રસરાજ કાઈ અલ્પતન પ્રેમાનંદ પાકે તો જ વર્તમાનનો તે લોકકવિ ચર્મ શકે. પરિવર્તિત જીવનને ઝીલવાને સમર્થ કાઈ પરિવર્તિત પ્રેમાનંદ જ હોઈ શકે. સમાજ પ્રેમાનંદને સંભારે છે, કારણ તે વર્તમાન સમયનો પ્રેમાનંદ માગે છે.

સાહિત્યસભાને આશીર્વાદ

અને છેવટે, આવો પ્રેમાનંદ પાકે યા ન પાકે, આવી જયંતીઓ થાય યા ન થાય, છતાં મારી એક ધૃત્વ હંમેશ પ્રમળ રહેશે. તે એ જ કે વડોદરાની સાહિત્યસભાને દિન પ્રતિદિન વિજય મળે, સમાજના સમગ્રો વધવા રહે, તે fullerlife એટલે કે વધારે સંકીર્ણ, વધારે પ્રકુલ જીવન હવે અને હીર્ષ આધુન્ય મોખવે, ને એવો જ તેને મારો સરનેહ આશીર્વાદ છે. *

* વડોદરા સાહિત્ય સભાના વાર્ષિકસંવર્ષમાં પ્રેમાનંદ જયંતી પ્રસંગે તા. ૪-૨-૪૦ના રોજ આપેલું બાપણ.

સૂચના

(રાગ-પૂર્વ)

વાગી રહી મધુરી શરણાઈ,
રાગિણી પુરવી ચોદિય છાઈ;
કામ સહુ ઘરનાં પરવારી,
જાય મળી ટોળે પનિકારી;
આથમતા રવિની બલિકારી,
આલ રહું નિજ અંતર ગાઈ.
ચેત પડે નવ અંતર માંહી,
કોણ રહું જોડાવી ત્યાંહી ?
મટકું એક દરી ચિતકારી
અંતધનિ થયો દિનરાઈ.

‘પુંડરીક’

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

પ્રધાન ઇચ્છે છે કે વર્તમાનપત્રો પર સરકારનું નિયંત્રણ ઓછામાં ઓછું રહે. સરકાર બહેન ગમે તેટલી લોકનિયુક્ત હોય, તેની પણ બૂલો થાય છે; અને ચૂંટણી પછી પણ દિનપ્રતિદિન લોકમત સમજવાનું, નિર્ણય અને નિઃસંપ્રદ લોકમત સમજવાનું, સરકારને માટે અત્યંત જરૂરી છે. તેથી દેશનું વૃત્તવિવેચન જેટલું સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ રહે એટલું વધારે સારું છે. વૃત્તવિવેચન એક સ્વતંત્ર સંસ્થા છે. લોકોના હિતની રક્ષા કરવી, ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવી, અવાજહીન વર્ગોનાં દુઃખ વ્યક્ત કરવાં, બિભક્ષિત મતોનો ઉઠાપોઠ કરવો, એ બધી વાતો સામાજિક જીવનના વિકાસ માટે ધણી જરૂરી છે. આ માટે જેમણે પોતાની જાત, પોતાનો બધો સમય, પોતાની હુદ્દિશક્તિ, અને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું છે, તેમનું જીવન અને કાર્ય અત્યંત પવિત્ર છે. પ્રાચીન કાળમાં તપસ્વી, નિઃસંપ્રદ અને અકિંચન બ્રાહ્મણો પર જેવી રીતે રાજાનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો રહેતો, એવી જ રીતે આજે પણ ન્યાયાધીશ, અધ્યાપક અને વૃત્તવિવેચક એ ત્રણ સમાજ-સેવકોને રાજસત્તાના બધથી હમેશાં મુક્ત રાખવા જોઈએ.

ન્યાયાધીશ, અધ્યાપક અને વૃત્તવિવેચક એ ત્રણેનું જીવન અને કાર્ય પવિત્ર હોવાથી, એમના ઉપર રાજસત્તાનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ, એ સિદ્ધાંતના સ્વીકારની સાથે જ એ સવાલ ઊઠે છે કે જો એ ત્રણે ઉદ્દેશ યર્થ નથી, એમનું જીવન સમાજવિરોધી અને એમનું કાર્ય સમાજવિનાશક યર્થ નથી, તો એમના ઉપર કોનો અંકુશ ચાલે? અલૅણી વસ્તુઓમાં સ્વાદ લાવવા મીઠું કે રામરસ નાખવામાં આવે છે. પણ જો મીઠામાં જ મીઠાપણું કે રામ ન રહે તો એમાં શું મેળવવું જોઈએ કે જેથી એ મીઠાશવાણું બને? આ પ્રશ્ન ઘણો જૂનો છે.

સમાજમાં બધા પ્રકારના બ્રાહ્મણ લોકો રહે છે. પરંતુ હરેક સમાજના ખૂરા લોકો પણ પોતાના જ દિલને માટે સર્વોચ્ચ આદર્શ સામે શિર ઝુકાવે છે; એની જ પ્રતિજ્ઞા વધારે છે. જૂઠું બોલનાર પણ એમ જ ઇચ્છે છે કે લોકો એની સાથે સંસ્પર્ધથી જ વર્તે અને સમાજમાં સત્યની જ પ્રતિષ્ઠા રહે. પોતાના જૂઠાને જો એ લાભ મેળવવા ઇચ્છે તો પણ સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠિત સત્યની સહાયથી જ તે એવું કરી શકે છે. ન્યાયાધીશ, અધ્યાપક અને વૃત્તવિવેચક એ ત્રણેને ધક્કો મારવાની કાશીશ વ્યક્તિઓ તરફથી ધાય છે, પણ સામાજિક ઇચ્છા તો એ જ છે કે એ ત્રણે સંસ્થાઓ પવિત્ર રહે.

આ આદર્શ સમાજ હવે છોડવા લાગ્યો છે એ દુઃખની વાત છે અને સંધિકાળમાં ધણી વાર એવું જ બન્યા કરે છે. જૂનાં ઉચ્ચ આદર્શોના બધા લાભ તો એને મળે છે જ, અને તવા અવતત આદર્શોની બેજવાળદારી તે અખત્યાર કરે છે. તીર્થના પંડા લોકો પહેલાં ધર્મચુરુ કહેવડાવતા હતા, પણ ધીરે ધીરે ચાત્રાણુઓના ગિદમતગાર અને ‘હાઉસ એવન્ટ’ બની ગયા છે. એ દરમિયાન એમણે સમાજને ઠીક દૂંટી લીધો, ‘સમાજની ગદાનો અયોગ્ય લાભ ઉઠાવ્યો.

એક સમય હોતો ત્યારે સાહિત્યસેવી લોકો લોકચુરની પદવીવાળા હતા. આજે પણ એમ જ છે. પરંતુ સાહિત્યની શક્તિ ભેદ કેટલાય લોકોએ ચારિત્ર્યહીન કે ચારિત્ર્યવિમુખ નહ, વિદ, અને રંજકનો આદર્શ પોતાની સામે રાખી, સાહિત્યસેવીની પ્રતિષ્ઠાનો લાભ ઉઠાવ્યો અને આદર્શને નીચો પાડ્યો. એવી જ રીતે કેટલાક અધ્યાપકો પણ પોતાની ક્વળ વિષયવિવેચક કે પાઠ્યપુસ્તકોના સંક્ષેપક માની ચારિત્ર્ય અને સમાજસેવાની બાબતમાં પોતાની જવાબદારી નથી માનતા અને વિદ્યાર્થીઓ સામે પોતાની છવનરીતિ દ્વારા જે બીજો આદર્શ રજૂ કરવો ભેદ એ તેની જ હાંસી કરીને કૃતાર્થ થાય છે.

આ બધી વૃત્તવિવેચનમાં સૌથી વધારે ફેલાઈ છે. લોકોને સમાચારની જિજ્ઞાસા હોય તે સ્વાભાવિક છે. લોકતંત્રના દિવસોમાં એ હળવર ગણી વધી જાય છે. લોકોને સમાચારો માટે જેટલી આતુરતા હોય છે એટલી તેમના સત્યાચલના નિર્ણય માટે નયો હોતી. તે સિવાય, લોકોમાં માનવસહજ રાજદ્રેષ તો હોય છે જ. અહેવાલવાથી લોકો બહેકે છે. લોકોમાં જેટલું અજ્ઞાન વધારે, તેટલા તે વધારે બહેકે છે. જેમની પોતાની છુદ્ધિ ઓછી હોય છે તે ઉદારતા કરતાં ચતુરાઈને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. ઓછી છુદ્ધિને લીધે જેમને છવનમાં પગલેપગલે દારવું પડે છે તે તો દુનિયામાં બધે જ ડગ્યાછ બેવા છડે છે. જેમ ગુપ્ત જિભારીવાળા માણસો ધૂર્ત દવાગળાઓના ફંદામાં સહેલાઈથી ફસાય છે તેવી જ રીતે, દુનિયામાં બધે ચાક્યાછ, દગ્યાછ અને હીનતા બતાવનાર લોકો છુદ્ધિહીન માણસોને પોતાના હિતકર્તા જેવા જણાય છે. અને એક વખત આ દેવારોપણની વિદ્યા બધી જાય તો, સાચે જ, લોકોની છુદ્ધિ પણ એવી જ થતી જાય છે. પાપ વાવવાથી દુરાચારની જ ફસલ લણવાની થાય છે.

એવી સ્થિતિમાં વૃત્તવિવેચક કુર્જનનું કામ કરવા માંડે છે. ત્યારે છુદ્ધિહીન અને ચારિત્ર્ય વિશે ઉદાસીન લોકોમાં એનો પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે. 'જેવા સાથે તેવો' એ ન્યાય મનુષ્યને ગમેતેટલો નીચે પાડનાર ભડે હોય, પણ તે મનુષ્યસ્ત્રાવમાં દહમૂળ થઈ ગયો છે. એક માણસ પડ્યો તો બીજાને જાણે એના જેટલું પડવાનો અધિકાર મળી ગયો. એક માણસ ગાળ દે તો જવાબમાં બે નહીં તો ઓછામાં ઓછી એક ગાળ દેવાનો બીજાનો અધિકાર સમાજે માની જ લીધો.

હીનદષ્ટિ, હીનશ્રદ્ધિ દ્રેષ અને અવિશ્વાસના પ્રસારથી લોકો રાજ થઈ શકે છે, એ ભેદ તે જ વૃત્તવિવેચનમાં એનું ભેર વધે છે અને સામાજિક છવનનું અધઃપતન જ નહીં પણ એનો સર્વનાશ થઈ જાય છે.

આ સ્થિતિમાં આ સામાજિક દ્વણનો શો ઉપાય થઈ શકે? સરકારના કાયદા તો એની પાસે હોય છે જ. પણ સરકાર સરકારમાં ફેર હોય છે. ત્યાં સુધી સમાજમાં ચારિત્ર્ય-પ્રેમ હોય છે ત્યાં સુધી સરકાર પર પણ એની અસર પડે છે. વિદેશી સરકાર તો પોતાની મજબૂતી માટે પોતાનું શાસન દોકાર બનાવી શકે છે, બનાવે છે. પણ જેમાં પોતાની મજબૂતીનો પ્રશ્ન ન હોય, જેવા પ્રશ્નો પર એ સખત હોય કે પછી ઉદાસીનતા પણ બતાવે, પણ લોકતંત્રમાં હમેશાં કાંઈક કમજોરી હોય છે જ. ત્યાં કોઈ લશ્કરી સત્તાનું રાજ્ય હોય ત્યાં સત્તાધારી બહુ જૂડું ગમે તે કામ હડતાથી કરી શકે છે. ત્યાં ચારિત્ર્ય, સહચાર અને

નિઃસ્વાર્થ લોકસેવાની પ્રતિષ્ઠા હોય ત્યાં જ નીતિશક્તિને લોકશક્તિનો પૂરો આધાર હોવાથી લોકતંત્રની સરકાર મજબૂત અને કાર્યક્ષમ હોઈ શકે છે.

જ્યાં જનતામાં પક્ષાપક્ષી વધી જાય છે ત્યાં વ્યક્તિવાદ અને વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા ગમે તેટલી ફૂલેફાલે પણ નૈતિક આદર્શ તો કાંઈક ક્ષીણ થઈ જ જાય છે અને લોકતંત્ર તો એકદમ કમજોર થઈ જાય છે. પરરાજ્ય હકાવતી વખતે, સ્વતંત્રતાની રક્ષા વખતે અથવા રાષ્ટ્રીય મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરતી વખતે લશ્કરીતંત્ર સૌથી પહેલાં દેશમાં અંદર અંદરના પક્ષનો જ પહેલો નાશ કરે છે. એ સિવાય રાષ્ટ્રીય સામર્થ્ય સંગઠિત નથી થઈ શકતું.

જ્યાં લશ્કરી સામર્થ્ય ધ્રુવ નથી મનાતું, અને કેવળ નીતિશક્તિ ઉપર જ આધાર રાખવામાં આવે છે ત્યાં પક્ષો ઓછા કેવી રીતે કરવા એ એક મોટા સવાલ જ છે. દુર્જનોને જ્યાં અભયદાન મળે છે, ત્યાં તેઓ પક્ષ વધારી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવી શકે છે.

આ યુગની એ ખાસિયત છે કે દરેક દુઃખ અથવા અભાવને માટે લોકો કાં તો કાયદાની મદદ ઇચ્છે છે અથવા પાઠશાળાઓ કે અખબારો દ્વારા પ્રચાર કરી ફતેહમંદ થવાની આશા રાખે છે. દરેક વ્યક્તિનો પોતાનો એક ધર્મ હોય છે. અંતિમ શક્તિ વ્યક્તિની જ છે અને દરેક વ્યક્તિની દરેક વાતમાં કાંઈ ને કાંઈ જવાબદારી પણ હોય છે કે જેનો એ વ્યક્તિ કદી ઇનકાર નથી કરી શકતી. જ્યારે વૃત્તવિવેચનમાં હીનતા આવે છે ત્યારે એની પૂર્ણ જવાબદારી એના વાયકો અને ગ્રાહકોની હોય છે; તે એ ભૂમી જાય છે. સમાજમાં જે સન્માનપાત્ર અને લોકનેતા જેવી વ્યક્તિ હોય છે એમનો ધર્મ કાંઈક વિશિષ્ટ હોય છે. જ્યારે કોઈક અખબાર, સંસ્થા, વક્તા અથવા સમાજસેવક કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સર્જનતાની મર્યાદા ઓળંગી સમાજમાં હીનતા ફેલાવે છે, ત્યારે એમણે કોઈ સંશયમાં પડ્યા વિના એવી વસ્તુ કે વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરવો જોઈએ. જ્યાં સમાજ પડેલો છે ત્યાં આવા વિરોધનું તાત્કાલિક પરિણામ કંઈ જ નહિ આવે, હીનતા સાથે અસહકારની ધોષણા કરવાથી પોતાને જ સમાજથી બહિષ્કૃત થઈ રહેવું પડે તે સંભવિત છે. પણ સંસ્કારી, નીતિમાન અને સમાજમાન્ય લોકોએ ડરને લીધે નિર્મોહ્ય થઈ રહેવું સારું નથી. દુરાચાર જેમ ફેરફાર લાવે છે તેમ જ નિર્ભય સદાચારનો પુણ્યપ્રકાશ પોતાની અસર કર્યા સિવાય રહેતો નથી. સમાજની નૈતિક ભૂમિકા પડવાનું બીજું પણ એક મહત્વનું કારણ છે જે ભૂતનું ન નોઈએ. જ્યારે લોકો પક્ષાભિમાનથી અંધ થાય છે ત્યારે તેમને પોતાના પક્ષની નીચતા ખટકતી નથી, અથવા ઓછામાં ઓછું તે ક્ષમ્ય જણાય છે. અને ક્ષમ્ય ન પણ જણાય તો પણ એનો નિષેધ કરવાની તીવ્રતા નથી જોવામાં આવતી. પક્ષપ્રેમ કે વ્યક્તિગત ઝણાનુ-બંધથી મૌન ધારણ કરવાનું લોકો પસંદ કરે છે. અમને ખ્યાલ છે ત્યાંસુધી ગાંધીજીએ જ પોતાના લોકોના દોષોની પક્ષપાતરહિત આલોચના કરવાનું શરૂ કર્યું અને તેથી જ જ્યાં જ્યાં એમનો પ્રભાવ છે ત્યાં ત્યાં આત્મશુદ્ધિનું વાતાવરણ ઓછું કે વધુ જામી ગયું છે.

‘જોવા સાથે તેવા’ એ સિદ્ધાન્તની અસરમાં આવીને જે વૃત્તવિવેચકોએ, ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તને માનવા છતાં, તેમની આ નીતિનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, એમણે સમજવું જોઈએ કે તેઓ વિપક્ષીની હીનતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, અને પોતાના અનુકરણથી તેનું સમર્થન નહીં, પણ ગૌરવ કરે છે.

અસહકારના દિવસોમાં ત્યારે યુગ્મદાતમાં અતિવૃદ્ધિથી રેલ આવી ત્યારે કોંગ્રેસવાળાઓએ સરકારી કર્મચારીઓને સડાય પહોંચાડી. કોંગ્રેસના સ્વયંસેવકોએ પોતાની જાન જોખમમાં નાખી, પૂરના પ્રવાહમાં તરીને સરકારી કર્મચારીઓને ખોરાક પહોંચાડ્યો, અને તેમને ભૂખે મરતાં બચાવ્યાં, કેમકે, સૌને સરખું સંકટ હતું અને સૌ પ્રત્યે માનવતાનું પાલન અને પ્રદર્શન કરવાનું હતું.

ત્યારે સમાજના હીન લોકો સદાચારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ત્યારે બધા પક્ષાન્તરોના સંજ્ઞનોએ સંગઠિત થઈ સદાચારની રક્ષા કરવી જોઈએ. પણ, એવું સંગઠન થાય કે ન થાય, સદાચારી વ્યક્તિઓએ સદા જાગૃત રહી માનવતાના આદર્શને નીચે પાતો બચાવવો જોઈએ. સાંવજનિક જીવનની શક્તિ એવી જાગૃતિ ઉપર જ નિર્ભર છે.

ત્યારે સમાજ પડે છે ત્યારે હીનતાને આર્થિક મદદ પહોંચાડવામાં અમે કોઈ સમાજ-દ્રોહ કરીએ છીએ એવું લોકો સમજી શકતા નથી. હીનતાની વાતો રસપૂર્વક વાંચવી અને એનો મોસિકે વિશેષ પણુ કરવો એ વૃત્તિ સમાજના પતનનો પરિચય આપે છે. સમાજની નિર્મલતાની અંતિમ જવાબદારી સદાચારી લોકનાથકોની છે. જો એ સમાજપ્રતિ જોગવાવદાર બની જશે તો એને જવાબદારી એક વિનાશ વિના બીજી કોઈ વસ્તુ નથી રહેતી. +

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૮

+ 'સર્વોદય'માંથી

☆ સરોવર

પ્રથાન્ત અંતઃસ્તલ સુખ નીરમાં
કેણે સ્પૃહાનાં ચહનો જગાડ્યાં ?
સમીરની વિહ્વલ સુગંધ ગ્રેરણા
આલીંગશે કયા અનિવાર્ય આરા ?

ઓ ચંદ્ર ! ઓ તારક ! શ્યામ વ્યોમ !
હસી છુપાતાં ક્યમ સ્વેત અબ્રમાં ?
બહાલાં તર ! ઓ કુલ ! ઓ વસંત !
આ મૌનમાં શા મયકોઠ અંગના ?

આ વેણુમાં ગીત અવ્યક્ત જાગતાં
ક્યાંથી ? અહો અંતર મર્મરે કાં
હસી રહ્યું ? કેમ છલે કિતારા ?
મીઠી મને કાં અસહાય સુગંધતા ?

પૂજનલાલ

☆

‘સનાતન અધાર’ પર પ્રાસંગિક પ્રકાશ

“ ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ નેતાં સહેજે *Palgrave's Golden Treasury* માં આવે છે.”

‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઉપરથી કેટલાક અભિપ્રાયો, નવી આવૃત્તિમાં મૂકેલા છે, તેમાંના પ્રો. ઉમેશ્વાર મલ્લિયારના ઉપલા અભિપ્રાય સાથે સંબંધ યવામાં, નીચેની સરખામણી એક રીતે મદદગાર થશે.

o Hymn to Darkness

¹Hail thou most . sacred venerable thing !
 What Muse is worthy thee to sing ?
 Thee; ²from whose pregnant universal womb
All things, ³ev'n Light, thy rival first did come.
 What dares he not attempt that sings of thee,
 Thou first and greatest mystery ?
 Who can the secrets of thy essence tell ?
 Thou, like the light of God, art inaccessible.
 Before great Love this monument did raise,
 This ample theatre of praise;
⁴Before the folding circles of the sky
Were tuned by Him, who is all harmony;
⁵Before the morning stars their hymn began,
 Before the council held for man,
⁶Before the birth of either time or place,
'Thou reign'st unquestion'd monarch in the empty space.
⁷Thy native lot thou didst to light resign,
 But still half of the globe is thine.
 Here with a quiet, but yet awful hand,
 Like the best emperors thou dost command.
⁸To thee the stars above their brightness owe;
 And ⁹mortals their repose below :
 To thy protection fear and sorrow flee;
 And those that ¹⁰weary are of light, find rest in thee.

૦ સનાતન અંધાર

૧ અતિ ઉઝા પવિત્ર અંધાર આ ! ઊઠા શો તુજ પુકાર !—ધ્રુવ.

શુદ્ધ સ્વરૂપ સનાતન તારું કુલે , અલ્લાહ મોહાર;
૨ યુદ્ધિ બધી પાકી તારા ઉદરમાં, તુંમાં ફળ્યો સદુ સાર રે—અતિ.

૩ તારી સાથે કંઈ લડતું જણાતું એવું આ દુનિયાનું તેજ,
તે પણ તારા ઉદરમહિં પાક્યું, તું વિશુ કાંઈ ન રેજ રે—અતિ.

૪ આકાશનાં પડ ફેંકે રચી ઈશે તેમાં કુંકી નિજ તાન,
એ સદુની પણ આગળ તું તુજ ગાતો અખંડ જ ગાન રે—અતિ.

સૂર્ય ચશી વળિ પેતારા ને પૃથ્વી, ગાન કરે એ સર્વ,
એના સ્વરો સદુ તુજ લગ્ય ગાને બેળાઈ તજિ દે ગર્વ રે—અતિ.

૫ એ સદુને નિજમાંહિ રમાડ્યું કાળનું ઉર વિશાળ,
તે પણ સૂઈ રહે તુજ અંતર દીન બની તુજ બાળ રે—અતિ. ૧૦

જોતજ થઈ અતિ તમ બનેલું શોધે જગત તુજ રહાય,
આશય તેને તું તારો દઈને શીતળ કરિ દે ત્યાં ય રે—અતિ.

૬ તેજ બધું જગદૃષ્ટિથી છુપવે ઉચ્ચ વિશ્વેશનાં કામ;
વિશ્વ અઘોરિક તું જ બતાવે, તારું જ છે સત્યધામ રે—અતિ.

પૃથ્વી અપાર દુઃખોથી ભરી ત્યાં ઉપાધર જનના શા ભાર ?
પણ તુજ ઉરમાં એ સર્વ બહે નિત્ય, તો જ દકાય લગાર રે—અતિ.

કૂરતા જગની પુકારતાં બનિયાં ફેંકે હૃદયનાં ગાન,
તે સદુને તુજ ઉરમાં કુઆની પિયળાવિ દે તુજ સ્થાન રે—અતિ.

જગતું વિશ્વ જણાતું આ સદુ તે સૂઈ જશે એકવાર,
શુદ્ધ સનાતન તું જ ધૃષ્ટિ સાથે જગત રહેશે ત્યાર રે !—અતિ.

મામાવિ ૧૦ તેજથી કાઠાઈ આખર આવતું તારી પાસ !
તરવ ઊંડું મળે તુજમાં જ અતે, અંધાર એ જ પ્રકાશ રે !—અતિ.

તો શિદ્દ હું નહિ માયું આ તારા સત્ય હૃદયનો વિશ્વાસ ?
દીન ગાન મુજ તુંમાં બેળિ આવું, એ જ અબેદ ઉત્ક્રાસ રે—અતિ.

ઉપરનાં બંને કાવ્યોમાંનું સામ્ય બતાવવા તેમાંના કેટલાક શબ્દો અને શબ્દસમૂહોને રૂપાંકિત કરી અંક આપેલા છે. તે જોતાં અને બંને કાવ્યોનું સમગ્ર રીતે અવલોકન કરતાં જે એક જ વિચાર બધાને આવે તે લખ્યો ન હોય તો પણ ચાલે એવો છે.

‘ગુજરાતી’ ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામેલા લેખમાંની, એક ઉચ્ચ ગણાતા સાહિત્યકારને ન જાણે તેવી જાતની, લેખનગાથ એ આપણા અર્વાચીન સાહિત્યને માટે હંમેશા ચરમજનક પ્રસંગ તરીકે ગણાશે. એ લેખને અંતે શ્રી. ખજરદાર, એ ‘અગ્રિય લેખ લખવાની ફરજ પડી છે તે માટે ગુજરાતના રસિક અને રસજ્ઞ વાચકની ક્ષમા’ ના યાચે છે ત્યારે એક વાચક તરીકે, આ બધું લખ્યા વિના ચક્ષાથી લઉં તો, શ્રી. ખજરદારના જ શબ્દોમાં, ‘ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય તરફની મારી ફરજમાંથી ચૂક્યો ગણાઉં’.

પોતાની બાવીસ વર્ષની ઉંમરે લખાયેલી ‘સનાતન અધાર’ કવિતા, જે એમાં પૂરાં અઠાવન વર્ષની ઉંમરે સુધી ગુજરાતના કવિતારસિક વિવેચકોમાં પૂરેપૂરી અણ ઉકેલાયેલી રહી છે અને હવે બહુ ગવાઈ ચૂકી છે તેનું મૂળ સદ્ગત શ્રી. નરસિંહરાવ^૧ પ્રમાણે ઋગ્વેદ-સંહિતાના ૧૦મા મંડલની બે ઋચાઓ જેટલે દૂર કે શ્રી. ખજરદાર પ્રમાણે ‘કાષ્ઠિક સુત્રમ પળમાં મળેલી ખરી. પ્રેરણા’ આર્ષવાણીના ૩૫માં કે ભદ્રલદની અસ્પષ્ટ ઉક્તિમાં રહ્યું નથી, પણ પાકમેન્ડ ગોદાન ટૂંકરીની જૂની આશ્રિતિમાંના એક અસ્પષ્ટ કવિ જે. નોરિસ એવ બિમર્દનના ‘હીમ દુ ગર્કનેસ’માં રહેલું છે.

હિન્દની સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમાતરવચનના હાઈથી ગિજકુલ જુદા પ્રકારની વિચારણા ધરાવનાર રાષ્ટ્રના એ કવિનું શ્રી. ખજરદારે માત્ર રૂપાન્તર કર્યું છે; ‘ફક્ત બાવીસ વર્ષની ઉંમરે’ સમગ્ર નદિ,^૨ કેટલુંક ભાષાન્તર ન થઈ શકે કે યોગ્ય ન લાગે એટલું જ છાંડી દેવાયું છે. અને આખું કાવ્ય ઉપયોગમાં લેવાયું છે. બંને કાવ્યોની પંક્તિસંખ્યા પણ લગભગ સરખી છે.

આ બધું લખવા વખત ન આવત અને તક પણ ન લેવાત અને મારા જેવા અસંખ્ય સામાન્ય વાચકો આ રૂપાન્તરમાંથી પણ રસ લીધા કરત પણ જે ભારથી અને ધીટ પ્રજ્વલતાથી આ કાવ્યને અગમ્ય અને ઉચ્ચ કૃતિ તરીકે અપાવવાનો પ્રયત્ન, દસેક લાંબા પેરેમાફમાં થયો છે ત્યારે જણાવવું યોગ્ય છે કે હે મહાનુભાવ! તમારી શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવાની ધમાલમાં એટલું તો પાદ રાખો કે છેલ્લા રાષ્ટ્રીય નવજીવન પછી તમારા ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વાચકને પણ આ કવિતા અગમ્ય નથી રહી. આ લખનારના લાખલામાં તો તે કહી શકે એમ છે કે પ્રસ્તુત અંગ્રેજ કાવ્ય વિષે તેને અંગ્રેજી ચોથા ધોરણથી ખજર છે કે તમારા બહુવિધ યાગમાં આ વસ્તુ કર્યાથી લાવી કેવી રીતે પોરસી છે. અને ‘ફાગ્દારી કૃત્ય’ વગેરે લખાય ત્યારે આ વસ્તુ ‘પાડોશીની મિત્રકતમાંથી કરેલી ચોરી’ નહિ પણ પરદેશી સાગરમાંની ચાંચિયાગીરી જેવી લાગે તેમાં સંશ્ક નથી. અને છત્રીસ વર્ષ પહેલાં બનાવેલું કાવ્યમની અમને જીવન્તપ્રેરણા ન આપે તેમાં તમે અગમ્યતા જુઓ તો કંઈ કહેવાનું નથી. પણ એટલું તો લાગે છે કે આટલાં બધાં મૃદતાકર્ષાં અપ્રાસંગિક અને અવાસ્તવિક કથનો કરવાને બદલે, પોતાના જ લેખના પ્રારંભમાં ‘યદા યદા મુચ્યતિ’ વાળો શ્લોક મનમાં રમરી મીન જ રાખ્યું હોત તો લેખક અને વાચક જનતાને સંતાપ થતો જતો જાત.

વચ્ચે શ્રી ખગરદારનાં અપહરણ અંગે એક ચર્ચા જોઈ હતી. સરમાં, શ્રી ખગરદારે જે મૂળ અંગ્રેજી કાવ્યમાંથી અપહરણ કરેલું લેખાયું હતું તે અંગ્રેજીમાં આપનામાં આવ્યું. પછીથી એ તો શ્રી. ખગરદારના અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહમાંનું જ છે એમ જતાવવામાં આવ્યું હતું. હવે ઉપરના અંગ્રેજી કવિ પણ શ્રી. ખગરદાર એ જો મળીયું તો મગફળી અને આનંદ થશે, પણ તેમ થાય એવો સંભવ તો નથી !

પોતાનાં જ છૂટક કાવ્યો વિશે કવિ આવું લખાણવાળું વિવરણ લખે એવા વિરલ પ્રસંગોનું અનુકરણ અન્ય કવિઓ કરશે તો વાચકોને રસાસ્વાદમાં જરૂર સરળતા થશે.

તા. ૧૬-૧-૪૦

વારાણસ

મુંબઈ

: સરવાણી :

કવિ નથી, કવિતા કરતો નથી,
હૃદયભાવ કંથુ' છ કદી કદી;
જીવન વહેત વહે અતિ રાંકડું
પણ ઉરે જલ મિષ્ટ સદા ભયું.

ધ્રુવવર્તુ નવ છોળ ન છાંટવી;
સરલ વીચિ સનાતન ભાવની
પ્રકૃતિને ચરણે ધરવી ગમે
પુરુષની પણ એય પ્રિયા થશે ।

જીવન નીર ભલે મુજ ઓસરી
ચરમ વિચિ અગોચરમાં શમે;
રસ જમાવટ અંતિમ લાસ્યની
ઉપર છો ખડકો સરકી પડે.

વિચરજો તપ સહેજ જાંડાણમાં
ચળદની સરવાણી કુટે લ્યહાં

૧૪

હરિલાલ પંડ્યા

[પિતૃભક્ત, સદાચાર, અદ્વિત્ય, રાજભક્તિ અને પ્રત્યક્ષતા ઉપર બાર મૂકનાર ચીની મહાજ્ઞાની ભગવાન કુંગ કુ-ત્તેનો ૮૮૫ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં થયો હતો અને એમનું અવસાન ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૮માં થયું હતું. આપણે એમને એમના હંદિન નામ--કોન્ફુશિયસ--થી ઓળખીએ છીએ. આ વચ્ચે 'કુંગ કુ-ત્તેના વાર્તાવાચ' (Confucian Analects) નામના પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવેલાં છે. એમના છવનને વિસ્તૃત પરિચય આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.]

ત્સાંગે કહ્યું છે:—હું દરેકના આત્મનિરીક્ષણમાં ત્રણ વસ્તુ તપાસું છું :

૧. ખીજનઓ સાથેના વ્યવહારમાં મેં દ્રોહ તો કર્યો નથી ને ?
૨. મિત્રો સાથેના વ્યવહારમાં હું સત્ય અને પ્રામાણિકતા તો ચૂક્યો નથી ને ?
૩. યુવની શિક્ષા પાટી કરવામાં અને આચરણમાં ઉતારવામાં તો હું ચૂક્યો નથી ને ?

ભગવાને કહ્યું છે:—યુવાન ત્યારે ધેર હોય ત્યારે તેણે પિતૃભક્ત રહેવું; અને બહાર હોય ત્યારે તેણે વડીલો પ્રત્યે માનથી વર્તવું. તેણે નિજાવાન અને સત્યસીલ થવું. તેણે સદ્ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, અને સારાં માણસોની મંત્રી કરવી. આટલું કર્યા પછી જ તેને સમય અને પ્રસંગ મળે તો તેણે વિનયપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં તેના ઉપયોગ કરવો.

ત્તે શિષ્યોએ કહ્યું છે:—જે કોઈ માણસ કામિની-પ્રેમમાંથી ચિત્તને ખેંચી લઈ સદ્ગુણ-પ્રેમમાં લગાડે, પોતાનાં માતાપિતાની સેવામાં બંધી થકિત ખર્ચે, રાજની સેવામાં પોતાનું જીવન આપે, પોતાના મિત્રો સાથેના વ્યવહારમાં સત્યનિષ્ઠા જાળવે, તો લોકો તેને બંધે અગણ્ય કહેતા, હું તો કહીશ કે તેણે વિદ્યા મેળવી છે.

ભગવાન કુંગ કુ-ત્તેએ કહ્યું છે:—જે વિદ્વાન ગંભીર ન હોય, તો તેના પ્રત્યે કોઈને આદર નહિ થાય અને તેનું જ્ઞાન સંગીન નહિ બને. વફાદારી અને પ્રામાણિકતાને પ્રથમ સિદ્ધાંત માનો. તમારી સમાન ન હોય એવો કોઈ મિત્ર ન રાખો. તમારામાં કોઈ હોય હોય તો તે છોડી દેનાં હશે નહિ.

ભગવાને કહ્યું છે:—ત્યારે કોઈ માણસને જાપ હવતો હોય ત્યારે તેની ત્રિતિ કેવી છે—તેના મનનું વશણ કઈ તરફ છે તે જ્ઞેવું, ત્યારે તેના જાપ મરી ગયો હોય ત્યારે તેનું વર્તન જ્ઞેવું. જો ત્રણ વસ્તુ સુધી તે પોતાના પિતાના આર્થથી ચલિત ન થાય તો. માનેવું કે તે પિતૃભક્ત છે.

તે કુંગે પૂછ્યું:—“જે ગરીબ માણસ ખુશામત કરતો નથી અને જે ધનિક ગર્વ કરતો નથી તેને વિષે આપ શો મત ધરાવો છો?” ભગવાને કહ્યું, “એ લોકો ઠીક છે; પણ એમની સરખામણી જે માણસ ગરીબ હોવા છતાં આનંદી હોય છે, અને જે માણસ ધનિક હોવા છતાં વિનયી હોય છે, તેમની સાથે ન થઈ શકે.”

૪

ભગવાને કહ્યું છે:—જે માણસ અચર્યતિથી રાજ્યવહીવટ કરે છે તે ધ્રુવતારક સમાન છે, જે પોતાને રથાને અચર રહે છે, અને બીજા બધા તારાઓ તેના તરફ મોં ફેરવે છે.

૫

ભગવાન બોલ્યા:—તે લોકોને કાયદાથી ચલાવવામાં આવે અને શિક્ષા દ્વારા તેમનામાં એકરૂપતા લાવવાનો પ્રયત્ન થાય, તો તેઓ શિક્ષામાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરશે, પણ તેઓ શરમાશે નહિ.

પણ જો તે લોકોને ધર્મબુદ્ધિથી ચલાવવામાં આવે અને શિક્ષાચાર દ્વારા તેમનામાં એકરૂપતા લાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો તેઓમાં શરમની લાગણી જાગશે અને ઉપરાંત તેઓ સદાચારી પણ બનશે.

૬

ભગવાન બોલ્યા:—પંદરમે વરસે મને વિદ્યા શીખવાનું મન થયું.

ત્રીસમે વરસે માદામાં દહેતા આવી.

ચાલીસમે વરસે મને દાંઈ શંકા ન રહી.

પચાસમે વરસે હું હિંમતની આજ્ઞા સમજતો થયો.

સાઠમે વરસે મારા કાન સત્ય કીલવાને તત્પર બન્યા.

સિત્તેરમે વરસે હું સત્યનો ભંગ કર્યા વિના મારો ઇચ્છાનુસાર વર્તી શકતો થયો.

૭

મંગ આઈએ પૂછ્યું:—“પિતૃભક્તિ એટલે શું?”

ભગવાને કહ્યું:—“આરાતું ઉલ્લંઘન ન કરવું તે.”

ત્યાર પછી ફાન ચીઠ તેમને ગાડીમાં ફરવા લઈ જતો હતો ત્યારે ભગવાને તેને કહ્યું:—

“મંગ મુને મને પૂછ્યું કે પિતૃભક્તિ એટલે શું. ત્યારે મેં કહ્યું કે, આરાતું ઉલ્લંઘન ન કરવું તે.”

ફાન ચીઠે પૂછ્યું:—“તમારા કહેવાનો અર્થ શો?”

ભગવાને કહ્યું:—“ત્યારે માગ્યાપ જીવતાં હોય ત્યારે તેમની યોગ્ય રીતે સેવા કરવી જોઈએ, ત્યારે તેઓ અવસાન પામે ત્યારે તેમને યોગ્ય રીતે દફન કરવાં જોઈએ, અને તેમનું યોગ્ય રીતે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ.”

મંગ-મુએ પૂછ્યું:—“પિતૃભક્તિ એટલે શું?”

ભગવાને કહ્યું:—“ માઆપને માત્ર પોતાનાં આજકા માંદા પડે એની જ ચિંતા હોવી જોઈએ. ”

તે યુએ પૂછ્યું:—“ પિતૃભક્તિ એટલે શું ? ”

ભગવાને કહ્યું:—“ આજકાલની પિતૃભક્તિનો અર્થ તો એટલો થાય છે કે પોતાનાં માઆપનું ભરણપોષણ કરવું; પણ ભરણપોષણ તો કૂતરાં અને ઘોડા પણ થોડે ધણે અંશે કરે છે; — પૂજ્યભાવ વગર, આ જે ભરણપોષણ વચ્ચે ભેદ શો રહે ? ”

તે શિયાએ પૂછ્યું:—“ પિતૃભક્તિ એટલે શું ? ”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, — “ મુશ્કેલી તો ચહેરાની છે. જ્યારે વડીલોને કોઈ મુશ્કેલ કામ આવ્યું હોય ત્યારે જુવાનો તેનો શ્રમ ઉઠાવી લે, અને જ્યારે જુવાનો પાસે જ્ઞાનપાન હોય ત્યારે તે પોતાના વડીલો આગળ ધરે — આને આપણે પિતૃભક્તિ ગણી ? (પિતૃ-સેવા હસતે ચહેરે કરવી જોઈએ એવો અર્થ છે.)

ભગવાન બોલ્યા:—“ મેં આખો દિવસ હુઈને ઉપદેશ આપ્યો. અને મારી કોઈ પણ વાત સામે તેણે વધી ઉઠાવ્યો નહિ — મળે એવડૂદ જ ન હોય. તે આલ્સો ગયો ત્યારે પછી મેં તેની વર્તણૂક દૂર રહ્યાં રહ્યાં જોઈ તો માલમ પડ્યું કે તે મારા ઉપદેશને આચરવા સમર્થ છે. હુઈ કંઈ એવડૂદ નથી. ”

ભગવાન બોલ્યા:—જો માણસ પોતાના જૂના જ્ઞાનમાં હમેશાં નવું નવું ઉમેર્યાં કરતો હોય તો તે ખીજને શીખવી શકે.

ભગવાન બોલ્યા:—સાચો જ્ઞાની માણસ એ કંઈ (કોઈ એક જ ઉપયોગમાં આવે એવું) વાસણ નથી.

તે કુંજે પૂછ્યું:—“ ઉત્તમ પુરુષનાં લક્ષણ શાં ? ”

ભગવાને કહ્યું:—“ તે બોલવા પહેલાં આચરે છે, અને પછીથી પોતાના આચાર પ્રમાણે બોલે છે. ”

ભગવાને કહ્યું છે:—ઉત્તમ પુરુષ ઉદાર દિલનો હોય છે — પરમતસદિષ્ણ હોય છે, પક્ષિય હોતો નથી. નીચ પુરુષ પક્ષિય હોય છે, ઉદાર નથી હોતો.

ભગવાને કહ્યું છે:—વિચાર વિનાની વિદ્યા એ કેવળ ગદ્ગદાવૈતનું છે; અને વિદ્યા વિનાનો વિચાર એ જોખમકારક છે.

ભગવાને કહ્યું છે:—નવા નવા સિદ્ધાન્તો—વાદોનો અભ્યાસ ખરેખર નુકસાન-કર્તા છે !

ભગવાને કહ્યું છે:—યુ, જ્ઞાન એટલે શું એ હું તને શીખવું? જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ જાણતા હોઈએ ત્યારે તે જાણીએ છીએ એમ માનવું, અને જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ ન જાણતા હોઈએ ત્યારે તે નથી જાણતા એમ કબૂલ કરવું, એવું નામ જ્ઞાન.

ત્રે-યંગ બદ્ધતીની (જિંયા અધિકારની) આશાએ લક્ષ્યતો હતો.

ભગવાને કહ્યું:—સાંભળવું ધણું, પણ જે જે વાતમાં શંકા પડે તે બાજુએ રાખવી, અને બાકીની પણ ખોલવી તે ખૂબ સાવધાનીથી. આમ કરશે તો તને ઠપકા મળવાના પ્રસંગો ઓછા આવશે. જોતું ધણું, પણ જે જે વસ્તુ જોખમકારક લાગે તે બાજુએ રાખવી, બાકીની પાર ઉતારવી તે ખૂબ સાવચેતીથી; આમ કરશે તો ખસ્તાવાના પ્રસંગ તને ઓછા આવશે. જ્યારે માણસ પોતાની વાણીથી ઠપકાના પ્રસંગો ઓછા ઊભા કરે છે, અને પોતાના વર્તનથી ખસ્તાવાના પ્રસંગો ઓછા આવે એમ કરે છે, ત્યારે તે બદ્ધતીને માર્ગ છે એમ માનવું !

આઈ નામના ઠાકોર સાહેબે પૂછ્યું:—“ પ્રજા તાબામાં રહે એ માટે શું કરવું ? ”
કુંગ કુ ત્રેએ કહ્યું:—“ સાચા માણસોને આગળ વધારો, અને કુટિલ માણસોને ખસેડી નાંખો, એટલે પ્રજા તાબામાં રહેશે. કુટિલ માણસોને આગળ વધારો અને સાચાને ખસેડી મૂકો એટલે પ્રજા તાબે નહિ રહે. ”

ચી કંગે પૂછ્યું:—“ શું કરીએ તો લોકો રાગને માન આપે, તેના પ્રત્યે વફાદાર બને અને સદાચરણી થાય ? ”

ભગવાને કહ્યું:—“ તેણે તેમના ઉપર મંબીરતાપૂર્વક શાસન કરવું — એટલે તેઓ તેને માન આપશે તેણે બધા પ્રત્યે વત્સલતા અને લઘુચારથી વર્તવું — એટલે તેઓ તેને વફાદાર બનશે. તેણે લાયક માણસોને આગળ વધારવા અને અજુકાકાને કેળવવા — એટલે લોકો લાયક બનવા પ્રયત્ન કરશે. ”

ભગવાને કહ્યું છે:—સત્ય વગરનો માણસ શી રીતે આગળ જઈ શકે, એ મને સમજાતું નથી. મોટું મોટું પૂંસરી વિના શી રીતે ચાલે ?

ભગવાને કહ્યું છે:—જે દેવ આપણા નથી તેને પૂજવા એવું નામ ખુશામત. સત્ય સમન્તા જતાં આચરવું નહિ, એવું નામ બીરુતા.

તે પ્રમાણે આચરતા માની લેતો. હવે હું તેમનાં વચનો સાંભળું છું અને આચાર પણ જોઉં છું. આ ફેરફાર કરવાનું હું તુ પાસે શીખ્યો.

ભગવાન બોલ્યા:—“મેં કોઈ દહ અને અણુનમ માણસ જોયો નથી.” કોઈકે જવાબ આપ્યો: “શાન ચાંગ છે ને.” ભગવાન બોલ્યા,—“ચાંગ તો પોતાના વિષયોનો ગુલામ છે; એને દહ અને અણુનમ શી રીતે કહેવાય?”

ત્રે કુંગે કહ્યું:—“માણસો મારા પ્રત્યે જે રીતે વર્તે એમ હું ન ઈચ્છતો હોઉં, તે રીતે હું પણ તેમની પ્રત્યે વર્તવા ઈચ્છતો નથી.” ભગવાને કહ્યું,—“ત્રે, તું હજી એટલે પહેલ્યો નથી.”

[સરખાવો : આત્મનઃ પ્રતિકૂલનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ ।

ત્રે છુ કંઈકે સાંભળે અને તે જો એણે આચારમાં મૂકેલું ન હોય, તો તેને એટલી જ બીક લાગતી કે આ આચાર પહેલાં જ કંઈક બીજું કાને પડશે તો?

ત્રે કુંગે પૂછ્યું:—“કુંગ વાનને ‘વાન’ ની પદવી શા ઉપરથી મળી?” ભગવાને કહ્યું,—“તે ખૂબ પ્રવૃત્તિશીલ સ્વભાવનો હતો છતાં તે વિદ્વાનો શોખીન હતો, અને તે પોતાથી બીતરતા માણસોને પણ પૂછતાં કે તેમની પાસે શીખતાં શરમાતો નહોતો. આથી એને ‘વાન’ કહે છે.”

[વાન=વાની]

ભગવાને કહ્યું છે:—ત્રે છુમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં ચારે લક્ષણો હતાં: તેની વર્તણૂક નમ્ર હતી; પોતાના ઉપરીઓની સેવા તે માનપૂર્વક બજાવતો હતો; પ્રજાનું પાલન કરવામાં તે માયાળુ હતો; પ્રજા ઉપર શાસન ચલાવવામાં તે ન્યાયી હતો.

ભગવાને કહ્યું છે:—એન વિગતે મિત્રતા ટકાવતાં સાટું આવડતું હતું. સંબંધ ગમે એટલો લાંબો હોય તો યે તે પહેલાંના જેટલા જ આદરથી વર્તતો.

ભગવાને કહ્યું છે:—મીઠી વાણી, હસતો ચહેરો અને વધારે પડતું માન—આ ત્રણ વસ્તુથી ત્સો ચિયુ-મિંગ શરમાતો. હું પણ શરમાઉં છું. કોઈ માણસ પ્રત્યેની આપણી મીઠ છુપાવવી, અને તેના પ્રત્યે મૈત્રીનો દેખાવ કરવો—એવી વર્તણૂકથી ત્સો ચિયુ-મિંગ શરમાતો. હું પણ શરમાઉં છું.

યેન યુવાન અને છે હુ પાસે બેઠા હતા એટલે ભગવાને તેમને કહ્યું,—“આલો, તમે બંને પોતપોતાની ધ્રુજા જણાવો.”

તે હુએ કહ્યું:—“મને તો રથ અને ઘોડા અને ખારીક ફરનાં વસ્ત્રો મળે તો ગમે. એ બધું હું મારા મિત્રો સાથે ભોગવું. અને તેઓ જગાડ કરે તો યે હું તેમને ખોટું ન લગાડું.”

યેન યુવાને કહ્યું:—“હું મારા પોતાના સદ્ગુણની ખડાશ ન હાંકું અને મારાં સારાં કામોનો દેખાડ ન કરું એ મને તો ગમે.”

પછી તે હુએ કહ્યું:—“હવે તમારી શી ધ્રુજા છે તે સાંભળવાનું મને મન છે.”

ભગવાન બોલ્યા:—“મારી ધ્રુજા તો વ્યોમદેવ માણસોને આરામ આપવાની, મિત્રો પ્રત્યે સત્કાંક્ષી રાખવાની, અને બાળકો સાથે મૃદુતાથી વર્તવાની છે.”

ભગવાને કહ્યું છે:—યથું. મેં તો હજી કોઈ એવો માણસ જોયો નથી જે પોતાની મૂલ્ય જોઈ શકતો હોય અને અંતરમાં પોતાને દોષ દેતો હોય.

ભગવાને કહ્યું છે:—દસ કુટુંબના ગામમાં કદાચ મારા જેવો સાચો અને સન્માનયોગ્ય માણસ મળી રહેશે, પણ મારા જેવો વિદ્વાનો રસિયો નહિ મળે.

ભગવાને કહ્યું છે:—મેં સાંભળ્યું છે કે એક પુરુષો દીનદુઃખીને મદદ કરે છે, પણ ધનવાનની સંપત્તિમાં ઉમેરો કરતા નથી.

(સરખાવો : દરિદ્રાન્મર કૌન્તેય મા પ્રચ્છેશ્વરે ધનમ્ ।)

ભગવાને કહ્યું છે:—જેઓ સત્ય જાણે છે તેઓ સત્યને ચાહનારની તોલે ન આવી શકે; અને જેઓ સત્યને ચાહે છે તેઓ સત્યમાં આનંદ લેનારની તોલે ન આવી શકે.

ખરે સદાચારી પુરુષ કેને કહેવો એવો પ્રશ્ન પુછતાં ભગવાન બોલ્યા,—ખરે સદાચારી પુરુષ માર્ગમાં આવતાં વિદ્વાનો છતવાનો જ પહેલો વિચાર કરશે, અને સદ્ગતિને ગોણુ ગણશે અને પૂર્ણ સદાચાર કહી શકાય.

ભગવાને કહ્યું છે:—ગ્રાહા પુરુષોને પાણીમાં આનંદ પડે છે; સદાચારીને પવિત્રતામાં આનંદ પડે છે. ગ્રાહા પુરુષો પ્રવૃત્તિપરાયણ હોય છે, સદાચારી પુરુષો નિવૃત્તિ-શાંતિ-પરાયણ હોય છે. ગ્રાહા પુરુષો આનંદી હોય છે, સદાચારી દીર્ઘજીવી હોય છે.

ભગવાને કહ્યું છે:—જો પૈસા મળવાની ખાત્રી જ હોય તો તો હું ગાડીવાન બની હાથમાં ચાખૂક લેવાં પણ તૈયાર છું. પણ એવી ખાત્રી હોતી નથી એટલે હું મને રુચે તે ધંધામાં જ રત રહું છું.

ભગવાને કહ્યું છે:—ખાવાને જગ્યા એખા, પીવાને પાણી અને વાજેલાં હાથનું એાશીકું—આમાં પણ મને ભારે આનંદ પડે છે. ખોટું રસ્તે મેળવેલાં ધન અને માન મને અચ્ચત્ત વાદળાં જેવાં લાગે છે.

શેઠના ઠાકોરે ત્રે લુને કુંગ કુંગે વિષે પૂછ્યું પણ તેણે કશો જવાબ ન આપ્યો. ભગવાને કહ્યું:—“તે એને કેમ ન કહ્યું કે એ તો એક એવો માણસ છે કે જે જ્ઞાન મેળવવાની તાલાવેલીમાં ખાવાનું ચે જૂલી જાય છે, જ્ઞાન મળ્યાના આનંદમાં પોતાનો શોધ પણ જૂલી જાય છે, અને ઘડપણ આપ્યું છે તેની પણ તેને ખબર પડતી નથી?”

ભગવાને કહ્યું છે:—હું ત્યારે જે માણસો સાથે ફરતા હોઉં છું, ત્યારે મને બે શુરુ મળી ગયા હોય એમ લાગે છે. હું તેઓના સારા શુણે શોધી કાઢું, અને તેને અતુસરું તેમના ખરાબ શુણે શોધી કાઢું અને તેને ટાળું.

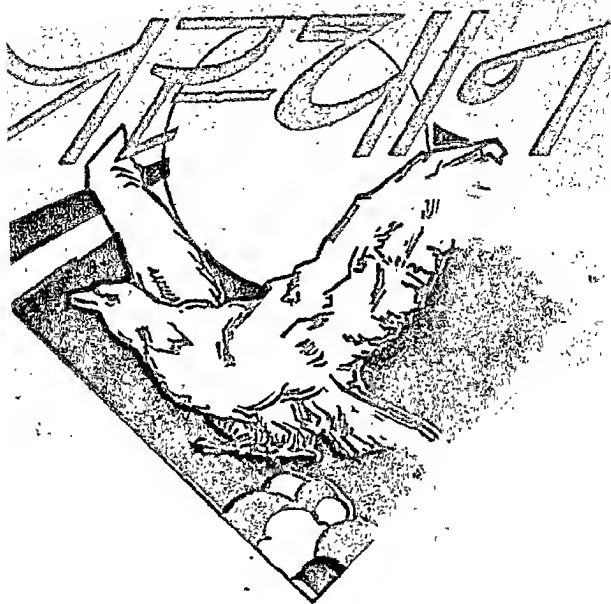
ભગવાને કહ્યું છે:—સાધુને શોધવાનું મારું કામ નથી. મને તો સાચો શુદ્ધિશાળી અને સદાચારી માણસ મળે તો ચે સતોષ થાય.”

ભગવાને કહ્યું છે:—સારા માણસને શોધવાનું મારું કામ નથી, મને તો એકનિષ્ઠ અને મક્કમ વિચારનો માણસ મળે તો ચે સતોષ થાય.”

“હોય નહિ અને છતાં હો. મંત્રું જતાવે, ખાલી હોવા છતાં પૂર્ણ હોવાનો દેખાવ કરે, સંક્રામણમાં હોવા છતાં મમાં હોવાનો દેખાવ કરે—આવા લક્ષણોનાળામાં એક નિષ્ઠા મળવી મુશ્કેલ છે.”

ભગવાને કહ્યું છે:—એવા માણસો—હશે જેઓ કારણ જાણ્યા વિના જ કાર્ય કરતા હશે. હું એમ નથી કરતા. સાંભળવું ખૂબ પણ તેમાંથી સારું સારું તારવી લઈ તેને આચરવું; જેવું ખૂબ અને તે રમરણમાં રાખવું:—આનું જ ખીજું નામ જ્ઞાન.

ભગવાને કહ્યું છે:—ધર્માચાર કંઈ દૂરની વસ્તુ છે? હું ધર્માચરણી થવાની ઈચ્છા કરું છું અને જુઓ, આ ધર્માચાર મારા હાથમાં આવ્યો.

આવ. [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૮૬

ફાગણ

સંખ્યા ૩

રણછોડા ૩૭ કેમુરબાઈ મિત્ર

૫૨૫

૨૫/૧

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક રક

ક્રમાંક : ૧૮૬૬

અંક ૫

૧ પોન્ડીચરીની પડોશનું એક વાસંતી પ્રભાત (કાવ્ય)	પૂર્ણલાલ	૩૩૩
૨ દ્રવ્ય વિતરણનો પ્રશ્ન	પ્રોફ. જી. જી. અન્જરિયા	૩૩૭
૩ પાન-ગોષ્ઠિ	અ-કવિ	૩૪૨
૪ ટક્ટક (કાવ્ય)	સુદરભ ગો. બેટાઈ	૩૪૫
૫ અબાલાલનું આત્મનિવેદન (વાર્તા)	ગુલાબદાસ ધોર	૩૪૬
૬ રાષ્ટ્રભાષાની અર્થ	કાકા કલેલકર	૩૫૭
૭ સહસલિંગને જોઈને (કાવ્ય)	ગોવિંદ સ્વામી	૩૬૪
૮ કલાપી	રામનારાયણ વિ. પાંડક	૩૬૫
૯ 'આપણી યાદી'	નગીનદાસ પારેખ	૩૬૯
૧૦ પ્રદીપ (કાવ્ય)	લાલશંકર પાંડક	૩૭૦
૧૧ માતાનો પ્રેમ (વાર્તા)	માલકમ આલકેડ	૩૭૧
૧૨ તેજતિશય (કાવ્ય)	હરિલાલ પંડ્યા	૩૭૮
૧૩ દયાપાત્ર (કાવ્ય)	લાલશંકર પાંડક	૩૭૯
૧૪ જીવનચરિત્ર	મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ	૩૮૦
૧૫ તાપીને (કાવ્ય)	'અ-ય'	૩૮૬
૧૬ શ્વેલે પોલાડ	નગીનદાસ પારેખ	૩૮૭
૧૭ રૂમાનિયાની ગંભીર મુશ્કેલી	કુચરશી ધરમંશી સંપદ	૪૦૩
૧૮ પુસ્તકપરિચય	યશવંત શુક્લ; ભોગીલાલ સાંડેસરા; માણેકલાલ નેચી.	૪૦૮

૨ અખરના એજન્ટ : મેસર્સ. શુક્લ પ્રધર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા, અમદાવાદ

જમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦ બમ્બી તથા પર્વદેશના રૂ. ૭-૮-૦ અથવા શિશિંગ ૧૨ છૂટક ૦-૮-૦

૩૩ : રણુછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ અ, બગરતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંડા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૨-૩-૪૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક રક

ક્રામણ : ૧૯૮૬

અંક ૫

પોન્ડીચેરીની પડોશનું એક વાસંતી પ્રભાત

પ્રખ્યાત

(અનુક્રુપ)

ફકડા ફકડેફકડે 'ઊઠ ઊઠ' પુકારતાઃ
નિદ્રાના પડદાં ભેદી પડ્યા શ્રવણે પડે.

(મંદાકોતા)

સૃષ્ટિ સારી સળવળ કરી ઊઠતી ઊધમાંથી;
ખિંડાયેલાં નયન-કમળો પાંદડીઓ ઉઘાડે;
તંદ્રા ત્યાગી પવનલહરી તાનગીથી ભરેલી
વાયે, વિશ્વે સચર અચરે ચેતના ઊભરાયે.

(ઉપનતિ)

સુષુપ્તિની શુભ શુદ્ધામહીના
ચેતન્યભંડાર અખૂટ ખોલી,
આક્રંઠ પી આલમનૂર એનાં
પ્રદાશમાં પ્રાણ પંલિઠ આવે.

વસંતતિલકા)

બાણી વિહંગમ વનોપવનો જગાડે
ગાણાં અકુઠ કલ કંઠતણાં ધ્વનાવી;
પાંખો પ્રકુલ નવ પ્રાણજળે અધીરી
માપે અનંત-પટ નીલમરંગ ઘેરો.

(અનુક્રુપ)

કાચે કાળા અને કંઠે કઢંગા કાગડા ચ તે
કચારના ચે તણ માળા પ્રભાતાનંદ માણતા;
'કૌ કૌ' રવે પ્રમાદીની તંદ્રામાં ભંગ પાડીને
ઘંતરાણ સહી આપ પરાયું હિત સાધતા.
આ જાણ્યો રહ્યું રેલી નરી અમૃતમાધુરી
દોયલ^૧ સૂરતાદ્રારા, હેયું એમાં જતું ગળી.
પણે બુલબુલે બોલે બોલે રૂપલ ઘંટડી
મીઠડી શી જલવંતું આરતીમાં અનંગની.
દોયલ આમ્રકુંજોની સોનામંજરીઓમહીં
લપાઈ લહેકતા મીઠા ટહુકે મદ કાલવે.
જોડાં મેનાતણાં મુગ્ધ અહીંથી તહીં ઊડતાં
સ્નિગ્ધ સંવનની સૂરો કાઢતાં ભાતભાતના.
અથા શુક્ર બીડી, રે શુ ક્રિશ્નકુમુદ્ય પગની.
પાંખે વાંછે વધાઈઓ વેરવાને વસંતની ?
પમરાયેલ પુષ્પોના પુજો સેવંત પ્રેમથી
વૃંદો પતંગનાં રંગ-પાંખોને વિલસાવતાં.
ભૂંગો ભાવિક શુન્ભથી ચૂંકતા ગાનમાલિકા;
વાસંતી લક્ષ્મી માટે કે ઉપાને અપનાવવા ?
ફાલોમાં ફાલ્યુંનીકેશ ખિસકોલી ચ મહાલતી
પુષ્પોતું મધુ પી પીને લાસ્યઘેલી જની જતી.

૧ દોયડ, બંગાળીમાં એને દોયલ કહે છે. બંગાળી નામ એના સૂરની કામળતાને અનુરૂપ લાગવાથી સ્વીકારીને એ વાપરું છે.

(૫૫૧)

જતાં તિમિર ઓસરી અપર પ્રાંતમાં પૂર્વથી
પ્રકાશભરતી ચડી, ઉદયમાળ ઓળંધીને
ફરી જગ પડે વળી: તિમિરનાં દળો દારતા
સુવર્ણ શરધારીની લઈ વધાઈ આવી ઉપા.

(મિશ્રજાતિ:)

શુભાલ માંગદ્યતણું અનેડું
વસંતના ઉત્સવમાં ઉડાડતી,
સુવર્ણજ્યોતિર્મય દિવ્ય પક્ષી
ક્ષારાબિધના ચે ઉરમાં ઉઘાડતી;
સરોવરોના સ્ફટિકાત્મદર્પણે
સ્વર્ગિય સૌશામ્યનું ગિંગ પાડતી,
આનંદરંગી નિજ રમ્ય અંકે
સ્નેહે લઈ સર્જન શાલિકાને,
પ્રવાહરાગી અધરે ચમીને
પ્રકુલ પક્ષી વદને ખિલાવતી,
આવી ઉપા સ્વર્ગતણી સુનેરી
લાવી વધાઈ રવિરાજ કેરી.

(અનુકુંપ)

સિંધુના શ્વાસમાંથી જે ઉફલચી ધન-ગાભલાં,
છાયેલાં ગગને તે સૌ ધરે ધન્ય અપૂર્વતા.
માયાવી શ્યામ કાયામાં પલટો પુણ્ય આવતો:
ફેરે રમ્યતા ક્યાંક, સોનેરી શુભ્રતા વળી,
નારંગી નમણી ક્યાં તે શુભાળી હસતી કહીં,
ળીલી નાસૂંદીઓ ક્યાંક, ક્યાંક અંપા સુવર્ણના,
જટા શંકરની ભવ્ય પિંગળ દ્યુતિમંત તે
કહીંક અગુણા આભા દુર્ગાની દિવ્ય કાંતિની;
દવની દીપ જ્વાળાઓ રમતી મેઘમંડળે,
બ્યોમવેદીમહીં નજી દિવ્ય યજ્ઞાગ્નિ ઉફલવ્યો.
અદ્ભુત દર્શનાર્થે આ શકે ખૂદાડ જિંયા થયા;
દિશાના આગળાઓ ચે ઔત્સુક્યે બિધડી ગયા.

(પૃથ્વી)

જવલંત ક્ષિતિજે હવે અમિત ભર્ગના ઓઘ ભે
 રહ્યા ઊંમટી, સ્વર્ગમાર્ગ શુભ આંકતા સ્વર્ણથી.
 સુવર્ણરથમાં વિરાજિત, સુવર્ણને મંડલે
 સુશોભિત દિનેશ વિશ્વવિભુ દિવ્ય દે દર્શનો.
 સમુદ્ર ઊંછળી સહર્ષ રવિસ્તોત્ર ગર્જવતો,
 તરંગકર તાલ ભવ્ય પૂરતા મહાગાનમાં.
 અધીર સમ વાયુ ધાય દ્યુતિદેવને દર્શન
 પ્રલાપ કરતો મહાનુભવજન્ય આનંદનો
 વનો પ્રણતિભાવથી શિર નમાવતાં, વેલીઓ
 લળી લળી સમર્પતી કુસુમભાવની અંજલિ.
 પ્રકાશમયને પદે જગ દળી પડે ભક્તિથી
 ઝીલે અજર-જ્યોતિની અમર ઊજળી આશિષો.
 પ્રકાશલયલીન તારક અગોચરે નીરવે
 અનંત નિજ આત્મદીપ દર્ષ આરતી આચરે
 સુવર્ણરથચક્ર મંગલ નિનાદથી ગાજતું
 ઠરે ગતિ, વરેણ્યભર્ગ વરદાન વેચે જતા.

. . . સપ્થ ૬—૩—૩૩

૧. સુધાર્થ ૧૫-૧૭-૩૬

અખિલહિંદ 'અર્થશાસ્ત્રીય પરિપદ્ધતું ૨૩મું' અધિવેશન અસ્થાલાયાદ મુદ્દામે તા. ૨૭ થી ૫મી ઝાન્યુઆરીના દિવસોમાં મળ્યું હતું. પંજાબ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર ડૉ. એમ. સી. ટૅન અધ્યક્ષસ્થાને હતા. એ અધિવેશનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પંડિત જવાહરલાલે જે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું તેનો મુખ્ય મુદ્દો અત્યંત વિચારણીય છે, અને તેની થોડી ચર્ચા કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. પં. જવાહરલાલનાં વક્તવ્યનો સાર એ હતો કે આપણા આર્થિક પ્રશ્નની ચાવી દ્રવ્યવિતરણમાં રહેલી છે, જગતભરમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં દ્રવ્યના ઉત્પન્ન કરતાં દ્રવ્યનું વિતરણ એ જ વધારે મહત્વનો અને વધારે અટપટો પ્રશ્ન છે.

અત્યાર સુધીની આપણા દેશની અર્થવ્યવસ્થા વિષેની ચર્ચામાં આ દૃષ્ટિબિંદુ લગભગ નવું છે એમ કહીએ તો ચાલે. સામાન્ય રીતે, અર્થશાસ્ત્રનાં ચાલુ પુસ્તકોમાં તેમજ રાજકીય નેતાઓનાં ભાષણોમાં એમ જ કહેવામાં આવે છે કે પહેલાં ઉત્પન્ન, પછી તેની વહેંચણી. હિંદુ ઉત્પન્ન ઓછું છે, પહેલાં દેશની ઉત્પાદનશક્તિ વધારો, પછી વહેંચણીનો વિચાર કરીશું. અને, પહેલી નજરે જોતાં, એમાં તથ્ય પણ લાગે છે. ઉત્પન્ન પહેલાં વહેંચણીનો પ્રશ્ન કેમ વિચારાય ? એ તો counting the chickens before they are hatched જેવું ચું. હાલ તરત તો આપણા દેશનાં ઉત્પાદક બળોનો સરસમાં સરસ ઉપયોગ કેમ કરવો એ પ્રશ્નને શીખવવું વિશેષ યેવસ્કર નથી ?

પણ થોડો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે વારંવાર વિક રીતે આ માન્યતા કેવળ ભ્રમમૂલક છે, એક સીધો અને સરળ સવાલ પૂછીએ. આપણી મૂડીવાદી વ્યવસ્થા નીચે કયી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી અને દરેક કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવી એ જાણ નક્કી કરે છે ? અર્થશાસ્ત્રનો સામાન્ય અભ્યાસી પણ કહી શકશે કે સમાજમાં કોઈ એવી મધ્યસ્થ સત્તા કે સંસ્થા નથી કે જે આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરી તે પ્રમાણે દેશના જુદાજુદા વિભાગમાં ફારીગશે અને મૂડીદારો વચ્ચે કાગળી વહેંચણી કરી આપે. શું ઉત્પન્ન કરવું અને કેટલું તે કોઈ કાઈને કહેતું નથી. સૌ પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે યોજના ધડે છે, અને તે યોજનાનો આધાર નફા મેળવવાની શક્યતા પર રહે છે. હવે, અમુક ઉત્પન્ન કરવાથી નફો મળે છે, અને અમુકથી નથી મળતો અથવા ઓછો મળે છે, તેનું કારણ શું ? જુદીજુદી વસ્તુના ભાવો અને તેની વધઘટ તેનો આધાર ઉપર રહે છે. સામાન્ય જનતાની ખરીદશક્તિ પર અને જરૂરિયાતો પર આણસની જરૂરિયાતો પણ અમુક અશે ખરીદશક્તિ પર અવલંબે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. એટલે, હવે મુખ્ય મુદ્દો ખરીદશક્તિનો રહ્યો. હિંદુ ઉત્પન્ન શા માટે ઓછું છે ? હિંદી પ્રજાની ખરીદશક્તિ ઓછી છે માટે, એ જવાબ આપવો રહ્યો. ત્યારે, ખરીદશક્તિ વધારવા માટે શું કરવું ?

અર્થવ્યવસ્થામાં ખરીદશક્તિ આટલો મૌલિક ભાગ ભજવે છે એ શંકા નવી નથી,

પણ ધણી વાર આ સાદી વાત બૂલી જવામાં આવે છે. હા, અવારનવાર બ્રિટિશ કે હિંદી વ્યાપારકિતાના પ્રતિનિધિઓ એમ કહે ખરા કે હિંદની ખરીદશક્તિ વધારવી જોઈએ, અને તે વધે તો જ વ્યાપાર ઉદ્યોગ ખીલી શકે. હવે તો આપણે નિયોજિત અર્થતંત્રની વાતો કરીએ છીએ, અને કૅબિનેટ તરફથી નિમાયેલી રાષ્ટ્રીય આયોજન કમિટી (National Planning Committee) અનેક પેટાસમિતિઓમાં વહેંચાઈ જઈ એ પ્રશ્નનો વિચાર ચલાવી રહી છે. યોજનાસરના અર્થતંત્ર વિષે એ કમિટીના સભ્યોનો શો ચોક્કસ ખ્યાલ છે તે તો કાણ જાણે, પણ એમણે પ્રકટ કરેલો પ્રભાવણિ પરથી એમ લાગે છે કે હિંદનું ઉત્પન્ન કેમ વધારવું, હિંદમાં નવા કુન્નરઉદ્યોગો કેમ સ્થાપવા, અને જૂના ઉદ્યોગોને શી રીતે સંરક્ષણ આપવું એ તેમની મુખ્ય ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. એ કમિટીની રચના જ એવી છે કે તેમાંવી અર્થતંત્રના બધારણુ વિષે કંઈ આમૂલ નવી ચર્ચા થઈ શકે એમ નથી. નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા જોઈએ, ખેતીની પેદાશ વધારવી જોઈએ, ગ્રામોદ્યોગોનો વિકાસ કરવો જોઈએ, એ બધું ખરું, પણ એ વિકાસનું પરિણામ શું આવશે, તેનો લાભ કોણે કાણ ઉઠાવશે એ અવશ્ય વિચારવા જેવું છે. કયા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા એ નક્કી કરવું હોય તો તુલના માટે ધોરણ કયું સ્વીકારવું! અત્યારના સંજોગો એમ છે તેમ ને તેમ રહેવા દઈએ તો લાગે જ એવા એકાદ બે કુન્નરઉદ્યોગ નીકળશે કે જે આર્થિક દષ્ટિએ, એટલે મૂડીવાદના ધોરણે, નફાની દષ્ટિએ, તરત બહુ લાભદારક નીવડે. ચર્યાતમાં, વર્તમાનપત્રો દ્વારા આપણે જાણ્યું હતું કે આ કમિટી હિંદમાં મોટરનાં ટ્રાન્સપોર્ટનાં સ્થાપી મોટરનો ઉદ્યોગ ખીલી શકાય એમ છે એવા કંઈક નિર્ણય પર આવી હતી; સમસ્ત દેશનાં હિત માટે જે સૌથી વિશેષ આવશ્યક અને આકર્ષક આ મોટરઉદ્યોગ હોય તો હિંદ ખરેખર સમૃદ્ધ દેશ હોવો જોઈએ. છતાં, મોટરઉદ્યોગની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તેનું ભાવિ ઉજ્જવળ હોવા પૂરતો સંભવ છે. કારણ એ કે આપણો પ્રજાના મોટા ભાગ પાસે ભણે નિર્વહનાં સામાન્ય સાધનોની પણ અછત હોય, પણ આપણા મૂડીદાર વર્ગને મોટરોની આવશ્યકતા છે, દેશમાં મોટરો માટે માંગ છે, અને એ ઉદ્યોગમાંથી તરત નફો તો લાગે ગાળે નફો મળે એવો સંભવ છે. આ એક ઉદાહરણ માન છે. જે આ ધોરણ પર ચાલીએ તો પ્રજાની જરૂરિયાતોનું માંપ જુદાજુદા વર્ગોની અસારની ખરીદશક્તિ પરથી કાઢવાનું રહે, અને અસારની ખરીદશક્તિ પરથી તો આમે યોજના વિતાનાં તંત્રમાં પણ ઉત્પન્ન નક્કી થાય છે! આ મૂડીવાદનું અંતિમ રુદ્ધ છે. “દરેક માણસને જેમાંથી પોતાને નફો મળે એમ લાગે તે કાર્યમાં પરોવાવા દો, અને પ્રજાને જે જોઈએ તે જ વસ્તુ ખરીદવા દો, એટલે આપોઆપ પ્રજાની જોઈતી વસ્તુઓ જોઈતા પ્રમાણમાં જ ઉત્પન્ન થશે,” એવી મૂડીવાદની ફિલસૂફી છે. ‘જોઈતી વસ્તુઓ’નો અર્થ શારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક તંદુરસ્તી કે વિકાસ માટે જોઈતી વસ્તુઓ એમ નહિ, પણ જેને માટે પૈસા આપી શકવાની પ્રજામાં રિયલિટી હોય તે વસ્તુઓ એટલું ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. આ ધોરણ નૈતિક દષ્ટિએ ઇચ્છનીય છે એમ મૂડીવાદના દિગ્ગામીઓ પણ કહી શકતા નથી, તો રાષ્ટ્રકલ્પ સાધવા માટે નિમાયેલી કમિટી એ ધોરણને કબૂલ રાખે એ વાજબી છે ?

પડિત જવાહરલાલે, ઉપર કહ્યું તેમ, ક્યવિતરણના પ્રશ્નનું મહત્ત્વ આગળ ધરી જે

દિશાસચન કયું છે, તે વિષે વિશેષ સ્પષ્ટતા થવાની આવશ્યકતા છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તવંગર અને ગરીબવર્ગની આવક વચ્ચે જે વિશાળ અંતર છે તેથી સમાજના જે ભાગ પડી જાય છે, અને તેમાંથી વર્ગવિગ્રહ ઉપસ્થિત થાય છે.

ઇંગ્લંડના અર્થશાસ્ત્રી કોલિન કલાર્કના અસદ્દા પ્રમાણે દેશની મૂડીના ૬૦ ટકા જેટલા ભાગની માલિકી પ્રજાનો ૧ ટકા જેટલો ભાગ મોગવે છે, અને તેને પરિણામે દેશની વાર્ષિક આવકનો ૨૦ ટકા જેટલો ભાગ આ ૧ ટકા પ્રજાને મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તુ-સ્થિતિ શી છે તે આપણે ચોક્કસ જાણતા નથી. દેશ ગરીબ છે, અત્યંત કંગાલ છે, એ સાબિત કરવા માટે આંકડાની જરૂર નથી. આપણી માથાદીક વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૦ થી ૬૫ માત્ર છે; જ્યારે, ઇંગ્લંડની પ્રજાની માથાદીક વાર્ષિક આવક આપણા કરતાં ૧૫ ગણી અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની પ્રજાની લગભગ ૬૮ ગણી છે. આપણી પ્રજાનો ૭૦ ટકા જેટલો ભાગ ખેતી પર જીવે છે, અને ખેતીમાં નફો નથી એ સૌ કોઈ જાણે છે. તેમાંથી આપણું વર્ષ ચાલે એટલી કમાણી મળતી નથી, અને આજે હિંદના ખેડૂતવર્ગ પર એકંદરે ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનું દેવું છે એવો અસદ્દા છે. બીજી તરફથી શહેરોમાં અમુક વર્ગોમાં આપણે સારી સમૃદ્ધિ જોઈએ છીએ. શહેર અને ગામડાનો વિરોધ જેટલો હિંદમાં છે તેટલો બીજે નહિ હોય. આવી સામાન્ય હકીકત પરથી આપણે એટલું અવશ્ય કહી શકીએ કે આપણે ત્યાં દ્રવ્યની વહેંચણી સરખે હિરસે નથી, અને જેમ પ્રજાના અમુક વર્ગમાં માથાદીક વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૦-૬૫ થી વિશેષ છે, તેમ પ્રજાના મોટા ભાગની આવક તેથી ઓછી પણ છે. હિંદમાં ખેડારી અને અર્ધખેડારી કુટુંબ પ્રમાણમાં છે તેના પણ સત્તાવાર આંકડા બહાર પડતા નથી. છતાં ગરીબ તવંગરનો ભેદ દૂરો રહી શકતો નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં આ અસમાનતા દૂર કરવા તવંગર વર્ગ પર વિશેષ પ્રમાણમાં કરભાર મૂકવામાં આવે છે, પણ આપણી નાણાવ્યવસ્થામાં તેથી ઊલટું આડકતરા વેરાઓ પર વિશેષ આધાર છે, અને ગરીબવર્ગ પર એકંદરે વધારેપડતો બોલે પડે છે. વિશેષ મહત્વનો મુદ્દો તો એ છે કે અત્યારની ખરીદશક્તિને ધોરણે જે નવા ઉદ્યોગોની ઇષ્ટતાનિષ્ટતા નક્કી કરવામાં આવે તો આ અસમાનતા સારી પેઠે વધશે. ગરીબવર્ગને લાલ તો થશે, પણ વધારે વિકાસ તો એવા ઉદ્યોગોના થશે કે જે તવંગરવર્ગની ‘જરૂરિયાતો’ પૂરી પાડી શકે.

આપણે ત્યાં primogenihereનો એટલે કે સાથી મોટા હાકરાને પિતાની બધી મિલકતનો વારસો મળે એવો કાયદો નથી એ દ્રવ્યવહેંચણીની દૃષ્ટિએ સાદું છે, અને તેથી અસમાનતા ઓછી થવા સંભવ છે, પણ અત્યારના સંજોગોમાં એટલેથી સંતોષ માની ખેસી રહેવાય તેમ નથી.

ત્યારે, દ્રવ્યની વહેંચણી શી રીતે થવી જોઈએ? મનુષ્યસ્વભાવમાં કે મનુષ્ય-શક્તિમાં કયાં સમાનતા છે કે દ્રવ્યની વહેંચણીમાં સમાનતા સાધી શકાય? આજે તવંગર-વર્ગ ઉદાર થઈ પોતાનો બધો પૈસો ગરીબવર્ગને વહેંચી આપે તોપણ કાળક્રમે ફરી અસમાનતા ઊભી નહિ થાય? આ પ્રશ્નોનો જવાબ કોઈએ સંતોષકારક રીતે આપ્યો નથી. સમાજવાદીઓ પણ આ મુદ્દા પર એકમત નથી. છતાં, આ પ્રશ્ન આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિની સુધારણાના પ્રશ્નોમાં અત્યંત મહત્વનો છે એ સ્વીકારવું જોઈએ.

ગાંધીજી તો 'મારે એક જ ડગલું ખસ થાય' એ નીતિમાં માનનારા રહ્યા, એટલે આવા પ્રશ્નો સીધો જવાબ ન આપે. એમણે તો કહ્યું છે કે પોતાની જરૂરિયાતો ઉપરાંત જે સંગ્રહ કરે તે ચોર છે, જેમની પાસે પૈસો હોય તેમણે પોતાને એ મિલકતના દ્રવ્ય માત્ર ગણવા નોંધ્યો, વગેરે. પણ, વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે જે શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓની અસમાનતા છે તે કટલે અંશે કુદરતી છે, અને કટલે અંશે સમાજવ્યવસ્થાને કારણે છે, એ અસમાનતાના પ્રમાણમાં આર્થિક અસમાનતા વાજબી ગણાય કે કેમ, એવા પ્રશ્નો પર એમણે સીધું કંઈ કહ્યું નથી. હા, હિંદની ભાવિ અર્થવ્યવસ્થા રેટિયા પર અને નાના ગ્રામોદ્યોગો પર રચાય તો દ્રવ્યની અસમાનતા ઓછી રહે એ કબૂલ કરવું નોંધ્યો. પણ, આજ જગતભરમાં જે ઝડપથી યાંત્રિક શોધો ચર્મ રહી છે, તે જોતાં ખાદી કે ગ્રામોદ્યોગોથી અટકી આપણે ખેતી રહીએ એ સંભવિત નથી.

પશ્ચિમમાં કેટલાક વિચારકોએ આદર્શ દ્રવ્યવિતરણના સિદ્ધાંતો ચર્ચ્યા છે, તેનું પરિણામ પણ કંઈ ઉત્સાહપ્રેરક નથી. દ્રવ્યની વહેંચણી સંબંધમાં ખેતરણ માર્ગ ખુલ્લા છે. (૧) દરેક માણસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે, અને એકંદરે જે ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી જરૂરિયાત પ્રમાણે મેળવી શકે; (૨) એકંદરે જે ઉત્પન્ન થાય તે દરેકને સરખે ભાગે વહેંચી આપવું; અને (૩) અસમાનતા છેક તો નાબૂદ ન થાય, પણ જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, જેવી કે પૂરતું પોષણ, ધર, કેળવણી, દાકતરી મદદ, વગેરે સમાજના દરેક સભ્યને મળી રહે, અને તેથી વિશેષ જે ઉત્પન્ન થાય તેમાં અસમાનતા હોઈ શકે. ઉપર જે પહેલો રસ્તો ગણાવ્યો તે સમાજવાદીઓનું મનતવ્ય છે. તેની મુશ્કેલી એ છે કે દરેક માણસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે છે કે નહિ તે કેમ જાણી શકાય? કાંઈ પણ વ્યક્તિની આંતરિક શક્તિનું માપ કેમ કાઢી શકાય? અને, બધા જ ને પોતાની શક્તિ, દાખલા તરીકે, ચિત્રકળા ખીંચવવામાં જતાવે તો શું થાય? વળી, જરૂરિયાતો નક્કી કરવાનું પણ સહેલું નથી. શરીરના નિભાવ માટે ક્યાં ક્યાં તરવો કેટલા પ્રમાણમાં નોંધ્યો તે ડોક્ટરો કહી શકે, પણ એ તરવો અનેક પ્રકારની વસ્તુઓમાંથી કે વસ્તુઓનાં મિશ્રણમાંથી મળી શકતી હોય, અને કાંઈને એક પ્રકારની વસ્તુઓ પસંદ પડે, અને કાંઈને બીજા પ્રકારની, તો તેનું સમાધાન શી રીતે થાય? આ મુદ્દો બહુ લંબાણથી અહીં ચર્ચવાતો હોઈ શકે નથી. જે બીજો રસ્તો ઉપર ગણાવ્યો તે સંબંધે પણ ધ્યાનમાં માનવું છે કે એકસરખી સમાનતા ન્યાયની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે, દરેક વ્યક્તિની કે કુટુંબની જરૂરિયાતો એકસરખી ન હોય, કામ કરવાની શક્તિ પણ એકસરખી ન હોય, તો દરેકને સરખો જ ભાગ મળે એ વ્યવસ્થા કેમ ચાલે?

એટલે, ત્રીજો માર્ગ જ—પ્રાથમિક જરૂરિયાતો વિશે સમાનતા, અને તે સિવાય અસમાનતા—રહી. પશ્ચિમના દેશોમાં છેલ્લી અર્ધસતાજિદ દરમિયાન આ દિશામાં પ્રયત્નો થયા છે. ફરજિયાત અને મફત કેળવણી, બેકારી દરમિયાન રાત્રી તરફથી મદદ, કામદારો માટે ચોક્કસ ધારાધોરણો, મોટી આવક પર વિશેષ કર, એ બધી 'સોજનનાઓનું' વહેણ આ સિદ્ધાંત તરફ છે. હિંદમાં પણ, અત્યારના સંજોગોમાં, આપણે આટલેથી સંતોષ માનીએ તો ખોટું નથી. અત્યારની આપણી ઉત્પાદનશક્તિ જોતાં આટલું કરવું એ પણ મુશ્કેલ

છે, અને તેનું કારણ એ છે કે જો ભાવોનું નિયંત્રન ન કરવું હોય, અને હરીફાઈની પદ્ધતિ પર અર્થતંત્રની રચના રહેવા દેવી હોય, તો આપોઆપ દરેક જણ પાસે એટલી ખરીદશક્તિ નહિ હોય કે જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો તે મેળવી શકે. જેમ ફરજિયાત અને મફત ફળવણી આપવાનું રાજ્ય માથે લે છે, તેમ ચોક્કસ પ્રમાણમાં ખીજી જરૂરિયાતો વિષે પણ રાજ્યે જવાબદારી લેવી પડે. આનો અર્થ એ થયો કે પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા જે હુતરકોથોગો હોય તે દ્વારા કેટલું ઉત્પન્ન કરવું એ ખાનગી વ્યક્તિ નક્કી ન કરી શકે, એવા ઉઘોગો પરત્વે નફાનું ધોરણ ન ચાલે. અને એક વખત જો એ ધોરણ છોડ્યું તો રાજ્યની એટલે કે સરકારી નોકરોની જવાબદારી અને સત્તા એટલાં બધી વધી જાય કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેવું કંઈ રહે કે નહિ એ વિશે શંકા થાય—અથવા, ન થાય, કારણકે અત્યારે જોઈ શકીએ છીએ ત્યાં સુધી આર્થિક પ્રગતિશાસન (Economic Democracy) દ્વારા મતગણતરીથી ચલણ કે ફંડિયાપણના કે એવા બીજા અટપટા પ્રશ્નોનો નિમ્નલ યર્થ શકે નહિ. આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા મવાની આવશ્યકતા છે એટલું જ અહીં કહીશ.

દૂકમાં, (૧) દ્રવ્યવિતરણનો પ્રશ્ન મૌલિક છે, અને તે વિષે નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીએ વિચાર કરવો જ જોઈશે; (૨) એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ તરત કેમ કરવું એ હજી સુધી કોઈ જાણતું હોય તેમ લાગતું નથી; (૩) દ્રવ્યવિતરણની યોજનાના આવશ્યક અંગ તરીકે ઉત્પન્નની યોજનાનો સામાવેશ યર્થ જશે, અને એ અનુસંધાનમાં મૂડોવાદી વ્યવસ્થાનું ભાવિ વિચારવું પડશે; (૪) લવિષ્ય માટે જે યોજના ધડવામાં આવે તેમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય નહિ હોય તો અર્થવિપુલતા નિરર્થક જ ગણાવી જોઈશે.

નવો 'શિવલરી' યુગ

આ લેખનું મથાળું વાંચીને મારા ઉપર લાપાશાસ્ત્રીઓ ગુસ્સે થશે: લેખ વાંચીને લાપાશાસ્ત્રીઓ નહિ હોય--એટલે કે રસિકડા જીવડા હશે--તે ગુસ્સે થશે: અને લેખ વાંચ્યા વિના તો સૌ કોઈ ગુસ્સે થશે. અને એનું કારણ એટલું જ છે કે મેં 'શિવલરી' શબ્દ ગુજરાતી લિપિમાં લખ્યો છે. ખરી રીતે એ હાલમાં કાકા કાલેલકરે પ્રચલિત કરેલી, શીંગડા લટકાવતાં પ્રાણીઓ હોય એવી, પ્રાણીલિપિમાં--અથવા એને માટે સારો શબ્દ વાપરીએ તો--મારકણી લિપિમાં લખવો જોઈએ. પરંતુ એ ગમે તેમ હો, મેં તો એ શબ્દ, 'શિવલરી' વાપરી દાખો છે ને એ જ બલે રહ્યો. નર્મદ એ શબ્દ ઉપર ફીદા હતો છતાં એણે એનું બરાબર લાખાંતર તો આપ્યું નથી. આદિવિવેચક નવલરામે 'સુધક રત્નપૂતી' શબ્દ વાપર્યો છે.

આ 'આદિવિવેચક' શબ્દ મેં આંહીં એટલા માટે વાપર્યો છે કે શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી માટે અદ્યતનવિવેચક વાપરી શકાય. એમ કોઈ વાપરવા માટે કે ન માટે એ રુચિનો વિષય છે. જુઓને, હમણાં જ એક વિવેચનનું પુસ્તક બહાર પડ્યું તેમાં આદિવિવેચક નવલરામ છે--ને તે પછી વિજયરાય, વિશ્વનાથ, નવલરામ વગેરે લઘુવચસ્ક હોવાથી બિચારા અદ્દર લટકતા રહ્યા છે! જ્યારે મુનશી--વિવેચન ક્યાં વિના--વિવેચકની દોરી ઉપર નટવર તરીકે આવી ગયા છે. એટલે એ રુચિનો વિષય બની જાય છે! ખરી રીતે તો અત્યારે લખાણ માત્ર રુચિનો વિષય બની ગયું છે. એક જણાને એકાદ ભાષાંતરી કાવ્યથી, ગુજરાતની જ નહિ આખા હિંદુસ્તાનની, સઘળી ભાષાઓમાં કવિકૃતિના યશ:શબ્દ ફૂંકાતો લાગે; ત્યારે ખીજાને એમ ન લાગે. એ તો વ્યવહારમાં પણ એમ જ છે. આપણને ઘોડો ગમે છે, ને સિંધના લોકને ખચ્ચર ગમે છે, તો મારવાડના કેટલાક ભાગમાં ગધેડાનું માહાત્મ્ય છે. પણ વિષયાંતર થાય છે છતાં કહી લઉં--એટલા માટે કહી નાખું છું કે એથી કરીને મારી ગણના. સ્ત્રી-સન્માની વર્ગમાં થવાનો સંભવ છે, કે--મારવાડના અમુક ભાગમાં જ્યાં પાણીની ઘણી ખેંચ છે ત્યાં ગધેડાનું નહિ પણ ગધેડીનું માહાત્મ્ય ગણાય છે. એટલે પુરુષ નહિ પણ સ્ત્રીજાતિ. ત્યાં કન્યાને પરણાવે ત્યારે સાથે પાણિયારી આપવાનો રિવાજ છે. પાણિયારી ન આપે તો સાસરાંવાળાં મેણાં મારે કે પાણિયારી પણ ન આપી? આ પાણિયારી--પનિદારી--આપણા લોકસાહિત્યના કવિઓના મોંમાં પાણી આવે એવો શબ્દ છે ના?--પણ આ પનિદારી એટલે ત્યાં 'ગધેડી.' કારણકે ગધેડી હોય તો ઉપર જાલકું નાખી અંદર જે માટલાં મૂકીને દૂર દૂર પાણી ભરવા જઈ શકાય! એટલે આ શબ્દનો ઉપયોગ એ પણ રુચિનો વિષય થયો. એ પ્રમાણે અત્યારે સાદિયમાં જે કાંઈ લખાય છે તે રુચિનો વિષય યદ્યપિ પડ્યું છે. એક વખત એક ભાઈ આવ્યા, તેમણે એક કાવ્યનાં એવાં વખાણ ક્યાં, એવાં વખાણ ક્યાં, કે મારે એ વાંચવાની સખ વહોરવી પડી. ને પરિણામે લગભગ ત્રણ દિવસ સુધી વાચન માત્ર પ્રત્યે અરુચિ આવી. એમાં કાવ્યનો દોષ ન હતો--અરુ ધીવાળા ભારે પદાર્થની

માફક, આ અર્થાધન કાળ્યો, આપણને ભારતી માફક લટકી પડે છે, એટલે સ્વાભાવિક અરુચિ થાય. એ તો ધીમે ધીમે ટેવાવાથી આવાં કાળ્યો પણ સદી ગય છે. નકતું પણ એમ જ થાય છે. પણ આજે આ પાનગોષ્ઠિ કરતાં હું એટલે દૂર નીકળી ગયો છું કે 'વાતમાં વાત ને એમાં વાત' માફક થયું. એટલે હવે મૂળ વાત ઉપર પાછો આવી જઈ છું.

હવે 'શિવશ્રી' નું એવું છે કે કેટલાક હમણાં હમણાં જાતિય પ્રશ્નોની વિવેચના કરતાં 'કોણ વધારે દોષિત છે-સ્ત્રી કે પુરુષ?' એ ચર્ચા કરી રહ્યા છે. ત્યારે મને અચાનક ખેડા હતો ને સાંભળ્યું કે એાત તારીની, આ તો આપણી પ્રજામાં નવી 'શિવશ્રી' આવે છે અને આ લોકો એનો તિરસ્કાર કરી રહ્યા છે. તો એટલું આવ્યું છે એ પણ ખોરો. હવે જુઓને નવી 'શિવશ્રી' એટલે શું એ હું સમજતું. તમે પેલું 'મોરખીની વાણિયણ, મોરખીની વાણિયણ' એ અપૂર્વ લોકગીત તો સાંભળ્યું હશે. કેટલાક કહે છે કે એ વાણિયણ નહિ પણ મોચણ હતી. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એમાં જે મોજડીની વાત આવે તો મોચણ ગણવી-ને મોચણ ન હોય તો વાણિયણ માનવી. પણ મોચણ કે વાણિયણ એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી. મહત્વનો પ્રશ્ન આ છે: સ્ત્રી, હવે જુઓ મધ્યયુગની 'શિવશ્રી' માં શું બનતું.

જાણે સ્ત્રી પાણી ભરવા ગય. રાગ ધોડા ખેલવતો ગય.

અત્યારે શું બને છે એ જુઓ. સ્ત્રી ભણવા ગય. પુરુષ સાહકેલ ઉપર પાછળ ગય.

હવે આમાં સ્પષ્ટ 'શિવશ્રી' છે છતાં ટીકાકારો ખિચારા ગરીબ ગભરુ ડોકરાઓની નિંદા જ કર્યા કરે છે. જુઓ તો ખરા ? હું કહું છું, આ 'શિવશ્રી' નું નવજીવન છે. જુઓ સરખાવો આ પત્રક:

પહેલાં

ધોડા ખેલવતો રાગ.

બાણકલા.

દુહાથી બનનેનાં મન આકર્ષાતાં.

પહેલાં કાંકરી ભારત ને પાણી ઢગી

જતું ને સ્ત્રી ભીંગઈ જતી.

પહેલાં સ્ત્રીઓનું ધોડા ઉપર હરણ કરતા.

પહેલાં સ્ત્રીઓ માટે પુરુષો યુદ્ધ કરતા.

પહેલાં સ્ત્રીઓ શરવીર પુરુષોને શોધતી.

હમણાં

સાહકેલ ઉપર જતો જુવાન.

પુસ્તકકલા.

ચર્ચા કરવાથી કે ખેત્ર કરવાથી આકર્ષાય છે.

હમણાં બાંકડામાં ચપ્પુ મારે છે,

નામ કાતરે છે, ને ભીંગતું કાઢ નથી.

હમણાં સ્ત્રીઓને મોટરની સહેલ કરાવે છે.

હમણાં પુરુષો માટે સ્ત્રીઓ યુદ્ધ કરે છે.

હમણાં પુરુષો શરવીર સ્ત્રીઓને શોધે છે.

હવે આમાં સ્પષ્ટ રીતે 'શિવશ્રી' યુગ આવે છે. ઇતિહાસકારો પણ જાણે છે કે ઇતિહાસ ફરી ફરી ઘડાય છે. ખુદ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ કહ્યું છે કે, હું ફરી અવતાર

ધારણ કરીશ. તો 'શિવસ્ત્રી' યુગ ફરી જન્મે એમાં આટલો બધો ઉત્પાત શા માટે થાય છે તે સમજી શકાતું નથી. મને તો આ બધાં લક્ષણ મધ્યકાલીન જમાનાના પુનર્જન્મનાં લાગે છે. જુઓને, હમણાં જ કોઈકે ન કહ્યું કે રાજ્યો પાસેથી તમે અગ્ન સત્તા છીનવી લેવા આવશે તો રાજ્યો લડ્યા વિના નહિ જ રહે. અલગત એમના તલવારનું 'ઝોકવૂડ' હમણાં જર્મન સમ્રાટનીને અંગે આવવાનો સંભવ ઓછો છે. પણ બ્યારે આવશે ત્યારે રાજ્યો 'ઝોકવૂડ'ની તલવારથી લડશે એ ચોક્કસ છે. હવે આ પ્રમાણે માણસ લડવાની વાત કરે તે મધ્યયુગનાં ફરી પગરણ નહિ તો બીજું શું? અને કોને ખ્યાલ નથી કે લડાઈ, સૈનિકો ને સુદરીઓ એક અભંગ સાંકળથી સંકળાયેલાં હોય છે? એટલે જ અત્યારે જરા આપણને તરુણો જાતીય પ્રશ્નોમાં પડવા લાગ્યા છે. મને તો એમાં કંઈ દોષ દેખાતો નથી. ઊલટાનો હું તો મનમાં મલકાઉં છું કે હાથ, હવે અદારમી સહીનો મધ્યયુગી પવન આવ્યો ખરો. કેટલાક વળી ચોખલિયા ને ચાંપલિયા આમાં નીતિ-અનીતિનું કીલાંડ ઊભું કરે છે. અરે મારા ભાઈ સદ્ગુણવચ્છરામ! જરાક બગવાન બુદ્ધના શિષ્યોની રસિકતા નિહાળો; જરાક આધુનિક બગવાન બુદ્ધ—અથવા જવા દો, જવા દો, ચાંતં પાપમ્ ચાંતં પાપમ્—શિસ્તપાલનમ્ ન વક્તવ્યં, ન વક્તવ્યં, સ્વયં દોષ' ન વક્તવ્યમ્—પરગુણ પરમાણુ—એ વાક્ય કાણે કહ્યું હતું? ગમે તેણે કહ્યું હોય: પણ એ માણસને ચૂંટણીની ધમાલ જોવી નહિ પડી હોય. આજે તો પારકા ગુણને કથવા બેસે તો બેઠો બેઠો ધેરે માખીઓ જ મારે! અને એક વખત રહી જાય તો પછી શકરાભાઈ પણ ધેરે ડોકાય તો? એટલે આપણા જીવાનેને ને જીવતીઓને ઉતારી પાડવા માટે, ને નવા પ્રવર્તમાન ધર્મા સત્યુગ જેવા 'શિવસ્ત્રી' યુગની ઉપેક્ષા કરવા માટે હું સરાય મારો વાંધો નોંધાવું છું. ને જાહેર કરું છું કે શિવસ્ત્રીયુગ આવે છે—તમારે માનવું ન માનવું તમારી ઇચ્છા.

આ જમાનો તો અનકીય ઉત્કર્ષનો છે. જૂના જમાનામાં તો રાજ્યો માત્ર રંગીલા રહેતા ને ઘોડે ચડતા—ને બિચારા, એ રીતે 'રાજા, વાજા' ને વાંદરાંની કહેવતનો ભોગ ધર્ષ પડતા. આ જમાનામાં તો સામાન્ય માણસ પણ રાજા જેવો બની ગયો છે. ને તેથી જ રાજ્યો કરતાં—તે કરવાનો એમનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે શિવસ્ત્રીયુગના નવપ્રભાતે, સાર્ષકલે ચડી ચડી, રખડતાં જીવાન અને જીવતીઓ તરફ હું અત્યંત માન ધરાવું છું. ને ફરીવાર કહું છું કે રે ગુજરાતના કુકુટો! ઉચ્ચારો, ઉચ્ચારો, કે નવપ્રભાત આવે છે, નવયુગ આવે છે, નવી શિવસ્ત્રી આવે છે.

જૂના જમાનામાં તો એક જ રાજા હતો. ને એક જ જણો ઘોડે ચડવાનું ને મોજડીનો રસાસ્વાદ માણવાનું સાહસ કરતો. આ જમાનામાં તો ધેર ધેર રાજા છે—ને દરેકના નશીબમાં એ રસાસ્વાદ ન હોય તોપણ—પેલી કહેવત નથી? અથવા કલાપીની જ કવિતા નથી? કે

'માણ્યું એનું મનન કરવું એ ય છે એક લાણું!'

સૂતી સળી બાલ લઈ લપેટમાં
હું ફાળવી નીંદર સ્વપ્ન સોડમાં
પડોશમાં એ નય કાંઈ જાગતું;
શેરી ઉભળે સુધરાઈ - હીનડો
ઝાંખી ઝાંખો નીંદરતો જ જાગતો.

ઊઠી લયંકાર જતો વિરામી
કેા ધ્યાનનો ઘાંગપુકાર શાન્તિમાં.
સંભાળથી ટેળલ મધ્ય ગોઠવી,
જાગંત ત્યાં એકલ શાન્તિવાસમાં,
ઘડિયાલ મારી નિજ ટક્ટકેથી,
ને અંતરે ટક્ટક કેં જગાડતી.

ચતો પડ્યો સ્વસ્થ પથારીમાં હું.
ડોકાઈ દૃષ્ટિ નભ મેઘઘેરિયું
જોઈ રહે ઉત્તર બારિયેથી.
ના ચન્દ્રિકા માઠક મંદ શીતળી
ના સૌમ્ય કેા તારકનો પ્રકાશ વા,
ના અશ્મરો બાપટ, ના કથું છતાં
જોઈ રહે શૂન્ય જ શૂન્ય આંખ.
ધસે ત્યાંહી દક્ષિણ પારીમાંથી
સંસ્પર્શતી શીત સગીરદેહરખી.

શમી હતી સર્વ પ્રવૃત્તિ ચિત્તની
નિવૃત્તિ તો એ ઉરને ન સાંપડી.
કેાને જગાડું? કઈ વાત માંડું?
શાને પથારી અવ મારી છાંડું?
ના છાંડું તો એ નહિ આજ નિદ્રા,
ને જાગું તો એ નહિ જાગૃતિ આ;
નથી જ આનન્દતણા ઉછાળા,
નથી છતાં ભેદક કેા વિષાદ;
ના અંતરે એકલ કોઈ નાદ,
ના ફરનો કેા યુતિગમ્ય સાદ;
વહે નહીં જીવનનો પ્રવાહ
છતાં નહીં છેવટનો વિરામ આ.
જાંચે રહું અધ્ધર યોગ્ય સ્તબ્ધ
નીચે ય તેવું ઉર માડું એકલું.

અંબાલાલનું આત્મનિવેદન

ગુલામદાસ ઓકર

પક્ષી રાતડીમાં ઉરનાં ખારણાં તો ઊઘડે, કે ન ઊઘડે પણ લાંબા સમય સુધી
રે જેલમાં પુરાઈ રહેવાનું હોય તો તો સાથીદારો પાસે તે ખારણાં ઊઘડી
નય છે ન.

અંબાલાલનાં વર્ષો થયાં વસાઈ ગયેલાં એ ખારણાં પણ એક વખત આપોઆપ
ઊઘડી ગયાં.

એ પાંચઝ મિત્રોની મંડળી બેઠી હતી. વાત બરોબર જામી હતી. બધા
પોતપોતાના જાતજાતના અનુભવો વર્ણવતા હતા. ત્યાં એક જણે આચિંતાં જ પૂછ્યું:

“અંબાલાલ, તું તો આવો સાધુ જેવો જ રહ્યો છે કે કાંઈ દિવસ આવો
ગાઠા કર્યા છે?”

અંબાલાલ માન હર્યો.

સાથીદારોને નવાઈ લાગી. તેમણે અંબાલાલ પાસેથી ચોખ્ખી ‘ના’ની જ અપેક્ષા
રાખી હતી. બધા આશ્ચર્યપૂર્વક અંબાલાલ સામે જોઈ રહ્યા.

અંબાલાલના અંતરના આગળા ઊઘડતા જતા હતા. તેણે કહ્યું:

“એમાં અચંબો કેમ પામો છો? હું એ તમારા જેવો જ માણસ છું ના?”

વળી બધારે આશ્ચર્ય.

એમ તો અત્યાર સુધી અંબાલાલે તેમનામાં પોતા વિષે ખૂબ આશ્ચર્ય પેદા કર્યું
હતું. એ આશ્ચર્ય સાથે માન પણ પુષ્કળ બર્ધું હતું. અંબાલાલના સાથીદારોને તો : નિયમ
હતો કે જ્યારે સરકારના મહેમાન થયા છીએ ત્યારે તેના માણસો ઉઠાડે ત્યારે જ બિડકું.
પણ અંબાલાલ તેમાં અપવાદ બનતો. એ તો સવારમાં, સાંજનાર વાગ્યે બિડી જ ગયો
હોય અને જ્યારે ખીજા સાથીદારોના શરીર ઉપરથી ચોડશે કંઈક બેચેન હોય ત્યારે
એની પ્રાર્થનાને ગણગણાટ ચાલુ જ હોય. બિડકાંવેત એના સાથીદારો અંબાલાલની
પ્રાર્થનારૂઢ મૂર્તિનાં દર્શન કરે, એના મંત્રોનો ગણગણાટ સાંભળે, રાત્રે પણ બધા ગમે
એવી રસિક વાતોમાં જોડાયા હોય છતાં નવ વાગતાં જ અંબાલાલની પ્રાર્થના શરૂ થાય.
એ ગણગણાટના ધ્વનિઓ ધણીવાર તો તેના સાથીદારોને હાલડાંની ગરજ સારે.

આટલી નાની ઉંમરમાં અંબાલાલમાં આટલી તીવ્ર પ્રભુભક્તિ જોઈ તેમને
આશ્ચર્ય થતું.

પણ અંબાલાલ માટે તેમને માન તો એ વાતનું થતું કે એ બધા સાથે મળી,
ગમે એની નફ્ટ વાતો કરતા હોય છતાં અંબાલાલ તો તેથી અલિપ્ત જ રહેતો. તે
તેમની વાતોથી મુગાતો નહિ કે તેમનાથી દૂર જઈને બેસતો નહિ, પણ જાણે એ વાતોનો
એક અંશ તેને સ્પર્શતો જ ન હોય તેવું લાગતું. એવી કંઈ પણ અપવિત્રતા અંબાલાલના
જીવનમાં હોય તેવું તો તેમનામાંથી કાંઈ પણ કદી સંકેત નહોતું.

તેથી જ મસ્કરીમાં પુછાયેલા પ્રશ્નના અંબાલાલે આપેલા વિચિત્ર જવાબે તેમને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા, ગંભીર કરી દીધા.

અંબાલાલ પોતે ખૂબ જ ગંભીર થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું :

“તમારે સાંભળવું છે ?”

“બનાવે છે કે ખરેખર કંઈ છે ?” એકે પૂછ્યું.

“આવી બાબતમાં મસ્કરી કરવાનો મારો સ્વભાવ છે ?” અંબાલાલે સામું પૂછ્યું.

“ચલાવ ત્યારે,” બીજાએ કહ્યું.

“મારી વાતમાં તમને વેવલાપણું લાગે તો માફ કરજો,” અંબાલાલે કહ્યું.

બધા એ સાંભળવા માટે તત્પર થઈ ગયા. આજુબાજુનું વાતાવરણ જૂલી તેમની નજર અને તેમના કાન અંબાલાલમાં જ રોકાઈ ગયાં.

નહિતર એ બેરેકમાં ધમાલ તો ખૂબ ચાલતી હતી. એક બાલુથી ‘આડા બેડી, ડંડા બેડી’ના ગીતના સૂરો આવતા હતા, તો બીજી બાલુથી બે લગ્ના માણસો લડતા હતા તેના અવાજને એ ગીતમાં તાલ પુરાવતા હતા. ચુગરાતી, મરાડી, કાનડી એ બાધાના રાખડો એકબીજામાં અદવાઈ જઈ કોઈ નવી જ ભાષા ઉત્પન્ન કરતા હતા. પણ અંબાલાલનું કે તેના સાથીદારોનું ધ્યાન એ બધામાં નહોતું.

અંબાલાલે વાત શરૂ કરી.

“આજથી ચારપાંચ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. ત્યારે હું વીસેક વર્ષનો હોઈશ. જૂનેશ્વર પાસે બેબે ઝોરડીના બેટાઓ વાળી એક ચાલીમાં હું રહેતો હતો. સાથે માત્ર મારા બાપુ રહેતા હતા.

“એ જ મદનમાં અમે ત્રણચાર વર્ષથી રહેતા હતા. બાપુ તો છુટ્ટા થયા હતા એટલે પ્રજાસક્તિ કરતા. હું ક્યાંક તોંકરી કરી પચાસેક રૂપિયા કમાઈ લાવતો.

“તમને બધાને મારી પ્રાર્થના બેઈ આશ્ચર્ય થાય છે પણ એ તો મારો બાપદાદાનો વારસો છે. એ તો હું ત્યાં રહેતો ત્યારે પણ હમણાં કરું છું એટલી જ પ્રાર્થના કરતો.

“એ જ અમારી નિશિષ્ટતા હતી. બાપુ તો પ્રજાસક્તિ કરે તેમાં નવાઈ નહોતી. તે તો હિમર લાયક થયા હતા. પણ હું પણ એમાં એટલો જ લીન રહેતો તેથી આખી ચાલીમાં બધાને નવાઈ લાગતી. બધાને અમારે માટે માન પણ થતું.

“બાપુ પરણી જવાનું મને વારંવાર કહેતા પણ હું ના પાડતો. હું પરણું તો પરણનારીનું પેટ કેમ ભરું ? ને બાળકો થાય તો ? હજી એચાર વર્ષ બેચી કાઢવાં અને વધારે કમાતો થાઉં તો જ પરણું એવી મારી હિમેદ હતી. બાપુને એ વાત બહુ ગમતી નહિ. પણ મારાં મન પ્રમાણે જ વર્તવું તેમને ગમતું તેથી મારી ઉપર તે દબાણ લાવતા નહિ.”

“પણ તું તો કહેતો હતો ને કે તું પ્રજાસક્તિ છે ?” એકે કહ્યું.

“વચ્ચે બોલ્યો રાખ માં,” બીજો બોલ્યો.

અંબાલાલે આગળ ચલાવ્યું.

“અમારા મકાનમાં સ્ત્રીઓ ઘણી રહેતી-ઝોરડીદીઠ એક એક તો ખરી જ ના! અમારા જેવા તો કોઈકે જ અપવાદ હોય-પણ મારા ચારિત્ર્ય વિષે બધાને માન હતું. મારા બાપુની પાસે ઘણાં લોકો આવીને મારાં વખાણ કરી જતાં અને બાપુ આનંદપૂર્વક તે બધી વાત મને પહોંચાડતા. કોઈપણ સ્ત્રી એમ ન કહી શકે કે બે પળ માટે પણ મેં એકધારું તેની સામે જોયું હોય.”

“એ વાતની તો અમને પણ ખાતરી છે,” બેત્રણ આવળે એકીસાથે નીકળી પડ્યા. અંબાલાલે જાણે એ કંઈ સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું.

“એતો અર્થ એ નથી કે હું કોઈની સામું જોતો નહોતો કે જોવાની લાલસા નહોતો સેવતો. પણ એટલું તો ખરું કે મારામાં એવી લાલસા બીજા માણસો કરતાં ઓછી રહેતી. છતાં, મને ખરોખર યાદ છે, ઘણીવાર રાતે મારા બાપુ પાસે ધર્મવાર્તા સાંભળવા પાંચઠ સ્ત્રીઓ આવી હોય ત્યારે તેમને હું બારીકાઈથી જોઈ રહેતો. તેમનું ધ્યાન તો વાત સાંભળવામાં હોય એટલે મારી ચોરી પકડાતી નહિ.

“એ રીતે અમારા સંસાર સુખરૂપ વલો જતો હતો. પણ પછી એક નવું તત્ત્વ અમારા મકાનમાં દાખલ થયું. અમે બીજા માળે રહેતા હતા. તે જ માળ પર દાદર આગળના ઝોરડીના બેટામાં એક નવું કુટુંબ રહેવા આવ્યું.

“એ કુટુંબ બે જ માણસોનું અનેકું હતું-પુરુષ અને સ્ત્રી. પુરુષનું નામ સેવકરામ, સ્ત્રીનું નામ નર્મદા. પુરુષ જરા આધેડ હતો, સ્ત્રી જુવાન. સ્ત્રી તેની બીજવારની પત્ની હોય તેવું મને લાગ્યું. અને હતું. પણ એમ જ.”

“અંબાલાલ, આ તો તું જાણે કોઈ વાર્તા લખતો હોય તેવી રીતે જોલે છે-વાત કહેતો હોય તેમ નહિ,” એક જણાએ હસીને કહ્યું.

“અધ્યા કયાંય માસ્તર ખાસ્તર થયો હતો કે આટલું ચીપી ચીપીને જોલે છે તે ?” બીજા વધારે હસ્યો.

અંબાલાલ પણ હસ્યો.

“મારી વાત આખી સાંભળશે ત્યારે મારી આ રીત જ તમને સારામાં સારી લાગશે. જુઓ હવે. એ નર્મદા આવ્યા પછી થોડા મહિનાઓમાં જ તેને વિષે આખી આત્રમાં વાત ફેલાવા માંડી. નર્મદા નફ્ટ હતી, નિર્જાળ હતી, કુશળ હતી, સેવકરામને તે ગણકારતી નહિ; સેવકરામ દુષ્ખી હતો, નમાલો હતો, બાપડીને ચોદ્યું રતન બતાવ્યું જોઈએ પણ એ તો સામે નર્મદા જ તેને બતાવે તેમ હતી, તેવી અનેકાનેક વાંતો મારે કાને પડવા લાગી. એ બધું સાંભળ્યા પછી જ્યારે નર્મદા દેખાઈ જતી ત્યારે હું વધારે બારીકાઈથી તેની સામે જોતો. અને જેમ જેમ વધારે વધારે તેની સામે હું જોઈ રહેતો તેમ તેમ વળી વધારે જ જોવાનું મન વધતું જતું હતું.”

“સુંદર હશે ?”

“નહિતર આવા મહાત્મા એની સામે જોયે રાખે ?”

“હવે મશ્કરી રહેવા દો,” અંબાલાલ જતાં ચુસ્તે થયો. “તમારે મન આ મશ્કરીનો વિષય હોય તો હું વાત બંધ કરું.”

માત્ર પાચ જા પ્રિ મયમમા

૨૦ વર્ષ સુધીનું રક્ષણ !

તમારા પહેલી વખતના અગર તો વધારાના જિંદગીના વીમાનો ત્યારે પણ તમે વિચાર કરો
આટલું તો તમે જરૂર ધ્યાન રાખશો કે ક્રાઉન લાઇફની પોલિસીઓ તેની સફરનાથી તમને સં
સલામતી આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રિમિયમના દરો બહુ ઓછા હોવા છતાં એની પેલિસી
માફિની અત્યંત ઉદાર યોજનાઓથી ત્રણ વર્ષ બાદ ત્યારે તમે નાણાં ન જરી શકો ત્યારે
તમારી જોઈ પ્રિમિયમ આપેલા વર્ષો સુધી પડેમુઠી રક્ષણ માટે આજીવન રહે છે એ સમય દરમિયાન ઉંમર
થાય તો ન બરાચેલાં પ્રિમિયમો બિલકુલ બાદ દરવામાં આવતાં નથી. તમારી ઉમરની જ
માટે નીચેનું દુપન જરી મોકલાવો તો ! તમને એથી જરૂર જ લાભ થશે.

અગત્યપામત-

પ્રસર

૩૮, ૫૮૮, ૮૬૬, ૨૬

ચાલુ

૩૮

૨૩૩, ૩૩૧

ક્રાઉન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કં. પ્રિ.

હિંદી વડી ઓફિસ:-૧૨, રામપાઈ રો, કેપ,

મું બઈ

કુપન
ધી ક્રાઉન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ
૧૨, રામપાઈ રો, કેપ, મું
વડાલા સાહેબ,
મારો ઉંમર _____ વર્ષ
હું તમારી યોજના પસંદ
તે વાર્ષિક પ્રિમિયમ રૂ.
બરવાનું વિચારી શકોશ. આ
સાહિત્ય મોકલશે.
નામ _____
સરનામું _____
[પ્રિ]

Wise Men Insure: With "Crown Life"

બધા હસતા અટકી ગયા. અંબાલાલ હવે ખરેખર નહિ બોલે એમ લાગ્યું એટલે તેમણે હવે એવું કંઈ ન બોલવાનું વચન આપ્યું. અંબાલાલે વાત આગળ ચલાવી:

“સુંદર તો શું સાધારણ સારી પણ ન કરી શકાય. તેની ચામડીનો રંગ કાળો તો હતો. બહુ જ કાળો તો નહિ પણ કાળો તો ખરો જ. તેની આંખો મોટી હતી, હોઠ જરા મોટાં હતાં, દાંત પણ આશ્ચર્યજનક ગોઠવાયેલાં. તે ચામડી પણ જરા વિચિત્ર રીતે.

“જતાં હું તો વધારે ને વધારે તેની સામે જોયે જ રાખતો.

“મારું મન મને કહેતું—કે હું મનને કહેતો—કે એ તો આવી તદ્દન સામાન્ય સ્ત્રી આટલા બધા માણસોને કેમ આકર્ષી શકે છે એનું તદ્દત્ત શોધવા જ હું એની સામે જોયે રાખું છું. જતાં કાઠ કાઠવાર મને યત્ન કે એ રીતે એનામાં રસ લેવો એ મારે માટે સારું નહોતું. તો યે મને ગમે એવાં ગદાનાંઓ શોધી કાઢી મારી નજરમાંથી એને મુક્ત નહોતું કરતું.

“હું તો એ ચાલમાં મદાત્મા ગણાતો એટલે એ તો મારી સામે જુએ જ શેની ? હું તો જાણે કે ગણતરીમાં જ ન હોઉં એમ એ જાન-આવ કર્યાં કરતી. બીજી સ્ત્રીઓ તો હજી કે માન હઈ મને હસીને બોલાવતી અને એ રીતે મારું અભિમાન પોષાતું, પણ આ તો જાણે મારા અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતી. એ મને લાગી આવતું. અને ત્યારે એ રીતે એ ચાલી જતી હોય ત્યારે હું એની પાછળ જોઈ રહેતો. ત્યારે કાઠકાઠવાર મને લાગતું કે આ સ્ત્રી પણ મોહક તો છે જ.

“તરત હું પ્રાર્થના કરવાં બેસી જતો.

“મને શરૂશરૂમાં તો સેવકરામની દયા આવતી. એની ગિયારાની સ્થિતિ કેવી ! સ્ત્રીની આવી વર્તણૂકને અંગે એને માનસિક આઘાતપ્રત્યાઘાતો ફટકા સદૃશ કરવા પડતાં હશે! તેનું એ કે માનતી જ નહિ હોય ત્યારે જ ને ! એને એ બંધી વાતોની ખબર ન હોય તે વાત અસંભવિત હતી. આખો માંખો એ વાત જાણતો હતો.

“અમારા જ માળામાં રહેનારા આર્યાય જુવાનો બેળા મળ્યા હોય ત્યારે નર્મદા વિષે ખૂબ ચર્ચાર કરતા. એણે કાની સાથે શું કશું એ બંધી વિગતવાર વાતોની એમાંના એકેએક જણને કોણ જાણે કેમ ખબર પડી જતી. અને ત્યારે મસ્કરીકેટા પણ ખૂબ થતી.”

મને નવના ટકોરા થયા. કેદીઓને સુવાડી દેવાનો વખત થઈ ગયો. વોર્ડર “સો જન બાબા લોક ” કહી આંટા મારવા લાગ્યા. અંબાલાલની પ્રાર્થનાનો સમય થયો જાણી બધાએ એની સામે જોયું. અંબાલાલ તે સમજી ગયો. તેણે કહ્યું:

“આજે હવે આ વાત પૂરી કરીને પછી જ પ્રાર્થના કરીશ.”

પછી એક ફિક્કું મંદ રિમત કરીને ઉભેલું.

“કદાચ એ પ્રાર્થના વધારે શુદ્ધ થશે.”

બેએક પગ તે મૂંઝો બેસી રહ્યો. બધા આતુરતાપૂર્વક તેની સામે જોઈ રહ્યા. તેણે વાત ફરી આગળ ચલાવવા મોં ઉઘાડ્યું ત્યાં જ વોર્ડર બોલ્યો:

“સો જવ બાબા સોઠ.”

“અમી સો જતે,” એકે કહ્યું.

વોર્ડર ચાલો ગયો. અબાસાલ બોલવા લાગ્યો:

“કાઈકાઈવાર અમે બધા જુવાનિયાઓ સાથે એકા-દોઢએ સારે કોઈ મારી મરકરી પણ કર્યું:

“‘સાડું છે એ વહેલ આ મહાત્માના પાડોશમાં રહે છે. નદિનર આપણો તો દી ઉડાડી દેત.’

“‘અરે મહાત્મા બદાત્મા ન્દેશ પાર! તમે જુઓને એ મેનકા આ વિશ્વામિત્રને ન ચળાવી છે તો.’

“‘આ તો કાળી મેનકા છે.’

“‘તો આ દાદો વિનાના વિશ્વામિત્ર છે.’

“હું તરીને આવી બધી વાનો સાંભળી રહેતો. કોઈ સ્ત્રીના ચારિત્ર્યની મરકરી ન કરવી જોઈએ તેવી શિખામણ પણ તેમને આપતો. પણ પેલી વિશ્વામિત્ર-મેનકાવાળી વાત સરેલાઈથી બૂલી શકતો નહિ

“એ બધા જુવાનોનો મત એવો હતો કે સેવકરામ દયાને પાત્ર નહિ, તિરકારને પાત્ર હતો. તે કેમ નજર સામે આ ‘બધું’ સદન કરતો હતો! શા માટે સ્ત્રીની આવી વર્તણૂક તે ગણાવી લેતો હતો? હું સેવકરામનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કરતો પણ ધીમે ધીમે હું થે તેમની માન્યતા તરફ દસધાઈ જવા લાગ્યો હતો.

“એથી તો ધીમે ધીમે ત્યારે સેવકરામ મારી સાથે પરિચય વધારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો ત્યારે હું એનાથી દૂર ને દૂર રહેવા લાગ્યો.

“એના એ પ્રયત્નોથી તો મને વળો નવો જ વહેમ આત્યો. આ પતિ-પત્ની બંને બદમાચ તો નહિ હોય! સેવકરામ નર્મદાને મદદ કરવા માટે તો આનું નહિ કરતો હોય! નર્મદાને પુરો પૂરે ત્યારે સેવકરામ મેળવી આપતા એવી એ બધે જણાવતે ‘સમજ તો નહિ હોય!’

“એથી તો એ મારી સાથે વાત કરવાના જેમ જેમ વધારે પ્રયત્ન કરતો ગયો તેમ તેમ હું એને વધારે ને વધારે સજાનાથી ટાળતો ગયો.

“અને પછી તો એના મનમાં કેં એવો જ પાટ રમતો હતો એની મારી માન્યતા એટલી સજા મર્મ મર્મ કે હું એ બિચારાને ધિક્કારવા પણ લાગ્યો.”

“પણ એનું બને છે તો! મારા પાડોશમાં...” એક જણે વાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“મારે એ કશું નથી સાંભળવું,” અબાસાલે જુરસાથી કહ્યું.

પેલાની ક્રમ સિવાઈ ગઈ.

અંબાલાલ અમુક પળે સુધી મૂંગો બેઠો રહ્યો.

“ પછી શું થયું, ” કોઈકે કહ્યું.

અંબાલાલે પોતાની હોઠ ઉપર છબ ફેરવી ને વાત આગળ ચલાવી.

“ પછી તો અમુક સમય જતાં તેણે પણ મારી સાથે પરિચય વધારવાના પ્રયત્ન શોડી દીધા. પણ એ દરમિયાન નર્મદા માટેનું મારું આકર્ષણ વધી ગયું.

“ જ્યારે જ્યારે સેવકરામ મારી સાથે બોલતો હોય ત્યારે મને નર્મદા જ વાદ આવે. તેમાં વળી નર્મદા તો મારી સામે પણ ન જાય. મારે તો જોઈ ત્યારે એની પીઠ જ નોવાની હોય. એ દશ્ય આખો દિવસ મારી આખો સામે રમ્યાં કરે.

“ અને નવરો બેઠો હોઈ ત્યારે મને જાતજાતના વિચારો આવે. એ બધા ખરાબ વિચારોને દાખી દેવાને હું મારું બધું જળ વાપરી નાખું પણ એ દયામ જ નહિ. પ્રાર્થનામાં વધારે સમય ગાળું પણ હોઠ રામનું નામ લેતા હોય, મન વળી બીજા કોઈનું જ.

“ સ્થિતિ અસહ્ય બનતી જતી હતી. મારું મન વધારે ને વધારે બંડખોર બનતું જતું હતું. મારી લાલસાઓ વધારે ને વધારે ઉઝળા મારતી હતી. બહારથી હું એનો એ જ રહ્યો હતો. ઉઘટા વધારે પ્રાર્થના કરતો થયો હતો. એથી મારી આંખોએ માળામાં તો વધી હતી. મારા જીવાન પાડોશીઓને નીતિ વિષે હું વધારે શિખામણ દેતો એટલે એ રીતે પણ મારે માટે બધાને માન વધતું જતું હતું.

“ ફક્ત અંદરથી હું તદન નફ્ટ બની ગયો હતો. હું મારી જાતને એ માટે ધિક્કારતો, પણ જોડે જોતાં મને જણાતું કે નર્મદા વિષેના એ ખ્યાલોમાં મને કોઈ અકલ્પ્ય આનંદ આવતો હતો. એથી નર્મદાને પણ ધિક્કારતો. પણ જેમજેમ ધિક્કારથી હું એને વિશે વિચાર કરતો તેમતેમ તેનું આકર્ષણ વધારે પ્રબળ બનતું જતું હતું.

“ દાદર આગળ તેની ઓરડી હતી. તે એ માળનો એક છેડો. ખીજે છેડે નળ, સંડાંસ વગેરે હતાં. એ બન્ને છેડાની વચ્ચે અમારી ઓરડી હતી. જેમજેમ મારું મન મારા કાજમાંથી જવા લાગ્યું તેમતેમ મારી પ્રવૃત્તિ વધવા લાગી. જ્યારે જ્યારે નળ આગળ જવા નર્મદા મારી ઓરડી પાસેથી નીકળે ત્યારે આજુબાજુ જે કોઈ દેખાતું ન હોય તો હું મારા બારણા આગળ જામે જ હોઈ. તે ત્યાંથી પસાર થાય ત્યારે એકાદ ખોંખારો પણ ખાઈ લઉં. આડાવવળા દાંત, મોટી આંખ, જડા હોઠવાળું તેનું કાણું મોં મારા તરફ ફેરવાય અને તરત જ પાછું જેંચાઈ જાય. તેને બિચારીને ખ્યાલ પણ ક્યાંથી આવે કે આ મહાત્મા તેને રીઝવવા પોતાના ગળાને કસરત આપતો હતો ?”

અંબાલાલના અવાજમાં કડવાશ આવી. બધા સમભાવપૂર્વક તેની સામે જોઈ રહ્યા.

“ હું જરા પાણી પી આવું, હોં ” કહી અંબાલાલ નળ ઉપર ચાલી ગયો.

તેના જવાનું કારણ બધા સમજી ગયા.

તે પાછો આવ્યો. તેણે મોં પણ ધોયું હોય તેમ બધાને લાગ્યું. ફરી પાછો તે બોલવા લાગ્યો :

“હવે તો મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે હું કે આડુંચવણું કરી બેસીશ. મારા મન ઉપરથી બધો કાળૂ મેં શુભાવી નાખ્યો હતો. હવે પ્રાર્થના માત્ર વિધિ જ બની ગઈ હતી. તેમાં પણ મારું દિલ ચોંટતું નહિ. તેમાં નર્મદાને તો મારી કે પડી જ ન હોય તેમ લાગતું હતું. તેથી હું વધારે ઉશ્કેગતો. ‘મનથી તે મનથી તેની સાથે વધારે સમય ગાળતો.’”

અંબાલાલ આગળ બોલતો ગયો તેમ તેનો સાદ વધારે ધીમો બન્યો.

“એક દિવસ એ બની ગયું. સવારના પહોરમાં બહાર આવી હું નળ ઉપર હાથપગ ધોવા ગયો. નળને સમાવી લેતા ખાળમાં ઊભાવાતું જ ફાલે એમ હતું. એ ખાળની પાળ વટાવી અંદર ઊભા રહી મેં નળ ઉઘાડ્યો. ત્યાં જ હાથમાં ધોવાનાં કામ લઈ નર્મદા આવી. તેણે એ વાસણો ખાળમાં મૂક્યાં અને પાળ ઉપર પોતે બેઠી.

“મારું હૃદય ધ્રુવકવા લાગ્યું. હાથ ધોતાં ધોતાં હું તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“તે તો મારા જવાની રાહ જોઈ વાસણો સામે જ નેતી બેઠી હતી.

“મારી વૃત્તિઓ હલી ઊઠી. મેં ધીમેકથી કહ્યું : ‘નર્મદા.’

“મારા અવાજનો કંપ તેણે પારખ્યો લાગ્યો નહિ.

“તેણે કહ્યું : ‘કમ ?’

“મને કશું બોલતું સૂઝતું નહિ. ચોથરાતા અવાજે મેં માત્ર આટલું જ પૂછ્યું : ‘કમ છે ?’

“‘મજા છે,’ તે હસીને બોલી. તેના આડઅવળા ગોઠવાયેલા બધા દાંત હું જોઈ શક્યો.

“હવે તમે અહીંથી જસદી નીકળો તો હું મારું કામ પતાવી લઉં.’”

“મારા પ્રત્યે એને એ જ સ્વરૂપ બેદરકારી હું જોઈ શક્યો. શું કરવું તે મને સૂઝતું નહિ. એચિંતા જ એક નિર્બળ મેં કરી લીધી. અને તેના સારાસારનો વિચાર હું કરી શકું તે પહેલાં તો મારાથી એ ચર્ચા ગયું.

“હું તેની સામે ક્યો. નળ બંધ કરી દીધો. અને તે પાળ ઉપર બેઠી હતી ત્યાં જ મેં એનું કાંડું પકડી લીધું.

“‘શું કરો છો ?’ તે કાંડું ખૂંચવતાં બોલી. તે બિની થયાનો પ્રયત્ન પણ કરવા લાગી.

“‘હવે રહેવા દે ને,’ મેં કહ્યું અને કાંડાને વધારે ઊંડાં આપી.

“‘આય મા રે,’ તેણે ધીમી જૂમ પાડી. કાંડું ખૂંચવવાના તેના પ્રયત્ન ચાલુ જ રહ્યા.

“હું કશું બોલ્યો નહિ. મેં નીચા વળા એના ગાલ ઉપર જોરથી યુગ્મન કર્યું.

“તે એકદમ જોરથી જૂમ પાડી બીડી : ‘વાલામૂવો એનું નખોદ જાનો.’ મળિાની પરંપરા એના મોંમાંથી નીકળવા માંડી.

“મેં તરત જ હાથ પાછો ખેંચી લીધો. એકાદ મિનિટમાં તો લોકો આજુબાજુથી દોડી આવ્યા. ત્યારે હું જૂમ પાડતો હતો : ‘

“નક્ટ, નિર્લક્ષ્ય, લુપ્તી તારા જેવા જ બધાને ધાર્યાં. સરખાતી નથી !’”

“એકેક મિનિટમાં જ એ બધું બની ગયું. પણ આજે પણ મને એ બધું બરોબર યાદ છે. મારે સાદ ફાટી ગયો હતો. મારી આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં જતાં હતાં. લોકોએ તે શરસાનાં માન્યાં. મને ખબર છે કે તે શરમનાં હતાં; મારા પોતા અત્યેના શરસાનાં હતાં.

“ ‘શું થયું? શું થયું?’ મારે બાબુ થઈ રહ્યું. મેં મારે બચાવ ક્યો:

“મારી સાથે તોફાન કરવા આવી. એને બીજું કાંઈ ન મળ્યું? અને હવે મારી ઉપર ઢોળે છે.”

“ધરમીને દોકરો, દંભી, બહરાહસ. મારી આગર લેવી ’તી, નર્મદા ખૂબ રાતી હતી.

“સેવકરામ ત્યાં આવીને આવ્યો ગયો હોય તો મને ખબર નથી. તે ત્યાં ક્યાંય ન દેખાયો.”

“મારી બાબુની ઓરડીવાળાં જમનાકાકી બિહણ્યાં:

“રાંડ વેશિયા રાંડ, લાજલી નથી ને ગાળે છે. આવા તપસ્વી ઉપર આજે ઓઢાડે છે, ક્યે બવ છૂટકો યશે?”

“એને હવે આ માળામાંથી કાઢ્યા વગર છૂટકો નથી. ઉપાડો બહુ વધી ગયો છે.” બીજું કાંઈ બોલ્યું.

“એની વાત કાંઈએ માની નહિ. રાતી રાતી એ એની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ. હું મારી ઓરડીમાં ગયો.”

આ બધું કહેતાં અંબાલાલ પોતે ઢૂંજતો હતો. પણ તેણે સાદને મક્કમ બનાવી વાત ચાલુ રાખી:

“મારી ઓરડીમાં જઈ બાપને પણ મારે બધી જુદી જ વાતો સમજાવવી પડી. મને મનમાં ખૂબ શરમ લાગતી હતી પણ એ સિવાય છૂટકો નહોતો. ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરી હું ખૂબ રાંધો. બાપુએ મને ખૂબ સાંવન આપ્યું. પણ મારે મનસ્તાપ હું એમને કઈ રીતે સમજાવું.

“એકજે દિવસ એ જુહાણું મારે ચાલુ રાખ્યું પડ્યું. બધા માણસો મારી પાસે આવી વિગતવાર વાત સાંભળી જતા હતા. દર વખતે વાતમાં કેંક નવી વિગત ઉમેરાતી. દર વખતે મારી વાત સાંભળનારાં નવાં નવાં વિશેષણોથી બિચારી નર્મદાને વિશૂષિત કરતાં હતાં. દર વખતે મારે અંતરમાં નર્મદાનું એ વખતનું ચિત્ર બહુ થતું હતું. દર વખતે મારું હૃદય ચિરાઈ જતું હતું. છતાં વધારે ને વધારે રસથી હું એ વાત બધા પાસે કરતો.

“ત્રીજે દિવસે રાતે આઠેક વાગ્યે હું બહાર જતો હતો. દાદર આગળની ઓરડી આજળ સેવકરામ બોલો હતો. તેની સામું જોવાની મારી-હિમત ન ચાડી. હું ત્રીસું જોઈ તેની આગળથી પસાર થવા ગયો ત્યાં તેણે મને બોલાવ્યો: ‘અંબાલાલ, જરા અંદર આવજો ને!’

“આવું કેંક બનશે એવું તો મેં પહેલેથી જ ધાર્યું હતું. એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે

ગુસ્સો કરી શું શું કહેવું એ પણ મેં બરાબર ગોઠવી રાખ્યું હતું:

“ ‘તારી ઐરીને કાજુમાં રાખી શકતો નથી ને બીજાને શું કહેવા આવ્યો છે? એને તો કાઢીની ઘરમ નથી. આ તો કીક છે કે હું હતો. બીજે કાઢી હોય તો નાહકની આજર ગુમાવે કે બીજું કંઈ? ’

“ આંખો લાલ કરી એવું એવું તો ફેં ફેં કહેવાનું મેં ગોઠવી રાખ્યું હતું.

“ પણ જ્યારે તેણે મને બોલાવ્યો ત્યારે મારું મોં પડી ગયું. ફેં બોલ્યા વિના દારો ઊતરી જવાનું મને મન થયું. એક પગલું એ દિશામાં મેં ભર્યું પણ ત્યાં તે ફરીથી બોલ્યો, અવાજમાં જરા બાર લાગીને,

“ ‘અંબાલાલ, મારે તારું જરા કામ છે. જરા અંદર આવી જાજે— ’

“ મને પણ થયું, ‘ અત્યારે ફરી જઈશ તો આવજ નરો. ને આગેય એ નમાલો શું કરી નાખવાનો છે? જરા ગુસ્સો કરીશ તો રાત ઘઈ જશે. ’

“ એની પાછળ પાછળ ધીમેધીમે પગલે હું અંદર દાખલ થયો. એક ખુરશી ઉપર તે બેઠો. સાથે મને બેસાડ્યો. થોડી પગા એમ ને એમ વીતી ગઈ. એ ફેં બોલ્યો નહિ. હું તો ફેં બોલું એમ હતું જ નહિ. મારા મનમાં હું એને શો જવાજ વાળતો એ ફરી ફરી ગોખી જતો હતો. પણ અંદરથી મને શરમ બહુ લાગતી હતી.

“ ઘરમાં નર્મદા હોય એમ લાગ્યું નહિ. એ સાડું હતું એમ મને લાગ્યું. ફરી પાછું તેની સામે જોવાની હિંમત મારામાં નહોતી.

“ થોડી પગા સુધી રાત રહ્યા પછી તે અત્યંત દુઃખપૂર્ણ, દર્દમય સ્વરે બોલ્યો:

“ ‘અંબાલાલ, તેં પણ આવું કર્યું? ’

“ ઓચિંતો અવાજ સાંભળી મેં ઊંચું જોયું. તેની આંખોમાં અકથ્ય દર્દ ભર્યું હતું. હું ફરી પાછું નીચું જોઈ ગયો.

“ મને લાગતું હતું કે તે ગુસ્સો કરશે, ધૂંવાંધૂંવાં થશે, એકબે ગાળો દેશે, મારામારી કરવા પ્રવૃત્ત કરશે. એ બધા માટે હું તૈયાર હતો. તેના એકની સામે બે જવાનો ફેંકવા મેં નૈયતી પણ રાખી હતી પણ આ વસ્તુ માટે હું તૈયાર નહોતો.

“ મારી હાથ ઊપડી નહિ. હું નીચું જ જોઈ બેસી રહ્યો.

“ ફરી પાછા એના એ જ દુઃખી સ્વરે તેણે કહ્યું:

“ ‘અંબાલાલ, મારી સામે જો. ’ મેં જરા ઊંચું જોયું. ‘ હું ઊઠીને આવું કરે એ તો મારી કલ્પનામાં પણ નહોતું. ’

“ ફરી પાછું હું નીચું જોઈ ગયો. હું ફેંક અસ્પષ્ટ રીતે બજાડ્યો પણ. ‘ મેં ફેં નથી કર્યું. ’

“ ‘ દરે જૂઠું બોલીને નાહકનો હોય શા માટે વધારે છે? હું બધું બાધું છું. ’

“ એના અવાજમાં એવું એ દર્દ ચાલુ હતું.

“ મારું હૃદય ચિરાતું જતું હતું. ગુસ્સામાં એક સખ્ત પણ ને બોલતો હોત તો ફરફ

સારું થાત ? છતાં હું એમ આખરે શુભાવવા તૈયાર નહોતો. મેં નીચું જ ભેગે રાખ્યું પણ જરાક વધારે રૂપરતાથી કહ્યું, 'પણ એમાં મારો વાંક નહોતો. એ એવાં જ છે. અહીં બધાં જાણે છે.'

" 'ને હું નથી જાણતો એમ ? પણ એથી તારા જેવા સજ્જન માણસે આવું કરાય ? કોઈ ઓછી કોઈ વાર આવું પશુ બેઠું જાય એટલે બધા એને હેરાન કરે એમ ? ને તારા જેવા પ્રભુથી કરનારા માણસો પણ ? '

" હું ક ન બોલ્યો. મને મારું પાપ વધારે ને વધારે ડંખતું જતું હતું. તે ફરી પાછો મૂંઝો થઈ ગયો.

" હું ત્યાં બેઠો જ રહ્યો. તેણે ફરી પાછું કહ્યું :

" 'ભે એ બહાર ગઈ છે એટલે તો મેં તને બોલાવ્યા. એની કે કોઈની હાજરીમાં તને ઇપકા આપી હું તને હક્કો પાડવા નહોતો માંગતો.

" 'પણ તેં આ બોલું કયું. હરે મારે તને ચોક જ વાત કહેવાની છે : તારે પરણી લેવું જોઈતું હતું. અને આટલાથી પણ સમજીને પરણી લે તો સારું. તો પછી કોઈ ઓ ઉપર આમ આજ ચડાવવાનો પ્રસંગ તો ન જ આવે ! '

" હું ક જ ન બોલ્યો. થોડી વાર પછી તે ફરીથી બોલ્યો :

" 'વાસનાતું બળ કેટલું છે તે હું સમજું છું. એટલે તો હું તારી સાથે લડતો નથી. પણ તેં કીક ન કયું. '

" 'ને તને તો પ્રભુનો માણસ જાણી તારી સાથે પરિચય વધારવા હું પ્રયત્ન કરતો હતો.' તેણે ઉમેર્યું.

" ફરી પાછો તે કૈંક વિચારમાં પડી ગયો. મારી અંખોમાં શરમનાં, દુઃખનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં તે હું માંડ ક્યાની શક્યો. પાંચેક કલાક સુધી આંતિ રહી. ફરી પાછો તે બોલવા લાગ્યો : પણ આ વખતે તો જાણે તે પોતાના મન સાથે વાત કરતો હોય, મારી હાજરીની તેને ખબર પણ ન હોય તેમ બોલ્યે જતો હોય તેમ મને લાગ્યું. તેનું ખ્યાન ટેવણ ઉપરના દીવા ઉપર જ એટિયું હતું.

" 'હું આવડો મોટો થયો. મેં જે દુનિયા જોઈ છે. ઓ ક્યારે ખરેખર સાચી હોય ને રહે છે, ક્યારે કપટથી રહે છે, તે જાનું રહેતું નથી. '

" વળી નિઃશ્વાસ નાખી :

" 'બિચારી ! '

" વળી થોડી વાર

" 'એનો જે શો વાંક ? આજે સાત સાત વર્ષ પરણે થયાં પણ એકે બાળક થતું નથી. એની માતા થવાની મહેરુના તો લગ્નના પહેલા દિવસથી જોઈ લીધી હતી. પહેલીને જે કૈં સંતાન ન થયું. નો ય આવે મેં શરૂઆતમાં કેટલી મારી હતી ? પણ એની કુલતી જૂખ વચ્ચે હું જે દટલો અંતરાય નાખ્યું ? મારી અશક્તિની સગા મારે જે ખમવી જોઈએ ને ? '

“હવે તો હું ત્યાં બેઠો હતો એ તે સાચુ જૂલો ગયો હોય તેમ લાગ્યું. તેજુ એ દાયોમાં પોતાનું માથું દાગી દીધું. આ માખુસને મેં કેટલો અન્યાય કર્યો હતો. મને એને પગે પડી એની ને નર્મદાની માફી માગવાનું મન થયું. પણ હું નમાસો હતો, બીજા હતો. તેને ખચર ન પડે તેમ ચૂપડીથી ઊડી હું ત્યાંથી ચાલી ગયો.

“શીવો હું મારી ઓરડીમાં ગયો. મારા બાપુ હજન સહકારના હતા. મારું મોં તદન નિસ્તેજ થઈ ગયેલું હતું, કેમકે તેમજે તરત જ અટકી જઈ મને કહ્યું : ‘જેમ બેઠા, જેમ આમ દીક્ષો પડી ગયો છે ?’

“ ‘હું નહિ’ મેં કહ્યું. પણ મારી આંખોએ બેઠા ખુલ્લો કરી દીધો. બેચાર આંસુ તેમાંથી ટપી પડ્યાં.

“બાપુએ ઊંચા થઈ મને બગલમાં લીધો.

“ ‘એનું જાણું દુઃખ ન કરીએ, બાઈ’ તેમજે કહ્યું : ‘એ તો દુનિયામાં એમ જ હોય. આજે જ મેં મહેતાજીને વાત કરી દીધી છે. એક મહિનામાં એ દરામજનદીને અવીધી ખાલી કરાવશે.’

“મારી આંખોના અંધ ખુલ્લાં પડી ગયાં. બાપુએ મને ખૂબ સાંતવન આપ્યું.

“આખી રાત વિચારોમાં ગઈ. બીજે દિવસે સવારે ઊડી મેં બાપુને કહ્યું, ‘ધીમેથી જતાં નિર્જીવપૂર્વક :

“ ‘બાપુ, મારે હવે પરખી જવું છે.’

“ ‘સાડું બેઠા,’ તે એટલું જ બોલ્યા. તેમજે એનો અર્થ શો કર્યો એ હું હજી બે નથી જાણતો.

“તેજેક મહિનામાં તો હું પરખી ગયો.

“તે દિવસથી આજ સુધી કોઈ પણ પરખી સામે આંખ સુધ્ધાં મેં ઊગી નથી કરી.”

અંગાણાસે વાત પૂરી કરી. બધા તેની સામે ભોંઈ રહ્યા હતા. બધા અવાજ દબા મવા દતા. અંગાણાસે મિતનરા ઉપરથી કાગલ ઉઠાવી સરખો પાથરતાં પાથરતાં કહ્યું :

“આજે આ આટલાં વર્ષો પહેલો જ વાર કોઈકની પણ પાસે મેં આ વાત કરી છે. ત્યારે ત્યારે મેં અનાવ વાદ આવે છે ત્યારે કોઈ પણ નથી આવતો.”

પછી કોઈ કાંઈ બોલે ને પહેલાં તે પ્રાર્થના કરવા બેસી ગયો.

રાષ્ટ્રભાષાની સનાતન ચર્ચા

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

ડૉ. ધીરેન્દ્ર વર્મા શુદ્ધ હિંદીના ઘણા જાગૃત અને દક્ષ સંરક્ષક છે. એમની સ્વભાષાનિષ્ઠા પ્રશંસનીય છે. એ જોઈને એમના તરફ મનમાં આદરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ હિંદીની સ્વત્વરક્ષા માટે ગમે તે કિંમત આપવા તૈયાર છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે જો હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા બનવાનું જ છે, તો તે પોતાના આંતરિક ગુણો વડે અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ વડે પોતાની મેળે જ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. એને કાર્ષની કૃપા કે ઉપકારની આવશ્યકતા નથી. હિંદી રાષ્ટ્રભાષા બને કે ન બને, પણ એ પદની લાલચથી એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને બગાડવું એ કાર્ષ દિવસ ચોગ્ય નહિ થાય. ડૉ. ધીરેન્દ્ર વર્માની આ ભૂમિકા અવશ્ય વિચારણીય છે. જો લોકો હિંદીભાષી નથી તેમને હિંદીને ‘તું આ જ રૂપ ધારણુ કર અને બીજું ન કરીશ’ એવો દુકમ દેવાનો કશો અધિકાર નથી. એના સ્વરૂપનો નિર્ણય તો તેઓ જ કરી શકશે કે જેમની તે જન્મભાષા કે માતૃભાષા છે. તેઓ જ તેમાં જરૂરી ફેરફાર કરી શકશે. જો કાર્ષ દિવસિતક મિત્ર કાર્ષને ઘેર મહેમાન થઈને જાય અને પરીણાનો સંબંધ છોડીને યજ્ઞમાનના ઘર ઉપર કબજો કરવા જાય અને જેમતેમાં પોતાનું જ હાંકવું રાખે, તો તે કાર્ષ શી રીતે સહન કરે ?

વાત તદ્દન ખરી છે. અને એથી જ આપણે અ-હિંદીભાષીઓ પોતાની મર્યાદાને સમજીને હિંદીભાષીઓને પ્રાર્થના અને સમજાવટ જ કરતા આવ્યા છીએ. આપણી પ્રાર્થના અને આજીજી કરવાનો અધિકાર તો, હું માનું છું, કોઈ છીનવી શકે નહિ. આપણે અનુનય પણ એ જ માટે કરીએ છીએ કે હિંદી માટે માટે ભાગે આપણે પારખા નથી. અંગ્રેજી, ફારસી, જાપાની વગેરે ભાષાઓ બહારની છે. એમના ઉપર આપણે આત્મીયતાનો, અથવા સેવાનો પણ દાવો કરી શકીએ નહિ. પણ ભારતની તો બધી ભાષાઓ સહોદરા નહિ તો ઓળામાં ઓછી એક વંશની તો છે જ. પ્રાચીન રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃતની એ શાખાઓ છે. અથવા રૂપક ગદ્યલીને કહીએ તો તેઓ એ પવિત્ર દેવસરિતાની અનેક ઉપનદીઓ છે. સંસ્કૃતના મૂળ પ્રવાહમાંથી જ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, સિંધી, ગુજરાતી, કાનડી, મલયાળમ અને તેલુગુ વગેરે બધી ભાષાઓને અખંડ જીવન મળ્યાં કર્યું છે. તામિલના પ્રવાહમાં પણ સંસ્કૃતની ધારાનું જળ પૂરતું મળે છે. સંભવ છે કે આધુનિક બંગાળી અને મલયાળમમાં સંસ્કૃતનો દિરસો સૌથી વધારે હોય. અમે બધા હિંદીની સેવા કરીશું અને એમાંથી લાભ પણ ઉઠાવીશું.

*

*

*

હિંદી ભાષા પણ સંસ્કૃત કુળની છે આજ સુધી એને રાખ્યાશ્રય અને લોકાશ્રય કાંઈ ઓછો નથી મળ્યો. ભારતની મુખ્ય ભાષાઓમાં તેનું સ્થાન કાંઈ થોડું ‘ભીંચું’ કે ઓળા ગૌરવનું નથી. જો તેના ઔરસ પુત્ર અથવા લકત એની સેવા અનન્ય નિષ્ઠાથી કરે તો એની પ્રતિષ્ઠા વધ્યા સિવાય રહેશે નહિ. કેવળ પોતાની ભાષા પર ગર્વ કરવાથી અથવા એને

માટે અભિમાન રાખવાથી એની ઇલાજત ઓછી જ વધવાની છે. બાપાની પ્રતિજ્ઞા તો એના સેવા કરવાથી અને એનો પ્રચાર કરવાથી જ વધે છે.

હિંદીભાષીઓની સંખ્યા વધારવાના પ્રયત્ન કરતાં વધારે જરૂરનું એ છે કે જેની એ સ્વભાષા કે માતૃભાષા છે એમના રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જીવનમાં હિંદીની પ્રતિજ્ઞા વધારવાનો પ્રયત્ન થાય. જે હિંદીની જોડણીનું કાંઈ કેકાણું જ ન હોય, એનાં વાક્યપ્રચાર અને મુદ્દાવચનો (idioms)ની સ્થિતિ ન હોય, એની ખોલોઓ અને પ્રાન્તિક શૈલીઓમાં એકબીજા તરફ કાંઈ આકર્ષણ ન હોય, હિંદીભાષીઓનું સામાજિક જીવન સંગઠિત ન હોય, તેઓ પંજાબી, રાજસ્થાની, છુટ્લી, અવધી, ભોજપુરી, બિહારી વગેરે ભેદોનું અધ્યયન કરીને સંતોષ ન માનતાં, જે ભેદોને વધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો હિંદીની યોગ્યતા અને શક્તિ વધવાનાં નથી.

*

*

*

રાજસ્થાની કારણોસર અને આધુનિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ગરજે આપણે બધાને અંગ્રેજી તો શીખવી જ પડે છે. દેશહિતને માટે જે કોઈ પરદેશી ભાષા શીખવાનું જરૂરી થઈ જાય તો દેશી લોકોની જરૂરી સંખ્યાએ એટલો પુરુષાર્થ કરવો જ જોઈએ. પણ જે આપણે એનું અધ્યયન સાર્વત્રિક કરીએ અને આપણા ધરના અને સામાજિક બ્યવહારમાં ધણા ઉત્સાહથી એનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણે માતૃદોહી અને રાષ્ટ્રદોહી સાબિત થઈએ. આ દોહ ભારતના ખીલ બધા લોકોની સાથે હિંદીવાળા પણ કરી રહ્યા છે. ભારતની ભાષાઓને માટે સૌથી વધારે જોખમ આ જ છે. એનાથી કોઈ બંધી થક્યું નથી, એટલે લોકોને એની લથાનકતાનો પૂરો ખ્યાલ નથી. જરૂરિયાત સાબિત થયે કાંઈ પરદેશી ભાષાના શબ્દો અને રૂઢ પ્રયોગો પોતાની ભાષામાં દાખલ કરી લેવા એ એક વાત છે, અને પોતાની ભાષાના ચલણને જ રાષ્ટ્રીય તેની જગ્યાએ વિદેશી ભાષા અનાવવી એ તદ્દન જુદી વાત છે. આપણી સંસ્કૃતિઓનું નામ અંગ્રેજી, એમની કાર્યવાહીની ભાષા અંગ્રેજી, કેળવણીનું વાહન અંગ્રેજી, અને સૌથી લથાનક વાત તો એ છે કે આપણા વૃત્તવિવેચનની ભાષા પણ વધારે અંગ્રેજી અંગ્રેજી. આપણાં ન્યાયાલય અને રાજદરબાર વિષે તો કહેવું જ શું? ત્યાં સુધી આપણે આ લીધણ પરિસ્થિતિ દૂર નથી કરી શકતા ત્યાં સુધી કયા મોંએ આપણે કહીએ કે અમે અમારી માતૃભાષાના લક્ષ્ય હીએ ?

*

*

*

આ જે સંકટ આપણા માથા ઉપર ઝડૂંખી રહ્યું છે, અથવા જે આપણે આપણી ગફલત અથવા ભક્તિની ઉણપને લીધે આપણા ઉપર એવી લીધું છે તેના નિવારણ માટે બધી ભારતીય ભાષાઓના એક વિશદ સંગઠનની અને એમના એક પ્રયત્નની જરૂર છે. ફક્ત એક જ સર્વસામાન્ય સંસ્થા રચાવવાથી એ સિદ્ધ નહિ થાય. એને માટે તો કાર્દિક સંયોગ અને પ્રચંડ પુરુષાર્થની જરૂર છે. જે ઇતિહાસ જોવામાં આવે તો ખબર પડશે કે આપણે સૌ, સૌથી શ્રેષ્ઠ અને એક મોટા દેશના લીન અને ગરીબ નિવાસી હીએ. એક બન્ધ અને સર્વભૌમ સંસ્કૃતિના પણ સાંકડા મનના પ્રતિનિધિ હીએ. તેથી આપણને પોતાની અડી ચોખ્ખાની ખીચડી જુદી પદ્ધતિ વિના ચેન નથી પડતું. આપણા પૂર્વજો અવિભક્ત કુટુંબ

પદ્ધતિના અભિમાની હતા. તેઓ જાણતા હતા કે કુટુંબ જેટલું મોટું હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં વધારે આધ્યાત્મિકતા હોય છે. આપણું પ્રાચીન સંયુક્ત કુટુંબ કોઈ ધૂતોનું સ્વાર્થમૂલક સંગઠન નહોતું. એનામાં બેદમાંથી પણ અબેદનો વિકાસ કરવાની દક્ષિતા હતી. બલિદાન અને આત્મસમર્પણથી સમર્થ અને ચિરંજીવી થવાની કળામાં આપણા પૂર્વજો નિપુણ હતા. આજ આપણે એ વિશાળ પરિવારના ટુકડા ટુકડા કરીને પોતાનાં જુદાં જુદાં કષ્ટતરખાનાં બનાવવાની રીત વધારે પસંદ કરી છે. વાડામાં પૂરેલાં પશુઓની માફક એક જ સ્થળમાં રહી હંમેશાં પરસ્પર લાતાલાતી લડતા રહેવા કરતાં જુદાં જુદાં કુટુંબ બનાવી રહેવાનું ખરાબ નથી. પણ એકત્ર રહીને 'સંગ્લજ્જં', 'સંવદધ્વમ્' ના આદેશને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં પરિણત કરવો એ શું આપણે માટે હંમેશાં અશક્ય જ રહેશે ?

*

*

*

અંગ્રેજોએ અંગ્રેજીને સરવ્વ્યાતમાં તો ફક્ત રાજભાષાનું સિંહાસન આપ્યું. શિક્ષણ-વ્યવસ્થામાં સંસ્કૃત અને અરબીને ખસેડી એમના રથાને જુદીજુદી દેશી ભાષાઓને સ્થાપિત કરવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો. કેટલાક ગણ્યાગાંડ્યા અંગ્રેજોએ અંગ્રેજીને ભારતની રાષ્ટ્રભાષા બનાવવા ઇચ્છ્યું પણ એમની દ્વિમત ન આવી. એ તો આપણું જ કામ હતું કે જેઓએ સદીઓથી લોકભાષાનો અનાદર કરીને સંસ્કૃત, અરબી અને ફારસીની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. આપણે રાજભક્તિની સાથે રાજભાષા-ભક્તિને અપનાવીને અંગ્રેજો આગળ હડકરી કે અમને તો આપ અંગ્રેજીની જ તાલોમ આપો. ઓગણસમી સદીના આરંભનો દિવસો ઇતિહાસ બેવાથી એ વાતની સત્યતા સાબિત થશે. લોકમાન્ય ટિળકને પ્રેરણા આપનાર અને રાષ્ટ્રસેવાના ક્ષેત્રમાં આકર્ષિત કરનાર વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપગુણકર અંગ્રેજી ભાષાને વાઘજીનું દૂધ કહ્યા કરતા હતા. પોતાનો ખાનગી પત્રવ્યવહાર પણ અંગ્રેજીમાં કરતાં એમને જરા પણ સંકાપ નહોતો થતો. જે પોતાને મરાઠી ભાષાના શિવાજી-કહેવરાવતા એમની પણ આ સ્થિતિ હતી. બંગાળીની અખંડ અને ઉજ્જવળ સેવા કરનાર રવિચાંદ્ર અને રામાનંદચાંદ્ર સ્વીકાર કરે છે કે રાષ્ટ્રભાષાનું પદ તો કોઈ દેશી ભાષાને જ મળી શકે. દેશી ભાષાઓમાં હિંદીનું મહત્ત્વ પણ એમને મંજૂર છે. પોતાના પ્રાંતિક વહેવારમાં અંગ્રેજીની જગાએ બંગાળીને અધિષ્ઠિત કરવામાં એમણે ખીન્નઓના કરતાં કોઈ રીતે ઓછો પ્રયત્ન નથી કર્યો. પણ આખા હિંદના વ્યવહારમાં અંગ્રેજી દ્વારા કામ લેવાનો મોહ તેઓ પણ દૂર કરી શકતા નથી.

અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાનો પ્રસ્તાવ કદી કોઈએ રજૂ કર્યો નથી. પણ અંગ્રેજી બણેલા આપણે સૌએ અંગ્રેજીને ખરું જોતાં રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાના પ્રયત્નમાં કોઈ બાકી રાખ્યું નથી. એમાં આપણે અંગ્રેજીને પણ મહાત કરી દીધા. એટલે સુધી કે ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રભાષાભિમાનીને પણ પોતાનો સંદેશ 'યંગ ઇન્ડિયા'ને 'હરિજન' જેવા અંગ્રેજી પત્રોદ્ધારા જ સંભળાવવો પડે છે. હિંદી-ભાષીઓએ જો એમના 'હિંદી-નવજીવન' અને 'હરિજનસેવક'ની કદર કરી હોત તો દેશની હાલત ધણી સુધરી જત. અંગ્રેજીને પદબદ્ધ કરવાને દેશમાં જે અતિ અલ્પ પણ દૃઢ પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, એમાં હિંદી-ભાષીઓનો હિસ્સો સૌથી વધારે હોવો જોઈતો હતો. પણ એવો વિષય છે કે એમની રાષ્ટ્રીયતા

આજ સુધી કંઈ નજીવી જેવી રહી. ગુજરાતે ‘નવજીવન’થી જે લાભ ઉઠાવ્યો તે જો હિંદીવાળાઓએ એની હિંદી આદર્શથી ઉઠાવ્યો હોત તો હિંદીમાં રાષ્ટ્રીય લેખકોનું અને રાષ્ટ્રીય ભાવેના પ્રચારકોનું એક ઘણું મોટું દળ પેદા થઈ જત અને દેશમાં નવી સંસ્કૃતિની ધારા અકુદિત ગતિથી વહેવા લાગી હોત. અમારા આ કથનના જવાબમાં હિંદીભાષીઓએ આજ સુધી જે જે કહ્યું છે તેનો વિગતવાર કાઢો આપવાથી લાભ નહિ થાય. અમારા કહેવાનો પ્રતિવાદ તો ત્યારે જ થશે જ્યારે હિંદીભાષીઓ હિંદીની પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફાળ, સ્વાર્થસ્થાન અને લગ્નનીથી કરશે.

*

*

*

મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી, હિંદી અને ઉર્દૂવાળાઓ સાથે મેં પૂરતી ચર્ચા કરી છે. મિશનરીઓ સાથે પણ રાષ્ટ્રભાષાની દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરી છે. મદ્રાસ છલાકાના ચારે પ્રાંતમાં જેમણે વખત ફરીને એની સ્થિતિ જોઈ લીધી છે. દરેક વર્ગ અને વિભાગની પરિસ્થિતિનો મને સારો ખ્યાલ આવી ગયો છે. એ ઉપરથી એક વાત જે મારા ધ્યાનમાં આવી તે વિષે અહીં કહેવું જરૂરી છે. બધી તરફ જ્યાં જ્યાં પ્રાન્તવાદ અને સંકીર્ણતા નજરે આવે છે ત્યાં ત્યાં એની જડમાં ટૂંકી દૃષ્ટિ અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ તો છે જ પણ એથી વધુ પ્રમાણમાં આળસ અને અકર્મણ્યતા પણ છે. પેટ ભરવા માટે અમુક ડીઝીઓ ફરજિયાત મેળવવી જ પડે છે. ડીઝીઓ માટે પરીક્ષાઓ પાસ કરવી પડે છે અને પરીક્ષા માટે જેએક ભાષાએ પણ ગમે તે રીતે શીખવી જ પડે છે. એટલી ભાષાઓ શીખીને આપણે કૃતકૃત્ય થઈ જઈએ છીએ. વધારે શીખવાનું કષ્ટ કાણ ઉઠાવે? રાષ્ટ્રભાષામાં સર્વ પરિચિત અંગ્રેજી શબ્દોની સંખ્યા વધારવામાં ન કોઈ બંગાળીને કાંઈ વાંધો છે કે ન કોઈ મુસલમાન નારાજ છે. એમની વાત જવા દઈએ. ખુદ હિંદીભાષીઓ પણ પોતાની ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દ વધારવાના મોહને અટકાવી શકતા નથી. આનો અર્થ એ નથી કે તેઓ અંગ્રેજીના પક્ષપાતી છે. એમણે અંગ્રેજી પાછળ મહેનત કરી છે એથી એમની જીભ ઉપર અંગ્રેજી શબ્દ સહેલાઈથી આવી જાય છે, અને સાંભળનારને તે અટપટા નથી લાગતા—આમ અંગ્રેજી શબ્દોની સંખ્યા આપણી ભાષામાં વધતી જાય છે.

જે લોકો ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના મોટા અભિમાની જણાય છે તેમની પણ આ જ દશા છે. ઉર્દૂમાં અંગ્રેજી શબ્દોની ભરતી કાંઈ નાનીસૂતી નથી જ. જ્યાં બધા દેશી શબ્દ યાદ ન આવે ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દ મૂકે અને કામ ચાલે. જો રાષ્ટ્રભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દ વધી જાય તો અંગ્રેજી જાણનાર લોકો કાંઈ વિરોધ નહિ કરે. તે તો એમાં ભય કરતાં સરળતા જ વધારે જુએ છે.

ઉર્દૂમાંથી સહેલા અને ધરગથ્થુ શબ્દોને પણ દૂર કરી તેને બદલે અરબી અને ફારસીના કિલ્લ શબ્દો ભરી દેવાની મુસલમાનોની સર્વસાધારણ મટતિના મૂળમાં ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો આગ્રહ અને દેશી સંસ્કૃતિનો તિરસ્કાર જ છે એમ નથી, પરંતુ એમની કેળવણીની ખામી છે. રફલ અને કોલેજોમાં એ કાં તો સંસ્કૃત ભણ્યા છે, કાં તો અરબી, ફારસી, ઉર્દૂ. બીજી દેશી ભાષાઓ માટે તો ધર અને બગરમાં સાંભળી તેટલા ઉપર જ ગુજરો કરવો પડે છે. તેથી જ્યારે તે પ્રાદેશી ભાષાને અથવા પ્રગલ્ભ

વિચારોને અને એમની સહમં જટાઓને પ્રગટ કરવા માગે છે ત્યારે એમને સંસ્કૃત કે અરબી-ફારસીનું શરણુ લેવું પડે છે. આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓની પણ થોડી કે વધારે પ્રમાણમાં એ જ દશા છે. એમાંથી જૂના, ધરમથુ અને મીઠા શબ્દો ઘણા વેગથી ઓછા થઈ રહ્યા છે. અને એમની જગ્યાએ બોલવા-ચાલવામાં અંગ્રેજી શબ્દો અને સાહિત્યમાં અરબી, ફારસી કે સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરાઈ રહ્યા છે. 'છેવટે માણસ કરે પણ શું? દિનરાત જે ભાષા બાણવી પડે છે એના જ શબ્દો જીભ ઉપર નાચે ને !

પણ બધારે કંઈક શરૂ થઈ જાય છે ત્યારે એકબીજાને શકતી દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ જ પડી જાય છે. લોકો પોતપોતાની સંસ્કૃતિ અને રિવાજોના રક્ષણની વાતો કરવા માંડે છે. હિંદી અને ઉર્દૂમાં અંગ્રેજી શબ્દો આવવાથી સંસ્કૃતિ કે રિવાજને એમને મન કાંઈ ડર જેવું નથી. જો તમે જનામે સદર ને બદલે મિસ્ટર પ્રેસિડન્ટ કહો તો ઇસ્લામ સલામત છે, પણ જો અધ્યક્ષ મહોદય કહો તો કામી ભાષામાં મહિનતાની ગંધ આવી જાય છે. હિંદી સંસ્કૃતિના કેટલાકે અભિભાવકોની દૃષ્ટિએ કાકાને કાકાસાહેબ કહેવું એ ધ્વજહત્યા સમાન પાપ છે, કેમકે તે ઇસ્લામના આક્રમણનું લક્ષણ સમજવામાં આવે છે. એમને કાકાચાવ કહેવું જોઈએ. પણ ગોખલેજીને મિસ્ટર ગોખલે કહેવામાં તેમને કાંઈ ભય જણાતો નથી !

*

*

*

બંગાળી લોકો હિંદીમાંથી સિંગલેટ હડાવવાનો સવાલ ઉઠાવી રહ્યા છે. એનું પણ મુખ્ય કારણ એ છે કે નવી વસ્તુ શીખવાની તકલીફ ઠાણુ ઉઠાવે ? અંગ્રેજી બોલતા બંગાળીઓ ત્યારે રોમન સિપિનો પક્ષ લે છે, ત્યારે તેનું મુખ્ય કારણ પણ પરિશ્રમની અરુચિ જ હોય છે. મે' જોયું કે જે શબ્દોને મુસલમાનો જાણે છે તે ઉર્દૂ-ફારસીના ન હોય તોપણ એમને માટે કાંઈ વાંધો નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના હિંદુઓની ભાષામાં જેટલા ઉર્દૂ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયા છે તેથી તેમનું હિંદુત્વ મહિન કે ખંડિત નથી થતું. પંજાબના હિંદુઓ માટે તો ઉર્દૂ સિપિ કાંઈ કે વધારે નજીકની છે, કેમકે બાળપણથી એમને તે શીખવાઈ છે. મુખ્ય અને પ્રાયમિક વસ્તુ તો પરિશ્રમની અરુચિ જ છે. સંસ્કૃતિનો કંઈકો પછી આવે છે.

*

*

*

૨

સિપિ અને અન્ય કેટલાય એવા પ્રશ્ન છે જેનો એની સાથે સંબંધ છે. એ વિષે હવે વિવેચન કરીશું.

આજે આપણામાં રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના એક પણ સવાલનો નિકાલ કરવાની હિંમત રહી નથી. આપણે પોતાના સવાલોનો નિકાલ આપણી મેજે ઓળવા માટે નથી તકલીફ ઉઠાવવા માગતા કે નથી મગજને કષ્ટ દેવા માગતા. જ્યાં જે ચાલતું આવ્યું હોય તેને ચાલવા દેવામાં આપણે કાંઈ જ વાંધો નથી જોતા. ક્ષયરોગના દરદીને ખખર નથી હોતી કે પોતે મૃત્યુકિનારે પહોંચી ગયો છે. તે તો કહે છે કે હું છું એમ જ મને રહેવા દો. સારું ખાવાનું આપો અને ખૂબ આરામ આપો, મને પશ્ચે નહિ. કોઈ કાંઈ વખત તેના બસા માટે તેની વાત માનવી પડે છે, પણ આપણે એ કેવી રીતે ભૂલી શકીએ કે ખરું જીવન વિલાસ કે વિશ્રામમાં છે જ નહિ. આપણે આપણી સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને અકિમત સમસ્યાઓનો નિકાલ કરવામાં જ જીવનનો વાસ્તવિક આનંદ અનુભવવો જોઈએ.

લિપિનો જ સવાલ લો. જ્યાં નાગરીથી કામ ચાલે છે ત્યાં ઘણુંખરું કાંઈ ઉર્દૂ શીખવાની તકલીફ નથી ઉઠાવવા ઇચ્છતું. કાંઈ કાંઈ તો એનો સંબંધ પોનાના હિંદુત્વ સાથે જોડે છે. જ્યાં ઉર્દૂ ચાલે છે ત્યાં નાગરી શીખવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી ઓછી જણાય છે. અને તે એટલે સુધી કે નાગરીના અભિમાની પણ એને શીખવાનું કષ્ટ ઉઠાવવા નથી ઇચ્છતા. પરંપરાથી જે ચાલ્યું આવ્યું છે તેમાં ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ ઘણી જ મંદ છે. પંચગમમાં આર્યસમાજના કાર્યકર્તા નાગરીના મોટા પક્ષપાતી છે. પણ એમને પોતાનાં પત્રો મોટે ભાગે ઉર્દૂમાં જ ચલાવવાં પડે છે. તેઓ પણ શું કરે? વધારે ભાગના લોકો જે લિપિ સહેલાઈથી વાંચી શકે તેમાં જ તેમને પત્ર ચલાવવાં પડે છે. તેઓ 'જો હિંદીમાં પત્ર ચલાવે તો એમને અસાધારણ નુકસાન સહેવું પડે. જેમની પ્રાન્તીય લિપિ નાગરી કે ઉર્દૂ નથી તેઓ કહે છે કે જે રીતે આજ સુધી અમારું કામ ચાલ્યું આવ્યું તે જ રીતે હવે પછી પણ ચાલશે. ખીજા પ્રાન્તોમાં જઈએ છીએ તો અંગ્રેજીથી નભાવી લઈએ છીએ. ખીજા પ્રાન્તોનાં ગામડાંમાં અમારે થોડું જ જવું છે? જો રાષ્ટ્રભાષાની જરૂરિયાત કાંઈ રીતે એમને ગળે જતરી ગઈ તો તેઓ કહે છે કે જો ઉર્દૂ-હિંદીનો આ રીતે અંધડો ચાલે છે તો આપણે તેને મટાડવા રામન લિપિનો જ વ્યવહાર કેમ ન કરીએ? ઓછામાં ઓછું અધમાની બક્ષા તો ટળશે જ. છેવટે આ લિપિઓનો અંધડો શું છે, એને દૂર કેમ કરી શકાય, રામન લિપિનો સ્વીકાર કયાં સુધી શક્ય કે ઇષ્ટ છે, એના વ્યવહારમાં કઈ કઈ મુશ્કેલીઓ છે—એ પ્રશ્નોના વિચાર કરવાની નથી એમને ઇચ્છા કે હુરસદ.

એ ઉપરાંત દરેક કામને ટાળવા ચાહે છે તેવા લોકોનો પણ એક ખાસ વર્ગ છે. પોતાની જડતાને છુપાવવાની એમાં ભારે મુક્તિ છે. તેઓ દરેક નવી વસ્તુને ઘણી ચતુરાઈથી વિવાદમયરત બનાવી દે છે. કાંઈ વસ્તુનો નિર્ણય ન થઈ શકે તેમાં એમની કુશળતા છે; કેમકે જ્યાં સુધી તે વિવાદનો વિષય રહેશે ત્યાં સુધી બંને પક્ષોના તર્ક-પ્રતિતર્ક ચાલ્યાં જ કરશે અને કોઈને પ્રત્યક્ષ કાંઈ કરવાની જરૂર નહિ રહે. નિર્ણય થયા પછી એને કાર્યાન્વિત કરવા કાંઈ ને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે. પોતાની મેળે જો કાંઈ કામ થતું હોય તો એમાં વિધન ન નાખવાની કદાચ એ લોકો મહેરબાની કરશે. જેમની એવી મનોવૃત્તિ છે, તેમનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ. એમને ભરોસે કાંઈ કામ કરવું એટલે કળણ ઉપર ચાલવા જેવું છે.

લિપિના સવાલની મુખ્ય ત્રણ કે ચાર બાબત છે. સૌથી મહત્વનો સવાલ છે નિરક્ષર જનતાને સાક્ષર કરવાનો. ખીજો સવાલ છે આખા હિંદને માટે સર્વસાધારણ લિપિ કઈ થઈ શકે અને એનો પ્રચાર શી રીતે કરવો તેનો નિર્ણય. ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે જો એક લિપિ ન થઈ શકતી હોય તો આજની બાર કે પંદર લિપિઓ છે તેમાંથી કેટલી ઓછી થઈ શકે તેમ છે. તે પછી આ સવાલ આવે છે કે નિરક્ષર જનતાને માટે આપણે આપણી લિપિઓને સહેલી કેવી રીતે બનાવી શકીએ. લિપિસુધારમાં આ દૃષ્ટિ સૌથી વધારે મહત્વની છે. પણ એ તરફ આજ સુધી યોગ્ય જ વિદ્યાનેતૃ પ્યાન ગયું છે. પછી પ્રશ્ન આ છે કે આપણે લિપિને લેખનમુલક, મુદ્રણમુલક, અને મુદ્રાલેખનમુલક કેવી રીતે બનાવીએ.

આખા હિંદને માટે એક લિપિ નક્કી કરવી, એ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારસૌકર્યનો સવાલ છે. આખી દુનિયાને માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય લિપિ ચાલુ કરવાનો સવાલ સામાન્યવાદી પશ્ચિમના લોકોને માટે લોકોને મહત્વનો હોય, પણ આપણે માટે તો એનો અર્થ આંતર-રાષ્ટ્રીયતાના નામે આપણા દેશના આત્મનો નાશ કરવો એ જ થશે. હું જાણું છું કે આ જ સુકિતને આધારે કેટલાયે પ્રાન્તવાદી આન્તરપ્રાન્તીય લિપિનો વિરોધ કરવા લાગે છે. પણ આંતરરાષ્ટ્રીય અને આંતરપ્રાન્તીય લિપિના સવાલમાં જે મૌલિક ભેદ છે તે એમના ધ્યાનમાં નથી આવતો. એમને નમ્રતાથી એમને પૂછવા માગીએ છીએ કે શું આપણી સાથે ફક્ત એ જ વિકલ્પ છે ? — કાં તો આજની માફક આ રાષ્ટ્રને ઇતિહાસ અવસ્થામાં રહેવા દેવું અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનનો સ્વાખ જેવામાં પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા ? શું બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી ?

પણ જે લોકો રાષ્ટ્રીય એકતા અને આંતરપ્રાન્તીય સંપર્ક વધારવા કંઈક કરવા ઇચ્છે છે, એમનામાં પણ એ મત હોઈ શકે છે. પણ એમનો ઉદ્દેશ સમાન હોવાને લીધે તે પોતે જલદી નિર્ણય કરી શકે છે. એમની સાથે વિચારવિનિમય અને પરામર્શ પણ કરવો જોઈએ. વખતોવખત એમની સાથે સમજૂતી પણ કરવી જોઈએ. નાગરી અને ઉર્દૂના ઋધ્ધાનો નિકાલ શી રીતે થઈ શકે એનો વિચાર પણ આજના લોકોએ કર્યો છે. દરેક પ્રાન્તની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનું ધ્યાન રાખતાં છતાં અખિલ હિંદની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર એથી પણ થોડા છે. મોટા ભાગના લોક તો કેવળ ટેપને લીધે જ કહી દે છે કે નાગરી લિપિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, વૈજ્ઞાનિક છે, એથી એનો જ સ્વીકાર દરેકે કરવો જોઈએ. એમની વાત તો સાચી છે. પણ કેવળ સુદ્ધિવાદથી દુનિયા માની જાય તો શું જોઈએ ? બીજા કેટલાક લોકો એવા હોય છે જે કાર્યની કંઠણતા બતાવીને જ સંતોષ માને છે. નાગરીપ્રચારનું નામ લેતાં જ તેઓ પૂછે છે, 'મુસલમાન અને બંગાળી તમારી યોજના કાવવા દેશે ?' પણ જો આપણે સૌ એ રીતે પરાજયનાં સ્થાન બોળનાર કાલંબસ થઈ જઈએ તો ખેડો પાર છે ! આજ જે અશક્ય છે એને શક્ય કરવાનો રસ્તો એક જ છે, તે એ છે કે જે શક્ય છે તેને સારી રીતે કરવું. જો મુસલમાન અને બંગાળી જીદ કરે છે તો તમે શાન્તિ રાખો. સખરીનું કળ મીઠું જ આવશે. તમે પોતાનું ધ્યાન જોડો નાગરીનો વિરોધ નથી કરતા, એટલું જ નહિ પણ એનો સ્વીકાર કરવા ઉત્સુક પણ છે, તેમના તરફ આપો. આજમાં આપણું એ લોકોમાં નાગરીપ્રચાર શી રીતે થઈ શકે એનો આપણે વિચાર કરીએ. એક રાષ્ટ્રલિપિના બ્યેથ તરફ આજળ વધવાનો આ જ એક રસ્તો છે. આપણે મુસીબતોનો વિચાર જરૂર કરીએ. એમની તરફ આખ મીચામણા કરવાથી કામ નહિ બને. પણ મુસીબતોની ફક્ત અર્થા અને દલીલબાજીથી કદમ આગળ વધશે નહિ.

વાચકોમાંથી જેને આ વિષયમાં રસ છે, જે રાષ્ટ્રના સંગઠનમાં એકલિપિનું મહત્વ સ્વીકારે છે, એમને આમલ છે કે ઉપર જે સલાહોનો વિચાર કર્યો છે તે ઉપર તેઓ વિચાર કરે. x

દિસેમ્બર, ૧૯૩૮

x હિંદી 'સર્વોદય' માંથી : અનુવાદક શ્રી. રામચંદ્ર પંડ્યા.

[પૃથ્વી]

અહીં સર સહસ્રલિંગ નિજ લબ્યતા ધારતું
કલાયુગ વીતેલની સુરભિ મિષ્ટ ફેરી રહ્યું.

ત્રિવિક્રમ, પ્રતાપી, શૌર્યનિધિ, તામ્રચૂડામણિ,
અભંગ શુભરાતના મહદ્ સ્વનદપ્રાતણા
ફરેલ અહિં પાય હોંશલર લબ્ય લટકાઈના;
નિહાળી નિજ અંખના સ્વરૂપ મૂર્ત ધારી રહી.

વિરાટ જગ સાથ ગાથ ભરનાર એ પૂર્વજો,
પ્રતાપી નરપુંગવો, ક્ષિતિજ ખૂંદનારા મહીં.

અમે તનુજ સર્વ એ પરમ વિક્રમાકોતણા.
અગંત અહા! તેજપુન્જ અમ પૂર્વજોનો મહા.
થતું ઉરમહીં, નિહાળી લઘુવંશ વિકાંતનાઃ
જવકંત અબુકંત ભૂતતણી લબ્ય તેજસ્વિતા!
અમે વિગત તેજ-અંશ નિજ તેજ ઉજ્જવાળથું:
વિલીન ગત તેજની લલક લબ્ય પ્રજ્જવાળથું.

ના= હાકોર સાહેબ, કલાપીનાં અન્ય કુટુંબીજનો, બહેનો અને ભાઈઓ,

હું અહિંયાં આવ્યો ત્યારે મારા પર પ્રમુખપદની જવાબદારી નાખવામાં આવશે તેનો ખ્યાલ ન હતો. હું તો કલાપીને મારા આદરની એક અંજલિ જ આપવા આવ્યો હતો, અને અત્યારે આ પદ હું સ્વીકારું છું, તે એક જ દૃષ્ટિએ: કલાપી, પોતાનું રાજ્યપદ છોડી દઈને કલાપી નામ ધારણ કરીને સાહિત્યની આલમમાં સમાનભાવે દાખલ થયા હતા. અને મને આ પદ આપવામાં આવ્યું તેમાં પણ એ સમાનભાવનો જ પુરસ્કાર હું જોઉં છું, અને એ જ દૃષ્ટિએ એ આલમના એક અદના અભ્યાસી તરીકે હું આ પદ સ્વીકારું છું.

અત્યારે હું કોઈ પણ એક જ દૃષ્ટિથી કલાપી વિશે નહિ બોલતાં સમગ્ર દૃષ્ટિએ કલાપીને જોવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અહિંયાં આવતાં મને એક પ્રશ્ન થયો: કલાપીની ગઝલો લખાઈ એ પરંપરા તેમણે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી? એમના પત્રો વાંચતાં સ્વાભાવિક રીતે એવો તર્ક થાય છે કે એમણે મણિભાઈ નભુભાઈની ગઝલોમાંથી ગઝલના સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા. અહીં આપ્યા પછી શ્રી. હરિશંકર પંડ્યાને પૂછતાં એમણે મારા તર્કને પોતાના અનુભવનો ટેકો આપ્યો. અને આમ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે મણિભાઈ નભુભાઈની ગઝલો અને કલાપીની ગઝલો વચ્ચે તારતમ્ય જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

મણિભાઈ નભુભાઈની ગઝલો ઉપર લેખકે પોતે લાંબી વિવેચના લખી છે, અને તેમાં એ ગઝલોનો આધ્યાત્મિક અર્થ આપેલો છે. તેમાં ઘણ અને માયાનો સંબંધ અને યોગાભ્યાસના અનુભવોનો વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે, પણ એ ગઝલોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એમની પ્રેરણાનો મૂળ અનુભવ એ પ્રકારનો ન હતો. આધ્યાત્મિક અર્થ આરોપવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે એમાં નથી સાચો ઔદિક પ્રેમનો સ્વાદ આવતો, કે નથી આધ્યાત્મિક પ્રેમનો સ્વાદ આવતો.

કલાપીએ આમ કહ્યું નથી; એમણે સીધી, અવ્યવહિત, નિરાડંબર ભાષામાં પોતાના સાચા અનુભવો કહેલા છે, અને એ માટે જ એ એટલા લોકપ્રિય થયા છે.

આપણા સાહિત્યમાં પોતાના પ્રેમના અનુભવનાં આત્મલક્ષી કાવ્યો ગાનાર પહેલા કવિ નર્મદ. એક બાબતમાં કલાપી નર્મદની સાથે બહુ જ સારી રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે. નર્મદ એમ માનતો કે જેસો ખરા હોય તો એને કવિતાથી કાન્ય થઈ જ જાય, અને તે ધણાંખરાં કાવ્યો લાગણીના ઉત્સારમાં જ લખતો. કલાપીએ પણ એમજ ધણાંખરું કરેલું છે. તેઓ પોતે એક પત્રમાં લખે છે કે, “કવિતા નિઃશ્વાસ કે અશ્વુ જેવી છે, તે જ્યારે આવે છે ત્યારે જ નીકળી જાય છે. અને જેવી આવી તેવી નીકળી જાય છે.”

‘કલાપી ઉપર વર્ણવર્ધની પુષ્કળ અસર છે. વર્ણવર્ધ’ એનો પ્રિય કવિ છે. વર્ણવર્ધની કવિતા સંખ્યા માન્યતા એવી હતી કે કવિતા એ પુનઃરમરણ કરેલી લાગણી છે, એટલે કે લાગણી થાય તેવી જ કવિતા નથી લખાતી, પણ પાછી લખાય છે, અને વર્ણવર્ધની અસર છતાં કલાપીએ તેમ કરેલું નથી. એ આગતમાં તે નર્મદની સાથે વધારે મળતા આવે છે.

✓ ગઝલોમાં એની કવિતા પુષ્કળ ઉજાળા મારે છે. ગઝલનું એ સફળ અને તેની મર્યાદા કલાપી પોને બરાબર સમજતો. તેઓ એક પત્રમાં લખે છે: “ગઝલમાં ઘણું કરીને શાન્ત લાગણીઓ કરતાં *outbursts of heart* (હૃદયના ઉત્કર્ષ) બહુ સારા લાગે છે. શેક્ષી વર્ણવર્ધ કરતાં ગઝલ સારું ગાઈ શકે તેમ કહેવાય.....ગઝલમાં તો ‘ડીલા’ એક ઉત્તમજો તો બીજા આચમજો એમ બેવા બેઈએ.”

કલાપીએ પુષ્કળ ગઝલસહિત્ય લખ્યું છે અને તેમાં તેજે ફારસી ગઝલનું પરંપરાનું સ્વરૂપ થોડું અદ્વિતીય છે. મળિયાઈ નલુશાઈએ પરંપરાને વફાદાર રહી ગઝલો લખી છે. કલાપીએ ગઝલની રીત કે શક્તિ સ્વીકાર્યા નથી. અને તેમની પછી ગઝલ લખનારાઓએ આ પ્રકારની છૂટા લીધેલી છે એમજે પુષ્કળ ફારસી શબ્દો પણ ગઝલમાં લીધેલા છે.

એમજે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં પણ પુષ્કળ કાવ્યો લખ્યાં છે. વર્તમાન યુગમાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો પ્રયોગ કરનારા પદેશા કરિ દસવન અને નર્મદ, પણ એમના કરતાં પણ સંસ્કૃત શ્લોકો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવનાર કવિ ને કલાપી. તેમની લાગણી સંસ્કૃત શ્લોકોમાં ધીમ-ધીમ વહે છે, તેમનો પ્રવાહ અદ્વિતીય છે. આદી યુગની ભાષા સૌથી સમજાય એવી, સંસ્કૃત શ્લોકોમાં પણ તેમજે વધે છે. અન્યારનો ઉચ્ચરનો કવિતાલેખક સંસ્કૃત શ્લોકોની લઘુ ધણે ભાગે કલાપીમાંથી શીખે છે.

અત્યારે આપણા સાહિત્યમાં એક વિવાદ ચાલે છે, તેમાં એક પક્ષ એમ કહે છે કે સંસ્કૃત શ્લોકો યુગવાની ભાષાને અનુકૂળ નથી. કેટલાએક એવી પણ મત્તા દે છે કે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં લખાયેલ કવિતા લોકપ્રિય ન થઈ શકે. આ બન્ને વિવાદોને કલાપીનો કેસરવ એક જ સમર્થ જવાબરૂપ છે. કલાપીએ વસંતવિલકા, મંદાકાન્તા, દરિયો, શિખરિણી, સન્ધ્યા, પૃથ્વી વગેરે શ્લોકો પ્રજાં જ સૌકર્યથી લખ્યાં છે, એ અનુભવ જેવું છે કે ગઝલ લખનારાં દાસ અદી પણ સફાર્યથી ઘાટ ધરી શકે છે.

તે આત્મપ્રકાશ એકેક થઈને લાંબે રંગા હલવા

હાડી પૂર્ણ અમેલના અગ્રતા આનન્દને મળા

કુટી ગયેલ ઘટની ઘટમાલ જેવાં
મહારાં કૃષ્ણ વરસઃ જીવનભાગ સૂકયો;
એકેય બિન્દુ નવ ચોવીસ ચક્રમાંથી,
વા કોઈએ ન ઘટમાળ સમારનારું.

x x x

જડાતમા વણે તો ખીલખીલ હસી હર્ષ સુચવે,
અને પૃથ્વીમાતા ફરતી ફરતી ગાયન કરે.

કેટલો સરળ પ્રવાહ! સંસ્કૃત શબ્દો પણ કેટલા ઔચિત્યથી મૂકેલા છે! તેની ઉચ્ચારશુદ્ધિ પણ કેટલી સારી રીતે સાચવી છે!

✓ કલાપી આપણો એક ધણો જ લોકપ્રિય કવિ છે. આપે સર્વે જોયું હશે કે આ વ્યાખ્યાનમાં મેં કલાપીનો એકવચને ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને તેનું કારણ એ છે કે કલાપી તેની કવિતામાં વાચકને પોતાનું નીકટનું સ્વજન લાગે છે. ખોલવા જતાં પણ મોમાંથી બહુવચન નીકળી શકતું નથી. આપણામાં આનું સ્વજનપદ પ્રાપ્ત કરેલા કવિઓ દક્ષપત અને નર્મદ, અને તે પછી કલાપી. જોયો કાઈ યુવાન નહિ હોય જેને કલાપી પોતાની લાગણી ગાતો નહિ લાગ્યો હોય. અલગત એવું 'અનનુ' હશે કે કેટલાક યુવાનો દિલમાં દર્દ ન હોય છતાં દર્દનું ખોડું આત્મજ્ઞાન કરવા કલાપી સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા હશે. કદાચ એમ હોય કે જુવાનીમાં દર્દનું સૌંદર્ય સૌથી પહેલું જોવામાં આવ્યું હોય, તેથી દર્દના આભાસમાં પણ મગ્ન આવતી હોય. પણ અત્યારના યુવાનને દર્દ સાચું હોય કે ખોડું હોય, પણ તેનો કલાપી ઉપરનો પ્રેમ સાચો છે, અને આ દર્દની આકર્ષકતા એ ન્યાંસુધી માનવહૃદયનો સાચો ભાવ છે. ત્યાંસુધી કલાપી યુવાનોનો કવિ કહેશે. કલાપી યુવાનવયે ગુજરી ગયો એ આપણે માટે, દેશને માટે, આપણા સાહિત્યને માટે, એક મહાન આદત પડેલી છે. પણ જુવાનીમાં ગુજરી જઈને તેણે યુવાનોના કવિ તરીકે શાશ્વતપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત કરેલું છે.

કલાપી જુવાનીમાં ગુજરી ગયા. ને એ વધારે લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શક્યા હોત તો, એમણે શું કર્યું હોત, અને કેવું સાહિત્ય આપ્યું હોત, એ માત્ર તર્ક જ છે, છતાં આપણે માણસ, તર્ક કર્યા વિના રહી શકતા નથી. અને એમના વિશેના એકાએ તર્કો ધણા જ ઉપપન્ન જણાય છે.

એક તો એ કે તેમની પ્રસિદ્ધ યથેચ્છ ગદી કવિતાથી તેઓ કાઈ જુદી જ કવિતા લખત. ૧૮૯૭ પછી તેમની કવિતાની વિપુલતા ઓછી થતી જાય છે. 'હતના એક પત્રમાં તેઓ કહે છે:

" મહારી પોતાની કવિતા તો હાલ પૂરી થઈ છે, હવે Subjective (આત્મલક્ષી) તો બહુ જ થોડું લખાશે "

અર્થાત્ તેમની કવિતાનું આત્મલક્ષી પ્રકરણ પૂરું થયું હતું. અને પછી લખાત તો શું લખાત, એ વિચારવા પહેલાં એક ખીજે તર્ક પણ મને આવે છે. તેમના પત્રોમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગાદી અને રાજ્યવહીવટ છોડી નિવૃત્ત થવાની વૃત્તિ તેમને વારંવાર થઈ આવતી. તેમના સલાહકારોએ, મિત્રોએ, મુરબ્બીઓએ, વારંવાર ના પાઠવાથી તેમણે આ ખાખતમાં ઠેક સુધી પગલું જાડેલું ન હતું. પણ અવસાન પહેલાંના કાગળોમાં એ વૈરાગ્યવૃત્તિ ફરી જાગેલી જણાય છે.

એ કોઈ તરંગી વૃત્તિ નહોતી પણ તેમના સ્વભાવના એક બળવાન અંશમાંથી હું તેને વારંવાર ઉદ્ભવતી જોઉં છું. કલાપી ભલે એક ગ્રેમી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, પણ પરમ સત્યની શોધ કરવી એ એમના જીવનનો એક મુખ્ય પ્રયત્ન હતો એમ જણાય છે. એ બાબતમાં તે કાન્તને મળતા આવે છે. કલાપીની કવિતા ઉપર કાન્તની ઘણી અસર છે. કલાપીના સંવાદો, અંજનીગીત, ખંડકાવ્યોનું અનુસંધાન કાન્તની સાહિત્યકૃતિઓ સાથે સીધું યર્થ શકે છે. પણ તેથી પણ વધારે મહત્વની હતી બન્ને વચ્ચેની તત્વચર્ચા. કાન્તને સ્વીડનબોર્ગમાં શ્રદ્ધા હતી, અને એ માર્ગનું તેમણે કલાપીને સૂચન કરેલું. કલાપીએ એ સાહિત્ય કાન્તની સલાહ પ્રમાણે વાંચેલું, અને સ્વીડનબોર્ગ વિશેની તેમની શંકાઓ કલાપીની સ્વતંત્રતા તેમજ શોધકશુદ્ધિનો પુરાવો લેખાવો જોઈએ. કલાપીએ મિયોસોફીનો અભ્યાસ કરેલો, મથિમાઈ નજીકના સમાગમ કરેલો, તે સર્વ એ સત્યની ખોજમાં.

બીજા સ્વભાવનાં કારણો દરો-હતાં, પણ શબ્દકામકાજ છોડવાની વૃત્તિમાં આ કારણ મુખ્ય હતું એમ હું માનું છું, અને કલાપી જીવ્યા હોત તો તેમણે જેવટ આ નિર્ણય પાર પાડ્યો હોત, એમ મને પોતાને જણાય છે. આસપાસની બધી પરિસ્થિતિ પણ એવી હતી એમ મને જણાય છે. અને એમ થયું હોત, અને પછી એમને 'કોઈ' સત્યમાં શ્રદ્ધા બેઠી હોત, તો એમની પ્રૌઢાવસ્થાની કવિતા એમની એ શ્રદ્ધાની યાત એમ હું માનું છું.

કલાપી કવિ હતા પણ તેથી પણ મોટા ઉદાર, બહાદુર પુરુષ હતા. તેમના વિચારોમાં અભિપ્રાયોમાં નિઃસંકોચ સત્યનો સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ.

એટલી નાની ઉંમરે પણ બધી રીતે મધ્યકાલીન ગણાય એવા શબ્દના વાતાવરણને બેદોને એ નવા યુગનો કવિ થયો હતો. વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપ સુધી જવાની એનામાં નિર્જયતા હતી, અને આપણે આજે માત્ર એક કવિ નહિ પણ એક એવા મોટા પુરુષની જળંતી ઊજવવા ભેગા થયા છીએ.

મોટા પુરુષનો જન્મ એ આખા સમાજને માટે એક હર્ષનો પ્રસંગ છે. કલાપીના ઉત્તરાધિકારીઓ એ પ્રસંગને યાદ કરે છે, સાચવે છે, અને જાગ્રવે છે, તે એમની લાપકાત છે, શોભા છે, અને એમણે કલાપીનો વારસો દોષાવ્યો છે એમ બતાવે છે.

આપે મને આમંત્રણ આપી તેના હર્ષમાં બાગીદાર બનાવ્યો છે, અને કલાપીને અંજલિ આપવાને મને તક આપી છે, તેને માટે હું ફરી મારો આભાર દર્શાવી, મારું આજનું વક્તવ્ય પૂરું કરું છું.*

આપની યાદી

[અનુપતિ]

નગીનદાસ પારેખ

‘પ્રસ્થાન’ ના ગયા અંકમાં ‘આપની યાદી’નો સ્વાધ્યાય છપાયો છે. એ છપાઈ ગયો ત્યાર પછી તરત જ મને ૧૧મી કડીનો એક નવો અર્થ સૂઝ્યો, અને તે વધારે સાચો અને સારો લાગ્યો એટલે અહીં ૨૦૦ કરવાની રાખ લઈ છું.

હસમી અને અગિયારમી કડીનો મેં કરેલો અર્થ શ્રી. બ. ક. કાકારે અને શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ કરેલા અર્થ કરતાં જરા જુદો છે, એ વસ્તુ હું ગયા અંકમાં નોંધી ગયો છું. મેં એમનો અર્થ કેમ જતો કર્યો એ વિષે મેં ત્યાં કશું લખ્યું નથી. અહીં એની સહેજ ચર્ચા કરવા માગું છું.

એ બે કડીઓ આ પ્રમાણે છે :

ધ્યારું ત્યજને ધ્યાર દોઈ આદરે હેલી સફર
ઘોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની.

૧૦

રોડે ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આરાકાના રાહની ને રાહદારી આપની !

૧૧

અહીં હસમી કડીમાં પ્રિયજનના અવસાનનો પ્રસંગ છે એવું એ બંને વિવેચકોએ સ્વીકાર્યું છે. પણ ન્યારે ન્યારે પ્રિયજન હેલી સફર કરે ત્યારે ત્યારે તે પ્રેમ તોડીને જ કરે છે એવું શી રીતે કહી શકાય ? ખરું જોતાં તો પ્રિયજનનું અવસાન એમ કહીએ એમાં જ આપણે પ્રેમ અખંડિત છે એવો અર્થ સમાર્પ જાય છે. એટલે અહીં ‘ધ્યાર ત્યજને આદરે હેલી સફર’નો અર્થ અવસાન પામે એમ કરવા કરતાં પ્રેમ સંબંધ તોડીને આલ્સું જાય એવો ભેવો વધારે ઠીક લાગે છે.

અગિયારમી કડીમાં ‘રાહદારી’નો અર્થ એ બંને વિવેચકોએ ‘રાહબરી’ એવો કર્યો છે. ‘રાહદારી’નો એવો અર્થ થાય નહિ;—‘જોડણીકાર’ સિવાય બીજા કોઈ પણ હિંદી કે શુજરાતી કાશમાં એ અર્થ આપેલો નથી—એટલે કવિએ ભૂલથી ‘રાહબરી’ના અર્થમાં ‘રાહદારી’ શબ્દ વાપર્યો છે, એવું એમણે કહ્યું છે. ન્યારે કવિએ ખોટો શબ્દ-પ્રયોગ કર્યો હોય ત્યારે તે ખોટો છે એમ કહેવામાં કોઈ ખોટું નથી. પણ આપણે કોઈ શબ્દપ્રયોગને ખોટો કહીએ તે પહેલાં એ પ્રયોગનો પ્રસ્તુત સ્થળે અર્થ બેસી શકે એમ હોય તો તે વિચારવું ધરે, એ વિચારથી જ હું જુદો અર્થ કરવા પ્રેરાયો. ‘રાહબરી’ અર્થ બેસાડમાં વળા યોડું પોગજી પણ કરવું પડે છે. આથી મેં ‘રાહદારી’નો અર્થ ‘પ્રવાસ, યાત્રા’ એવો લીધો. એ અર્થ કાશમાં સ્વીકારાયેલો છે, અને મને હમણાં સુધે છે કે શ્રી કલાપીએ પણ એ શબ્દ એ જ અર્થમાં પોતાની બીજી એક પ્રખ્યાત મંત્રલમાં વાપરેલો છે.

જે રાહદારીમાં અમેને હુટતું
કમેદ બર આવે નહીં એની સનમ !

‘માત્રા’ અર્થ લેવામાં પણ થોડું પીગલુ તો કરવું જ પડે છે. પણ એમાં કવિને ખોટા કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી, એને હું લાભ ગણું છું.

પણ ત્યાર પછી મને નવો અર્થ સૂઝ્યો. ‘રાહદારી’નો એક અર્થ ‘રસ્તા ઉપરથી લઈ જવાતા માલ ઉપર લેવાતો કર’ એવો થાય છે. ‘સંક્ષિપ્ત હિંદી શબ્દસાગર’માં ‘રાહદારીરાહ પર ચલને કા મહમૂલ । રૂઢક કા કર ।’ એવો અર્થ આપેલો છે. આ ઉપરથી મને સૂઝ્યું કે જો આ કડીમાં આ અર્થ લેવામાં આવે તો અર્થ ખૂબ સહેલો થઈ જાય અને વળી સુંદર પણ થાય.

હું કેમ ન રોઉં ? કારણ રુદન એ તો પ્રેમમાર્ગનું આપનું મહેસૂલ છે. જે કાર્થ પ્રેમપથે પળે છે તેણે એ મહેસૂલ ચૂકવવાનું જ હોય છે, તો હું પણ શા માટે ન ચૂકવું ?

૭

મદીપ

લાલાશંકર પાઠક

નિશીથને નેત્ર સહસ્ર લક્ષ,
અને અહર નેળસ માત્ર એક.
પૃથ્વીપ્રભા દિન્તુ સમસ્ત અસ્ત
દિનેશ ત્યારે ક્ષિતિખાર ફો.

છે ચિત્તને ગ્રહ સહસ્ર લક્ષ,
ને છે દૃઢ્યને નેળ માત્ર એક.
પ્રાણપ્રભા દિન્તુ સમસ્ત અસ્ત
ઉરે યદા પ્રેમમદીપ જૂએ. #

☆

‘Light’ નામના અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ.

મનુષ્યજીવનમાં અમુક ઘટનાઓ કેવી રીતે બની જાય છે તેનું રહસ્ય પામતું અતિ સુસ્કેલ છે. સંજિતી શરૂઆત કેમ થઈ તે જેમ મહાન કાવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે અમુક પ્રસંગોનું ઉદ્ભવસ્થાન નક્કી કરવું એ પણ એક કડીન કાર્ય છે.

મીનાક્ષીના જીવનમાં એવી જ એક ઘટના બની ગઈ હતી. એ વાતને આજે કંઈક વર્ષો વીતી ગયાં છે; પણ હજી મેં તેને સમજ પડતી નથી કે એ બધું બન્યું કેમ.

કોલેજમાં તેને મહેન્દ્ર સાથે મિત્રી થઈ. સાધારણ રીતે જેમ બને છે તેમ મૈત્રી પ્રેમમાં પરિણમી. અવ્યાસ પૂરા થયા પછી તેમણે ‘પ્રભુતામાં પગલાં’ માંડ્યાં.

અસહકારની ચળવળ તે વખતે પૂરે જોશમાં ચાલતી હતી. નીમકનો કાયદો તોડવો એ પ્રત્યેક યુવકની મોટામાં મોટી ગહસ્વાકાંક્ષા હતી. જીવાનીમાં મનુષ્ય છુદ્દિબળ કરતાં બિર્મિબળથી વધારે દોરવાય છે. મહેન્દ્રના મિત્ર નલીનાક્ષને પણ એક જ ધૂન લાગી હતી— કાયદા તોડો, બહિષ્કાર કરો અને સ્વરાજ્ય મેળવો. ધરાસણમાં લાડીમારથી તેનું માથું ફુટી ગયું. તેને કોઈ એવું સચું નહોતું કે જે તેની સારવાર કરે; પાસે એટલા પૈસા પણ નહોતા કે સારી જેવી ઇસ્પતાલમાં જઈ પડે. આ વખતે તેને તેના મિત્ર યાદ આવ્યો. તેણે તેને પત્ર લખ્યો. મહેન્દ્ર તરત જ દોડી આવ્યો. પોતાને તો વધીલાતમાંથી અવકાશ મળતો નહિ, પણ જો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો દેશસેવકાની સેવા કરવાની ધગચ તેને હતી.

નલીનાક્ષની તેણે કાળજીપૂર્વક સારવાર કરી. એકાદ મહિનામાં તે પુનઃ પૂર્વવત્ થઈ ગયો. પણ ઘણું લોહી વહી જવાથી તેને નખખાઈ પુષ્કળ આવી હતી. હવાફેરની ખાસ જરૂર જણાવાથી, ડોક્ટરના કહેવાથી, મહેન્દ્ર તેને માથેરાન લઈ ગયો.

નલીનાક્ષની સારવાર કરવામાં મીનાક્ષીએ પણ ઓછો ભાગ લેખ્યો નહોતો.

માથેરાનમાં ફરીકામ થયા પછી મહેન્દ્ર નલીનાક્ષ પાસે આવ્યો. તેનો હાથ પકડી બોલ્યો: “નલીનાક્ષ, તારા જેવા મિત્રની સેવા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો એ મારા અહોભાગ્ય છે. મને લાગી શકે છે કે આજી રહી તારી પૂરતી ખાતરખરદાસ્ત કરું; પણ મારે મુંબઈ પાછા ફર્યા વિના છૂટકો નથી. જો તારે—”

“એ શું બોલ્યો, મહેન્દ્ર! તારું આ ઝાણ હું ક્યારે અદા કરી શકીશ તેની મને પોતાને ખબર નથી. તારો પ્રેમ છે તો મારે મન ગઈ જ છે. મને પણ અહીં કંઈ વધારે રહેવાની જરૂર નહિ પડે. થોડા દિવસમાં પાછો ભારતમાતાને ચરણે જઈશ.”

“તો હું કાલે સવારની ગાડીમાં જ જઈશ.” મહેન્દ્રે કહ્યું, “મીનાક્ષી અહીં જ રહેશે તારી પાસે. એટલે તને બનનાં સુખી તો કંઈ અચવડ પડશે નહિ.”

ખીજે દિવસે મળકે વહેલા બિડી તેણે તૈયારી કરવા માંડી. બ્યારે તે જવા નીકળ્યો ત્યારે નલીનાક્ષે પણ રોશન સુધી જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

“ના, ના, ના !” મહેન્દ્ર ખોલી બેઠ્યો, “આવી ઠંડીમાં તું ક્યાં આવીશ ? વ તમિયત લયડી જશે.” પણ નલીનાક્ષના આગ્રહ આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ.

“ભરે ને આવે !” મીનાક્ષીએ હસીને કહ્યું, “ધાખળામાં ઢાંચુરીને દીંગણાની જે મોટરમાં બેસાડી દર્શાવું !” તે દોડીને બેઠાણ કામગીરી લઈ આવી; અને નલીનાક્ષને વિદાય

ગાડી બપોડે ગઈ ત્યારે સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી. પ્રેમના ‘પ્રથમ સ્વપ્ન’ જે ઉપા ખીલી હતી. નલીનાક્ષ કવિ પણ હતો; તેણે મીનાક્ષીને કહ્યું: “મીનાક્ષી, વધી હોય તો સૂરજ ભેગે ત્યાં સુધી રોકાઈ એ.”

“અને પછી પાછા પટકાઈ પડશે ત્યારે વળી સારવાર કેણુ કરશે ?” તે હસ મીનાક્ષીના હારયમાં ઉપાની દીપ્ત ઝળહળતી.

“તમે રતો !” કહીને નલીનાક્ષ પણ હસવા લાગ્યો.

થોડી પળા એમ ને એમ પસાર થઈ ગઈ. પછી ક્ષિતિગ પર મીટ માંડી નક્કીના ધારે ધારે ખેલવા લાગ્યો: “મીનાક્ષી, ક્ષિતિગ પરનો એ શુભાક્ષ વસંતના આનંદનો નર્ત પરદેશીઓનાં પાપો અને અત્યાચારોની ચિતાની એ જ્વાળાઓ છે. શુભામીનું મુકદ્દમે બાકે બજે છે. માતાની આઝાદીનું એમાં પરમ સૂચન છે.” પછી થોડી વાર મંગો રા મીનાક્ષી સામે જોઈ સહજ હસીને ખેલ્યો: “એ ચિતા ખડકમાં મારો પણ સાથ ! એટલો મને સંતોષ છે. માતાનાં અંધનો કાસે તૂટી જશે.”

મીનાક્ષી કાંઈ ખોલી નહિ. મુગ્ધ બની તે સમગ્ર સાંભળી રહી. સ્વતંત્રતાની ભાવન માનવીને કેટલો લગ્ય બતાવે છે ? તે નક્કીનાક્ષની સામે જોઈ રહી નહિ. દિલ્લી વાત કરત વખતે તેની આંખો કાંઈ એવા તેજથી ચમકતી કે મીનાક્ષી તેનો તાપ જીરવી લેતી નહિ પામરતા અનુભવતી તે અન્ય જગ્યાએ જોતી સાંત બેસી રહી.

આમ કેટલી વાર થઈ ગઈ તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ. જ્યારે પવનની ઠંડી લહેર્ય તે ધ્રુજ બેઠી ત્યારે તે ખોલી: “ચાલો, હવે જઈશું ?”

પ્રાતઃકાળની કડકાતી ઠંડીએ નક્કીનાક્ષના નાનાઈ ગયેલા શરીર પર તરત જ અસર કરી. જ્યોત પડતાં તેનું માથું પકડાઈ ગયું, અને શરીરમાં ઝીણો જ્વર પણ વારાધો. પડોશમ કાર્ક ડોક્ટર આવીને બેઠ્યો હતો. મીનાક્ષીએ તેમને ખેલાવી મંગાવ્યા.

રાત્રે તાવ વધ્યો. માથું પણ સખત દુખવા લાગ્યું. ઉંઠકારા ભરતો નક્કીનાક્ષ બિજાનામાં તડકડવા લાગ્યો. તેને દવા પાછને મીનાક્ષી ખારી પાસે જઈને બીબી. દર દર પદાર્થોનાં શિખરે પાછળ સૂઈ આયમનો દનો. અવની પર જીવરતા અધારનાં જાળે મીનાક્ષીનું નિલજવન દટાઈ જતું હતું. પાસેના એક વૃક્ષની ડાળીઓમાં ભરાઈ ગયેલા ચંદ્રમા તેમાંથી છૂટીને અદાર આગ્યો; જાણે મુગધાનું પ્રવૃત્તિગાન ! તેના હૃદયમાં અવનર્ત લાગણીઓ પેદા થતી હતી. તે લાગણીઓ ચાની હતી તેની તેને પોતાને પણ ખબર નહોતી. દર ચમકતા આગીઆઓની જેમ ચિત્રચિત્ર વિચારો તેના અંધકારમય હૃદયમાં ચમકી બેઠા.

ત્યાં નક્કીનાક્ષના એક ધીમા ચિત્કારે તેને વિચારતંદ્રામાંથી જાગૃત કરી. તે તેના જિજ્ઞાસે દોડી ગઈ: “માયું કુખે છે ?”

નક્કીનાક્ષે તેની સામે નજર ફેરવી આંખો જાંખ કરી દીધી.

“મેં સવારે કહ્યું ત્યારે માન્યું નહિ, અને ગુલામીની ચિતા જ્વેલા બેઠા !” કહી તે તેના ઓશિકા પાસે બેસી ગઈ. “લાલો, જરા દાખી આપું.”

તે માયું લાંબતી હતી ત્યારે નક્કીનાક્ષ ધીરે ધીરે બોલવા લાગ્યો: “ગુલામીની ચિતા નિહાળવાનો દિવસ હવે પાસે જ છે. અને તેનો આનંદ મારા જેવાઓ જ માણી શકશે—જેમણે તન, મન અને ધનનાં બલિદાન આપ્યાં હશે. સ્વરાજ્ય દૂર નથી. દેશને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા પડે તો મેં તારે મન તો ઓછું જ છે. મને તેની જરા ચે પરવા નથી.”

મીનાક્ષી ગંભીર વદને બોલી: “તો પછી આ ઉદ્ધકારા કેમ લો છો ?”

“ઉદ્ધકારા! મીનાક્ષી, એ ઉદ્ધકારા મારી વેદનાના નથી. માતાની અગાધ પ્રીતિને એ પકડે છે.” અને તેણે મીનાક્ષીના હાથ ઉપર પોતાના હાથ દાખી દીધા. “લઈ લો, આ તમારા હાથ લઈ લો! જો તમે મને એટલો સીધો સમજતા હો તો તમે મોટી બૂલ કરો છો.”

તેના હસ્તનાં સ્પર્શથી મીનાક્ષીના હૃદયના તાર ઝલ્લઝલથી ઝડપ્યા. શું કરવું તે તેને સ્પષ્ટ નહિ. થોડી વાર રહી નક્કીનાક્ષ કહેવા લાગ્યો: “મીનાક્ષી, આ હાથમાંથી મને કેટલી પ્રેરણા, કેટલું સાંત્વન મળે છે. તેની તમને ક્યાં ખબર છે? સ્ત્રી દેવી છે: તમારામાં હું ભારતમીયાનું શાંત સ્વરૂપ જોઈ રહ્યો છું. આ અધઃજિહ્વામાં તેજામાં હું માતાનો ચાક અને શોક જોઈ ચકું છું. તમને ખબર છે, જ્યાં સુધી સ્ત્રી પુરુષની પડખે ઊભી નહિ રહેશે ત્યાં સુધી તેનાથી કાઈ પણ સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ.”

ઊર્જિના આવેગથી તે હાંફવા લાગ્યો. તે શાંત થયો એટલે મીનાક્ષીએ ધીરે ધીરે પોતાના હાથ બેચી લીધા. તે બોલી: “માયું દાખી આપું?”

નક્કીનાક્ષ શરમાઈ ગયો. તેણે કહ્યું: “હું જાહુ દિવગીર છું. તમે એમ ન સમજશો કે મારી ભુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ છે. પણ ન્યારે માતૃશ્રમિની વાત આવે છે ત્યારે મારો જીવ ખૂબ અધીરો થઈ જાય છે.” પછી તે પડખું ફેરવી ચાલ્યો ગયો.

પણ તે રાત્રે મીનાક્ષીને નિદ્રા આવી નહિ. તેના હૃદયમાં પુષ્કળ ગંડમયલ આલતી હતી. થોડી રાત સુધી તેણે પ્યારીમાં આમથી તેમ આજોડ્યા કર્યું. નક્કીનાક્ષ દેવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો તે તે કાઈ પણ રીતે નક્કી કરી શકી નહિ. તેની દેહસેવાની ધગચ અદ્વિત હતી. તેના સ્વાભાવિક માટે કાઈને પણ માન પેદા થયા વિના રહે નહિ. પણ—પણ તેની આગળની વર્તણૂક મીનાક્ષીને કંઈક વિચિત્ર લાગી. તેના હાથનો સ્પર્શ, યાદ આવતાં તેણે ઝીંઝી ધૂનરી અનુભવી.

ધડિપાળમાં બેના ટકોરા થયા. વિચારમાં મેં વિચારમાં તેને ઝોકું આવી ગયું.

ખીજે દિવસે તે સાધારણ રીતે મોડી ઊઠી. નાહી કરીને પરવાર્યા પછી તેણે રસોઈની તૈયારી કરવા માંડી. નક્કીનાક્ષ પાસે જતાં આજે તેને સંકોચ થયો. તરત જ તેણે રસોઈમાં ચિત્ત પરીવર્ત્ય. વચમાં તેણે રામાને પૂછી નેયું: “આજની તબિયત કેમ છે?”

“અત્યારે તાર જરા ઊંઘાયો છે.”

“રાત્રે બરાબર સૂતા હતા?”

“હા છ. પણ દહુ તેમનું માથું ઊંઘાયું નથી.”

આ પછી મીનાક્ષી કાંઈ બોલી નહિ. રાંધી પરવાર્યા પછી તેણે નક્કીનાક્ષ માટે કાંઈ બનાવી, અને તે લઈને તેની પાસે ગઈ. પાસેની ટીપોય પર વ્હાસ મૂકી તેણે પૂછ્યું: “હવે કેમ લાગે છે?”

“નક્કીનાક્ષ થોડી વાર મૂંગો મૂંગો તેની સામે નેહી રહ્યો. મીનાક્ષીએ માથા પરનો છોડા જરા નીચે તાણ્યો. નક્કીનાક્ષે મીનાક્ષીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વિના જ કહ્યું: “તમે રાત્રે સૂતા હો તેમ લાગતું નથી. કેમ તે હું સમજી ગયો છું. કદાચ તમે મારી વર્તણૂક વિવેક-ભર્ય ધર્મ હતી એમ માની લો છું. પણ મારી ખાતરી છે કે આટલા મંથન પછી તમે સત્ય શોધી કાઢ્યું છે. છતાં જો તમને મારા વર્તનથી આજુ-આજુ હોય તો હું અત્યંત દેશ્યપૂર્વક તમારી માફ માગું છું.”

નક્કીનાક્ષનું આ લાપણું સાંભળી મીનાક્ષીનું મોં લજ્જાથી લાલ થઈ ગયું. શું કહેવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. જોરેથી ધમકતા દેવાને એક હાથે લાખી તેણે કહ્યું: “તમારી કાંઈ કંડો પડી જશે.” પછી તે ત્યાંથી ચાલી જવા લાગી.

“નહિ, નહિ! તમે મને માફ નહિ કરો ત્યાં સુધી હું અસંપાળી મોંમાં મૂકીશ નહિ.”

મીનાક્ષીને સંજોડો મળ્યા નહિ. ઉચરે તે બોલી: “પણ મને જોડું જ ક્યાં લાગ્યું છે?”

“એમ ન. કહો. તમારા મનની રિયતિ હું સારી પેઠે સમજી ચકું છું. કહો, મને માફ કરશો કે નહિ?”

મીનાક્ષીની આંખમાં પાણી જલકાર્યા. માંડ માંડ તે આટલું બોલી ચકી: “મારા મનમાં તમારા માટે કેવો જાવ છે તે તો પરમેશ્વર જ જાણે છે. અને તે જ તમને માફ કરશે.” અને તે ઝટપટ ખંડેની બહાર જતી રહી.

ચોતાના ખંડમાં આવી તે ચરમતી મારી બે હાથમાં મોં છુપાવી બિહાનામાં ગુપચુપ પડી રહી.

આંખમાં બેઝલ દિવસ દરમિયાન કાંઈ ખાસ બનાવ બન્યો નહિ. નક્કીનાક્ષ હવે સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત થઈ ગયો હતો. મીનાક્ષી તેને વખતસર દવા આપતી; તેના ખાવાની પણ તે જ વ્યવસ્થા કરતી. પણ બંનેમાંથી કાંઈ જૂલકાળના બનવિનો ઉદ્ભવ કરતા નહિ. પણ જેમ મોમાંસાનાં કાપડાંમાંથી જીં પાણી સીંચીને પછી ઉનાળાના રાત્રી તાપમાં ઊંચવા માંડે છે તેમ મનુષ્ય-હૃદયમાં એક વાર વવાએલા જીજ એવા અત્યા અને શૂન્ય વાતાવરણમાં જ ગુપચુપ ઊગી નીકળે છે.

તે દિવસે સાંજે નંદીનાક્ષની ઇચ્છાને માન આપી મીનાક્ષી તેની સાથે ફરવા ગઈ. એકાદ એકાંત જેવી જગ્યા શોધી તેઓ એક શિલા પર બેઠાં.

“હવે જો તમને સાડું હોય તો મુંબઈ જવામાં કંઈ વધી છે?” મીનાક્ષીએ પૂછ્યું.

“વધી? વધી કંઈ નહિ. તમે કહો તો કાલે જ નીકળીએ.”

“તમે કહો” તેમ નહિ! એનો આધાર તમારા પર જ છે.”

“વાહ, જો એમજ હોય તો હું હજી એકાદ મહિનો અહીંયા જ રોકાઈશ!” નંદીનાક્ષના ફિક્કા હોઠ પર હાસ્ય ફરક્યું.

“જેવી તમારી મરજી.”

“અંહ!” તે ગંભીર ચર્ચ બોલ્યો: “મીનાક્ષી, ઘણા દિવસથી તમને એક વાત કહેવાનો વિચાર થયા કરે છે. બ્યારે તમે મારી ઇચ્છાને આધીન થવા તત્પર છો ત્યારે હું એ કહી જ નાંખું. માદ છે તે દિવસે મેં તમને કશું હવું કે તમે દેવી છો?”

મીનાક્ષીએ રોમાંચ અનુભવ્યો. “હું એકલી નહિ—પ્રત્યેક સ્ત્રી.”

“હા. પણ આપણને તો તેનીસ કરોડ દેવદેવીઓ છે. હું તમારી આરાધના કરું છું. સરમોવાની વાત નથી. તમે મારી સારવારમાં જેમ ઉત્સાહ બતાવ્યો તેવો હવે તમે દેશસેવામાં બતાવો તો કાલે જ સ્વરાજ મળી જાય. ઊંડા વિચાર કરી જોતાં મને લાગ્યું કે તમારી મદદ વિના હું એ કશું જ કરી શકું તેમ નથી.”

“મારી મદદ? હી!”

“તમે મસ્કરી સમજો છો? તમે તો મને મત્સ્યમાંથી ઉગાર્યો છો. તમારા હાથનું અમૃત પીને મેં નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જો તમે હંમેશાં મારી પડખે બેસો રહો તો આ નંદીનાક્ષ મહાનમાં મહાન કાર્ય પણ અદ્ભુત સરજતાથી કરી નાંખશે!”

“તમારી બિમારી હજી ગઈ નથી!” કહી મીનાક્ષી સહેજ હસી.

“તમે હસો છો કારણ તમારામાં કેટલી શક્તિ અને કેટલું દૈવત્વ છે તે તમે જાણતાં નથી. દેવી, મારી સાથે આવો! તમારા આર્થવાદથી હિંદનાં બંધનો તૂટી જશે. તમારા સિવાય જીવન શક્ય નથી.”

હવે મીનાક્ષીએ ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો. નીચેની ખોણમાંથી અંધકારનાં ઓળાં કુશકાઓની જેમ નીકળીને ધીરે ધીરે ઉપર આવતા હતા. તે બોલી: “મને કશું મેં સમજાતું નથી.”

નંદીનાક્ષે તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. “આ હાથોથી મને આશીર્વાદ આપો. હું તે જ માગું છું. તમારામાં હું ભારતમાતાની પ્રતિમા સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છું. તમારો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો એ જ મારું સર્વથી મોટું મ્યેય છે. મને તમારી ચરણરૂપથી વચિત કરશો નહિ.” કહી તે હાથ લંબાવી મીનાક્ષીના ચરણોને અડ્યો. મીનાક્ષીએ તરત જ પગ ખેંચી લીધા અને તેના બન્ને હાથ પકડી લીધા. સંધ્યાની સર્વ રેતાંય તેના મુખ પર જવાઈ ગઈ. “શું મારી મસ્કરી કરો છો?” આટલું જ તે બોલી શકી.

“નહિ, મીનાક્ષી! તમે તો મારા હૃદયનો દરિયા છે જ બદલી નાંખ્યો છે. અત્યાર સુધી હું સ્ત્રીશક્તિની અવગણના કરતો હતો. પણ હવે આંખો ખોલતાં મારામ પડે છે કે સ્ત્રી વિના પુરુષ અપૂર્ણ છે. મારી ન્યૂનતાને તમે જ ઢાંકી શકો તેમ છે.” તેણે મીનાક્ષીના કામળ હસ્ત પોતાની આંખો સરસા આંખા.

મીનાક્ષીનું માથું નમી પડ્યું. તેનું આખું શરીર ધ્રુવતું હતું. ત્યારે નલીનાથે તેને વધારે નજીક જેઁથી ત્યારે તેના અંતરના ઊંડાણમાં કાઈ ગોલી ઝેડ્યું: “પ્રભો, મારા હાથે કંઈ અલુકતું ન કરાવતો.”

નિશ્વાસ નાંખી તેણે આકાશ ભણી નજર કરી. ત્યાં તારલાઓ અનાથના આંસુ ભેગ અમકતા હતા.

જીજ્ઞે દિવસે સવારના પહોરમાં જ નલીનાથ ભેગમાં કપડાં ગોડવવા લાગ્યો. આ બેઝ મીનાક્ષી આશ્ચર્ય પામી. તેણે પૂછ્યું: “ક્યાં જવાની તૈયારી કરો છો?”

“આપણે હવે અદીતી સત્વર જતું બેઝ એ. દીકર કરવામાં લાજ નથી.”

“આપણે? ક્યાં?”

“માતાને ચરણે. માતાના પ્રેમમાં જ મનવીનો ઉદ્ધાર છે. આપણે ગમે ત્યાં જઈશું. ભારત વિશાળ ખંડ છે. તેનો પ્રત્યેક ખૂણો સેવાશાળી જનોને પૂકારી રહ્યો છે. આતો, તૈયાર થાઓ.”

આ સાંભળી મીનાક્ષીના હૃદયને આઘાત લાગ્યો. તે રતબ્ધ થાનીને બેઝી રહી.

“આવશો ને?” નલીનાથના અવાજમાં દર્દ અને આગ્રહ હતાં.

મીનાક્ષીએ માથું હલાવી હા કહી.

ત્યાં રાત્રો દાયમાં ભેગ લઈને આગ્યો. તેની પાછળ તરત જ મહેન્દ્ર આગ્યો. ઉભા અવાજ ચર્ચ મયાં.

મહેન્દ્ર દસવા લાગ્યો. “મને યહું હતું જ કે તમે અમળણ ચર્ચ જશો. તમે પણ મુંઝાઈ આવવાની જ તૈયારી કરતા લાગ્યો છો.” પછી તેણે નલીનાથને પૂછ્યું, “કેમ, તમે હવે કંઈ વાંધો આવે તેનું નથી ને?”

“ના રે,” કહી નલીનાથ જિંધું ઘાલી કપડાં ગોડવવા લાગ્યો.

“આ.....લો! એ પપ્પુ સારાં ખજર છે. તમે લોકો તૈયાર જ છો. તો આપણે આજે સાંજના જ રવાના ચર્ચ જઈશું. કેમ, કાવશો ને?”

“વાહ! કેમ નહિ?” નલીનાથ હસ્યો, અને કટાક્ષથી ઉમેર્યું, “મીનાક્ષી તો કેટલા મે દિવસ યથા મુંઝાઈની જંખના કરે છે.” અને ખૂબ જોરથી દસવા લાગ્યો.

પતિપત્ની બેઝે જતા ચરમાર્ચ મયાં.

ત્યાર પછી ત્યારે તેઓ જગવા બેઝાં ત્યારે મીનાક્ષીનું હૃદય કાઈ અમમ્ય મૈત્ર્યના પ્રકાશથી પ્રકીર્ણ મઈ મયું. મનમાં ને મનમાં તે રવામીને અનેકવાર વંદના કરવા તામી. પપ્પુ તેની આંખોમાં આવેળ ગેજવવાની તેની દિગ્મત ચાલી નહિ.

મુંબઈ આવ્યા પછી નલ્લીનાથે પોતાનું દેશસેવાનું કાર્ય અમણા નેશચી સર ક્યું. મીટિંગો ગોઠવવામાં, પીકેટિંગ કરવામાં અને લાપણો કરવામાં તેના દિવસો ઝડપથી પસાર થવા લાગ્યા. મીનાક્ષીને લાગ્યું કે તે જૂનઝળને જૂઠી ગયો છે.

પણ એક દિવસે સાંજે તે યાકીને લોચપોચ થઈ આવ્યો, અને સોફામાં પડતું મૂકી બોલ્યો: “મીનાક્ષી, આમ કામ નહિ ચાલે. આ તે શું કંઈ રીત છે!”

મીનાક્ષીએ વિસ્મિત, યઈ પૂછ્યું: “કેમ, શું થયું?”

“શું થયું? વાહ! સ્ત્રીઓને કાંઈ વાત જુલતાં જરાયે વાર લાગતી નથી.”

“મારા વિશે નિર્દેશ કરો છો?” તે જરા હસી.

“નહિ તો! આટઆટલી જહેમત ઉઠાવવા છતાં તેનું પરિણામ કાંઈ આવતું નથી. બધું જ પ્રાણુરહિત!”

“પણ મને સમજ, પડતી નથી કે હું એમાં કયાં આવું છું!”

“ભકતોના પ્રશ્નોના જવાબ ભગવાન પણ આમ જ આપતો હશે! મીનાક્ષી, તમે મારી સાથે ચાલો.”

મીનાક્ષી હસતી જ રહી. તે બોલી: “તમને ખબર છે લોકો શું વાતો કરશે?”

“વાતો? અત્યારે લોકોને વાતો કરવાની કુરસદ જ ક્યાં છે? અને જે તેમજ હોય તો, આપણે અન્ય કાંઈ રચણે જતાં રહીએ. દેવી, શું તમારો ફાળો વિસરી ગયાં?” તે સોફા પરથી ઊઠીને મીનાક્ષી પાસે આવ્યો. મીનાક્ષી સ્વસ્થતા ભળવી હસતી જ રહી. નલ્લીનાથે તેના ખભે હાથ મૂક્યા. “મીનાક્ષી, આવા પ્રસંગો જીવનમાં જ્યારે જ આવે છે, આંતો, માતાનો ઉબ્ધાર કરવા ચાલો.”

“નલ્લીનાથ,” મીનાક્ષી શાંત ચિત્તે બોલી: “તમે મારો ઉદ્ધાર ક્યારે કરશો?”

“તમારો ઉદ્ધાર!”

“હવે હું પણ માતા યઈશ. તે પહેલાં મારે મારો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.”

“હું—હું કાંઈ સમજ્યો નહિ.”

“સમજશો, હવે સમજશો. પોતાનો ઉબ્ધાર કર્યા વિના માણસ કાંઈ કરી શકે નહિ. આપણા સર્વમાં આ જ ન્યૂનતા છે.”

“મને સમજતું નથી. તમે તો દેવી છો. બારતમાતાની પ્રતિમા છો. તમારામાં ખામી હોઈ શકે જ કેમ?” નલ્લીનાથ આવેશપૂર્વક બોલો ઊઠ્યો.

“તમે જૂઠી કેમ જાઓ છો? માતાના પ્રેમમાં જ મનુષ્યનો ઉદ્ધાર છે,” કહી તે પુનઃ શાંત રીતે હસી.

નલ્લીનાથ ચિણ્વો. મીનાક્ષીમાં આટલો ગંધો ફેરફાર ક્યારે અને કેવી રીતે થયો તે તે સમજી શક્યો નહિ. તેના ખભા દબાવી તે બોલ્યો: “તમે મારી સાથે આવશો કે નહિ?”

મીનાક્ષી હસતી જ રહી.

“ આવશો કે નહિ? કહો, આવશો કે નહિ? ” તેના અંવાળમાં સત્તા અને મદની ગજની હતી.

મીનાક્ષીએ હસતાં હસતાં જ માથું ધુણાવ્યું.

“ મીનાક્ષી, ” નક્ષીનાક્ષ ગુસ્સે થઈને બેસાડ્યો: “ દેશની ગુલામીનું પાપ તમારે સિર છે. હિંદને સદ્ભાગ્યે સર્વ સ્ત્રીઓ તમારા જેવી નથી. તમારા આંતરિક વિરોધથી પર થઈ જ્યારે અમે સ્વરાજ્ય મેળવીશું ત્યારે તમે જોઈ ચકશે કે નિંદાગીતી એક અમૂલ્ય તંત્ર તમે ગુમાવી દીધી છે. કાંઈ નહિ! કાંઈ નહિ! તમારા જેવા અનેક કાંટાને પગ તળે ચગદી આગળ વધવાની શક્તિ મારામાં છે, મારામાં છે—”

ત્યાં મહેન્દ્ર ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. તેના પ્રત્યે જોઈને નક્ષીનાક્ષ બોલ્યો: “ મહેન્દ્ર, હું જાઉં છું. જયભારતી! ”

મહેન્દ્ર આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો: “ પશુ-પશુ કયાં? કેમ? ”

“ માતાને ચરણે—”

*

અને થોડા મહિના પછી મીનાક્ષી પોતાના પ્રથમ પુત્રને રમાડતી તે જ ખંડમાં બેઠી હતી. સામે મહેન્દ્ર બેઠો હતો. એકાએક તે બોલ્યો: “ નક્ષીનાક્ષે આપણો ત્યાગ કેમ કર્યો તે મને હજીયે સમજાતું નથી. ”

મીનાક્ષી હસી. “ માતાનો પ્રેમ! ” કહી તેણે પુત્રના ગોળમટાળ, રતુમાં ગાલ પર હોઠ દાખ્યા.

☆

તેજતિશય

હરિશ્ચંદ્ર પંડ્યા

અમે પરમ તેજથી સભર સૃષ્ટિને પામવા

મથ્યા યુગ અનેક, કિન્તુ નવ સાંપડી એ કદા :

હજીય મથવું વિશેષ, પશુ રે! બુલી કાં જવું,

વિના તમસ-કેંક તેજ જાડકે પડે દાઝવું ?

☆

દયાપાત્ર

લાલશંકર પાઠક

દયા છે ના, ખાશો,
વિલાપો ના ખાશો,
નિરોધો ના ખાશો, સુદિતમન છે ધર્મપથપે
ચરતાં દુઃખી; ને હઠથી વધુ બોલે દુઃખ સ્વયં.

હુનિયા દશોનાં
રથેલાં રથેલાં
પરાણે બેસેલાં સુખદુઃખ સદા શોક બચનાં
ન માને મંત્રોચો, જીવન નવલે મૂલ મૂલવે
ધૂની મંત્રોનો એ, ચક્રિતચિત્ત, સંપ્રાન્ત ન થશે.

તિરસ્કારે, ખામારે,
કૂડી કારાગારે,
ચંડી શૂળીધારે, સિતમ સહતા, તોય હસતા
હઠીલા દેખીને, 'અરરર બિચારા.....' કહી, નહીં
દયાના કમ્પાના કરુણરવ શબ્દો ઉચરશે.

ધટે એવા શહીદોને વંદનો અલિનંદનો,
દયા પાનારા પોતે જ દયાપાત્ર બને ખરે.

લક્ષિતજ્ઞાનના રંગે રંગાયેલા મહેતાજીના જીવનના યનાવે સાથે રા. મુનશીના મનનું પ્રાકૃતિક વલણ સંપૂર્ણ સમજપૂર્વક સંભવિત દર્શાવી શકે એ એાહું શક્ય છે ! તેથી જ રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ જણાવે છે :

“ રા. મુનશીએ ચમત્કારોને અહીં જે રીતે ઘટાડ્યા છે તે રીત તો એકદમ ઉપલક્ષ્યા ને બાલિશ જ લાગે છે.....એ કરતાં. તો આ બધા ચમત્કારોને એના અતિ ઉત્કટ ધર્માનુભવને પરિણામે એણે દેખેલા દિવાસ્વપ્નરૂપે ઘટાડ્યા હોત તો બહુ વધારે બંધબેસતું આવત અને નરસિંહનું આપણી નજરમાં જે ગૌરવ છે તે અક્ષત રહેત. ”

પાશ્ચાત્ય લેખકોના ‘જસસ ક્રાઈસ્ટ’નાં જીવનચરિત્રોમાં પણ આ જ પ્રકારની નિર્બળતા અને તેથી નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે.

સુંદર આત્માને સુંદર શરીર જ શોભે. બન્ય બાવનાશીલ જીવન મૂર્ત કરનાર આલેખન, વિષયનો આવિષ્કાર પણ લગ્ય અને મનોહર નેર્મ્મ એ. વાચકથી અતિ દૂર વસતી, અથવા આ જગતને અનિકાન્ત કરી ગયેલી વ્યક્તિ અક્ષરરેહે સજીવન થાય, વાસ્તવ સ્વરૂપમાં અતિ સમીપ હોય એમ સાક્ષાત્કાર કરાવે એવી પ્રવાહી ક્ષેત્રીમાં આલેખાયેલી જીવનકથા ગૌરવગર્ભિણી અને છે અને લેખકના વિજયની પણ એ સ્મારકસહિતા સમી દોષી હોઈ છે.

પ્રાચીન કાળની વ્યક્તિને આધુનિક પરિવર્તન—સંક્રમણ—પામતાં પહેલાંના કાળની કાર્ષ વ્યક્તિને કથાનાયક તરીકે પસંદ કરી હોય ત્યારે તે વ્યક્તિના જીવનના અમુક પ્રસંગોને વર્ત્ત્ત કરતાં પહેલાં લેખકે વિશેષ કાળજી રાખવાની છે. વ્યક્તિના યુગની સંસ્કારિતાનું ખ્યાન આપે એવા, તેના સમયની પરિસ્થિતિ કે ઇતિહાસનો પરિચય આપી શકે એવા વિવિધ પ્રસંગો જીવનકથાના આલેખનમાં વિવિકત ન રહેવા નેર્મ્મ એ. આગળ કહ્યા પ્રમાણે, માહિતીની માહા-અમાહા વચ્ચે કે વર્ત્ત કરવામાં ચરિત્રકે આ દૃષ્ટિએ પણ ઊંડો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

મનોહર ખાજા બનાવવા, જેમ અમુક સુંદર મુખોનો સંચય કરી, કંટક, કટખા પુષ્પ-પત્ર આદિનો પરિહાર કરીએ છીએ, તેથી જ રીતે જીવનકથાના આલેખન માટે સંપ્રાદ્ય સાહિત્ય—જીવનના પ્રસંગોથી પુખ્ત લેખકે કલાજીવિથી ચૂંટવા નેર્મ્મ એ. જે પ્રસંગ, કથન કે હકીકત ચરિત્રવ્યક્તિના ચરિત્રની રેખાઓ દોરવામાં સાધનરૂપ ન હોય, અથવા કથાના વણાટમાં નિર્ઘર્ષ નીવડી જે પ્રસંગ વ્યક્તિના માનસનો દમિક વિકાસ સમજનવચમાં કેવળ કંટકરૂપ હોય, અથવા કાર્ષ પણ રચનાત્મક કાળો ન આપતાં જે નિષ્ક્રિય હોય, તે પ્રસંગ, કથન કે હકીકતને લેખકે (પોતાના કાર્ષ પણ પ્રયોજનથી) જીવનકથામાં ચીનરવાનો લોભ રાખવો નેર્મ્મ એ નહિ, એમ મારું તો ચોક્કસ માનવું છે. જીવનકથા એ કાર્ષ જન્મથી મૃત્યુ સુધીની નેધિપોથી નથી. વ્યક્તિના જીવનની પ્રત્યેક પણ કઈ રીતે પસાર થઈ એ દર્શાવવાનો જીવનકથાનો હેતુ નથી હોતો. પણ કાર્ષ વિવ્રજણ પગમાં જીવન કેવું ચમત્કારી રીતે પસાર થઈ ગયું-એ એ પગની અને એ પગદારા અમિલ જીવનની આકર્ષક ભવ્યતા દર્શાવવાનો જીવનકથાનો ઉદ્દેશ-(ઉદ્દેશ કદાચ દોષ તો)-કાર્ષ શકે, એવી અનેક ધન્ય પળોનું અન્વેષણ કરી, વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં નિરૂપણ કરી, એકાદ

વ્યક્તિના નવેલત જીવનનો કેમ પ્રગટ કરવો એને જીવનકથા ન કહી શકાય. ચરિત્રકથા એ કોઈ પુરુષ સંબંધી પુરાણ કે ઇતિહાસ નથી. જીવંત ઇતિહાસના ચમકારા એમાં જરૂર છે. પણ એ ઇતિહાસ નથી. એ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની દિનચર્યા દાખવતું સમય-પત્રક નથી; અથવા કોઈ વીરે લડીને વરલા વિક્રમચીર્વ વિગ્રહોની યાદી નથી. છતાં જીવનકથામાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિની દિનચર્યા અને પ્રાતઃ-પરાક્રમી સુમનની સુદઘાયાનાં વર્ણનો આવી શકે. આમ હોવાનું કારણ જીવનકથાના આલેખનમાં રહેલી કલાની મૂલતા છે. ભિર્મિગત સૂક્ષ્મતા છે. કલાની મૂલતામાં અંતર્ગત રહેલાં તત્ત્વો કથાજૂત વ્યક્તિને ચલચિત્રની છાયા જેવો જીવંત, તાદશ દેખાડે છે. આમાં એક તત્ત્વ તો એ છે કે કથાલેખક સાચો કલાકાર બની, પોતાની જાતને વિસરી જાય છે. આ રવચિત્રરચના ભાનથી તે સામાન્ય જનતા કેથોતાઓ પેઠે તે વ્યક્તિની વાણીને જ્યાં ત્યાંથી સાંભળી લે છે, વિવિધ પ્રસંગોએ પોતાને તેમજ સંપર્કમાં આવનાર અન્ય વ્યક્તિઓને તે વ્યક્તિએ કહેલાં વચનોનો, વાક્યોનો લેખક સંગ્રહ કરે છે, તે પર તેના પૂર્વાપરનો સંબંધ વિચારી, મનન કરે છે અને પછી ધોળ લાગે તો તેને અસહ સ્વરૂપમાં, મૂળ વાતાવરણની મધ્યમાં, આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આમ ચરિત્રકથોર અને ચાડિયો છે. પણ તે સત્યશીલ ચાડિયાનું કાર્ય કરે છે. વળી કલાકાર પોતે ઘોડું કહી, ધણું કલાનો સંતોષ માને છે. એ તો જાણે કલાપ્રદર્શનનો વ્યવસ્થાપક ન હોય તેમ અન્યના અદ્ભુત જીવનના વિવિધ કલાપ્રસંગોનું પ્રદર્શન આપણી સમક્ષ માત્ર ખુશ્કું મૂકે છે. કવચિત્-આપણી ગેરસમજ ન યાય મારે—આપણને સત્ય કદર કરાવવા પૂરતું જ, તે કોઈ કોઈ કલાના અંશ પરત્વે પ્રાસંગિક વિવેચન પણ કરે છે. કેટલીક વાર કથાકાર, એની કલાવ્યક્તિને સ્વકાર્યમાં મશગુલ થયેલી દેખાડે છે. એની પત્રપરંપરામાંથી આવશ્યકે અવતરણો પ્રકટ કરી, કલાકાર એના હૃદયનું દર્શન કરાવે છે.

સાચો કલાકાર કલાના સાચા સ્વરૂપને જ વ્યક્ત કરે છે. મિત્રોના મંડળમાં, એકાંતમાં કે સંમાજમાં, સુખઆનંદની ભરતીમાં, આપત્તિઓના ઉકળાટમાં, જે તે સ્થિતિ સંજોગમાં, વ્યક્તિના જીવનમાં જે પરિવર્તનશીલ પક્ષ પ્રાપ્ત હોય તે પરિવર્તનો દ્વારા, જુદા જુદા પ્રસંગોમાં એની મનોવૃત્તિની પરિસ્થિતિ દ્વારા, અને એના ભિર્મિગત મનોમંથનો દ્વારા—એની પ્રતિભા અને એના વ્યક્તિત્વનો ચયેલો સારોનરસો વિકાસ તે યથાક્રમ વર્ણવે છે. એના જીવનની મધુર કે કર્ણભુ-સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બાબતો, કોઈ અગણ્ય અમીર શેઠ અને મજૂર, ગરીબ-શુદ્ધામ બન્ને આગળ એણે અનાયાસે કાઢેલા ઉદ્ગારો, ઉપદાસ-વિનોદ-વિહારમાં ઉચ્ચારેલાં વચનો—આ બધું ચરિત્રકથાના લેખકને એના જીવનની મોટી મોટી માહિતી-પૂર્ણ બાબતો કરતાં વધુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વનું છે. આવા નાના નાના મૃત કટકોઓમાંથી લખકે એની કલાપ્રતિભાના પ્રભાવથી એક સંગ્રહ મહાભાગ્ય જીવંત પ્રતિભા એના ખુસ્તકમાં પ્રતીત કરવાની છે.

ચરિત્રકથને સર્જક નહિ હોવાનું કહેનાર કેટલાક નવલ-નાટકના વાચકોને એ જ દલીલથી આપણે કહીશું કે જીવનકથા લખવાનું કાર્ય નવલ, નાટક કે અન્ય સર્જનશીલ સાહિત્ય રચવા સરખું સરખું નથી, બલકે કુખર અને વિકટ છે. નિયંત્રિત જીવન રમિયાન આપણું હરહંમેશ એના સહવાસમાં રહેવું શક્ય નથી. તેથી તેના જીવન સંબંધી

સંપૂર્ણ વિશ્વસનીય માહિતી મેળવવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મળેલી જગ્યાએ જ બાતમીમાંથી પણ સત્ય શોધી કાઢવું કઠણ છે. વળી, લેખકને વ્યક્તિજીવનની એક સુંદર આદર્શ બાજુ ઉપલબ્ધ થતાં, બીજી બાજુનો પૂર્ણ પરિચય ન થતાં સુધી, પ્રથમ બાજુનું આલેખન કરવામાં વિકલ્પ મળતો પડે છે. તદુપરાંત સાચો જીવનકથામાં, રસનિષ્પત્તિ-આનંદ મૂક્યાંકન આદિના સાહિત્ય-કલાનાં સકલ તરતોનો સમાવેશ થયો હોવો જોઈએ. જીવનકથા જેટલી બૃહદ્ અને મુક્ત માનસથી આલેખાય એટલી જ સ્વરૂપે સંક્ષિપ્ત અને સચ્ચ હોવી જોઈએ. વક્તવ્ય બિંદુ ન લાગે, દીર્ઘસંસ્ત્રીપણું કથનને કંટાળાજનક ન બનાવે, અને આખા કથાપ્રવાહમાં એકધારો સળંગ રીતે રસ જળવાઈ રહે તો ચરિત્રકને આપણે કુદરતી સાહિત્ય-સર્જક કહેતાં આશ્ચર્ય ન ખાઈએ.

જીવનકથાના અનેક રીતે વિભાગો પડી શકે. આંગલવિવેચકો મુખ્ય ત્રણ ભાગ બતાવે છે: (૧) તરવજ્ઞાનથી જીવકાલી વિવેચનાત્મક શૈલીમાં લખાયેલી; (૨) નાટ્યાત્મક અથવા સંવાદી શૈલીમાં લખાયેલી કથા; (૩) સાદી કથનાત્મક શૈલીમાં કેવળ પ્રસંગોને પ્રકટ કરતી કથા. બાઈબલ અને ગીતાના જેવા અર્થઘનસૂચક વાક્યોથી ભરપૂર અને સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં પ્રકટ થતી ચરિત્રકથાઓ બહુ ઘોડી હોય છે. 'Johnson's Life' અને 'Queen Victoria' જેવી કેટલીક કથાઓમાં તો વ્યક્તિના જીવન ઉપરાંત તેના સમસાક્ષીન યુગનું પણ દિગ્દર્શન થાય છે. કેટલીક કથાઓમાં તો કેવળ કેન્દ્રિત વ્યક્તિની પ્રતિજ્ઞાના પ્રકટીકરણ સિવાય, બીજું કંઈ હોતું નથી.

ચરિત્રકથાના આપણે (૧) જૂની દબથી અને (૨) નવીન દબથી લખાયેલી કથાઓ-એવા બે વિભાગ પાડી શકીએ. પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરનાર લેખક કથાવ્યક્તિને સંજ્ઞાવિત રતેલ અને માનની લાગણીથી જોતો હોઈ, એના ભાવભર્યા આદર અને સન્માનના સમારક તરીકે એ જોતો જીવનમંથન રચતો હોય એમ લાગે છે. તુલના કે પસંદગીની કલાદૃષ્ટિનું ધોરણ સ્વીકારવાને બદલે, સત્ય અને સુંદરતાની દૃષ્ટિથી જ ચિત્રનું રેખાંકન કરવાને બદલે, મોટાપની આ ગૌરવગાથાઓમાં, વ્યક્તિના જીવન સંબંધી સર્વ શુભ દ્રષ્ટિકોનોના સંગ્રહ, યશભર્યા પ્રસંગોનો પ્રશંસનીય ઇતિહાસ અને લેખકની ભક્તિ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. (ઓ. ન્હાનાલાલના 'કવીશ્વર દલપતરામ'માં આ તરવના અંશો દેખાતા હોય છે.) આથી પાપપુણ્ય, મુખદુઃખ, અને હર્ષશોકની ભવલંત મર્તિ સમે માનવી આત્મા ચરિત્રમાં આપણને નથી મળતો. પરંતુ સદૃશ્યતા આશ્રય રૂપ પ્રેમ-આદર્શના પુલ્કસમે 'માનવદેહે દેવાત્મા' આપણને દેખાય છે. પાપ અને પસ્તાવાની પંજોમાં, વ્યક્તિજીવનના અધારિયા ખંડમાં ડોકિયું કરવા, આપણને અંધકાર નથી મળતો. મહંમન મારેની ભક્તિ અને પૂજ્ય માન પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન ધરાવતો ચરિત્રક, એના કલંક કે કિલ્લિમય માનને આગળ ધરતાં અચકાય છે. અથવા કવચિત અચૂક ચૂપકીટીથી આડકતરા ઉલ્લેખ રૂપે તે તેના હોય પ્રતિ ઇસારો જ કરે છે. વ્યક્તિના અંતઃકરણનું પૂરેપૂરું પ્રયત્નકરણ પ્રાપ્ત થવું તો મુશ્કેલ. આવાં ચરિત્રો મૂલ વ્યક્તિનાં રથૂળ સમારક રૂપે કદાચ ચિરંજીવ રહે, પરંતુ કલાવાદ્યમયતા આશિષરૂપે તો કદિ નહિ. આવાં પુરાણ જેવાં પુસ્તકોમાં માહિતી મોટા પ્રમાણમાં હોય છે પણ તે અપ્રામાણિક અને સંદિગ્ધ વધારે હોય છે; શૈલી એ સંસ્કારી અને શુદ્ધ નહિ પણ બેડાળ અને શુદ્ધ.

આધુનિક શૈલી પ્રદર્શ કરનાર ચરિત્રકાર, વિષયવ્યક્તિ પ્રતિના તેના પરિચય કે પ્રેમથી વંચિત ન રહેતાં, વિષયને નિખાલસ હૃદય અને આત્મિક નિકટતાથી નિહાળી, નિરપેક્ષ ભાવથી સુરેખ રેખાંકન કરે છે. વ્યક્તિની વિશિષ્ટ ખાસિયતો સ્પષ્ટ કરી, ઢાઢની ખૂબી બાજુ બતાવી, સત્ય સૌન્દર્ય અને કથાના આવિર્ભાવ દ્વારા વ્યક્તિને જીવંત, વાસ્તવિક અને રસપ્રદ બનાવે છે.

વ્યક્તિના વિચારવારિથી છંટાણાં વિના, તેના વ્યક્તિગત ભાવના જગથી લેશ પણ બિંબના સિવાય જ, ચરિત્રક કમલવત્ તેના જીવનસરમાં અવગાહન કરી, એના જીવનરસનો અર્ક આપણી આગળ ધરે છે. વ્યાગસ્તુતિ કે વ્યંગનિંદા, વ્યક્તિપૂજા કે પક્ષપાતથી વિરક્ત રહી, લેખક આનંદમેર આપણને વ્યક્તિની અતિસમીપ લાઈ ખાંચે છે. વ્યક્તિના જીવનના અમુખ્ય બહિરંગ આકારોને લક્ષ્યમાં ન લેતાં, એના આંતરપ્રદેશનું ઊર્મિભાવ-પ્રધાન જીવન પ્રકટ કરવામાં, તેના હૃદયને વિકસાવતા ‘સાચો મનુષ્ય’ બનાવનારાં તત્ત્વોરૂપી તંત્રઓમાંથી એ જ પોતાનું વસ્ત્રપટ તૈયાર કરવામાં, આધુનિક ચરિત્રક પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. પડદા ઊંચકી, પડદા પાછળના વાસ્તવ જીવનની ભૂમિકાનું મનનીય પૃથક્કરણ અને યોગ્ય વિવરણ-પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે-તે કરતો હોય છે. આમ કરતાં, તે આપણને કેવળ સપાટી પર જ વિહરણ નથી કરાવતો, કિંતુ ઊંડા પાણીમાં પણ ઉતારે છે.

તટસ્થ ટૂંક વિવેચન સિવાય, લેખક જીવનકથામાં કાંઈ પણ માથું મારી શકે નહિ. આગળ કહ્યું તેમ, પ્રદર્શનમાં કથાનાયક આગળ આગળ ચાલે અને એની પાછળ એના લેખક અનુસરે. પણ પોતે કદિ પુનરુત્થાન કે પુરોગમન કરવા પ્રયત્ન ન કરે. શૈલીમાં લેખકનું પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ પ્રતિબિંબિત થાય પણ તે કથાવ્યક્તિની પ્રતિભા કે વ્યક્તિત્વને આજી દે એવી રીતે વ્યક્ત થવાં ન જોઈએ. હોય કે કલંકવાળી, અપૂર્ણ મનુષ્યત્વની, ઉણપવાળી કથા બહે હોય પણ લેખકે બરોબર તે વ્યક્તિના જ હારસ, રૂદન, મનોભાવ કે મુખમંડાયાની આબેહુલ પ્રતિચ્છાયા ઉપસ્થિત કરવી જોઈએ. વાતાવરણમાં હારસ કે કારુણ્ય ઉપખંડવા, લેખકની પોતાની હારસ-કરુણ કલ્પનાસંકિતનો ઉપયોગ લેખકે કરવો જોઈએ નહિ. વિશિષ્ટ વ્યક્તિના જીવનના હારસકરુણ પ્રસંગોને મૂળ સ્વરૂપમાં અને વ્યક્તિના મૂળ શબ્દોમાં જ રજૂ કરી, લેખકે વાચકને હારસ-કરુણથી રંગવા યત્ન કરવો જોઈએ. તેમ કરતાં, ઝાઝાવતા પ્રમાણમાં રંગમિશ્રણ યર્ષ, કથાવ્યક્તિનું ગૌરવ અજપાર્ષ ન ગણ, કલાશક્તિ ન થાય, અને ઇતિહાસ-અહેવાલ પણ ન ઉદ્ભવે એટલી કાળજી રાખવી અગત્યની છે. નહિ તો પછી, વિવેકશુદ્ધિ વિનાના ધણા હારસપરસિક લેખકો કરુણમાં કરુણ પ્રસંગના કારુણ્ય પર ટીખળ અને હારસનાં ચંદનનો છંટકાવ કરી વાચકને સત્યથી અલગ રાખશે.

ધણા અંગ્રેજ લેખકો જીવનકથાને નવલકથાનું સ્વરૂપ આપવા મથે છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ એ સારું છે. રસપ્રવાહને જાગવી રાખનારાં તત્ત્વો એમાં સારી પેઠે સમાઈ શકે છે. રા. મુનશીએ ‘શિશુ અને સખી’માં ઊર્મિ, ભાવ અને ગદ્યગીતનાં આદેશોનો દ્વારા, એમની સૌન્દર્યસર્જક રસિકતા અને પ્રતિભા દ્વારા, વાસ્તવિક કલ્પના-આભાસ ઊભો કરવા યત્ન કર્યો છે. એ એમની ચિત્રાત્મક રસમય શૈલીનો પ્રભાવ છે.

પરંતુ અતિ સર્વત્ર વિખ્યાત એ ન્યાયે, કદંપનાને બહુ બહલાવીને, ચરિત્રકથાના જીવનને-નવજ પેઢે-કેવળ કાદંપનિક કરી નાંખવામાં આવે એ ન પાસવે. 'શિશુ' અને સખી' અથવા કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ચરિત્રો પેઢે શૈલી લાલે કદંપના રંગે રંગાય પરંતુ વિષય, વસ્તુ અને વાતચીતની આરાક્ષરીના અક્ષરબોલ કદંપનાથી ઉચ્છિદ્ર થવાં જોઈએ નહિ. નહિ તો જીવનકથામાં જોર લાગે; તરંગ અને અત્યુદિત વાયકને વ્યક્તિના વિરૂપ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે અથવા દ્વેષી ચરિત્રિકા કટાક્ષ અને વક્તાથી પોતાના અનિચ્છનીય પ્રયોજનો પાર પહો પાડે.

શુદ્ધ પ્રવાહી પણ જોમદાર શૈલી, સપ્રમાણ અને સુધક આલેખનનો આકાર, એક પછી એક ત્વરાથી રજૂ થતા વિવિધ પ્રસંગોની પરંપરામાં સુગ્ધવસ્થા, કથા ગાટેના પ્રસંગોની વરણીમાં વિચક્ષણ દક્ષતા, સુસ્થિત વક્તવ્ય, કલા-આયોજન અને અખિલ ભવ્ય સત્યચિતારને એક જ રંગે રંગતી યથાર્થ વાસ્તવિકતા—આ સર્વ લક્ષણોથી અલંકૃત ચયેલ ચરિત્રકથા, લાલેને અવિખ્યાત વ્યક્તિ એનો વિષય હોય, કદગૌરવ ગીતાથી વ નાનું હોય, જીવનનો ઇતિહાસ અધૂરો આલેખાયેલો હોય, અને પ્રશસ્તિનાં પુષ્પોનાં પરાગ એને બહેકાવતો ન હોય—પરંતુ એ ચરિત્રકથા કલા, સાહિત્ય અને સૌન્દર્યનો નમૂનો છે. કથાનાયકનું એ સાચું અને અમર સ્મારક છે. તેની ઉચ્ચતા અને જીંડાણ અમાપ છે. કારણ લેખક એમાં મૃતજીવનને અંગત અંજલી નથી અર્પતો પણ સત્યનું સાક્ષાત્, સ્પર્શી કરણ કરે છે.

સાહિત્યરસિક લેખકો અને લેખિકાઓ, શુજરાતમાં હજુ ઉછરતા, વિકસતા આ ચરિત્રકથાના સાહિત્ય-છોડને સૌચન કરી સમૃદ્ધ કરશે એવી આશા રાખી હું વિરમું છું.*

* તા. ૨૫મી જુલાઈ : ૧૯૩૬ ને દિને આપેલું વ્યાખ્યાન.

તાપીને

‘રાન્ય’

મહને-માતા તારાં કલરવ-તરંગીત જલકું
સદા જહેને ગાતું અવર નિજતાથી પર બની,
નિમ્નર્ગે જે કાંઠે સલિલ મધુરાં ટેલવી રહી,
વહી આઘ્યાં બહું પરમ વરદા મંગલ દઈ;
દિયો ન્હાતું તોયે, દૃઢય અરણું ભર્મિ લરશું
મટી જતતાં ખેલાં, પલ પલ બધી આયુ લરની,
મળ્યા વાટે માન્યા મુદ્દમિય સૌને પદ વહી
બધા અંતરૂ અ રા જીવન પથપે ભીંજવી જઈ.

‘ગુલે પોલાંડ’

[એક પત્ર]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ
૨૦-૨-૪૧

પ્રિય ભાઈશ્રી ઉમાશંકર,

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’માં ‘ગુલે પોલાંડ’ની સમાલોચના કરવાનું મારે માથે આવ્યું એટલે મેં તમારી પાસે મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક માગ્યું અને તમે ભાઈશ્રી હરિશ્વરને લખ્યું. તેમણે મને એ પુસ્તક તો મોકલ્યું જ પણ સાથે સાથે એ સોનેટોના ખીન્ન અનુવાદવાળો ‘સ્થાવેનિક રિવ્યુ’નો એક પણ મોકલ્યો. આમ તમે વાપરેલા બંને અનુવાદો મને મળ્યા. વળી વંધારામાં તમે તૈયાર કરેલાં પહેલાં ડોળિયામાં તમે એ પુસ્તકમાં જ લખેલાં હતાં એટલે તે પણ મને જોવા મળ્યાં. એ ઉપરથી તમે અનુવાદ પાછળ લીધેલી મહેનતનો પણ મને ખ્યાલ આવી ગયો. આ બધું ય હું ધ્યાનથી વાંચતો ગયો અને મારી નોંધ તૈયાર કરતો ગયો. પણ ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’માં કંઈ લાંબું લખાય નહિ, એટલે આખા પુસ્તક વિષે સમગ્રપણે મારે જે કંઈ કહેવું હતું તે મેં તેમાં લખી નાખ્યું. પણ પછી મને થયું કે મેં જ્યારે અનુવાદ ખૂબ ઝીણવટપૂર્વક જોયો છે અને નોંધો કરી જ છે તો જે કેટલીક વસ્તુઓ તમારા ધ્યાન પર લાવવા જેવી છે તે શા માટે ન લાવવી ? આટલા માટે જ આ પત્ર લખવા બેઠો છું.

આપણે ત્યાં અવારનવાર એવી જૂઠ્ઠા પડે છે કે અનુવાદો બહુ ઘઈ ગયા છે, બસ કરો, બસ કરો. પણ એ જૂઠ્ઠા ખોટી છે. મને પોતાને તો લાગે છે કે આપણે ત્યાં વિદ્ય-સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓના ખૂબ અનુવાદ થયા જોઈએ. એ રીતે આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થશે, આપણી રુચિ પણ વધારે સરકારી બનશે અને યદી આપણે ત્યાં પણ સારી સાહિત્યકૃતિઓ રચાશે. સારી કૃતિઓના સારા અનુવાદથી કદી કોઈ સાહિત્યને નુકસાન થયા સંભવ જ નથી, કોઈ પ્રગ્નની સર્જનશક્તિ રૂપાઈ જવાની ધારતી જ નથી. બિલકુલ ઉત્તેજ્ય એવો જ વધારે સંભવ છે. હું આવું માનતો હોઈ તમે આ વિદેશી કાવ્યગુરુને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો એ મને તો ખૂબ ગમ્યું. તમારા જેવા શક્તિશાળી માણસો અવાર-નવાર આવા અનુવાદો કરતા રહે એ હું તો ઇચ્છવાજોગ માનું છું. કારણ, એથી આપણી શક્તિ કસાય છે અને પરિણામે વધે છે. અનુવાદનું કામ પ્રતિબાને રૂપનારું તો નથી જ.

તમે પોતે તમારા નિવેદનમાં અનુવાદ વિષેનો તમારો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. તેમાંનું એક વાક્ય મને ખૂબ ગમી ગયું કે ‘મૂળને વફાદાર રહેવું; મૂળ કરતાં આપણો અનુવાદ સારો થયો એવી પ્રતીતિ થાય તો તે દક્રીક જૂથણ નહિ પણ દૂધણ રૂપ ગણવી.’ આ વસ્તુ જો આપણા અનુવાદો સમજે તો મૂળ લેખકોને અને ગુજરાતી વાચકવર્ગને ઘણો લાભ થાય.

અનુવાદકમાં એક પ્રકારની નમ્રતા આવરયક છે. તેની પ્રતિજ્ઞા મૂળ કૃતિ જેવી હોય તેવી પોતાની ભાષામાં ઉતારવાની હોવી ઘટે. મૂળ કૃતિમાં એને ઊણુપ લાગતી હોય તો તે દુરસ્ત કરવાનો એને અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. ઘણી વાર મૂળ કવિએ કેટલીક વસ્તુઓ કેવળ સૂક્ષ્મ સૂચનો કરીને જ છોડી દીધેલી હોય છે અને એ સૂચનામાં જ આખી કવિતાનું સૌંદર્ય રહેલું હોય છે; પણ 'સુત' અનુવાદકો એ સૂચિત વસ્તુને સ્પષ્ટ કરી સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરે છે ત્યારે જ તેમને સંતોષ થાય છે. એમને કંઈક એવી ધારતી લાગતી હોય છે કે આટલું સૂક્ષ્મ સૂચન વાચકો સમજશે કે નહિ ? આનો દાખલો નોવો હોય તો શ્રી. મેધાણીની 'કુરુખાનીની કથાઓ' જેવી.

તમે મૂળને વફાદાર રહેવાની—મૂળની શૈલી, ભાવ, વાતાવરણ એ સર્વમાં મૂળનો અનુવાદ કરવાની—ખાખતમાં જે ચીવટ રાખો છે, એ નોંધને હું ખુશ થઈ ગયો. તમે એ ખાખતમાં કેટલી ઝીણવટ કરી છે એનો ખ્યાલ તો અંગ્રેજ સાથે ગુજરાતી સરખાવી નેતારને જ આવી શકે. ગમે પોતાને પણ ઘણી વાર થયેલું કે અહીં તો છૂટ લીધી દશે, નહીં તો આટલું રવાનાવિક સુંદર થાય શી રીતે, પણ ત્યાં પણ સરખાવી નેતાં મૂળનું સુરેખ અનુસરણ નોવામાં આવ્યું.

ઘણા સમાલોચકો અનુવાદની સમાલોચના કરતાં વખાણ કરવા કહે છે કે, મૂળ લેખકે ગુજરાતી લખ્યું હોય તો આવું લખત. પણ આ મને તદ્દન અર્થહીન લાગે છે. એ કવિની પ્રતિજ્ઞા આપણી ભાષાને વાહન કરતો એની કંઈ કંઈ ખૂબીઓ અને શક્તિઓ. કંઈ કંઈ રીતે વાપરત, અથવા એમાં કંઈ કંઈ નવી ખૂબીઓ અને શક્તિઓ ઉમેરત એ કાણુ કહી શકે ? કારણ કવિપ્રતિજ્ઞા કાવ્યદર્શન કરવામાં તેમજ તેને ભાષાદેહ આપવામાં પણ વિશેષ રીતે વ્યાપારવતી બને છે. આનું સચોટમાં સચોટ ઉદાહરણ એવું હોય તો રવીન્દ્રનાથે પોતે કરેલા પોતાની બંગાળી કવિતાના અંગ્રેજ અનુવાદો નોવા. કવિ સિવાય બીજો કોઈ પણ અનુવાદક આવી અને આટલી છૂટ લઈ શકે ? બંગેની શૈલી જ તદ્દન જુદી છે. આ ફેર શાથી પડ્યો ? તો એનો જવાબ એ કે કવિનું વાહન બદલાયું માટે. અંગ્રેજ ભાષાની પ્રકૃતિ અને બંગાળી ભાષાની પ્રકૃતિની જિજ્ઞાસાને કારણે અને કવિની પ્રતિજ્ઞા અંગ્રેજીને અમુક જ રીતે વાપરે છે માટે આ ફેર પડ્યો. રવીન્દ્રનાથના અંગ્રેજ અનુવાદો નેઈ કોઈ ગુજરાતી અનુવાદક પણ રવીન્દ્રનાથ ગુજરાતીમાં લખત તો આમ લખત એવા કંપનાતરંગે ચડી જઈ, ગમે ત્યાં રંગ આછાગાઢા કરવા માંડે, ગમે ત્યાં વિસ્તારસંક્ષેપ કરવાની છૂટ લે, ગમે ત્યાં અલંકારો કાઢવા ઉમેરવાની ધૃષ્ટતા કરે તો તે બેશક મૂળ કવિનો અને ગુજરાતી વાચકવર્ગની પણ કુમેવા જ કરે. તમારા અનુવાદ વિશે મારે આવી કશી ફરિયાદ કરવાની નથી.

પણ હવે હું વ્યાખ્યાન ગાડ્યા સિવાય સીધો સોનેટો ઉપર જ આવી જઈ એ હીક છે. હું એક પછી એક કમવાર સોનેટો લેવા માથું ધુ.

સોનેટ-૧

ધાસનાં સાગરસમાં વિશાળ મેદાનમાં ધઈને કવિનું ગાકું જાય છે, તેનું વર્ણન સાગર વીંધીને જતાં વડાણની ઉપમાથી કર્યું છે. સાગરમાં જતાં વડાણ જેમ માર્ગમાં

બેશ વટાવતું જાય છે, તેમ અહીં પુષ્પો તે બેટ છે. એ પુષ્પદ્રીયો ગામની ગતિને લીધે પાસે ધમ્મને સરી જતા લાગે છે. અંગ્રેજીમાં એ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

And blossom-isles float by I do not know

બીજા અનુવાદમાંથી હું પહેલી ચાર પંક્તિ ઉતારું છું :

I sail a sea where waters never ran,

My wagon like a boat with plunge and dip

Cuts waves of green and floods of flowers, to slip

Past rosy isles of wild cornelian.

અનુવાદમાં પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

અપરિચિત્ત લાં નાચે દ્રીયો ચકુદિય પુષ્પના

આમાં મને 'નાચે' શબ્દ બરાબર નથી લાગતો. એવી મૂળમાં ગાડીની ગતિ સૂચવાઈ છે, તે સૂચવાતી નથી.

એ સોનેટના ઉત્તરભાગમાં સંખ્યા સમયે વ્યાપેલી શાંતિનું વર્ણન છે :

The silence ! I can hear the far flights of cranes—

So far the eyes of eagle could not reach—

And bees and blossoms speaking each to each;

The serpent slipping adown grassy lanes;

From my far home if word could come to me !—

Yet none will come. On o'er the meadow-sea !

તમારો અનુવાદ પણ એટલો જ સરસ થયો છે :

વિરંતિ ! સ્વર દું કૌચો કેરો મુલ્ય રકુરતો જાયે,

જહોં ન પહુંચે દષ્ટિ તીણી ગરુડ તણી ય; ને

બમરકબીની ખહિખહિ મુલ્ય રસગોહરી;

સરપ સરતો ધાસે ગૂંચી ગલી મહોં તે મુલ્ય.

પ્રસરતી બધે શાંતિ જાણે સુધી શકું દરના

સ્વર ધર થડી આવંતા; રે બદો કંઈ નાવતા.

આમ જતાં મારે બેત્રણ વસ્તુ કહેવાની છે. પહેલી તો એ કે 'વિરંતિ' શબ્દથી મૂળમાં 'કેવી શાંતિ છે !' એવો જે બાવ છે તે સૂચવાતો નથી. એક તો એ શબ્દનો અર્થ એવો થતો નથી, અને બીજું એકસો એ શબ્દ એટલું બધું સૂચવી શકતો નથી. ત્યાર પછી એ પંક્તિમાં તમે 'કૌચોનો સ્વર' એવો અર્થ લીધો છે. દું 'કૌચોના બિડવાનો અવાજ' એવો અર્થ સમજ્યું છું. મને એ વધારે મુદ્દર લાગે છે. તમે કૌચોનો સ્વર સાંભળો એમાં જે શાંતિ સૂચવાય છે, તેના કરતાં એટલે જાયે બિડતાં કૌચોની પાંખોનો અવાજ સાંભળો એમાં વિશેષ શાંતિ સૂચવાય છે. ત્રીજી લીટીનો અનુવાદ

ખૂબ સુંદર થયો છે, છતાં હું તમારા પાક કરતાં બીજા અનુવાદનો પાક વધારે પસંદ કરું છું. જુઓ :

The butterfly that rocks upon the grass, I hear.

તમારો ઝમર તો મોઢે ગલુગણાટ પણ કરે. પણ આ પતંગ તો તદ્દન મૂળો. કવિ કહે છે કે અત્યારે એટલી બધી શાંતિ છે કે ફૂલે ફૂલે હીચોળા ખાતા પતંગોની પાંખોનો શબ્દ પણ મને સંભળાય છે. કેમ સુંદર છે ને! એટલેજ તમારો અનુવાદ સુંદર હોવા છતાં તમે આ પાક લીધો હોત તો વધારે સરસ થાત એમ મને લાગે છે.

બાકી મૂળના 'સ્લીપરી સર્પન્ટ' ને તમે 'સરપ સરતો'માં બરાબર પકડ્યો છે. આ સોનેટના છેલ્લા શબ્દો 'રે બટો કંઈ ના'વતા' ને બદલે 'ના, ચાલો, કંઈ ના'વતા' જેવું કંઈક કર્યું હોત તો વધારે સ્પષ્ટ થાત કદાચ.

સોનેટ-૨

અહીં સાગરમાં પ્રસરેલી શાંતિનું વર્ણન છે. પવન પણ હાલતો નથી એટલે ધન અને સદ પણ રિધર અને ઝૂલી પડેલાં દેખાય છે. શબ્દનું વર્ણન મૂળમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે :

Sails hang upon the masts—useless—forgot—
Like folded standards which the warriors wrest
And bring home broken from the battles crest.
એનો અનુવાદ :

યંબ્યા નિરર્થ શદ ડાલ પરે, લુલાયા,
જલે રણાંગણ યકી ધ્વજદંડ વીંટયા
આપ્યા અહીં અરધખડિત સૈનિકાએ;

અહીં 'યંબ્યા' શબ્દનો પ્રયોગ ખોટો થયો છે. શદ યંબ્યા એમ કહેવાનો કંઈ અર્થ નથી. શદો સામાન્ય રીતે પવનથી ફૂલેલા હોય છે, તેને બદલે અત્યારે પવન પડી ગયો છે એટલે શદ પણ ઝૂલી પડ્યા છે, એવું કહેવું છે. 'યંબ્યા' ને બદલે 'ઝૂલે' કે એવો કોઈ શબ્દ મૂક્યો હોત તો બરાબર થાત. બીજી લીટીમાં હું સહેજ ફેર કરું છું.

જલે રણાંગણ યકી ધ્વજ દંડવીંટયા

આથી મૂળનો પૂરો અર્થ આવી રહે છે. બાકીયુ દોષ પણ રહેતો નથી.

એ સોનેટના અંતભાગમાં કવિએ કહ્યું છે કે આત્મામાં સુખ રહેલા સ્મૃતિ-અમુરો પણ શાંતિ કાળે જાગીને હૃદયમાં નહોર ભરશે. એ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

ને ઝૂકી શાંતિ કાળે કહીંથી હૃદયમાં નહોર દેશેજ ખૂંતી.

એમાં 'ઝૂકી' શબ્દને લીધે અમુરો ઉપર આકાશમાં છે એવો ભાસ થાય છે, ને અહીં છટ નથી. દારણ અમુરો અંતરમાં છે, એટલે એને બદલે 'જાગી' કે બીજો કોઈ વધારે વેગીસો શબ્દ મૂક્યો હોત તો પણ ચાલત, ચાટકું અનુવાદ વિશે.

મને સોનેટમાંની પહેલી ઉપમા અસ્પષ્ટ લાગી છે. પૂર્વાર્ધમાં સમુદ્રના શાંત અસનનું વર્ણન મૂળમાં આમ છે :

As deep the sea breathes from a gentle breast
As any bride who dreams at love's behest,
And wakes and sighs, then casts with dreams her lot.
અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

ઊંડું શ્વસે દૃઢિ — મૃદુસ્તનથી યથા કા
પ્રેમોર્મિમૃજિત શ્વસે સ્વપને નવોઢા,
ને જાગી સોંપતી બધું નિજ સ્વપ્નખોળે.

અહીં અનુવાદની ત્રીજી પંક્તિમાંથી મૂળને જ અર્થ નીકળે છે, એ વિષે મને શંકા છે. અને આ આખી ઉપમા મને પોતાને સમજાતી નથી, મને બીજી અનુવાદ વધારે સ્પષ્ટ લાગ્યો છે. શુભો :

Like some young promised maiden dreaming on,
Half waking of the joy that shall be hers.

આની સાથે શ્રી. બ. ક. કાતી નીચેની પંક્તિઓ મૂકવા જેવી છે :

આથે ઊઝાં તટધૂમસ જેમાં દુખો નિદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા મુકાવે;
જીંયાનીયાં સ્તન ધડકે શાં હાલતાં સુખવારિ,
તેમાં મેળે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મારી.

સોનેટ ૩

આ સોનેટમાં સમુદ્રમાં જામેલા તોફાનનું સરસ વર્ણન છે. તમારો અનુવાદ પણ સુંદર થયો છે. રસના પર અદ્ભુત નાવિકને આપેલી કરોળિયાની ઉપમા કદો વીસરાય એવી નથી. હમણાં 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' તરફથી ઉત્તમ ફોટોગ્રાફનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે તેમાં 'હુમન સ્પાઈડર્સ' નામનું એક ચિત્ર છે. વીજળીના અસંખ્ય તારો વચ્ચે કામ કરતા માણસો સાથે જ કરોળિયા જેવા લાગે છે. મૂળ આ પ્રમાણે છે :

..... , a spider in his web he clings,

Hoping the snare will tremble.

અનુવાદ આમ છે :

રહે વજગી, જાળને જ્યમ કરોળિયો ઝુલતો !

જશે તુટી શું દોર ?

બીજી પંક્તિમાં મને અનુવાદની ભૂલ લાગે છે. અહીં એ ખલાસીમાં બંધનો સંચાર ધટ નથી. એ તો નિર્ભય છે, કરોળિયો પોતાના જાળમાં હોય એમ. ઊલટું દોરમાં હાલે અને પોતાને ઝલવાનું મળે એવા આનંદની એ આશા રાખે છે, એવો અર્થ મને લાગે છે. વિચારી જોજો.

એ પછીનું વક્ષણ ઊપડે છે તેનું જાણે પછી પાંખમાં હવા ભરી ઊડતું હોય એનું વર્ણન તો સાચે જ સુંદર છે. અને ત્યાર પછીની પંક્તિઓ.

ધ્રુમે પ્રગ્લમાંહી ડોલ, ત્યમ આજ આત્મા મમ;

અગે સદ કુદેલ, બાંકી ત્યમ કદપના ચે મમ.

પણ એટલી જ સુંદર છે. પછી કવિ તુતક ઉપર વ્યાપેલા 'હર્ષધ્વનિમાં' બધા સાથે બળી અપ છે. I join the crowd's instinctive, joyous cry;

હ્રુ સહુની સાથ હેંસમર હું ય ધોંધાટમાં,

એ અનુવાદમાં મૂળનાં બંને વિશેષણોનો ભાવ આવ્યો નથી, માત્ર 'ધોંધાટ' જ આવ્યો છે, એ ભારે ક્ષતિ થઈ છે. વળી 'હ્રુ' શબ્દમાં બળવાનો અર્થ પણ નથી આવતો. 'બળુ' શબ્દ જ સારો લાગત.

હેવટની બે પંક્તિઓ, પણ ચોટદાર છે.

ધપે પવનથી શું વ્હાણુ? નહિ! આ ઉરાવેગથી.

પ્રકુલ લહું આજ હું, અનુભવે ખગો ભડી ને.

અનુવાદમાં છેલ્લી પંક્તિ જરા અરપજ રહી ગઈ છે. મૂળ ખૂબ સ્પષ્ટ છે :

So fresh ! I know what birds feel when they fly !

સોનેટ ૪

તોફાનનું ખડું વર્ણન તો આ સોનેટમાં આવે છે, અને એનો અનુવાદ સારો થયો છે. પહેલી પંક્તિમાં 'સુમન થયું જીર્ણ' કહ્યું છે, તે મૂળ The rudder breaks માટે પૂરતું નથી. આ સોનેટનો અંત સુંદર છે :

'સુખી મનુજ ને સ્તવે પ્રભુ, પડે જ બેશાન વા,
વિદાય વદવા સમે અગર જોહને મિત્ર હો.'

સોનેટ ૫

એમાં દૂરથી દેખાતી ગિરિમાળાનું વર્ણન છે.

ચીગત્યો શીશુ વિશુએ રચી બેખડો આ

શું ભગ્ય દેવકુલનાં ઘડતા સુનખત ?

મૂળની બે સ્વતંત્ર કદપનાઓને તમે અહીં બેમી વણી દીધી છે. જુઓ :

Did Allah raise a wall of frozen foam ?

Or, for his angel hosts a cloud throne rear ?

બીજા અનુવાદમાં :

What would great Allah with the frozen sea ?

Would he of icy clouds a throne carve bright ?

પછીની બે પંક્તિમાં વળી એક ત્રીજી જ ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે :

કે આગળા ખડકિયા તહો દાનવો એ

શું કારવાન ઉકુની અટકાવવાને ?

અહીં 'ખડકિયા' પ્રયોગ મને વિચિત્ર લાગે છે. આગળાનો ખડકલો ક્યો એવો અર્થ તો અહીં છે જ નહીં. આગળા માર્ગ-વાટ્યા એટલો જ અર્થ ઉદિષ્ટ છે. મૂળમાં A bar build where the shining stars sweep free ? છે એટલે 'અવરોધ' એટલો જ અર્થ લેવો મને ઠીક લાગે છે.

આગળ જતાં કેવિ પર્વતનાં ઝળકતાં શૃંગો જોઈને ઉત્ત્રેણા કરે છે કે ત્યારે રમનિએ દિનને લંકી દીધો

ત્યારે રમ્યો શું પ્રભુએ ક્રુવ દીવડો આ

દેખાડવા પથ નિર્ગર્ની સૃષ્ટિઓને ?

અહીં તમે ત્રાપરેલ-‘નિર્ગર્ની સૃષ્ટિઓ’ શબ્દથી મૂળ પંક્તિ—

To guide the star worlds of eternity ? નો ભાવ આવેલો નથી. તમે

અહીં ખીજા અનુવાદને અનુસર્યા છો. ત્યાં એ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

The worlds that through the sea of nature roam ?

એનાં પણ અનંત ખગોળોનો અર્થ જ સમજાય છે—જે અનુવાદમાં રૂપક નથી.

સોનેટના ઉત્તરાર્ધમાં દિમાચ્છાદિત હિંગુજ શિખરનું વર્ણન આવે છે. ભોમિયો બોલે છે :

‘હિદયોલ લે મુજ તજે તહીં વજ્ર ધોર

કુગર એટલો ઊંચો હતો કે તેના ઉપર ફરતો ભોમિયો કહે છે કે મારી નીચે વાદળાંઓમાં વજ્ર લપાઈને પડ્યું હતું. મૂળ જુઓ :

Where cradled under me the thunders sleep,

ખીજા અનુવાદમાં પણ thunders sleep એ જ શબ્દો છે. અનુવાદમાં તમે ‘હિદયોલ લે’ શબ્દો વાપર્યા છે, તે મૂળના ભાવને છૂટ નથી. વજ્ર પણ મારા પગ હેઠળ લપાઈને ચતું છે, એવું કંઈક એ કહેવા માગે છે. નિસ્તબ્ધતા—નિશ્ચેતતા અને ધોર વજ્રની પણ શાંતિ જ અહીં વિવક્ષિત છે, એવું હું સમજું છું. ડોળિયામાં આ પંક્તિ તમે આ પ્રમાણે ઉપાડો છો:

ત્યાં સોડમાં જ મુજ...

એને જ મહારી ‘અહીં મારી નીચે વજ્ર પણ કુગરની સોડમાં લપાઈને ચતું છે’ એવું કંઈક કહ્યું હોત તો મૂળનો ભાવ જરાખર સચવાત.

સોનેટ-૬

એક વાર સુખ સમૃદ્ધિથી ગાજતા સ્થાનના ભગ્નાવશેષોનું સુંદર લાગણીપૂર્ણ ચિત્ર ખડું કર્યું છે. આ વાંચીને મને રતીન્દ્રનાથના ‘સાદગ્ધાન’ કાવ્યનો નીચેનો ખંડ યાદ આવ્યો:

આસ્થા આ છે તમે આજ

મહારાજ;

રાજ્ય તવ સ્વપ્નસમ ગ્યું છે છટી

સિદ્ધાસન ગ્યું છે તૂટી,

તવ સૈન્યદલ

જોએને ચરણભારે ધરણી યતીતી હસમલ

તેઓ કરી સ્મૃતિ આજ વાયુ ખરે

ઉપાવે છે દિલ્લી કરી માર્ગધુસિ પરે,

ખંદીઓ ન ગાતા ગાન;

યમુના કલ્પોત્સવ સાથે નોખતે ય મિલાવે ના તાન;
તવ પુર સુંદરીના નૃપુર નિકળુ
ભગ્ન પ્રાસાદ ફેરે ખૂણે
શમી જઈ ઊલ્લીસ્વને
રડાવે છે નિશીથ-ગગન.

આ સોનેટમાં આઠમી પંક્તિમાં 'જનનાનો પુવારો' એમ કહેવાને બદલે 'જનનો જહી' હતો ' એમ વિસ્તાર કર્યો પડ્યો છે, એથી એટલો ભાગ બગડ્યો છે. જુઓ :

તહીં લિજન ભગ્ન ઉત્સવગૃહે, જનનો જહી
હતો, મધુર રેલતો રવર તહીં ફુવારો દીસે.
ઝરે સતત ગીત ધાર, ગમગીન સંધ્યા મહીં.

મૂળ આ પ્રમાણે છે:

Within the burnished banquet room there sings
The fountain of the harem pure and clear,
Just as of old it sang in twilights drear.

અહીં સંધ્યાનો ઉલ્લેખ મૂળમાં જૂતકાળના સંબંધમાં છે. અનુવાદમાં વર્તમાનકાળમાં ચર્ચ ગયો છે. જૂતકાળમાં જેમ ગમગીન સંધ્યા સમયે ગાતો હતો તેમ અત્યારે ગાય છે, એવો અર્થ છે.

સોનેટ-૭

આમાં રાત્રિનું વર્ણન ખૂબ સુંદર છે અને તમારો અનુવાદ પણ સાચે જ સુંદર થયો છે. માત્ર એક જગ્યાએ મૂળમાં વસ્તુ વધારે મૂર્ત હતી તેને તમે વધારે દવાઈ બનાવી દીધી છે. અંતુ વર્ણન છે :

બોમે પાંકુ ધડીક ધડી બે જ્યોતિનો નાથ ડાલે,
તે ચોપાસે રજત કુમળી રી છટા કા લપેટે!

મૂળ આ પ્રમાણે છે:

Within the sky the pallid king of light

Wraps silvered ermine round him while he may,

'અર્મિન' નું 'છટા' દરવાચી મૂર્તતા મારી ગઈ છે. પણ મને એ કાંઈ શબ્દ સૂઝતો નથી.

એક પંક્તિ પછી આવતું અટુલી વાદળીનું વર્ણન સાચે જ સુંદર છે. મને તો મોઢે પણ ચર્ચ ગયું છે.

નીલા બોમે ધવલ ઝૂલતી વાદળી કે અટૂલી,
જાણે અંતઃપુરમણી કે પ્રેમિકા શોક રૂપી,
દેવા સૂતાં મણુધી નયનોએ વિસારે મૂકેલી.

અને એને અંતે આવતું વીજળીનું વર્ણન પણ મનોહર છે:

જાણે વિદુત્ત વિકટ ફરકે, તેજ એ તીખી ને ! ને !

અખીં સ્વાશે સમ તૂટી પડે, શાંત મેદાનમાં શી
સોહી રહે એ અજબ કમકારાની રૂપેરી સ્વારી !

સોનેટ-૮

આ સોનેટનું નામ 'શુદ્ધ પોલાંડ' છે, અને તમે આખા પુસ્તકનું નામ પણ 'શુદ્ધ પોલાંડ' રાખ્યું છે, પણ બંને જગ્યાએ એનો અર્થ જુદો જુદો થાય છે, એવું હું માનું છું. આ સંગ્રહમાં નવજામાં નવજનું સોનેટ આ ધ્યુ છે. મને એનું કારણ 'અનુદુષ' લાગે છે. આ પહેલાં પણ તમે 'અપ્પ-ઈ-સરાઈ' માં છેવટે અનુદુષ મૂક્યો હતો ત્યાં પણ એ બે સુંદર પંક્તિઓ શિથિલ થઈ ગઈ હતી. અહીં આખું સોનેટ શિથિલ થઈ ગયું છે. તમને અનુદુષ ફાવતો નહિ હોય એથી પણ એમ બને.

બંને અગ્રેજ અનુવાદો વચ્ચે પણ ખૂબ ફેર છે. મને પોતાને બીજે ગમે છે: પહેલો તમે વાપરેલો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે:

O stars! that seek a path my northland knows,
How dare you now on Poland shine forsooth,
When she who loved you and lent you her youth
Sleeps where beneath the wind the long grass blows ?

બીજો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે:

Northward toward Poland stars in thousands glow;
Why in that region are such myriads massed ?
Did your bright glance, before it died at last,
Light sparks along the path it loved to go ?

અહીં મરતી વખતે એ બાઈને બંગેલી સ્વદેશ અખનાનું જે સુંદર ચિત્ર છે તેનું કશું પહેલામાં મળતું નથી.

સોનેટ-૯

જનાનાના કચરસતાનનું ભાવવાહી વર્ણન છે. આકેમું સોનેટ જતને કારણે બગડ્યું છે, તેમ આ અનુવાદને કારણે બગડ્યું છે. સરખાત આમ છે:

ખુદાનાં આહેલાં મચ્છખ સૂતાં રૂપ અહીંયાં.

તિજેરી-દાક્ષોના ચમનની મહી જે વિરમતાં

અહીં 'રૂપ'નો પ્રયોગ અગ્રેજ રૂઢિનો છે. બીજી પંક્તિમાં રાખ્દોનો ક્રમ જરા કદંગો પાડવાયો છે, એ તો ખરું જ, પણ વધારેમાં રાખ્દોજનામાં ઔચિત્ય જળવાયું નથી. દાક્ષોના ચમનની તિજેરીમાં વિરમતાં ન કહેવાય. 'તિજેરીમાં પુરાવતાં, રક્ષાવતાં,' ભા. અથવા તો તિજેરીનું રૂપક કાઢી નાખી 'દાક્ષોના ચમનમાં વિરમતાં' એમ કહીએ. શોભે. મૂળ અગ્રેજમાં આવો ઔચિત્યભંગ નથી:

And treasured in his vine-yard fair and fine.

૧ પછી ચિરશાંતિમાં સુતેલી સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે:

અહીં સુતેલાં એ ચિરવિરતિમાં મૂકે ખનીને
એમાં પણ વિરતિ શબ્દ યોગ્ય નથી. 'શાંતિ' કે એવો જ કાઈ શબ્દ જોઈએ મૂળમાં
અહીં peace perpetual છે. આ પછી કબર ઉપરની પાવડીઓ અને ધન્યઓનું
વર્ણન આવે છે :

A turban beckons where the roses twine,
A banner flutters out in silken line,
And sometimes here a Giaour's name is kept.

અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

ગૂંથાયેલાં પેલાં શુભ, તહીં શિલામાંથી રચિયો
સુહે ફેંટો, જાણે ફરકતી ધન્ય રેશમની ને
વિધર્મીનાં નામો કહીં કહીં હજીયે ટકી રલાં.

મૂળમાં પથ્થરમાંથી કોતરેલો ફેંટો અને રેશમી ધન્ય એ જુદી જુદી વસ્તુઓ છે,
તમે એ ખતેને એક કરી નાખી છે. પથ્થરના કોતરેલા ફેંટાને રેશમી ફરકતી ધન્યની
ઉપમા આપવી એ શોભે જ શી રીતે ? અહીં તમારું ડોળિયું સાડું હતું. તમે પહેલાં આમ
કર્ચું હતું :

ગૂંથાયેલાં પેલાં શુભ, તહીં શિશોવેણન દિસે
અને નાની જાડે ફરકરી ધન્ય રેશમતણી

આમાં તમે 'શિશોવેણન દિસે' ને બદલે 'શિલામાંથી રચિયો સુહે ફેંટો' એમ કર્યું
એ તો સાડું થયું. પણ એમ કરતા જતાં બીજી લીટી સંજ્ઞાચરી પડી અને તેમાં તમે 'અને'
શબ્દ કાઢી નાખ્યો એ ખોટું કર્યું. હું એ બીજી લીટી આમ લખું :

શિલામાંથી રચિયો.

સુહે ફેંટો, પેલી ફરકતી ધન્ય રેશમની ને

તમે પોતે પણ આ પંક્તિના બીજા એ પાકો કરેલા છે, તેમાં 'પણ' અને 'પેલી'
શબ્દો થોડા જોડેલા છે. હશે.

સોનેટના ઉત્તર ભાગની પહેલી ચાર પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

Oh ! roses of this paradise of old,
The eyes that loved not Allah saw you-not,
Nor arms that prayed not eastward could enfold !
But now a christian treads this hallowed spot;

અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

શુભો હે મેધિરાં ! ગત સમયના સ્વર્ગવનનાં,
પડ્યાં ના દષ્ટિએ જન-ની નહિ. ધરત્રામ પ્રિય જે,
ભુગ્ન ના આલિંગી દિશ ઉગમણે જે નવ દળી.
ઈસાઈ કે આજે અહીંથી પળતો યાત્રિક બલો;

અહીં બીજી પંક્તિમાં સોનેટની ઉપર ટાંકેલી બીજી પંક્તિ એવો જ વિચિત્ર ક્રમ

ગાંધવો પડ્યો છે એ કયાશ કહેવાય. એ તો ગણે જવા દર્મ્ય, પણ મૂળમાં જે તીવ્ર વિરોધ છે, તે અનુવાદમાં સચવાયો નથી. જેને કદી ગેરઈસ્લામીએ નોંધ કે સ્પર્શી નથી એવી સ્ત્રીઓના કબરસ્તાનમાં આજે એક કાફર ઈસાઈના પગ પડે છે, એમ કહેવું છે. બીજા અનુવાદમાં પણ આ વિરોધ એટલો જ બચકે વધારે સ્પષ્ટ છે :

A stranger's glance now deacecrates your tomb !

અને તમે વળી એ પકિતને અતે ઈસાઈને 'હાલો' વિશેષણ લગાવીને તો કમાલ જ કરી છે ! અનુવાદની દૃષ્ટિએ આ સોનેટમાં ખૂબ કયાશ આવી છે એમ કહેવું નોંધ્યો.

સોનેટ-૧૦

અજાણું વર્ણન કરતા આ આખા સોનેટનો અનુવાદ સારો થયો છે, અને અંત તો વિશેષ સારો છે.

સોનેટ-૧૧

આમાં કેવળ દૃશ્યાભિપ્રાય જ છે, છતાં સોનેટ સુંદર છે. ઊભું કરેલું ચિત્ર એટલું વિવિધ રંગી અને મનોહર છે, તથા એવું સુરેખ ચિત્રરાયું છે કે આખું આખ સામે ખડું થઈ જાય છે.

તુષાર-અવગુહનો ફગવી દે મહાદ્રિ હવે,
અંગે કુસુમ કાડીલાંથી શુભ ક્ષેત્રવિસ્તાર સૌ;
અરણ્ય મહોંથી સ્ફુરે દગ સમીપ રંગો, શકે
ખલીફ મુકુટેથી મૌઙિક સરી ઈર્ષાં ઓપતાં.

અહીં કુસુમને 'કાડીલાં' વિશેષણ લગાડવાથી કશો હેતુ સરતો નથી. વિવિધરંગી ફૂલોને ખલીફના મુકુટનાં મૌઙિક કલાં છે એ બરાબર નથી. અહીં 'રત્નો' શબ્દ નોંધતો હતો. તો જ રંગો આવી શકે. મૂળમાં પણ gems છે.

આ સોનેટનો પટ્ટક આ પ્રમાણે છે.

The waves beneath the cliff are thunder-pale,
Now upward, upward in their rage they rise
And tawny are their crests as tigers' eyes.
The sun is focused on one white, far sail
And on blue, shining deeps as smooth as glass
Wherein slim cranes are shadowed as they pass.

અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

પણે ખડકની નીચે ગગડી વજ્ર શા વીચિઓ
હવાં હિપર શા ઉડે વિક્રીઃ શા અધોધઃ હવાં;
અંગે શિખર ભૂખરાં : ચમકે વ્યાઘ્રચક્ષોની એ ?
હોં સરજ કેન્દ્ર શુભ રંગી; દૂર ફેર્યા શબ્દો;
હોં નભની નીલિમા ગહન કાચ લીસી લસે.
મહોં તરતી છાંય કોમલ સરત કૌંચો તણી.

અહીં બીજી પંક્તિમાં છેવટે 'અધોધ : હવાં' લખીને તમે મોઝાનો પછાટ સાધ્યો છે, પણ મૂળની પંક્તિ કેટલી સુંદર છે !

Now upward upward in their rage they rise

નવે મોઝાને ઊંચાં ને ઊંચાં ચડતાં આપણે અનુભવના ન હોઈએ ! 'અપ વડ' ની પુનરાવૃત્તિ અને આખી પંક્તિમાં ગૂંચાયેલા 'r' તથા જંદોનો આરોહ—એ બધું મળીને મોઝાની ગતિ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે.

ત્રીજી પંક્તિમાં તમે પર્વતનાં શિખર લીધાં છે (તમે હમે પાને નિવેદનમાં એ સ્પષ્ટ કર્યું છે.) ન્યારે મૂળમાં એ તરંગ-શિખરો જ છે. છેલ્લી ત્રણ પંક્તિનું ચિત્ર સમજવામાં તમારી મૂંઝ થઈ લાગે છે. આખું ચિત્ર આ પ્રમાણે છે:— સૂર્ય દૂર સ્થાગરમાં ઊભેલા કોઈ વહાણના સફેદ સદ અને ઘરીસા જેવા ચમકતા અને શાંત અગાધ નીલ સાગર ઉપર કેન્દ્રિત થયો છે; ઊંચે આકાશમાં ઊડતાં કૌચોની પાતળી છાયા આ સમુદ્રપી ઘરીસામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ચિત્ર ખરેખર સુંદર છે. અનુવાદમાં સૂર્ય કેન્દ્ર રચી ક્યો છે, સદો દેશાયા છે, ઉપર નીલ આરસા સમુદ્ર ચમકતું લીઝું આકાશ વિસ્તરેલું છે, એવો અર્થ ક્યો છે, એટલે આકાશમાં ઊડતાં કૌચોની છાયા આકાશમાં પડે છે એવું કહેવાનો વારો આવ્યો છે. અને આખું ચિત્ર વીંખાઈ ગયું છે.

શાને:—૧૨

જેમ ગયા સોનેટમાં દિવાદસ્ય હતું તેમ અહીં રાત્રિદસ્ય છે. આ ચિત્ર પણ ખૂબ સુંદર છે. અનુવાદ પણ સારો થયો છે.

અંગ્રેજી જે અનુવાદોમાંથી મને પરડેનો અનુવાદ બીજો ગમ્યો. છુઓ એ આ પ્રમાણે છે :

Darkness and silence rock my drowsiness,
A dazzling meteor wakes me with its light,
A wave of gold that floods each far recess.
Thou art like an odalisque, O eastern night,
Lulling with kisses; then, eyes flashing bright
Awaking me once more to a caress.

તમે પહેલાને અનુસરીને આ પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે :

સ્વપ્નરથ શાં નયન ઝગત આજ ગારા,
ઉલ્કા સુવર્ણ ઝરી જે નભ ધુમ્મટે ત્યાં;
અગ્નિ સ્ફુલિગ ઉડીને રચતા કુવારો.
ઝા પ્રાયિરાત્રિ તણી સુંદરતા ! રચે તું
આત્માર્થ સંવનન કે પ્રિય બાંધી જોમ

રાખે જે બાંધે શા ન્યાં સુધી ન અનુભવ્યો સુખને સ્વપ્નભંગ.

આ પાઠમાં રાત્રિને આંદોની ઉપમા શા માટે આપી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, ઉપલી ત્રણ લીટી અને નીચલી ત્રણ લીટી નવે સ્વતંત્ર લખાઈ લાગે છે. ન્યારે મેં ટાંકેલા બીજા અંગ્રેજી અનુવાદમાં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરેલી છે અને આખો ધટ્ટક સુમથિત બને છે.

એમાં રાત્રિ પોતાના અધકાર અને શાંતિ દ્વારા નાચકને ઊંઘમાં નાખે છે અને પછી ઉઠ્યાના અગ્રહણતા, આંકારના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તરતા સુવર્ણરંગી તેજ ધોધથી પાછો તેને ભથત બનાવી દે છે—એમ કાઈ બાંહી પોતાનાં મધુર ચુબનો દ્વારા કાઈને સુવાંડી દે અને પછી આંખો ચમકાવી સહેજ ગેઢમાં હાથોના સ્પર્શ કરી જગાડે એમ. તમે જે અગ્રેજી અનુવાદને અનુસર્યા છો તેમાં જ આ વસ્તુ નથી. મને તો આ વાંચીને થી. નાનાલાલની નીચેની પંક્તિઓ યાદ આવી :

ઝીલી પ્રિયા નયનમાં શર, ને વીંધાઈ,
પોઢ્યો હતાર પ્રિય મૂર્છિત સ્પર્શ;
તે જ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય, તેમ
જગ્યો નૃલોક નવચેતન ચંદ્રીસ્પર્શ.

બંનેનો છંદ પણ એક જ છે.

સોનેટ-૧૩

ચાતીર દાગ પર્વતનું વર્ણન છે. અનુવાદ સારો થયો છે. મને લાગે છે કે તમને વસંત-તિલકા બરાબર ફાવે છે—ખૂબ પ્રવાહી હોય છે.

સોનેટ-૧૪

દૂર પ્રવાસમાં એકાએક ઘર સાંભરે છે એ પંક્તિઓ સરસ છે :

નિહાળું નીચે હું જગ અરધ વિસ્તાર લહનું,
વિચત્ ઊંચે નીહું, દિમશિખર ચોખાસ ધવસ;

*

... મને ઝંખા જાગે ગત મુખ અને દૂર રચનની.

... બનોમાંહી મારા વતન ફરતાં ચાહું ધૂમવા,

કિલોલે જ્યાં પળી પરિચિત સુરો કંઠ ભરીને;

અને લાં બેળળા કંકણ કળણો પે જઈ લામું,

જહોં પાંખો, ઠંડી યકી અધ ખુલી, ધૂમત નભે.

અહીં છેલ્લી પંક્તિમાં કર્તા નથી અથવા 'પાંખો' કર્તા છે એમ કહેવું પડે. ઠંડીથી અધખૂલી પાંખો નક્કમાં ધૂમે છે એ રચના અગ્રેજી છે.

આ જ સોનેટના પાછલા ભાગમાં એ જુવાનીના પ્રેમ-જીવનને સંભારે છે :

જુવાનીના તાજા પ્રણયરસનાં પુષ્પ સમરણો

અહીં 'પુષ્પ' વિશેષણ તમે ઉમેર્યું છે, પણ એમાં ઔચિત્ય નથી. Anti-memories of youthful love I trace.

સોનેટ-૧૫

આખો સોનેટ પણ સરસ છે અને અનુવાદ પણ સફળ થયો છે. ભોમિયાની ઉક્તિમાં લાખા ઠેઠ સુધી સહેજે રાખી શક્યા હોત તો વળી આર મજા આવત. 'નીચે અતલ નીચિમા, ' ગહન ગર્જરે ' કદપનોફુલનના ' જેવા રાખે દાબ્યા હોત ને!

સોનેટ-૧૬

મારે વિશેષ કહેવાનું નથી. 'હાકલે' ક્રિયાપદ બનાવ્યું છે. તે જરાં કડે છે.

સોનેટ-૨૭

આ માળાના ઉત્તમ સોનેટોમાંનું આ એક છે. બાલાકલાવાના કિલ્લાનાં ખડેરો નોંધને કાઢેલા ઉદ્ધારો ગુજરાતીમાં પણ ખૂબ સુંદર રીતે ભિતર્યા છે :

ઓ ટંક ભોમ ! તવ ખંડિત ગૌરવો સૌ.

આજે દબળા ગદ, હતા તવ ગર્વ પૂર્વે;

દૂકે અહીં સરપ ધૂવડ સૂર્યગીક,

ને ધાડપાકુ સજ્જતા અહીં રાત્રિ કાળે.

આ અક્ષરો રક્ષિક પે વદતા વઘાર્ધ,

ને ભગ્ન શસ્ત્ર પર શૌર્યની સ્વર્ણગાથા;

સૌંદર્યના કણ વિખેરી હસંત કાલ,

ને સોહતી રચપિતાની ય કષ્ઠમાલા.

ગ્રીકો ગયા રક્ષિક શોભન ચંલ રોપી,

રામે વળી મુઘલનાં દળ આંહી રાખ્યાં;

ધરલામીએ પઢી નમાજ નિહાળી પૂર્વે.

આજે હવે ધુવડગીધ પસારી પાંખ

કૃષ્ણધ્વજ સમ શિરે ફરકન્ત ફર.

ભગ્ન થરો પુર પરે મનપુંજ કરા.

આખો અનુવાદ ખૂબ ભાવવાહી અને પ્રવાહી થયો છે. જ્યાં પણ તમને ફાવતો વસંત-તિલક છે. માત્ર છેલ્લી બે પંક્તિની આખી કલ્પના તમારા લક્ષમાં ન આવવાને કારણે જરા બગડી છે. તમે ગીધધુવડની કૃષ્ણ ધ્વજને કાળની ધ્વજ કહી છે (નિવેદનમાં), એટલે બે ખંડ સ્વતંત્ર કર્યા છે. પણ એ ધ્વજ તો ખ્રિસ્તીઓમાં શોક દર્શાવવા વપરાતી કાળી ધ્વજ છે : થહેર આખું રોગથી મરી પરવાયું હોય અને ઘેર ઘેર કાળી ધ્વજ બિડતી હોય એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. મૂળ જુઓ :

The owl and vulture of dark wing and drear

Are fluttering like black banners overhead

In cities where the pest piles high the dead.

બીજા અનુવાદમાં આમ છે :

To day the black winged vulture only reigns,

As in a city, dead and pestilent,

Where mourning banners flutter to the plains.

સોનેટ-૨૮

ન્યુઈદાના ખડક ઉપરથી દેખાતું સાગર દશ્ય આમાં વર્ણવેલું છે. અનુવાદ સારો થયો છે. પૂર્વભાગમાં બિહળતા સાગર તરંગનું વર્ણન છે.

નેપા કરું ખડક કટરને અદેહી:

લેતા પછાડ જળલોહ પ્રચંડભોમ,

ને દૂર સાગરજલે રકુરતાં નિહાળું

ઉદ્વાસનાં અપુત રંગધનુની લીલા.
તાકી રહું ખડક બિધ્વં શિરે બિભીને
જૂકંત સાયર્યમૂ સમ બિર્મિમાલા,
જે શીકરો ધવલ ફેનિલ વેરી તારે
ખૂણે ખૂણે મૂકતી મૌકિતક ઓટવેળા.

આ આઠે પંક્તિમાં તમે સાધેલું સ્વરોનું અને વણેલું સંગીત સાચે જ સુંદર છે.
તું જે કવિ! જવ ચમત્ જીવાનીકંઠા,
તે ચિત્તમાં ગદત બિર્મિતુક્તન ઘેરાં,
અંતે પ્રણાશ નિજ મૂકી જતાં પછાડી,
વીણા ઉપાડ તવ તું! રસ મૌકિતકો સાં
હોશે અમૃદ્ય ઉરગર્જરમાં પડેલાં,
વર્ષોની શુભ સુવિશુદ્ધ કમાણી કેદાં.

આ વાક્યમાં કર્તી 'તું' શરતચૂકથી જે વાર આવી ગયો છે, તે દોષ રાખવો જોઈએ.
અતે 'કમાણી' શબ્દથી મૂળનો પૂરો ભાવ આવતો નથી. મૂળ આ પ્રમાણે છે:

Pick up your lute! Upon it undefiled

You'll find song-pearls that your heart-deeps retain,

The crown the years have brought you, white and chaste.

આમાં એના વિજયનો અને કીર્તિનો જે ધ્વનિ છે, તે અનુવાદમાં નથી આવ્યો. તમે
નીચે બીજા પાઠનો પણ અનુવાદ આપ્યો છે. મૂળ આ પ્રમાણે છે:

So with thy heart young poet. Passion wages

Its furious battle often in thee now,

But after, when thou shik'st thine harp, its rages.

Sink and are lost in cold oblivion's slough,

And leave behind them songs from which the ages

Will wreathe a deathless garland for thy brow.

અનુવાદ :

એવું જ તે હૃદયનું તવ હે કવિ, ત્યાં

આજે ભલે ચમત નિર્ધૃણ રાગયુદ્ધ.

આજે પરંતુ જવ તું તવ કાવ્ય-વીણા!

કંઠારશે તરત એ લય પામશે સૌ.

મૂકી જશે પૂઠળ શીત, સુરમ્ય જેની

ભાવિ યુગો કલગી શાશ્વત ચૂંચી રૂહેશે.

અંહી પણ મૂળનો અમર કીર્તિનો ભાવ આવી શક્યો નથી. એ સિવાય અનુવાદ
સારો ગયો છે.

*

મેં જ્યારે પત્ર શરૂ કર્યો ત્યારે મને કલ્પના પણ નહોતી કે એ આટલો લાંબો યદ
જશે, એટલે મેં પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં જોડેલા સોનેટ ઉપરના નિબંધ વિષે પણ
કંઈક વિસ્તારથી લખવા ધાર્યું હતું, પણ હવે જોઈ છું કે મારે દૂકમાં જ પતાવવું જોઈએ.

સોનેટ આપણા સાહિત્યમાં ધર કરીને રહેવાને ઈરાદો જ આપ્યું લાગે છે, એટલે એના મતિકુલનો પરિચય વિગતે કરી લઈએ એ ખૂબ આવશ્યક છે. અત્યાર સુધી આપણી પાસે સોનેટ વિશે ત્રણ નિબંધો હતા. એકે તો શ્રી. જી. કે. ઠાકોરનો 'સિરિક' ને અને મહેસો સંક્ષિપ્ત પણ બધા જ મદદરવા મુદ્દા રજૂ કરતો નિબંધ; બીજો, શ્રી ગજેન્દ્રનો લખેલો અને 'ગજેન્દ્ર મૌકિકા' માં સંગ્રહાયેલો નિબંધ; અને ત્રીજો, શ્રી. એટાઈનો જરા વિસ્તૃત પણ હૃદયહારી, ચતિહારી, મ્લોકહારી ચર્ચાને વધારે પડતી જગ્યા આપતો નિબંધ. તમારો નિબંધ એથી અને સૌથી વિસ્તૃત થયો. તમે એને અંગેના બધા ૫ પ્રશ્નોની ઝીણવટથી ઇલાવટ કરી છે એટલે પ્રત્યેક અભ્યાસીને એ ઘણો ઉપયોગી ચર્ચપત્રો.

સોનેટનો આત્મા એમાં આવતો પડતો, વળાંક કે લહેંગા છે એ વસ્તુ ઉપર તમે ભાર મૂક્યો એ બરાબર છે, પણ તમે એ વસ્તુના દાખલા ન આપ્યા એ મને ન ગમ્યું. આપણે ત્યાં હજી સોનેટનો પૂરો પરિચય નથી ત્યાં શરૂઆતમાં તો આ વસ્તુને આંગળી ચીંધીને બતાવવાની જરૂર છે. એમ કરીશું તો જ ચૌદ લીટીનું કાવ્ય તે સોનેટ એવી સામાન્ય માન્યતા નાબૂદ થશે અને એનાં સ્થાને લક્ષણની સમજ અને કદર વધશે.

સોનેટને અનુકૂળ છંદોની ચર્ચા કરતાં તમે અનુકૂળને પણ ગણાવ્યો છે. એ વિશે મને પોતાને શંકા છે. આ સંબંધે મારે મુ. શ્રી બટુભાઈ સાથે વાત ચર્ચા ત્યારે તેમણે પણ શંકા જ દર્શાવી. આ શંકા માટે તેમણે જે કારણ બતાવ્યું તે વિચારવા જેવું છે. એમનું કહેવું છે કે અનુકૂળને બે પંક્તિનો રાખીએ તો જ એ મ્લોકરવને પામે છે—એની કડી બની શકે છે. સોનેટ છે એ પણ એક આવી વિશિષ્ટ રચનાવાળી કડી જ છે. બ્યારે આપણે અનુકૂળને બે પંક્તિમાં પૂરો નહિ કરીએ ત્યારે તે પ્રવાહી બનીને રેલવા માંડે છે, અને પછી કડીનું દૃઢ બંધારણ રહેવા પામતું નથી. આથી સોનેટ બંધાતું નથી. એમ ન કરીએ અને બબ્બે પંક્તિએ કડી પૂરી કરીએ તો તે બંધ શિથિલ થઈ જવાનો પૂરો ભય છે. આમ બંને રીતે બેતાં અનુકૂળ સોનેટ બંધને અનુકૂળ નથી લાગતો.

ઉપસંહારમાં ચોથી કલમ તમે આ પ્રમાણે લખી છે:

(૪) સોનેટની ચૌદ પંક્તિના અષ્ટક અને પદક એવા રચટ એ વિભાગ પાડવા બેઈએ. અષ્ટક અને પદક બંને દામ્ય રીતે સ્વયં પર્વાશ અને અન્વનિરપેક્ષ કાવ્ય જેવો હોવો જોઈએ. કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ પદક ઉચ્ચતર હોવું જરૂરી છે. (નાગરી અક્ષર મેં કર્યા છે.)

મને લાગે છે કે અહીં તમે વધારે પડતો ભાર મૂક્યો છે. હું ધણું અંગ્રેજી, ઈટાલિયન, બંગાળી, ગુજરાતી સોનેટો બેઈ ગયો, પણ આ નિયમમાં માત્રા પ્રમાણે અષ્ટક અને પદક પણ સ્વતંત્ર રીતે સ્વયં પર્વાશ અને અન્વનિરપેક્ષ કાવ્ય જેવાં તો કર્યાં જ મળે. પ્રત્યેક સોનેટમાં એની અપેક્ષા રાખવી એ ઉચિત નથી. કદાચ અષ્ટકમાં નિરૂપાયેલા ભાવનો વિસ્તાર પદકમાં થાય એવું પણ બને અને તે સોનેટરને પ્રતિકૂળ નથી. મોસલેક કરતાં તમે તમારી ભાષા વધારે સૌમ્ય બનાવી છે અને શરતને પણ સહેજ ઢીલી કરી છે, તેમ છતાં એ વસ્તુ કરી વિચારવા જેવી તો લાગે જ છે.

બસ ત્યારે, જગ જગ.

લિ. રતેહાધીન,

નાગીનદાસ પારેખનાં વંદન.

इमानियानी गंलीर भूँजवाणु

હુંગરની ધરમની સંપત્તિ

યુરોપના રાજ્યતંત્રની શેવજની રમતમાં રૂમાનિયાની સોગડી ઘવમાં ઘેરાઈ ગઈ છે. એ દેશનો સત્તાવ અનિ ચૂંચતણભર્યો અને વિષાદમય થયો છે. બ.હકનોનાં પાંચ રાજ્યોમાં વસતી, વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિમાં રૂમાનિયાનું રાજ્ય મોટા દરજ્જે ધરાવે છે. પરંતુ એણે ખીમ્ન રાજ્યોના વિભાગો હરામપણે હોમ્પમાં કરી લીધાં હોવાથી વહાં રાજ્યો એના પ્રત્યે વૈરભુદ્ધિ ધરાવતા થયાં છે. એનો લઘુમતિનો સત્તાવ પણ અટપટો છે. એના ભૂગર્ભમાંનાં તેલ અને અનિમે તરફ લાલસુ રાજ્યોની દૃષ્ટિ છે. એનાં અત્રાજ (ધર્વ) પકાતતાં લીલાંદમ ખેતરો પણ પ્રદેશીઓની લાલસુ દૃષ્ટિમાં તુણા વધારે છે. આજે યુરોપનાં તટસ્થ રાજ્યોમાં સૌથી વધારે મંદ અને ચિતા લારેલી સ્થિતિ રૂમાનિયાની છે.

વસ્તી અને વિસ્તાર, ધર્મ, શિક્ષણ

એનો વિસ્તાર ૧,૨૨,૨૬૨ ચોરસ માઈલનો છે. એની જમીન ફળદ્રુપ છે. એની વસ્તી ૧,૮૭,૬૧,૬૪૫ માણસોની છે. એના રાજ્યધાનીના શહેર લુખારસ્તને યુરોપમાં નાનું પેરિસ ગણે છે. એની વસ્તી સાઠ ૭ લાખ માણસોની છે. 'બ્રીજ' પાંચ શહેરોની વસ્તી લાખ ઉપરની છે. બ્રીજ દશ શહેરોની વસ્તી ૫૦ હજારથી એક લાખ વચ્ચેની છે. રૂમાનિયામાં લગભગ ૧૧ કરોડ માણસો રૂમાનિયાના સત્તાતન પ્રજાદીવ ખિસ્તી પાંચના છે. ૧૮ લાખ ગ્રીક કેથોલિકો છે. ૧૨ લાખ રોમન કેથોલિકો છે. ૧૨૧ લાખ પ્રોટેસ્ટંટો છે. ૬ લાખ યાહૂદીઓ અને ૨ લાખ મુસલમાનો છે. શિક્ષણ આખા રાજ્યમાં મફત અને ફરજિયાત છે. લગભગ ૧૫ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ, ૦૦ હજાર શિક્ષકો અને ૨૦,૫૪,૩૩૪ વિદ્યાર્થીઓ છે. ૭૫૪ માધ્યમિક શાળાઓમાં ૧,૩૬,૪૭૩ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦,૮૭૫ શિક્ષકો તથા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ૮૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૫૦૦ પ્રોફેસરો છે.

સજ્જનની પેદાશ, બજેટ, ખર્ચ

રાત્રીની પેદાશ ૨૦ થી ૨૫ અંજલિ લીટ (ફાન્ક જેવડા રૂપાનો મિક્કો) જેટલી છે. ખર્ચ પશુ તેટલું જ છે. રૂમાનવા જેની પ્રવાન દેશ છે એટલે એની સંપત્તિ ઉલ્લેખપ્રધાન દેશ જેટલી નથી. મંદીમાં એને મોટી અચર યર્ષ પેદાશ થયેલી થતી ગઈ છે. હમણાં યુદ્ધનાં વાદળાંને લીધે ટેક્સા વધાર્યા છે. ઈ-કમટેસ વજેરેમાંથી ૫ અંજલિ લીટ આવે છે. કર્ડમમાંથી ૧૧૧ અંજલિ, દાડમાંથી ૧૧૧ અંજલિ, રાત્રીની મોનોપોલીમાંથી ૪ અંજલિ, પેદા થતી વસ્તુઓ ઉપરના ક્ષેત્રોમાંથી ૩૧૧ અંજલિ મળે છે. અર્થોર્થ પેદાશ હમણાં સૈન્ય ખર્ચે જાય છે. પ્રમુખીય ખાતાં, શિક્ષણમાં તેમજ ચોચે ભાગ ખર્ચાય છે. પરદેશો અને દેશનું મળીને ૨૦,૦૦૦ ક્ષેત્ર-લીટ ક્ષેત્ર છે.

જેતી ઉધોગ વેપાર વગેરે

લગભગ ૩૫૫ મોર એકમમાં ખેતી થાય છે. ૧ કરોડ એકર જમીન પશુઓના ઘાસ

માટે છે. ૧૧૧૬ કરોડ એકરમાં લાકડાનાં ઝાડોનાં જંગલો છે. ખેતીમાં લગભગ ૩૨ લાખ ટન ઘઉં, ૧૮ લાખ ટન જવ અને ૪૫ લાખ ટન મકાઈ થાય છે. જમીનમાંથી સીધવ, લોહું, લીઝાઈટ, નાંધુ અને તેલ નીકળે છે. જમીનમાંથી ૮૫ લાખ મેટ્રિક ટન તેલ નીકળે છે. કુદરતી ગ્લાસ પણ પુષ્કળ મળે છે. રૂમાનિયામાં ૩૫૨૪ કારખાનાં છે. વેપારમાં મુખ્ય નિકાસ પેટ્રોલિયમ તેલની (૭૮૩ કરોડ લીટરની કિંમતના) છે. બીજો નંબરે ૫૦૦ કરોડ લીટરની ધઉની નિકાસ છે. મુખ્ય વેપાર જર્મનીના હાથમાં છે અને તે પછી બીજો નંબરે અંગ્રેજોના હાથમાં છે. પરદેશીથી વધારે ભાગે કાપડ આવે છે.

સેન્ય

રૂમાનિયામાં દરેક યુવકને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ મળે છે. એની પાસે સાધારણ રીતે ૧૧ લાખનું કાયમી સેન્ય રાખવામાં આવે છે. પરંતુ સુદ્ધ વખતે ૨૦ લાખ યુવાનો વાવડા નીચે ભેગા થાય છે. પરંતુ રૂમાનિયાએ સર્વે ચોક્કાઓ માટે શસ્ત્રસામગ્રી હમણાં જ પૂરતા પ્રમાણમાં એકઠી કરી છે. એની પાસે દશબાર નાની મનવારો છે. ૩૦૦ ઉપરાંત વિમાનો છે. ૮૦૦ ટેકો છે. પરંતુ રૂમાનિયા પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં વ્યાધુનિક શસ્ત્રો નથી. હમણાં ભયનું માર્કુ એ અંગ્રેજો ફ્રેંચો અને અમેરિકા પાસેથી શસ્ત્રો ખરીદે છે. છતાં એનું બળ જર્મની કે રશિયા આગળ કંઈ ગણતરીમાં નથી. યુરોપમાં રૂમાનિયાનું સેન્ય શિસ્ત, હથિયારો, વ્યાધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રો, વિમાનોમાં પ્રથમ દરજ્જાનું ગણાતું નથી. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો પાસે આર્થિક સહાય લઈને એ શસ્ત્રો સજો છે.

ઇતિહાસ

એ દેશનો કેટલોક ભાગ રશિયાનો, કેટલોક તુર્કીનો બનેલો છે. હંગરી અને બસગેરિયાના પ્રાંતો પણ એની અંદર ઘૂસ્યા છે. આ રાજ્ય નવું છે. બાલ્કન રાજ્યોમાં મુખ્ય છે. એટલે આપણાં દેશીરાજ્યના કે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો જેવી જ પુષ્કળ ખટખટો એમાં થાય છે. તા. ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૮૬૧માં કર્નેલ કુઝા એના પહેલા સમ્રાટ એલેક્ઝાંડ્રી જોતના નામથી શાસનસ્તંભ ધરા. રાજ્યખટપટથી સને ૧૮૬૬માં કેરોલ પહેલો રાજા થયો. સને ૧૮૭૭ની તા. ૧૦મી મેને દિવસે રૂમાનિયાની પ્રજાએ જનદેર ઢઢેર બહાર પાડી ચોતાને તુર્કોની ધૂંસરીમાંથી છૂટા થઈ સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યું. સને ૧૯૧૮માં રશિયાના આંતરિક બળવાને સમયે રૂમાનિયાએ રશિયાના એસરેનિયા પ્રાંત (૩૦ લાખની વસ્તી) ને લઈ લીધું. હંગરીનું ત્રાન્સીલ્વેનિયા (વસ્તી ૩૩ લાખ) મદાયુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોને કરેલી મદદ બદલ તેને મળ્યું. બસગેરિયાનો છુકાવિના પ્રાંત (વસ્તી ૮૧ લાખ) પણ એને મિત્રરાજ્યોએ અપાઓ. કેરોલ પછી ફરનાન્ડ અને હમણાં કેરોલ બીજો રાજ્યગાદી ઉપર છે.

કેરોલ બીજો

હમણાંનો રાજા કેરોલ રંગીલા રાજ્ય તરીકે પ્રખ્યાત છે. એ સને ૧૮૯૩માં જન્મ્યો હતો. સને ૧૯૨૧માં ગ્રીસની રાજકુમારી દેલન સાથે એના વિવાદ થયા હતા. સને ૧૯૨૮માં એ વિવાદ ફેક કરવામાં આવ્યા. રાજકુમાર કેરોલ એક દલદલ વર્ણની સ્ત્રી સાથે રહ્યો. આથી એનો રાજ્યગાદી ઉપરનો દક્ષ દૂર કરી એના ઇકરા માર્ફકલને શાદી

ઉપર મેસાડયામાં આવ્યો. પણ સને ૧૯૩૦માં એ ફરી રાજ્યમાં આવ્યો અને પ્રજાએ પાછી ગાદી આપી. આથી એને કુંવર માર્શલ પાછો પાટવી કુંવર થયો. રાજ્ય મેડમ લેપેઝક નામની યહૂદી સ્ત્રીના પ્રભાવ નીચે રમકડું હતો. પરંતુ હવે તે ધડાઈ પાડેા બન્યો છે. રાજ્ય મહેલની બેઠી ખટપટો માટે રૂમાનિયા પ્રખ્યાત થયું હતું.

રૂમાનિયાનું રાજ્યપ્રધાન

રૂમાનિયા મર્યાદિત સત્તાધારી સમ્રાટનું રાજ્ય છે. એનું પ્રધાન સને ૧૯૨૩ની ૨૮મી માર્ચે ધેડેલું છે. તે પ્રમાણે ખરી માલિક અને સત્તા પાત્રમિટ છે. છતાં રાજ્યના હાથમાં પણ પુષ્કળ સત્તાઓ છે. ઉપરથી સભામાં ૨૩૧ સભ્યો છે, આમની સભામાં ૩૮૭ સભ્યો છે. રાજ્યને ૩૨ આપતી ૨૧ વરસની દરેક વ્યક્તિ આમને ચૂંટે છે. સભ્યોને સારાં પગાર આપવામાં આવે છે. રાજ્યને જરૂર પડે પાર્લામેન્ટનો નવો કાયદો રદ કરવાની સત્તા છે. રાજ્ય પાર્લામેન્ટમાંના સભ્યોમાંથી પ્રધાનમંડળ નીમે છે. બીજા ૧૧ પ્રધાનો પણ નિર્માય છે. પાર્લામેન્ટમાં પાર્ટીઓ ઘણી અને રાજ્ય ખટપટી હોય છે. જર્મની તરફની પાર્ટી પણ ત્યાં છે છતાં એનું વિશેષ પ્રાગત્ય નથી. પાર્લામેન્ટમાં પણ વિશેષ ખટપટો અને તાણાતાણી છે, રાજ્યની લાગવગથી જુદી જુદી પાર્ટીઓના ઉપર પ્રભાવ પડી રાજ્યતંત્ર ચાલે છે.

રાજ્યની ખટપટો

બાલ્કન રાજ્યોની પરસ્પર ખટપટ બહુ ચાલે છે. આ રાજ્યો બારે કઞ્જિયાળા અને છઠ્ઠી છે. યુરોપમાં ઘણીખરી લડાઈઓની મૂળ ચીજુગારી બાલ્કન રાજ્યોમાંથી પ્રકટે છે. સને ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધની શરૂઆત ઓસ્ટ્રિયાના યુવરાજનું સર્વિયામાં ખૂન થયાને લીધે થઈ હતી. બાલ્કન રાજ્યો યુરોપના દાગોળાના લંડાર રૂપે જોળખાય છે. કારણકે ત્યાંથી યુદ્ધની શરૂઆત ચાલે છે. આ બાલ્કન રાજ્યો (ગ્રીસ, બુગાર્સ્લોવેકિયા, તુર્કી, રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા) જ્યારથી તુર્કીથી છૂટા પડી જુદાં રાજ્યો બન્યાં છે ત્યારથી જ યુદ્ધોની પરંપરા ચાલુ છે. ક્યારેક એકઠાં, ક્યારેક બેત્રણ બેગાં મળીને ખૂન લડે છે. તુર્કી તો એમની સામે યુદ્ધ લડતું જ આવ્યું હતું. આ રાજ્યોમાં લયંકર રાજ્ય ખટપટોને અંગે કાવતરાં ધાય છે. એટલે રાજ્યો, પ્રધાનો, સેનાપતિઓનાં ખૂનો ચાલે છે. પક્ષોની મારામારી પણ ચાલુ છે. લઘુમતિઓના ગૂંચવાડા લરેલા સવાલો પણ અનિર્ણિત જ રહ્યા છે. રાગદોષ, હોંસાતૂંસી, ખટપટ, ખૂનો અને ઝપાઝપીઓ મટે બાલ્કન રાજ્યો પ્રસિદ્ધ છે. સને ૧૯૨૨ પછી બાલ્કન રાજ્યોમાં કાંઈ લડાઈ થઈ નથી પરંતુ ખટપટો ખૂબ ચાલુ છે.

રૂમાનિયા અને જર્મની

જર્મની રૂમાનિયાનું મોટું ઘરાક છે. ઝેકાસ્લોવેકિયા છૂટ્યા પછી જર્મની રૂમાનિયાની ખૂબ નજદિક આવ્યું છે. પરંતુ પોલાંડનો અર્ધો ભાગ રશિયાના કબજામાં આવ્યો તેથી હવે રશિયા રૂમાનિયાનું પાડોશી બન્યું છે. જર્મનીને આ યુદ્ધમાં લાખો ટન તેલ નોંધવું છે તેમાંથી મોટો ભાગ એ પોતાના કાલસામાંથી રસાયણોની મદદથી કાઢે છે. છતાં લાખો ટન તેલ એને રૂમાનિયા પાસેથી લેવું પડે છે. તેલ અને ધર્ત્ર એ બે પદાર્થો જર્મની રૂમાનિયા પાસેથી લે છે. તેના બદલામાં યંત્રો, શસ્ત્રો, કાપડ વગેરે તે મોકલે છે. જર્મનીને

પથિકતા પત્રો, ગુચ્છ ત્રીજો:—લેખક: શ્રી. અંબાજીભાઈ પુરાણી; પ્રકાશક: શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. મૂલ્ય એક રૂપિયો.

જિજ્ઞાસુઓ અને સાધકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલા આ પત્રો વિશે અભિપ્રાય જોવું કંઈક ઉચ્ચારતાં સંકોચ થયા કરે છે. સંકોચનું એક કારણ તો એ છે કે આ પત્રો આધ્યાત્મ-વિષયક છે ને વિતંડા કે ચર્ચાની ભૂમિકા પર નહીં પરંતુ અનુભૂતિ ને શ્રદ્ધાની ભૂમિકા પર પગ ટેકીને લખા છે. એટલે લૌકિક દષ્ટિ-સાહિત્યિક દષ્ટિ એમાં અગ્રિય છે જ-ધારીને આ પત્રોની મૂલ્યવણી કરવામાં ઔચિત્ય હશે કે કેમ એની શંકા નામે છે; સંકોચનું એક 'ખીણ' પણ કારણ છે. ત્યારે આ પત્રો લખાયા હશે ત્યારે આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ કરવાની ગણતરી કરી રાખીને તો એ નહીં જ લખાયા હોય. પત્રોની પ્રસિદ્ધિમાં ઉપકારહેતુ છે પણ એ ય એક આનુષંગિક ઘટના છે. વસ્તુતઃ એ પત્રો અમુક વ્યક્તિઓ માટે જ નિર્માયેલા ખાનગી પત્રો છે. એ પ્રસિદ્ધ થયા છે તો પત્રો ઉપકારહેતુ સાર્થક કરે છે કે નહીં એટલું જ જોવાનું હોય. તેમ છતાં કૃત્રિમ અપેક્ષાઓ ઊભી કરીને આ પુસ્તકની મૂલ્યવણી કરવાનું બાકી રહે છે.

પત્રો જિજ્ઞાસુઓને અને સાધકોને ઉદ્દેશીને લખાયા છે એ કહેવાઈ ગયું. જિજ્ઞાસુ કરતાં સાધક વિશેષ સક્રિય હોય એટલું સમજી લેવાનું રહે છે. પણ જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા અને સામાન્ય કુતૂહલનો પત્રલેખક ભેદ કરે છે: “કુતૂહલ એ પ્રથમ તો ચેતનાની ઝાઝરી સપાટી ઉપર જ હોવાનો સંભવ છે. ખીણું એમાં ગંભીરતાની ખામી હોવાનો સંભવ છે, અને એ બધું જરૂરી સંતોષાઈ નય એવું પણ બને છે; ત્યારે જિજ્ઞાસા તો સાચા સાધકોને એક અધિકાર છે.” આવા જિજ્ઞાસુઓ અને સાધકોની સમજદારી અને ગાંભીર્યને ઘટાવી લઇને લખાયેલા પત્રો સામાન્ય વાચકોને જો અથરા પડે તો નુર્તાઈ નથી. એ નિર્ગદો નથી પણ પત્રો છે એ ઘટનાનો પણ પત્રોને અથરા બનાવવામાં સારો એવો ફાળો છે. પૃચ્છના પ્રશ્નોના ઉત્તર અને એની શંકાઓનાં સમાધાન પત્રોમાંથી મળી આવશે પણ એ પ્રશ્નો ને શંકાઓ સામાન્ય વાચકના પ્રશ્નો ને શંકાઓ ન પણ હોય ને એને જે જાણવું હોય તે રહી પણ જાણવું હોય. વળી પૃચ્છના પત્રને દષ્ટિસમીપ રાખીને લખાયેલા પત્ર છતર જનને મુશ્કિલ અને સર્વમાલી ન બે લાગે. એથી અથરાપણું નીરસતામાં ફેરવાઈ નય એમ પણ બને.

લેખકનું સ્વભાવસહજ ગાંભીર્ય ને વિપવનું પોતાનું ગાંભીર્ય પણ અનધિકારીઓને પગની જશે. જે દુનિયામાં અક્ષરો છપાય છે ને અક્ષરોમાંથી અર્થ ઉપત્તિને વ્યવહારો સ્થપાય છે તે દુનિયામાં આ પત્રો થોડાક માણસોને જ ઉપયોગી થઈ પડશે. પત્રલેખક પોતે એક સાધક છે, એમણે ઓળખેલા દિવ્યપદ્યના પદ્યિક છે. એ માર્ગે વિચરતાં જે અનુભૂતિ થઈ હોય તેને વ્યક્ત કરવાને માનવશક્તિ એમને અસમર્થ લાગી હશે એમ લાગે છે. આ પત્રો વાંચતાં એ વાણીની અશક્તિ ને તો ય એની પાસેથી લીધેલું કામ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. કાઈ કવિજન હોત તો આહુકની માફક માંદલાં ટટલાં જેવા શબ્દોના કાનમાં મધુર વ્યંજનાના મંત્ર એણે ફૂંક્યા હોત, પણ અંજુમાઈ તો સ્પષ્ટ થવાની દૃષ્ટિ રાખીને ગદ્ય લખે છે ને એટલે જ અશક્ત વાણી અર્થના ભારથી લચી પડે છે. ધણી વાર એ શું કહેવા માગે છે એ મધુરા છતાં સમગ્રનું નથી. દા. ત. એ લખે છે: “પ્રભુને અર્પણ કરેલી વસ્તુ અહંતાપૂર્વક ન જ વાપરી શકાય.” પછી લખે છે: “એ તો વિશ્વવ્યાપી શક્તિ જ પરમાત્માને આહુતિ આપી રહેલી છે.” અર્થની જે સૃષ્ટિ આ પત્રો રચી જાય છે તેમાં આ ખીમત વાક્યના અર્થને શું સ્થાન હશે તે કળાતું નથી. કાં તો એમાં અસંગતિ છે કે કાં તો અસ્પષ્ટતા છે એમ લાગ્યા કરે છે.

લેખકે નિવેદનમાં લખ્યું છે: “યોગસાધનાની પ્રાથમિક પ્રક્રિયાઓ વિશે પણ સામાન્ય વાચકને કાંઈક નિશ્ચિત ખ્યાલ આ પત્રોના વાચનથી આવશે એવી આશા છે. માનસશાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ કદાચ પત્રો વાંચનારને મળે એ સંભવિત છે.” લેખકની એ આશા સાવ અધારણુ નથી. અમુક હદ સુધી માનસશાસ્ત્ર અને આગના કહેવાતા શુદ્ધિવાદની સાથે હાથ મિલાવીને આ પ્રક્રિયાઓ ચાલતી લાગે છે, પણ પછી એવું સ્થાન આવે છે જ્યાં શુદ્ધિવાદ અને માનસશાસ્ત્ર યંબી જાય છે, આગળ ચાલવાની આનાકાની કરે છે ને સધળે અધિકારનું આવરણુ નેહને શંકાથી એ બહાવરાં બની જાય છે: સારે પણ લેખક તો અધિક એ અધિકારમાં પગ મૂકે છે ને એ અધિકારની આખી ચે બૂગોળ કંકરય હોય એમ શ્રદ્ધા અને અનુભવને સરખાવી જુએ છે. એમને ખાતરી છે કે ‘લાગણી જ્યાં પેદા થાય છે તેને ‘ચિત’-સામાન્ય ભાષામાં હૃદય કહેવામાં આવે છે. તેનું સ્થાન હૃદય આગળ આવેલું છે.’ આગળ જતાં એમાં સૂચની જોવાતિતું દર્શન થાય છે ને એને માટે મસ્તકની ઉપરની ચેતનામાં રિધર થવાતું હોય છે. સંપૂર્ણ સમર્પણ, અહંતાનો ત્યાગ, ચેતન પુરુષને આત્માની એકરૂપતા વિશે શ્રદ્ધા ને એના બળનો સ્વીકાર, વ્યાકુળતા નહીં પણ ચરમ સ્વસ્થતા ને જનમ-જન્મોત્તર સુધી વાટ જોવી પડે તો ય શ્રદ્ધા નહીં હારવા નેટલું ધીર-આટલું લાનું બાંધીને જ એ અધિકારમાં પગ મૂકી શકાય. માનવીએ સંપ્રગવેલી તીવ્ર શુદ્ધિ કે માનસશાસ્ત્ર આની સાથે કળિયો કરવા આવે તો સાધક શું જવાબ આપે! હું ધારું છું કે એ માત્ર રિમત કરે.

પરંતુ હૃદયોકનું શાણુપણ શંકાથી આંખો ફાડે એવું પણ કેટલુંક આ પુસ્તકમાં છે. જેમકે, શ્રી. પુરાણી જન્મજન્મોત્તરમાં માને છે છતાં એક સ્થળે કહે છે કે: ‘જેમ જડ પદાર્થમાંથી વનસ્પતિ, જંતુ, પક્ષી, પ્રાણી, વાનર અને માણસ એમ વિકાસ થયો છે તેમ માણસથી પર લોકોત્તર માનવ થઈ શકાય.’ વિકાસવાદ સાથે અનેક જન્મવાદનો શી રીતે મેળ ખવડાવી શકાશે! એક ખીન્ને સ્થળે એ લખે છે: ‘ધનસંચય કરવાથી કરશે નહિ.

જરૂર ધનસંચય કરે. અને દિવ્ય શક્તિમાં અદ્વા રાખી તે કરે જાઓ. જેટલું વધારે ધન પેદા થાય તેટલું કરે. ' જો આ સલાહ અમુકે વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવતા સાધક માટે જ નિર્માર્થ હોય તો આ પત્રોમાંથી જેમ જીજ્ઞાસુ કટલીક હકીકતો કાઢી નાખી છે તેમ આને પણ કાઢી નાખવી જોઈતી હતી એમ મને લાગે છે. લગ્ન અને શરીરસંબંધ વિશેના નિર્ણયો પણ એવા જ અસમાધાનકારક લાગ્યા છે. શ્રી અરવિંદના સ્ત્રીધ્યા પૂર્ણગોચરમાં આ બધું શી રીતે બંધબેસતું થઈ શકે તેની કલ્પના હું સરખા પામરને નથી આવતી એટલું જ હું કહીશ.

અંબુભાઈ એક ગદ્યકાર લેખે જાણીતા છે. એમની ગદ્યશક્તિની ઝાઝી પ્રતીતિ આ પુસ્તકમાં થતી નથી એવો મારો અનુભવ છે. આ પત્રો ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૭ના ગાળામાં લખાયેલા છે તે મોટા લાગના પત્રો વર્ષો પહેલાં લખાયેલા છે, એટલે પરિપક્વ ગદ્યની અપેક્ષા રાખી એ ન શકાય; પરંતુ આત્મવિશ્વાસ, દૈવતા ને ગાંભીર્યયુક્ત બળ એમના ગદ્યમાં છે. એ જ્યારે લયકે છે ત્યારે પણ કાંઈ સશક્ત માણસ ખોડાગાતો ચાલતો હોય એવું લાગે છે. પણ સાહિત્યશુણી ન્યાં આશા જ કરવાની ન હોય એવા ઉદ્દેશપૂર્ણ આ પુસ્તકનું મૂલ્ય પત્રો લેખે કે સાહિત્ય લેખે નહીં પણ શ્રી. અરવિંદની યોગસાધનાના સુંદર પરિચય લેખે છે.

યશવંત શુક્લ

શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:-લેખક: શ્રી દુર્ગાશંકર કવળરામ શાસ્ત્રી, પ્રકાશક: શ્રી. કાર્જસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ; બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૮૨, પાકું પૂઠું. મૂલ્ય. રૂ. ૧-૦-૦

ગૂજરાતના "મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો, ગૂજરાતમાં તેમનો પ્રચાર અને ગૂજરાતી સાહિત્ય પર તેમની અસર" એ વિષયને લગતાં પુસ્તકો યોગ્ય વિદ્વાનો પાસે લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના આપણી જાણીતી સાહિત્યપોષક સંસ્થા- કાર્જસ સભાએ કરેલી છે. એ યોજના પ્રમાણેની અચારજિના પ્રથમ પુસ્તક રૂપે જાણીતા પુરાવિદ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી દ્વારા 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' આશરે પંદર વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ પુસ્તકની નવી અલગત સંશોધનોને આધારે સુધારેલી આવૃત્તિ થોડાક વખત પર બહાર પડેલી છે.

પુસ્તક ચૌદ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલું છે. રુદ્રશિવની ભાવનાનો વિકાસ તથા વેદો અને ઉપનિષદોમાં શિવની પૂજા, મહાભારતમાં રુદ્ર-શિવલક્ષિત, મૂળ અનાર્થ-ગ્રન્થમાં લિંગપૂજનો આરંભ અને પાછળથી આર્યોમાં તેનો પ્રચાર, પ્રાચીન શૈવ સંપ્રદાયો અને તેમનો સિદ્ધાન્તો, પુરાણોક્ત શૈવધર્મ, આગમાન્ત શૈવસંપ્રદાય, શૈવ સિદ્ધાન્ત, કાશ્મીર શૈવધર્મ, લિંગાયત સંપ્રદાય અને રસેશ્વર સંપ્રદાયનું ઐતિહાસિક નેત્રે દિગ્દર્શન લેખકે પહેલાં બાર પ્રકરણોમાં કરાવ્યું છે. પ્રકરણ ૧૩ તથા ૧૪ માં અનુક્રમે ગૂજરાતમાં શૈવધર્મનો પ્રચાર અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં શિવલક્ષિત એ વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ધર્મો વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તોનો " ગૂજરાતમાં પ્રચાર અને ગૂજરાતી સાહિત્ય પર તેમની અસર" એ મુદ્દાનો કાર્જસ સભાની યોજનામાં બારપૂર્વક ઉલ્લેખ છે, તે જોતાં આ બે પ્રકરણો કંઈક વિસ્તારથી લખાયાં હોત તો કીક ચાત, અને ગૂજરાતી વાચકોની દૃષ્ટિએ પણ એ ભાગ વધુ રસિક થઈ પડત.

મધ્યમ અપ્રદેશ અને અંતિમ અપ્રદેશના સાહિત્યના વિકાસમાં જોન ધર્મે જેવી અસર કરી છે અથવા વૈષ્ણવ ભકિતએ જેવી અસર મૂળ સાહિત્ય ઉપર કરી છે તેવી અસર ગૂઝરાતી સાહિત્ય ઉપર શૈવધર્મે કરી નથી-એ વાત સાચી છે, છતાં પૌરાણિક શૈવધર્મની અસર નીચે લખાયેલું સાહિત્ય ઠીક પ્રમાણમાં ગૂઝરાતમાં છે, એટલે એ વિષયને ત્રણેક પાનાંમાં સમારી દેવામાં સહેજ ઉતાવળ થઈ છે. કેટલાક મહત્ત્વના લેખકો અને તેમની કૃતિઓનો નામનિર્દેશ પણ રહી ગયો છે તે પ્રત્યે ધ્યાન દોરવાની રમ્મ લઈ છું.

આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાને કૃષ્ણભકિતની પ્રાપ્તિ શિવભકિત દ્વારા જ થઈ હતી એમ તેઓ પોતે જ લખે છે. ગોપનાથની કૃપાદષ્ટિ પછી જ નાગરાની પરંપરાગત શિવભકિત છાંડીને નરસિંહ કૃષ્ણભક્ત બન્યો હતો. નરસિંહ પછી તરત જ સોળમા સદ્ધમાં થઈ ગયેલા જુનાગઢવાસી કવિ શ્રીધરે 'ગૌરીચરિત્ર' તથા નાકર વગેરેએ શિવરાત્રિની કથા લખી છે. મહાકવિ ગ્રેમાનંદે 'શિવવિવાહ' લખ્યો છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે. કવિ શામળ પણ શિવભક્ત હતો. તેણે સ્કંદપુરાણ-તર્જિત શિવમાહાત્મ્યનો 'શિવપુરાણ' નામથી ગૂઝરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે, એ ખૂબ મહત્ત્વનો લેખાલો જોઈએ. આ ઉપરાંત, સોમવાદ તથા શિવરાત્રિની કથા પણ તેણે લખી છે. મહાદેવસુત હરદેવે પણ સં. ૧૭૫૦માં પ્રસ્તુત 'શિવમાહાત્મ્ય'નો આખ્યાનગદ્ય અનુવાદ કરેલો છે. દેવીદાસનો 'ઈશ્વરવિવાહ' તથા દામોદરાશ્રમનાં કેટલાંક આખ્યાનો પણ નોંધ માગી લે છે. દ્વારામે શિવજીની લાવણી લખી છે. જો કે પાછળથી તે પણ કેટલાંક ચૂસ્ત વૈષ્ણવોની જેમ, શિવનિન્દક બની ગયેલો. આ કૃતિઓ સિવાય પદો-મંત્રોની જેવી નાની કૃતિઓ, પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ, ખીણ અનેક મળી આવશે. વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો અને માન્યતાઓની જેવી પ્રજન અસર દેખાય છે તેવી આ કૃતિઓમાં દેખાતી નથી, તેનું કારણ મને તો એ લાગે છે કે પૌરાણિક શૈવધર્મ, વૈષ્ણવધર્મના મુકાબલે, ખૂબ ઉદારમતવાદી હતો. આ વસ્તુ હજી આજે પણ જોઈ સકાય તેમ છે.

આ મુદ્દાઓ તો સહજ નિર્દેશ રૂપે છે. બાકી, પુસ્તક આદિથી અંત સુધી શાસ્ત્રીય નિરૂપણ પદ્ધતિથી ચોખી રહ્યું છે. શાસ્ત્રીજીની જુદાજુદા શૈલી પણ એને ખૂબ અનુકૂળ બની જાય છે. આમ છતાં લખાણમાં ક્યાંય કિલ્લટતા, દુર્બોધતા કે ઠીકંપશીપણું નથી.

એથી જ, આ જમાનામાં ત્યારે સામાન્ય લોકોને મૂળ ગ્રંથો કે બહુનિયમો વાંચવાની કુરમદ કે પરવા નથી ત્યારે ધાર્મિક ઇતિહાસ અને સિદ્ધાન્તોના જ્ઞાન માટે આવા પુસ્તકો ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે.

લોગીદાસ જ. સાંડેસરા

અધ્યક્ષિયાં :—લેખક : શ્રી. અનિલ બટ. પ્રકાશક : ગતિ અને રૂપા કાર્યાલય : કારવં, ભદ્ર, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૦-૮-૦.

'સરવ' અને વાચનની અભિરુચિને વધારે અને ચોરે તેનું સાહિત્ય જનતાને આપવાની નેમથી શરૂ થયેલી પ્રથમાળાનું આ ખીલું પુસ્તક છે. અને તેમાં સિનેમા ફિલ્મો કેમ

તૈયાર થાય છે તેની માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ સાચું છે કે આને લગતું અધું જ સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં મળે છે, અને એ ઉદ્યોગને લગતી નાનામાં નાની ચીપણી પણ પરદેશી નામે ઓળખાય છે, અને તેથી જ અમે આ પુસ્તક વિષે સારી આશા રાખી હતી. પરંતુ દિલ્લીગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે જનતાને રસ પડે તેવી માહિતીએ તો બહુ જ થોડી જગા. તેમાં રોડી છે અને બાકીનાં અર્ધાં પાનાં તો ‘કેમ હોવું જોઈએ’ તેને લગતા પોતાના વિચારો ઠાલવવામાં જ લેખકે રોક્યાં છે.

ગૂજરાતી ભાષામાં આ પ્રકારનું આ પહેલું પુસ્તક હોઈ લેખકે વધારે વિગતવાર માહિતી આપવાની જરૂર હતી. અમે માંનીએ છીએ કે તેની સાથે જો દિંદી સિનેમા-જગતનો ઇતિહાસ અને તેણે કરેલા વિકાસ વિષે થોડી માહિતી આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો પુસ્તક વધારે ઉપયોગી નીવડત.

પુસ્તકની ભાષા વિષે પણ ઘણી ફરિયાદ કરવાની રહે છે. ખાસ કરીને માહિતી આપતા વિભાગમાં તો ખીચડો જ કરવામાં આવ્યો છે. ક્યાં તો બધે ય પ્રયત્નિત એવા અંગ્રેજી શબ્દો જ મૂક્યા હોત તો સારું થાત, યા તો સીધા સરળ ગૂજરાતી અનુવાદ આપવા જોઈતા હતા. પરંતુ એક બાજુ ‘નિર્માતાસંઘ’ ‘દાળવું’ ‘સંભાવનીય’ ‘પાંચદાન’ ‘ચિત્ર સ્થપતિ’ ‘વૃંદવાદન’ જેવા અપરિચિત શબ્દોની ઓળ લેડે છે, ત્યારે બીજી બાજુ દ્રશ્ય અંગ્રેજી શબ્દો એમના એમ વાપરેલાં જોવામાં આવે છે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં એવી છાપ પડે છે કે લેખકે દિંદી સ્ટુડિયો જોયો લાગતો નથી અને માત્ર સિનેમાને લગતાં અંગ્રેજી પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો વાંચીને જ મેળવેલાં અનુભવ પરથી આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. લેખક પોતે જ કબૂલ કરે છે કે ‘આ લખાણ’ એ ધૃષ્ટતા અને શેખી છે અને એનું લખનારને પૂરું ભાન છે..... મરીમસાલાના નામથી જ ફરિયાણાનો વેપાર કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘઈ ગઈ છે. એટલે આથી વિશેષ કહેવાનું અમારે રહેતું નથી.

आद्य [हाल निरूप] तंत्री
रामनारायण विद्धानाय पाठक

१९८६

मैत्र

संशोधक

रत्नछाडण केसरबाई जि-०

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૬

વૈન : ૧૯૮૬

અંક ૬

૧ છુટા મણકા	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૪૧૩
૨ રાષ્ટ્રમાયાના સ્વરૂપનો નિર્ગય	કાકા કાલેલકર	૪૧૫
૩ નિશાદર્શન (કાવ્ય)	સુદરશ ગો. બેટાઇ	૪૧૯
૪ ધન્ય છે (વાર્તા)	પન્નાલાલ પટેલ	૪૨૩
૫ રમર પરાજય (કાવ્ય)	'પતીલ'	૪૩૩
૬ સમાધાન (વાર્તા)	ગોવિંદભાઈ રા. અમીન	૪૩૯
૭ કુંગ-કુ-રો [કોન્કુશિયસ]	નગીનદાસ ખારેખ	૪૪૨
૮ નવી કવિતાની લોકપ્રિયતા	'રમેશરશિમ'	૪૪૮
૯ એક દશ્ય (કાવ્ય)	'અનન્ત'	૪૫૩
૧૦ શૂધર (વાર્તા)	જીજ્ઞાલાલ ત્રિવેદી	૪૫૪
૧૧ અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્ય	હિમાચંદર બેપી	૪૫૯
૧૨ શાસ્ત્રવાદ વિરુદ્ધ શ્વેતવાદ	કાકા કાલેલકર	૪૬૫
૧૩ એફ. ઈ. સિદ્ધાન્તે	કાંતિલાલ ત્રિ. બદ	૪૬૬
૧૪ એક ઉતારો	નગીનદાસ ખારેખ	૪૭૬
૧૫ હવા-નિયંત્રણ	ડૉ. ચલનંત નાલક	૪૮૦
૧૬ પાનગોષ્ઠી-પરીક્ષા	શ-કવિ	૪૮૪
૧૭ પુરતકપરિચય	અન્નકાન્ત મહેતા	૪૮૭
	નાથાલાલ દવે	

અહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ પ્રિન્ટર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા, અમદાવાદ

સવાળમ : દિવંમાં ૫-૮-૮૦ અર્માં તથા પરદેશના ફા. ૭-૮-૮૦ અથવા શિશિંગ ૧૨ છૂટક ૦-૮-૮૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ થ, બારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિંગ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જમનલાલ શાહ. નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, લીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૪-૪-૮૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતંત્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૯

ચેત્ર : ૧૯૯૬

અંક ૬

છુટ્ટા મણકા

રામનારાયણ વિ. પાઠક

વિવેચનના મુદ્દાઓની દ્રષ્ટી, પણ છુટ્ટા ચર્ચા, વિવેચનના પ્રશ્નોના અંગતી કાર્ષ્ણિકતા, કાવ્યચર્ચાને ઉપયોગી કાર્ષ્ણિકતા વગેરેને કાર્ષ્ણિક છુટ્ટા અને સરલ શૈલીમાં સખ-વાને આ મથાણું ચોક્કસ છે.

રામવનવાસ

રામે પિતાની વનવાસની આજ્ઞા પાળી તે અતિદુષ્કર કાર્ય ગણાય છે પણ તેની દુષ્કરતાનું એક રહસ્ય સામાન્ય રીતે ધણાના ધ્યાનમાં હોતું નથી. તે એ છે કે તે સમયે વનવાસજીવનમાં અહ્યયર્થ પણ આવી જતું. રામાયણમાં રામ સીતા પાસે વનવાસની વાત કરવા જાય છે ત્યારે સીતા રામ સાથે જવાનો આગ્રહ કરતાં કહે છે :

શ્રુત્વમાણા તે નિત્યં નિયતા વ્રજ્જન્નારિણી ।

સહ રંસ્યે ત્વયા વીર વનૈષુ મહુગન્ધિષુ ॥ ૨-૨૮

‘નિત્ય તારી સેવા કરતી, નિયમમાં રહેતી, અહ્યયર્થ પાળતી હું હે વીર, મહુગન્ધિષુ વનમાં તારી સાથે રમીશ.’ ‘રમીશ’ નો અર્થ અહીં અહ્યયર્થથી વિરોધી કરવાનો નથી. રામાયણમાં રામ લક્ષ્મણ સીતા ત્રણેયના સંબંધમાં આ ક્રિયાપદ ‘હર્ષ પામવો’ ‘ગમવું’ એના જેવા અર્થમાં આવે છે.

જ્ઞાન, નાક, પાની, ખાના, પીના આદિ શબ્દો સંસ્કૃત કુટુંબના જ છે. ઉર્દૂથી પણ હવે એ શબ્દોનો બહિષ્કાર નથી થઈ શકતો.

સંસ્કૃત શબ્દોનાં રૂપ બદલીને તેને તદ્ભવ બનાવી શકાય છે. તદ્ભવ રૂપ સમજવામાં સહેલાં છે. બધી દેશી ભાષાઓમાં તદ્ભવ શબ્દોની પ્રચુરતા છે. ગામોમાં તદ્ભવ શબ્દ વધારે વપરાય છે. એમનો જન્મ પણ ત્યાં જ થવા કહે છે. પણ જો આપણે આંતરપ્રાંતીય સંપર્ક, સહવિચાર અને વિનિમય સિદ્ધ કરવો હોય, તો તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે કરવો પડશે. કારણકે તદ્ભવ રૂપોની રિયતિ 'બહુ શાખાજનતાશ્ર' ના જેવી છે. જ્યારે શિક્ષણનો પ્રચાર વધે છે અને સાહિત્યનો વિકાસ થાય છે ત્યારે તત્સમ શબ્દોની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. હિંદીના વ્યાપક રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિવાળા સાહિત્યકારો અખિલ ભારત-વર્ષની સંસ્કૃત પ્રભા માટે જે રાષ્ટ્રભાષાને સર્વપ્રાન્તીય પરિપૂર્ત પણ સુબોધ અને વ્યાપક સ્વરૂપ આપશે એના જ આધારે અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓનાં સાહિત્યકારોની શૈલી પણ રચાશે.

લોકસત્તાના આ જમાનામાં ભાષા સુબોધ હોય એ અત્યંત જરૂરી છે. આ વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ ભરે હોય, તો પણ ભાષાને સુબોધ અને સરલ બનાવવાનો પ્રયત્ન થવાનો જ છે. જે લોકોના 'વોટ' લેવા છે એમને સમજવવા માટે લખવાંતી અને બોલવાંતી ભાષા સહેલી તો બનતી જ જશે. રાષ્ટ્રના જીવનમાં જે જનસાધારણનું પ્રાધાન્ય દિવસે દિવસે વધી રહ્યું છે તેની ઉપેક્ષા રાષ્ટ્રભાષા કેવી રીતે કરી શકે ?

મુસલમાની રાજ્યને લીધે જે રીતે હિંદીમાં અરબી અને ફારસીના શબ્દ આવી ગયા છે તે જ રીતે પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પણ આવી ગયા છે. પણ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં ઉર્દૂમાં જેટલી છે તેટલી એમની અધિકતા નથી. શરૂઆતમાં તો ઉર્દૂ હિંદીની જ એક શૈલી હતી. પણ ઉર્દૂવાળાઓએ પોતાની ભાષામાં સહેલા દેશી શબ્દોને પણ દૂર કરી ફારસી અને અરબી મુશ્કેલ શબ્દો વડે તેને તરબોળ કરી દીધી. પરિણામ એ થયું કે તેઓ એક એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા કે જેનું અસ્થિપજર ભારતનું હતું પણ જે ભારતના અન્દિદે પ્રાન્તોના ભણેલ વર્ગના માટે પણ સમજવું મુશ્કેલ છે.

પંજાબના એક મુસલમાન સજ્જનને મને કહ્યું કે, 'અમે આ દેશમાં રાજ્ય કરવા આપ્યાં તે અમારી જીવનરીત અને ભાષા છોડી દેવા માટે નહિ. જો અમે ફારસીની જગ્યાએ ઉર્દૂને અપનાવી તો તે એ આંશા અને વિશ્વાસે કે અમે ફારસીથી જે કામ લેતા તે જ હવે ઉર્દૂથી પણ લેવારો. ઉર્દૂને અમે અમારી ધરવામાં જીવનરીતથી જિજ્ઞાસુ બિનભાવી દેવા માગતા હતા. તેથી અમે ધાર્મિક જાજાનને નામે અમારી ભાષામાં દેશી શબ્દો વધારીશું તો આ દેશમાં અમારી સંસ્કૃતિ ભાષામાં આવી પડશે.'

મેં એમને કહ્યું કે, 'મુસલમાનોમાં જે બદારથી આપ્યા હોય એવા કેટલા છે તે આપ જાતાવો. એમાંના વધારે તો આ દેશના જ છે—વ્યાસ, વાલ્મીકિ, અને તુલસીદાસના વંશજ છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય એમને માટે 'આદ્ય રેદામિટ' ની જગ્યાએ છે. ધરવામનો સ્ત્રીકાર કરતાં જ ભારતીય સંસ્કૃતિનો અસ્વીકાર કરવાની એમને કેમ જરૂર પડે છે ? કેવરં નારાયણ વામન ટિગક મહારાષ્ટ્રના એક મુખસિદ્ધ કવિ હતા. એમણે ઇસ્તિર્થ ધર્મનો સ્ત્રીકાર અને થોડો પ્રચાર પણ કર્યો; પણ મરાઠી ભાષાનું અસ્તિમાન અને પ્રેમ ન છોડ્યાં. ખ્રિસ્તી જાનતાં જ, નામ, પેટાક અને રહેણીકેણી ગદલી નાખવામાં,

ખાનપાનમાં એકદમ પરિવર્તન કરવામાં અને સ્વભાષાનો તિરસ્કાર કરવામાં નથી ધર્મનિષ્ઠા, નથી સ્વાભિમાન અને નથી દેશપ્રેમ. એથી કોઈ સંસ્કૃતિ કોઈ રીતે બળવાન કે પુષ્ટ બની શકતી નથી.

સાચું તો એ છે કે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને જીવનનો ભાષા અને સાહિત્યની સાથે જે સંબંધ છે, તેનું તારતમ્ય સમજી લેવું જરૂરી છે. ભાષાનો સંબંધ ધણું કરીને-મોટે ભાગે તો-પ્રદેશ સાથે હોય છે. ઉગ્રાંડ, જર્મની અને ફ્રાન્સનો ધર્મ એક છે, સંસ્કૃતિ પણ યુનાની અને રોમન જ છે. પણ ભાષાઓ અને સાહિત્ય જુદાં છે. ટુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, મિસર, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોનો ધર્મ એક છે, પણ ભાષાઓ જુદી જુદી છે. એવી જ રીતે મરાઠી, ગુજરાતી, તેલગૂ કે ખંઝાળી લખનાર બોલનાર જુદા જુદા ધર્મેના અનુયાયી હોઈ શકે છે. દરેક મહારાષ્ટ્રનિવાસીની ભાષા તો મરાઠી જ હોવી જોઈએ, એનો ધર્મ ગમે તે કેમ ન હોય. ભાષા જે સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક ભાવોને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે તો મનુષ્ય મનુષ્યનો સંપર્ક અને વ્યવહાર વધારવાનો માર્ગ પણ છે.

ઉત્તર ભારતમાં એવા કેટલાય હિંદુઓ છે, જે ઉર્દૂ સિવાય બીજું કોઈ ભાષાથી વાકેફ નથી. પણ તેઓ પોતાના પૂર્વજોના સંસ્કાર અને વિચારથી વંચિત રહેવા માગતા નથી. એથી એઓ ઉર્દૂને જ પોતાની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાગત ભાવનાઓની વાહિની બનાવશે. જેવી રીતે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી જે ભાષામાં લખશે કે બોલશે એમાં પોતાની સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક વિચાર પ્રસિદ્ધ કરશે એમાં શક નથી, તેવી જ રીતે જે હિંદુ લોકો ઉર્દૂમાં બોલશે કે લખશે તો તેઓ તેમાં પણ સંસ્કૃત સંસ્કૃતિ દાખલ કરશે જ. જે તેઓ ઉર્દૂની મારફતે એ પ્રગટ ન કરી શકે તો ઉર્દૂ માટે તેમના દિલમાં જે મહોબત અને પ્રતિષ્ઠા છે તે નહિ રહે. એથી, ભાષાના સવાલને આ રીતે સાંપ્રદાયિક બનાવવો એ અમારી સમજ પ્રમાણે એક ધણો ભારે રાષ્ટ્રીય પ્રમાદ યશે.

કેટલાક મુસલમાનોનું એનું કહેવું છે કે આજે જે હિંદી કહેવાય છે તે રાષ્ટ્રભાષાની જૂની આવૃત્તિ છે. મુસલમાનોના આત્મા પછી એના પર અરબી અને ફારસી શબ્દોનો જે પ્રભાવ પડ્યો તેને અગાધિત રાખવો જોઈએ, અને એવી પ્રભાવિત ભાષાને અથવા ઉર્દૂને જ રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન આપવું જોઈએ. અજ્ઞાત, તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે એને નાગરી અક્ષરોમાં લખી શકો છો. બીજી તરફ કેટલાક હિંદુઓનું કહેવું એમ છે કે હિંદી ઉપર અરબી અને ફારસીનો પ્રભાવ પડ્યો છે એ હિંદુઓનાં પરાજયનું ચિહ્ન છે. એ ઈર્ષ્યને કાઢી નાખવાની અને એટલી કોશિય કરવી જ જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના લોકોનું કહેવું છે કે પરસ્પરના ઝગડાઓ માટે ઐતિહાસિક કારણોની શોધ, નકામી જ નહિ પણ આપતિજનક પણ છે. ભાષાએ બંધુત્વના ઉત્કર્ષનું સાધન થવું જોઈએ, નહિ કે પરસ્પર ગાળાગાળી અને કમલનું. છેવટે જ્યાં સુધી સમાન ભાષા નહિ હોય, ત્યાં સુધી નિંદો અને શાબ્દિક લઘાઈ પણ અસંભવિત છે. તેથી એાજમાં એણું, એટલું તો માનવું જ પડશે કે ભાષાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યોના વ્યવહાર સંબંધી સરળતા અને સૌકર્ય છે. રાષ્ટ્રભાષાનો ઉરા, રાષ્ટ્રીય વ્યવહારની સરળતા છે. રાષ્ટ્રભાષા, રાષ્ટ્રવ્યવહારનું સાધન હોવાથી ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનની જ નથી. કાઠિયાવાડથી આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી કેરલ સુધી ફેલાયેલા હિંદના જુદા જુદા પ્રાન્તોને માટે,

જે મુસલમ અને મુસોધ હોય, અને જે ઉત્તર ભારતના ગ્રામવાસી અને શહેરવાસી હિંદુ અને મુસલમાનોમાં બોલાતી કે સમગ્રતી હોય એ જ રાષ્ટ્રભાષા છે.

ત્યાંસુધી આપણું સામાજિક અને રાજકીય જીવન પૂર્ણ રૂપે જોતજોત નહીં થાય, ત્યાંસુધી આપણી પોતાની લુદી લુદી શૈલીઓ બનશે જ. ગુજરાતમાં હિંદુ અને પારસી જીમીઓને રહે છે. તેથી બનેલી ભાષા ગુજરાતી જ છે. એમનાં એ એનાં પાયામાં જેટલી કમી છે તેટલો જ એમની ભાષાશૈલીમાંયે ફરક પડી ગય છે. કેટલાક પ્રાંતોમાં હિંદુ અને મુસલમાનોના બરાબર એ જ ફાત છે. આજ વાત ભારતના બધા હિંદુ અને મુસલમાનોને લાગુ પડે છે. અને વળી ત્રિપિભેદ પણ છે. ત્રિપિભેદને લીધે ભાષાશૈલીમાં એકરૂપતા કે સમાનતા લાવવાનું એથીયે વધારે મુશ્કેલ બન્યું છે.

કોઈનાં ધર્મ; સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ભાષા અને લિપિમાં જગરજનીથી કોઈ પરિવર્તન ન કરવામાં આવે એ ભારતીય રાષ્ટ્રધર્મનો મંજીર આદેશ છે. આ બાબતોમાં બધાને આશ્વાસન છે. તેથી ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રભાષાની બે લિપિ રહેશે, ત્યાંસુધી તેની બે શૈલીઓ પણ રહેશે. આ ભેદને ઝોઝો કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન બને બાલુના રાષ્ટ્રદૃષ્ટિવાળા લોકો કરતા રહેશે. કોઈ આપણો ઉદ્દેશ તો રાષ્ટ્રીય એકતા છે. આપણે એકબીજાનાં ભાવ અને વિચાર સમાન ભાષા વિના શી રીતે સમજી શકીયું? એમની અને આપણી વચ્ચે વિનિમયનું એક સાધન તો ઉત્પન્નવનું જ છે. પરંતુ, ત્યાંસુધી આપણાં હૃદય અવિશ્વાસ અને ભયથી કાતર અને કૂપાય છે ત્યાંસુધી દરેક માણસ પોતાની મરજી પ્રમાણે બેમાંથી શ્રેષ્ઠે તે શૈલી પસંદ કરશે. તો પણ રાષ્ટ્રદિતની દૃષ્ટિએ અને વ્યક્તિગત આસ્વાદ માટે પણ બંને શૈલીઓનો પરિચય દરેકને માટે જરૂરી અને હિતકારી છે.

જ્યારે સ્વરાજ્યની ભૂમિ આપણામાં પેદા નહોતી થઈ, ત્યાંસુધી તો આપણે પોતાના સ્વતંત્ર-સ્વદેશી ધર્મને જૂઠીને અંગ્રેજનું શરણ લઈ શકતા હતા. હવે સ્વરાજ્યના દિવસો આવી રહ્યા છે. હવે હિંદુ અને મુસલમાનોને એકબીજાનો દાર્દિક સંપર્ક વધારવો પડશે, એકબીજાના વિચાર અને ભાવો સાથે પરિચય વધારવો પડશે. જે લોકો આગસ, અપ્રવૃત્તિ, ખોટું અભિમાન કે હલ્દની સંકીર્ણતાને લીધે, આ કર્તવ્ય નદિ બગાડે, એ પાછળ પડેલા વર્ગોમાં ગણાશે.

આપણી રાષ્ટ્રભાષામાં સંસ્કૃતના સરળ અને રૂઢ શબ્દોની અધિકતા તો રહેશે જ. અરબી અને ફારસીના જે સંદેશ શબ્દો રૂઢ થઈ ગયા છે તે પણ રહેશે. એટલે કે, જેમ જેમ આપણો સંયોગ અને સામાજિક સંપર્ક વધશે તેમ તેમ ગ્રીક પણ જોવા અરબી-ફારસી શબ્દ ભાષામાં દાખલ થઈ જશે. આથી તે પણ રાષ્ટ્રભાષાના જ શબ્દ થશે. રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ હિંદી સાહિત્ય સંગ્રહનું, નામકી-પ્રચારિણી સમા કે અંભુભાવ-પ્રત્યક્ષ-કર્તે નિર્ધારિત નદિ કરી શકે કેવિસતા કરાવથી પણ એનો નિર્ણય નદિ સાથે કોઈ પણ પ્રાન્તના કે જગજીભાતાના પ્રધાનની સક્તિ બદલારું એ કામ છે. રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરશે રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રવાહ અને એ પ્રવાહ સાથે એકરસ થઈ એ પ્રવાહને વાંગવાની યક્તિવાળા રાષ્ટ્રીયરક્તિના સાદિત્વકારો. પરસ્પર અવિશ્વાસ અને ડરના આ વિષયક વાયુમંડળમાં સોદામિરી કે લેન્ડોલુનાં સમાધાનોથી કામ સુધરવા કરતાં બગડશે. આપણે તો હતા, નમ્રતા અને નિષ્ઠાથી રાષ્ટ્રધર્મના પંથનું અનુકરણ કરતા રહેવું જોઈએ. એથી જ અર્ધાનું દિન ને સંતોષ થશે.

સન્ધ્યા શમી આ બહુને કિનારે,
ને ઘોર રાત્રી જગસિંધુ આવરે;
અભ્યોધિ શું ગર્જન આ ચિરંતને
અહીં મહામારત એમ ઉચરે ?

ઇતિહાસ તંત્રે પાને પાને એક જ શબ્દ એ, ૫
વર્તમાન કિતાબે એ વિધિની વક લેખણે
માનવી રક્તથી પાછો ધૂંટાતો શબ્દ એક એ.

અવન્ય ભાસે ધૃતરાષ્ટ્રવંશ !
કેવી ખંડી કૌરવી પરમ્પરા
કૌટિલ્યના કોટિક ખેલ ખેલતી ૧૦
વિલેહતી માનવતા ચિરંતના !

નીરો તણ કૂર વિનાશવાદ
અનેક તારે જગ આજ ગામતું;
સિકન્દરોની જખરી જમાતની
પ્રમત શબ્દે સળગત અંખના. ૧૫

પુલુકા પૂર્વમાં ગાજે તીક્ષ્ણ બપોળચક્રની,
અગ્નિની ચીત્તવાતન્ય છેડા કિર્મ અંગતી.
છેદાશે ચીન કે અંધી ભંગશે નવ સંસ્કૃતિ ?
એવા કે કે વિતર્કોની હામાટાળ અહીં સ્થિતિ;
લોક્યું ઇટાલી, હખસીનિયા અસ્થ, ૨૦
અને હવે તો દિસતું મરી ગયું;
ક્યો જગે મતે દાણ દુઃસ્વપ્ન,
ના કિન્તુ કોઈ અસ્થ રોધી પાટ.

લોભ માત્સર્ય ને દંભ તણા નેવક અન્ધથી,
રોધી સ્વાતન્ત્ર્યનું સત્વ ખડી છે શસ્ત્રસંસ્કૃતિ. ૨૫

સુસોલિનીની નઃ-શમી જ ગર્જના,
ત્યાં હિટ્લરની વીજ પડી યુરોપમાં;
વિદ્યુદ્ધનત્રો શાં સહુ રાજ્યતન્ત્રો
પૃથ્વી વિશે સત્તર ખટખટી ઊઠ્યાં.

સતામણી ધાધલ એક પંક્તે, ૩૦
મનામણીદંભ તણી ય લીલા,
ડરામણી, કૌશલ, શાઠ્યવિદ્યા,
લેખાં મળ્યાં ને ખત સંધિનાં લખ્યાં.
એ લેખની ચાહી સુકાર્થ ના ત્યાં
ઉદ્દંડ નાઝી દલની પ્રથંડ ૩૫
ભીંસે પીસાઈ ગયું નારું રાષ્ટ્ર.

છેલ્લા મહાયુદ્ધનો અગ્નિશેષ
સંભાળથી સંધિ વિશે જ સાચવ્યો,
તે આજ સંવર્ધન પામી વિશ્વે
પુનઃ પ્રથંડાગ્નિ ળની લભ્યુક્યો; ૪૦

લીધ પોલાન્ડસ્વાતન્ત્ર્ય ળલિ, તોય ન એ શમ્યો;
પોખાયા રાષ્ટ્રને ભારી પાદુ રીંઝ રજો ધૂણ્યો.

પ્રતિભાની કદી ખોટ નથી જગતને નડી,
આજે ચે પ્રતિભાખાગી જગમાંહી નથી નથી. ૪૫
હડીલી ને છટેલી ને સ્વાધીલી પ્રતિભા જગે
વિશ્વસમાર્ગ માતેલી મૃત્યુના ધ્વજ રેપતી.
સત્તાની, સ્વાધીની ચાલે હોઠ ઉન્મત્ત વિશ્વમાં
જગમાંગલતા માટે પ્રતિભા પરિપૂત ક્યાં ?
ઈસાર્થ જગતે માંડી ઈસુ-ઉદ્દેશ-તર્જના !

પૂર્વે દીધાં મૃદુ સામ્રાજ્ય લોભે ૫૦
જે જે છાનાં પાવકો વા છતાં જે,
તે તે સર્વે લિગળી આજ આબ્યાં,
ને પૃથ્વીને અંગ અંગેજ કૂટ્યાં.
ભ્યાં ત્યાંચાલે રક્ષની ઉપ્પુ પારા,
ભ્યાં ત્યાં હોડે ગંધ ખડા પટ્ટના, ૫૫

સોજા જ્યાં ત્યાં ને સહા સર્વ સ્થાને;
અસાધ્ય શુ' રોગ લાગ્યો ધરાને ?

આજે મહાકાલનું ચંડ નેત્ર
વર્ષાવતું લીધણુ અગ્નિ-અસ્ત્ર;
ને માનવી સંસ્કૃતિ રક્તધારે
નહાઈ કદી કેા નવો જન્મ પામે :
એવું ભયંકાર નિહાળી ભાવિ

૬૦

મહા કવિ તાણી વાણી ઘોષ ગંભીર ઉદ્ગિરે.

સ્વાનન્ધ્યરક્ષા લઘુ રાષ્ટ્ર કેરી,
ઉત્કૃષ્ટતા સંસ્કૃત માનવીની,
સંબન્ધમાઝા આન્તર રાષ્ટ્ર કેરી,
લોપાઈ જાતી પરિરક્ષવાને,
ને વિશ્વને શાન્તિ સમર્પવાને
આજે મહાભારત યજ્ઞ આદર્યો;

૬૫

એ યજ્ઞમાં ગણિ બની કૃતકૃત્ય થાને !

૭૦

આવાં ઉડન્તાં જગની હવામાં
ઉડંડ ઉચ્ચારણુ ગર્વગાજ્યાં.

યુદ્ધથાકયા, યુદ્ધત્રાસ્યા, લોહીલીંજ્યા જગત્તટે
શાન્તિની પ્રાપ્તિને માટે મૃત્યુ એક જ માર્ગ છે ?

મૃત્યુમેઘ સમાં વ્યોમે વિમાનેા ધૂધરી રહ્યાં,
સિન્ધુમાં ય જગાડે છે ટોર્પેડો મૃત્યુગર્જના,
પીસાતી અવની જાણે કરાલી કાલચક્ષીમાં,
જલમાં, સ્થલમાં, વ્યોમે વ્યાખ્યાં છે ઝેર મૃત્યુનાં.

૭૫

પિશાચક્ષીલા અવિવેક મૃત્યુની
ખંડેરાયાં ફેંક શહેર દાખવે,
વીંધાઈને મૃત્યુદાટે અવાયાં,
ઘવાઈ જીવે અધિકાં મર્યા એ,

૮૦

સી જાલ વૃદ્ધ કદિ ના રણમાં ચઢ્યાં જે.

વિજ્ઞાનમહિરામત્ત મર્કટી મૂઢ માનવે
સ્વકલ્પ્યાં ઇન્દ્રજાલોમાં માંડ્યો શુ' આત્મઘાત છે ?

૮૫

વિનાશવૈર્જવીઝાતો પૃથ્વીનો પટ વિસ્તરે,
કારમી માનવી ચીસો વાતાવરણને ભરે;
માનવી કવિતા એને શબ્દમાં શું જ ચીતરે ?

વીંધી શુહા શિખર તુંગ હિમાદ્રિ કેરાં
ને સિન્ધુમોજ ચઢી એદિશમાંથી આવે
ગર્જન્ત હાં હૃદયલેદક માત્ર એક
મહાભારતનો શબ્દ તદ્દરે તદ્દન્તિકે.

૯૦

સ્વાતન્ત્ર્યના—ના,

સામ્રાજ્યના આશક રાષ્ટ્રપંજે

સ્વાતન્ત્ર્ય કાળે તલસંત તરફડે

ખીલું મહારાષ્ટ્ર; અશસ્ત્ર જંગો

એડયા છતાં સ્વત્વ હજી ન સાંપડે.

અમિત્રનું યે શુભ નિત્ય વાંછતો,

અશાન્તિમાં યે વર શાન્તિ ઝંખતો,

ફરી ધનુર્જયો શુચિ યુદ્ધધર્મની

સત્યાગ્રહી વીર દિસે છ સાંધતો

નિઃશસ્ત્રતાની ઋતદર્શી એ ઋચા

હૃચારીને રાષ્ટ્ર પુનઃ પ્રબોધતો.

એ રાષ્ટ્રનો શાપર અદ્ય અક્ષરે

ગેરું નિશ્ચયદર્શન અહીં ચીતરે,

અમ્લોધિ-આરે વલખાંત મુદ્રિતને.

૯૫

૧૦૦

૧૦૫

અવનીને શિરે વીતે રજની પ્રલયઠર,

પ્રભાત તો દિસે ફર સર્વભદ્ર શિવંકર.

૧૦૮

‘કેમ શંકર, પગાર લીધો?’ પગથિયાં પરના એક કામદારે પૂછ્યું.

‘હા’ શંકરે વિચારતી ધૂનમાં કહ્યું અને પછી હાથમાં રાખેલા પગાર તરફ જોઈ રહ્યો. મનમાં હિસાબ ઘુંટાતો હતો. તખ્તા પર આવતા દરેક પેઠે એક લેણુદાર જતો ને બીજો આવતો. બીજાને ચમકી આપતો ત્યાં ત્રીજો ધૂરકતો અને એમ ત્રીસેય રૂપિયા ખલાસ થતા છતાંય લેણુદારોની વચુકાર ખૂટતી નહોતી.. શંકરે એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને હોઠ ચાવતો ચાવતો પગથિયાં ઊતરી કોટ બહાર નીકળ્યો. લેણુદારો મધમાખ પેઠે ફરો વળ્યા. કાઠી કહેતો હતો: ‘આ ફેરા તો પૂરેપૂરા આપી દે.’ કાઠી વળી ધમકી આપતો હતો: ‘આ વખત ચૂકતે નહિ કરે તો એક કણ સરખો નહિ આપું.’ ત્રીજો એનું જ ગાતો હતો: ‘હકતો નહિ આપે તો આ ફેરા તો દાવો કરવાનો છું હા.’ વળી એ ચાર પાંચના ટોળા પાછળ દહેરાના કળચ પેઠે ચળકતી ટોપીવાળો ડાંડાધારી તો શાન્તિથી બિમો જ હતો. શંકરને જવાબ આપવાની સજ્જ નહોતી પડતી. તેણે પાંચ રૂપિયાની નોટ લંબાવતાં પકાણું કહ્યું: ‘પકાણું, લો આ પાંચ રૂપિયા. આવતે મહિને વળી દસ આપીશ.’

‘કેંક દે વો ગટરમે,’ પકાણી આંખનું તો પૂછતું જ શું?

શંકરે એક રૂપિયો વળી ઉમેર્યો.

‘શરમ નહિ આતી? ચાલિસ રૂપિયોંકા પેનિચાર રૂપયે તો સીરફ બ્યાજ દુઆ, ફીર મુકોમે કયા દેતા હૈ?’ અને શંકરની ‘હમણાં આટલા તો લો, બીજા વળી પછી આપીશ’ આવી આજીજી ઉપર લક્ષ ન આપતાં ‘બ્યાજ ઔર દસ રૂપયે દુસરે મંતને અખી દે દે’ કહી હાથ લંબાવ્યો. તેની સૂરત એવી કડક હતી કે બીજા લેણુદારોની જગ્યાન તકાત બંધ થઈ ગઈ હતી. આખરે પોણાનવ રૂપિયા લઈ ‘પાંચ રૂપયે ફીર દેના પડેગા હાં?’ કહી શંકરને જતો કર્યો.

શંકરે અડધો ભાર એાછો થયો હોય તેમ શ્વાસ લીધો. અને પછી ચાલુ મહિનાની ગરજ પ્રમાણે બીજાઓને એાછા વત્તા આપી મહિના માટે બોલતા બંધ કર્યો.

‘પાંચ રૂપિયા વધ્યા!’ શંકર ચાલતાં ચાલતાં બળખડ્યો. ત્રીસ દિવસના ગદા પૈતરામાં જેટલો ચાક નહોતો લાગ્યો એટલો ચાક એને અત્યારે લાગ્યો હતો. લાંબો પંચ વડાઆ પછી જરા પગ ચાળતાં પગોમાં ચાક ઊતરે તેમ તેનું મગજ ચાકીને લોચ થઈ ગયું હતું. અને હજુ તો ઘેર પત્નીનાં હાગિયાં સાંભળવાનાં હતાં; બાળકોને ગયે મહિને પગારનો દિવસ ભાળી કાણુએ મધ ચોંટાડ્યું હતું એ પણ એક ઉપાધિ જ હતી. તે મનમાં મનમાં પત્ની સાથે લડવા લાગ્યો: ‘શું કંડું મરું?’ મારી પાસે તો એક ફૂટી ખદામે થ નથી. પાંચ રૂપિયાં છે તે આ ઘરઘણીને આપવા પડશે...છોકરાં તો શું પણ તોરેનાંગા ફેરવા વખત આવે તોય મારી પાસે લૂગડાંના પૈસા નથી...’ અને પત્નીના સત્તાવનો જવાબ

આખો: 'પૈસા ઝપ મારવા ?' અને હાથનો લેંકો કરતાં બોલી પડ્યો: 'જા રાંડ નીકળ ધરે આ'ર.' અને એમ કાણુ જાણે તેની આ લગાઈ ક્યાં સુધી પહોંચત પણુ એટલામાં પાછળથી આવજ આખો:

'કેમ શંકર, કાંઈ ચડાવ્યો છે કે શું ?'

શંકર ચમક્યો: 'ના રે ભાઈ.'

'લે હેંડ ત્યારે, અડ્ડેકો પેગ ચડાવી આવીએ.' પેલા કામદારે ખભે હાથ મૂકી બાલુએ વાળતાં કહ્યું.

'ના ભાઈ ના; પાસે તો ઝેર ખાવાય પૈસો નથી ને ક્યાં...'

'પણ તારે પૈસાનું કામ છે, કે ટેસ કરવાનું ?' કહી પેલાએ બિભા રહેલા શંકરને પાછો ધકેલવા માંડ્યો.

'તારેય કાંઈ પૈસા ઝાડે લાગે છે ? ને મને તો દારૂ પીવો જરાય નથી ગમતો.'

'અરે ગાંડા, તું એક વાર એની લિજ્જત તો જોઈ જો.' અને આઘાપાછા ચતા શંકરને વળી આગળ કરતાં બોલ્યો: 'લે હેંડને; એક વાર તું જો તો ખરો કે કવી રાંધુમ આવે છે.' પછી શંકરના મોં તરફ જોઈ દસતાં બોલ્યો: 'માથું હળવું ફૂલ ધઈ જશે, દોસ્ત. મહિનામાં એકાદ વાર જરા ટેસ કરવો ઠીક રે' છે. બાકી જીવતર છે ત્યાં સુધી હાથ હાથ જ છે ને.'

શંકરે ધણીય વાર દારૂની લિજ્જતનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં, ગામડે હતો ત્યારે બે વાર ચાખ્યો પણુ હતો, પણ પાંચ વર્ષથી શહેરમાં આવ્યા કેડે હોટેલ નહોતો ગાજ્યો. જેમ જેમ પીહું નજીક આવતું હતું તેમ તેમ તેનું દિલ કંપતું હતું. વળી આજુબાલુથી જતાં આવતાં માથુસોની અગળવા છતાંય શરમ આવતી હતી. એટલામાં પીહું આવ્યું ને પેલાએ તેને સેજ ધડા સાથે અંદર દાખલ કરી દીધો.

'એક બાટલી ખેરડો.' પેલાએ નોટ કાઢી ગડલાવાળાને આપતાં કહ્યું; અને બાકીના પૈસા પાછા લઈ એક બાલુ બાંટકા પર જઈ બપૂચક જેવા શંકરને પાસે બેસાડ્યો.

'આનાનાં ભગિયાં !' પેલાએ ગ્લાસ તથા બાટલી મૂકતા માથુસને આનો આપતાં કહ્યું. અને પછી ભગિયાં બાલુમાં મૂકી ગ્લાસમાં દારૂ કાઢી શંકરને ધણી:

'લે ઉડાવ દોસ્ત.'

શંકરે કંપતે હૈયે ને કંપતે હાથે ગ્લાસ હાથમાં લીધો અને કુચમચુ ચતા મને ચારે બાલુ જોયું. મિત્રે કહ્યું: 'અરે ઉડાવ, ચાર, જીવતરમાં બીજું શું લઈ જવાનું છે ?'

'ના, એક ફેરા તું લે પછી.' આવી મોંઘી મનવરો ધઈ રહી હતી. વળી બીજી ટાળીમાંથી તેણે એક જણને દસની નોટ ફેંકી બોલ્યો સાંભળ્યો: 'લાવ એ બે બાટલી નારંગી.' અને પછી એમાંથી બીજાને 'ચાચાચ દોસ્ત. ભાઈજો બેશ બેકાંતા. કે બેસમુ.' કહી દસનો અને ત્રીજાને દસાડતો દડો. કાંઈ વળી 'ઝપ મારે છે મોદી;

હાથ તું તારે !' તો કોઈ વળી: ' જોઈયું આઈયું માફ કરજો દોસ્ત ! ' આમ અનન્યતાની ટોળીઓમાં અનન્યતાની વાતો થઈ રહી હતી. જે વાતાવરણ તેને બહારથી ચંદુ ગરીબકું લાગતું હતું તે અત્યારે ગરમાગરમ બાદશાહી મિશ્રલસ જેવું દેખાયું. એટલામાં એક પીથેલાને ભોમો થતો જોયો. અભિનય સાથે અવાજ આવ્યો: ' હોવો દોસ્ત, જીવતરમાં બીજું કંઈ નથી. ' શંકરે પણ બીજાઓના ટેકા સાથે ગ્લાસ મોંએ માંડી ટેકા આપ્યો. લાંબાના મુખવાસ પછી બીજો ગ્લાસ ચડાવ્યો. મગજમાં વસંતનો વાવરો વાતો લાગ્યો. ત્રીજા ગ્લાસે મોં પર હાસ્ય આવ્યું અને છેલ્લો ગ્લાસ ચડાવતાં તો મગજમાં કોઈ બાદશાહી મિશ્રજ ધૂમી વળ્યો. માતંગ ધોડા પર બેઠેલા બેફીકરા સવાર જેમ તેણે મગજમાં ધૂમતી ફિકરો પર એક નજર નાખી અને ' હીત ' કહી તિરકકાર વર્ષાવતો હસી રહ્યો. એટલામાં બાજુમાંથી ' એ એક દુઆરો ' નો ઓડર દેવાતો સાંભળી એણે પણ ઓડર હોજો: ' એક દુઆરો. ' જોડીદારે પીક માગડી: ' શામાસ દોસ્ત. '

પછી તો ચકચૂર થઈ ઘર તરફ નીકળ્યો. પગ ઠરતા નહોતા, આંખોને કાંઈની પરવા નહોતી. અને જીભ પર કશાવની લગામ નહોતી.

' આ ક્યાં કરી આવ્યા ? મોટા લખેશરી ખરા ને તે... '

' ચૂ...પ...ક...ર ' શંકર ખાટલામાં પડતાં ખરાજો.

' પેલો બાડાવાળો ઉશ્રાણીએ આવ્યો 'તો, લાંબો પૈસા, આપી આવું. '

' હ...ટ નીકલ યહાં સે ' શંકરે હાથ વિઝતાં કહ્યું અને પછી હોલો ઉગ્રાડતો હોય તેમ હાથ વિઝતાં બોલ્યો: ' દેજ. '

પત્ની આ હિંદી પર ચડેલા પતિની વધારે છેડતી કરવાની હિંમત ન કરી શકી; એટલામાં મોટાં છોકરાને ' બાપા મારા સારુ થું જાવ્યા છો ? ' એમ કહેતો અંદર આવતો જોયો. પાછળ નાનાને પણ ' બાપા મને ? ' એમ બોલી પતિ પાસે જતો જોયો. તેને ખેંચી લેતાં બોલી: ' છનાં મશ ! લાવ્યા છે તમારે માટે ખાદ્યાં ! ' અને ઘર બહાર ધકલતાં ઉમેર્યું: ' મારાં પીટ્યાં આખો દન ઘરમાં ને ઘરમાં ધલાઈ રે ' છે. જાઓ રઝબો બહાર. '

શંકર વળી હસવા લાગ્યો. તેણે પત્નીને ઉદ્દેશી: ' વાહ ખ...રી ' અને હાથનો ઈશારો કરતાં બોલ્યો: ' લે આ...મ આવ. મારી પા...હે એસ. તું...તો ધણી... '

પત્નીએ આવા મીઠા શબ્દો, આવી હાસ્યભીની સુરતસાથે, જીવનમાં આ પહેલાં નહોતા સાંભળ્યા. ધડીબર તેને એ શબ્દો મીઠા લાગ્યા, એ નીરાંતિયુ હાસ્ય ગમ્યું. પણ આ સ્નેહ તો, મદારીના ખેત્ર જોવો છે એ ખ્યાલ આવતાં બેવડી ઉદાસ થઈ ગઈ અને ' છના માના પડી રે. ધાડ મારીને આવ્યા છો તે જનપદ ' કહી ઉંજર ઉપર બેસતાં નિશ્વાસ નાખી રહી.

શંકર બીજો દિવસ સવારમાં જાગ્યો અને ગઈ કાલનું કૃત્ય યાદ આવતાં પરતાવો પણ ખરો. બાડાવાળાના પૈસાનો જવાબ આપવો ભારે લાગતાં રોજના કરતાં અડધો કલાક વહેરો કારખાનામાં ચાલતો થયો.

ત્રીજે દિવસ ભાડાવાળાના હાથમાં સપડાયો અને કેટલીય કાકલૂદીઓ કરી આવતા પગારે સામઠું ભાડું આપવાનો કાલ આપી આખરે કાઢ્યો.

‘જુઓ આ પગારે ધાનવાળાને દસ રૂપિયા ઓછામાં ઓછા આપજો, નહિ તો આવતે મહિને કણેય નહિ આપે.’ પત્નીએ કહ્યું.

શંકરે વેઠા ગણ્યા : ‘હજુ તો પાંચ દન યાદી છે,’ કહી પાછો લેણદારોની ગણતરી ગણુવા મંડ્યો. ‘પકાણુને દસ આપવાના, હોટલવાળાને ૫ પાંચ રૂપિયા આપવા પડશે, પેલા શેઠ તો કાં તો દાવો જ માંડવા.....’

‘એ દાવો માંડે કે ગમે તે કરે, પણ આ ફેરા તો છોકરાને લૂગડાં સીવડાવ્યા વગર નથી ચાલવાનું. પેલો લાકડાંવાળો ૫ જુએ પાડે છે ને ગ્યાસનેલના તો બે મહિનાથી સમૂળગા.....’

‘અપાશે’ શંકર બોલ્યો. અને પત્નીને ‘એમ કરી કરીને જ્યાં હોય ત્યાં મને અજબી...’ એમ બોલતી સાંભળી ઠંછેડાતાં બોલ્યો : ‘જાનીમાની જીવ બાધા વગર રે’ અને પછી સ્વગત બોલતો હોય તેમ બબડવા લાગ્યો : ‘બહાર જાઓ તો લોક ચોમા-ચીડિયાં પેઠે વળગે છે. ને ઘરમાં આવ્યા તો આ કૂતરી ચોંટે છે.’

‘તમને તો કશું ૫ કે’વાય નહિ ! પેલો લાકડાંવાળો, ગ્યાસનેલવાળો, ને ધરધણી એ બધાય ન બોલવાનું બોલી જાય તોય તમને કયાં લાજ છે ! ને પેલો પકાણુ તે દન ઓછું બોલતો તો ! કાનમાંથી કીડા ખરી પડે તોય તમે તો સાંભળો.....’

‘લે લવારો મેલીય હવે !’ શંકરે કંટાળતાં કહ્યું અને રાત પડી હતી તોય કોઠ પહેરી બહાર ચાલતો ચલ્યો.

એ જ કતલની ધડી પાછી આવી લાગી હતી શંકરે પગાર હાથમાં આવતાં દિસાગ ગણ્યો; પત્નીના શબ્દો : આ વખત તો મારા હાથે ફરેલું દેવું નહિ ચૂકવે તો મારે મરવા વખત આવશે.’ વગેરે યાદ આગ્યું. નામાં બાળકો અને વેલા તાણતી પત્ની નજર આગળ ખડી યર્ષ. તેણે કોઈને ૫ કશું નહિ આપવાનો નિર્ણય કરી પગ ઉપાડ્યો. પણ દરવાજા બહાર રાહ જોતી લેણદારોની લંગાર યાદ આવતાં રસ્તો બદલી લીધો. અને છાતી સમાજો કોટ ફેદી પાછાં રસ્તે પસાર.

થોડેક જતાં નજરે પીઠું પડ્યું. તે દિવસ યાદ આવતાં મગજ વધારે ભારે થયું. અને ‘લાવ એક પેગ ચડાવતો જાકે, એકાદ રૂપિયામાં તે શું દેવામાં લખવું જારે થવાનું છે,’ વિચારી પીકા તરફ વળ્યો અને દોઢેક રૂપિયાનું પાણી કરી ઘર તરફ નીકળ્યો ઘરમાં પેસતાં બાકીનો પગાર ઈરીના હાથમાં મૂકતાં બોલ્યો : ‘લે જોઈએ તો લૂગડાં સિવડાવ...ને જોઈએ તો પરજ મંડાવ.’ અને પછી દસતો દસનો ખાટલામાં પડ્યો.

પત્ની તેના પગ પારખી ગઈ, અને કંઈ કહે ને પડેલાં તો ઓટલા આગળ પતિના નામનો પોકાર કરતો પકાણુ સાંભળ્યો.

‘કાણુ છે?’ શંકરે પડ્યે પડ્યે પૂછ્યું.

‘તેરા આપ હૈ. સાલા પગાર લે કર છટક આપા ઓર શીર પડા પડા...’

શંકર સફળો બીજો ચર્ચ બહાર આવ્યો. બારણા આગળ આવતાં બોલ્યો : ‘પડાણુ બહુ એડી તેડી જવા દેજો, નહિ તો...’

‘કયા કરેગા સાલે?’ પડાણુ ચમકતાં બોલ્યો. ઘડીકમાં વિચાર આવી ગયો : ‘કહાં વો બકરી નૈસા શંકર ઓર કહાં ચે બાધ નૈસા!’ અને તેની આંખો પરથી કળી જતાં બોલ્યો : ‘સાલે દાડ પો કે મિગજ કરતા હૈ?’ કહી તેણે પણુ આંખ બદલી.

‘પડાણુ લો આ પાંચ રૂપિયા; બીજા આવતે પગારે આપીશ.’ શંકરની પત્નીએ કહ્યું.

પડાણુ પાંચ રૂપિયા લેતાં લેતાં કહ્યું : ‘ઠીક હે. ફીર તેરી બાત!’ અને માથોનો વરસાદ વરસાવતો ચાલતો થયો.

‘જા, જા...તારા જેવા તો ઘણામ રખડે છે,’ શંકર પાછળ ધૂરકતો હતો. અને પત્નીનો ધકલ્યો ઘરમાં જાય છે ત્યાં તો વાણિયો આવી પહોંચ્યો.

‘એ શંકર, ભક્ષા માણુસ હું ત્યાં દરવાજામાં વાટ જોતો બીજો...’

‘શું છે?’ શંકરે પાછા ફરી પૂછ્યું.

શેકને નવાઈ લાગી : ‘કેમ કાંઈ આમ? જાણે ઓળખતો જ...’

‘જા જા ઓળખવા વાળી.’ અને ઓટલા પર આવી પૂછ્યું : ‘શું કરવાનો છે? મારવો છે? ...એમ? જતો હોય તો જા નહિ તો ઓળખતો નહિ હોય. આ શંકરિયાને ઘણા દિવસ ફાસલાવી ખાધો છે!—’

પત્નીએ વળી શંકરને ઘરમાં ધકલતાં શેકને કહ્યું : ‘શેક, આ ફેરા તો કાંઈ નથી! પછીને પગારે તમને જરૂર આપીશું!’

‘નોકરી ન’તી ત્યારે તો આ શેક હતા ને આંજો હવે આપતાં ચૂંક આવે છે?’ શેકે ફરથી જ કહ્યું અને પછી શંકરની લાલછૂમ આંખો ન હોડી જતાં, પીક ફેરવતાં બોલ્યો : ‘કોઈ ચડાવીશ ત્યારે જ માનવાનો છે,’ અને ‘હાળી નફફટ જાત જોઈતા હોય ત્યારે તો પગે પડે છે ને...’ આમ બબડતા પંચે પડ્યા.

ત્યાર પછી તો બે ત્રણ ખીજા લેણુદારો પણુ આવી ગયા જેમને ગરજ અમાણુ સમજાવી શંકરની પત્નીએ રવાના કર્યા.

એક દિવસે શંકરને હાડ જરા કળતું લાગ્યું. મન કશુંક જાંખતું હતું. ‘એક રૂપિયો આપને, જરા થાક લાગ્યો છે!’ શંકરે પત્નીને કહ્યું.

‘કયાંથી લાવું?’

‘તને આખો પગાર આપ્યો તો ને,’ શંકરે કહ્યું.

‘તે આ ખાચો છે શું? દાણાવાળાને થોડાક આપ્યા; તુમારી હોટલ...’

‘મારે કશુંય નથી સાંભળતું. એક રૂપિયો આપ એટલે માત્ર કામ ...’

‘પણ હોય તો ને ?’

‘આટલો ફેરો આવ. આજ બહુ ઢાકી ગયો છું.’

પત્નીને દયા આવી, તેણે ઘરમાં નેઈ કુલડીમાં આવી રહેલા બે રૂપિયામાંથી બાર આના લાવી હાથ લ’ગાવતાં કહ્યું: ‘લો હજુ તો પગાર આડો દસ દન કાઢવાના છે.’ અને શંકરને ખુશ થતો નોઈ, પૈસા ન આપતાં બોલી: ‘પણ પછી કોઈ દન દાર ન પીએ એવો નિયમ લો તો આવું.’

‘નહિ પીયું જી.’

‘એ તો “શ્ચીનાળવાની મા ને દારડિયાની ના” એવું છે. એમ તો ન માનું, જળ મેલો તો ખરી વાત.’

શંકરે હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘તારા સમ ખસ.’

બોળી ગિયારી પત્ની કણુ માટે પલકાર્થ જીડી. અને પછી બનાવટી રોષ કરી પૈસા આપતાં બોલી: ‘લો, પણ ફરી ને પીધેલા બાબ્યા છે તો તમારી વાત છે.’

શંકર હસતે મોંએ ને નાચતે હેંચે આલતો થયો પીઠે.

*

એક દિવસ કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં પેલા પહેલા દિવસવાળા બોઈબિધે કહ્યું:

‘શંકર, કાંઈ ઊંટો પાણી થવા દે દોરત. ઘણા દનથી નથી મલ્યો.’

‘મન તો ઘણુંય થાય છે પણ પૈસા ક્યાં છે ?’ શંકરે હસીને કહ્યું.

ચોડીવાર કંઈક વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ચૂપ રહી પેલો બોઈયો: ‘એક રસ્તો છે,’ અને શંકરની આતુર દષ્ટિ નોઈ ઉમેર્યું: ‘પટેલ ડૂઝવર ખાસેથી ચાર રૂપિયા બાળે લાવી આવું.’

‘લઈ આવ જી.’ શંકરે ખુશ થતાં કહ્યું.

‘પણ ને લાઈ, પગાર પર તારે આપવાના; મારાથી તો આ ફેરા કાંઈ બને...’

‘સારુ હવે, જી તું લઈ તો આવ ? હું આપીશ.’ શંકરે દારના નામથી મોંમાં વળેલા પાણીનો ઘૂંટડો ગળતાં કહ્યું. અને રાતે દારમાં ચકચૂર થયેલા પતિને નોઈ પત્નીએ પ્રજીયું: ‘આ પાછો કોનો દન જીકયો ? તે દન ના કે’તા’તા ને અ.જ...’

‘ગત્ત હવે ખાવા કાઢ. તું કાણુ મને પૂજનાર ?’

‘ઘરમાં ખાવાના તો સાંસા પડે છે ને...’

શંકરનો મિનન જ ગયો. ‘જાની માની રે’ નહિ તો જીજીતી નહિ હોય હા—

‘એક તો દાર પીને ને કહીએ એટલે પાછા ફરે છે એ...’

‘તારી માની રાંડ મારું, ના કહું છું તોય પાછો લવારે ચઢી છે ?’ કહી શંકરે બેતણુ ધબ્બા લગાવી દીધા.

પત્નીએ ખૂણા સંભાળી રુદન આદ્યું.

શંકર ઘર બહાર નીકળતાં બોલ્યો: ‘રે તારાં જીજીનારને.’ સાક્ષી પાછી માથું પકવવા મંડી.’

એક દિવસ શંકરને ખુશમાં નોઈ પત્નીએ ખાવા પીરસતાં પીરસનાં કહ્યું: ‘તમે આ દારની લત છોડી દો ! આપણુ મરીજ મનેખને આ ન પાકવે.’

‘તે આ દસ દનથી કાણે હોઠેય અડાડ્યો છે, છોડી દીધેલો જ છે ને.’ શંકર બોલ્યો.
‘ગયે મહિને પાંચ રૂપિયાનો તો મારી જાણમાં પડેલો ને કાણે જાણે આ મહિને કેટલાં દેવાં કર્યાં છે.’ પત્ની બોલી અને પતિને ચૂપ જોઈ આગળ ચલાવ્યું : ‘એક બાણુ શેઠે દાવો માંડ્યો છે ને પકાણુનાય હજી તો વીસ રૂપિયા બાકી છે. અનાજવાળોય આ ફેરા તો કેટલું ક્યું’ ત્યારે...

‘તું કંટાળો ન આપ’ શંકર બોલ્યો.

‘પણ તમે ઘર પીતો છોડી...’

‘આજ રમ છે. એક રૂપિયો આપે તો છેલ્લેથી પીતો છોડી દઉં.’ કહી શંકર દસી રહ્યો—જાણે બાળક હસ્યું.

‘આ રહ્યું ધર, બોળીને લઈ જાઓ; હોય એટલા તમારા.’ પત્નીએ કહ્યું.

‘તો ક્યાંકથી લાવી આપ.’

‘હું ક્યાંથી લાવું? મને તો કોઈ એજાબતું ય નથી,’ પત્નીએ કહ્યું અને પાછી બોલી : ‘જાનામાના પેલું ને છેલ્લું’ કર્યા વગર જાયો? એના કરતાં તો કાંઈ ખાતા હો તો ય ગણુ દે. આમાં શું ભેડે છે?’

શંકર દસી પડ્યો : ‘એમાં તું શું સમજે?’ અને હાથ ધોતાં ધોતાં ઉમેયું : ‘એના ટેસ તો કોઈ જોર છે.’ અને પછી કપડાં પહેરી દારૂના નશાનો સ્વાદ યાદ કરતો બહાર નીકળ્યો.

‘શંકર, બે મહિના થયા તો ય, તે’ તો પેલા પટેલ શ્રાધ્ધવરના પૈસા નથી આપ્યા.’ પેલા કામદારે શંકરને કહ્યું.

‘આ ખમાર તો દોસ જોડો ગયો. હવે તો આવતે પગારે વાત.’ શંકરે કહ્યું.

‘એ નહિ ચાલે. બે મહિનાનો એક રૂપિયો બાજ, ને ચાર એ, એમ કરીને—’

‘પણ તું નહિ ગણાવે તોય હું જાણું છું’ પણ પાસે હોય તો આપું ને?’

‘તે તારી પાસે તો જન સુધે નહિ આવે,’ પેલાએ આંખ ફેરવી.

‘ત્યારે વેચાવા જાઉં?’ શંકરે પણ અવાજ બદલ્યો.

‘તને ખબર છે ને કે એ પૈસાનો આપનાર બાર માથાળો છે એ.’

‘એના જેવા તો કઈક દીકા ને તારા જેવા દલાલનેય જાણ્યું છું,’ શંકરે અકકડ થતાં કહ્યું. અને પેલાને વધારે ટટાર થતો જોઈ બોલ્યો : ‘જા જા દૂતરા, તું ને તારો શ્રાધ્ધવર થાય એ કરી લેજો.’

‘શંકર, પાછો પરતાઈશ હોં. મને તારા કરતાં તારાં બાળખવ્યાંની વધારે દયા આવે છે!’

શંકરથી તો જાણે ઠીક, પણ જાંટાપાણીથી રંગાયેલા તેના મગજથી આ દયા સહન ન થઈ શકી. તેને પેલાની જીભ ખેંચી કાઢવાનું મન થયું પણ આ કારખાનું છે એ જૂલો જાણ એટલે તે એજાબ નહોતો. તેણે ગુસ્સાને ગળી જતાં માતેલા સાંદશી નજર ફેંકતાં

કહ્યું: 'જા જા મરજર, ક્યાંય ચોળાઈ જઈશ ચોળાઈ।' અને પેલાને 'હી છે ત્યારે બતાવીશ' કહી જતા નેત્ર બોલ્યો: 'કેન્ને કહીએ એક પાઈ નથી આપવાનો.'

ચોડીવાર પછી પેલો ઇધર આવી પૂછવા લાગ્યો તેને પણ શંકરે એ જ તોલથી જવાબ આપ્યો: 'એક પાઈ નથી આપવાનો. તમારાથી થાય એ કરી લેજો, નહો.''

'તું દલુ મને નથી બોળખતો હોં કે.' ડાઈવરે કહ્યું. અને કમરે લાય રેકવી અડાપી બીજા રહેનાં ઉમેયું: 'તારા જેવા તો કઈકને મેં રસ્તે રૂઝવનાં કરી દીધાં છે.'

શંકર જાણ્યો દત્તો એ ડાઈવરને—એની સત્તાને, પણ અત્યારે શંકર શંકર. નહેતો: 'ખેલ, તમેય ન બૂલી જતા કે એ બધાથી આ શંકરીયો લુહી તફાનો માણસ છે. કાઠી મેલાવળે, પછી હૂંપ નેઉં છું કે કેવાક લેધિનું વ્યાજ ખાઓ હો,' કહી પાછો કામે વળ્યો.

ડાઈવર પણ શંકરની આંખ પડ્યો સમજી ગયો. અને અત્યારે કંઈ ન બોલતાં દાઢમાં ધાતતાં પીક ફેરવી મનમાં બગડ્યો: 'તું મ જોજો બડ્યા!'

વળને મદિને ડાઈવરે પોતાની લેણી રકમ જારોજાર કપાતી લીધી. શંકરે ચોપસ રૂપિયા ઉપર નજર નાખી ત્યાં તો પાછળથી કાઈએ બગાડ પર લાય નાખ્યો અને બાજુમાં લુએ છે ત્યાં તો પડાણી આંખોને હોલે પાટતે બેઠેલી નેત્ર. તાણટકે વીસ રૂપિયા આપી આસ લીધો તેણે બાકી રહેલી મૂડી પર વળી નજર નાંખી. બીજી બાજુ તેણે મુસીગતો અળી: મરુપું મળાય નહિ એટલું રેતું દત્ત. ઉપરથી દુકમનામું થઈ ગયેલા દાવાનું લોરંટ દત્ત. પાછળ એ જાળોકો અને પત્નીનું બૂખમું ટાળું. દત્ત આ બધું યાદ કરતાં શંકરનું મનજી મુગવાઈ ગ્રહ્યું અને એના જેવાની આતી આતી દાનશે મૂંઝ ઉઠેલાનાર પીકા તરફ દોરાયો. પીકામાં પેસનાં મોં મલકારી બગડ્યો: 'ચાર રૂપિયા થેર ન્દય એ શું માને વળી!'

શંકરે એ જાવડા અડાવ્યા તોય આજ રેતું મરજર દળતું નહેતું પડતું. તેણે વળી ત્રીજો જાટલો મંગાવ્યો. ન્દજે મન પર લેર લેતો દોષ એમ. અને પછી પેલા આ રૂપિયાનું પાણી કરી થેર આપ્યો. ઉંજરામાં પગ મૂકતાં જ પત્નીએ સંગમનામું: 'લોરંટ લાલો દમખાં જ ગયો.'

શંકરે દરયો—પેટ બરીને દરયો. તેણે કપાતી છત્રે કહ્યું: 'બોલાવ જા... બોલાવ.' વળી બડખડટ દડો પડ્યો. અને પાછો એકદમ ચુરસે થઈ જતાં બેઠો: 'બોલાવ પેલા...ખેલને. કહીએ.....કે શંકરીયો નેડે છે...ને પેલા પાણ્યને...વ...'

પત્નીને સમજ ન પડી કે પતિ બાળમાં છે કે બેજાનમાં. પાથેસો છે કે હાંસમેસો. તેણે ચુરસે થતાં કહ્યું: 'જાનામના અડખજુ ક્યાં વચર પડી શા!'

શંકરે ખાટલામાં ટટાર થતાં બેઠો: 'દ...દ...દ' શરિા ? ' અને પાછો એ મહાધવનાં પત્ની સહો લાકીને બેઠો: 'એમ કે...એમ, કે દ...દ...મેં વું.' અને મૂડી વાળનાં બોલ્યો: 'અ...ખી દુનિયા માસ પર લે...ર લેવા બેઠી છે. લેવા સ્ત્રી,

હું...ગાંડો નથી થયો. બધા જે મારા પર વેર લાગ્યું છે.' અને પાછા ખાટલા પર ઢળી પડતાં ઉમેર્યું: 'તોય આજ લગી તો શંકરીયો ડા...યો! કમરો ચઈ ને--'

હવે લવારો મેલો. છાના, માના સુઈ રેતા નથી ને,' પત્નીએ કહ્યું અને પછી સ્વગત બળાપો કરવા લાગી: 'ગાંડખાલું એક લક્ષણ એણું છે તે એ ય કાં તો પૂરું થાય!' એ બીચારી શું જાણે કે એ લક્ષણ મળ્યું હોત તો શંકર સુખીઓમાંનો સુખી હોત !

બીજો દિવસ સવારમાં શંકર જાગ્યો અને સાથે જ બાન થયું કે પાસે પૈ નથી ને લેણદાર આ વખત નહિ ધીરે.

તેને જે વર્ષ પરની બેકાર દશા આજ માઠ આવી. મિલને ભૂંગળે ભૂંગળે કુર્યો હતો, નજરે ચડે એવા શેઠ માત્રને કરગર્યો હતો, દિવસોના દિવસો શહેરનાં ચકલામાં પરસુરણ મળૂરીએ આવતા મળૂરોના પ્રદર્શન ભેગો ધોખ્યો હતો. એ બધું સાંભળ્યું. પણ લાંબે તો કોક કોક દન મળૂરીના પૈસા ય હાથ લાગતા, ને આ તો મહિને જતી વાત. શંકર આ પી પત્નીને કંઈ વાત ન કરતાં નોકરી પર જવા બેઠ્યો ત્યાં તો પત્નીને અવાજ આવ્યો:

પગારમાંથી શું.....'

એક પાઈ જે નથી વધી. બધાય પાછાણે આપી દેવા પડ્યા 'શંકરે પીઠ ફેરવતાં કહ્યું.

પણ તે ધરનો એટલો માંડ બીતરે છે ત્યાં તો વોરંટના શકન થયા અને પત્નીની આંખશું આંખ મીલાવી બાળકો પર એક દષ્ટિ દોડાવી મૂંગો મૂંગો આગળ થયો. શું કહે ! શું સોંપે ! શું સમજાવે !

કાચી જલમાં ગોડવાઈ ગયેલા પતિને મળવા આવેલી પત્નીએ કહ્યું: 'હું નંતી ના કે'તી ? આ બધું ય દારૂના બેસાનમાં કર્યું !'

'પણ એમાં તુકશાન ય શું થયું છે ?' શંકરે શીકકું હસતાં પૂછ્યું.

'દારૂ પીને એક જે વાર શેઠ સાથે ન લઢ્યા હોત તો આમાંનું કશું ય થાત ? ને નોકરી જશે એ વધારામાં; એમાં શું કમાયા !'

શંકરે પગ લંબાવતાં કહ્યું: 'જો, નોકરી તો ડ્યુમય જ હતી. ને શેઠના રૂપિયા ભરતાં ભરતાં તો હું, ને પાછળ આ છોરાંય મરી જત. તોય પૂરા ન થાત. એના કરતાં આ શું બોલું ?'

પત્ની અત્યારે દલીલ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોતી. તેણે આંસુ લોતાં કહ્યું: 'કોઈ પૈસાનું મીઠું આપે એવું હતું તેય આ જલમાં પડીને આબરૂ બોઈ. હવે કોઈ જરાય વરાવા કરશે ખરું ! એક પાઈ તું ય--' તે આગળ ન બોલી શકી.

'હું આબરૂનું તો નામ જ ન લેતી ! એણે જ આ ભૂંડા દાસ કર્યા છે.' શંકરે મેલીર લાવે કહ્યું અને પછી હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉમેર્યું: 'ને આ કાપદાના તો રૂઝ

પરતાપ-એમ કે મહિનો દા'ડો જે પડ્યે પાંચરે ખાવા મંદ્યુ એ સાંગમાં; આવો દન તો મારા આખા જીવમાં ય નથી લાગ્યો. જે કહી પોતાના લંબાયેલા અંગ પર એક નજર ફેરવી.

‘તમારે તો આરામ થયો. પણ પાછળ અમારી શી દશા થશે! કાઈ એટલેય-’ પણ તેના શબ્દો સિપાહીએ અધૂરા રખાવ્યા: ‘એ બાઈ, ચલ બહાર નીકલ, વખત હો ગયા!’

બાળકો સાથે પત્ની જીડી. પૂતળા જેમ પડેલા અને પાતાંજ જેતો હોય તેમ તાકતા પતિ સામે એક નજર નાખી લીધી. અને આંસુઓથી લિંબાયેલી જોડની એ જોંય પર આંસુ સીંચી એક થર વધારતી અને ‘આ દખ કોને કે'લું!’ એમ વિચારતી ચાલતી થઈ.

શંકરની નજર, અર્ધનગ્ન પત્ની અને નગ્ન બાળકોની પીઠ પર ચોંટી રહી.

કોર્ટમાં ન્યાયમૂર્તિ આગળ કરેલી આજ્ઞવતા યાદ આવી. ‘સાહેબ, શેકે તો મને સો રૂપિયા લખાવીને સાક જ આપ્યા છે!...’ પરંતુ શંકરને ક્યાં ખચર હતી કે શેકની જગમહેર સાક્ષી ભરતા સરકારી છાપ વાળા કાગળ આગળ તેની સંત્ય હકીકતો ગમે તેટલાં માથાં પટકે તો ય નિરર્થક હવું?

એક ભારે નિશ્વાસ સાથે તેણે ટૂંટિયાં વાળ્યાં. ચિંથરેલા પત્ની અને બાળકોનાં હાડપિંજર દેખાતાં બંધ થવા છતાંય જાણે તેની આંખો એમને જોઈ રહી હતી. તેને થયું: એમની કાઈ સંભાળ નહિ હો? પણ એને એ બાબતની તો ખાતરી હતી કે એકરોને મજૂરી આપવાનો કાયદો નથી તો પછી જુએ મરતાંને રોટલો આપવાનો કાયદો તો ક્યાંથી જ હોય! આ વિચાર સાથે એ નિરાધાર સ્ત્રી બાળકોને શેરીએ શેરીએ ભટકતાં અને જુખની બાગી પોકારતાં જાણે સાંભળી રહી. તરબોળ આંખોમાંથી આંસુ ટપકાવતાં અને એક ઘેરો શ્વાસ લેતાં બબ્બો: ‘ધન્ય છે કાયદાના ધડનાર તને ય કે ગુનેગારને રોટલો દોધો અને બેગુનેગારનો ઝૂંટવી લોધો!’

(પુષ્પિતામા)

સુણી મદન તણા કુવર્તમાન
કરતી વિલાપ વિશીર્ણુ દોડી ખાલા,
વિષુધ જીવન કેરું ભૂલી ભાન
હિમગિરિ ગર્ભ વિષે મહા કરાલા.

(ગાત્રી)

પામી ભેટ પતિની તે હતો નહિ જ ને હવે દેહધારી,
પણ પંકિત-દેહ નેવો ચિત્રવિદે ફલકે લીધો ઉતારી !

(દ્રુતવિક્ષિપિત)

સહિત બાળ્ય કહે સ્મરની સતી,
“ હૃદયનાથ ! તને શું ચ આ થયું ?
બળ વહી તુજ ક્યાંય બધું ગયું ? ”
કકલતી, કલતી ત્યમ કાંપતી :

(શિખરિણી)

“ વયોગે લહેરાતી સુણ મુજ તણો સાદ સદય !
પરીક્ષા પામેલા તુજ બલ તણી આમ વિદય :
હવે કોની સાથે હૃદય મુજ સ્થાપી શકીશ હું ?
અને કોને મારું વધુ સકલ આપી શકીશ હું ?

●(સ્મરોક્ષતા)

“ સુખનો ઉચિત કોલ દે કરેલા,
બાગમાં, તુજ તણા સિમતે ખીલેલાં
વેદના મુજ ઉરે અનેક રોષે;
શૂન્ય શેલ જ રહેલ રૂદ્ર કોષે ! ”

(સચ્ચરા)

ખાલી ખાલી સમાણી ફરસ પર પડી હાથથી મધખીના,
ખોદને રંગ તેનો; શશિચર સરખી આંગણે યા ઉપાને;

વીંધાયેલી શેરથી અગર વન મહીં કલાન્ત કોઈ મૃગીના,
જેવી, જેવી રહી તે તલ હિમનગનું યોવના એક સ્થાને.

(સ્થોદ્રતા)

અંગ અંગ લણી યાતના હતી,
રોમ રોમ મહીંધી થતી છતી;
તંગ ણંધ તનના વિદારતી,
વેગથી અનનુભૂત વાધતી !

(અનુદુષ)

રાખતી રોટ્ટી ઉરને ઉર સ્થાને મહાળજે,
જનાર નીકળી જાહે આ પળે યા ખીછ પળે !

(વિચારિની)

અટકે નહિ વેગ અધુનો,
નયનોથી સરતા કપોલ પે,
કમથી અભિપેક્ષતા સ્તનો,
પડતા ભૂમિ પરે ધીમે ધીમે !

(અનુદુષ)

જણાતું જ્ઞાનન આપું શાંતિ ભેદવ સેવતું :
બોલતું નહિ કે પંખી, પાંદડું નહિ હાલતું !

(પુષ્પિતામા)

પ્રલય સમયના પ્રકોપ જેવું,
દીસતું બધું ગ્રમન્તય ના જ જોવું :
હરિ કરગત કે ચિહાર છોડી,
દિરદ ચક્રે દરથી ન વૃક્ષ મોડી !

(અનુદુષ)

પશુઓ બધના માર્યા હતા ત્યાં જ ગયા કરી,
મહાકાલ તળી માયા એવી હા ! હતી વિસ્તરી.

(દુનવિચારિન)

નિરખતી નિજ નાય તળી દયા,
ન ઉપચાર તળી હૃદયે કથાં;
કમરી કમરી ગત સર્વ પ્રસંગને,
ઉન્નિદારક બોલતી વેળા એ :-

(પૃથ્વી)

“ થયો પ્રથમ લોકમાં તુજ પરાજય, પ્રાણુ ! આ,
હથા અતુલવી હતી નહિ જ મેં ય આવી કદા :
હું કેમ કરી સાંખશે, શરીર કેમ હું યે સહી !
સદ્યા વગર અન્ય નેહ ઉપચાર છે કે નહીં ?

(માલિની)

“ સુરપતિથી ય લ્યાદે આપણું કેલિ-સ્થાન,
સરલ, મુદિત દશે ગોષ્ઠિ-ગુંજે કદા ય ?
તરુણ વય સદાની થી જરાના સમાન,
અધિક અધિક, બહાલા, સાલશે સર્વદા ય !

(મંદાકાન્તા)

“ શી દેવોનીં વધુ સંકળતા માનવીથી, વહાલા ?
જો તેઓને પણ દિવસ છે ઠેલવા આમ ઠાલા !
આપે શાપો જરૂર જ વૃથા મૃત્યુને નિત્ય તેઓ,
માણે છે ને રસવિવિધતા માણતા ને ન દેવો !

(વસંતતિલકા)

“ છે તેમનાં દરદ ના અવધી વિનાનાં,
ને તેમના જળમ ના ન સમા ખીજના :
પામી મહા અમરજી થઈ દુઃખ આણું,
તે કેમ કેમ કરી પ્રાણ કહો સમાણું ? ”

(અનુષ્ટુપ)

ગાંધ્યો સ્મિત કરી કામ દેખાંતું સ્પષ્ટ ને હંતું,
સાપની કાંચગી જેવા દેહને દિવ્ય આપતું :

(શાર્દૂલવિકીરિત)

“ દે છોકી કરવા વિલાપ, રસિકે, યે સ્વસ્થ દેવોત્તમા :
લાગ્યું ને હંતું યુક્ત કાંઈ વિધિને સ્વીકાર્યું તે આપણું.
કે આધીન, કહે, નથી વિકૃતિને ત્રૈલોક્ય પ્રજાકમાં ?
છે નિર્માણ થયેલ ને પ્રથમથી તે અન્યથા ના બને.

(વાસસ્થોપજાતિ)

“ છે માહરો આ ન પરાજય, પ્રિયે !
કે ઓટ આનંદ તણી તહારા;

આકંઠ આ શાં તવ, દેવદારા ?
જેને નહીં આધિ ન આમય, પ્રિયે ।

“ ન યા નકામી સણિ, શોક-બહાવરી,
લઘ્યા વિના કારણ તેહનું ખરું;
ન દે, મુલદ્રે, મુખ સૌમ્ય તાહરું,
વ્યક્તીક રેણા થકી વ્યર્થ આવરી.

“ બાન્ધવતાં સેવ યદિ ત્રિલોકની,
શરીર આ હોય સમર્પણું પડ્યું,
શરીરનું સાર્થક છે થયું ધડ્યું ।
ન વા, હતી કીંમત શી ય તેહની ?

“ ક્યો મને મહાત અંહી ત્રિલોચને,
ક્યા પછી હાર કબૂલ એમની,
રહી પુરી શાળાં ભુક્ષિત જેમની :
ન બાણ્ણતી તે તું, અખાંડ યોવને ?

“ નિહાળી આ હાલતની મહીં મને,
ન જૂર બહાલી, નહિ જૂર બહાલી;
નાખી કરી અંતર છેક ખાલી :
કરી કરી વીનવતો દહું તને.

“ ઘટે નહીં આદરવી પ્રવૃત્તિ કે,
ક્યા વિના ખ્યાલ પુરો પ્રસંગનો;
સનેટી લે આ તું અમંગલક્રિયા :
કહે સુધન્ય, પ્રમદા । ન દો, ન દો । ”

(અનુદુષ)

“ મને ઘટિત ના લાગે ” કહે બેભાન શી રતી,

“ પ્રમાદે એકના શાને શિક્ષા બે સત્વને ધતી ? ”

(સિખરિણી)

“ ન લે શિક્ષા માની મુળદ વરને ” મનમથ કહે,

“ સહ્યું જેવી રીતે મુજ દમન નેં તેમ તું કહે :

હોતો છું હું બે કે ઘર સમ બળેલા તુજ કને,

ન સત્તા મૃત્યુની, દર થકી ચકે લેટી મુજને ।

આટલું તમે જાણો છો?

તમારા પહેલી વખતના અગર તો વધારાના ડિવિડેન્ડના વીમાનો ત્યારે પણ તમે વિચાર કરો ત્યારે આટલું તો તમે જરૂર આન રાખશો કે ક્રાઉન લાઇફની પોલિસીઓ તેની સહરતાથી તમને સપૂર્ણ સલામતી આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રિમિયમના દરો ઘણા ઓછા હોવા છતાં એની પોલિસીઓ મહિની અત્યંત હદાર ચોળનાઓથી ત્રણ વર્ષ બાદ ત્યારે તમે નાણાં ન ભરી શકો ત્યારે પણ તમારી પોલિસીઓ અનેક વર્ષો સુધી પૂરેપૂરી રકમ માટે જાળી રાખે છે. મોટા ભાગની હિંમરોમાં

પાંચ જ પ્રિમિયમે વીસ વીસ વર્ષ સુધી વીમા ચાલુ રહે છે અને એ સમય દરમિયાન અવસાન થાય તો ન હરણેલાં પ્રિમિયમો બિલકુલ બાદ કરવામાં આવતાં નથી. તમારી હિંમરની વિગતે માટે નીચેનું કુપન ભરી મોકલાવો તો ? તમને એથી જરૂર જ લાભ થશે.

અસહયામત-
ડાહર

૩૮,૫૮૮,૦૬૬.૨૬

ચાલુ વીમા
ડાહર

૨૦૩,૩૩૬,૬૬૫

ક્રાઉન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

કિંદની વડી ઓફિસ:- ૧૨, રામપાર્ટ રો, કોટ,

મું બ ઈ

કુપન	
ધી ક્રાઉન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કું.	
૧૨, રામપાર્ટ રો, કોટ, મુંબઈ.	
વહાલા સાહેબ,	
મારો હિંમર	વર્ષ છે.
હું તમારી ચોળના પસંદ પડે	
તો વાર્ષિક પ્રિમિયમ રૂ.	
ભરવાનું વિચારી રાખીશ. આપનું	
સાહિત્ય મોકલશે.	
નામ	
સરનામું	
[મ]	

Wise Men Insure: With "Crown Life"

“ પ્રભાવ આપણે યથે વિશેષમાં યુગે ઠળિ,
 પ્રજા વિશે પહેતી જૂઝ નિદગી. ઉતાવળી :
 કરી વિચિત્ર પેર યુદ્ધ કંઠે ભેશું આપણે,
 વિનાશના વિપાકમાં જવા લઈ સહૂય ને !

(હપમનિ)

“ યદ્યથ લોકતા હું યથે તું ભોગ,
 સંદર્ભ ને સાહસનો મુયોગ !
 મારો યથે જ્યાંય પ્રવેશ, ખ્યારી,
 સત્તા રહેશે ફરી ત્યાંય તારી.

(વસંતવિહાર)

“ સાથે લઈ જઈશ હું તુજ સૂક્ષ્મ દેહ,
 આરોપવા સ્થળ વિશે જ્યાંહીં છે મુલેહ :
 ને એમ ભોગવીશ નિત્ય તને હું નાર
 જે જાણશે ન જગતા ઇતિહાસકાર ! ”

(અનુક્રમ)

“ નિપાત દેહનો. મારી ભલે આંહી જણાય છે,
સૌભાગ્ય, રમણી ! તારું સુરક્ષિત છતાંય છે.

(હરિણી)

“ શું ય હું સમજાવું, ઓ વહાલી, અવાજથી એકલા ?
અભિનવ વર્યો સિદ્ધિ આળે; અપૂર્વ વળી કળા
રહી વીંટી, મને ચોખાસેથી સુવંદ, સુખાવહા :
કદી અકળ ના જાતાં કાર્યો પ્રયત્ન તણા મહા !

(અનુક્રમ)

“ જાણું છે તું, ત્રિભુવને કોઈનો હર ના મને :
માહરો હર છે જો કે, પ્રદા, વિષ્ણુ, મહેશને !

(ઈન્દ્રવજ્ર)

“ કોણે કહ્યું કે હું હતા હણાયો ?
ના કામ છે કોઈ થકી જિતાયો :
સ્વીકારીને કાર્ય સ્વભાવ જેવું,
મેં મેળવ્યું નામ ‘અનંગ’ એવું !

(મંદાકિન્તા)

“ જે સ્થાનોમાં હતું સુજ થકી ના પ્રવેશાતું ખેલાં,
થાવા ત્યાં દાખલ મળ્યું મને છે નવું જોમ હાલે :
ચોળીઓમાં પ્રથમ, ભવના પ્રીતિયુક્ત પ્રભાવે
કાર્યો જે દુષ્કર અતિ હતાં તે ધયાં છેક સ્હેલાં.

(પંચચામર)

“ કરીશું કૃય આપણે, કૃપા થકી મહેશની,
વસુધરા વિષે, લઈ સહાય એક અન્યની :
રમીશું હાર છતની અસંખ્ય ગાણ્યો ત્યાંહાં,
હશે તને ન જ્યાહરે, વરાકિ, ચેત સ્વર્ગમાં.

“ પ્રભાવ આપણે ધશે વિશેષમાં યુગે ઠળિ,
 પ્રજા વિશે વહેતી જૂન જિંદગી. ઉતાવળી :
 કરી વિચિત્ર પેર યુદ્ધ ઈંક લેશું આપણે,
 વિનાશના વિપાકમાં જ્યાં લઈ સહુય ને !

(ઇપિકતિ)

“ થઈશ લોકતા હું ધશે તું ભોગ,
 સાંદર્ય ને સાહસનો સુયોગ !
 મારો ધશે જ્યાંય પ્રવેશ, ખ્યારી,
 સત્તા રહેશે ફરી ત્યાં ય તારી.

(વસંતવિહાર)

“ સાથે લઈ જઈશ હું તુજ સૂક્ષ્મ દેહ,
 આરોપવા સ્થળ વિશે જ્યાંહીં છે મુલેહ :
 ને એમ ભોગવીશ નિત્ય તને હું નાર
 જે જાણશે ન જગના ઇતિહાસકાર ! ”

ઉનાળાની રાત્રિ હતી. પવન વરસાદ લેવા ગયો હોય તેમ ક્યાં ચે દેખાતો નહિ. તાપથી તપેહું દેવેન્દ્રનું શરીર કઠ્ઠી આકૃળવ્યાકૃળ થતું હતું. નિદ્રા માટે જોઈતી એકાગ્રતા મેળવવા તેનું મગજ મથતું, પણ ભૂખ્યા મજૂરો પાસે પરાણે કામ લેતાં તેઓ ઉચ્ચરાર્થ જાણે તેમ તેના જ્ઞાનતંત્ર ઉચ્ચરાર્થ જતા. પત્નીના કામળ હસ્તના સ્પર્શ વિના તેઓ ઠંડા નહિ પડે એમ માની તેણે પયારી સજી. બારી પાસે પડેલી આરામખુરશી તરફ તે ચાલ્યો, અને પત્નીના પાછા આવવાના રસ્તા ઉપર દૃષ્ટિ ઠેરવી બેઠો.

પવનના આભાવે ગુંગળાઈ મૃત્યુ પામ્યો હોય તેમ રસ્તો નિર્જીવ હતો. બધે અધકાર છવાઈ ગયો હતો. અગિયાર વાગવાની તૈયારી હતી. સર્વનાથ પછી શોકમાં પડી હોય તેમ કુદરત સ્થિર હતી. આ ચાતાવરણે દેવેન્દ્રનું તપેહું મગજ સહન કરી શક્યું નહિ. પત્ની માટે તે અધીરો બનવા લાગ્યો. હજી સુધી તે કેમ ન આવ્યા ?-તેને શું થયું હશે ?-તે શું કરતી હશે ? લાંબી નજરે રસ્તાને તે જોઈ રહ્યો, રસ્તા ઉપર રહેતા કાઈ એરી જુલે તેનામાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ, તેનામાં અચાનક એક જાતનો શય વ્યાપવા લાગ્યો.

એક વરસ ઉપરની વાત છે. તે વખતે વીરબાલા અને દેવેન્દ્રનું લગ્ન જાહેર થયું હતું. એ લગ્ને લોકોમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યું હતું: એક જનજમાન, યૌવનથી યતનગતી બાલા એકાંત-પ્રિય, વિદ્યાવિભારીને. શા કારણે પસંદ કરે ? આ પસંદગીના લગ્ન પાછળ શાને પસંદગી અપાઈ હશે ? કે પૈસાદાર લોકોને એ એક તરંગ હશે ? પણ દેવેન્દ્ર અને વીરબાલા પસંદગી બાબતે મોઢસ હતાં, એકે રૂપને મહત્વ આપ્યું હતું, બીજાએ જુદાને મહત્વ આપ્યું હતું. તેઓ જાણતાં હતાં કે બંનેના સ્વભાવ અને શોખ જુદા છે. પણ પાછળથી પોતાને અનુકૂળ બીજાને બનાવી લેવાશે એવી આશાએ લગ્ન યથાં હતાં.

નવપેરિણીતે દંપતી માફક તેમણે થોડા દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા. પ્રેમની નવીનતા એાછી મેઈ જતાં તેમને જીવનમાં બેન્દર સંભળાવા લાગ્યા. બીજાને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા ચત્રો યવા લાગ્યા. શરૂઆતથી બંનેને નિષ્કળતા મળી. લગ્ન કરવામાં થએલી ભૂલોને તેઓને ખ્યાલ આગ્યો. એકાબાઉ વર્ગનાં પતિપત્ની તરીકે તેમને લગ્ન નિષ્ફળ જણાયા. પોતાના કુખનું કારણ બીજાને માનવા લાગ્યાં. ધીરે ધીરે, તેઓએ એક બીજાને સહચાર એાછી કર્યો.

વીરબાલાને મિત્રો હતા. લગ્નથી અસંતોષી બન્યા પછી હૃદયના આધાસન માટે તેણે એક મિત્ર સાથે સહવાસ વધાર્યો હતો. દેવેન્દ્રનું જીવન થએલું મન વીરબાલાને મિત્ર સાથેના સંબંધને ચંકાથી જોતું. કટાક્ષથી કે જૂખ મારીને કે માથું કુખાડીને તે સંબંધ સામે વિરોધ દર્શાવતો અને મિત્ર તેને ત્યાં આવતો ત્યારે આડકતરી રીતે એાછી રાખતો.

વીરબાલા તેની દૃષ્ટિ સમજી ગઈ હતી. પોતાના શીલ ઉપર પતિ વહેમાવ છે જાણી તેનું સ્વમાન બચાવું તેને રીસ ચડી: તેણે મિત્રને મળવાનું બંધ કર્યું, પતિ સાથે ચાલકી, અને બગલાના એક અવડ ઓરડામાં પડી રહેવા લાગી. તેના આ વર્તનમાં દેવેન્દ્રને સ્ત્રીચરિત્ર દેખાયું. અને લાગ્યું કે રાખના એાછા નીચે પોતાને તે છેતરી રહી છે. જુદી સર્થ રાત્રે મિત્રને નો મળતી હોવી જોઈ એ. સંકિત પતિની માફક એ પત્ની ઉપર એાછી રાખવા લાગ્યો. દરેક રાત્રે દસ વાગ્યાં પછી એ એનાં શયનખંડની બારીએ બેસતો અને મિત્રના બગલા તરફથી તેના બગલા તરફ આવતા રસ્તા ઉપર એાછી રાખતો.

આમ બે માસ વહી ગયા. ઉઝગરા વેડી, ફિકર કરી, લોહી બાળી દેવેન્દ્ર ચાકચો, પણ મિત્ર આવતાં પકડાયો નહિ. તેનું ઝેર ઝોણું થવા લાગ્યું. ધરમાંની અગવસ્થાથી તે કંટાળ્યો હતો. પનિપત્નીનું નાટક નોકરો લાંબો વખત દેખે તે ઠીક ન હતું. પત્ની ઉપર વહેમાવા બદલ હવે તે પરતાવા લાગ્યો. એક દિવસ, વીરબાલા માસે જઈ તેણે માણી આગી. માણી મળી. ત્યારથી તેઓ સલાહસંપથી રહેવા લાગ્યાં.

આજે મિત્રને ત્યાં જમણુ હતું. દેવેન્દ્ર તાવથી પીડાતો હોવાથી જમણુમાં ભાગ લેવા ત્યાં જઈ ચાકચો ન હતો. વીરબાલા એકલી ગઈ હતી. અગિયાર યજ્ઞ ગયા પણ તે પાછી આવી નહિ. રસ્તા ઉપર આંખ રાખી તેના આગમનની રાહ જોતાં, છ માસ ઉપર પોતે કેવો એ જ રસ્તા ઉપર ચોકી રાખતો હતો તે દેવેન્દ્રને યાદ આવ્યું. તે વખતે અનુભવેલી ફિકરચિંતા તે અનુભવવા લાગ્યો. તેના જૂનો વહેમ જાગૃત થયો. વીરબાલાને એકલી જવા દેવા માટે હવે તે પરતાવા લાગ્યો. તેનું મન તરૂં વિતરક કરવા લાગ્યું. મહેમાનોને વિદાય કરી મિત્ર વીરબાલા સાથે રંગરાગ તો નહિ કરતો હોય ? ઓળખતને કાણુ સમજી શક્યું છે ! એક સાથે ફેટલાએ પુરુષને રીઝવતી ઓઝોના દાખલા ઇતિહાસમાં ક્યાં નથી ! તેની આંખમાં મીઠું નાખી બંનેએ સંબંધ ચાલુ રાખ્યો હોય તો કોણુ જાણી શકે ? નક્કીથી, બંનેએ તેને મૂર્ખ બનાવ્યો છે. તેણે મિત્રને ત્યાં જાનામાના જઈ આ બાબતની ચેકસાઈ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

તેની તાવની નબળાઈ ચાલી ગઈ. તે કપડાંના કપાટ તરફ ચાલ્યો. ચાંપ દગાવી દીવો કર્યો. આખા ખંડની સીંચેમાં પ્રકાશથી છવ આગ્યો. તે ઉતાવળથી કપડાં બદલવા લાગ્યો. કપડાં બદલતાં તેની નજર દીવા સામે ટાંગેલી એક છબી ઉપર પડી. છબી વીરબાલાની હતી. પરંતુ તરફ તાકતાં રસ્તે જનારને ઠોકર વાગે અને તેની સાન ઠોકણે આવે તેમ તે છબી જોતાં દેવેન્દ્ર સ્વસ્થ બન્યો. તેને લાગ્યું કે પોતે સાહસકૃત્ય કરી રહ્યો છે. આવી સ્વમાનવાળી, ટેકીલી, ધરખુણુ પત્ની ઉપર વહેમાઈ તેની પાછળ તપાસ કરવા જવું એ ધેલજા છે !..... અને પોતે હજી તેની ઉપર વહેમાય છે એમ તે જાણુશે ત્યારે શું થશે ! ફરીથી એ બજાપાના દિવસો શરૂ થશે ! નોકરોને મૂકતું નાટક જોવા મળશે ! મહામહેને મેળવેલી ધરની સાંતિ ચાલી જશે ! તેણે ન જ જવું જોઈએ.

તે કપડાં પહેરતાં અટકી ગયો. તેણે પહેરેલાં કપડાં કાઢી નાખ્યાં, હતો તે સન્નિતો પોચાક પહેરી લીધો, અને દીવો બજાવી નાખી આરામખુરશી પર જઈ બેઠો. પાએક કલાક પસાર થયો પણ કોઈ આવતું દેખાઈ નહિ. દેવેન્દ્રમાં પેટેનું બૂત સળવળવા લાગ્યું. તેને ઓટવા દેવેન્દ્રે વલ્લ કર્યો પણ તે નીકળ્યું નહિ, અને ધ્રુધવાવા લાગ્યું. દેવેન્દ્રને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી તે રસ્તો જોવા કરશે ત્યાં સુધી તે તેને ઊંડો નહિ. તેણે આરામખુરશી છોડી પથારીનો આસરો લીધો.

ઠેલો સમય તે જીંધ્યો તેના ખ્યાલ તેને ન રહ્યો. અચાનક તેના હાથને કોઈના હાથનો સ્પર્શ થતાં તે ઝગડી જાગૃત બન્યો. તેણે આલુઆલું જોયું, પણ પોતાની આંખને ખરી માની ચાકચો નહિ તે જોતો હતો મિત્રના બોજનખંડના દારૂ. મિત્રના મહેમાનો વિરિમન બની તેને જોઈ રહ્યા હતા ! તેના હાથ પકડનાર તેની પત્ની વીરબાલા હતી. તે તેને દીવાનખાના બહાર-લઈ જતી હતી.

“તમે કેવા છો !” બોળતી મહેમ દૂર ગયાં એટલે કપડાંબધાં સ્વદે વીરબાલા બોલી

“કમ !—શું છે ?” માત્રા બની દેવેન્દ્રે સામું પૂછ્યું.

“શું—શું છે !—તમને આવી રીતે, આ વખતે આવતાં સકાચ થતો નથી ?”

દેવેન્દ્ર સડક બની ગયો. “ સંક્રાય શાનો ?—હું ક્યાં આવ્યો છું ?—પતંગમાં સતો હતો અને અત્યારે અહીં ?—આ સ્વપ્ન તો નથી ? ”

“ સ્વપ્ન શાનું ? ” વીરબાળાની નજર દેવેન્દ્રનાં કપડાં પર પડી, તેણે તેની આંખો તરફ જોયું : “ એરે, તમને આમ કેમ છે ? તમારાં કપડાં રાતનાં સૂતાનાં છે ? તમારી આંખો આવી કેમ ? તમને શું થયું છે ? તાવનું થેન ચઢ્યું છે કે શું ? !.....અરેરે, મૂર્છા, મને પહેલેથી-આટલું ન સૂઝ્યું અને હું અહીં આવી ! ” તે લગભગ ફસાઈ પડે છે.

દેવેન્દ્ર એકદમ શુદ્ધિમાં આવ્યો. તેને વસ્તુસ્થિતિને ખ્યાલ આવી ગયો. તેણે વીરબાળાને હાથમાં લીધી. “ નહિ ! નહિ ! વીરુ ?.....એમાં કંઈ શોધ કરવા જેવું નથી. મને તાવ નથી, જો. એ તો સ્વપ્નમાં હું અહીં આલ્યો આવ્યો. એવું કોઈ વાર થઈ ગયે માણસને. હો આલ, આપણી વાત વધુ ચર્ચાવ તે પહેલાં મિત્રાનું કુતૂહલ સમાવી દઈએ. ”

સ્વસ્થ બની અને દીવાનખાનામાં આવ્યાં. “ મને માફ કરશો, ” મહેમાનોને ઉદ્દેશી દેવેન્દ્ર બોલ્યો. “ તાપ ખૂબ લાગતો હતો, તાવ હતો નહિ એટલે જરા બહાર ફરવાની ઈચ્છા થઈ. ફરતાં ફરતાં અહીં જ આવી જવાયું. કપડાં બદલ્યા વિના આવ્યો એટલે અંદર આવતાં સંક્રાય થતો હતો. થાક લાગ્યો છે, તાવ ચઢશે એવી બીક લાગે છે, એટલે રાકાયા વિના જઈશ. સાથે વીરુને લેતો જઈ છું. ”

તેઓ રસ્તા ઉપર આવ્યાં. દેવેન્દ્રનું મન બલ્લા દરતું હતું. જે નવું કરવું તે થઈ ગયું ! વહેમ કેવી ખરાબ વસ્તુ છે ! અને વીરબાળાના મનનું સંમાધાન થયું ન હતું, મનના આશમ માટે તેણે નિખાલસ થવું નેઈએ.

થોડું ચાલ્યા પછી દેવેન્દ્ર બોલ્યો : “ તારા મનમાં ખૂંચ રહી છે. તારે મારી શરમની વાત સંભળવી હોય તો સંભળ. આજે રાત્રે જેલો જૂનો વહેમ ફરી જાગૃત થઈ આવ્યો. તારી બધી સારી આખતો યાદ કરી તેને દબાવી સૂઈ ગયો. પણ ઊંઘમાં તેણે જોર કર્યું અને હું સ્વપ્નમાં ચાલી ત્યાં આવ્યો. ”

“ હવે તમે તે વાત બૂલ્યા નથી ? ” એકદમ વીરબાળામાં રોષ દેખાયો. “ ફરીથી એકલી કહી બહાર નહિ નીકળું ! ”

“ તું રીસા ના. હું કંઈ જાણીનેઈને યાદ કરું છું ? !.....રસ્તો, અંધકાર, તમેહું મગજ એ બધાંએ બેસું થઈ તેને જાગૃત કર્યો, એમ હોય તો જો મારી આંખમાં છે જરા પણ તેની નિશાની ? આવા એકદમ પ્રસંગ થાય એટલે જો જરા જેવો રહ્યો હોય તો તે પણ નાખૂદ થાય. ”

વીરબાળાએ દેવેન્દ્રને આવો નિખાલસ અને પ્રેમાળ કહી જોએલો નહિ. ખરેખર, તે સાચો પ્રેમી છે ! તેની માંદગી વીરબાળાને યાદ આવી. ચોતાના રોષ માટે તે પસ્તાવા લાગી. દેવેન્દ્રની નજીક જઈ તેના ખભા પર હાથ મૂકી તે બોલી : “ વહાલા, એ બધું બૂલી જઈ જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ આપણે ત્રિસર જિંદગી શરૂ કરીએ. તમે હવે મન ખાળશો નહિ. મને આની રીસ નથી. ”

જવાબમાં દેવેન્દ્રે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો; અને બંને એક બીજને ટેકવી ચાલવા લાગ્યાં.

પાછલી રાતનો ઠંડો પવન શરૂ થયો હતો. નિરવ શાંતિ હતી. પૂર્વમાં યુક્તો તારો પ્રકાશી રહ્યો હતો.

ચી

નના પાંચ પૌરાણિક બાદશાહેનો અમલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૫માં પૂરો થયો ગણાય છે. ત્યાર પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૬૬ સુધી દિયા કે શિયા વંશનો અમલ ચાલ્યો. એ વંશનો છેલ્લો રાજા ભારે લુલ્લભી નીકળતાં લોકોએ બળવો કર્યો અને તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો. બળવાનો આગેવાન ટાંગ ગાદીએ આગ્યો. એ શેંગ વંશનો હતો. એ વંશે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી એ વંશમાં પશુ એક નરાધમ પાડ્યો અને તેણે અને તેની કૂર, દુસચારી રાણી દીકરીએ પ્રગતને પીડવામાં કાઈ વાતની કમીના રાખી નહિ એટલે તેની પોતાની પ્રગતે અને ગહારના રાજ્યએ મળી તેના મહેલને સગમણી મૂક્યો અને એ રાજ્ય ત્રણે તેમાં પડીને મરણ પામ્યો. એના મરણ પછી ચાઉ વંશની શરૂઆત થઈ.

એ જમાનામાં ચીનમાં રાજ્ય પોતે જ ધર્માધ્યક્ષ પણ લેખાતો હતો અને યજ્ઞ કરવાનો એને જ અધિકાર હતો. આખા રાજ્યમાં નાના નાના સામંતો ખૂબ વધી ગયા હતા અને બાદશાહની સત્તા ઘણી ઘટી ગઈ હતી. હેઆંગ-હો અને યાંગસે કયાંગ એ બે નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં તે વખતે લગભગ પાંચથી છ હજાર નાનાં રાજ્યો હતાં. આમાં દસ બાર મોટાં ગણાતાં રાજ્યો જ સત્તા ભોગવતાં હતાં. આ રાજ્યોના માંહેમાંહેના અધિકારીઓ તો ચાલુ જ હતા, ઉપરાંત ઉત્તરમાંથી અને પશ્ચિમમાંથી હજુ લોકોના હુમલા પણ થયા કરતા હતા.

આવા સમયમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં એક ઉમરાવને ત્યાં કુંગ પુ ત્રેતો જન્મ થયો. તે વખતે એના પિતાની ઉંમર સિત્તેર વર્ષની હતી અને ત્રણ જ વરસ પછી તેનું અવસાન થયું. આમ નાનપણમાં જ પિતાનું અવસાન થવાથી એ બાળકને ઉછેરવાની અને ફળવવાની બધી જવાબદારી માતા ઉપર આવી પડી. બાલ્યવામાં એ ખૂબ કાળજીવાળો હતો અને નિરાળેથી આવ્યા પછી માને એ ધરકામમાં પણ મદદ કરતો. આમ નાનપણથી જ ધરનો બોળે ઉઠાવવામાં ભાગ લેતો થયો એટલે એનામાં ગંભીરતા આવી ગઈ.

એને શરૂઆતથી જ ધનુર્વિદ્યાનો અને સંગીતનો શોખ હતો એટલે એ બંને વિદ્યા એણે સારી રીતે શીખી લીધી. સંગીતનો તો એને એવો હંદ લાગ્યો હતો કે મોટપણે એક વાર કાઈ જગ્યાએ સરસ મધુર સાંજબળા પછી એનું મન એટલું તો પીગળી ગયું હતું કે એણે ત્રણ માસ સુધી માંસાહાર જ છોડી દીધો હતો.

આગળીસ વર્ષની વયે એનું લગ્ન થયું. કેટલાક કહે છે કે તેનીસ વર્ષની વયે એણે પત્ની સાથેના સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો, પણ એ વાત ખખા સ્વીકારતા નથી. એ પત્નીથી એને બે પુત્રી અને એક પુત્ર એમ ત્રણ બાળકો થયાં હતાં.

લગ્ન થયાં કે તરત જ એણે એક સરદારને ત્યાં અંકરીની નોકરી સ્વીકારી લીધી. પાછળથી એણે બગીચાની અને રોડોની દેખરેખનું કામ સ્વીકાર્યું. પોતે ખૂબ જરીજ રહી

એટલે એને આવાં કામો કરવાં પડતાં હતાં, પણ જે કામ કરવું તે ખૂબ ચીવટ અને કાળજીપૂર્વક કરવું એ એનો સ્વભાવ જ હતો.

એના જેવા વિદ્યા વ્યાસંગીને આવું કામ ન ફાવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આથી ત્રણ જ વરસમાં એણે આ નોકરી છોડી દીધી અને પોતાની બાવીસ વરસની ઉંમરે એણે શાળા ખોલી શિક્ષકનું કામ શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં તો એની પાસે ખૂબ થોડા વિદ્યાર્થીઓ આવતા, પણ થોડા સમયમાં જ એના શિક્ષણની કીર્તિ ચારે કોર ફેલાઈ અને જ્ઞાનપિપાસુ ભુવાનો અને રાજ્યનીતિ અને સદાચારના નિવાસુઓ એને સ્થાં ભેગા થવા લાગ્યા. શિષ્યોમાં એ ગરીબ તવગરનો કદી ભેદ કરતો નહિ. જે એને હગલાખંધ પૈસા આપતા તેને પણ એ ભણાવતો, જે એને થોડા પૈસા આપતા તેમને પણ એ ભણાવતો અને જેઓ કશું ન આપી શકે એટલા ગરીબ હતા તેમને પણ એ જણાવતો. પણ જે વિદ્યાર્થી ભણવામાં ચીનટવાળો અને પરિશ્રમી ન હોય તેને એ રાખતો નહિ. એ કહેતો હું વિપયનો એક પાયો સંમળનું અને બાકીના ત્રણ જે વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે ન સમજી લે તેને હું ફરી સમજાવતો નથી. શિક્ષણમાં એ કાબૂ, સદાચાર અને સંગીતને પ્રાધાન્ય આપતો. એ કહેતો માણસનું ચારિત્ર્ય કાબ્યથી ઘડાય છે, આચારથી વિકસે છે, અને સંગીતથી પૂર્ણિતાને પામે છે. એણે પોતાની નિહંગી દરમિયાન એકંદરે ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવ્યા કહેવાય છે. એમાંથી લગભગ પોણાસો જેટલાં તો પાછળથી મોટા વિખ્યાત અમલદારો અને વિદ્વાનો નીવડ્યા હતા.

એ વર્ષે ૨૪-૨૫ વર્ષના થયો ત્યારે એની મા મરણ પામી. એણે તેને પોતાના પિતાની સાથે જ દફનાવી. એને પોતાની માતા પ્રત્યે ખૂબ ભક્તિ હતી એટલે એને થયું કે હું તો ગમે ત્યાં બંટકતો રહીશ. ગમે ત્યારે અહીં આવું તો પછી મારી માતાની કબર હું શી રીતે પારખીશ. એમ વિચારી તે વખતે રિવાજ નહોતો. છતાં કબર ઉપર કંઈક અચૂતર કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો અને ત્યાં એક મિનારો ચણવા માંડ્યો. એ કામ પૂરું કરવાનું પોતાના શિષ્યોને સોંપી તે ઘેર ગયો. શિષ્યો ખૂબ મોડા ઘેર પહોંચ્યા. આટલું બધું મોડું થવાનું કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, અમે મિનારો ચણતા હતા તેવામાં વરસાદનું સખત ઝાપટું આવ્યું તેથી આખો મિનારો તૂટી પડ્યો એટલે અમને વાર થઈ. આ સાંભળી તે રડી પડ્યો. એણે પૂરા સત્તાવીસ મહિના સુધી વિધિપૂર્વક માતાના મરણનો શોક પાળ્યો. મોકની અવધિ પૂરી થયા પછી બીજા પાંચ દિવસ થીત્યા ત્યાર પછી એણે પોતાની વહાલી વાંસળી વગાડવા હાથમાં લીધી. પણ એ વગાડવા ગયો ત્યાં તો એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને એ વગાડી ન શક્યો.

એ બ્યારે ઝોગણુત્રીસ વરસનો થયો ત્યારે એણે સંગીતનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. અને એ સંબંધે જે કાંઈ પ્રાચીન પુસ્તકો મળે તે મેળવીને સંગીતની પ્રાચીન રંપડાનો એણે તલ્લરપરી અભ્યાસ કર્યો. આને માટે એ વ્યાસપાસનાં રાજ્યોમાં પણ ગયો. એ વર્ષે પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં અંધાધૂંધી પ્રવર્તતી હતી. ત્યાર પછી પાસેના ત્સી રાજ્યમાં લાગી ગયેલો હતો એટલે કુંગ પુરેએ પણ ત્યાં જ વાળો વિચાર કર્યો. પોતાના ત્રણ ચાર શિષ્યોને લઈને એ નીકળ્યો. રસ્તામાં એક પર્વત ઠાગળથી પસાર થતાં એણે એક બાઈને કબર આગળ ખેસીને રડતી જોઈ અને એક પ્રથમે તપાસ કરવાં મોકલ્યાં. બાઈએ કહ્યું : “મારા સસરાને એક વાંધે અહીં મારી નાખ્યા તો, મારા પતિને પણ—અને અત્યારે મારા પુત્રની પણ એ જ દસા થઈ છે.”

ચી

નના પાંચ પૌરાણિક બાદશાહોનો અમલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૫માં થયો ગણાય છે. ત્યાર પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૬૬ સુધી દિવા કે ચિવા વંશનો અમલ ચાલ્યો. એ વંશનો છેલ્લો રાજા ભારે જીલમી નીકળતાં લોકોએ બળવો કર્યો અને તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો. બળવાનો આગેવાન ટાંગ ગાદીએ આઘ્યો. એ શેંગ વંશનો હતો. એ વંશે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી એ વંશમાં પણ એક નરાધમ પાડ્યો અને તેણે અને તેની દૂર, દુરાચારી રાણી દીકરીએ પ્રગ્નને પીડવામાં કાઠ વાતની કમીના રાખી નહિ એટલે તેની પોતાની પ્રગ્નએ અને ગ્રહારના રાજાએ મળી તેના મહેલને સળગાવી મૂક્યો અને એ રાજા ગતે તેમાં પડીને મરણ પામ્યો. એના મરણ પછી ચાઉ વંશની શરૂઆત થઈ.

એ જમાનામાં ચીનમાં રાજા પોતે જ ધર્માધ્યક્ષ પણ બેખાતો હતો અને યજ્ઞ કરવાનો એને જ અધિકાર હતો. આખા રાજ્યમાં નાના નાના સામંતો ખૂબ વધી ગયા હતા અને બાદશાહની સત્તા ઘણી ઘટી ગઈ હતી. હોઆંગ-હો અને યાંગસે ક્યાંગ એ બે નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં તે વખતે લગભગ પાંચથી છ હજાર નાનાં રાજ્યો હતાં. આમાં દસ બાર મોટાં ગણાતાં રાજ્યો જ સત્તા ભોગવતાં હતાં. આ રાજ્યોના મહિમાઢોના અધકા તો આજુ જ હતા, ઉપરાંત ઉત્તરમાંથી અને પશ્ચિમમાંથી હજુ લોકોના હુમલા મળુ થયા કરતા હતા.

આવા સમયમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં એક ઉમરાવને ત્યાં કુંગ પુત્રોનો જન્મ થયો. તે વખતે એના પિતાની ઉમ્મર સિતેર વર્ષની હતી અને ત્રણ જ વરસ પછી તેનું અવસાન થયું. આમ નાનપણમાં જ પિતાનું અવસાન થવાથી એ બાળકને ઉછેરવાની અને કેળવવાની બધી જવાબદારી માતા ઉપર આવી પડી. ભણવામાં એ ખૂબ ઠાળજીવાળો હતો અને નિરાજેથી આવ્યા પછી માને એ ધરકામમાં પણ મદદ કરતો. આમ નાનપણથી જ ધરતો બોલે ઉઠાવવામાં ભાગ લેતો થયો એટલે એનામાં ગંભીરતા આવી ગઈ.

એને શરૂઆતથી જ ધનવિદ્યાનો અને સંગીતનો શોખ હતો એટલે એ બંને વિદ્યા એણે સારી રીતે શીખી લીધી. સંગીતનો તો એને એવો હંફ લાગ્યો હતો કે મોટપણે એક વાર કાઠ જગ્યાએ સરસ મધુર સાંભળ્યા પછી એનું મન એટલું તો પીગળી ગયું હતું કે એણે ત્રણ માસ સુધી માંસાહાર જ છોડી દીધો હતો.

આઠણીસ વર્ષની વયે એનું લગ્ન થયું. કેટલાક કહે છે કે તેણીસ વર્ષની વયે એણે પત્ની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો, પણ એ વાત બધા સ્વીકારતા નથી. એ ખતીથી એને બે પુત્રી અને એક પુત્ર એમ ત્રણ બાળકો થયાં હતાં.

લગ્ન થયાં કે તરત જ એણે એક સરદારને ત્યાં ભંડારીની નોકરી સ્વીકારી લીધી. પાછળથી એણે બગીચાની અને દોરોની દેખરેખનું કામ સ્વીકાર્યું. પોતે ખૂબ ગરીબ રહી

એટલે એને આવાં કામો કરવાં પડતાં હતાં, પણ જે કામ કરવું તે ખૂબ ચીવટ અને કાળજીપૂર્વક કરવું એ એનો સ્વભાવ જ હતો.

એના જેવા વિદ્યા વ્યાસગીને આવું કામ ન ફરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આથી ત્રણ જ વરસમાં એણે આ નોકરી છોડી દીધી અને પોતાની બાવીસ વરસની ઉંમરે એણે શાળા ખોલી શિક્ષકનું કામ શરૂ કર્યું. સરસ્વાતમાં તો એની પાસે ખૂબ થોડા વિદ્યાર્થીઓ આવતા, પણ થોડા સમયમાં જ એના શિક્ષણની કીર્તિ ચારે કાર ફેલાઈ અને જ્ઞાનપિપાસુ જીવાનો અને રાજ્યનીતિ અને સદાચારના જિજ્ઞાસુઓ એને ત્યાં ભેગા થવા લાગ્યા. શિષ્યોમાં એ ગરીબ તવગરનો કદી ભેદ કરતો નહિ. જે એને ઢગલાખાધે પૈસા આપતા તેને પણ એ બહુવાવતો, જે એને થોડા પૈસા આપતા તેમને પણ એ બહુવાવતો અને જેઓ કશું ન આપી શકે એટલા ગરીબ હતા તેમને પણ એ બહુવાવતો. પણ જે વિદ્યાર્થી બહુવામાં ચીવટવાળો અને પરિશ્રમી ન હોય તેને એ રાખતો નહિ. એ કહેતો હું વિષયનો એક પાયો સંમળવું અને બાકીના ત્રણ જે વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે ન સમજી લે તેને હું ફરી સમજાવતો નથી. શિક્ષણમાં એ કાવ્ય, સદાચાર અને સંગીતને પ્રાધાન્ય આપતો. એ કહેતો માથુસનું ચારિત્ર્ય કાવ્યથી પ્રકાશ છે, આચારથી વિકસે છે, અને સંગીતથી પૂર્ણતાને પામે છે. એણે પોતાની જિંદગી દરમિયાન એકંદરે ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓને બહુવાળા કહેવાય છે. એમાંથી લગભગ પોણાસો જેટલાં તો પાછળથી મોટા વિખ્યાત અમલદારો અને વિદ્વાનો નીવડ્યા હતા.

એ બપોરે ૨૪-૨૫ વર્ષનો થયો ત્યારે એની મા મરણ પામી. એણે તેને પોતાના પિતાની સાથે જ દફનાવી. એને પોતાની માતા પ્રત્યે ખૂબ ભક્તિ હતી એટલે એને થયું કે હું તો ગમે ત્યાં ભટકતો રહ્યો. ગમે ત્યારે અહીં આવું તો પછી મારી માતાની કબર હું શી રીતે પારખીશ. એમ વિચારી તે વખતે રિવાજ નહોતો. છતાં કબર ઉપર કંઈક ચણતર કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો અને ત્યાં એક મિનારો ચણવા માંડ્યો. એ કામ પૂરું કરવાનું પોતાના શિષ્યોને સોંપી તે ઘેર ગયો. શિષ્યો ખૂબ મોડા ઘેર પહોંચ્યા. આટલું બધું મોડું થવાનું કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, અમે મિનારો ચણતા હતા તેવામાં વરસાદનું સખત આપડું આવ્યું તેથી આખો મિનારો તૂટી પડ્યો એટલે અમને વાર થઈ. આ સાંભળી તે રડી પડ્યો. એણે પૂરા સત્તાવીસ મહિના સુધી વિધિપૂર્વક માતાના મરણનો શોક પાળ્યો. શોકની અવધિ પૂરી થયા પછી બીજા પાંચ દિવસ વીત્યા ત્યાર પછી એણે પોતાની વહાલી વાંસળી વગાડવા હાથમાં લીધી. પણ એ વગાડવા ગયો ત્યાં તો એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને એ વગાડી ન શક્યો.

એ બપોરે ઓગણત્રીસ વરસનો થયો ત્યારે એણે સંગીતનો છોડો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. અને એ સંબંધે જે કંઈ ગ્રામીન પુસ્તકો મળે તે મેળવીને સંગીતની પ્રાચીન પ્રરંપરાનો એણે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. આને માટે એ આસપાસનાં રાજ્યોમાં પણ ફર્યો. એ બપોરે પાંચે પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં અધાધૂંધી પ્રવર્તતી હતી. રાજા પણ પાસેના ત્સો રાજ્યમાં લાગી ગયેલો હતો એટલે કુંગ કુ-ત્તેએ પણ ત્યાં જ જવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના ત્રણ ચાર શિષ્યોને લઈને એ નીકળ્યો. રસ્તામાં એક પર્વત આગળથી પસાર થતાં એણે એક બાઈને કબર આગળ મેસીને રડતી બેઠી અને એક શિષ્યને તપાસ કરવા મોકલ્યો. બાઈ એ કહ્યું : “મારા સસરાને એક વાધે અહીં મારી નાખ્યા હતા, મારા પતિને પણ—અને અત્યારે મારા પુત્રની પણ એ જ દશા થઈ છે. ”

“ તો પછી તું આવી બધાનંદ જગ્યાએ પરી શું કામ રહે છે ? ” એવું પૂછતાં તેણે જવાબ દીધો, — “ કારણ કે અહીં જુલમી રાજ્ય નથી. ” આ સાંભળીને કુંગ કુત્તેએ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, — “ બેટા, આ યાદ રાખજો. જુલમી રાજ્ય વાંધવરૂ કરતાં પણ વધારે બધાનંદ છે. ”

એ જગ્યાએ ત્સી પહેાંચો ત્યારે ત્યાંના રાજાએ એનો ખૂબ આદરસતકાર કર્યો. “ અને પૂછ્યું કે સારું રાજ્ય કેને કહેવું ? કુંગ કુત્તેએ જવાબ દીધો, — “ જ્યારે રાજા રાજા હોય, પ્રધાન પ્રધાન હોય, પિતા પિતા હોય, અને પુત્ર પુત્ર હોય, ત્યારે સારું રાજ્ય સ્થપાયું જાયું. ” એના કહેવાનો અર્થ એ હતો કે જ્યારે રાજા, પ્રધાન, પિતા અને પુત્ર સૌ પોતપોતાની ફરજ જરાયર જાળવતા હોય ત્યારે રાજ્ય વ્યવસ્થિત થયું કહેવાય. આ જવાબથી ખુશ થઈ રાજાએ તેને બારે જાગીર આપવા માંડી. પણ એણે તે રતીકારવાની ના પાડી, એટલે રાજાએ એને પોતાના દરબારમાં રહેવાની વિનંતિ કરી. પણ રાજાના પ્રધાને રાજાને કહ્યું કે આવા ચક્રભેને રાખશે નહિ. આખરે એને પાછા પોતાને દેશ આવી રહેવું પડ્યું.

ત્યાં ખીજા પંદર વરસ સુધી એણે અધ્યયન અને અધ્યાપનનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. એના શિષ્યોની સંખ્યા વધતી જ ચાલી. આખરે એ જ્યારે જાવન વર્ષનો થયો ત્યારે એને ‘ કુંગ તુ ’ શહેરનો કાજ બનાવવામાં આવ્યો. એના કાજ ચલાવી લોકો ઉપર ખૂબ સારી અસર થઈ અને લોકોમાં સદાચાર વધવા માંડ્યો. આથી રાજાએ એને કાયદા અને વ્યવસ્થાના મંત્રી બનાવ્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્યમાં શુભ થતા જ અટકી ગયા, અને આખી પ્રજા સુખસંતોષ અને સદાચારપૂર્વક રહેવા લાગી. એ લોકોમાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યો અને લોકો એને વિશે ગીતો બોલીને ગાવા લાગ્યા.

કુંગ કુત્તેએ રાજ્યમાં દાખલ કરેલા સુધારાઓનો જો આપણે વિચાર કરીએ તો તે આપણને તદ્દન નવા આગના જમાનાના જ લાગે. તેણે ગરીબોને બોજનની વ્યવસ્થા કરી આપી એટલું જ નહિ પણ બાળકો અને વૃદ્ધો માટે જુદાં, જુદાં બોજનની પણ વ્યવસ્થા કરી. મજૂરીની વ્યવસ્થામાં એણે માણસનો વિચાર કરી મજબૂત માણસોને અસુક કામો આપી શકાય એવા વિભાગ પાડ્યા. તેણે વસ્તુઓના બાર નક્કી કર્યા અને રાજ્યની આવકનો ઉપયોગ વેપાર ખોલવામાં કર્યો. સદેશોને વ્યવહાર ખૂબ સુધાર્યો, રસ્તા અને પૂલોની મરામત કરાવી, અને પહાડી પ્રદેશોમાં રહેતા લૂટારુઓ અને વાટપાકુઓનો ત્રાસ દૂર કર્યો. ઉમરાવોની સત્તા મર્યાદિત કરી નાખી, અને સામાન્ય પ્રજાજનોને જુલમોમાંથી મુક્ત કર્યા. ન્યાયની દૃષ્ટિમાં બધા જ સમાન ગણાવા લાગ્યા.

‘ કુંગ કુત્તેના સંવાદો ’ નામના પુસ્તકના દરમ્યા પ્રકરણમાં એને વિશે કેટલીક અંત માંહિતી મળે છે. એ આચારના નિયમો અને વિધિઓ બરાબર પાળતો હતો. પોતાની કપડાં અને દેખાવની બાબતમાં એ ખૂબ ચીવટ રાખતો. એ છેક સન્યાસી જેવો નહોતો, પણ મધ્યમ માર્ગે ચાલનાર હતો. બધા માણસોની પેઠે એ મુખ્યત્વે કરીને ભાત જ ખાતો પણ તે ભાત બરાબર સારી રીતે રાંધેલો હોવો જોઈએ, માંસ પણ બરાબર ઝીણું કાપેલું હોવું જોઈએ. એ દારૂ ખૂબ પીતો હતો પણ એને છાંટો થયેલો કદી કાંઈ એ નેચો નથી. એ ઉદાર અને આતિથ્યશીલ હતો. બે ઘોડાની ગાડીમાં એ ફરવા નીકળતો અને એનો એક

શિષ્ય જ ગાડી હાંકતો. એવું કહેવાય છે કે એ ત્યારે પોતાના ગામમાં રહેતો ત્યારે ખૂબ સાદો અને ભલેભલો લાગતો, એ ખેતી રાકતો હશે કે કેમ એની પણ કોઈ ને શંકા પડે. દરબારમાં અથવા કોઈ નીચલા દરજ્જાના અમલદાર સાથે વાત કરતો ત્યારે એ હૃદયી પણ સીધેસીધી રીતે વાત કરતો, ઉપરી અમલદારો સાથે મિહાશયી પણ ખૂબ મોક્ષાઈપૂર્વક ખેલતો, અને રાજ સાથે વાત કરતી વખતે તે ગંભીરતા અને સ્વચ્છતાથી વર્તતો. જમતાં જમતાં તે વાત કરતો નહિ, અને પધારીમાં હોય ત્યાં સુધી જોડતો પણ નહિ. જો એની સાદી સીધી ન ગિજાવેલી હોય તો તે તેના ઉપર ખેસતો નહિ.

પણ આ સ્થિતિ ઝાઝા દિવસ ટકી નહિ. 'સ્ત્રી'ના રાજ્યથી 'હુ'ની બહોળાસાદી દેખી ખમાઈ નહિ અને તેના સલાહકારોએ તેને એન્યથો કે આ રાજ્યમાં મુખસંપત્તિ વધે નય છે, તે તમારી આડે આવશે. તે લોકોએ અનેક સૌંદર્યવતી સ્ત્રીઓ અને સવાસો તેજ ઘોડાઓ લુના રાજ્યને બેઠમાં મોકલ્યાં. આની ધારી અસર થઈ. રાજ્ય સ્ત્રીઓના મોહમાં પડ્યો અને રાજકાજ રખડવા લાગ્યું. કુંગ કુન્ડેની શિષ્યામણ કરતાં સુંદરીનું સંગીત રાજ્યને વધારે મીઠું લાગ્યું. આ સ્થિતિથી કંટાળી કુંગકુન્ડે ભારે દુઃખી હૃદયે હુ રાજ્ય છોડીને આશ્વો ગયો. એને ઘણી ચે આશા હતી કે હમણાં કોઈ મને મોક્ષાવવા આવશે પણ કોઈ આવ્યું નહિ. આમ ત્રણ વરસના ટૂંકા રાજકારભાર પછી તેણે દેશવટો લીધો. આ વખતે એની ઉંમર છપ્પન વર્ષની હતી.

તે વરસ સુધી તે એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં અને બીજા રાજ્યમાંથી ત્રીજા રાજ્યમાં એમ ખૂબ ભટક્યો. કોઈ રાજ્યમાં તેને સત્કાર પણ મળ્યો અને કોઈ રાજ્યમાં તેને અપમાન પણ મળ્યું. એક જો વાર તો એમના ઉપર લૂંટારુ અને બદમાશોએ હુમલા પણ કર્યા. આવે પ્રસંગે એ ખૂબ સ્વચ્છ રહેતો અને ભય એને સ્પર્શો પણ ચકતો નહિ. આવા પ્રસંગો ગુન્યા ત્યારે એક વાર એના શિષ્ય ત્રે હુએ એને પૂછ્યું,—"ઉત્તમ પુરુષોને પણ આવાં કાટો વેડવાં પડે છે?" ભારે એણે જવાબ દીધો, "ઉત્તમ પુરુષને કદાચ કાર્મિક વેડતું ચે પડે, પણ તેમ છતાં તે જીવન માણસોથી એક જ ગણાય. સામાન્ય માણસો એવે વખતે પોતાની સ્વચ્છતા ગુમાવી બેસે છે, એક પુરુષ નથી ગુમાવતો."

આમ ભટકતો ભટકતો એ એક નદીને તીરે આવી પડ્યો. નદી અન્નણી હતી એટલે ક્યાંથી બિતરથી એ જાણવા માટે એણે પોતાના શિષ્યને કહ્યું,—"બેટા, પેલા બેતરમાં કોઈ માણસ દેખાય છે, તેને પૂછી આવ." પેલો માણસ સંન્યાસી હતો. એવા લોકો સંસારથી દૂર રહેવામાં જ હતાપણું સમજતા હતા. રાજકાજમાં ભાગ લેવો એ તેમને પસંદ નહોતું. ત્યારે શિષ્ય તેને પૂછવા ગયો ત્યારે તેણે કુંગ કુન્ડેને મહેલું મારવાના ઇચ્છાથી એવો જવાબ આપ્યો કે દેશમાં બધે અધાધૂધી ફેલાઈ છે, તેને કોઈ સંતાળી ચકતું નથી. તારો ગુરુ તો અનેક રાજ્યોને બારણે બારણે ભટકે છે. એવા ભટકેલી પાછળ જવા કરતાં સંસારથી દૂર રહેનારના શિષ્ય થવું એ સારું નહિ?"

શિષ્યે આવીને આ જવાબ કુંગ કુન્ડેને સંભળાવ્યો ત્યારે એણે જો જવાબ આપ્યો તેમાં એના માનવપ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. તેણે કહ્યું,—"સંસારથી દૂર જઈને પશુપંખોનો સંગ સેવવો એ તો મારે માટે અશક્ય છે. પશુપંખી સાથે આપણને શો સંગ?"

કુઃખમાં પિલાતાં માણસોને છોડીને હું બીજા કોની સાથે સંબંધ બાંધું? બધે અધાધૂધી પ્રસરેલી છે એટલે જ તો મારે આટઆટલી જહેમત ઉઠાવવી પડે છે. ને બધે સદાચાર અને સુવ્યવસ્થા પ્રસરેલાં હોત તો મારે મહેનત લેવાની જરૂર જ ક્યાં રહેત? ”

આમ ભટકી ભટકીને ૬૯ વર્ષની વયે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૩માં તે પાછો લુ આવ્યો. આ વખતે જૂનો રાજ્ય અવસાન પામી ચૂક્યો હતો અને તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો. કુંગ કુન્દ્રેનો એક શિષ્ય જ લશ્કરનો અધિનાયક હતો અને તેણે વિજય મેળવી બારે પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી. પોતાના સેનાપતિના ગુરુને રાજ્ય મોટા હોદ્દો આપવા તૈયાર થયો, પણ એણે તે સ્વીકાર્યો નહિ, અને પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો શાંતિપૂર્વક એકાંત અભ્યાસમાં ગાળવાની જ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. એ પ્રમાણે તેણે ફરી વિદ્યાર્થીઓને શણગાવવામાં અને ગ્રંથરચનામાં કાળ ગાળવા માંડ્યો.

બીજે જ વરસે એનો એકનો એક પુત્ર લે મરણ પામ્યો. આ આઘાત એણે ભારે હિંમત અને શાંતિથી ઝીલ્યો. એની પત્ની તો ક્યારની મરણ પામેલી હતી. એ બ્યારે મરી ગઈ ત્યારે એણે પોતાના પુત્રને રક્વાની ના પાડી હતી, ને કે પોતાની માતાના અવસાન વખતે એનાથી રક્ષા વિના રહેવાયું નહોતું. બ્યારે એનો શિષ્ય ‘યેન દુર્ધ’ ઈ. પૂ. ૪૮૧માં મરણ પામ્યો ત્યારે એણે એટલો વિલાપ કર્યો હતો કે સૌ નવાઈ પામ્યાં હતાં ઈ. પૂ. ૪૭૮માં એનો બીજો શિષ્ય ત્રે લુ પણ મરણ પામ્યો.

આ પછી થોડે દિવસે તે એક દિવસ સનારમાં વહેલો બેઠ્યો અને પીક પાછળ અદ્ય વાળી આંટા મારતાં ગારતાં બોલવા લાગ્યો :

મોટા મોટા પર્વતો પણ ઢળી પડે છે,
મોટાં મોટાં વૃક્ષો પણ ઘૂરી પડે છે,
મોટા મોટા પડિતા પણ છોડી પેટે સુકાઈ જાય છે.

આ સાંભળી એનો શિષ્ય ત્રે કુંગ એકદમ એની પાસે દોડી ગયો. કુંગ કુન્દ્રેએ કહ્યું: “ ગઈ કાલે રાતે મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું. મારું મરણ આવી પહોંચ્યું છે.” ત્યારથી તે પચારીવશ પડ્યો અને સાતમે દિવસે તેણે દેહ છોડ્યો.

પોતાના ગુરુના અવસાનથી શિષ્યોને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમણે વારે દગદગા સાથે એની સ્મશાનયાત્રા કાઢી અને વિધિપૂર્વક એની દફનક્રિયા કરી. પછી વિવાજ મુજબ બધા એની કબરની આસપાસ મૂંપડી બાંધીને ત્રણ વરસ સુધી ત્યાં રહ્યા અને પિતૃતૃત્ય ગુરુના મરણનો શોક પાલ્યો. ત્રે કુંગ તો ત્રણ વરસ પૂરા થયા પછી બીજાં ત્રણ વરસ સુધી ત્યાં રહ્યો.

એના મરણ પછી જુના રાજ્યએ એના અવશેષો ઉપર એક સુંદર મંદિર ગણાવ્યું અને ત્યારપછીના રાજ્યઓએ પણ એની સ્મૃતિ જાળવવા પોતાથી જનતા બધા પ્રથમના કર્યા. એના અવસાન પછી અઢીસોક વર્ષે એક રાજ્ય થયો તેને એને વિરે એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે તેણે સ્ત્રીનમાંથી કુંગ કુન્દ્રેની જડ ઉમેડી નાખવા ક્યારેક કસી તેણે એનાં બધાં પુસ્તકો બાળી નાખ્યાં અને એના સિદ્ધિતાનું સમર્થન કરનાર એકએક પદ્ધિતને પ્રાણદંડ દીધો. આમ છતાં તે નિષ્ફળ ગયો. તેની પછીના બાદશાહોએ આ મહાન પ્રાચીન

માનીને ફરીવાર ચુરુચાને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. એના જીવન દરમિયાન એના સિદ્ધાંત સ્વીકારવા અથવા એના સૂચેવેલા સુધારા કાયમ કરવા કોઈ રાજા તૈયાર ન થયો, પણ એના મૃત્યુ પછી એનું માન ખૂબ વધી ગયું. પોતાના શિષ્યોને ભણાવવામાં એણે જે પુસ્તકો વાપર્યા હતાં તે પુસ્તકો જ ચીનનાં પાઠ્ય પુસ્તકો બની ગયાં અને અનેક વિદ્વાનોએ તેના ઉપર ટીકા ટિપ્પણીઓ પણ લખી. આમ બે હજાર વર્ષથી એ ૪૦ કરોડ લોકોનાં હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય મોગવતો આવ્યો છે.

એ પોતાની પાછળ જે પુસ્તકો મૂકી ગયો તેમાં આટલાં ખૂબ મહત્ત્વનાં ગણાય છે :

૧. 'શી કિંગ' ('કાન્થગ્રંથ'—એણે એના જમાના સુધીનાં ચીની કાવ્યોમાંથી પસંદગી કરીને કરેલો કાન્થસંગ્રહ.) ૨. 'શુ કિંગ' ('ઈતિહાસ ગ્રંથ' પ્રાચીન પુસ્તકો ઉપરથી. એના જમાના સુધીનો એણે તૈયાર કરેલો ઇતિહાસ.) ૩. 'લે કિંગ' ('આ ચાર ગ્રંથ') ૪ 'ટાહિયો' (મહા વિદ્યા.) ૫. 'ચુંગ ચુંગ' (મધ્યમ માર્ગ). અને ૬ 'હુન શુ' (સંવાદો).

એ પોતે ખૂબ નમ્ર હતા અને પોતાની મર્યાદા અને નમ્રતાઈઓ બરાબર પિછાનતો હતો. એણે એક કહેણું હતું છે :

"મેં સંપૂર્ણ સદાચારી બનવા અને બીજાને કંટાળ્યા વિના શીખવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; પણ એક પુરુષનું લક્ષણ -- પોતે બોલતું તેનું વર્તવું -- હજી હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી. હું કંઈ જ્ઞાન સાથે જન્મેલો નથી. પણ મને પ્રાચીન વસ્તુને શોખ છે અને હું એક-મને પ્રાચીન વસ્તુઓમાં જ્ઞાન શોધું છું. હું તો માત્ર આકર્ષિતો છું. મારું પોતાનું કશું નથી."

* આ લેખ તૈયાર કરવામાં નીચેનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે :

1. *Encyclopedea Britanica*માંથી *Confucius* ઉપરનો લેખ.
2. *Beacon Lights of History Vol. I*—John Lord.
3. *The Story of Civilization*—Wil Durant.
4. *One Hundred Great Lives*—H. L. Club.
4. *Outline of History*—H. G. Wells.

નવી કવિતાની લોકપ્રિયતા

‘સ્નેહુરશ્મિ’

વૃષો પહેલાં ગાંધીજીએ ત્યારે કવિઓ પાસે કાલિયાઓ કે દાગ દાંકનાર જેવો કે અન્ય અમુકવીઓ ગાઈ અને સમજી શકે એવાં ગીતોની માગણી કરી ત્યારથી અવાર-નવારે એાછી વતી ઉમટતા સાથે એ વિષય સામયિકોમાં અને વ્યાખ્યાન ખંડોમાં ચર્ચાનો આશ્રય છે. દમણાં દમણાં એ વિષયે વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણું છે અને એને અંગે એ ચર્ચા કોઈ કોઈ વાર વકીલો કોર્ટની અંદર ચબ્દોની ગારામારી કરે તેવી જૂમિશા ઉપર પણ ઊતરી ગઈ છે. આથી ‘લોક’ એટલે શું ? ‘સમાજ’ એટલે શું ? — વગેરે પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા પામ્યા છે જેની ખરી રીતે જોતાં કોઈપણ આવશ્યકતા નહોતી.

ગાંધીજીએ ત્યારે લોકો સમજી શકે એવી કવિતાની વાત કરી હતી ત્યારે લોક ચબ્દનો તેમના મનમાં શો અર્થ હતો એ વિશે કોઈને પણ શંકા થવાને કારણ ન હોતું. આજે પણ જો લોકો લોકશોગ્ય કવિતાની માગણી કરે છે તે ‘લોક’ ચબ્દથી શું કહેવા ઈચ્છે છે તે વિશે મતભેદ માત્ર ચર્ચા ખાતર ઊભા કરવા હોય તો થઈ શકે—તારી મતભેદને અવકાશ નથી જ. એટલે આ ચર્ચામાં હું પ્રથમથી જ લોક ચબ્દનો આમ જાણતા અર્થ કહું છું તે સ્પષ્ટ કરી લેવું યોગ્ય લેખું છું.

ત્યારે પ્રથમ એ ઊભો થાય છે કે કવિતાના રસનો ઉપયોગ કરવાનો અદુ કોઈને અધિકાર છે કે કેમ ? એના ઉત્તર વિશે જાદુ એાછો મતભેદ હોવા સંભવ છે; પણ મતભેદ એ અધિકારની માત્રા પરત્વે ઊભો થાય છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે કવિતા એ રસનો વિષય છે. એને માટે રસ જગતએા હોવો જોઈએ; એટલે કે કાવ્યરસિ સંસ્કારની અમુક જૂમિશા પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઈએ. એ જૂમિશા વિના કવિતાના રસના કોઈ અધિકારી નહિ થઈ શકે. આના જવાબમાં બીજા પક્ષ એવું કહે છે, “આ અધિકારની વાત આપણા કહેવાતા જાણેાઓના મનનો કંઈક છે. પૂર્માક્રિયા અદેરની મંદી અપ્રાપ્તિનાં કારણ પૂર્જિમા માણનાર કહેવાતા સંસ્કારી લોકો પૂર્જિમાનો વધુ રસ માણે છે કે નિસર્જના આરોગ્યપદ વાતાવરણમાં રાત લઈ દિવાલોને પ્રેરનારી તલોધી મળતી મૂંઝતી કહેવાની અમુક સામગ્રિએ વધુ રસ માણે છે ! મેષપનુના રંગોની મુન્દરતા માણસ માટે કે કાકિયાના ટટકાનું સંજીવ ગ્રીહવા માટે કોઈએ કોઈ અગામાં અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે ખરી ! રસ એ તો આત્માનો એક ગુણ છે અને એનું કયાંય પણ અસ્તિત્વ એના જીવનમાં આવે તો લોકચુક્રકને જોનાં સાદાના કટકાના પ્રત્યેક રંગકણમાં જો નમનાટ જોઈ શકે

છે તેવો કંપ આત્મામાં જાગ્યા વિના રહે નહિ. એટલે રસના જગતમાં ન્યાત નથી, વાગ્ગ્યો નથી અને જે લોકો એવી ન્યાત કે વાગ્ગના અસ્તિત્વની હિમાયત કરે છે તે લોકો રસને નહિ પણ રસને તેમણે તેમના કહેવાતા સંસ્કારોનો જે ઓપ ચઢાવ્યો છે તે ઓપને જ રસ માને છે. એ ખરું છે કે એ ઓપ બધાં માણસો પાસે નથી, અને તે સમજવાની તેથી દરેકની શક્તિ પણ નથી.—પણ એ તો ગુલાબના એક ફૂલને કાઢી એક દાખડીમાં બંધ કરી તેમાં ગુલાબનું ફૂલ જ છે—ગુલાબનું અત્તર નહિ એવા જવાબની અપેક્ષા રાખવા જેવું છે. ગુલાબની એ વાસ છે એમ તો સહુ કાંઈ કહી શકે—પણ એ વાસ ફૂલની છે કે અત્તરની એમ કહેવા માટે તાલીમ જોઈએ. એટલે આવી તાલીમ જેમણે મેળવી છે તે બધા એ તાલીમને જ સૌથી અગત્યની લેખી જેને ખાતર એ તાલીમ છે તે વસ્તુને ન્યારે ગૌણ બનાવી દે છે ત્યારે તેઓ રસ જે સહુ કાંઈના અધિકારને વિષય છે તે પરિસ્થિતિમાં પહોંચી આવે છે; અને એક મોટા વર્ગને એમાંથી વંચિત કરી એક નાના સમૂહની એને ખાનગી મિલકત બનાવી દે છે.” પોતાના આ વિધાનના સમર્થનમાં તુલસી રામાયણ જેવા માન્ય ગ્રંથોને આગળ કરી આ પક્ષ પૂછે છે: “શું આમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કાવ્ય નથી? અને એ શું લોકોનો ગ્રંથ નથી? ઉત્તર દિન્દિમાંથી આવતા મનુદેસ, માળીઓ, ભૈયાઓ વગેરેની ઝુપડીમાં કાંઈ ધન્ય ક્ષણે જઈ કેવા રસથી એ ગ્રંથનું તે લોકો પાન કરે છે તે જોજો નો રસના ઈજારદાર તમે બધા રસની દુનિયામાં તેમની સરખામણીમાં કોણ જાણે કયે ખૂણે પડ્યા છો તે જોઈ શકશો.—જ્યારે તે બધા તો રસનાં વન ઉપવનમાં સ્વચ્છંદ વિહરે છે એમ તમારે મને કમનૈય કખૂલવું પડશે.”

આ બધી દલીલોમાં કડવાશ કે ઉગ્રતાની કાંઈ પણ જરૂર ન રહે, જો આ વિષયને શૈક્ષિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જાણવામાં આવે. જે અર્થમાં કપીર, તુલસીદાસ, મીરા કે નરસિંહની કવિતા લોકભોગ્ય હતી તે અર્થમાં આજની કવિતા લોકભોગ્ય નથી એ હકીકત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આત્મવંચના છે. વળી એ અર્થમાં ભવિષ્યમાં એ લોકભોગ્ય થઈ શકશે કે કેમ એ પણ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે—અને ભવિષ્યને માટે આજનાં એનાં પ્રેરક બળોનો જે આધાર લઈ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં હાયકાઓ સુધી એ લોકભોગ્ય થઈ શકે એમ નથી.

આટલો જો સ્વીકાર થઈ જાય તો કાંઈ પ્રકારનો અંકડો નહિ રહેવા પામે; પણ અંકડો પરિસ્થિતિને અંગે જાણ થતા હેતુરોપમાંથી જિભો થાય છે. જ્યારે કવિઓને કહેવામાં આવે છે: “તમારો કવિતા લોકોને નથી સમજતી. તમને લોકજીવનની પડી નથી. તમે તમારી મનમાની દુનિયામાં તમારા પગ નીચેની ધરતીની અવગણના કરી પથ્થર વિહરી એક પ્રકારની હૃદયસ્પર્શતા બતાવી રહ્યા છો...વગેરે” ત્યારે ધડીબર એ કવિઓને પણ પરંપરાગત માન્યતાઓ અને સંસ્કારોને બળે પોતાની પ્રવૃત્તિ માટે અવિશ્વાસ આવી જાય—અને એમાંના કાંઈ કાંઈ એથી અડગાઈ જઈ બચાવ કરવાના પણ ચત્ત કરે છે.

પણ એ માટે બચાવ કરવાની જરૂર ન રહે, જો આપણા આજના સાહિત્યના વિકાસનાં પાયાને આપણને બરાબર ખ્યાલ રહે. તુલસીદાસ કે મીરાના જમાનામાં અને

આગળના આપણા જમાનામાં જે મહત્વના તફાવત રહેલા છે તે જોતાં આ વિધાન વધુ સ્પષ્ટ થશે. આપણે આ જે જમાના માટે જૂનો અને નવો એવાં જે વિશેષણો વપરનાં આવ્યાં છે તે જ આ અર્થમાં યોગ્યું.

જૂના જમાનામાં જીવન અને જીવનના પ્રશ્નો આગળના જેવા જટિલ ન હતા. આગળની આપણી યાત્રિક સંસ્કૃતિએ જીવનને જાણે કે ધૂમાડાના ગોટામાં શુંગળાની છ જો રીતે દુર્બોધ બનાવી દીધું છે તે ત્યારે ન હતું, અને એથી સમાજ સંમત મારેનું મોટામાં મોટું બળ કવિઓને સહેજે સાધ્ય હતું—અથવા કવિઓને જીવન સાથે સંસર્ગ સાધવાનું જે જ એક મહાન સાધન હતું. એ બળ તે ધર્મ અથવા સંપ્રદાય. આજ. પણ રામચરિત માનસની ચોપાઈ અને દુદાઓને રસથી લલકારનાર લાખો ભાવિક લોકો તુલસીદાસના એ મહાન અંચના કાવ્યગુણને જોટલા માણે છે તેના કરતાં વિશેષ એવા વાચનથી થતી શક્તિની હિમ્મિઓ કે કૃતકૃત્યતાની લાગણીને વિશેષ માણે છે. કવિતાને લોકમોગ્ય બનાવવાનું આ એક સજળમાં સજળ વાહન હતું. એ વાહન પુરોષીય સાહિત્યના સંસર્ગમાં આપણે આવ્યા અને આપણે ત્યાં યાત્રિક સંસ્કૃતિનાં પરિણામો દેખાવા માંડ્યાં ત્યારથી આપણા હાથમાંથી સરી પડ્યું છે—અને એને પરિણામે નવા કવિઓ અને લોકો વચ્ચે એક પ્રકારનું ‘અનંતર પડી ગયેલું’ દેખાવા માંડ્યું. જે સાધન વડે લોકહૃદય અને કવિહૃદય યુગોથી એકતા સાધનાં આવ્યાં હતાં તે જતાં એક પ્રકારની વિપાદની લાગણી જન્મે અને અનેક પ્રકારની ઝેર-સમજ ઊભી થવા પામે એમાં શી નવાઈ?

પણ જીવન વહેતી સરિતા જેવું છે. એમાં એક જ સ્થળનું પાણી નથી આવતું. દિશ-દિશનાં પાણીઓનો સંયમ હઈ એ વહે જાય છે, અને કાંઈ વેળા એક પ્રવાહ ખૂટે તો જાણીએ તેને આવી મળે છે. એવી રીતે ધર્મનું વાહન જતાં ધીરે ધીરે ખીલતું વાહનું આંતરમાં થવા માંડ્યાં. પ્રકૃતિ, સ્વદેશપ્રેમ, પીડિત સમસ્યા, વગેરે વિષયો આપણી નવી કવિતા માટે પ્રેરણારૂપ થવા માંડ્યાં. આ વિષયો જૂની કવિતામાં ધાર્મિક સ્વાંગમાં લોકો પાસે જતા, પણ હવે એ સ્વાંગ મૂકી દઈ પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જ લોકો સમક્ષ એમણે જ્યારે જવા માંડ્યું ત્યારે લોકોને તે લાગણી ધર્મ-જે ગુણે એક નાટકમાં રાજ તરીકે વિદરતા પાત્રને ખીજે દિવસે તદ્દન સામાન્ય વેશમાં જાગરમાં પેસાનાં આદુમર્યા ખરીદનાં જોતાં ચાપ.

આ વસ્તુ જોટલી સ્પષ્ટતાથી આજે આપણને સમગ્રાય છે તેટલી સ્પષ્ટતાથી આપણા લેખકોને સૂચનાત્મક કદાચ નહિ સમગ્રર્થ દોષ, પણ એ વસ્તુ તેમના મનમાં એક અથવા ખીજે રૂપે મોહુદ તો હતી જ; અને તે આ યુગની સૂચનાત્મક આપણું નાટકો તરફ નજર કરવાથી ભેઈ શકાયે. રંગમૂમિ પણ કવિતાના જેવું જ એક સજળ વાહન છે જે દારા સાહિત્ય જીવન જોડે પોતાનો સંપર્ક સાધી લે છે. કવિતામાંથી સંપ્રદાયની એક સરવા માંડી ત્યારે નાટકોમાં વેશથી એણે પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું. આપણાં સૂચનાત્મક ગદ્યમાં જ નાટકો મુખ્યત્વે કરીને ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચોખ્ખાં દર્શા. નરસિંહ મહેતા, બાલ પ્રવાહ, સ્વત્વવાન સાવિત્રી, સરદાસ વગેરે આપણાં આ જમાનાની સૂચનાત્મક નાટકો આ વિધાનને વધુ સ્પષ્ટ કરશે. આજ પણ એ ધાર્મિક હિમ્મિ કેટલી પ્રબળ છે તે ઉલ્લેખ કર જેવા નૃત્ય-

કારને પોતાનાં નૃત્યો માટે લેવાં પડતાં ધાર્મિક કથાનકો કે સંત તુકારામ કે તુલસીદાસ જેવી દિગ્ગમેની લોકપ્રિયતા ખતાવી આપે છે. દૂંકમાં, આપણી કવિતાનું જે જમરદસ્ત બળ હતું-તેનો ધાર્મિક વેશ-તે આજની કવિતા પાસે નથી, અને તેથી એને જોતાં લોકને, કાંઈ અનુભવી વસ્તુને જોતાં જે અનુભવ થાય તે અનુભવ થાય છે. લોકો એને સમજી નથી શકતા, જોળખી નથી શકતા.

પણ આ વસ્તુ લાંબો વખત નહિ ટકે. અપરિચિત સાથે થોડાજ વખતમાં પરિચય સાધવાની સામાજિક વૃત્તિ જીવ માનમાં છે, અને એક વેશ ઉતારી બીજો ધારણ કરી તેનાથી ટેવાવાની આવડત પણ એવી જ સચોટ રીતે સહમાં મુકાયેલી છે. ધર્મનું સ્થાન આજે રાષ્ટ્રપ્રેમ કે ગરીબો મારેનો પ્રેમ કે એ જાનની સામાજિક ઊર્મિઓ સહેજે લઈ શકે. આજના આપણા જમાનાની એ પ્રબળતમ ઊર્મિ છે એ તો લાખો માણસ રાજકીય જલસાઓમાં જે અપૂર્વ ઉત્સાહથી ભેગા થાય છે તે ઉપરથી જોઈ શકારો. અને જે વસ્તુસ્થિતિ આમ જ હોત તો તે નવી કવિતાને લોકભોગ્ય થતાં કાંઈ મુશ્કેલી ન પડત. પણ આજે વસ્તુસ્થિતિ વધુ જટિલ બની છે, અને બીજાં એવાં અનેક નવાં બળો જોવાં થયાં છે જેણે અગાઉ કવિતા જે જે હેતુ સાધતી તેમાંથી ઘણા હસ્તગત કરી લીધા છે. અને આને પરિણામે કવિતાનું ક્ષેત્ર ધીરે ધીરે જૂના ક્ષેત્રથી છુટું જ બનતું ગયું છે.

જૂની કવિતાને ઘણા ઘણા હેતુઓ સાધવાના રહેતા. તે જમાનામાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનું સ્થાન કવિતાને લેવું પડતું. આથી કવિતાને લોકહૃદયમાં રહેલી વાર્તાની જૂખ લાંબવી પડતી, વળી તેને તત્ત્વજ્ઞાન પણ આપતું પડતું, જીવનની જુદી જુદી ઊર્મિઓને પણ એક અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત કરવી પડતી. પણ આજે સાહિત્યના એક અંગ તરીકેના ગદ્યના વ્યાપક ઉપયોગ પછી જૂની કવિતાનાં અનેક ક્ષેત્રો ગદ્યે હસ્તગત કરી લીધાં છે. આથી ગદ્યના અભાવે આજના આપણા કવિઓ જે વસ્તુને પોતાના કાંઈ એક મહાકાવ્ય માટે યોજત તે વસ્તુઓ મોટે ભાગે નવલકથાઓ અને ચિન્તનપૂર્ણ નિબંધોમાં ફેરવાઈ ગય છે. જૂની કવિતાઓ જે વસ્તુ આજનાં વડે સાધતી તે આજે દગલાબંધ લખાતી નવલિકાઓ, ચલચિત્રો વગેરે સાથે છે. રડિયો, રાસના, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ વગેરે નવા યુગનાં યાંત્રિક બળોએ કવિતાના સ્વરૂપમાં ભારે પરિવર્તન કર્યું છે, અને એ બળોએ એના અંગમાંથી જે જુદાં જુદાં તત્ત્વો એથી લઈ શેષ રાખ્યું છે તેમાં અગાઉ એના સ્વરૂપમાં સહુ કોઈને જે રસ પડતો તેવો રસ ન પડે તો, શી નવાઈ? પણ એનો અર્થ એ નથી કે કવિતા આજ ખંડિત અંગે આપણે ત્યાં વિહરે છે. એનો અર્થ એ છે કે કવિતા આજ સુધી જે અનેક સાધનોના આશ્રય લઈ ચાલતી,—જેવી કે કથાનકોની ચાલણગાડી, ધર્મનો રથ વગેરે—તે સાધનો તેણે છોડી દીધાં છે. અને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આજ તે આપણા સાહિત્યજગતમાં વિહરી રહી છે. એ સ્વરૂપ તેને જ આકર્ષી શકે જોતામાં શુદ્ધ કાવ્યને જોળખવાની શક્તિ હોય—અને આથી આજની કવિતાના ઉપભોગ માટે ચોક્કસ પ્રકારની તાલીમ અનિવાર્ય બને છે. એ હકીકત છે. અને એને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણે ઉપર જોયું તેમ આત્મવંચના છે.

તો શું કવિતા લોકભોગ્ય ન થઈ શકે? શા માટે નહિ? કવિતાનું જે ક્લાસિકલ છે તે તો ઘણું વ્યાપક છે. તે કંઈ થોડાંક પદ્યમાં જ નથી ભરાઈ રહેતું. નાની મોટી નવલ-

કયાઓ, નવલિકાઓ જે આજે હજારો લોકોમાં હોંસે હોંસે વંચાય છે તેમાં કવિતાનાં અનેક સંસ્કારપ્રેરક તત્ત્વો અસ્તિત્વ ધરાવે જ છે, અને એ રીતે લોકહૃદય સુધી કવિતા પહોંચે જ છે; પણ પછાદારા વિહરતી કવિતાઓએ અમુક વર્ષને જ સ્પર્શી શકે છે—પછી ભલે તે વર્ષના ચાતુર્યને તે જે રીતે ધડે તે દ્વારા આખા સમાજના સંસ્કાર-વિકાસ ઉપર તે પરાણ રીતે અસર પાડતી હોય.

એ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર ક્યારે થશે? ગાંધીજી માગે છે તેવાં કાળો શું આપણા કવિઓ નહિ આપી શકે? આનો ઉત્તર તો સમય જ આપી શકે. આમ છતાં આજના સંજોગોમાંથી જો કોઈ ઉત્તર પોતજી શકાશે હોય તો એમ કહી શકાય કે એવી કવિતા આપવાની એજા તો અવશ્ય થઈ શકે. પણ તે કવિના પાસે જે ભૂખ સંતોષવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે સાધી શકશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. આનું એક અને કદાચ સૌથી મોટું કારણ આજનું આપણું જીવન છે. અંગ્રેજી રાજના ઉગમ પછી જેમ આપણી સંપત્તિ ગામડાંમાંથી શહેરમાં અને શહેરમાંથી પરદેશ તરફ વહેવા માંડી તેમ આપણી જીવિમતા, આપણું કળાકૌશલ્ય જે અગાઉ આપણું ગામોના શજીમાર માત્ર જ નહિ આસોચવાસ દેશો તે દેવે શહેરમાં દસઘાઈ આવ્યાં છે, આજે આપણું ગામડું સાધનોનું જેવું દારિદ્ર્ય ભોગવે છે તેથી પણ વધુ ભયંકર દારિદ્ર્ય તો પોતાની બૌદ્ધિક સંપત્તિને તે શહેરમાં દસઘાઈ જતી જોઈ ભોગવી રહ્યાં છે. આજના આપણા અનેક કવિઓ અને સાહિત્યકારો લો. એમાંનો મોટો ભાગ ગામડાંઓમાંથી આવ્યો છે, અને છતાં આજે એમની કથનાની દુનિયા એ ગામડાંઓથી ફેટલી બધી દૂર છે? અને એમાં એ લેખકોનો પણ કંઈ રીતે વાંક કાઢી શકાય? એમણે જે તાલીમનો આશ્રય લઈ પોતાની સાહિત્યસૃષ્ટિ સર્જી છે તે તાલીમની પરિભાષા અને આપણું ગામડાંઓની જીવન-ચૃષ્ટિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અન્તર છે. આપણા એ લેખકોની રિયલિટી તો પોતાનું મૂળ છોડી નગરોની સંસ્કૃતિમાં આડી-અવળી વહી મુખ્ય પ્રતિ પ્રવાયુ કરતી સરિતાની સ્મૃતિ જેવું છે. ધૂમાડાઓના ગોટામાં ગુંગળાઈ જતી એ સરિતા પોતાના પ્રજાકથાનની વિગતો જૂને તો શી નવાઈ? હિંદનું લોકજીવન જે આજે એનાં લાખજો ગામડાંમાં ધગકે છે એના ધગકાર-શહેર સુધી પૂરેપૂરા નથી સંભળાતા, અને જો સંભળાય તો એ ધગકારને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવાનું વાદન હજુ સુધી આપણા કવિઓને નથી લાખ્યું. હા, આપણી શહેરી સંસ્કૃતિએ પણ એ જીવનના વિષાદ અને ભીષ્મજીતને દેવે તેના હૃદયબેદક સ્વરૂપમાં આપાત સાથે આપણી નજર આગળ ખડાં કરવા માંડ્યાં છે. બૌદ્ધિક સંપત્તિની જેમ ગામડાંની જે ઉદ્યોગ-સંપત્તિ શહેરમાં દેવે ધસઘાઈ આવવા માંડી છે—ગામડાંનાં જે સેંકડો મજૂરો શહેરમાં આવો યાતના ભરી જીવન દિનપ્રતિદિન માળી દેવાં છે તે તરફ આપણા કવિઓની નજર ગઈ છે. એથી થતી પ્રતિક્રિયાનો વિષાદ આપણે એ કવિઓની વાણીમાં જોઈ એ છીએ—પણ એ વિષાદ સ્વગત ગુંજન જેવો જ દાજ છે. એ ગુંજનથી જેના હૃદય પર વહેતા જખમો છે તેને કંઈ આશ્વાસન મળે એમ નથી. એ તો ત્યારે જ અને ત્યારે એ ગુંજન પ્રજાતમાં ગવાતા કોઈ ભિંદવના સૂરને સાધી શકે, અને એમ થતાં ગામડાં અને આપણી કવિતા વચ્ચે આજે જે અન્તર પડેલું દેખાય છે તે પણ દૂર પડે.

પણ એ દિવસ ક્યારે ઊગશે તે કાણ કહી શકે ? અને આજે એ દિવસની ઉપાત્ત એક આખું કિરણ પણ નથી દેખાતું એમ જો કોઈ કહે તો એ હકીકત-સ્વીકાર કરતાં કાંઈને શા માટે હીનતાનો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ ? ખલકે આજે આપણી જો કંઈ સંસિદ્ધિ છે તે માટે કોઈએ પણ શરમાવા જોઈ નથી. આજના સંજોગોમાં જો કંઈ સકય છે તે પોતાની રીતે કવિતા સાધી રહી છે—અને એક અથવા બીજા વાહનદ્વારા લોકહૃદયને તે સ્પર્શી રહી છે. એના શુદ્ધ પદ સ્વરૂપમાં જ એણે લોકહૃદય સાથે એકતા અનુભવવી જોઈએ એવો જેમનો આગ્રહ છે તેમને જ માત્ર આજે અસંતોષ લેવાનો રહેશે, અને એવા અસંતોષનું તેમને કારણ ન રહે, જો આજના સંજોગને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાની તે ઉદારતા દાખવે તો. બાકી કલા કે કવિતાને તો કોઈ પણ મત કે કોઈ પણ ગ્રહની દારી ન જ બનાવી શકાય. દારી અને તો તે એક માત્ર જીવનની—અને આજની આપણી એ કવિતા જીવનને વફાદાર રહેવાના પોતાના જનતા પ્રયત્ન કરી રહી છે એની કાણ ના પાડી શકશે ?

૨૧-૩-૪૦

એક દૃશ્ય

નિશાળને ઉજાડ આલ ઉરથી
અંધારનાં ભંરવ સૈન્ય છૂટે
પ્રચંડ ફાળે સહુ નિધિ ઘેરવા
ત્યાં નાના તેજ્યકે પ્રતિચી સમરને મોરચે શુક જૂએ.
ફૂંફાડી અન્ધાર ચમૂ ઊગામે
કાળા કુહાડા, જળ એકલાનો
નિરોધ દેખી, પ્રલ ચક્રપે ઝીંકે
સ્ફુટિલગો કોટિ ત્યાં તો ઊડી ઊડી વીધી અન્ધારનો દેહ રૂંદવા.

‘અનન્ત’

પૃષ્ઠાઉ ઉપર ચડવાથી પારો નીચે ઊતરે છે, પણ માનવીની તબિયત પર્વત પર ચડવાથી ઊંચે ચડે છે, ખીલે છે એમ ચિકિત્સકો માને છે. જિભારી પળી મારી તબિયતને શુક્રપક્ષના પ્રકુલ ચંદ્રની જેમ ફૂલ બહારથી ખીલતવા સારુ આશુ જઈ થોડોક સમય ગાળવા ડોક્ટરોએ મને સૂચના કરી. વીસમી સદીના એ ધન્યંતરીઓની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય ગણી હું સંજોગોની પ્રતિકૂળતાને પગ તળે દાખી પર્વતારોહણ માટે તૈયાર થયો.

પણ મારી સાથે આશુ કેણુ આવે, એ પ્રશ્ન વિચારણીય બની ગયો. ઊંકરાઓની પરીક્ષા નજીક હતી એટલે તેમને એકલા મૂકી ગૃહિણી મારી સાથે આવી શકે તેમ ન હતું. હું મુસાફરી કરવા જોટલો સાંભળે તો ચર્મ જ ગયો હતો. પણ આશુ ઉપર રહી પૂર્વકાળના ઋષિમુનિઓની પેઠે કળ ખાઇને જ છતી ચક્રવાની ક્ષમતા મારામાં ન હતી. કારણુ રસોઈ તથા રસોડાનું આખું શાસ્ત્ર મારે માટે કુટિલ કોપડા જેવું હતું. ચૂનો સળગાવવામાં જ મહાઆતુર્ય સમાયેલું છે એમ હું માનું છું પણ તે આતુર્ય મને પ્રાપ્ત નથી થયું. મારે માટે એ પહોંચ બહારની વાત છે એમ મેં માન્યું છે. કેટલીક વાર પ્રયાસ કર્યા છતાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી જ આમ માનવું પડ્યું છે. છેવટે મને રસોઈ કરી આપવા ત્રણેક માસથી અમે નવો જ રાખેલો બૂદ્ધ બૂધર મારી સાથે આશુ આવે એમ કહ્યું. કર્ણ પ્રમાણે હું અને પૃથ્વીને નામ માનથી જ ધારણુ કરનારો બૂ-ધર પર્વતથી ધારણુ કરાઈ ગયા. આશુમાં બૂધરે મને પોતાના કાર્યથી બહુ સંતોષ આપ્યો. તેની રસોઈ બદલ હું તેનાં વારંવાર વખાણુ કરી એસતો. બૂધર જેવા કુશળ નોકરને ધારણુ કરવા બદલ મારા મનમાં ગર્વ અગટવા લાગ્યો.

ગર્વથી ફાટતા દિલે મેં મારી જ પેઠે વનરાણીથી ફાટું ફાટું યતા આશુને ખૂંદી ખૂંદીને નિહાળવા માંડ્યો. દિવસો એવા આનંદમાં પસાર ચતા ગયા કે સમયની ખજાર જ ન પડી. પંચાંગ કે કેલેન્ડર તો રાખ્યું જ ન હતું. પણ ખર્ચ માટે પૈસાનું પાકોટ ફંગળિયાત રાખવું પડ્યું હતું. મદિનો ચનામાં જ એ પાકોટ કેલેન્ડરની ગરજ સારી. ઘેરથી નીકળતી વખતે સાથે લીધેલા પચાસ સાક રૂપિયા ખસાસ થઈ ગયા હતા. એટલે સિલકે રહેલી સોની નોટ વટાવવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. એ જરૂરિયાતે સમયની ગણતરીમાં મારું મન પડેાચું. પણ મારા મન તથા શરીરની પ્રકૃષ્ટતા જોઈને મેં ખર્ચની બહુ કાળજી ન રાખતાં વધુ એક માસ આશુમાં જ ગાળવા નક્કી કર્યું. નોટ વટાવી જોઈતી ચીજબાવ હું તથા બૂધર લઈ આવ્યા. વધેલી દદા દશની આક નોટો ગિરસાની ડાપરીમાં મૂકી હું સાંજ પડવાથી ફરવા માટે ચાલ્યો ગયો.

જોખનથી ફાટતા નવજુવાન જેવો આશુરાજ મને કણે કણે નવીન જ લાગ્યા કરતો હતો. જંગલમાં ઘણે આથે નીકળી જઈ હું એકાદી યિત્તા પર એસી જતો. તે વખતે આશુજાણુનાં દરેકો પરથી મને જે વિચારો આવતા તે બહુ જ દુઃકમાં હું ડાપરીમાં

ટપકાવી લેતો. પછી સાંજે ઘેર આવી એક મોટી નોટખૂકમાં શારીયી ભગતકરી લાધામાં એ ટાંચણના આધારે હું આશુનું વર્ણન લખતો હતો. મારા સાહિત્યકાર મિત્ર ગમનલાલને એ નોંધ હું બતાવીશ ત્યારે એ મારા પ્રેવાસવર્ણનની ઈર્ષી કરશે એમ મારા મનમાં યદ્ય રહ્યું હતું. પણ વિધિએ નોંધ પૂરી લખાવા ન દીધી. વિધિ ક્યારે કોઈનાય સુખમાં સોળે સોળ આના રાજી હોય-છે ?

ખીજે જ દિવસે એક એવો બનાવ બની ગયો કે મેં ઉદ્વિગ્ન બનીને એકાએક આશુનો ત્યાગ કર્યો. જૂને ધારણ કરનાર ભૂધર આશુને માથે પોતાનો બોળે જરાય વધુ વખત ચાલુ રાખે એ મને એકાએક અસહ્ય યદ્ય પડ્યું. મારું સાશુ સમું પ્રકૃત્ય મન એકાએક માંદું યદ્ય ગયું. ભૂધર માટેનો મારો ગર્વ એકાએક ઓસરી ગયો, તે સાથે આશુની જોબનભરતી પણ મળે મારાં ચક્ષુ આગળથી ઓસરી ગઈ, આશુ ઉપર વધુ વખત રહીશ તો મારી તબિયતનો પારો બિઝટો નીચે બિતરી જશે એમ મને લાગ્યું.

વાત એમ બની કે, ખીજે દિવસે બપોરે મેં મારી ડાયરીમાં મૂકેલા દશની નોટના પેન્ના દુકકા બેગમાં ડેકાણે મૂકવા સારું કાઢીને ગણી જોયા. પણ આશ્ચર્ય ! તે આંકને બદલે સાત થયા. ફરીને ગણ્યા પણ તેના તે જ થયા. ડાયરી ફેફસો જોઈ ખિરમુ તપાસી જોયું, ફરી એક વાર નોટો ગણી જોઈ, પણ ગણિતના નિયમ વિરુદ્ધ સાત તે આંક શી રીતે થાય ? હું નવાઇ પામ્યો. એક પણ નોટ ક્યાંય ખોવાઈ ન હતી-કાલે રાત્રે ડાયરીમાંનું ટાંચણ નોંધ લખતી વખતે જોયું હતું. તે વખતે આંક નોટો બરાબર ગણી જોઈ હતી. તે પછી, વખતે, ડાયરીમાંથી એકાદ નોટ સરકી પડી હોય તો તે ધરમાં જ હોય. ખીજે જાય ક્યાં ? અને ધરમાં ખીજું હતું પણ કોણ ? હું અને ભૂધર. ભૂધરને નોટ જડી હોય તો તે મને આપ્યા વગર રહે નહિ. પુસ્તકો પચારી બધું તે ગોઠવતો હતો, છતાં નોટ તેના હાથમાં કેમ ન આવી તે નવાઇ લાગી. ગમે તે રીતે નોટનો પત્તો પાડવો જ જોઈએ, એમ મારા મનમાં યદ્ય ગયું. પહાડના પવનની જેમ મારું મન હળવું હળવું યદ્ય ગયું. એ હળવારા નોટ ચોરાવાના દશમાંથી જન્મી હતી.

“ભૂધર, એ ભૂધર !” મેં ભૂધરને હાક મારી. તે બહારથી દોડતો આવ્યો.

“કેમ શેઠ, આજે જન્મીને આડા નથી થયા ?” નિર્દોષ લાવે ભૂધર પૂછવા લાગ્યો.

“અરે એક દશની નોટ ખોવાય છે નોટ, તારા હાથમાં આવી છે ?”

“ના ભાઈસાળ, આવી હોય તો હું પૂછવાની વાટે ય જોઈ ખરો ?” ઢીલા સ્વરે ભૂધર બોલ્યો. મારા મોં પરની બ્યઅતા તે ઝીલી રહ્યો હતો.

“તો જાય ક્યાં ? રાત સુધી તો હતી જ.” મેં જરા કડકાઈથી કહ્યું.

“હું શું જાણું શેઠજી ? હું પાઠાણનો દોડરો દશ રૂપિયા માટે જાહું બોલું ?”

ભૂધરમાં તેની બાલવયમાં જ દેખાતી આસ્તિક ભાવના અને તેની સેવા-પૂજા માટેની દેવ વગેરે મને યાદ આવ્યાં. ત્રિપુંડવાળા તેના લલાટમાં ગજરાટથી પરસેવો પાંચી ગયો હતો તે મેં જોયો. હું જરા સરળતાથી બોલ્યો : “તો, શેઠી કાઢ, અહીં જ ક્યાંક પડી હશે !”

પદાડ ઉપરના ઉતારામાં તે એવું શું હોય કે ફેંદાફેંદી કરતાં બહુ વાર લાગે ? એકને બદલે બૂધર બેત્રણ વાર ચોપડાઓ, બેગો તથા કપડાં આમતેમ ઉથલાવી ગયો. પણ નોટ ન જડી. હું જાણે નિરાશ બની ગયો. આજુ ઉપર લાંચી મુદત રહેવામાં ચનારા અર્થની લલનામાં દશ રૂપિયાનું તુકસાન ન જેતું મળ્યાય. છતાં અત્યારે મને તે વાત યથાર્થ સ્વરૂપે ન સમજાઈ. બીજા કાંઈ ખાસ કામના અભાવે હું આ વાતમાં મારા મગજને વધુ પરોવી રહ્યો. હું ખુરશીમાં લાંબો યઈ શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. કહપનાનો ઘોડો ક્યાંપનો ક્યાંય દોડવા લાગ્યો. બૂધરે નોટ ચોરી દશે એવા વિચારનો ફળગો વાંસના ફળગાની પેડે મારા મનમાં બેરથી ફૂટી ઊઠ્યો. પણ જરા વાર રહીને વળી વિચાર આવ્યો કે, બૂધર છેક એવો તો ન જ હતો. “તો નોટ જા્ય ક્યાં ? બૂધર વગર બોલે લે કાણ ?” વિરુદ્ધની દલીલો આગળ આવવા લાગી. ટૂંકા પગારનો માણસ છે, વખતે લલચાવે હોય તો નવાઈ નહિ. વગર મહેનતે એકી સાથે દોઢેક માસનો પગાર હાથ આવી જાય તે કોને ન ગમે ? વળી પૈસાનો સવાલ નથી. પણ એ જૂઠું બોલે તે કેમ સદન થાય ? જાણે જગતમાં હું જ એક શાકુકાર હોઉં એમ હું મનથી માની રહ્યો.

વિચારવિવશ દશામાં જ હું ઊઠ્યો. બૂધર બહાર ઝાડ તળે સૂતો હતો. એના મનની નચિંતતા જોતાં મને લાગ્યું કે, એ ચોર તો ન હોય. પણ બીજી જ પળે મને એક વિચાર આવ્યો : “તેના ખિસ્સાની તપાસ કરવામાં શો વાંધો છે ? જેઠું તો ખરું.” હું અંદરના ભાગમાં રસોડા આગળ તેનો કોટ ખીંટીએ લટકતો હતો તે તરફ ગયો. ગયો, પણ મારાથી તેના ખિસ્સામાં હાથ ન નંખાયો. હું મનને કંપકાં આપતો પાછો આવી રશીમાં પડ્યો. ‘ચોરની પેડે પારકાં ખિસ્સાં જોવા જનાર હું જ ચોર ન હતો ?’ મારું નરતમ મન બોલી ઊઠ્યું. પણ બાહ્યમનમાં તે વિચાર બહુ ન ટક્યો. મન એ અદીક છે, છતાં તેનામાં અજ્ઞ સ્થિતિસ્થાપકતા તો હોવી જ જોઈએ. ‘કોટ જોવામાં શો વાંધો છે ?’ એમ વિચારી હું ફરી બૂધરના કોટ પાસે ગયો. બહારની બાજુ નજર કરી સર્થ તેના ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. બહારના ખિસ્સામાં નાની પેનાસલ અને કેટલાક કાગળના ટુકડા હતા. અંદરના ખિસ્સામાં એક નાનો ગીતાનો ગુટકો હતો. સાથે બેત્રણ સોપારીના ટુકડા અને ચારેક આનાનું પરચૂરણ હતું. ગીતાનો ગુટકો ખોલતાં જ તેમાંથી એક પોસ્ટની ટિકિટ અને દશની નોટ નીચે પડી ગયાં. મારી આંખ નોટ જોતાં જ ફાટી ગઈ. પણ બીજી જ પળે મનને સુષુદ્ધિ સજ્જ : “તારા સિવાય બીજા કાઈની પાસે દશની નોટ જ ન હોય ?” ગીતાના ગુટકામાં નોટ તથા ટિકિટ પૂર્વવત ગોઠવીને ગુટકો તેના ખિસ્સામાં મૂકી દઈ હું પુનઃ ખુરશીમાં આવી બેસી ગયો.

હું બેસી ગયો, પણ વિચારો દોડવા લાગ્યા. બૂધરના ખિસ્સાવાળી નોટ મારી જ હતી એમ મને લાગવા માંડ્યું. એ દશ રૂપિયા સાથે રાખે જ ચાતો ? અને રાખ્યા હોય તો પણ એમ ગીતામાં શા માટે બોસી રાખે ? એ લુચ્ચો મને અનાવવા માગે છે, એમ મનમાં તર્ક ડોડતાં જ રાખ્યાં હું આગની જેમ સળગી ઊઠ્યો. ટિકિટારીની ઝડપે હું ઊઠ્યો તે બહાર ધસ્યો. “બૂધર, ઓ બૂધર !” કરી મેં બૂમ પાડી. બૂધર ઝવજળે ઊઠ્યો. મારો ચહેરો જોતાં જ તે મમરાઈ ઊઠ્યો. છતાં ધીમે ધીમે પાસે આવ્યો. અંદર આવી ખુરશીમાં બેસતાં જ મેં પૂછ્યું : “બૂધર, તારી બૂલ યઈ મઈ હોય તો હું કમળ કરી દે. હું તને માફ કરીશ.”

“શાની બૂઝ ભાઈસાબ ?” ભૂધર ધૂણવા લાગ્યો. તેના વદન ઉપર શુભામ જેવી દીનતા હતી. પણ તેથી તો હું વધુ ઉચ્છ્રિત બન્યો. આગમાં પાણી પડતાં આગ વધે છે તેમ તેની દીનતા મારા રોષને વધારનાર નીવડી.

“હરામખોર, સફાઈ કરે છે ? નોટ તેં નથી લીધી ?” હું તપ્પ્યો.

“ના ભાઈસાબ, મારી જનોઈના સોગન છે, એ લીધી હોય તો.”

“જલ્લભમાં ગઈ તારી જનોઈ છુટ્યા, પાછા ! મને મૂખ ધારે છે એમ ?” હું જાણે ડાંહો બનવા પ્રયાસ કરતો હોઈ તેમ રોષથી બોલ્યો.

દુઃખ, ભય અને ધમકીના તાપથી ઉદ્વિગ્ન બનેલો ભૂધર ચૂપ જ બિમો રહ્યો. હું આગળ વધ્યો : “તારી આક્ષાહી મારી અણુ બહાર નથી સમજ્યો ? ગીતાના શુદ્ધકામાં દશની નોટ સંતાડી છે તે તારા ગાપની છે ખરું, હરામખોર ?”

“શેડ,” ધૂજતા સ્વરે ભૂધર બોલ્યો, “ભાઈસાબ, એ તો મારી નોટ છે. હું સોગન ખાઉં. મારો બાહ્યના દકીરાનો આવો અવિશ્વાસ ? દસ રૂપિયા માટે હું મારી રોક છોડું ?”

“જો, હરામખોર, તું સાચું નહિ બોલે તો હું તને પાંસરો દોર કરી દઈશ.”

“સાચું બોલું છું” માઆપ, એ નોટ મારી છે. ગયા એ માસના પગારમાંથી એ રકમ બચેલી છે. દુગડાં સીવડાવવા રાખી મૂકી છે.”

“તું નહિ જ માને ? હું હમણું જ તને પોલીસને સ્વાધીન કરી દઈ છું.” હું બિમો થયો તે કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

ભૂધર પોલીસના નામથી ટ્રણ બિડ્યો. તે રડતાં રડતાં મારા પગે પડી બોલ્યો : “શેડ, માઆપ, મને છોડો. પોલીસમાં ન જાઓ; જોઈ એ તો એ નોટ લઈ લ્યો.”

“બોલ, એ કાની છે ?” મેં પોતે જ પોલીસની જમ તેને અડધાંય લગાવતાં સંદેહથી પૂછ્યું.

“છે તો મારી જ, પણ આપ પોલીસમાં.....” ફરક ખાઈ ભૂધર રોઈ પડ્યો.

“તારી નોટ મારે ન જોઈએ. હું પોલીસને આ વાત સોંપી દઈ છું. પછી તે જાણે ને તું જાણે.” હું ટોપી માથે મૂકવા લાગ્યો.

“શેડ, નોટ મને તેની હોય. આપ તે લઈ લ્યો અને મને છોડો. પોલીસમાં મને ન સોંપો.” ફરક ખાતાં ખાતાં બાહ્યથી ફિજીયર કચ્છરવા લાગ્યો. ગુજરાતી છ ચોપડી બજેલો ભૂધર દૈનિક પ્રતિક સમાન લાગતી પોલીસથી ધૂજતો હતો. હું તેની અધી વાત ટોંગ જ માનતો હતો. એ નોટ મારી જ હતી એમ મને પ્રતીતિ થવા લાગી.

“મારી હોય તો નોટ આપી દે. મારી ન હોય તો શા માટે લઈ ?” મેં પહેરતાં પહેરતાં કહ્યું. અદમાસને હું કેવી ચાલાકાઈથી સીધો કરી રહ્યો હતો, તે

મારું મન હસતું હતું, છતાં સહેરા ઉપર તે મેં રોગ જ પાયરી દીધો હતો. એ પણ એક જાતની બદમાસી ન ગણાય ?

બૂધર રડતાં રડતાં તેના ખિસ્સામાંથી પેલી નોટ લઈ આવ્યો અને ગાંઠાની જેમ તેણે તે મારા ખિસ્સામાં નાંખી દીધી. આથી વધુ સ્પષ્ટ કબૂલાત તેં બીજી શી રીતે કરે, એમ માની હું તેને ગાળો દેતાં કપડાં ઉતારી પુનઃ ખુરશીમાં બેસી ગયો.

મેં બૂધરને તેનો પગાર ચૂકવી આપી છૂટે કર્યો, અને હું પણ આશુથી છૂટે થઈ તે જ દિવસે ઘેર આવવા નીકળ્યો. જતાં જતાં બૂધર કહેતો ગયો: “ શેક, હું નિર્દોષ છું. પોલીસના ખોટા ખોતાનાની બીકે હું ડર્યો છું. તમારી નોટનો બીજો તપાસ કરી જોજો.” બૂધરની આંખમાં આંસુ તગતગી રહ્યાં હતાં.

“ જા, જા, દરામખોર હવે ! ” હું રોષથી બોલ્યો. પણ તે સાંભળવાની પરવા કર્યા વગર, પોતાની નાની પોટકી બગસમાં મારી બૂધર ચાલતો થયો.

*

મને ધાર્યા કરતાં વહેલો ઘેર આવેલો જોઈ ઘરનાં માણસો નવાઈ પામ્યાં. આશુથી હેઠાં બિતર્યા થઈ મારો રોષ પણ હેઠાં બિતરી ગયો હતો. દય રૂપિયા માટે મેં વધુ પડતી કડકાઈ અને રોષ એક ગરીબ માણસ પ્રત્યે બતાવ્યાં તેની મને મનમાં ગ્તાનિ થઈ રહી હતી. આથી મેં ઘેર આવતાં જ આરામને બદલે પચારી સંભાળી લીધી. “ બૂધર ક્યાં ગયો ? ” એ પ્રશ્નના જવાબમાં “ તેને ગામ ગયો છે ” એમ કહી મેં પતાવ્યું. મહિલોએ પણ તાત્કાલિક વધુ માયાઝીક ન કરતાં મને આરામ લેવા દેવો ઉચિત માન્યો.

ગોરા છોકરો ઉમેશ સાંજની વખતે, મારા ખાટલા સામેની ખારીમાં બેસી મારી આશુની પ્રવાસની નોટનાં પાનાં ફેરવી રહ્યો હતો એકાએક તે બોલી બીડ્યો: “ બાઈ, આ દયની નોટ આ ચોપડીમાં ક્યાંથી ? ”

“ હેં નોટ છે ? ” હું ચમકીને બેઠો થઈ ગયો.

“ હા, આ જુઓને ! ” ઉમેશે ચોપડી નોટ સાથે જ મારા હાથમાં મૂકી દીધી.

હું પળવાર અવાજ બની ગયો. એ જ મારી ખોવાયેલી નોટ હતી, જે બૂધરથી મોંઘ સખતી વખતે આ ચોપડીમાં મૂકાઈ ગઈ હતી. એ નોટનું દર્યાન મને વોરન્ટ જેવું અસહ્ય લાગ્યું—નોટ ચોપડીમાં જ રહેવા દઈ મેં ચોપડી બોંધ પર પટકી દીધી. મારું અંતર મને ઠોકરી ખાવા લાગ્યું. દયામણા સહેરાવાળો ગમર બૂધર, જાણે મારી નજર આગળ ખડો થઈ ગયો. જાણે એ કચરડીને મને કહી રહ્યો હતો: “ શેક, હું નિર્દોષ છું. તમારી નોટનો બીજો તપાસ કરી જોજો. ”

રાતે સ્વપ્નમાં પણ મને બૂધર જ દેખાયો. સવારની પહેલી જ ગાડીએ હું બૂધરને ગામ જવા બિડ્યો. માડીના વેચ્યા પણ અનેક ગણા દુત વેચે મારું મન બૂધર તરફ દોડી રહ્યું હતું.

અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્ય

ઉમાશંકર જોષી

આધુનિક સમયનાં ઊર્મિકાવ્યો—ભાવકાવ્યો—વિશે મારે એયાર વાતો જ ખાસ કરીને કહેવાની છે. એક તો એ કે ઊર્મિકાવ્ય સિવાય પણ કવિતા હોઈ શકે. બીજું, ઊર્મિકાવ્ય પરદેશી નહિ પણ આપણા સાહિત્યની જ પેદાશ છે એ. ત્રીજું, Lyric એ અંગ્રેજી શબ્દ માટે આપણે ત્યાં વપરાયેલા શબ્દોની ચર્ચા કરી આપણે જોઈશું કે ગવાય તે કાવ્ય જ ઊર્મિકાવ્ય નહિ, ઊર્મિકાવ્ય પાક્ય (એટલે કે recite કરી શકાય એવું) પણ હોઈ શકે. તે ઉપરાંત ઊર્મિકાવ્યના ઇતિહાસ અને લાગિ તરફ પણ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીશું.

અત્યારના કાવ્યસાહિત્યમાં ઊર્મિકાવ્ય (Lyric) સર્વિશેષ પ્રચાર અને લોકપ્રિયતાને પામ્યું છે. આથી એવો ભ્રમ પણ પેદા થવા સંભવ છે કે કવિતામાત્ર ઊર્મિકાવ્ય જ હોય. પણ વાર્તાસાહિત્યમાં જેમ નાનકડા એયાર ગિનિટ ચાલે એવા દ્વયકાથી માંડીને દૂંઢી વાર્તા, લાંબી વાર્તા, નવલકથા, પુરાણ એવા વિવિધ પ્રકારો હોય છે, તેમ કવિતામાં પણ ઊર્મિકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, આખ્યાનકાવ્ય, મહાકાવ્ય એવા જુદા જુદા પ્રકારો છે. આ પ્રકારોનું જુદાપણું માત્ર લંબાણ પર અવલંબનું નથી. તે તે પ્રકારની આગવી વિશ્લેષણતાથી એક પ્રકાર બીજાથી જુદો પડી આવે છે. કોઈ એક પાંત્રનો ઇતિહાસ જે રીતે નવલકથામાં આપી શકાય તે રીતે દૂંઢી વાર્તામાં ન આપી શકાય. માનવજીવનનું એકાદ પાસું જ બતાવીને દૂંઢી વાર્તા લખનારે સંતોષ માનવો રહે, પણ નવલકથાના લખનારને મનુષ્યજીવનનાં અનેક પાસાં બતાવવાની મોકળાશ મળે છે. તેમ મહાકાવ્યમાં જે જીવનની નિરવધિ વિવિધતા કવિ બતાવી શકે તે નાનાઅમથા ઊર્મિકાવ્યમાં સંભવિત નથી. ઊર્મિકાવ્યમાં તો મનુષ્યના વ્યક્તિજીવનનું એકાદ પાસું બતાવી શકાય તો બસ છે. વ્યક્તિના ઊર્મિતંત્રને સ્પર્શતી એકાદ લાગણી, વિચાર, આદર્શ કે તરંગ, એ ઊર્મિકાવ્યની રચના માટે પૂરતી સામગ્રી છે. કવિને વિશાળ માનવજીવનનો જે કોઈ અનુભવ છે તે સમગ્રપણે નિરૂપવાનો અવકાશ ન હોઈ, ઊર્મિકાવ્યમાં કવિ અનુભવનો માત્ર એક અંશ, સ્વયંસંપૂર્ણ એવો અંશ, નિરૂપીને અટકી જાય છે. આ અનુભવઅંશનું એવું દર્શન એના જેવી જ ઉત્કટતાથી આપણને પણ થાય એ માટે એ ઊર્મિકાવ્ય ઉત્તેજન પર ખાસ આધાર રાખે છે.

ઊર્મિકાવ્ય તત્ત્વ આમ તો મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, આખ્યાનકાવ્ય, વગેરેમાં પણ હોય જ છે. ઊર્મિકાવ્ય અભાવવાળું કોઈ કાવ્ય સંભવી ન શકે. પણ ઊર્મિકાવ્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં ઊર્મિતત્ત્વ ઉપર જ મહત્તર બાંધકામ આવે છે. ઊર્મિકાવ્ય એટલે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય.

અત્યારનું આપણું ઘણુંખરું કવિતાસાહિત્ય ઊર્મિકાવ્યની કોટિનું છે. પણ કવિતામાં ઊર્મિ સિવાય બીજાં તત્ત્વો, દા. ત. વિચાર, વિવેક, આદર્શ, વગેરે પણ પ્રવેશી શકે. મનુષ્યના આંતરિક જીવનમાં ઊર્મિવ્યાપાર સિવાયના પણ બીજાં વ્યાપારો હોય છે. એટલે તે સૌને પણ વ્યક્ત કરે, તે સૌને પણ પેતામાં સમાવી લે, એવી કવિતા—ઊર્મિકાવ્ય સિવાયની કવિતા—પણ સંભવી શકે. ઊર્મિકાવ્ય મનુષ્યના માત્ર હૃદયધર્મને સ્પર્શવાનું ધ્યેય

સાધે છે. પણ મનુષ્યને હૃદયધર્મ ઉપરાંત જે બીજા પણ મહત્વના ધર્મો છે તે સમગ્રને અર્થાત્ મનુષ્યની સમગ્ર સંવિત્ (consciousness) ને બરી દેવી એ ઉચ્ચ કવિતાનું હૃદય અવસ્થા હોવું જોઈએ. આ હૃદય ઊર્મિકાવ્યો કરતાં પણ ખંડકાવ્યો કે મહાકાવ્યો સવિશેષ સિદ્ધ કરી શકે. જીવનના અનુભવોની સંકુચતાને વધાવી લઈ, પ્રત્યેક અંશના સૌન્દર્યને સમગ્રચુંદર એવી રચાપત્તરચનાની મનોહારિતા સાધવામાં સદાયમૂલ કરવાનું મહાકાવ્યમાં જોટું શક્ય છે તેટલું ઊર્મિકાવ્યમાં ન હોય એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. પણ મોટા મોટા વિદ્વાનોએ પણ ચાર લીટીના સર્વોચ્ચપૂર્ણ કાવ્ય કે ગીતને જોઈ તેના સામા પદ્યમાં મહાકાવ્યને મૂકવાનો અવિરેક કર્યો છે. એમની નજરે એક પદ્યમાં મૂકેલો અમર કવિનો એક શ્લોક અને બીજામાં મૂકેલો કાલિદાસનો ચુ જોલો વિરત્ત પ્રમથ અથવા તો એકમાં રાખેલું એક લઘુ દિવ્યરૂપ ગીત ને બીજામાં મોટું મિલ્દનનું પેરેડાઈઝ લોરડ એ બંને સામસામાં સરખાં બિતરે છે. આમાં ભૂલ એ થાય છે કે મનુષ્યના ઊર્મિતંત્રને સમગ્ર આત્મતંત્રની બરોબરનું યજ્ઞી લેવામાં આવે છે. અમરનો એક શ્લોક કે એકાદ કાંઈ ઊર્મિકાવ્ય ગમે તેવી ઉચ્ચ સંપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી શક્યાં હોય પણ તેનો સ્પર્શ ઊર્મિતંત્રને જ પ્રધાનપણે ઉદ્દિષ્ટ છે, ત્યારે સુવંશ કે પેરેડાઈઝ લોરડ આપણા આખા આત્મતંત્રને (માત્ર હૃદયતંત્રને જ નહિ) સમર બરી દે છે. આપણે ચૂંચરાતમાં અત્યારે બસે માત્ર ઊર્મિપ્રધાન કવિતા જ રચતા હોઈએ, એ સિવાયની અને તે પણ કદાચની દૃષ્ટિએ ચડિયાતી કવિતાનતિ હોય છે એ આપણા હૃદયમાં રહેા.

બીજો એક બમ એવો પણ પ્રવર્તેલો દેખાય છે કે સિરિફ-ઊર્મિકાવ્ય-એ પ્રકાર પડેલી છે. દા. 'સિરિફ' શબ્દ પડેલી (અંગ્રેજી) છે. પણ એ શબ્દ આપણે ત્યાં આવ્યો તે પહેલાંથી-કવિતાસાહિત્યના આરંભથી જ-આપણે ત્યાં ઊર્મિકાવ્યો તો દતાં. બજનો, પદો, દ્વા, સોરકા, ગરબા, ગરબી, રાસ, મદિના, એ આપણાં 'સિરિફ' જ દતાં. નરસિંહ અને મોરંનાં પદો આપણાં ઉત્તમ 'સિરિફ' છે. તેમજ દયારામની ગરબીઓ. છતાં અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્યો રૂપમાં દયારામ સુધીનાં આપણાં ઊર્મિકાવ્યોથી એટલાં જુદી તરેદનાં નીકળ્યાં કે કાણ વાર તો બક્ષમત્તા જુદિમાન સાક્ષરો પણ એને આવશરતાં અચકાયા. અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ 'કુસુમમાળા' શ્રી નરસિંહરાવ ભો. દોલેટિયાનો બદાર પછો ત્યારે શ્રી મણિલાલ દિવેદી જેવા ઉચ્ચ રસશક્તિવાળા સહૃદય વિદ્વાનને પણ એ કાવ્યો 'રસરૂપમયચિત્' લાગ્યાં, 'હૃદયવીજ્ઞા'માંનાં કેટલાંક કાવ્ય પડેલી રીને કેળવાયેલી રસરક્તિને જ રૂએ એવાં દેખાયાં. આનું કારણ એ ન હતું કે ચૂંચરાતી કાવ્યસાહિત્યની પરપરામાં ઊર્મિકાવ્ય (સિરિફ) દતાં જ નહિ અને એકાએક પડેલમાંથી એ નતિ નવી લાખત કરવામાં આવી રહી હતી. પરંતુ નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, વગેરેનાં સિરિફ મુખ્યત્વે એવ દતાં, બજનો કે ગરબીના રૂપનાં દતાં, ત્યારે આ અર્વાચીન સિરિફ કાંઈ વાર બસે એવ રૂપ ધારણ કરતું, પણ ધણી વાર તો જડાજડ જ હતું. જડની અંદર જાતિજીવનની ભાવપરિસ્થિતિ નિરૂપતી એ ચૂંચરાતી સાહિત્યમાં નહીન પડતા હતી. ચૂંચરાતીની પૂર્વે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નજર નાખતાં પણ ચાર લીટીના મુક્તક અને ખંડકાવ્ય વચ્ચેની આવી રચનાએનો અસ્તવ નહિ તોયે વિરચના દેખાતાં પણ. આ નવી 'સિરિફ' નતિ ઉપર પ્રજાસિદ્ધાપૂજક માનસનો પ્રોપ દળો. તો, લઘુમાં લેવાનું એટલું જ છે કે

ગૂજરાતીમાં ઊર્મિશાસ્ત્ર નવું નથી, પણ મુન્નિયનિર્મિતીમાંથી પાદ્યોની શોધને દેખી ભણી ભણીને શ્રેયુએટોના ઘણા જવાર નીકળતા ગયા તેમ તેમ ઊર્મિશાસ્ત્રનું એક નવું આયોજન તૈયાર થતું ગયું. આ નવીન આયોજન માટે પણ ખેડાણ તે અર્વાચીન યુવના પુરંધર દલપત અને નર્મદે-કર્ણુ હનું. દલપત અને નર્મદે પશ્ચિમના સંપર્કમાં આવતાં જ લાંબાં કે ટૂંકાં કાવ્યો માટે જોઈને વપરાશમાં લઈ લીધા હતા એટલે અર્વાચીન ઊર્મિશાસ્ત્રના ઘાતરમાં મુખ્ય કામ તે દલપતનર્મદે કરી દીધું હતું. અલગજ, દલપતનર્મદે અલુપ્ત કાવ્ય લખ્યાં છે, પણ એમણે અલુ ઊર્મિશાસ્ત્ર આપણને આપ્યાં નથી. અને મહાકાવ્યો સમાજવિધાયક અને ભાષાસાહિત્યના ખેડનાર તરીકે અલુણી છે એમાં શંકા નથી, પણ તેઓની પછરચનાઓમાં કાવ્યતત્ત્વ કેટલું જ છે. દલપતનર્મદે કવિ કરતાં અત્યારના પતકાર જેવા વિશેષ તો છે. પણ કવચિત્ત્વ બધારે કવિ નરીકે એમનું દર્શન થાય છે ત્યારે આપણને અર્વાચીન ઊર્મિશાસ્ત્રનું પણ શોધવેશમાં દર્શન થાય છે. દલપતનો કાર્ત્ત્વિયો અને ગરબીઓ, નર્મદનાં દેશભક્તિનાં અને ઉદ્બોધનનાં ગીતો અને રસસિચિત 'લલિત' અને 'કબીરવા' જેવાં વર્ણનકાવ્યોમાં આપણા અર્વાચીન ઊર્મિશાસ્ત્રની વરસદરવરસ વધતી જતી-સરિતાનાં મૂળ છે. પણ ઊર્મિશાસ્ત્રના સુરેખ, કલામંડિત, ભાવપ્રાણિત રૂપનો પરિચય તો આપ્યો આગળ હજી તેમ મુનિવર્તિતીમાંથી નીકળેલા સાક્ષરકવિ રવ૦ નરસિંહરાવે. પરંતુ ગેય દાલો કરતાં વિશેષ કરીને જોઈમાં અર્વાચીન ઊર્મિશાસ્ત્ર સખાયાં એટલા ઉપરથી એને વિદેશી ગણવાના કામમાં પડતું ભેદ એ નહિ.

આને જ લગતો શ્રીએ એક સવાલ 'લિરિક'ના ગૂજરાતી પર્યાયનો છે. આપણે એ સહેજ ભેદીએ. ઊર્મિશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ સમજવામાં એ મદદ કરશે. લિરિક માટે નર્મદે 'ગીત કવિતા,' શ્રી. નવલકાંડે 'સંગીત કવિતા,' અને શ્રી નરસિંહરાવે 'સંગીત કાવ્ય' પર્યાય વાપર્યો. 'લિરિક' એ અંગ્રેજી શબ્દનું મૂળ ગ્રીક ભાષામાં છે. લાયર એટલે વીણા એ ઉપરથી વીણા કે કોઈ તંત્રવાદ સાથે ગવાય એવી રચનાને લિરિક નામ મળ્યું. પછીથી કમેડીને જે કાવ્ય અમળ્યું, તંત્રવાદ વગર પણ, ગવાઈ શકે એવું હોય, તે લિરિક લેખાઈ. ઉપર અત્યારે ભાગ્યે જ જેમાં ગાવાની અપેક્ષા પણ હોય એવાં જોઈએ કાવ્યો (સોનેટ વગેરે) પણ લિરિક ગણાય છે. કોઈ પણ શબ્દના અર્થનો વિશાલ આ રીતે થાય તો નવાઈ પામવાનું કારણ નથી. 'એપિક' એટલે મુખ્યત્વે પાંડય રચના. એનાથી વિરુદ્ધ એવી એટલે કે ગેય રચના માટે ગ્રીક ભાષામાં 'લિરિક' શબ્દ યોગ્યો હતો, પણ અત્યારે ગેયતાની અપેક્ષા વગરની અને માત્ર પાંડય એવી રચનાઓ માટે પણ લિરિક શબ્દનો જ ઉપયોગ થાય છે. આપણા 'મહાકાવ્ય' શબ્દની છવ્વનકથા તપાસવાથી આ હકીકતમાં કોઈ આશ્ચર્ય ભાગશે નહિ. ચક્રવર્તીઓને માટે જે 'મહારાજ' શબ્દ વપરાતો તે ધીમેધીમે રસોડામાં થિ-પૂરું જેવું રાવ્ય નથી-એને માટે વપરાતો આપણે કયાં જાણતા નથી?

જતાં આપણા સાક્ષરોએ સંગીત-કાવ્ય એવો પર્યાય શોધીને લિરિકમાં સંગીતનું ત્વ હજી પણ કાયમ જ છે એવું બતાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. એમાં મને કોઈ વધારેપડતું ભવતું નથી. એ-સાધકોપીડિયા ટ્રિટાનિકની ૧૧મી આવૃત્તિમાં એકમંડ ગ્રાંસે લિરિકની લક્ષણિકતા ગણાવતાં તેની સંગીતલક્ષમતા પર ભાર મૂક્યો છે. સોનેટ જેવી રચનાઓ પણ, ૧૫મે ભક્તે ગાઈએ નહિ જતાં, ગાઈ ન શકાય એવી નથી એમ એ નોંધે છે. આ

દષ્ટિએ જોતાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ટ્રુવે 'સંગીતકંઠ્ય કાવ્ય'નો પ્રયોગ રમરણસહિતાના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૫) માં કર્યો છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ લાગે છે. પણ 'સંગીતકંઠ્ય કાવ્ય' કે સર રમણભાઈએ યોજેલ 'રાગધ્વનિ કાવ્ય' ચાલુ વપરાશમાં આવ્યા નથી, કે શ્રી નાનાલાલ કવિનો 'ભાવપ્રધાન કાવ્ય' પણ પ્રચલિત થયો નથી. સિરિકમાં ઊર્મિતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોય છે એ ધોરણ ઉપરથી પ્રો. બ. ક. કાકારે યોજેલા 'ઊર્મિકાવ્ય, ઊર્મિગીત, ઊર્મિગીતિ, ઊર્મિમુક્તક,' એ પર્ચાઓમાંથી ઊર્મિકાવ્ય હવે ચલણી થયો દેખીએ છીએ. મરાઠીમાં 'વેણિક' યોજાયેલો તેમ અહીં શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'વીણાકાવ્ય'નો પણ પ્રયોગ રેલો છે. અત્યારે મરાઠીમાં તરજુમિયા 'વેણિક'ને છોડી 'ભાવગીત' શબ્દ પ્રચલિત છે એ ઉપરથી ભાવના, ઊર્મિના તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય ત્યાં પણ સ્વીકારાએલું જોઈ શકીએ છીએ.

આટલી લાંબી ચર્ચાની આવશ્યકતા નીચે આપેલા શ્રી. નાનાલાલ કવિના 'નાના નાના રાસ' ભાગ પ્રીત્તની પ્રસ્તાવનામાંના અવતરણ પરથી સમજાશે. તેઓ કહે છે:

“ગુજરાતના રાસ એ ગુજરાતનાં સર્વોત્તમ Lyrics છે. પણ ચોવીશેક વર્ષ ઉપર ગુર્જર સાક્ષરતાની એક નાવડી બૂલી પડી, ને Lyre વિદ્યાળી કાવ્યદિશામાં Lyrics શોધવા રમણે નહી. શેરીએ શેરીએ, આપણા સંસ્કારને ચોંકે ચોંકે, નગર નગરે દયારામનાં મીરાંનાં નરસિંહનાં રાજેનાં રતનાનાં મીઠાનાં દક્ષપતનાં નર્મદનાં Lyrics કાઢિલકંઠી ગુજરાતજો ત્હારે ટહુકતી એમને વિસારીને-અવગણીને ગેય નહિ લેમને 'સંગીતકાવ્ય' કહ્યાં. આજ એ પલટાઈ ગયું છે; આજ એ બૂલ ભાગી છે.”

પ નહિ એવાં સિરિક-ઊર્મિકાવ્ય હોઈ જ ન શકે એ બૂલની, એ ભગની, આ 'આજ'થી તો કદાચ શરૂઆત થઈ નહિ હોય! ઉપરના મત પ્રમાણે તો ગરબા ગરબી રાસ એ જ સિરિક, અંજલિમાં પણ રાગડા તાણીને ગવાય તે જ સિરિક, અને શું અહોની, શું પરદેશની, જોડાયલ ઊર્મિકવિતા તે સિરિક નહિ. પણ એ ભગના નિરસન મટે ઉપરની વિસ્તૃત ચર્ચા પછી કાલક્ષેપ નહિ કરીએ. ઉપલા અભિપ્રાયમાં અર્વાચીન પદ્ધતિનાં ઊર્મિકાવ્યોને જાણ્યે અજાણ્યે પણ પરદેશી ગણવાની 'સ્વદેશી' વૃત્તિ જ હું તો જોઉં છું.

અહીં એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. આ સ્વદેશીવૃત્તિ શ્રી. મણિલાલ દિવેદીની જેમ વિશ્વ-સાત્તમક કે પ્રહારાત્મક ન રહેતાં રચનાત્મક અને વિધેયાત્મક જાને છે. તેના ત્રણ પ્રવાહ જણાય છે:

- (૧) શ્રી. મન્નકવિ ત્રિભુવનનો;
- (૨) શ્રી. નાનાલાલ કવિનો; અને
- (૩) શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનો.

મન્નકવિ ત્રિભુવને ભજનની લેહમાં 'કલાપીનો વિરહ' લખ્યો. શ્રી. કવિએ દયારામની મદલની દિલડોલાવનારી ગરબીઓ 'રાસ' આપી. શ્રી. મેઘાણીએ દયારામથી પણ પ્રાચીન-તર એવાં કાળથી આદ્યા આવતા કંઠસ્થ સાહિત્યની પ્રેરણા ઝીલી એ પરંપરાને પોતાનાં સર્જનઅંગે સજીવ કરી. હું એક બાજુ આગ્રદ્યુતક કહું છું કે સંગીતની અપેક્ષા જેમાં ન હોય એવાં પાઠ્ય (વૃત્તઅર્થ) કાવ્યો પણ ઊર્મિકાવ્ય-હોઈ શકે તે સાથે જ બીજા આજુ સ્પષ્ટપણે જણાવવા ચાહું છું કે આપણી કવિતાપરંપરાએ માયું જાયકોને ને આ ત્રણ

કવિઓ ઉપન્યાસ તે ત્રણે આપણા ઊર્મિકાવ્યના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે અને શ્રી. નાનાલાલનો તો આપણી અર્વાચીન સમગ્ર ઊર્મિકવિતામાં કદાચ સર્વોત્તમ કાવ્યો પૃથુ હોય—રસિકતા, વિવિધતા અને ઇષ્ટતાની દૃષ્ટિએ.

આ ત્રણે કવિઓનો પક્ષપાત, જેમ રચનાઓ તરફ છે પણ શ્રી. નાનાલાલ કવિએ ‘શુન્દર સાક્ષરતા’ની નાવડી ની ભ્રમણાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં પોતે પણ નવી દૃષ્ટિનાં ઉત્તમ ઊર્મિકાવ્યો લખ્યાં છે. ગીત રાસ ગરબા આદિ જેમ રચનાઓને ‘ઉપકવિતા’ ગણનાર વિવેચના પણ આપણે લ્યાં છે. હું રાસ ગરબા ગીત વગેરેને ઉપકવિતા નહિ કહું, પણ તેમાં માત્ર શરુઆતમાં જ કવિતાના આર્થિક અને ભાવિક અવકાશ રહેતાં પછીથી પિતૃગણોદા કે તાંબાકૂડીની એકવિધ વાતને જ વાગોળવાની લઘુ હોઈ ઉચ્ચ કમળદ સુસમિષ્ટ ઊર્મિકવિતાની છદો જેટલી એમાં રાકયતા નથી એમ કહીશ. વૃત્તોમાં જે પ્રૌઢિ સાધી રાકાય છે તે પણ ગીત આદિમાં સંભરી શકે નહિ. શ્રી. નાનાલાલ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિની અને પ્રકારની કૃતિઓ તપાસતાં પણ ગીત ગરબી જેવી એમની રચનાઓ લોકપ્રિયતા પામેલી હોવા છતાં ઊર્મિકાવ્યની પ્રૌઢિનાં દર્શન એમનાં છદોમય ઊર્મિકાવ્યોમાં જ સર્વિશેષ થાય છે. એક જ દૃષ્ટાંત નોંધીએ. દાંપત્યપ્રેમ વિશે શ્રી. કવિએ અને બીજા કવિઓએ ગીત ગરબી આદિમાં ગાયું હશે. પણ જે ગંભીરતા આ પંક્તિઓમાં સંધાવી રાકય બની છે તે જેટલે કેટલાકે સાંપડે છે? સન્ધ્યાકાળે તળાવતીરે બેસેલા પુરુષના શબ્દ આમ વહે છે:

અહો મહાભાગ તળાવતીર,
અહો મહાભાગ હું ચે લગીર.
જેવી તમારા જળમાં વનશ્રી,
તેવી જ મારા હિરમાં કુલશ્રી.

શ્રી. નાનાલાલ કવિની ઊર્મિકવિતામાં પણ ઉચ્ચ કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ અગ્રસ્થાન એમનાં છદોમય કાવ્યોનું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રસ્તુત કાવ્યપ્રકાર શ્રી. નરસિંહરાવે સવેગ અચ્છિત કરેલ પાશ્ચાત્ય આયોજનપદ્ધતિને અનુસરતા છે. જે પૂર્વજ સંબંધ આત્મારના કવિઓ અને પ્રો. કાકોર વચ્ચે છે તે જ સંબંધ નાનાલાલ અને નરસિંહરાવ વચ્ચે પણ દેખાય છે.

સંગીતની અપેક્ષા જેમાં નહિ કે નજેવી એવી ઊર્મિકવિતા અર્વાચીનોમાં લોકપ્રિય કરવાનો યશ કવિ કલાપીને ફાળે જાય છે. ‘કલાપીને કેદારવ’ ખુદશ: વૃત્તોમાં જ છે અને તેની લોકપ્રિયતા એકાવચારી નાવડી હતી. પણ ઘુટેલી કલામયતા તો આપણે શ્રી. કાન્ત, પ્રો. કાકોર અને શ્રી. શેખનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં જોઈએ છીએ. નાનુક શિષ્ટપદામનો પણ આ કવિઓની કૃતિઓમાં અનુભવ થાય છે. શ્રી. નાનાલાલમાં સમાન કલાનો જે અભાવ જોઈએ છીએ તે અહીં નથી.

શ્રી. નરસિંહરાવની દૃષ્ટિનાં ઊર્મિકાવ્યો તે પાશ્ચાત્ય ધાટીનાં ગણીને એના પ્રતિકારરૂપે ભૂમિનાં હમણાં ઉપર ગણીવેલાં ત્રણ તળપદાં રૂપ બહાર આવ્યાં તેમ બીજા પ્રયોગશીલોને દાણે પૂર્વના ફારસી સાહિત્યની દૃષ્ટિની રચનાઓ પણ યરા પામી. આમાં શ્રી. મણિલાલ અને કલાપીની કૃતિઓ કીક કીક છે, પણ એ સૌમાં મરતપાલ બેઈ ખાલાશંકર કપારિયાનો કંઈક સૌથી શુદ્ધ અને મીઠો તો છે. કાન્ત, નાનાલાલ, કાકોર, શેખ વગેરેમાં ગદ્યના છદો-

છવાયા નમૂના નોંધે એ છીએ. પણ પ્રથમ જે જુવાળ આવ્યો હતો તેવું અત્યારે નથી. હમણું હમણું શ્રી. શયદા, પતીલ, અને રાદરના શાયરગિરાદરોએ ફરી એ પ્રવાહને સજીવ કર્યો છે.

આમ અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્યોમાં આપણે છઠાજદ કાવ્યો ઉપરાંત ગદ્ય કાશી રાસ મરખી લગ્ન અંજનીગીત વગેરે નોંધે એ છીએ. સુકતકના પ્રકારની પણ ઊર્મિકાવ્યમાં જ ગણના થાય. પણ અર્વાચીનોમાંથી શ્રી. નાનાલાલ કે મેઘાણી જેવાએ પણ કુહા કે સોરઠા આખ્યા નથી. પ્રો. કાકોરે માત્ર ઘોડાંક છુટાં મુકતકો લખ્યાં છે.

ઊર્મિકાવ્યોના રૂપદષ્ટિએ ઉપરના પ્રકારો તેમ વસ્તુદષ્ટિએ 'આત્મલક્ષી', 'પરલક્ષી' એવા પ્રકારો પડી શકે. અંગ્રેજીમાં જેને ડ્રેમેટિક લિરિક (પાત્રલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય) કહે છે તે પણ હીક ચર્ચા માગી લે એવો વિષય છે. પણ આ વિભાગો તે ગૂજરાતીની આગવી ખાસિયત નથી. તેનાં લક્ષણો સર્વસાધારણ હોઈ અહીં લંબાણ અપ્રસ્તુત છે.

ટુંકામાં, અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્યની દર દર આંખી નર્મદમાં, વિકાસ અને પોષણ નરસિંહરાવમાં, સિદ્ધિ નાનાલાલમાં અને નિરવધિ શૈલ્યતાઓના દિગ્દારનું ઉદ્ઘાટન, પ્રો. કાકોરેમાં દેખાય છે.

ઉદ્દેશે એકમે શબ્દ ૧૯૩૦ પછીના કવિઓ ત્રિધે. એમને અર્વાચીનોથી અલગ પાડવા માટે અત્યર્વાચીનો કહીએ. અંગ્રેજીમાં અત્યર્વાચીનો ઊર્મિકવિતાની ખાતમમાં કમ્પ્યુ. ખી. પીટસને આંટી ચકયા નથી એ મોટો દાખલો આપણા નાનાલાલ અને અત્યર્વાચીન કવિઓના પરસ્પર સંબંધ અંગે પણ સંભારવો રહે છે. અત્યર્વાચીનોએ સાધેલી આયોજન અને વસ્તુ પરત્વેની અનેકવિધ પ્રગતિને ખ્યાનમાં લેતાં પણ રસનિષ્પત્તિ પરત્વે ઉપરનો અભિપ્રાય હકીકત જ થાય છે. એનાં કારણો અનેક હશે. પણ સાથી આગળ તરી આવતું કારણ તે ૧૯૩૦ પછીના કવિઓએ બૂતકાલથી સાધેલો વિશ્લેષ એ છે. એથી એમની પાસે (શ્રી. ના. દ. કવિને શક્ય એવા) પરંપરાપ્રાપ્ત ભાવપ્રતીકો રહેવા પામ્યાં નહિ. નવાં ઉપજાવવાની અનિવાર્ય મુશ્કેલી અને અધ્યામાંથી પાર ઊતરી તેઓ આપણને ઊર્મિકવિતાની નવી સિદ્ધિનો અનુભવ કરાવે.*

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદનો ઝગડો માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ વધ્યો છે. જ્યાં જે કિંચિત્ વસ્તુઓ એકબીજા ત્યાં પરસ્પર વિરોધ થયો જ નેહીએ એવું માની લેવું એ એક મોટો ભ્રમ છે. કુટુંબમાં સત્તા કોની હોય: પિતાની કે માતાની? આવો પ્રશ્ન ઉડાવી કુટુંબનો નાશ કરવો અસક્ય નથી.

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદ વચ્ચે વિરોધ ક્યાં છે? જે લોકોને કંઈ પુરુષાર્થ જ કરવો નથી તેઓ વાસ્તવવાદને આધારે ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરતા રહે છે. ત્યાગ, અસિદ્ધાન, આત્મસંયમ, નિર્લપતા, વગેરે આદિઓની ઉજ્જવળ ખાલુઓને નષ્ટ કરવા ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરવો એ સહેલું છે.

જે લોકોને કેવળ કલાતો વિકાસ જ કરવા છે અને પોતાના જીવનમાં જરા પણ પરિવર્તન ક્યાં વિના આદર્શની મોટી મોટી વાતો કરવી છે તેઓનો ધ્યેયવાદ નામનો જ હોય છે. પણ જે લોકોએ ન્યાયદાનમાં લાગ લીધો છે, શિક્ષણક્ષેત્રમાં વરસો સુધી પોતાના જીવનનો સર્વોચ્ચ સમય ગુમાવ્યો છે, જે લોકો આપારઉદ્યોગમાં સફળ થયા છે અને રાજનૈતિકમાં જે લોકોએ દેશને નમ્રત કરી આઝાદીનો માર્ગ ખતાવ્યો છે તે લોકોનો ધ્યેયવાદ તમારા વાસ્તવવાદને ઓળખી શકતો નથી એવું કંઈ રીતે કહી શકો?

સાચી વાત એ છે કે વાસ્તવવાદના કાદવમાંથી જ જીવનક્રમ જન્મે છે. પણ ધ્યેયવાદી સૂર્યપ્રકાશ વડે જ તે કમળ જીવનની સપાટીથી ઉપર આવી પોતાની કમ્બાલુ-મય પ્રસન્નતા ખીલવી શકે છે. જે મંદા પણ પુષ્ટિકારક કાદવથી કમળને અલગ કરવામાં આવે તો પાણીમાં તરવા છતાં ગયું તે સડી જશે. પણ જે સૂર્યપ્રકાશથી તેને બધી રીતે વંચિત રાખવામાં આવે તો કમળનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત થઈ પડશે. પછી તો તેના રંગ, રૂપ, મુગ્ધ અને કોમળ પ્રસન્નતાનો પ્રજ્વળ નહિ જોએ શક્ય. વાસ્તવવાદનું દર્શન જરૂરી છે પણ ધ્યેયવાદની પ્રેરણા પ્રાણી સ્વરૂપે છે. જેઓને કોઈ બની કાદવમાં જ રહેવું હોય તેઓ ભલે ત્યાં રહે. પણ ધ્યેયવાદની નિંદા કરી દેશની સ્વતંત્રતા અને લાપાના ચેતનપુત્રો શોધ તો તેઓ હરગિઝ ન જ કરે.*

માર્ચ, ૧૯૩૬

નોએલ પારિતોષિકનો વિજેતા : ફિનિશ સાહિત્યકાર

એફ. ઇ. સિલાન્યે

[જીવન અને કવન]

કાંતિલાલ ત્રિભુવનદાસ ભટ્ટ

Finland Remembered.

" Yet not the proud towns with their graceful life, their hum
Are the heart, but the wide expanses of a land
Where fields and woods and water divide the horizon
And rose-shafted pine trees step down to the lake strand.

x

x

" She is small, she is poor, but content is in her,
A truth beyond this world, and hard to be told,
She knows what she has-and her radiant pure summer
Outweighs all darkness and defeats all cold.

x

x

" She knows what we all have, struggle, pain and sorrow
That teach endurance to the stumbling soul,
But she knows, too, that after the night, dawn wakens,
And the spirit sings and the wounded heart is whole."

Viola Gerard Garvin—

અહીં દર્શવાદી આપના રજુ કરતા સર્જનકાર્ય માટે અપાતું સાહિત્યનું નોએલ પારિતોષિક, સ્વીડિશ એકેડેમીએ હમણાં જ ફિન્લેન્ડના સાહિત્યકાર ફાન્ઝ એમીલ સિલાન્યેને અર્પણ કર્યું છે.

સાહિત્યના નોએલ પારિતોષિક આપવાના નિર્ણયો સાથે વિવેચકોનો મોટો ભાગ હંમેશા સંમત થતો આવ્યો નથી. સાહિત્યનું આ પારિતોષિક આપવાની પદ્ધતિ વિષે બ્લોર્ન બર્નોર્ડ શો અહીં સારો અભિપ્રાય ધરાવતા નથી. તેમણે થોડા વખત પહેલાં જ આ વિષેનું પોતાનું મતવ્ય પ્રગટ કર્યું હતું. વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કાર્ય માટે અપાતું આ સંસ્થાના પારિતોષિક આપવાના નિર્ણયો સચોટ હોય છે, કારણ કે એ નિર્ણયો વિજ્ઞાનકાર્યની નક્કર હકીકતો અને સત્યો ઉપરથી થતા હોઈ ન્યાયાધીશોને અવગે માર્ગે દોરી જતા નથી. પરંતુ હવે સ્કેન્ડિનેવીઆની પ્રજાની મેધાની શોધ કરવાની પોતાના જ દ્વીપસમૂહમાં ચર્ચાિત થએલ સહજ દષ્ટિ હવે વિશાળ બની છે અને તે સુદૂર રાષ્ટ્રોના ખૂણે ખૂણે દોડી રહી ઉદાર પસંદગી કરે છે. આ દષ્ટિમર્ષાદાનાં ગદ્યન વૃદ્ધિ પછી તો એ જ પારિતોષિક આપવાની પદ્ધતિ સામે ટીકા કરનાર ખુદ બ્લોર્ન બર્નોર્ડ શોને તે અર્પણ દરવામાં આવ્યું હતું. બર્નોર્ડ શો, થોડ્સ, કિપ્લીંગ અને ટાગોરને આ સંસ્થાએ આ પારિતોષિક આપીને

પોતાની વિશાળ દૃષ્ટિનું પ્રમાણ આપ્યું છે. આ વિજ્ઞતાઓ નોએક પારિતોષિક સંસ્થાના સંકુચિત ધોરણેથી અપાતાં નિર્ણયોમાં લાક્ષણિક અપવાદરૂપે લેખી રાકાય.

અહારની દુનિયા ગમે તે કહે, પરંતુ ફિન લોકો તો સિદ્ધાન્તેનો આ પારિતોષિક માટેનો દાવો વર્ષો થયાં સ્વીકારતા આવ્યા છે. તેઓ તો તેને ફિન્લેન્ડના આસ્ત્રવર્ધી તરીકે ગણે છે. ઉત્તમોત્તમ રાષ્ટ્રના સાહિત્યકાર તરીકે તેમજ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાના દેશનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરનાર તરીકે તેઓ સિદ્ધાન્તેને જોતા આવ્યા છે. ફિન્લેન્ડના સંગીતને રજૂ કરનાર જેમ મહાન સંગીતકાર સીમેલીઅસ અને રમનગમતના ક્ષેત્રમાં જેમ તુર્મી પ્રતિનિધિરૂપ છે તેમ જ આ સાહિત્યકાર પોતાના સાહિત્ય દ્વારા ફિન્લેન્ડના આત્માને આલેખનાર પ્રતિનિધિ છે. ફિન્લેન્ડ પણ પોતાના આ સાહિત્યકારનું બહુમાન ઇ. સ. ૧૯૩૬ માં જ ફિલ્સોફીની 'એનરરી ડોક્ટર' ની ડિગ્રી એનાયત કરી કર્યું હતું.

દરેક નાના દેશની માફક ફિન્લેન્ડમાં પણ લેખક અને એના વાચકો વચ્ચે ખૂબ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. પછી સિદ્ધાન્તે તો દેશનો પ્રિયમાં પ્રિય લેખક હોવા ઉપરાંત એક ઉત્તમોત્તમ સર્જકથી પણ કંઈક વધારે છે. તેના આ વિગ્રયથી ફિન પ્રજાનું હૃદય કેટલું આનંદપુલકિત થઈ બેઠ્યું હતું તેનું માપ તો જેવું એ પારિતોષિક તેને મળ્યાનું જાહેર થયું કે તરત જ તે દિવસને તેઓએ રાષ્ટ્રીય તહેવાર જાહેર કર્યો તેમાંથી મળે છે. ત્યારે પારિતોષિકની જાહેરાત થઈ ત્યારે પ્રજાનું સમગ્ર ચિત્તતંત્ર મોરકો તરફ વળેલ હતું. છતાં પણ આ જાહેરાતે આ મહાન નવલકથાકારને સૌની જાગે રમતા કરી મૂક્યો હતો.

આ તો લોકોએ પોતાનો આનંદ પ્રગટ કર્યો તેની વાત થઈ, પરંતુ આ વિગ્રયથી સિદ્ધાન્તેના પોતાના હૃદયમાં કયા પ્રકારની ઊર્મિઓળો બેઠી રહી હતી? એક અમેરિકન સામયિકમાં તે વિષે એક રસિક ખ્યાન પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું કે ત્યારે તેણે આ આનંદજનક સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેણે પોતાનાં સાત બાળકોને 'બાપુ સાહુકાર છે, સાહુકાર છે' એવી જુઓ પાડતાં ફિન્લેન્ડના પાટનગર હેલસિન્કીનાં પરાંઓમાં દોડતાં મોકલી દીધાં હતાં. અમેરિકાના વર્તમાનપત્રોનાં ખબરપત્રીઓ સર્વવ્યાપક હોય છે. એવા એક ખબરપત્રી સમક્ષ તે જોલી બેઠ્યો હતો: "હું તો, નટ હેમ્સન (ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના આ પારિતોષિકનો વિજ્ઞતા : નોર્વેજિયન નવલકથાકાર) જેમ જે અકવાલિયાં સુધી દારૂની જાટલીમાં રત થઈ જઈ અદરશ થઈ ગયો હતો તેમ જ કંઈ કરનાર છું." અને બીજે જ દિવસે આ એકાવન વર્ષના વિદ્યુરે પોતાની સેક્રેટરી મિસ થોન હર્જેન સાથેનું પોતાનું લગ્ન જાહેર કર્યું.

આ પ્રકારના રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત આનંદ-ઊર્મિના આરોહાને આ સાહિત્યકારની જીવન અને સાહિત્યની પૂર્વજામિકા પર બીજા રહીને જ સમજી રાકાય.

ફાન્સ એમીલ સિદ્ધાન્તેનો જન્મ પશ્ચિમ ફિન્લેન્ડના સાનાકુન્તા તથા હામે પરગણાં ઝોની સરહદ પર આવેલા હેગિન્કોરા ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે થયો હતો. તેના વડાઓ જે કે ખેડૂત હતા, પરંતુ તેના પિતાને પોતોડી કહી

શકાય તેવી ખેડવાની જમીન ન હોઈ તેઓ એક ખેતરમાં મજૂરી કરતા અને તે જ ખેતરમાં થોડી જમીન ભાડે રાખી નિર્ધન સ્થિતિમાં એક નાનું ઝૂંપડું બાંધી રહેતા હતા.

ભવિષ્યના આ મહાન લેખકે પોતાની આલ્યાવસ્થા બહુ સુખમાં વિતાવી હતી. એકલવાયા બાળપણની નિર્દોષ ક્રીડાનાં આનંદનાં તેમજ સૌંદર્યભર્યા હરિત ગામ્ય પ્રદેશોનાં ભ્રમણોનાં સંસ્મરણો તેના અંતરમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ચાલુ સૈકાના પ્રારંભકાળે તેણે ‘ફિન્લેન્ડના માન્ચેસ્ટર’ સમાં ટામ્પેરિએર ગામમાં જન્મવણી લેવી શરૂ કરી હતી. તે એક આસાક વિદ્યાર્થી હતો અને ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં તેણે વિનિત પાસ કરી. આ સમય દરમિયાન તેણે તેના પિતાને ખેતરની મજૂરીમાં સારો સાથ આપ્યો હતો. આ પછી તેણે હેલ્સિન્કી જઈને ત્યારના સમયની અઘતનરૂપ પામેલી ઈમ્પીરિયલ એલેક્ઝાંડર વિદ્યાપીઠમાં પાંચ વર્ષ સુધી પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. તેનાં સર્જનોમાં દેખાતી મૌલિક જીવનશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ આ અભ્યાસને જ આભારી છે.

તેના જીવનવિકાસમાં ફિન્લેન્ડના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહે પણ ખૂબ ભાગ લગ્યો છે. દક્ષિણ ફિન્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર જીવ્ય તરીકે સર્જનકાર્ય કરતા કલાકારો સાથે તે ધનિષ્ઠ સંબંધે સંકળાયેલો હતો. આ સ્વતંત્ર જીવ્યમાં સંગીતકાર સીબેલિયસ, ચિત્રકાર એંક્રીશ, નેરનીફ્સ અને થોડા વ્યાગળના સમયમાં થઈ ગયેલ પ્રખ્યાત લેખક મૂહાની આહો એમકતા તારો જેવા હતા. એમ કહેવાય છે કે સિલાન્યેની આ સમયની આકાંક્ષા એક શિક્ષક થવાની હતી. પરંતુ તેને જન્મવણીના ક્ષેત્રમાં પૂરતી સહાય મળી નહિ.

વિદ્યાપીઠની એક પણ પરીક્ષા પસાર કરી ન હોઈ સદાને માટે પદવી વિનંતો રહેવા સર્જયેલો સિલાન્યે ન્યારે એકાએક ઈ. સ. ૧૯૧૩ના ખેસતા વર્ષના દિવસે જ ગામ હેમિન્કીરોના પોતાના ગરીબ ઝૂંપડે પાછો ફર્યો ત્યારે તેની વય પચ્ચીસ વર્ષની હતી. આ વખતે તેના ભાવનામય હૃદયમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું અને તે કટોકટીમાંથી તે થોડા સમય પહેલાં જ પસાર થયો હતો. આ કટોકટીની પળોએ તેને કલમ દ્વારા પોતાની રાજ રળી લેવા પ્રેર્યો.

એના એકરાર મુજબ એને બીજે કશો ધધો સૂઝતો નહોતો. ખેતરો અને જંગલમાં એ આથડતો ને રમ્પડુ એદીનું નિરુદ્ધગી જીવન એ ચુગ્ગરતો હતો, પરંતુ પોતાના બાળપણના આ સંકુચિત વાતાવરણની વચ્ચે પાછાં ફરતાં તે એક એવી પલટાતી પરિસ્થિતિમાં મૂકાયો કે જેમાં તેના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો, “કાર્ય, આનંદ અને સાથે સાથે દુઃખ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.”

હેલ્સિન્કીથી પાછા ફરતાં તેને યુવાન સીગ્રીડ મેરિયા સાલોમાટ્ટી નામની એક ધરકામ કરતી ગ્રામજન્યતો પરિચય થયો. આ પરિચય ઈ. સ. ૧૯૧૬માં લગ્નમાં પરિણમ્યો. આ પરિચય અને પરિણયનું સુરેખ સંબંધિત સિલાન્યેના પોતાના જ શબ્દોમાં આપીએ: “ધરકામ કરતી હતી તે દિવસોમાં તે અત્યંત દેખાવડી લાગતી. તે ન્યારે કાશીના ખાલાઓની તાસક લઈને આવી ત્યારે પહેલી દૃષ્ટિએ જ હું તેના પ્રેમમાં પડ્યો! પછી તો અગે નાચમાં ગયાં. એ ફેરી સાંદનીમાં અમે ખૂબ નાચ્યાં અને આખરે ન્યારે મેં તેના હાથની માંગણી કરી ત્યારે તેણે ‘હા’ માડી. અમે જો કે ગરીબ સ્થિતિમાં રહેતાં

હતાં. છતાં અમારા ધરનું વાતાવરણ આદર્શમય હતું. તેને ઓગણત્રીસ વર્ષ થયાં ત્યાં તો તે છ બાળકોની માતા બની રહી.”

આ સુખમય જીવનજીવનના પહેલાં વર્ષે જ તેની પ્રથમ નવલકથા પ્રગટ થઈ હતી. પરંતુ આ સુખી જીવનજીવન લાંબું ચાલ્યું નહિ કારણ કે તેની આ પહેલી જ સીઝોડ મેરિયા સાલોમાકી તેના ઉપર નવ બાળકોને ઉછેરવાનો ભાર નાંખીને બીજી દુનિયામાં ચાલી ગઈ. આ પછી તેણે હમણાં સુધી વિધુર તરીકેનું જીવન ગુજાર્યું હતું અને પોતાનાં બાળકોના ઉછેરમાં વખત ગાળ્યો હતો, પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે તેણે ફરીથી ધોડા જ વખત પહેલાં પોતાની સેક્રેટરી સાથે લગ્ન કર્યાં છે. તે પોતે તો હજી પછું હેલ્થસિન્કીમાં જ રહે છે પરંતુ યુદ્ધના વાતાવરણને કારણે તેનાં બાળકોને હેલ્થસિન્કીથી ખસેડી લેવામાં આવ્યાં છે.

જોએ અને મેન્જીન, હરાવદાર બાંધાનો આ તાલિયા માધાવાળો સાહિત્યકાર જીહિમાન, ધરમાળ અને કંઈક વાતોડિયો ને મળતાવડો છે. જીવન તરફ બેફિકરભર્યો જાય ધરાવતો આ પુરુષ, પૌરુષથી જારેલી માનવતા તેમજ સહૃદયતાભરી આતુર્યપ્રધાન વાતો કરી રાકે છે. આ વાતોમાં વિનોદ અને ટીખળ પ્રધાન હોય છે. તે હેલ્થસિન્કીની સંસ્કારી વ્યક્તિઓમાં ગણતા પામતો સાહિત્યકાર છે. ફિલેન્ડની પી. ઈ. એન. કલખનો તે પ્રમુખ છે. તેનાં રાજકીય મંતવ્યો નિશ્ચિતરૂપે પ્રગવદો ભાવનાભર્યાં છે ને તે હંમેશા ફિલેન્ડે રહેલો રહેલો રહેલો ધરીને વળગી રહેવું જોઈએ એ નીતિને ટેકો આપતો આવ્યો છે. ફિલેન્ડના દરેક લેખકોમાંને રાજ્ય તરફથી ઉદાર નિષ્ઠિતિવેતન અપાવવા માટે મોવડી બની એ લક્ષ્યના મોખરે રહી તે લખ્યો છે.

સિસાન્યેને એચ. જી. વેલ્સની કૃતિઓ વાંચવાનો શોખ છે. એ માત્ર અકસ્માત નથી, કેમકે એનામાં ને વેલ્સમાં ધણું સામ્ય છે. સમાજવાદ પ્રત્યે સદાનુકૃતિ ધરાવતો એ પણ એક સહૃદયી આત્મા છે. જીવનશાસ્ત્ર ને આદર્શ ડાર્વિન પણ એના પ્રિય વિષયો છે.

ત્યારે તેને નવલકથાકાર-કલાકારનું કર્તવ્ય શું એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે ત્યારે જવાબ આપતાં તેના મુખ ઉપર સહૃદયી સખનતા ધરાવતા કલાકારમાં વજીર્ રહેતી વેદનાશીલતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે હંમેશા એવું માનતો આવ્યો છે કે લેખક એના વાચકને આનંદ ને આશ્વાસન-સહાય બન્ને આપવાં જોઈએ. જે અનુભૂતિ એને થઈ હોય એને એણે સંપૂર્ણ રીતે જોળખવી જોઈએ ને અસહિષ્ણુ રીતે એને સાકાર કરવી જોઈએ. જીવનના સુભગ વર્ણનથી પ્રથમ તો વાચકને આનંદ લેખકે છે પણ ધીમે ધીમે પોતાના અનુભવને એ જોળખતો થઈ જાય છે ને જોળખ્યા પછી એનો નિજના સંતાપમાંથી ઉદ્ધાર થાય છે. ધણું જોણું લખનાર આ લેખક પોતાની જાતનો કડક વિવેચક છે.

સરઆતના લેખનકાળમાં તેના ઉપર નટ હેમ્સન, મોરિસ મેટરલિન્ક અને રૂઝવર્થ જેવા સાહિત્યકારોએ ખૂબ ઊંડો છાપ પાડેલી અને એ જ કારણે તેની મર્જનસહજ કદપનાએ પહેલો સળવળાટ કર્યો. વતનમાં પાછા આવ્યા પછી તેણે શહેરી વાતાવરણનો ખેતફૂરીભર્યો અનુભવ ઉતારી નાંખી વ્યક્તિના જીવનમાં ચિરમરણીય બની રહેતી ધરતીનું

ધાવણુ ધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. એના પાડોશીની ઝૂંપડીમાં એકવાર અસહાય ને નિર્દોષ સરળતાથી એક માતા એના બચ્ચાને પોતાની ગાંઠમાં લાંબને સતી હતી. એ દશ્યે એના હૃદયને ખૂબ હઠાવી નાખેલું ને એ પ્રસંગને એક વાર્તામાં, વણી લઈ હેલસિન્કીના એક પત્રમાં એણે મુદ્રિત થવા મોકલી દીધી. એ વાર્તાને જે આદર મળ્યો તેમાંથી તેને વાર્તાકથાનો કોમિયો હાથ લાગી ગયો. આ રીતે નવલકથાઓ લખવી, શરૂ કર્યાં, પહેલાં સિદ્ધાન્તેએ ટૂંકી વાર્તાઓ ઉપર કલ્પમ અજમાવી પોતાની શક્તિનું માપ આંકવાનો પ્રયત્ન કરી લીધો હતો. ગ્રામ પ્રદેશનાં ચિત્રો, ખેડૂતનાં સાદાં જીવનનાં રહસ્યપૂર્ણ દર્શો તથા બેનરોમાં મજૂરી કરતાં લોકોને પાત્ર તરીકે ઝડપી લઈ ઘણા સમય પહેલાં જે વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરી હતી તેને *Children in the March of Time* નામના સંગ્રહમાં ગ્રંથાકરૂં કરી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં પ્રગટ કરી. જેમ તેની પ્રથમ નવલકથા પ્રગટ થતાં ફિન્લેન્ડના સાહિત્યમાં અનોખી જાત પાડી હતી તેવી જ અનોખી જાત આ વાર્તાસંગ્રહે પણ પાડી. અત્યાર સુધીમાં સિદ્ધાન્તેની ટૂંકી વાર્તાના ચાર સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે.

તેની *Life and Sun* નામની પ્રથમ નવલકથાએ જ નવલકથાસાહિત્યમાં અનોખી જાત પાડી. એ નવલકથાનો રસિક ઈતિહાસ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં તેની ટૂંકી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થતાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ તેથી પ્રકાશકે એની પાસે એક નવલકથા લખી આપવા માટે માગણી કરી. સિદ્ધાન્તેએ પુસ્તક તો લખવું શરૂ કર્યું, અને એ વર્ષ આઠમાં ગયાં તો પણ આ પુસ્તકે છેવટનું પ્રકરણ લેખું નહિ ! એટલે પ્રકાશકોનો પિત્તો બેઠાવ્યો. પ્રકાશકે આ લેખકનું હરણ કર્યું અને એને હેલસિન્કીની એક હોટેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો ! પુસ્તક પૂરું કરી આપે તો જ એને મુક્ત કરવામાં આવશે, એવી સ્પષ્ટ વાત પ્રકાશકે એને કહી દીધી. અને તેમજ કર્યું. આમ *Life and Sun* નામની આ નવલકથા પ્રસિદ્ધિ પામી.

આ નવલકથાથી તેણે ફિન્લેન્ડના સાહિત્યમાં જે કૃત્રિમતાભરી નવલકથાઓ લખાતી હતી તેના સામે જંગી લડન ઉપાડી. જે કે મદન ફિનીશ લેખક આકોના વખતથી જ ફિન્લેન્ડનું સાહિત્ય કુદરતમાંથી પ્રેરણા મેળવતું આવ્યું છે અને તેના અતિ કૌર્મિજન્ય વલણથી વિખ્યાત છે, છતાં સિદ્ધાન્તેની આ પહેલી નવલકથામાં જે પ્રગટ તરંગે રચ્ય થયાં તે તેમાં અત્યાર સુધી દૃષ્ટિગોચર ન હતાં.

આ નવલકથા એક શુભાન તથા બે યુવતીઓએ વસંતઋતુ દરમિયાન ગાંધેલ જીવનના અનુભવો આલેખે છે. અતિનીચ અનુભવજાગણીથી લેખક, ઉદ્દીપક વસંતઋતુ પ્રેર્યાં, કુદરત તથા દુનિયા તો આનંદ માટે છે એવા જાવને તાબે થતા અને તે સાથે ભાવમય અજ્ઞાન નિષ્ક્રિય આનંદ ભોગવતાં યુવાન હરોળમાં બ્રહ્મા યતા પ્રસંગોને એક પછી એક વણી છે. નવલકથાકારનું આ કવિહૃદય પોતાના દહનનાં અજ્ઞાન વૈવિધ્ય પાસાંઓને કામે લગાડી દેતું દેખાય છે; પહેલી દૃષ્ટિએ આપજીને તે સ્પષ્ટ જગતના પગથારે બોલે રહી માનવજીવનનો ઊંડો અભ્યાસ કરતો દેખાય છે અને પછી આંતરજગતના અવલ જાગણીમાં બેનરી નર્ત જીવનનું મનોવશાદન કરતો નજરે પડે છે. આથી આપજીને એમ ખાત્રીપૂર્વક લાગે છે કે તે કદાચ કવિજનનની રીતિએ ખરેખર કળેશ્વરની પદ્ધતિએ પોતાનું જીવન જીવી રહ્યો છે. તે પાત્રોની સ્વભાવજન વૃત્તિની જિંડી બખેલમાંથી ઊઠેલાં કરી રહેલ

પાત્રની ખરેખરી માનવતાને બહાર લાવી તેને આલેખવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ નવલનાં કેટલાંક સુંદર પ્રકરણોમાં તો લેખક જાણે આંતરજગતના પટ પર વહેતા જિંડા સમય-પ્રવાહનો ધ્વનિ સાંભળતો જણાય છે, તો ધણીવાર તો તે ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર માર્સેલ પ્રાઉસ્ટ અને ગદ્યમાં પદ્યનું સંગીત રેલાવતા 'યુલીસીસ' જેવી નવલકથાના આલેખક જેમ્સ જોઈસ જે 'આત્માનાં સંસ્મરણો'ની પદ્ધતિએ નવલકથાઓ લખે છે તે પદ્ધતિને તે થોડે-ધણે અંશે કામ લેતો દેખાય છે. ધણીવાર તે જગતસાહિત્યમાં કાંયામાં લાંબી નવલકથા લખતા ફ્રાન્સના નવલકથાકાર જુલીસ રોમેઈન્સની આત્માની એકવાક્યતાએ પહોંચી જતા વાતાવરણને સ્પર્શવાની શૈલીને સંભારી આપતો, માનવમતતા હૃદયમાં ક્ષણિક પથ્થુ સાચા બાવનાના એકકા થતા રાશિના અંતિમતાના શિખરે આરોહણ કરતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ રીતે તે ફ્રિન્લેન્ડનો પહેલો મહાન સુધારક બાવનાને અમલમાં મૂકી ચૂકેલ આધુનિક સાહિત્યકાર બની રહ્યો છે.

ફ્રિન્લેન્ડે પોતાની હમણાં બાયમાં મુકાયેલી સ્વતંત્રતા ખાતર જે જે યુદ્ધો કર્યાં અને છેવટે ઈ. સ. ૧૯૧૮ની વસંતમાં આખરે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી તેનાં ગમખવાર અને કારુણ્યભર્યા યંત્રભવોએ તેની ખીણ નવલકથા *Pious Misery* અથવા ૧૯૩૮માં અંગ્રેજીમાં પુસ્તકામ પ્રકાશન પેટીએ પ્રગટ કરેલ *Meek Heritage*નો પાયો નાખ્યો. કારમી વાસ્તવિકતા રજૂ કરતી આ નવલકથા ઈ. સ. ૧૯૧૯ નો શરૂઆતમાં પ્રગટ થઈ. આ સર્જનને તો તેને ફ્રિન્લેન્ડના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર તરીકે સ્થાપી દીધો. નિષ્પક્ષપાતી અને ભારોભાર જીવનફિલમૂકી ભર્યા સામાજિક ચિત્રણ આલેખતી આ નવલ લખીને તે પોતાના જાતભાઈઓની સંક્રમણ સ્થિતિ વખતે જે ગુસ્સાની લાગણી તેના હૃદયમાં બ્યાપી રહી હતી તેમાંથી પોતાની જાતને છોડાવી લેવા માગતો હતો. ઊર્મિજન્ય સ્વભાવનો આલેખક આ નવલકથાદ્વારા તદ્દન પરલક્ષી લેખક બની રહ્યો. આ 'સંપૂર્ણ ફ્રિનિશ જીવન-ચરિત્ર'માં સિલાન્યેએ ફ્રિન્લેન્ડમાં એક નાનું ખેતર ખેડતા ખેડૂતની વિધિવધતા તથા દયા-પ્રેરિત સ્થિતિની કથા આલેખી છે. લાગણીવેડા બતાવ્યા સિવાય દેશમાં જંગલ આંતરયુદ્ધ-લાલ બળવામાં ખેડાતા એક ગામડાના નીચલા વર્ગના જૂઠા દોસ્તોલા નામના એક લશ્કરીઆ-ખેડૂતના અંતરાત્માની ખોજ શરૂ કરે છે. આ કથામાં આખરે આ મંદબુદ્ધિ અર્ધહીન જીવન ગુજારતા ખેડૂઆત્માને બળજબરીથી જીવનનિશ્ચય કરવો પડે છે. જો કે તેની કુદિના પ્રમાણમાં આ કાર્ય તેને બારે પડી જાય છે. સિલાન્યેના જીવનચરિત્રકાર ટી. વાર્કીવીની જણાવ્યા પ્રમાણે, લેખકે દયાજન્ય દૃષ્ટિએ આ ખેડૂતના પાત્રની મૂળભૂત માનવતાની ફરુણ સ્થિતિને ખુલ્લી કરી બતાવી છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં તેની ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ *My Dear Fatherland* પ્રગટ થયો. આ વાર્તાઓમાં પરાજિત આત્માઓ માટેની લેખકની સહૃદયી ઉન્નત લાગણી વ્યક્ત થાય છે. આ સંગ્રહની દરેક વાર્તામાં લેખક જીવનને ધેરા શોક સાથે વિશાળ દૃષ્ટિના શિખર ઉપરથી અવલોકે છે.

સિલાન્યેનો મહત્ત્વનો સર્જનપ્રવાહ મુશ્કેલીઓથી ચાલુ રહ્યો છે. જીવનની જરૂરિયાતો તેમજ જોઈએલી વિષયસામગ્રીના અભાવે તેની કેટલીક નક્કી કરી રાખેલી વિશાળ યોજનાઓ

તે અમલમાં મૂકી શક્યો નથી. આ સમયે તે સ્પેંગલર વાંચતો હતો. સ્પેંગલરના જીવન-વિકાસશાસ્ત્રના અભ્યાસે તેને તે વિચારને અનુસરનાર લેખક બનાવી દીધો અને તેના મનમાં તેથી જ ઈસુ ખ્રિસ્તના સમયને લગતી નવલકથાએ આકાર લેવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં *Hilla and Ragnar* નામની અનોખી સુસંદ્ધ નવલકથા તેણે પૂરી કરી. આ કથા તેણે ખૂબ સરળ શૈલીમાં લખેલી છે. વાર્તાની પૂર્વજામિકા વાસ્તવિક જગતનાં નકાર દર્શાવી બીજી કરી તે પર એક આમકંન્યાના પાત્રને સરજી 'છે. આ આમકંન્યા એક શહેરી જીવાન સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તે જ પ્રેમ એ આમકંન્યાને આત્મહત્યા કરવાને માર્ગે લઈ જાય છે. આ કૃતિ એક લોકપ્રિય નથી નીવડી તોપણ લેખકને મન એની એ સર્વોત્તમ કૃતિ છે.

બીજા દશકા દરમિયાન—૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ સુધી—સિલાન્યેના વાચકવૃન્દને આગળની કૃતિઓ જેવી કૃતિઓ મેળવવાની આશાને બદલે તદ્દન જીદી દિશામાં, લેખકને પગલે અનુસરવું પડ્યું. તે આ કાળમાં નાની નાની હીરાકણ્ણીશી કૃતિઓનો આલેખક બની રહ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં *Proteges of the Angles* નામની કૃતિમાં તેણે બાળકોનાં મૃદુ રેખાચિત્રો દોર્યાં; આ પછી *Of and to my Own* નામે બહાર પડેલ સંગ્રહમાં ઊંડા મનન સાથે લેખકની પોતાની મનોસૃષ્ટિ અને સ્વભાવ-લક્ષણો છતાં યાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં સંયમિત વાસ્તવવાદભર્યાં આમદર્શનોનાં શબ્દચિત્રોનો સંગ્રહ *From the Level of the Earth* પ્રગટ થયો.

ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં પ્રગટ થયેલ *Tollinnmaki* નામનો ગ્રંથ સિલાન્યેએ જે તદ્દન નૈસર્ગિક વક્તવ્યભરી શૈલી માગી લે છે તેવી દંતકથાઓ લખવી શરૂ કરી હતી તેની આત દર્શાવે છે. આ દંતકથાઓની વિષયસામગ્રી લેખકની પોતાની જ આત્મખોજની આત્મવિચારણાના દૃષ્ટિબિંદુરૂપે રજૂ થાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં બહાર પડેલ *Confession*નો મોટો ભાગ જીવન ફિલસફીની વિચારણાથી તેમ જ નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિષયો વિષેના મનનથી રોકાયેલો છે. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં *Thanks for the Moments Lord.....* એ નામના પ્રગટ થયેલ સંગ્રહમાં પણ ઉપયુક્ત વિષયો લખ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં બહાર પડેલ સંગ્રહ *Fifteenth* જેતાં ભાગે છે કે લેખકે પોતાના ગૃહજીવન આસપાસના વાતાવરણને માત્ર એક કવિની દૃષ્ટિએ જ નથી જોયું પણ એક શોધક, વિચારક, જીવનશાસ્ત્રી અને ફિલેન્ડની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપે તેનાં તત્ત્વોનો વિચાર કર્યો છે.

સિલાન્યેનાં આગલાં સર્જનો સ્ટેન્ડિંગવિયન સાહિત્યમાં ખાસ મહત્ત્વનાં બની રહ્યાં છે. ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયેલ *The Maid Silja* ગદ્યવા અંગ્રેજીમાં એલેક્ઝાંડર મેરટને ૧૯૩૩માં અનુવાદિત કરેલ, જેની બીજી આવૃત્તિ પુટનામ પ્રકાશન પેટીએ હમણાં જ પ્રગટ કરી તે *Fallen Asleep while Young* નામની નવલકથાએ સમસ્ત યુરોપમાં ખગલભાગદ મચાવી સિલાન્યેને યુરોપભ્રમી કીર્તિ અપાવી અને ફિલેન્ડના આત્માને વ્યક્ત કરનાર પ્રતિનિધિ 'સાહિત્યકાર તરીકેનું' ગૌરવ આપી પ્રાપ્ત થયું. દરિયાઈ જીવન આલેખનાર નવલકથાકાર કોલેડ જેવાને લેખનકાર્યમાં પ્રેરનાર અંગ્રેજ સાહિત્યના ધૂળધોયા પ્રખ્યાત વિવેચક સ્વ. એડવર્ડ આર્નેટ જેવા આ કૃતિની ભારાભાર પ્રથંસા કરતાં યાકતા નથી. ફિન એકાદના સાદા, વ્યાવહારિક, જીવનનાં દૃષ્ટ

ચિત્રો રજૂ કરતી આ નવલકથા વાસ્તવવાદ અને ઊર્મિજન્ય તત્વોના મિશ્રણવાળી સિદ્ધાન્તોની કલશકૃતિ તરીકે લેખાય છે. આ કથા એ આત્માનાં જીવનચરિત્રો આલેખે છે. એક ખેડૂત અને તેની પુત્રીની આ આત્મકથા છે, જેમાં પુરાતન કાળના એક ખેડૂત કુટુંબનો ધસારો ગમેલ પ્રાણુદાયી જુરમો આત્માની ઉચ્ચ સમ્મતારૂપે ખીલી ઊઠતો દેખાય છે. સિદ્ધાન્તેએ પોતે કહ્યું હતું કે સીધાના પાત્રદારા તે ઉસ્કેરણી ભર્યો અને દુર્દિનભર્યા સમયની વચ્ચે નિર્મળ અને સુંદર માનવતાની પ્રતિનિધિરૂપ બની રહેતી ફિલેન્ડની જીવાન ધરતીના બધાઓના પ્રતીકને આલેખવા માગતો હતો. આધુનિક સંસ્કૃતિના સંસ્કારો પામવાનું શરૂ કરી ચૂકેલી પશ્ચિમ ફિલેન્ડની એક મામકાની કામને લેખક એક નિષ્ણાતના હાથે નવલકથાની પૂર્વભૂમિકા બતાવે છે. રંગભૂમિની માફક લેખક પ્રણય અને મૃત્યુના આઝાદેરા રંગપલટાની વચ્ચે સીદ્ધાન્ત સાદમીલસને ચિરમરણીય ઊર્મિજન્ય ગૌરવ-ભાવનાની રિચિતિમાં બતાવે છે. કન્યાકાળની દીવાસ્વપ્નની રિચિતિમાંથી, લેખકને મન જે જીવનની ઉચ્ચતમ રિચિતિ છે, તેવી વસંતકાળ અને યૌવનના પ્રેમની રિચિતિમાં આવતી આ આમકન્યાનું પાત્ર મૃત્યુની પથ્થાદ્ભૂમિને પડેલ વિગ્ન્યો અને ઝળહળતી પ્રભા પામે છે. આખરે આ આમકન્યા ફિલેન્ડના શાપરૂપ ક્ષયના રોગથી મૃત્યુ પામે છે. લેખકની ઉન્નત સર્જનશક્તિ સીદ્ધાન્તના પાત્રમાં વ્યાપક છે તેથી તે પાત્રને તેનાથી એકત્વનો મહોર લાગે છે. લેખકની સર્જકશક્તિ પાત્રમાં વ્યાપક હોવી અને તે શક્તિની એકત્વની મહોર પાત્રમાં છુટ્ટાદાર રીતે ઊઠવી એ જ સિદ્ધાન્ત કલાનું લક્ષણ છે.

૧૯૩૨માં બહાર પડેલી તેની *A Man's Road* નામની નવલકથામાં એક જીવાનના જીવનની નક્કર ભૂમિ પર ઊંડા રહીને અધ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ કથાનું મુખ્ય પાત્ર એક જીવાન ખેડૂત છે. તે પોતાના યૌવનકાળ વખતના પ્રેમપાત્રને તજીને એક ધનવાન પરંતુ માંદગી ભોગવતી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. તેની આ સદા-આગ્રહ પત્નીના મૃત્યુ પંખી પાનેલો આહોંલા વિલાસી જીવન ગુજરે છે અને જ્યાં સુધી તેના હૃદયના છૂપા ખૂણામાં ભરાઈ રહેલી પોતાનો કબજો ભોગવતી યૌવનકાળની પ્રેમપાત્રી સાથે તે પોતાનું જીવન, જોડવા સમર્થ નથી થતો. ત્યાંસુધી એ વિલાસના પાસમાંથી છૂટી શકતો નથી. પ્રેમ વિષયની છૂટથી ચર્ચા કરતી આ આકર્ષક નવલકથામાં અંગ્રેજી નવલકથાકાર ડી. એચ. લોરેન્સના અફલાતુન રોમાંચકારી પ્રેમનાં આસ્વાદન (smacks) જેવું ધણે સ્થળે દેખાય છે. આ કથામાં પૃથ્વીનાં ફળફૂલાદિ પર જેમ સૂર્યચંદ્ર પ્રકાશી છે તેમ પ્રેમના પરિતોષમાં ઉદ્દીપન અને શીતલતા વ્યાપતાં લાગે છે.

આથી પણ કંઈ વધારે ગહન દષ્ટિએ તેણે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં પ્રગટ કરેલ *People in a Summer Night* અથવા *Mankind in the Summer Night* નામની નવલકથામાં પોતાની પ્રાણુદાયી નિસર્ગ તરફની ગંધી લાગણીઓને છૂટથી રજૂ કરી છે. આ કથાનાં પાત્રો જાણે અગાધિન અને મોહક રૂપેરી ચાંદનીનાં પાથરણાં આંદેલી ઉનાળાની રાત્રિના વાતાવરણમાં કેદ થઈ ગયાં આપણને લાગે છે. જીવનની સંક્રામણને લીધે આ પાત્રો ત્યાં ત્યાં અધઘાઈ કુટાય છે તે સંક્રામણ જાણે સારાંનરસાં કાર્યોથી ઊભી ન થતાં—તેનાથી પર બની રહેતાં—કાઈ અઘાત જગતની ઊંડી યુદ્ધમાંથી બહાર આવી બેસી થતી.

હોય તેમ દેખાય છે. ક્રિસ્તીયની રૂપેરી સાંદનીનાં પાયરણાંવાળી રાત્રિને પૂર્વભૂમિકા બનાવી, પ્રેમ અને મૃત્યુ તેમ જ દત્તપા અને વિશ્વરક્ષાવાનાના પ્રસંગો વર્ણવતી અગ્રણ્ય સમારોહભરી આ કથા છે. ભાગ્યે જ કોઈ લેખક આટલા નાના ખીજમાંથી આવી મહાન કથા સરજી શકે છે. આ કથામાં તે ગામડાની એક નાની કામતા છવનના એક નાના ખીજમાંથી તે છવનની જટિલ પરિસ્થિતિ તેમ જ એ પરિસ્થિતિની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાથી જેતાં જે અવર્ણનીય વિદ્યાળતા લાગે છે તેનો હજીજ ખ્યાલ આપે છે. આ બાબતમાં તે આપણને ટોમસ હાર્ડિનું સ્મરણ કરાવે છે. તેનું વનનનું આગલું છવન અને તે વખતના અનુભવો તેના દરેક સર્જનમાં વર્ણવેલાં છે. હાર્ડિનના સર્જનની શાફક તેની નવલકથાઓ ગરીબ લોકોનાં મૃદછવનનાં દશેરાનાં દરશો સ્વરૂપપૂર્ણ રીતે આલેખે છે. તેનાં પાત્રો ટેસ અને જ્યુડનાં પાત્રો જેવાં નાના ગામડાનાં લોકો હોવા છતાં વિરાટ જગતનાં માનવ જેવાં અને મદરત વિનાનાં દેખાતાં છતાં લેખકની કલમે ચડી મહત્ત્વસાળી બની જાય છે.

મહાન સાહિત્યસર્જકો જે અર્થમાં મહાન છે તે અર્થમાં સિદ્ધાન્તેતે મોટા કદો શકાય નહિ. નોબેલ પારિતોષિક મળ્યા પહેલાં તે એક અગ્રણ્ય લેખક તરીકે સંતોષાળી લેખન-કાર્ય કરતો હતો તેને ઉલ્લેખી લેખક પશ્ચ કદો શકાય તેમ નથી. તે તો કાવ્યમય દૃષ્ટિએ જગતને નિદાળનો એક સ્વપ્નદૃષ્ટ છે. તેનાં કળાણો, અનોખી સ્વરીતિગ્રન્ય ધૌલિક વિશ્લેષણીય સ્થિતિના મુખ્ય મેળ સાધનાં સુરાસિત ઊર્મિપ્રધાન મનોસ્થિતિનાં ચિત્રણથી સજાર છે. જે ભૂમિમાંથી પેદા થયો હોય તે ભૂમિના લોકોના મનોભાવ અને ક્રિયાને રજૂ કરવા માટે જે કોઈ સાદિસકારને પહેલો ચાર સાદિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હોય તો તે સિદ્ધાન્તેતે આપવામાં આવ્યું છે એમ વગર શંકાએ કદી શકાય.

એ પોતાની સઘળી કૃતિઓ ટાઈપરાઈટર ઉપર જ તૈયાર કરે છે. વાર્તાના શરૂઆત અને અંત એ પહેલેથી ખાંધી લે છે. વચ્ચેનો ભાગ પછી રાખવો શરૂ કરે છે. એ એમ માને છે કે આવી પાત્રાલેખનમાં ગોથું ખવાઈ જતું નથી. ભાષાના અલંકારમાં એમનું મન ચોટતું નથી. રૂઝીનાં સત્પત્તના, સાદાર્થ તેમ જ વિચારની ઓખખામ અને રાખેલું ચોખ પ્રમાણ એની એ ખાસ કાળજી રાખે છે. કુદરતના રૂપની નમણી ચિત્રકલાને તે વાસ્તવના મનેક્યો વિંટી લેતાં અસાધ્ય દેખો નથી. એના લાખાણમાં રાખીયનાનો તાલ એ કપાલે વ ચૂસતો નથી. એણે ક્રિસ્તીયનાં દિમ અને વનશીને પોતાના સાહિત્યમાં શ્વાસ લેતાં કર્યા છે. એના સાદિત્ય વિશે એક મધ્યહર વિવેચકે ક્યું છે: 'એમની રૂઝી ક્રિસ્તીયનો ખરફ વેડી નહોતો; અને તમને ટાલ વાપ છે.' દલગની આ કારીગીરીને સાચી ઊર્મિ મળી જાય છે અને સાદિત્ય સર્જાય છે.

તે એક અત્યંત ગંભીર લેખક છે. નિસર્ગ અને માનવજાતનો અભ્યાસ કરી, તેને જાનોખી દૃષ્ટિએ માપીને સાદિત્યસર્જન કરનાર સિદ્ધાન્તેતો જેટલો શુદ્ધાપમાં નથી એમ કદીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. વાચકોનાં દૃષ્ટિપાત્ર ખોલી છવનને નવા જ દૃષ્ટિકોણથી જેવા પ્રેરનારા સર્જકની દરોળમાં તે ઊભો રહે છે. પ્રાણપ્રદ નવોની પૂર્વભૂમિકાવાળા રંગમંચ પર ઊભા રહી તેણે અર્થનું છવનની એક ખાલ સમી મનુષ્યની જાનમહેનતને ઔરવસીય બનાવી ચિંતન કરી બતાવી છે. મનુષ્યજાતનાં ચિત્રણેતે પોતાની સુંદર સર્જન-શક્તિએ મદોને તેણે જનન શ્રમજી રજૂ કર્યાં છે. દરબાન એકમના રૂપમાં માનવ જાતને

જોતાં જોતાં એ માનવજન પાસે પહેંચી જવાની સિલાન્યેની શક્તિ તો અત્યંત કઢી શકાય. તેનાં ગઘ:લખાણોમાં જે જોડું છતાં નિખાલસ પદ રેલાપવામાં આવ્યું છે તેમાં તે વિના પ્રયત્ને કુદરત સાથેના સાચો સંસર્ગ સાધી શક્યો છે. આ નિસર્ગ સાથેના સંસર્ગથી આપણે આપણા ધાર્મિકતા જીવનને લઈને તેમજ કઈ ધસારાવાળા સાંસ્કારિક કહેવાતા શુદ્ધિવૈભવને લઈને વંચિત રહ્યા છીએ.

આ પારિતોષિકનું અર્પણ સમયસરનું છે કારણકે ફિલ્ડેન્ડ સિલાન્યે જેવા સાહિત્ય સપુતનાં સર્ગનોદ્ધારા દાંડી પીડીને જાહેર કર્યું છે કે તેઓની ખડતલ જાતિનો આત્મા અમર છે. ફિન લોકો જોકે આજે પરાજય પામ્યા છે પરંતુ તેઓને કદી છતી શકશે નહિ. જે રાષ્ટ્રે સીમેલિયસ જેવા સંગીતકાર તથા સિલાન્યે જેવા સાહિત્યકારને ઉત્પન્ન કર્યા, એ રાષ્ટ્રનો આત્મા શું કદી મરનાર છે!

* આ લેખ તૈયાર કરવામાં Hindu, Bombay Chronicle, John O' Londons' Weekly તથા 'પ્રજાપંથુ' માં આવેલા લેખોની સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે. —લેખક

સહકાર તથા સમભાવના

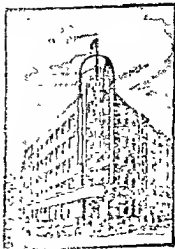
વોર્ડનની મુખ્ય ઓફિસના તથા સમસ્ત દેશભરમાં ફેલાયેલા તેનાં ચુનઢા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અત્યંત પ્રગતિના ખાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૯ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પોણા બે કરોડ રૂપીઆના કામકાજના પહેંચેલા આંકડા આ પ્રગતિની સાબીતીનો ઠંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ડંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ લેશમાં સંભળાતી જાય છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જનસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને ચાહ વર્ષ માટેની અવનવી યોજનાઓ હેડ ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના કેળવી વોર્ડનને હજી પણ વધુ વેગવતી બનાવશે.

જે કંપનીએ ભૂતકાળમાં યશસ્વી કાર્ય કરી જતાવ્યું છે તેનું કામ કરવાથી આપણું ભાવિ પણ ઉજ્જવળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર સરતો માટે મળે અથવા લખો:—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ:—પો. બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.
ઓફિસો અને એજન્સીઓ : સર્વેન દિન્દોરમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં

[અંગ્રેજ પ્રતિદાસકાંડાએ જેને સિપાઈઓનો ગળવો કરીને ઓળખાવ્યો છે, તે કેવળ સિપાઈઓનો ગળવો હતો કે દેવને ફિરંગીઓના રાજકીય અને ધાર્મિક આક્રમણથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન હતો, એ વસ્તુ દલ અર્થાત્ કહે છે. મેં ત્યારે પંડિત સુદાસનના દિંદો પુસ્તકમાંથી એ બનાવને લગતો બાગ મુન્દરાલીમાં 'સત્તાવન' નામે ઉતાર્યો ત્યારે તેના નિવેદનમાં આ મુદ્દા ઉપરના મારા વિચારો દેકમાં પણ સકારણુ રજૂ કર્યા હતા. મેં ત્યાં એવું કહેયું છે કે તે સમયનો ખવાસ કરીને આપણે જે એ બનાવને નીરખીએ તો ઉત્તર પક્ષ જ સાચો છે એમ લાગશે.

ત્યાર પછી, એ બનાવ વિશે કંઈક સમકાલીન લખાણ મળે. દિંદોને હાથે લખાયેલું લખાણ મળે તો આ મુદ્દાની ચર્ચા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે, એ આશાએ હું એવાં જૂનાં માસિકાં જોતો રહેતો હતો. એવામાં ૧૮૫૮ના મન્યુઆરીનું 'લુદ્ધિવર્ધક' મારા જોવામાં આવ્યું. એમાં એ વિષય ઉપર એક લેખ છે.

આ 'લુદ્ધિવર્ધક' માસિક મુંબઈની લુદ્ધિવર્ધક સભા તરફથી પ્રગટ થતું હતું. કવિ નર્મદાસકર એ સભાના અને માસિકના સંચાલકોમાં મુખ્ય હતા. આ ૧૮૫૮ના સાક્ષી કાર્પસમાં પણ નર્મદાના અનેક લેખો છે. પણ આ લેખ જોતો હોય એવું લાગતું નથી. આ લેખ નવામો છે. એ લેખ વાંચીએ છીએ ત્યારે જાણે આપણે કાઈ સરકારી 'ફેરનામું' વાંચતા હોઈએ એવું લાગે છે. દિંદુ મુન્દરાલીને લગતી મારવાની મુક્તિ, દિંદુઓ સ્વરાજ્ય ચલાવવા માટે તદ્દન નાસાવક છે એવી દલ માન્યતા, વગેરે બધી જ વસ્તુઓ એમાં મોત્તુ છે. વળી લાંબા પણ અંગ્રેજ રચનાવાળી છે—ખાસ કરીને પાછલા ભાગમાં તો વાતોવતારિયા ચર્ચા ગમેલી છે. એ ઉપરથી મને તો એવો પણ વહેમ થયો કે કાંઈ અંગ્રેજમાં લખી આવ્યું હશે અને તેનો તરજુમો કરીને આ છાપ્યો હશે.

એ લેખ જેવો છે એવો જ અર્થ ઉતાર્યો છે. જોણી વગેરે પણ મૂળનાં જ કાયમ રાખ્યાં છે. માત્ર જોએક જગ્યાએ ત્યાં છાપમૂલ લાગે ત્યાં કોંસમાં તે સુધારી છે.

પ્રતિદાસના શૈલીને તો આ ઉતારામાં રસ પડશે, પણ ખીન્નઓને પણ એ કૌતુકપ્રદ થશે એવી આશાથી તે પ્રગટ કર્યો છે.—ન.]

હાલના બલવા સંબંધી દેશીઓની ચાલ

અંગ્રાજી સિપાઈઓના બલવાથી અને ૧૮૫૭નું વરસ દિંદુરાજના પ્રતિદાસમાં, ઈશ્વાનના પ્રતિદાસમાં અને કુનીઆના પ્રતિદાસમાં નવી બૃહાએ એવું થયું છે. એ બલવાની તત્કારી અને એ ચંદાઓના ખુની કર્યો પ્રતિદાસમાં લોહીના ક્ષુદ્રથી લખારો. જે પરીત્ર જુમોમાં શ્રીરામ અને કૃષ્ણ જગ્યા હતા, જે પરીત્ર મેદાનમાં અરજુન અને નુકોમિર લગ્યા હતા, જે પરીત્ર નદીમાં નાનારી દિંદુપત્ર પ્રમળે સપળા પાપ ધોવાઈ ગયો છે, તે જુમો અને તે મેદાનમાં સેનાન નાનાએ, નીમકદરામ ખુની બંગેરી સિપાઈઓએ અને તેના સેનની મુસલમાનોએ આપણી પરાપારી રાજીના નીરખવાથી

દેશીઓને, તેના બર્ષરાં અને છોકરાઓને કતલ કરી નાખ્યા, અને તેઓનું નીરઅપરાધી લોહી તે પવીત્ર નદીમાં વહું. જરે અમે વિચાર કરીએ છ કે એ ખુનીઓ અમારા દેશી છે, તેઓ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી છે, તારે, અમને ધણીજ શરમ લાગે છે. એ કસાઈઓએ પોતાના દેશને અને જાતને, દુનીયાને અને માણસને લાજ લગાડી છે. તેઓએ પોતાના ધર્મને એજ લગાડી છે. સુધરેલી ખરજીઓમાં કાઈ કાળે પણ એવા ખુન થયા નથી.

ઈંગ્રેજ સરકાર અને ઈંગ્લાન્ડના લોક એ રાખસોને કચરી સુરેસુદા કરવાને શક્તિમાન છે એમાં કસો સર્થ નથી. બંનેએ રાતે મોટી-લગાઈઓમાં હરાવ્યા છે, તેઓની તોપો, બંદુકો, દારૂગોળા, નીશાણુ અને ખમ્મના છીનવી લીધા છે એટલું નહીં પણ તેઓને મોટામાં મોટા કીલ્લો અને રાજધાની જે દીલ્લી તે બરશરતે લીધી છે, ઈંગ્રેજ સોલજરો અને તેઓના ગાહાદુર મીત્રો શીખ અને સુરખાઓ એમાંના દરએક ખુની અને બળવાખોરોને થોડા કાળમાં જમખુરી બણી મોકલી આપણા દેશમાં શાંતિ કરશે એવી સર્વેની ખાતરી છે. તોપણ આપણે જરા તજ્જીજ કરો કે એ બલવો નરમ પાડવામાં અને એ સંકટને સામે સરકારને મદદ કરવામાં આપણા લોકોએ હજી સુધી શું કીધું છે. આપણા રાજાશાહા ઠાકોરો અને જંગીરદારોએ, આપણા શેક સાવકારો અને વેપારીઓએ, સરકારી નોકરોએ, દુકાનદારોએ, કારીગરોએ અને ખેડૂતોએ આ બારીક વખતે શરકારને શી મદદ કીધી છે? * એ ધણી અફસોસની વાત છે કે ખીજ દેશની સરકારો એવી આફતમાં આવી પડે છે તારે તાહાના લોકો તેઓને કહેવી મદદ કરે છે એ, ઇનિહાસથી અજાણપણાને લીધે, આપણા લોક જાણતા નથી. તેની જોડે તેઓ ખરો સ્વદેશાભીમાન પણ પુરો સમજતા નથી. અમે ધણી દંલગીર છીએ કે આપણા લોક વિદ્યમ દેલ, રાબટ્ કુસ અને કાસિઉરકાના નામ સાંભળ્યા નથી. સને ૧૧૧૪માં ઈંગ્લાન્ડના પેહેલા રિચાર્ડ રાજાને જરમનીમાં પકડ્યો હતો તારે તેની રાહએતે પોતાના ધરણા અને વાસણુ વેચી તેને છોડાવ્યો હતો. સન ૧૫૮૮ માં સ્પેન દેશના ખીજ ફિલિપ રાજાએ ઈંગ્લાન્ડ જીતવાને દરીવાઈ તથા જમીનની મોટી ફાજ મોકલી તારે પોતાની ઈલિઝાબેથ રાણીની તરફથી મરવાને દરએક ઈંગ્રેજ તકવાર યથો હતો. જેની પાસેથી હમ્મર રૂપીયાની મદદ માગી તેણે ખુશીથી બે હમ્મર આપ્યા; જે ગામ પાસેથી દશ સીપાર્થ માગ્યા તે ગામે વીસ આપ્યા. એવા પ્રસંગો આવ્યા તારે એવો જ આસરો તેઓએ હમેશ આપ્યો છે. પોતાને ખરે લરકરો રાખી આપી, બારે કરો આપી વગેરેથી જેમ અને તેમ મદદ કીધી છે, તેજ પ્રમાણે સ્વીત્સરલંડ, જરમની, રોમ, ગ્રીસ વગેરે દેશના લોકોએ સ્વદેશાભીમાનના મોટા મોટા દાખલા આપ્યા છે. તેજ પ્રમાણે ઈંગ્રેજ સરકાર કે જેનો આપણા દેશ ઉપર મોટો ઉપકાર છે તેને આ વખતે હિંદુસ્તાનના લોક મદદ કરવી જોઈએ. લોકોના અતાન તથા રાજદારી કામમાં હાથ ધાલવાની સમજ તથા ટેવ નહી તેથી આ ફાએદાકારક કામ જરાજર થયું નથી. અમે કહીએ છ કે “આ ફાએદાકારક કામ” કેમકે જે રીતે જોઈએ તે રીતે સરકારને મદદ કરવાથી ગામડી પ્રજાને ફાએદો છે.

થોડા વિચાર કરો કે એ બલવો આપણા દેશને પરદેશીઓથી સ્વતંત્ર કરવાને છે કે, આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવાને છે, કે માત્ર આંધળી હોસ, અને ખોટા વેહેમ અથવા

શકું તથા કેટલાએક ખરાબ મુસલમાનોની સીખવણી તથા ઉશ્કેરણીનું - પરીણામ છે? એ બલવાથી હિંદુ પ્રજાને સ્વતંત્ર કરવાનો બંડખોર સોપાઈઓ પણ દાવો કરતા નથી. તેઓએ આરંભમાં જ હિંદુ લોકોના કટા દુશ્મનોને રાજ સોંપ્યું. જેઓએ સેંકડો વરસ સુધી હિંદુસ્તાનને ખરાબ કીધું, અને હિંદુઓને દુઃખ દીધું, જેઓએ આપણા વડવાઓને કાંઈ છુટ અથવા રાજદારી હક્ક આપ્યા નથી તેઓને એ હુકમખોરોએ દીલ્લીની ગાદી ઉપર બેસાડ્યા. આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવાને એ બંડ કીધું છે એવું પણ કહી, શકાતું નથી, કેમકે હિંદુ ધર્મના હાડવેરી જે મુસલમાનો જેઓ નાગદીક તવસો વરસ થયા હિંદુ ધર્મને ભુરાડવા અત્યંત મહેનત કરે છે, જેઓએ આપણાં હામરો દેહેરાં વટાળા, તથા ભાગી તેઓની જગાએ મસીદા બાંધી, લાખો આલણોને તથા બિન હિંદુઓને પોતાના ધર્મને હદ લઈને વળગી રહ્યાના કારણથી મારી નાખ્યાં, જેઓએ હિંદુઓની હામરો મુરતી ભાગીઓ, એવા જે આપણા ધર્મના વેરી તેઓને બલવાખોરોએ રાજ અધીકાર સોંપ્યા. જે માયાળુ સરકાર હમેશ મોટા પોકારથી કેહેછ કે અમે અમારી રક્ષિત ઉપર ધર્મસંબંધી અથવા કાંપિણ બિન કારણસર કદી જુલમ કરનાર નથી, તથા સુખ અને આબાદીનો વધારો કરવાને હમેશ મહેનત લઈયું, અને જે સરકારે આવડતો પાળ્યો છે, તેની સામે તોફાન કરવાનું કારણ, ઈંગ્રેજ સરકારના આબ્યાથી જેઓએ પોતાનું રાજ જોયું છે તેઓની સીખવણી તથા ઉશ્કેરણી, તેઓનું ભમવરેલું [અમભેલું] તથા ભમાવલું સીવાએ બીજું કાંઈ નહીં.

આપણા માઠા લાએગે જે એ બલવાખોરો ક્રોધે પામે (જે કે કોઈ કાળે પણ બનનાર નથી) તો આપણા ગરીબ દેશની હાલત શી થશે? જો પ્રભુ! એવો દાહાડો વી દેખાડીશ નહીં! એ મુર્ખ ભૂખ્યાઓ રાજ કરવાને શક્તીવાનથી [વાન નથી] એ ખુશ્તુ છે. હિંદુ અને મુસલમાનોની લડાઈ નીત ચાલે; આખો દેશ નાદાના ચાગણીત રાત્નેમાં વેહેચાઈ જાય; એ નાદાના રાત્ને એક બીજા નેડે હમેશ લહે; આખો દેશ ઉગડ અને વેશન થાય; લોહીની નદીઓ વહે; ખેતીવાડી તથા વેપાર રાજગાર બંધ પડે અને અપાર ખરાબી થાય. પણ એટલું જ બસ નથી, કાણુક કંધાર, તથા ધરાનના લોકો અને તાતાર લોકો હિંદુસ્તાન છુટ્યા અને છૂતવા આવશે. તેમજ રશીઅન, ફ્રેંચ, અમેરીકન વગેરે લોકો પણ લાગ લેવા આવશે અને મોટી લડાઈઓ કરશે. આ દુઃખકારક બીના ઉપર લંબાવીને લખવાને અમે સાદાતા નથી. ઈશ્વર કૃપાથી એવું બનનાર નથી; ઈંગ્રેજ સરકાર એવી જબરી છે કે પોતાના સખગા વેરીઓને જોર કરી શકે. ઈંગ્રેજ સરકાર બળવાન છે તો પણ આપણે આપણી દુરજ બળવની જોઈએ. આપણને માલામારત દુઃખોમાંથી કાઢાડી આપણું રક્ષણ કરવાને જે લોકોને પરમેશ્વર રોકડ્યા છે તેઓની મદદ આપણે ધાતું જોઈએ. અમે ખરા દીવથી અને ખાતીથી કહીએછ કે આપણા લોકો હજી પોતાના દેશનું રાજ પોતે ચલાવી શકે એવા નથી અને ઈંગ્રેજ સરકારના જેવી સારી બીજી સરકાર આપણને મળનાર નથી. કોઈ પણ મુરોખીઅન લોકોના કાએદા અને રાજનીતિ એઓના જેવી સારી ને અવખાણુવા જોગ નથી. એ સીવાએ, આ વખતે આસરો આપ્યાથી આપણા લોકને વજન અને આગર મળશે. દુનીયાની પ્રજાઓમાં આપણા દેશની મોટાઈ વધશે, અને રાણી તથા પારલામેન્ટની નજરમાં તથા ઈંગ્લેન્ડમાં આપણો ભારભોજ વધશે. પછી આપણી અરને ઉપર તેઓ વધારે ધ્યાન પોચાડશે તેઓ આપણને મુસો

અને નારાજ કરવાને બીજીશો અને ચાહાશે નહીં. અમે દુકામાં કહીએ છીએ કે આ વેળા આપણે તમાશગીરની માફક સાંત બેસી જોયાં કરીયું તો આપણે ઘણું નુકસાન થશે.

ખરી વાત છે કે બલવાચી જે ઘણી ધારતી હતી તે નરમ પડી છે. જળવાખોરોને ઘણો પરાજય થયો છે; ઈશ્લાહના સોલજરો આવી પોચા છે; ધુરખા અને શીકની ઘણી કુમક આવી છે, તો પણ હજી મદદતો વખત છે. એ કામ એકદમ નહીં કરીયું તો એ વખત જલદીથી જતો રહેશે. પછાત પડ્યા છર્મએ ખરા તો પણ દોડી પોચાશે. બલવા વિષે કંઠાલાના અને તેથી દલગીરીના પત્રો સરકારમાં મોકલી, પ્રાર્થના કરી, કઠાર્થ મતના અને ખોટાં વીચારનાં બંધુકરતે બર તરફ કરી, રીલીફ ફંડમાં નાણા ભરી, અને સોલજરોને જીઆફત આપી જે વખાણવા જોગ હોસ બતલાવી છે તે જારી રાખી કાંઈ મોટી મદદ કરે. મુજબનો દાખલો જોઈને પ્રાંતના લોકો પણ આગળ પડશે. પૈસાદારોએ પોતાની કાયળાં છોડવી, અને મધ્યમ સ્થિતીના લોકો પણ પોતાની હોદ્દા અને શક્તિ પ્રમાણે આવી મદદમાં સામેલ રહેવું, કારણ કે જો બલવાખોરો આવ્યા હોત તો એમાનું ઘોડું જ આપણી પાસે રહેત. એવી મદદને કેહેવો આકાર આપવો તે તેના આપનારાએ ઠેરવવું જોઈએ. ગરીબોએ સીપાઈઓએ, રાજા અને હાકોરોએ, લડાઈમાં જવા અરજ કરવી જોઈએ. ભાવનંદરના સંમજી હાકોરનો લાઓ[એ] કીવાળો અને આબરદાર દાખલો સર્થ ચાલવું જોઈએ.

અમારી સૂચના પ્રમાણે અમારા દેશીઓ કરે કે નહીં, તો પણ અમને જે લખવાની ફરજ જણાઈ તે લખ્યું છે. જેઓ આપણા લોકમાં આગેવાનપણું ધરાવે છે, જેઓ વિચારવંત અને શક્તીવાળા છે, તેઓને આ વાત ધ્યાનમાં લેવાને અને એ વિષે વિચાર કરવાને સોંપીએ છીએ.

—સુદ્ધિવર્ધક અંથ પુ. ૩. અ. ૧. જાનેવારી ૧૮૫૮.

અમે થોડા દિવસ રહેવાનો વિચાર કરીને અમદાવાદ ગયા. હવામાન અનુકૂળ ન હોવા છતાં અમારા મિત્ર દિનુભાઈનો જૂનો આગ્રહ અમને ઈસ્ટરની રમતમાં ખેંચી ગયો. હું વહીવ, હર્ષદ ડોક્ટર અને પ્રવીણ વિજ્ઞાનનો પ્રોફેસર : એટલે અમને ત્રણને સમય કેમ જશે તેનો વિચાર સરખો પણ કોઈ દિવસ ન આવે. મને હર્ષદ ધણીવાર કહેતો કે જો આપણુ ત્રણને રોબિન્સન ક્રુઝોના ટાપુ ઉપર મુકવામાં આવે તો જરૂર આપણે માત્ર વાતો કરતા કરતા જ મરી જઈએ. હર્ષદ અને પ્રવીણ એટલે અખૂટ વાતોના ઠાંડાર. એમની સંભાષે વાતો કરતાં ધણી યે વાર અમે અમારી દિનચર્યા જૂલો જતા. મુખર્ષનું કાર્યક્ષેત્ર મૂકી થોડા દિવસ સાથે બહાર જતું એ અમને સર્વને સ્વર્ગીય આનંદ આપનારું લાગ્યું. અમે દિનુભાઈને તાર કર્યો કે અમે અમદાવાદ આવીએ છીએ.

દિનુભાઈ ગાડી લઈને વહેલી સવારે અમદાવાદ રોડને આવી તેમના આલિશાન ખંજડે અમને લઈ ગયા. યું કરતું અને ક્યાં જતું તેનો તો અમને પ્રશ્ન જ નહોતો, છતાં મેં દિનુભાઈને પૂછ્યું : “આપણો સવારનો કાર્યક્રમ શો છે ?” “આલો ગાડીમાં થોડું રમડી આવીશું,” જવાબ મળ્યો. હર્ષદ અને પ્રવીણ બોલો ઊઠ્યા : “ભાઈ, અમારે તો ક્યાં યે જતું નથી. લુઓ બહાર ફેટશે તાપ પડવા લાગ્યો છે. આ પરસેવાના રેલા તો ચાલવા માંડ્યા !” દિનુભાઈએ વીજળીનો પંખો ચાલુ કર્યો, અને તાપમાં સુરીયત પડશે ! મેં પણ જણાવ્યું એટલે અમે ફરીથી આ મંથાવી ગમ્પા નાંખવા બેઠા. મેં કહ્યું : “જો ભાઈ, આટલા તાપમાં આપણે ખમીસ કાઢીને બેસીએ તો કેમ ?” દિનુભાઈએ કહ્યું : “ભાઈ, એ તો આપણને ખૂબ પસંદ છે, પરંતુ તમે મુખર્ષગરા લોકોને એ અસુચિત્ત લાગે એટલે જ હું આમ બેઠા છું, નહિતર ક્યારનું એ ખમીસ કાઢી નાંખ્યું હોત.” મેં ને દિનુભાઈએ ખમીસ કાઢવા માંડ્યાં. હર્ષદે જરા મોઢું મચકોડાયું અને બોલ્યો : “ના ભાઈ, આપણે તો કેન્દ્ર દિવસ આમ બેઠા નથી. એટલે આપણે નહિ કાઢીએ.” પ્રવીણ બોલી ઊઠ્યો : “અરે ભાઈ, આ ડોક્ટર સાહેબ તો વિજ્ઞાપત જઈ આવેલા છે એમવાથી ખમીસ કેમ કઢાવ ! એ તો આપણા જેવા જગતી સોફા જ કાઢે.” આમ કહી પ્રવીણે પણ ખમીસ કાઢી નાંખ્યું. હર્ષદે જવાબ આપ્યો : “ઠીક છે કે તમે માત્ર ખમીસ જ કાઢીને બેઠા છો, નહિતર—” અમે ગધા દસી પડ્યા.

પ્રવીણે પાત ચાલુ રાખી : “લુઓ હર્ષદની પાત તો સાચી છે. અમુક જનની સખવાત આપણે જાળવવી જોઈએ જ. એ જાળવવામાં આપણને હંધક કમ્પ પડે તો તે આપણે કાં તો સદન કરતું જોઈએ અથવા તો તેનું નિવારણ બીજી રીતે કરતું જોઈએ. આ તાપ દૂર કરવાના સાધનમાં આ વીજળીનો પંખો ઠીક ઉપયોગી છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તમે દિનુભાઈ જેવા શ્રીમંત માણસે એમના ઘરમાં ‘હવા-નિયંત્રણ’ (air-conditioning) કરાવતું જોઈએ.”

દિનુભાઈ બોલ્યા : “અરે, હવા તો આમ દરેક જગ્યાએ છે જ ને અને અમારા ઘરવાળ

ખુલા છે, પછી એને વળી નિમંત્રણ કેવું—કેમ મસકરી કરે છે કે શું ?” અમે બધા હસી પડ્યા.

દિનુભાઈને પ્રવીણે સમજ પાડી કે, “ નિમંત્રણ તહિ પરંતુ નિયંત્રણ—હવાને કાણમાં રાખીને જોઈએ તેટલી અને જોઈએ તેવી પરિસ્થિતિમાં હવાને મેળવવાની યોજના એટલે હવા-નિયંત્રણ. ” મને તેમજ હર્ષદને પણ કંઈક કુતૂહલ વૃત્તિ થઈ એટલે પ્રવીણે હવા-નિયંત્રણ ઉપર એનું લાપણ ચલાવ્યું. પ્રવીણે પોતાના વર્ગમાં લાપણ આપે તે જ છટાથી અમારી સામે પણ ઘણી વાર આવા ત્રિષેષ ઉપર સમજ આપતો. એટલે હવા-નિયંત્રણ ઉપર એણે જ લાપણ આપ્યું તે મેં શબ્દશઃ નીચે આપ્યું છે. (મને શૉર્ટહેન્ડ આવડે છે.)

“આપણે કૂદકે અને છુસકે આગળ વધતા જગતમાં ફેટલા પાછળ છીએ તેનું આ દર્શાવે છે. હિનુઆઈ જેવા સંસ્કારી માણસને પણ ખચર નથી કે હવાનિયંત્રણ એટલે શું? હવા-નિયંત્રણની જો કાર્ય પણ દેશને વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે હિંદુસ્તાનને છે. અરે, હવા-નિયંત્રણનું શાસ્ત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ શોધવામાં આવ્યું જોઈતું હતું. પરંતુ આપણે આપણી બીંધ ઉઠાડતા નથી. જે વિજ્ઞાન પરદેશમાં ઘરગથ્થુ થઈ પડે તે પચાસ વર્ષ પછી આપણી જાણમાં આવે અને તેનો ઉપયોગ તો ત્યાર પછી ફેટલાંયે વર્ષો પછી જ થાય. હવાનિયંત્રણ જેવું જ દર્શાવે વિમાની વ્યવહારનું છે. યુરોપના પ્રતિભૂજવાતાવરણમાં પણ વિમાની વ્યવહાર અહીં જ સામાન્ય ઘેટના થઈ પડી છે; જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં વિમાની વ્યવહાર હવામાનની પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાવેા જોઈએ ત્યાં તેને માટે બિઝકુલ નિરૂપ્ત છે. ખરેખર હરેક નવીન ક્ષેત્રમાં આપણા જોટલી જોદરકારી બીજા કાર્યપણ દેશની નહિ હોય. જાપાન જેવા દેશે વીજળીક ઝડપથી યુરોપની હરેકે હરેક જાતની વાંત્રિક પ્રગતિની સાથે મેળ ખાધો છે; જ્યારે આપણે પણ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આપણા દેશની પ્રગતિ સાધીશું ત્યારે જ આપણે ખરી સ્વતંત્રતાને લાયક થઈશું.”

‘‘દિનુબાર્થ ગાંધીજી અને તેમના સર્વ સિદ્ધાંતના ચુસ્ત (!) અનુયાયી હતા, એટલે તે બોલી જીક્યા : ‘‘ જીઓ, આ તમારાં હવાનિયંત્રણ અને વિમાની અવહાર સાથે દેશની સ્વતંત્રતાને કંઈ પણ સંબંધ નથી. ’’

પ્રવીણે જવાબ આપ્યો: “ દિનુભાઈ, એને ચર્ચાનો વિષય કરતાં આપણો પાર નહિ આવે. પરંતુ મારે તમને કહેવું જોઈએ કે રતતંત્રતા અને ચરખા વચ્ચે પણ કંઈ સંબંધ નથી; અને તમારા ઘરમાં જે વીજળીના પંખા છે, ઇલેક્ટ્રિક હોટર છે, ટ્રિફ્ટ છે અને તેના કરતાં પણ આ બારીમાંથી દેખાતો પેટ્રી દૂર આવેલી તમારી મિલની સ્ત્રીગનીમાંથી નીકળતો ધુમાડો મારા કમનની સાક્ષી આપે છે. છતાં, એ ચર્ચામાં નહિ. જિતરાતાં મારે તમને હવા-નિયંત્રણ એ શું છે અને એના ફાયદા શા છે તે સમજાવવું જ જોઈએ.

“વિશ્વાયત જેવા તદ્દન ઠંડા દેશોમાં જોરડા ગરમ રાખવા પડે છે, અને આપણા જેવા ગરમ દેશોમાં જોરડા ઠંડા રાખવા નેઈએ. આ બન્ને જાતનું કામ હવા-નિયંત્રણનું થવું જોઈએ. જો બહારનું વાતાવરણ અસહ્ય ગરમ હોય તો આ થંન વડે ઘરમાંની ધૂન કરી શકે છે. જો બહારનું વાતાવરણ અસહ્ય ગરમ હોય તો આ થંન વડે ઘરમાંની હવા ઠંડી થઈને પરિઘ્રમણ કરે છે. વળી એ થંનથી હવામાં માફકસરનો જ બેન્ઝ પાણી રહે છે, જેથી આપણને વધુ બેન્ઝથી શરહી નહિ આવે તેમજ બોજા બેન્ઝથી ટાક નહિ વાપ.

આમ આ યંત્ર બદલના વાતાવરણની પરિસ્થિતિ સમજીને આપમેળે ઓરડાની દવા આપણને સૌથી શ્રેષ્ઠ રીતે જોમ માફક આવે તેવી જાણનાવે છે.”

મેં પૂછ્યું : “પરંતુ આમ આટલો ખર્ચ કરીને દવાને કંડી રાખવાનું ખાસ પ્રયોજન શું ?”

પ્રવીણે જવાબ આપ્યો : “મારો તો ખ્યાલ અનુભવ છે, અને દાકતરોનો પણ એવો અભિપ્રાય છે કે આપણા શરીરને માફકસર વાતાવરણ હોય તો તેમાં આપણે સૌથી સારામાં સારું, ચોક્કસાંધવાળું અને વધુ પ્રમાણમાં કાર્ય કરી શકીએ છીએ.” દિનુમાર્ગને અને મને વાતમાં રસ પડ્યો. મેં પૂછ્યું : “તમે સારામાં સારું વાતાવરણ કોને કહો છો ?”

પ્રવીણે જવાબ આપ્યો : “દરેક દેશના માણસો માટે સારામાં સારું, અથવા ખરી રીતે કહીએ તો વધુચોગ વાતાવરણ સરખું હોતું નથી. યુરોપમાં રહેનારા લોકો ધણી ઓછા ટેમ્પરેચરે પણ સારું કાર્ય કરી શકે છે, જ્યારે આપણે સામાન્ય રીતે તેથી ઊંચા ટેમ્પરેચરે પણ સારું કામ કરી શકીએ છીએ. આમ છતાં સામાન્ય રીતે ૬૬ ડિગ્રીથી ૭૫ ડિગ્રી ફેરનહિટ ઉષ્ણતામાન (ટેમ્પરેચર) હોય અને દવામાં ૭૦ થી ૩૦ ટકા સુધીમાં આર્દ્રતા (એજન્ટ પ્રમાણ) હોય તો તેથી આપણા શરીરને વાતાવરણ ખૂબ જ માફકસર લાગે છે. આથી ટેમ્પરેચર જોટલું વધુ થાય તેટલા પ્રમાણમાં આપણી કામ કરવાની શક્તિ ઘટે છે. ૯૦ ડિગ્રી જોટલું ટેમ્પરેચર થાય તો માણસ તદ્દન સરસ બની જાય છે અને કામ કરવાને લગભગ અશક્ત બને છે.

“આ ઉપરાંત દવા-નિયંત્રણ કરવાના ઓગળ પણ અનેક ફાયદા છે. જોમ જોમ વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ વધી અને યંત્રો વધ્યાં તેમ માણસને અનેક નવીન જરૂરિયાતો ઊભી થવા લાગી. તેમાંની એક મુખ્ય જરૂરિયાત તે ચોખ્ખી અને માફકસર દવાની લાગવા માંડી. કેટલાક ઉદ્યોગોમાં પણ વાતાવરણ અમુક પ્રમાણના એજન્ટવાળું અને અમુક ટેમ્પરેચરનું જ હોતું જોઈએ તેમ લાગવા માંડ્યું. એમાં વલુટ ઉદ્યોગનો દાખલો ખુબ જ જણીતો છે. ધાંતણ, પીંચણ, વલુટ વગેરે દરેક ક્રિયામાં વાતાવરણની ચંદરના એજન્ટનું સુપ્રમાણ એ ખુબ અગત્યની વસ્તુ છે. એ સિવાય નીચેના ઉદ્યોગોમાં પણ યોગ્ય વાતાવરણની ખાસ જરૂર પડે છે. સીગરેટ, બનાવટી રેશમ, ચોકલેટ અને બીજી મીઠાઈ, સેન્ડવિચ નામના પારદર્શક કચ્છકાંના જેવા પદાર્થોના કાગળ, ફોટોગ્રાફિક ફિલ્મ, દારૂ, ફોને સંચદવા અને પકવવા, દવાસળી, ચીનાઈ માટીનાં વાસણો વગેરે અનેક વસ્તુનાં કરખાનાંમાં દવાનિયંત્રણની ખાસ જરૂર પડે છે.

“આજકાલ મોટી ઓફિસોમાં, ધિયેટરોમાં, સિનેમા ગૃહોમાં, રેલ્વેના ડબ્બામાં, આગબોટોમાં, મોટી હોટેલોમાં અને ખાનગી ગૃહોમાં પણ દવા-નિયંત્રણ કરવાનાં યંત્રો ગોઠવાઈ ગયાં છે. માત્ર તમે એક ચાંપ દર્જાવો અને એવા યંત્રથી નિયંત્રિત થતા ઓરડામાં બેસો એટલે તમે મારવાડ જેવા વેરાન અને ધગધગતા પ્રદેશમાં ખરે જતાલે બેઠા હો તો પણ, જાણે તમે માથેચાન અને સીમલાની ટેકરીની ચિત્તર દવાનો આદલાદ લેતા હો તેવો આનંદ આવશે. હિંદુસ્તાન જેવા ઉષ્ણ દેશમાં તો દવાનિયંત્રણ

કરવાની ખાસ જરૂર છે. ઓફિસોમાં, સ્કૂલોમાં, કારખાનાંમાં અને ગૃહોમાં પણ નિયંત્રિત વાતાવરણમાં જો રહી શકાય તો ખરેખર શુદ્ધિ અને શરીરશક્તિનો ખૂબ જ સારો અને સંપૂર્ણ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

“ હિંદુસ્તાનમાં ટેરેટર હોસ્પિટલમાં પણ હવાનિયંત્રણનો પ્રશ્ન જરૂરી થતો જાય છે. દાખલા તરીકે, ક્ષયતા દરદીઓને સામાન્ય રીતે બેગ-વિમુક્ત વાતાવરણ હોય તે વધુ અનુકૂળ હોય છે. હવાનિયંત્રણ કરવાથી હવાને જોઈએ તેટલી ઠંડી, તેમજ બેગવિમુક્ત પણ કરી શકાય છે, અને અમદાવાદમાં પણ મસૂરી કે માથેરાનનું વાતાવરણ મેળવી શકાય છે. આપરેશન કરવાનું પણ નિયંત્રિત વાતાવરણમાં દાક્તરોને વધુ સરળતાભર્યું લાગે છે. કેટલાય રોગો એવા હોય છે કે જે માફકસર વાતાવરણ મળવાથી સહેલાઈથી સારા થાય છે.

“ વળી, આવાં યંત્રો માત્ર બેગ અને ટેમ્પરેચરનું નિયંત્રણ થાય છે એમ જ નથી, પરંતુ હવામાં ધૂળ હોય, કચરો હોય, ધૂમાડો હોય, સૂક્ષ્મ જંતુ (બેક્ટેરિયા) હોય તે સર્વે પણ દૂર થાય છે, અને આપણને ઓરડામાં ચોખ્ખી હવા મળી શકે છે. આ યંત્ર વડે ચોખ્ખી અને નિયંત્રિત થયેલી હવા એક માર્ગે દાખલ થાય છે અને ઓરડામાંની વંપરાયેલી હવા બીજો માર્ગે દૂર થાય છે. યંત્રમાં એવી પણ રચના હોય છે કે જેથી આપણને ૬૬ થી ૭૫° ફે. સુધીના ડોઝિયુ ધારેલા માફકસરનું ટેમ્પરેચર મેળવી શકાય છે તેમજ જરૂર પડતો બેગ પણ દાખલ થઈ શકે છે. યંત્ર વીજળિક બળથી ચાલે છે. એ યંત્રને હવા-નિયંત્રણ યંત્ર (air-conditioning plant) કહેવામાં આવે છે. આજકાલ અનેક હોટોગોમાં અને ઓફિસોમાં, ચિયેટરોમાં તેમજ અન્ય રચને હવા-નિયંત્રણ કરવાના યંત્ર મૂકાય છે. ઓરડામાંથી જો હવા યોગ્ય દિશામાં ફેલાઈને પાછી નીકળે તેટલા મઠિ એ યંત્ર મૂકવું હોય તો ઓરડાની હવાચારીમાં (fan) ઘટતો ફેરફાર કરવો પડે છે.

“ મારું માનવું છે કે થોડાં જ વર્ષોમાં ઘરેઘર હવાનિયંત્રણ કરવાનાં યંત્ર આવી જશે. ”

લાપણુ પૂરું થયું. વીજળીનો પંખો ચાલુ જ રહ્યો હતો, છતાં અમારા ઉઘાડા શરીર ઉપર પરસેવાનાં ચિંટુ ચમકતાં હતાં, અને યંખાનો પવન પણ હવે તો ગરમ લાગતો હતો. વાત બંધ કરી નાહીવોઈ અમે જમી લીધું. જમ્યા પછી જે ઉકળાટ થયો તેથી અમારા સર્વના મગજમાં હવાનિયંત્રણની વાતો જ રમવા લાગી. મને મહાબલેશ્વર, આણુ અને કાશ્મીરની યાદ આવી. આપણા ઘરમાં જ એ મહાબલેશ્વર, દાર્જિલિંગ કે સીમલાનું વાતાવરણ પેદા કરી શકાય; અને સાથે હર્ષદ અને પ્રતીયુ જેવા મિત્રો હોય અને દિનુભાઈ જેવા યજમાન હોય તો પછી પૂજનું જ શું.

અમારી ચાર દિવસની અમદાવાદની સહેલ અમે જે દિવસમાં પતાવી અને દિનુભાઈને હવા-નિયંત્રિત બંગલો જંધાવ્યા પછી જ ફરીથી અમને એલાવવાનું કહી અમે પાછા મુંબઈ આવી રહ્યા.

[૧૮]

પરીક્ષા

માણસ કઈ ક્રિયામાં સૌથી વધારે ભેવફૂફ દેખાય છે એવો એક પ્રશ્ન હતો. તેના જવાબમાં મારા એક મિત્રે કહ્યું હતું કે ઘોડા ઉપર ભેસતાં ન આવડે, છતાં ઘોડે ચડીને પૂનળા પેટે પરણવા જવાની ક્રિયામાં માણસ સૌથી વધારે ભેવફૂફ દેખાય છે. એ જવાબ સંપૂર્ણ નથી; કારણકે માણસ ઘણી ક્રિયાઓમાં ભેવફૂફ દેખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઇન્કેક્શન વખતે માણસ પોતાનાં સ્વગુણકથનમાં જેવો ભેવફૂફ દેખાય છે તેવો એ ક્યારેય દેખાતો નથી. એની વાતને જો અક્ષરશઃ સાચી માનીએ તો આપણે એને કેવળ વીર વિક્રમનો અભિનવ અવતાર ગણવો જોઈએ. કારણકે એ એક હુકારે સરકારને હંકારવાની વાત કરે છે. ફૂંક મારીને પહાડો તોડી પાણી લાવવાની વાતો કરે છે. એ રાતદિવસના ચોવીસ કલાક ઓછા પડવાની વાતો કરે છે. એ જીતને ધસી નાખવાની વાતો કરે છે, અને ધસતો તો પગરખાં પણ નથી; અને જતાં ખૂબી જો છે કે એ કહે છે તે લોકો માને છે એમ એ માને છે. લોકો માને છે કે એ માનતા નથી; અને જતાં ચૂંટણીમાં એને જ ચૂંટીને પોતે શું માને છે ને શું માનતા નથી એ વિષે જ સદેહ ઉત્પન્ન કરે છે; અને આ જુદા ક્રિયાતી ઘણાને સમજ પણ પડતી નથી.

એવી એક બીજી ક્રિયા પણ છે કે જેમાં માણસ ઘણો ભેવફૂફ દેખાય છે ને જ્યાં મનાય છે કાળો. એ ક્રિયા તે પરીક્ષા લેવાની ક્રિયા. આ પરીક્ષા ત્યારે પ્રશ્નો પૂછે છે ત્યારે એ સાનગી આડમી સદીના શાસ્ત્રીઓને પણ હંફાવે એટલી ઝીજવટ ખતાવે છે; ત્યારે પ્રશ્નો તપાસે છે ત્યારે કંજુશમાં કંજુસને પણ ઉદાર કહેવરાવે એવા કંજુસ બની જાય છે; અને ત્યારે પરીક્ષાના રૂપિયા આના પાઈ મળે છે ત્યારે નાનકડાં છોકરાંથી પણ નપાવટ બની, અનેક ગપાળીજ જેવાં રમકડાં લઈ, યુગર્થથી ધરભેગા થાય છે. ધરભેગા થયા પછી બીજી પરીક્ષા આવતાં સુધી એ શિક્ષક, પ્રોફેસર, સાહિત્યકાર, વાંચનાર, લેખક, કે અભ્યાસી એવું કંઈ જ રહેતો નથી. એ પરીક્ષક જ રહે છે. એમના જીવનનો મોટામાં મોટો વેલવ વધુમાં વધુ પ્રશ્નો ઓછામાં ઓછા માર્કમાં પૂરી લેવાનો. એમને મન સંસારમાં પ્રશ્ન અને માર્ક એ જ વસ્તુ—પરચણની પેટ સત્ય દેખાય છે : હા, એક બીજી વસ્તુ પણ દેખાય છે—પ્રશ્ન, માર્ક, ને પૈસા. આ પ્રશ્નોની ખૂબી એ છે કે એ એમણે જેટલી ઝીજવટથી કાટવા હોય છે એટલી જ ઝીજવટ એમાં ભૂલોની પણ હોય છે. એ એમ પૂછે છે કે રાએ અને રૂપિયા આપ્યા તે ૩ ટકા લેખે ઘ પાછા આપે ત્યારે અને કેટલા રૂપિયા મળે ? કેટલા રૂપિયા આપ્યા એ પૂછવાનું એ બૂલો જાય છે ! હવે પરી વાત એ છે કે વ્યવહારમાં કોઈ જ કોઈ અને ૩ ટકા લેખે પૈસા આપેના નથી; અને જે માણસ ત્રણ ટકા લેખે પૈસા આપે તે પૈસા પાછા મેળવતો પણ નથી. વળા એ પૂછે છે કે, ધારો કે તમે ચંદ્રસેાકમાં જવા માટે નીકળ્યા તો આગમણીની અચૂક ગતિએ ત્યાં ક્યારે પહોંચો ? ચંદ્રસેાકમાં જવા નીકળેલા સદેહે ત્યાં પહોંચતો નથી, ને દુષિશ્વર મદા વિના કોઈ ગાડી ચંદ્રસેાકમાં જતી નથી. એ વ્યવહાર અત્યની જેને પ્રતીતિ નથી દેતી,

એવો માણસ જ આવો પ્રશ્ન પૂછે. એક વખત એ એક પ્રશ્નપત્રમાં એમ વાંચેલું કે 'ધારા કે તમે પેસીફિક મહાસાગરના જળમાં માછલી અને ગયા છે. તો પેસીફિક મહાસાગર વિષે તમને જે માહિતી હોય તે આપો.

આ પ્રશ્નો પૂછનારા એમ માને છે કે જવાબ આપનારામાં આખા વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ છે. શેક્સપીયરને સમજવા માટે જીને શેક્સપીયર જોઈએ એમ થયું. વિદ્વાનો વિવેચકો માને છે. પણ જે પરીક્ષકોને પૂછે તો એ કહેશે કે ગમે તેવો માણસ પણ જોખીને શેક્સપીયર વિષે જોટલું જાણી શકે છે તેટલું વાંચીને કે સમજીને જાણી શકતો નથી. એમ કહેવાય છે કે માણસની યાદશક્તિની ખરી કસોટી એ કેટલું વાદ રાખી શકે છે એમાં નથી, પણ સમજવા વિના કેટલું ફરી લખી શકે છે એમાં છે. એટલે તો પરીક્ષકો કોઈ દિવસ એવા પ્રશ્નો પૂછના જ નથી કે જેમાં જુદિનો ખપ પડે. એમનું કહેવાનું એમ છે કે જુદિમાનો પરીક્ષા આપતા નથી. અને પરીક્ષા આપે છે તે જુદિમાન હોતા નથી. એટલે જેમની પરીક્ષા લેવી છે એ કેટલી જોખામાં જોખી જુદિ ધરાવે છે એ જ અમારી કસોટી છે. કહે છે કે પરીક્ષા કાઢી નાખે તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય. પછી ઠાઠ ને વિદ્વાન એવા એ વર્ગ જ ન રહે. પછી સૌ સમજ જાય કે પાસ નાપાસ નહિ—પણ કામ આવડ્યું કે ન આવડ્યું એ ધોરણે દુનિયા પૈસા જેખશે. એટલે વિદ્વાન થવાનું છોડી સૌ વિદ્યા પ્રત્યે પોતાની ફરજ સમજતા યશે. એમ પણ કહેવાય છે કે જ્યારે પરીક્ષા નહિ હોય ત્યારે કોઈ ડાહ્યો ને વિદ્વાન જ નહિ હોય. હિંદુઓએ રાજ જોયું કારણ કે એમણે પરીક્ષાનું ધોરણ કડક રાખ્યું ન હતું. મુસલમાનોએ રાજ જોયું કારણ કે એમને ત્યાં પરીક્ષાનું ધોરણ જ ન હતું. ને અંગ્રેજોએ રાજ રાખ્યું કારણ કે એણે પરીક્ષાનું નાકું પ્રગળે આપી દીધું. એ લાંબું નાકું કોઈ છોડે નહિ—અને સાડીપીરતાલીશ-પચાસ વર્ષના સોળ વર્ષના મેટ્રિક આપશે નહિ. આ પરીક્ષકો કેવા પ્રતેનો પૂછે છે તેના થોડા નમૂના નીચે આપ્યા છે :

(૧) એક માણસને ફૂતમાં એક મિનિટ લાગે તો પચાસ માણસને ફૂતમાં કેટલી મિનિટ લાગે ?

(૨) તમને તોર્વેની લગાર્માં મોકલ્યા હોય તો તમે સન્મેરીન કેમ ચલાવો ?

(૩) આપણે અહિંસક રહ્યા માટે આપણે દાન્સના રણક્ષેત્રમાં લગાર્ કરવા જવું હોય તો આંહીંથી કેટલા ચરખા લઈ જવા ?

(૪) શિવાજીએ તલવાર પકડી તેમાં કાને વધારે નુકસાન થયું ? શિવાજીને કે મોગજ સલ્તનતને ?

(૫) અકબરના જમાનામાં અસહકાર હતો કે નહિ ? હતો તો કાણે કર્યો હતો ? શી રીતે કર્યો હતો ? શું પરિણામ આવ્યું ?

(૬) તમને અંદ્રલોકમાં મોકલ્યા હોય તો ત્યાંથી આંહીં કેવી રીતે સંદેશો મોકલો ?

(૭) પૃથ્વી જઈમાં ચૂલાની રાખ ઉપર ગોળીસ લોટીનું કાવ્ય લખો. અને તેમાં શી મધુરતા રહી છે તેનું વિવેચન કરો.

જેમ આપણે સાહિત્ય, શિષ્ય, ચિત્રકલા વગેરે ઉપરથી પ્રગતી અસ્મિતાનું માપ કાઢી શકીએ છીએ તેમ પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો ઉપરથી પણ પ્રગતી પ્રગતિનું માપ નીકળે

શકે. જેમ કે તે પહેલાંનાં પરીક્ષકો, મહારાણી વિઠ્ઠાલરાયને કેસરદિંદોને ઇસ્કાજ કપાર મળ્યો એ પ્રશ્નને ઘણું મહત્ત્વ આપતા. આપણી વર્ષો યોજના બરાબર ચાલુ થશે ત્યારે પરીક્ષકો, શિવાજીએ સૂરતની લૂંટ કરવાને બદલે, ત્યાં અપવાસ કર્યા હોત તો એ નૈતિક દષ્ટિએ વધારે યોગ્ય હતું કે નહિ? એવા પ્રશ્નો પૂછશે. પેન્ડુલમ-લોકમાં-જેમ એક તરફનો એક આવે છે, તો એના પ્રત્યાઘાત રૂપે બીજી બાજુ એટલી જ દિશાએ ચંડે છે, એના જેવી જ આ વાત થઈ. પણ પરીક્ષા વિષેની ખૂબીનું રહસ્ય એમાંથી મળી આવે છે. એમાંથી આપણને ખબર પડે છે કે પરીક્ષા, એ જૂમિલિના બિંદુની માફક કાષ્ઠપનિક પદાર્થ છે. બિંદુ નથી, છતાં બિંદુ છે; તેમ પરીક્ષા નથી, પણ પરીક્ષા છે. બીજું, બિંદુ દ્વારા જેમ વિશ્વનું જ્ઞાન ચક્ર છે, તેમ પરીક્ષા દ્વારા વિશ્વદર્શન ચક્ર છે. ત્રીજું, જેમ બિંદુ વિના લીટી નથી-તેમ પરીક્ષા વિના પ્રગતિ નથી. બીજા દેશમાં તો કાણ જાણે, પણ આંહી તો દરેક પ્રાંત એને ત્યાં કેટલા ઊંડા પરીક્ષામાં એક એની સરસાર્થમાં પડ્યો છે. કહે છે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તો એમ પણ રોક ગારતી કે મારું ધોરણ એ તો મારું ધોરણ છે. કારણ કે બીજા પ્રાંતમાં તો ઉમેદવારો એમને ને પાસ પણ થાય. પણ મારે ત્યાં તો એક જમાનો એવો આવી ગયો કે ત્યારે ઊંડાએ પાસ કરવા એમાં નામદી ગણાતી। મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ એક રેકર્ડ પણ તોડ્યું છે એની કામને ખબર નહિ હોય. પ્રિવિયસમાં સાત વખત નાપાસ થયેલા માણસને એણે પોતાને ત્યાં પરીક્ષક નીમ્યા. અને પેલાએ પોતે સાત વખત નાપાસ થયો હતો એનું ચક્રવર્તિ બાજુ લીધું હતું। કુતિપરંપરા એ પણ સાત રજુ કરે છે એટલે આ સાત હોય તો ના ન કહેવાય.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી આવી પરીક્ષાપરાક્રમી છે એટલે એને એક ચૂચના કરવાનું મન થાય છે. યુનિવર્સિટીમાં જ ને એક પાણીનો હોજ બાંધવામાં આવે તો ઊંડાએ આપ- કરવા માટે મને તેવાં રથો શોધે છે તેના કરતાં આ રથ મુંદર મળ્યા—બીજું કાંઈ નહિ તો યુનિવર્સિટીએ માનવતા તો બનાવી કહેવાય. એક મોટા માણસની વાત છે કે તે પોતાના નેકરને તો પગમાંથી કાઢી કાઢે એટલી વખતમાં રખડતો કરી મૂકતા. અને છતાં એમનામાં માનવતા વસી રહી હતી એટલે એ નોકર બિચારા ધણી વર્ષોને જૂનો હોય ને હૃદયસ્થાથો કે નિર્જાળતાથી મરણ પામે, તો એક સુંડો ફૂલ એના શ્વેત- દેહ માટે મોકલતા! માનવતા એ પણ કાંઈ બીજું છે. એટલે તો આપણા આજના કવિઓ ઠેર ઠેર માનવતા-માનવતા-કરના, માનવતાધેરા જનીને, સાજરમતીના મગજરથી માંડી લગીના સાવરણા મુખી કાઓ કરે છે! એ ગમે તેમ હોય યુનિવર્સિટીનું પરીક્ષાધોરણ કેટલું જનતાગ્રાપી જન્યું છે એ જોવું હોય તો પરીક્ષાની ને લખની મેસમ પાસે પત્તે આવી દેશ ત્યારે જોજો! અનેક માખાપો ઊંડાને કે એની રતિને નહિ—પણ એની પરીક્ષાને પોતાની પુત્રીઓ આપવા આગુર હોય છે. ગોર પરણાવે તો જમાનો ચો. આજ તો પરીક્ષા પરણાવે છે. પરીક્ષા તારે છે. પરીક્ષા મારે છે. યુનિવર્સિટી પરીક્ષાતરીકે બીજાની મોટી સંખ્યા પણ ને લેવા માંડે તો સંખ્યાબંધ પરીક્ષકો ધેર ધેર જોવાને બદલે મુંબઈમાં જ આવશે. ને ગલ્લી ડાહી મુંબઈ યુનિવર્સિટીને પોતાને ત્યાં સંચન થતાં જોઈને દાંઈક પાના પણ ચરશે!

જોલો પરીક્ષાનો ને કેવળ પરીક્ષા યુનિવર્સિટીનો જય!

વિવેચના:—કર્તા અને પ્રકાશક : શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી, કાલેજ, સુરત.
 ડિ. ૨૮-૭.

‘પણ અવતારીધારી’ કૌમુદી, માનસી, વનન્ત ઈત્યાદિમાં છપાયેલા જે વિવેચન-લેખો વેરણછેરણ પડ્યા હતા તે શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદે અન્યથા કરી સાહિત્યરસિકા અને વિદ્યાર્થીઓને માસિકાની જૂની કાષ્ઠિકા જોવાની મુશ્કેલી દૂર કરી છે. આમાં નર્મદથી માંડીને પૂનલાલની કવિતા સુધી, અથવા ભક્તિકાવ્યથી પ્રગતિશીલ સાહિત્ય સુધીનાં વિવેચનો છે. અને, એ રીતે, અદ્યતનતા એ આ પુસ્તકનું એક આકર્ષણ લેખી રાકાય.

આ અન્યમાં ૨૮ વિવેચનલેખો છે. એમાં અમી, પ્રયોગયુગનું કાવ્યમંદિર (આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ), મત્સ્યખંધા ગાંગેય, પારિગ્ગત વગેરે અન્યાવલોકનો છે; સાહિત્ય અને પ્રગતિ, ભક્તિકાવ્યમાં પ્રતિરૂપ, સૌંદર્યની ઉપાસના વગેરેમાં છે તેવી, સાહિત્યની તાત્ત્વિક ચર્ચા છે. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મધુદર્શી સમન્વયકાર (આનંદશંકર), કે કવિ ‘કુસુમાકર’માં છે તેવી આપણા સાહિત્યકારોની જીડતી નજરે કરેલી છતાં, તેમની લાક્ષણિકતાનું તલસ્પર્શી દર્શન કરાવનારી વિચારણા છે, અને ગોવર્ધનરામની શૈલી નામની લેખમાળામાં છે તેવી શૈલીના અંગપ્રત્યંગની—આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં શૈલીની આટલી તલસ્પર્શી, વિસ્તૃત ને અભ્યાસપૂર્ણ ચર્ચા કરવાનું પ્રથમ માન વિષ્ણુપ્રસાદને જ જાય છે—વિવેચના છે.

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદમાં પોતાનાં મંતવ્યોને નીડરતાથી અને વિરોધનો ડર રાખ્યા વિનાં રજૂ કરવાની હિમત છે. ‘ગુજરાતના નાચની સાર્થકતા’ માં એઓ કહે છે : “ અને ઊર્મિબળ ? મુનશીનું નથી એમ કેમ કહેવાય ? મહાગુજરાતની, પ્રતાપી ગુજરાતની ભાવના અને કુદરતનું ‘સૌંદર્ય’ તેમને ઊર્મિબળ અને કવિતા અર્પે છે. પણ તે ગોવર્ધનરામનાં ઊર્મિબળ આગળ પાતળાં પડે છે. ગોવર્ધનરામમાં પ્રમાણભાનનો અભાવ અને તેમની હાસ્યરસિકતાનું દેવાળું એ અનુનું તીવ્રભાન મને હોવા છતાં, ગુજરાતનો નાચ અને સરસ્વતીચન્દ્રનો, એટલે મુનશી અને ગોવર્ધનરામનો આ તાત્ત્વિક ભેદ જૂનવાણી હોવાનો આરોપ નોતરીને પણ કરવો પડે છે.” આ નિખાલસતા અને નીડરતા એમના પ્રત્યેક લખાણમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. બધા વિવેચકોમાં હોય છે તેમ શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદને પણ અંગત ગુચિઓ અગુચિઓ છે. ગોવર્ધનરામ માટેની ભક્તિ, ન્હાનાલાલના અપદ્યાગદ્ય મરોનો આદર, એમનાં વિવેચનોમાં વારંવાર દૃષ્ટિએ પડતા હોવા છતાં, આ એમની ભક્તિ વા આદર, એમની વિવેચનશક્તિને બાધક નથી નીવડતાં, વા એમના દર્શનને અવરોધતાં નથી. અને ગોવર્ધનરામના દોષો, કે ન્હાનાલાલના અપદ્યાગદ્યની મર્યાદાઓનો એઓ ખુલ્લે દિલે એકરાર કરે છે. આ વિધાનને સ્મૃત કરતી એ કવિકાઓ આપણે લઈએ.

“પદ્ય નથી પણ અંગ્રેજીમાં બ્લેન્ડવર્ડ જેવા, પદ્યની લગભગ બધી જ મોહકતા, બધી જ હલનચલન તે વલણુની શક્તિઓ કવિનું અપદ્યાગલ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, એ હજી સુધી પૂરેપૂરું ન સમજવામાં ગુજરાતના વિવેચનની અપૂર્ણતા છે (પૃ. ૧૫૬).” આ સાથે સરખાવો : “અપદ્યાગલ્યની સહજ કૃત્રિમતા આંદાં નથી, અપદ્યાગલ્યનો ધાટ જ એવો છે કે, વિચાર અને ભાવને બને તેટલી અસંકુલ સ્થિતિમાં જ તે રજૂ કરી શકે. તેની રચનામાં દરેક ભાવ, વિચાર કે ચિત્રને સાદા અને એકએકથી અલગ નિશ્ચિત આકારમાં મૂકવો પડે છે (પૃ. ૭૩).” “કવિ ન્હાનાલાલની શૈલીનો, એ શૈલીમાં રહેલો સહજ રચાતો સ્થાનઅસ્થાનનો ભવ્ય આકાર.” (પૃ. ૧૮૪) આમ ન્હાનાલાલભક્તિ એમને ન્હાનાલાલના દોષો તરફ આંખ મિચામણ કરવાનું નથી શીખવતી, પણ એમની મર્યાદાઓ જેવાની નિર્મળદષ્ટિ અને ત્હને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરવાની શક્તિ અર્પે છે. ગોવર્ધનરામ વિષયક એમનાં લખાણોમાં પણ આ જ તત્ત્વ દષ્ટિએ પડે છે. અને, એમનો વિવેચક તરીકે મહાન ગુણ તે આજ. ત્રણી, આ ઉપરથી કોઈ એમ ન સમજી શકે કે જેમાં ગુણ અને દોષ બન્નેનું દર્શન કરાવ્યું હોય તે જ ઉચ્ચ વિવેચન ગણી શકાય એમ એઓ માને છે,—જે કે, એમના લગભગ પ્રત્યેક વિવેચનમાં ગુણદોષ, બન્નેનું જ દર્શન એમણે કરાવ્યું છે—કારણકે ‘ભજનિકા’ ને ‘દર્શનિકા’ માં કે ‘મહાસુદર્શન’ માં ગુણદર્શન જ લેખકે કરાવ્યું છે. જ્યારે ‘વદાલ કરતી કવિતા’ માં દોષો વિશેષ પ્રમાણમાં દર્શાવ્યા છે. માત્ર બીનઅંગત દષ્ટિથી વિષયપરીક્ષણ થયું જોઈએ એવી જ એમની માન્યતા છે. આમ હોવાથી જ કાળક્રમે પોતાના મતવ્યમાં ફેરફાર કરવો પડે તો તેઓ કરે છે. ૧૯૩૧માં લખેલા પ્રયોગયુગના કાવ્યમન્દિર નામના લેખમાં પૃથ્વીજંદ વિષે એમણે સંદિગ્ધ વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે, જ્યારે ૧૯૩૯ માં લખેલા પારિજાતના વિવેચનમાં એઓ લે છે કે “મુક્તગલ્પની પૃથ્વીજંદની અદ્ભુત શક્તિઓ ખતાવી પ્રો. બળવંતરાયે. તાતી કવિતાને નવી કાયા ને વેગ મળ્યાં છે એને લીધે. હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રાણી ને મુકાબલે ગુજરાતી કવિતામાં વિલક્ષણ સૌંદર્ય આવ્યું છે. બધિષ્વના કવિઓ તરજંદ માટે પૃથ્વીજંદનો વધુ ઉપયોગ કરશે એમ ભાખી શકાય.” આમ, આક ન્હાનાલાલમાં આપણા નવા કવિઓએ પૃથ્વીજંદને અપનાવ્યો તેથી પૃથ્વીજંદની શક્તિની પિછાન થતાં એમણે, પૃથ્વીજંદનું નવેસરથી મૂલ્યાંકન કર્યું.

‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’નું અવલોકન કરતાં, શ્રી. વિષ્ણુભાઈ એ એ સંગ્રહની બે ઉણપો દર્શાવી હતી. એક તો, ગુજરાતી કવિતામાં નરસિંહરાવનું નિસર્ગકવિ તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન હોવા છતાં, અને ‘નિસર્ગ’ સૃષ્ટિના ગૂઢ લેખ ઉદ્ઘટવા તરફ કવિતાને પહેલીવાર એમણે ગતિ આપી’ હોવા છતાં તે પ્રકારની એમની કવિતા એ સંગ્રહમાં નહોતી તે આ સ્થાન શ્રી. કાકોરે એમના આપણી કવિતાસમૃદ્ધિની હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલી દ્વિતીય આવૃત્તિમાં શ્રી. નરસિંહરાવનું ‘પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવજાળ’ એ કાવ્ય લઈને સ્વીકારી છે. એમની ખીજી સ્થાન કે, એ સંગ્રહમાં ન્હાનાલાલની અજન્દસ રચનાને એમાં સ્થાન હોવું જોઈએ તો પ્રો. કાકોરે સ્વીકારી નથી. આનું કારણ કે પ્રો. કાકોરે ડાલનદંડીમાં લખાયેલી કૃતિને વિતા તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેઓ કહે છે કે “ડાલન પદ્ય નથી. પદ્યનો ઉપદાસ છે... તઈની પણ એવી ગાપહીનકૃતિને આ સંગ્રહમાં સ્થાન હોય નહિ.” (‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ પ્રમાણિત પૃ. ૧૭૩). પરન્તુ, વિષ્ણુભાઈ કહે છે કે એક ‘સાચા કવિની કૃતિનો મોટો

ભાગ પઘરચના સિવામની પણ કાવ્યોચિત કથાથી રસમર, શુદ્ધ કવિની કલ્પનાપ્રભાથી ઉન્નતવલ આ અપદ્યાગવમાં લખાયો છે. આમ હકીકતને લક્ષમાં રાખીને અપદ્યાગવને સ્થાન મળવું જોઈએ એમ શ્રી. વિપ્લુભાઈ જણાવે છે. અને આ દૃષ્ટિ અમને સાચી લાગે છે. 'કાવ્યસમુચ્ચય' વગેરે સંગ્રહોમાં પણ હકીકતને લક્ષમાં લઈ તેઓએ કવિની અપદ્યાગવ કૃતિને સ્થાન આપ્યું છે. કારણકે આવા સંગ્રહમાં અંગત ગુચિ અગુચિથી મુક્ત રહી સંગ્રાહક કાવ્યોની ચૂંટણી કરે તે જ ઈષ્ટ છે.

આ પુસ્તકમાં, 'ગોવર્ધનરામની શૈલી', 'સરસ્વતીચન્દ્ર', 'વિવેચક નરસિંહરાવ', 'મત્સ્યગંધા ગાંગેય', 'પારિખત' અને 'સાહિત્ય અને પ્રગતિ' એને આમે ઉત્કૃષ્ટ વિવેચનો ગણીએ છીએ. અને એમાંયે 'ગોવર્ધનરામની શૈલી' એ તો એક ઉત્તમોત્તમ વિવેચન ગણી શકાય. વિવેચનસાહિત્યમાં એ નવી જ ભાત પાડે છે. અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ ક્ષેત્ર કેવું અણખેડયું પડ્યું છે તે દર્શાવે છે. એમની વિચારસરણી સ્પષ્ટ છે. ક્યાંય લેખકને મૂંઝવણ થતી નથી. આ લેખનું પ્રથમ વાક્ય જ જુઓ : "આચિત્ય અને વિષયલક્ષમતા જોયા ગંધનાં સામાન્ય લક્ષણો ગણાય. નવલકથાકારની શૈલીમાં વિષયલક્ષમતા હોય તો શૈલીનું વૈષિષ્ઠ્ય આપોઆપ આવે." આમ સદગત નવલરામની પદ્ધતિથી જોયી શૈલીનાં લક્ષણો બાંધી, આપણા મઘકારોની શૈલીની વિચારણા કરતાં, ગાંધીજીની શૈલી માટે એઓ કહે છે કે "ગાંધીજીની શૈલી લાક્ષણિક પણ લોકશિક્ષકની, ઉપયોગિતાવાદીની" આમ જો જ શબ્દોમાં ગાંધીજીની શૈલીનું કેટલું સાદી છતાં સંપૂર્ણ રીતે એમણે દર્શન કરાવ્યું છે ! એમના વિવેચનમાં આ જ શબ્દોચિત્ય એમની શૈલીને ગાંભીર્ય અર્પે છે. નીચેના અવતરણમાં એક એક શબ્દકાર જ આપણા નવા કવિઓની પિઠાન કરી છે તે જુઓ : "શ. ચન્દ્રવદનની મધુર, સ્નેહરસિમની સુગંધ, મેઘાણીની રોમાંચક, ઉમાચંદરની ગંભીર, સુન્દરમ્ની આર્ત, મનસુખલાલની શિષ્ટ અતિશિષ્ટ, શેષની સુષક, અને પૂજાલાલની ચિંતનપૂત-ભાવપૂર્ણ, વિચારપ્રેરક કે વિચારપ્રધાન.....(પૃ. ૧૮૯)." અહીં, શબ્દપસંદગીને લીધે જ લખાણનું મહત્ત્વ છે. વળી, 'ન્યાં એમને પારિભાષિક શબ્દો નથી મળતા ત્યાં એઓ, શબ્દો પોતાને ઉપયોગપૂરતા ધડી કાઢે છે. જેમકે ઔચિત્ય (propriety), વિષયલક્ષમતા (adequacy), વાર્તિકકાર (commentator). અને આ શબ્દો દ્વારા મૂળ અંગ્રેજી શબ્દોને વ્યંગ્ય બરાબર સૂચવાય તેની કોણ ના પાડશે ? પરન્તુ, કેટલીક વાર, વિવેચકની સમસાલતામાં વિષ્ણુકર્તા થઈ પડે તેવા શબ્દો પણ આપણને એમના લખાણમાં મળે છે. જેમકે ".....તત્ત્વદર્શનમાં ચરમેધન્ય ભલે નીવડ્યા. (પૃ. ૨૨૨)." તા " કે જૂના યુગના ધર્મશંકુને તેમજ નવાયુગના નીતિશંકુને..... (પૃ. ૨૨૩)." અહીં 'શંકુ' કે 'ચરમેધન્ય' જેવા શબ્દો, જે ઉપર જણાવ્યું તેમ, તટસ્થ વિવેચનામાં શોભતા નથી.

એમનાં લખાણોમાં ન્યાં ન્યાં એમણે મોટાજાણથી અને વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે, ત્યાં વિષયનો સ્પર્શ, એની ચર્ચા, એ સવણું ગમે તેવા વાચકને સતોષ આપે, અને એમના પાંડિત્યને છાન્ને એવી રીતે થયાં છે. અને આથી જ, 'વિવેચક નરસિંહરાવ' કે 'ગોવર્ધનરામની શૈલી' 'પારિખત' 'મત્સ્યગંધા ગાંગેય' વગેરેને મેં ઉત્કૃષ્ટ વિવેચનો કહ્યાં છે. પરન્તુ, ન્યાં એમણે સંક્ષેપમાં કર્યું છે ત્યાં, વિષયનો હાર્દમાં લેખક આપણને પ્રવેશ કરાવે છે, ને વિષયને લેખકે સ્પર્શ્યો ન સ્પર્શ્યો ત્યાં તો વિવેચન પડું થાય

સમ કરાવી આપે છે. ત્યારે પંચ ભેટુ થાય છે અને ઝમકુના આગલા સાસરિયાવાળા મનોર પટેલની પટકી પાડે છે ત્યારે મનોર પટેલ ધીરજથી, રવાજથી અને જે કુનેદથી કામ લઈ, મુસલમાનની બનાવટી વાત ઉપજાવીને નાનીલાઓને સમજાવતી દે છે અને ઝમકુ તથા મોતીને ઘોડા દંડની શિક્ષણ પતાવી દે છે તેમાં જિંદગીમાં પ્રેરણા જે રંગ લેઈ નાખેલા એ વૃદ્ધ પટેલના બીજા સદ્ગુણોનો પરિચય મળે છે.

આખી જ્ઞાનિને સમજાવી શકનારા મનોદંડ પોતાની પત્નીને સમજાવી શકતા નથી. જે દિવસ એ બહાર રહે છે અને ક્યાંક જમી લે છે. પણ તેની આખાખેલો પણ રનેદાળ પત્ની વાત સમજે છે, અને જેવડે આ વૃદ્ધ દંપતી પોતાની મૃત પુત્રીનાં કપડાં, ગવન, કળંગે વગેરે ઝમકુને આપી તેનાં આંસુભરી આંખે વળામળાં લે છે. શહેરની સંસ્કૃતિમાં દુર્લભ એવું એ દર્શ્ય છે.

આવી સાદી વાત બહુ રસભરી રીતે શ્રી. પંનાલાલે રજુ કરી છે. વાર્તામાંનાં અન્ય પાત્રોમાં ઝમકુની મા બાંધા, મોતીની મા, ઝમકુને મંદિરમાં સંઘરનાર બાવાજી, બહેચર, મોતી, અમરસિંહ એ સહુ હવંત પાત્રો છે. સુધારની નાનતા રિવાજો, પંચની વાટાપાટ, ન્યાતીલાઓનો ત્રાસ, અને નાતથી ડરના, પોતે દોષો કરતા છતાં અન્યને દંડવા જતા આગેવાનોની મનોદશા—એ સર્વના આલેખનથી મિત્ર વાસ્તવિક અને સ્પષ્ટ બને છે. શ્રી. પંનાલાલની શૈલી આ પુસ્તકનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે. સાદી તથાપદી બોલી, પાત્રોગિત સંવાદો વચ્ચે હવંત બનાવવામાં મદદરતી મદદ કરે છે.

નાગાલાલ દવે

ગાંધી મુદ્રા

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ તરફથી વર્ષ ૧૯૪૦ના મુદ્રાની સાદિત્તની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય શ્રી. રવિશંકર જોષીને સોંપવામાં આવ્યું છે. તે આથી સૌ પ્રથમથી તથા લેખકોને વિનંતી કરવાની જે તેઓનાં પ્રયત્નો નીચેના સત્તામે મોટી આપી સમાને આ કામમાં અદ્યક્ષ આપે

શ્રી. રવિશંકર જોષી,

તખ્તેશ્વર પ્રેસ,

ભાવનગર (દાદિયાવાડ).